НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2020

Випуск 4 (37)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАСКЕВИЧ Д. Л., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

НЕЗДОЛІЙ О. І., Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґер, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАУКОВИЙ СПАДОК Д. Я. ТЕЛЕГІНА

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

АНТРОПОЛОГІЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for anyone interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
1.12.2020, протокол № 8.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2020

Підписано до друку 11.12.2020. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 42,8. Обл.-вид. арк. 47,9. Тираж 80 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

Передмова **6**
Пустовалов, С. Ж., Титова, О. М. Потехіна, І. Д. Від палеоліту до козацької України **7**

НАУКОВИЙ СПАДОК Д. Я. ТЕЛЕГІНА

Залізняк, Л. Л. Д. Я. Телегін і доба культуротворення в мезолітознавстві України **16**
Степанчук, В. М. Палеоліт у дослідженнях Д. Я. Телегіна **24**
Телегін, Д. Я., Залізняк, Л. Л., Яневич, О. О. Мезолітична стоянка Ласпі 7 на південному березі Криму, Україна **32**
Теліженко, С. А. Матеріали з досліджень О. Г. Шапошникової та Д. Я. Телегіна у Старобільському районі Луганщини **52**
Станиціна, Г. О. Дослідження українського козацтва у науковому спадку Д. Я. Телегіна (за документами з Наукового архіву ІА НАН України) **75**

СТАТТІ

Демей, Л., Васильєв, П. М., Кулаковська, Л. В., Ступак, Д. В., Шидловський, П. С., Беляєва, В. І. Палеолітичні суспільства доби верхнього пленігляціалу та їхні зв'язки з тваринним світом за даними археологічних стоянок України **82**

Манько, В. О., Чхатарашвілі, Г. Л. Кам'яна індустрія стоянки Кобулеті **94**
Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. Стоянка Бармаки в контексті епіграветту Середнього Подніпров'я **107**
Лібуа, Т. Дослідження оріньяко-граветського «переходу» в Східних Карпатах: особливості виробництва вкладенів стоянок Міток-Малу Галбен (Румунія) та Молодова V (Україна) **126**
Кротова, О. О. Амвросіївське кістковище бізонів та особливості його використання **134**
Лозовська, О. В. Озерні поселення Верхньої Волги на межі 7—6 тис. до н. е.: археологічний і палеоекологічний контекст появи першої кераміки (Замостя 2) **151**
Михайлова, Н. Р. Особливі діти. Персональний орнамент у дитячих похованнях маріупольського типу **164**
Бурдо, Н. Б. Інтер'єр в архітектурі культурного комплексу Трипілля-Кукутень (проблеми вивчення, інтерпретації та реконструкції) **172**
Іванова, С. В. Імпорт або імітація: про особливості буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я **182**

CONTENTS

Introduction **6**
Pustovalov, S. Zh., Tytova, O. M., Potekhina, I. D. From Paleolithic to Cossack Ukraine **7**

SCIENTIFIC HERITAGE OF D. YA. TELEHIN

Zaliznyak, L. L. D. Ya. Telehin and the Era of Cultural Formation in Mesolithic Study of Ukraine **16**
Stepanchuk, V. M. Paleolithic in the Research of D. Ya. Telehin **24**
Telegin, D. Ya., Zaliznyak, L. L., Yanevich, O. O. Laspi 7 Mesolithic Site on the South Coast of Crimea, Ukraine **32**
Telizhenko, S. A. Materials from Research of O. G. Shaposhnikova and D. Ya. Telehin in the Starobilsk District, Luhansk Region **52**
Stanytsina, G. O. Research of the Ukrainian Cossacks in the Scientific Heritage by D. Ya. Telehin (According to Documents Stored in the Scientific Archive of the Institute of Archeology, NAS Ukraine) **75**

ARTICLES

Demay, L., Vasylev, P. M., Koulakovska, L. V., Stupak, D. V., Shydlovskyi, P. S., Belyaeva, V. I. Palaeolithic Human Societies During the Upper Pleniglacial Period and their Connections with the Animal World According the Evidence from Archaeological Sites of Ukraine **82**

Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. The Lithic Industry from the Site of Kobuleti **94**
Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselsky, A. P., Dudnyk, D. V. Barmaky Site in the Context of Epigravettian of the Middle Dnieper Basin **107**
Libois, T. Study of the Aurignacian-Gravettian «Transition» East of the Carpathians: Bladelet Production Features from Mitoc-Malu Galben (Romania) and Molodova V (Ukraine) **126**
Krotova, O. O. The Amvrosiivka Bison Bone Bed and Features of its Use **134**
Lozovskaya, O. V. Lake Settlements of the Upper Volga Region in the 7th—6th mil. Cal BC: Archaeological and Palaeoecological Context of the First Pottery' «Invasion» (Zamostje 2) **151**
Mykhailova, N. P. Special Children. Personal Ornaments in Children's Burials of Mariupol Type **164**
Burdo, N. B. Interior in the Architecture of Trypillia-Cucuteni Cultural Complex (Problems of Studies, Interpretations and Reconstructions) **172**
Ivanova, S. V. Import or Imitation: Characterising the Budzhak Culture of the North-West Pontic Region **182**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2020

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Сніжко, І. А. Знаряддя із вторинною обробкою пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка **199**

Манько, В. О., Теліженко, С. А. Стоянка Бондариха II донецької неолітичної культури **207**

Старенький, І. О., Левінзон, Є. Ю. Розвідки на Середньому Дністрі 2009—2019 рр. **217**

Махортих, С. В., Котова, Н. С., Джос, В. С., Радченко, С. Б. Нові поховально-ритуальні комплекси доби ранньої бронзи поблизу Кам'яної Могили **226**

PUBLICATION OF ARCHEOLOGICAL MATERIALS

Snizhko, I. A. Tools with Secondary Treatment of the Late Paleolithic Site near the Kamyanka Village **199**

Manko, V. O., Telizhenko, S. A. The Donetsk Neolithic Culture Site of Bondarikha II **207**

Starenkyi, I. O., Levinzon, Ye. Yu. The Researchs in the Middle Dniester Basin in 2009—2019 **217**

Makhortykh, S. V., Kotova, N. S., Dzhos, V. S., Radchenko, S. B. New Burial and Ritual Assemblages of Early Bronze Age Located near the Complex of Kamyana Mohyla **226**

АНТРОПОЛОГІЯ

Потехіна, І. Д. Антропологія і археогенетика первісного населення України: координація результатів **240**

Ліллі, М. К., Бад, Ч. Е. Ізотопний дієтний аналіз та пов'язані з ним дослідження первісної історії Україні: факти, вигадки та фантастика **251**

Рудич, Т. О. Формування антропологічного складу населення України козацької доби. Степові впливи **268**

Ємельянчик, В. А. Середньовічне населення Полоцька за антропологічними даними **277**

Грицкевич, Д. С. Патологічні прояви на палеоантропологічному матеріалі із сільських поховань XIV—XVI століть з території Полоцької землі **283**

ANTHROPOLOGY

Potekhina, I. D. Anthropology and Archaeogenetics of the Prehistoric Population of Ukraine: Coordination of Results **240**

Lillie, M. C., Budd, C. E. Diet Isotope Analysis and Related Studies in Prehistoric Ukraine: Fact, Fiction and Fantasy **251**

Rudych, T. O. Formation of the Anthropological Composition of the Population of Ukraine in Cossack Time. Steppe Impact **268**

Yemialyanchyk, V. A. The Medieval Population of Polotsk According to the Anthropological Data **277**

Hrytskevich, D. S. Pathological Manifestations on Paleoanthropological Material from Rural Burials of 14th—16th Centuries from the Territory of Polotsk Land **283**

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Пашкевич, Г. О. Сучасний стан археоботанічних досліджень в Україні **292**

Шидловський, П. С., Мамчур, Б. В., Чимирис, М. В., Пеан, С. Остеологічні матеріали з господарської ями 6 Межиріцької стоянки: інтерпретація об'єкту **299**

Гаскевич, Д. Л., Ендо, Е., Кунікіта, Д., Яневич, О. О. Нові результати прямого радіовуглецевого AMS датування кераміки буго-дністровської субнеолітичної культури **310**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Pashkevych, G. O. The Current State of Archaeobotanical Study in Ukraine **292**

Shydlovskyi, P. S., Mamchur, B. V., Chymyrys, M. V., Péan, S. Osteological Materials from the Household Pit 6 at the Mezhyrich Settlement: Interpretation of the Finds **299**

Haskevych, D. L., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. O. New Results of Direct Radiocarbon AMS Dating of the Pottery from the Buh-Dnister Sub-Neolithic Culture **310**

ДИСКУСІЇ

Манько, В. О., Чхатарашвілі, Г. Л. Західна Грузія як транзитна територія на шляху міграцій протонеолітичного населення у Східну Європу **329**

Куштан, Д. П. Ще раз про Старосільський скарб доби пізньої бронзи з Черкащини **340**

DISCUSSIONS

Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. Western Georgia as a Transitional Zone in Migration of the Protoneolithic Groups to Eastern Europe **329**

Kushtan, D. P. Revisiting the Late Bronze Age Starosillia Deposit from the Chercassy Region **340**

ІСТОРІЯ НАУКИ

Нераденко, Т. М. Поселення Молюхів Бугор в працях Д. Я. Телегіна і за сучасними даними **348**

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. До становлення курганної археології України: досягнення та проблеми **358**

HISTORY OF SCIENCE

Neradenko, T. M. The Settlement Molyukhiv Buhor in the Works of D. Ya. Telegin and According to Modern Data **348**

Otroshchenko, V. V., Boltryk, Yu. V. On the Establishment of the Kurgan Archaeology in Ukraine: Achievements and Problems **358**

Дмитро Якович ТЕЛЕГІН
(26 жовтня 1919 р. — 1 січня 2011 р.)

ПЕРЕДМОВА

Цей випуск журналу «Археологія і давня історія України» присвячено 100-річчю від дня народження Дмитра Яковича Телегіна — видатного українського вченого, одного з патріархів вітчизняної археології, професора, доктора історичних наук, лауреата Державної премії України, премій ім. В. Хвойки та «Золотий скіф». Його відданість науці, надзвичайна працездатність, багатогранність інтересів, небайдужість до різноманітних проблем археології, величезна наукова спадщина, численні учні та послідовники — все це дає підстави відносити Дмитра Яковича до когорти визначних археологів України. Він був одним з яскравих представників того покоління вчених, на плечі якого лягла нелегка місія відродження археологічної науки в Україні у повоєнні роки. За безпосередньої участі цієї славетної плеяди науковців розроблена сучасна періодизація та культурна диференціація археологічних спільнот території України, створені передумови для подальшого успішного розвитку археології первісності за доби незалежності.

Головним напрямком наукової діяльності Дмитра Яковича було вивчення пізніх етапів кам'яної доби України, а саме мезоліту, неоліту та енеоліту. Однак був він дослідником енергійним і багатогранним, тому в його величезній науковій спадщині маємо статті з проблематики верхнього палеоліту, епохи бронзи, ранніх слов'ян. Протягом свого довгого наукового життя дослідник усіляко підтримував та стимулював залучення різних природничих наук до археологічних досліджень — антропології, палеозоології, палеоботаніки, радіокарбонового та спектрального аналізу тощо. Великих зусиль Дмитро Якович доклав до вивчення козацької старовини. Він створив і очолив спочатку експедицію «Запорізькі Січі», а пізніше науково-дослідний центр «Часи козацькі».

Крім суто наукової діяльності, Дмитро Якович завжди виявляв активну громадянську позицію. Тривалий час він очолював не лише відділ археології кам'яної доби Інституту археології АН УРСР, але й Польовий комітет Інституту, який контролював дослідження пам'яток археології по всій країні. Дмитро Якович був одним з ініціаторів створення і провідним діячем Товариства охорони пам'яток історії та культури України, де понад 20 років очолював секцію археології. Завдяки ініціативі та наполегливим зусиллям Дмитра Яковича були розроблені, виготовлені та встановлені спеціальні охоронні знаки на тисячах стародавніх курганів, городищ та поселень України.

Під керівництвом і наставництвом Дмитра Яковича сформувалися десятки молодих науковців, що продовжують його справу, досліджуючи найдавніше минуле країни і дбаючи про археологічну спадщину в усіх її регіонах. Ця представницька збірка статей з археології України свідчить не лише про визнання видатних заслуг Дмитра Яковича Телегіна, пошану і вдячність його колег та учнів, а є свідченням того, що науковий доробок цього визначного археолога України залишається важливою складовою сучасної археології.

С. Ж. Пустовалов, О. М. Титова, І. Д. Потєхіна

ВІД ПАЛЕОЛІТУ ДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

З іменем Дмитра Яковича Телегіна, добре знаного в Україні та далеко за її межами видатного вченого, глибоко порядної, інтелігентної та мудрої людини, яка відкрила для нас нові величезні простори давнього світу, пов'язане становлення та розвиток української археології. Важко знайти напрям археології другої половини XX ст., до якого б не зробив вагомий внесок Дмитро Якович. У його доробку — наукові розвідки від палеоліту до пізнього середньовіччя, вивчення поховальних традицій за доби мезоліту-бронзи, застосування статистичних методів в археології й комп'ютеризація обліку археологічних пам'яток, виділення археологічних культур та етно-лінгвістичні дослідження, охорона пам'яток, індоєвропеїстика та козаччина.

Широта наукових інтересів, прагнення охопити різноманітні області і методи пізнання первісної історії людства були найяскравішими рисами професора Д. Я. Телегіна. Він був палким шанувальником і пропагандистом тих галузей природничих наук, які пропонували і забезпечували інтердисциплінарний підхід до вивчення всіх без винятку матеріалів з археологічних пам'яток — не лише предметів матеріальної культури, а й артефактів біологічного походження. Передбачаючи неймовірні перспективи розвитку і застосування до археології таких природничих методів як радіокарбонне датування, аналіз ДНК і стабільних ізотопів, заохочував колег і сам ретельно збирав остеологічні фрагменти та зразки деревини із давніх поховань і поселень.

У переліку природничих напрямів і підходів поряд з палеозоологією, палеоботанікою, дендрохронологією особливе місце Д. Я. Телегін надавав

© С. Ж. ПУСТОВАЛОВ, О. М. ТИТОВА, І. Д. ПОТЄХІНА, 2020

Д. Я. Телегін — студент Чернівецького університету, 1947 р.

антропології. До досліджень великих неолітичних могильників він обов'язково залучав антропологів, відкривав своїм колегам і учням особливу витонченість і гармонійність цієї науки.

Подібно більшості з його покоління у багатостраждальній Україні, Дмитро Якович прожив нелегке життя. Та якими б складними не були

Д. Я. Телегін серед співробітників Інституту археології на першотравневій демонстрації: Д. І. Бліфельд, В. А. Богусевич, Є. О. Дзбановський, А. І. Фурманська, Н. П. Амбургер, В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Р. І. Виєзжев, В. Й. Довженок, Київ, 1953 р.

життєві обставини, головним для нього було не зрадити собі, своїм принципам, лишатися вірним своєму покликанню — археології, і це робило його щасливим. В радянські часи він умів зберігати незалежність, був представником частини інтелігенції, для якої мораль, чесність, шляхетність, шанобливе ставлення до історії свого народу були життєво необхідними рисами.

Талант та надзвичайна працездатність Д. Я. Телегіна звернули на себе увагу ще у студентські роки. В характеристиці, наданій Д. Я. Телегіну тоді старшим науковим співробітником, а пізніше членом-кореспондентом С. М. Бібіковим — керівником першої археологічної експедиції, у якій працював Дмитро Якович, зазначалося: «Несомненные способности, сочетающиеся с трудолюбием, дают все основания полагать, что со временем Д. Я. Телегин станет видным самостоятельным исследователем в области археологии». Це прозорливе передбачення справдилося в повній мірі.

Дмитро Якович народився 26 жовтня 1919 р. в селянській родині в с. Плісове Зміївського р-ну Харківської обл. Внаслідок колективізації та страшного голоду родина, у якій було дев'ять дітей, змушена була переїхати до м. Костянтинівка. Як згадував в одному з інтерв'ю ці події сам Дмитро Якович: «*…тікали від голодомору на Донбас, де отримували по 400 г хліба на день*». У Костянтинівці у 1934 р. Дмитро Якович закінчив 7 класів середньої школи, а за два роки — річні вчительські курси і працював вчителем початкової школи Б.-Янісольського р-ну Донецької обл. Паралельно заочно закінчив у 1939 р. Мар'їнську педшколу Донецької обл. і цього ж року вступає до Слов'янського педінституту на історичний факультет, який закінчує у 1941 р. Кілька місяців він працює директором середньої школи в с. Красне Селидівського р-ну на Донеччині. Талант учителя, який проявився вже на початку діяльності Дмитра Яковича, він проніс через все своє життя. Навчати, допомагати молоді було одним з природних покликань Д. Я. Телегіна. Духом він завжди залишався молодим, тому завжди був оточений молоддю. Усе своє життя він навчався сам і вчив інших. Десятки археологів, істориків, пам'яткоохоронців вважають себе його учнями. Дмитро Якович навчав своїм прикладом, своїми вчинками, показуючи, як мусить чинити порядна людина, науковець.

У листопаді 1941 р. Д. Я. Телегін був призваний солдатом до лав Червоної армії. Він закінчує війну на передовій — у м. Інстербурзі у Східній Прусії, брав участь у штурмі м. Кенігсберг. Ратний шлях старшини Телегіна був відзначений бойовими нагородами.

Після демобілізації у 1946 р. Дмитро Якович вступає до Чернівецького державного університету. Протягом навчання він є членом студентського наукового товариства, а потім і його головою, виступає з доповідями, бере участь у археологічних експедиціях Чернівецького музею, археологічній експедиції Інституту історії матеріальної культури (ІІМК). Він захоплюється Трипіллям і пише дипломну роботу «Трипільське поселення Шипинці», яку блискуче захищає. Саме Трипілля обумовило захоплення молодого археолога первісністю на десятиліття. У відгуках його викладачі не можуть

Д. Я. Телегін з дружиною Ліною Іллівною (стоїть) і колегами Д. Т. Березовцем та С. С. Березанською, початок 1950-х рр.

Біля входу до Ахштирської палеолітичної печери з донькою Інною. 1956 р.

стримати емоції, які прориваються крізь канцеляризми тогочасної фразеології: «*обнаружил несомненные способности к археологической работе,… имеет все данные… стать хорошим и ценным работником в области археологии; показал отличные знания литературы… и умение делать самостоятельные выводы*». Такі рекомендації давав своєму студентові його викладач — завідувач кафедрою стародавнього світу А. Д. Дмітрієв.

З часів вступу до аспірантури Інституту археології Академії Наук УРСР (наказ про зарахування підписав тодішній президент Академії наук УРСР академік О. В. Палладін) у 1949 р. дослідження та життя Д. Я. Телегіна були пов'язано саме з цією науковою установою. Науковим керівником Дмитра Яковича став видатний археолог, учений із світовим ім'ям, академік П. П. Єфіменко. Наполеглива праця над дисертацією на тему «Неолітичні пам'ятки на Середньому Дінці» завершилася її успішним захистом у квітні 1953 р. Мабуть, не випадково кандидатська дисертація Д. Я. Телегіна була пов'язана із його рідними краями. Наступні роки були насичені науковими експедиціями, участю у виданні «Нарисів з стародавньої історії Української РСР», численними іншими публікаціями. У той час збірки виходили рідко, публікацій у науковців було вкрай мало. Проте і тут Дмитро Якович використовував всі можливості. На кінець 1950-х рр. у його доробку вже майже шістдесят наукових та популярних публікацій і більше двадцяти проведених експедицій.

У 1961 р. виходить друком в журналі «Советская археология» стаття Д. Я. Телегіна «До питання про дніпро-донецьку неолітичну культуру». На обгрунтування виділення цієї археологічної культури будуть спрямовані головні зусилля Дмитра Яковича в першу половину 1960-х рр. У 1967 р. в Москві ним буде захищена на цю тему докторська дисертація. А ще через рік, у 1968 р., побачить світ монографія «Дніпро-донецька культура». Це було перше монографічне узагальнення неолітичних пам'яток Подніпров'я. Ця книга поставила Д. Я. Телегіна в ряд видатних дослідників — першопроходців. Виділена вченим дніпро-донецька культура стала з того часу хрестоматійною. В цій праці був виявлений перехід від привласнюючої до відтворювальної економіки на теренах України. Єдність поховального обряду, типів кераміки, домобудівництва, ретельність проведених Дмитром Яковичем дослідницьких процедур дозволили йому в подальшому пов'язувати населення цієї культури з ранніми індоєвропейцями.

У 1969 р. Дмитро Якович стає завідувачем відділу археології доби каменю, який очолює майже 21 рік. Д. Я. Телегін зосереджує зусилля

На розкопках Микільського неолітичного могильника з антропологом Г. П. Зіневич у 1959 р.

Заняття зі студентами Київського художнього інституту під час археологічної практики, с. Таценки, 1961 р.

співробітників та учнів на вирішенні найважливіших проблем населення України у кам'яну добу. При цьому проявляється його організаторський талант. Кожному він вміє знайти свою ділянку роботи, зацікавити проблемою. Питання неоліту завжди залишалися у колі наукових інтересів Дмитра Яковича. Час від часу він повертається до їх переосмислення, додаючи нові аспекти та варіанти вирішення проблем цієї важливої для історії людства епохи.

Після захисту докторської дисертації цілком логічним було рішення Д. Я. Телегіна прослідкувати подальшу долю дніпро-донецьких племен у наступну енеолітичну добу. Пам'ятки, розкопані ним у попередні роки, стають основою для нових узагальнень. У 1973 р. виходить друком його книга «Середньостогівська культура епохи міді», яка вперше монографічно висвітлює епоху раннього металу на теренах України. Саме в цій книзі піднімаються ті проблеми, які Дмитро Якович буде розробляти та досліджувати у наступні роки. В роботі повною мірою проявилася різнобічна історична освіченість Д. Я. Телегіна. Матеріали поселення Дереївка та інших пам'яток дали змогу поставити питання про існування відгінного скотарства у носіїв цієї культури, зокрема одомашнення коня. Дослідник характеризує початок соціальної нерівності, її перші форми тощо. Вчений припустив, що мушляні кільця виконували роль первісних грошей, а видовжені кістяні стрижні є псаліями кінської вузди. Не всі погодилися з цією інтерпретацією, та Дмитро Якович знаходить псаліям переконливі аналогії в Пазирикських курганах скіфського часу. Для цього треба мати і ерудицію, і дослідницьку сміливість, і наукову інтуїцію, розвинутий інтелект.

Після виділення середньостогівської культури Дмитро Якович звертається до з'ясування витоків неолітичних культур України. Полігоном його наступних досліджень стає мезоліт. У 1982 та 1985 рр. виходять друком дві монографії Д. Я. Телегіна, присвячені висвітленню проблем мезоліту. «Мезолітичні пам'ятки України» (1982) та «Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР» (1985) узагальнюють та систематизують матеріали всіх відомих на той час мезолітичних пам'яток України.

Семидесяті та восьмидесяті роки — це час розквіту творчості Дмитра Яковича. За рік у нього виходять друком по 10—14 статей. Вражає розмаїття їх тематики. Від семидесятих років чільне місце в доробку Д. Я. Телегіна займає радіокарбонне датування. Більше тридця-

Д. Я. Телегін (в центрі) на розкопках неолітичного могильника Василівка 5, 1967 р.

ти років він плідно співпрацює з лабораторією Державного наукового центру з вивчення навколишнього середовища та радіогеохімії НАН України, яку очолює М. М. Ковалюх, одночасно проводячи паралельні дослідження у радіокарбонних лабораторіях Росії, Німеччини, Великої Британії, США. В результаті поточнюються хронологічні позиції численних культур від неоліту до доби бронзи.

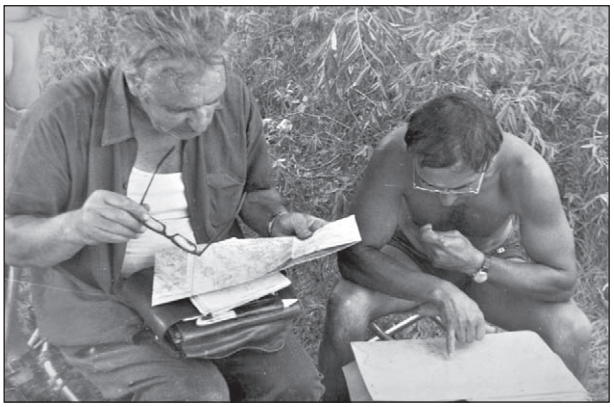
Монографічне оформлення отримують матеріали розкопок на Дереївці (1986), неолітичні могильники маріупільського типу (1987, 1991), антропоморфна скульптура ранньої бронзи України (1994, у співавт. з Дж. Меллорі), поселення дніпро-донецької етно-культурної спільності епохи неоліту (1998, у співавт. з О. М. Титовою), Новоданилівська та середньостогівська культури (2001, у співавт. з А. Л. Нечитайло, І. Д. Потєхіною та Ю. В. Панченком), Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті (2002). Дмитро Якович не встиг монографічно завершити свої дослідження в галузі індоєвропеістики, проте його статті в журналах «Археология», «Вопросы языкознания» за дев'яності роки містять обгрунтування його власної версії походження слов'ян. Усе життя Д. Я. Телегін збирав біографічні матеріали про археологів Радянського Союзу та України.

З особливою любов'ю Дмитро Якович ставився до козацьких пам'яток. Як завідувач відділу та керівник однієї з великих новобудовних експедицій (Вільнянської, потім Дніпро-Донбас), Д. Я. Телегін часто інспектував польові дослідження. Так улітку 1978 р. він приїхав до Запорізької експедиції, де тоді працював і один із авторів (*С. П.*). На кургані, на якому велися роботи, у південно-західній частині насипу було знайдено землянку. Як свідчили певні ознаки, ця землянка могла виявитися козацькою. Коли Д. Я. Телегіну показали землянку, у нього засяяли очі, і Дмитро Якович виявив бажання власноручно розкопати цю пам'ятку. Для нас було великою честю, що на кургані працював сам Д. Я. Телегін! Під його керівництвом всі ми взяли участь у розкопках землянки козацької сторожі, отримуючи багато цікавих відомостей про історію, побут та військові хитрощі козаків. Дмитро Якович написав звіт з дослідження землянки, а згодом у «Пам'ятках України» з'явилася і його стаття «Козацька сторожа». Це була одна з небагатьох на той час статей на запорозьку тематику. Дмитро Якович в історії з запорозькою землянкою проявив себе не тільки як учений і громадянин, але і як учитель, наставник.

Наприкінці 1980-х рр. Дмитро Якович починає широкі дослідження козацьких пам'яток і в 1991 р. засновує науково-дослідне підприємство «Часи козацькі — Січі Запорозькі», яке очолює майже двадцять років. Він проводив дослідження на всіх доступних на той час для вивчення Січах. Неодноразово Дмитро Якович приїздив до експедиції на о. Байда, де його поради та досвід дуже допомагали. Козацький напрямок у творчості Д. Я. Телегіна реалізувався в попу-

Д. Я. Телегін (третій справа) серед учасників конференції у Потсдамі, 1978 р.

Із В. О. Круцом в експедиції «Славутич», 1979 р.

Виступ з доповіддю на Вченій раді Інституту археології, присвяченій 60-літньому ювілею Д. Я. Телегіна, 1979 р.

Після привітання Вченої ради Інституту археології на 70-ліття, 1989 р.

лярній книзі «Часи козацькі — Січі Запорозькі» та у навчальному посібнику «Археологія доби українського козацтва (XVI—XVIII ст.)», написаному у співавторстві. До останніх своїх днів Дмитро Якович жваво цікавився дослідженнями козацької старовини.

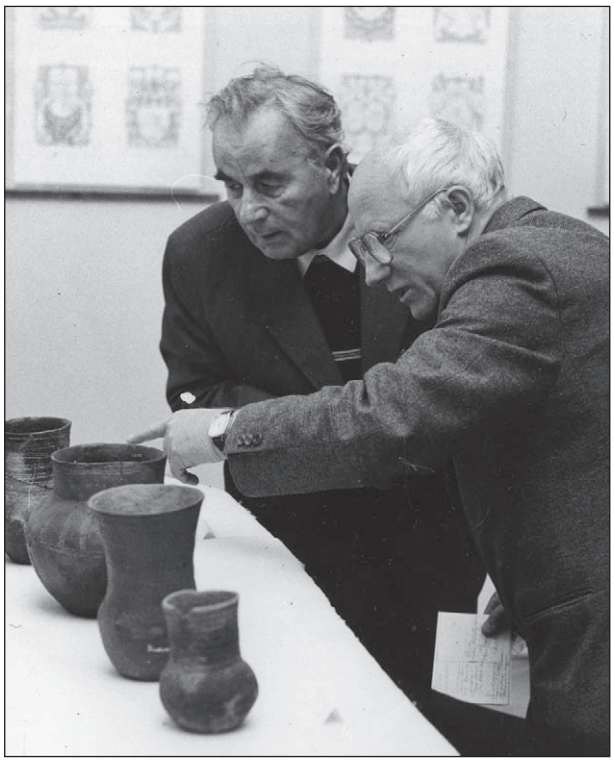
Кипуча енергія Д. Я. Телегіна шукала та знаходила вихід у найрізноманітніших галузях діяльності, пов'язаних з археологією та історією. Він був ініціатором створення багатьох наукових видань: журналів «Археологія», «Краткие сообщения Института археологии», щорічників «Праці центру пам'яткознавства» та «Лаврський альманах». Дмитро Якович був редактором першого тому «Археології Української РСР» (1971 і 1985 рр.). За це видання у складі авторського колективу він отримав Державну премію України. Дмитро Якович керував багатьма аспірантами, виступав на наукових конференціях та міжнародних симпозіумах в Україні та за кордоном, вів на них секції, виступав опонентом на захистах кандидатських та докторських дисертацій, детально рецензував вітчизняних та зарубіжних авторів, наукові збірки та монографії.

Довгий час Д. Я. Телегін очолював Польовий комітет Інституту археології, щиро ділився своїм досвідом розкопок з молодими археологами. Дмитро Якович у 1960-ті рр. започаткував археологічний учнівський гурток при Інституті археології. Учням викладали проблеми археології провідні учені Інституту, викладав і сам Дмитро Якович. Багато кандидатів та докторів наук з теплотою згадують ці заняття, які допомогли визначити їм майбутній фах. Згодом Д. Я. Телегін організовує курси підвищення кваліфікації музейних працівників та краєзнавців, через які пройшли сотні співробітників музеїв та аматорів. Як правило, ці курси здійснювалися на базі археологічних експедицій та поєднували у собі теорію та польову практику. В 1990-ті рр. Д. Я. Телегіним на базі Центру пам'яткознавства НАН України був започаткований Індоєвропейський семінар, на якому виступали провідні українські історики, археологи, лінгвісти, робив цікаві доповіді і сам Дмитро Якович.

Викладацький дар Д. Я. Телегіна реалізувався в курсах лекцій з археології, які він читав у провідних вузах Києва більше 20 років. Цей досвід викладацької роботи був впроваджений разом із І. С. Винокуром у підручнику «Археологія України», який витримав два видання (1994, 2004 рр.). Продовженням просвітницької діяльності були його виступи у засобах масової інформації з метою популяризації археологічних знань. Це був дуже важливий аспект діяльності Дмитра Яковича. Він вважав прямим своїм обов'язком поширювати інформацію про археологічні дослідження. Крім 124 популярних та газетних публікацій, кількох брошур та книжок, він постійно виступав у засобах масової інформації, доносячи у доступній

та цікавій формі до найвіддаленіших куточків нашої країни розповіді про давно минулі часи. Ці виступи мали і зворотній зв'язок. Місцеві краєзнавці, всі, хто цікавився археологією, писали йому про свої знахідки, переказували місцеві легенди, надсилали матеріали для наступних розвідок та розкопок. Коло його кореспондентів було дуже широким.

Видатним є внесок Дмитра Яковича у охорону та збереження археологічної спадщини України. Він стояв біля витоків створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, довгий час очолював секцію пам'яток археології. Завдяки його наполегливим зусиллям було розроблено, виготовлено та встановлено спеціальні охоронні знаки на визначних пам'ятках археології. І сьогодні, їдучи степом, можна побачити їх на верхівках курганів, на території городищ та поселень, на інших визначних місцях. Між собою пам'яткоохоронці називають їх Телегінськими стелами, віддаючи цим йому шану. Сімнадцять обласних та кілька районних довідників з археології України були підготовлені за участі Дмитра Яковича. Пізніше матеріали довідників увійшли до складу електронного каталогу археологічних пам'яток України, що був розроблений під керівництвом Дмитра Яковича.

Д. Я. Телегін та Я. Махнік на конференції з проблем культур шнурової кераміки, Прага — Штирін, 1990 р.

Серед учасників міжнародної археологічної конференції у Білих Блотах, Польща, 1992 р.

З англійським археологом Малкольмом Ліллі, середина 1990-х рр.

Д. Я. Телегін був серед перших і найбільш палких прихильників залучення даних природничих наук до археологічних досліджень, підкреслюючи, зокрема, значення викопних антропологічних матеріалів для історії та археології. З середини 1950-х рр., обстоюючи необхідність відновлення широких антропологічних досліджень в Україні, він був одним з ініціаторів створення тут фахового антропологічного центру. Дмитро Якович завжди жваво цікавився досягненнями сучасної палеоантропології, палеоботаніки та палеозоології і широко використовував їх у своїх роботах.

Д. Я. Телегін авторитетно та сміливо виступав на захист та збереження природних багатств України. Відомий український еколог М. М. Біляшівський згадував, що тільки завдяки переконливому виступу Дмитра Яковича на громадських слуханнях вдалося зберегти для нащадків Південнобузький каньон з його унікальними природними та історико-археологічними ресурсами.

Характеризуючи величезний внесок Д. Я. Телегіна у розвиток археології, історії, у пам'яткоохоронну справу, дивуєшься, як йому вдавалося знайти сили та час на все те, що він зробив, організував, доклав зусиль, спрямував, надихнув, підтримав. Напевно, що це сталося тому, що Дмитро Якович був дуже щасливою людиною. Він все своє життя займався улюбленою справою, віддаючи їй не тільки робочий, а й вільний час, кожну хвилину свого життя.

За роки плідної праці в Дмитра Яковича вийшло друком близько 500 наукових та науково-популярних робіт, в науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються 72 звіти про проведені ним археологічні експедиції. Ним видано друком 15 монографій. Діяльність Дмитра Яковича була високо оцінена державою та науковцями: доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України, почесний академік РАН, лауреат премій ім. В. Хвойки та «Золотий скіф».

Важко переоцінити внесок Д. Я. Телегіна у ствердження міжнародного авторитету української археології. Десятиліттями він активно листувався з колегами з країн Європи та Північної Америки, його наукові праці виходили друком у Великій Британії, Італії, Німеччині, Польщі, Росії, США, Франції, Чехії та інших країнах. Значний резонанс у міжнародній науковій спільноті мали, зокрема, його видані в Оксфорді монографії «Dereivka. A settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper» (1986), «Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin» (1987, співавт. І. Потехіна), а також книга «The anthropomorphic

Помаранчева троянда від С. С. Березанської під час Помаранчевої революції (після доповіді Д. Я. Телегіна на Вченій раді з нагоди його 85-ліття, 2004 р.)

stelae of the Ukraine: the early iconography of the Indo-Europeans» (Вашингтон, 1994, співавт. Дж. Меллорі). Відомі зарубіжні археологи, серед яких проф. Джеймс Меллорі (Велика Британія), проф. Малкольм Ліллі (Велика Британія / Швеція), проф. Девід Ентоні (США), зазначали, що вважають Д. Я. Телегіна своїм наставником у вивченні проблем археології Східної Європи. Про міжнародний авторитет дослідника свідчить опублікована у 2020 р. у Великій Британії колективна монографія «Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers», яку інтернаціональний колектив авторів присвятив пам'яті Д. Я. Телегіна.

Крім таланту до історії, археології, вченому в значній мірі сприяла його надзвичайна організованість та працьовитість. Відвідувачів експедиційної бази Дмитра Яковича вражали охайність приміщень, ретельність, з якою було розкладено по полицях інструмент, спальні мішки, цвяхи та інший експедиційний реманент. Секрет надзвичайно плідної діяльності Д. Я. Телегіна криється і в родині, де він черпав сили, знаходив розуміння і підтримку. Це завжди був його надійний тил, який давав йому можливість самовіддано займатися улюбленою наукою.

Дмитро Якович був людиною доброзичливою, з величезним життєвим досвідом, тому до нього часто зверталися зі своїми проблемами люди. Його поради були щирими та вірними, єдино можливими в тих або інших життєвих ситуаціях. Йому й самому майже завжди вдавалося уникати конфліктів. Він ніколи не підвищував голос. Проте наукову полеміку міг вести жорстко і безкомпромісно, відстоюючи свою позицію.

Неосяжність піднятих Дмитром Яковичем питань, його розробки численних проблем, розкопані, знайдені та врятовані ним пам'ятки ще довгий час будуть предметом дослідження його учнів, колег, прихильників. Вони хвилюватимуть науковців своїм оригінальним підходом, висновками, прозорливістю передбачень. Більше шестидесяти років Д. Я. Телегін віддав українській історичній науці, його життя і творчість продовжують бути взірцем беззастережного їй служіння.

БІБЛІОГРАФІЯ РОБІТ, ПРИСВЯЧЕНИХ Д. Я. ТЕЛЕГІНУ

Балакин, С. А. 2004. Человек неиссякаемой творческой энергии. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 16-21.

До 70-річчя Дмитра Яковича Телегіна. 1989. *Археологія*, 4, с. 152-153.

До 80-річчя Дмитра Яковича Телегіна. 1999. *Археологія*, 3, с. 142-145.

Залізняк, Л. Л. 2011. Дмитро Якович Телегін. *Археологія*, 1, с. 143-145.

Конча, С. 2003. Шляхом першовідкривача. До 85-річчя Дмитра Телегіна. *Українознавство*. Київ: Українська Видавнича Спілка, с. 209.

Конча, С. В. 2004. До 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна. *Археологія*, 4, с. 111-113.

Конча, С. В., Титова, О. М. 2005. Людина творчого пошуку (до 85-річчя Д. Я. Телегіна). *Кам'яна доба України*, 7, с. 6-10.

Легета, В. 2019. До 100-ліття від дня народження Дмитра Телегіна. В: *ІІІ міжнародний науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки і перспективи», присвячений 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука*. Чернівці, с. 78-80.

Литвин, М. Н. 2008. Проблеми збереження культурно-історичної спадщини в творчому доробку доктора історичних наук, професора Д. Я. Телегіна. *Лаврський альманах*, 22, с. 188-191.

Нечитайло, А. Л. 2004. К 85-летию Д. Я. Телегина. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 8-9.

Приходнюк, О. М. 2004. Дмитро Якович Телегін — дослідник та інтерпретатор слов'янських старожитностей. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 26-28.

Попович, М., Пивоваров, С. 2013. «Буковинський» період в житті археолога Д. Я. Телегіна. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (35), с. 17-23.

Пустовалов, С. Ж. 2004. Д. Я. Телегін — людина і вчений. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 10-15.

Пустовалов, С. Ж. 2005. Біоритми та наукова творчість. *Наукові записки. Серія: Теорія та історія культури*, 40, с. 34-37.

Пустовалов, С. Ж. 2011. Памяти Дмитрия Яковлевича Телегина. *Российская археология*, 4, с. 181-183.

Пустовалов, С. Ж., Титова, О. М. 2011. Життя — подвиг в ім'я науки. *Праці центру пам'яткознавства*, 19, с. 299-306.

Пустовалов, С. Ж., Потєхіна, І. Д. 2019. До 100-річчя Дмитра Яковича Телегіна. *Археологія*, 4, с. 124-126.

Татаринов, С. Й. К 86-летию Учителя (online). Режим доступу: kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-dosldnij-centr-chasi-kozack/vipusk14-j/pisemn-dzherela-ta-storografja-vivchennja/

Татаринов, С. Й. 2018. Видатні постаті Донеччини [Телегін Дмитро Якович]. В: Татаринов, С. Й., Пилипенко, Є. А. Єфімов, Д. В. *Донбас-Бахмут. Постаті історії. Біографічні нариси*. Харків, с. 39-42.

Титова, О. М. 1999. Життя — горіння. *Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, 2, с. 92-94.

Титова, О. М. 2004. Козак за покликанням (до 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 3-4.

Титова, О. М. 2012. Козацькі старожитності у дослідженнях Дмитра Телегіна. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 1, с. 155-158.

Телегин Дмитрий Яковлевич. (online). *Мировая антропология, этнография и археология в лицах*. Режим доступу: sati.archaeology.nsc.ru/encyc_top/encyc17/

Черняхівська, О. М. 2004. Бесіда з ювіляром. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 3-7.

Шепель, Л. 2003. Телегін Дмитро Якович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Українські історики XX століття. Бібліографічний довідник*. 2, ч. 1, Київ; Львів: НАН України с. 320-321.

Юренко, С. П. 2013. Телегін Дмитро Якович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 10. Київ: Наукова думка, с. 47.

Lillie, M., Potekhina, I. 2020. Dedication to Dmytro Telegin. In: Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 1.

Potekhina, I., Mallory, J. P. 2011. Dmytro (Dmitry) Ya. Telegin — In Memoriam. *The Journal of Indo-European Studies*, 39, 1—2, p. 1-3.

НАУКОВИЙ СПАДОК Д. Я. ТЕЛЕГІНА

УДК [929:903'12](477) DOI: 10.37445/adiu.2020.04.01

Л. Л. Залізняк

Д. Я. ТЕЛЕГІН І ДОБА КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ В МЕЗОЛІТОЗНАВСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу епохи культуротворення в українській археології кам'яної доби, а також важливої ролі видатного українського археолога Д. Я. Телегіна в дослідженні мезоліту України зазначеного періоду.

Ключові слова: *Д. Я. Телегін, мезоліт, концепції стадіальності та локальності, археологічна культура.*

Д. Я. Телегін — видатний археолог-первісник України другої половини XX ст. Це почесне місце в ієрархії археологів Радянської України дослідник посів не лише через те, що протягом майже 20 років (з 1968 по 1987 р.) очолював провідну наукову структуру по вивченню кам'яної доби України — відділ археології кам'яного віку Інституту археології АН УРСР. Визначальними рисами Дмитра Яковича, як вченого були відданість науці, багатогранність археологічних інтересів та надзвичайна працездатність. Саме завдяки цим якостям дослідник став визнаним авторитетом в галузі первісної археології південного заходу Східної Європи.

Серед головних напрямків наукової діяльності Д. Я. Телегіна важливе місце посідали дослідження в галузі культурної диференціації та періодизації пізніх періодів кам'яної доби України на основі систематизації величезного обсягу археологічних матеріалів мезоліту, неоліту та енеоліту регіону. Активне наукове життя дослідника припадає на 1960—80-ті рр. — епоху культуротворення в археології Центральної та Східної Європи. Як активно діючий археолог Дмитро Якович став одним з лідерів цього напрямку в археології України. Якщо В. М. Гладилін був ідеологом розробки культурно-хронологічної періодизації середнього палеоліту України, В. М. Даниленко — неоліту, то Д. Я. Телегін активно діяв у царині культуротворення мезоліту, неоліту і навіть енеоліту південного заходу Східної Європи.

Теоретичне підґрунтя концепції локальності в археології. Активну наукову діяльність дослідника в галузі культуротворення та розробки періодизаційних схем слід розглядати в контексті глобальних наукових процесів, що у другій половині XX ст. розгорнулися в археології усієї Центрально-Східної Європи. Як відомо, протягом минулого століття сталася принципова зміна уявлень про історичний процес, а саме відхід від стадіальної або формаційної парадигми до концепції багатоваріантності всесвітньої історії, що безпосередньо відбилося на періодизаційних побудовах археологів.

Стадіальна або формаційна концепція історії людства склалася в XIX ст. в умовах панування еволюціонізму в науці. Епохальне відкриття Чарльзом Дарвіном та іншими біологами закономірностей розвитку життя на Землі радикально вплинуло на тогочасну наукову думку. Закони і принципи біологічної еволюції від найпростіших одноклітинних організмів до все більш складних форм життя почали переносити на інші галузі науки, зокрема в марксистську версію історії.

Еволюціонізм у поглядах істориків-марксистів проявився, перш за все, в баченні історії людства як безперервного, поступового, прогресивно-стадіального процесу. Іншими словами, марксистська історична концепція декларувала наявність глобальних і послідовних соціально-економічних етапів розвитку людства — універсальних історичних стадій або соціально-економічних формацій: первіс-

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, 2020

но-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної. Історія уявлялася як безперервний і прогресивний процес розвитку від простого до складного, що із зрозумілих причин, нагадував еволюцію життя на Землі за Ч. Дарвіном.

На початку XX ст. на Заході зародилася і бурхливо розвивалася історіософія, яка заперечувала прямолінійно-стадіальний розвиток людства, відстоюючи багатоваріантність історичного процесу. Тобто, виявилося, що ріка світової історії не є потужним єдиним потоком, як уявляли історики-марксисти, а складається з окремих рукавів. Людство постійно продукувало і продукує різноманітні форми історичного буття, які одні дослідники називають культурами, інші цивілізаціями. Існуючи синхронно і паралельно цивілізації розвиваються власним шляхом, взаємодіють і конкурують між собою за місце під сонцем.

Фундаторами цих поглядів на Заході були Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі, а одним з їх послідовником та популяризатором в СРСР — Лев Гумільов. Оскільки цей підхід заперечував фундаментальні складові марксистської історичної концепції, зокрема стадіальність, праці О. Шпенглера та А. Тойнбі стали доступними радянському читачеві лише після розпаду СРСР.

Принцип багатоваріантності історичного розвитку людства поширився і на його найдавніше первісне минуле. Замість тотальних стадій розвитку за кам'яної доби (оріньякська, солютрейська, граветська, мадленська, азильська, тарденуазька тощо) археологи Заходу почали виділять окремі локальні культури, які часом називали тими ж самими назвами, які ще недавно носили колишні стадії. Причому, із зрозумілих причин, відхід археологів від концепції стадіальності до багатоваріантної версії минулого на заході Європи стався раніше у довоєнний час, а на сході антимарксистські по своїй суті ідеї перемогли значно пізніше — в останній третині минулого століття. Тому епоха масового культуротворення в археології, що розпочалася на заході Європи у першій половині XX ст. докотилася до сходу континенту лише у другій половині XX ст.

За історіографічною традицією Східної Європи концепція локальності прийшла на зміну стадіальності в розумінні культурно-історичних процесів за доби каменю, значною мірою, завдяки роботам О. М. Рогачова. Хоча насправді, як зазначалося, згадана трансформація думки радянських палеолітознавців була окремим проявом глобального процесу зміни парадигми всесвітньої історії. Як зазначалося, сформована ще у XIX ст. класиками марксизму на засадах еволюціонізму Ч. Дарвіна стадіальна або формаційна версія світової історії протягом XX ст. завдяки працям Освальда Шпенглера та Арнольда Тойнбі була замінена концепцією багатоваріантності історичного процесу або цивілізаційним підходом до нього.

Саме багатоваріантність усесвітньої історії, яка визнає різноманіття культурних проявів, стала теоретичним підґрунтям для виділення численних археологічних культур, але не як хронологічних фаз чи глобальних історичних стадій, а як паралельно існуючих локальних проявів історичного процесу в матеріальній культурі стародавніх спільнот. Поширення ідей багатоваріантності всесвітньої історії у XX ст. призвело до масового виділення археологічних культур спочатку в Західній та Центральній, а потім і в Східній Європі.

Від стадіальності до локальності в мезолітознавстві Східної Європи. Оскільки фундаторами стадіальної або формаційної парадигми історії були класики марксизму, то цей релікт еволюціонізму XIX ст. законсервувався в СРСР аж до його розпаду, гальмуючи поширення ідей багатоваріантності минулого і в археології. На цих вже застарілих на середину XX ст. концептуальних позиціях стояли такі авторитети палеолітознавства СРСР як П. П. Єфименко, С. М. Зам'ятнін та ін. На засадах стадіальності були побудовані тогочасні періодизації кам'яного віку України. Так, Є. Ю. Кричевський у своїй праці 1949 р. розглядав мезоліт України як єдину культуру, яка пройшла кілька хронологічних фаз розвитку.

О. П. Черниш також був послідовним прибічником концепції стадіальності у розвитку матеріальної культури. На його думку в Подністров'ї від мустьє до мезоліту розвивалася єдина молодовська культура, яка послідовно проходила окремі фази, зафіксовані в численних культурних шарах дністровських стоянок кам'яної доби. Зокрема О. П. Черниш (1975, с. 132) виділяв дністровську мезолітичну культуру, яка на його думку, мала чотири послідовні фази розвитку: молодовську, оселівську, атацьку та фрумушицьку.

Однак, стадіально-схематичні уявлення про розвиток матеріальної культури потроху поступалися концепції локальності. Величезне різноманіття накопичених на цей час археологічних решток наочно показало відсутність синхронних змін єдиної матеріальної культури з плином часу. Виявилося, що одночасово в різних регіонах Європи мешкали носії різних культурних традицій. Причому, дослідники Східної Європи спочатку виділяли територіальні групи мезоліту, які лише з 1980-х рр. остаточно набули статусу археологічних культур.

Першим симптомом відходу від еволюціоністсько-стадіальних схем у Східній Європі можна вважати виділення територіальних груп мезолітичних пам'яток (південноруську, західноруську, окську), яке розпочав П. П. Єфіменко у програмній для мезолітознавства Східної Європи статті 1924 р. і розвинув М. Я. Рудинський у працях 1928, 1931 рр. Розвиваючи

цю тричленну схему територіального поділу мезоліту Східної Європи М. В. Воєводський (1950) першим поставив питання про наявність племінного устрою в мезоліті. Дослідник відмовився від раніше визнаною ним (1934) єдиної свідерської стадії мезоліту Європи. Він виділив західносвідерську та східносвідерську області, які вцілому відповідають західноруській та окській групам мезоліту П. П. Єфіменка. Крим та степове Лівобережжя М. В. Воєводський відніс до окремої культурної області. Він же першим написав про окремі культури східноєвропейського мезоліту.

«*На основі єдиної матеріальної культури пізнього палеоліту виникла низка культур (деснянська, шан-кобинська, мурзак-кобинська)… Територія деснянської та кримської культур приблизно дорівнює території неолітичних культур Східної Європи — районів, без сумніву, заселених окремими племенами. Це свідчить про виникнення племінної організації в мезоліті…*» (Воеводский 1950, с. 119). Зазначимо, що у цей же час російський дослідник О. Я. Брюсов (1952) виділив окремі культури в неоліті півночі Східної Європи, інтерпретуючи їх як сліди мешкання окремих племен.

Пізніше ці погляди розвивав О. О. Формозов (1959), який розкопував стоянку Пісочний Рів у 1940, 1945—1947 рр. під керівництвом М. В. Воєводського (Воеводский, Формозов 1950). До згаданих культур він додав свідеротарденуазьку, надпорізьку та донецьку, в яких бачив «племена, що формуються».

Відмова М. В. Воєводського 1950 р. від єдиної свідерської стадії на користь локальних культурних проявів зумовлена поступовою заміною стадіально-схематичних уявлень про розвиток первісного суспільства концепцією локальності. Перемогу останньої в радянському палеолітознавстві традиційно пов'язують зі згадуваною статтею А. М. Рогачова 1957 р.

Як зазначалося, у Західній Європі це сталося значно раніше ніж у Східній, у міжвоєнний період, коли західноєвропейські дослідники кам'яної доби почали виділяти окремі археологічні культури. Так, Д. Гаррод з 1938 р. вбачала в оріньякській, граветській та солютрейській стадіях пізнього палеоліту Європи окремі археологічні культури з відповідними назвами. Приблизно у цей же час Г. Кларк, А. Руст, Г. Швабедіссен, С. Круковський, Л. Козловський та інші дослідники виділили у Прибалтиці локальні культури Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер.

Ці розробки західних вчених відіграли важливу роль у переході в повоєнний час радянських археологів до вивчення локальних особливостей кам'яної доби Східної Європи та виділення в межах глобальних стадій окремих археологічних культур.

«Залізна завіса», що відгороджувала Радянський Союз від Європи, не повністю ізолювала радянську археологію від світової. Тому дослідження фінального палеоліту в Литві, Білорусі, Україні відбувалося хоча й з певним запізненням, але в руслі загальноєвропейських тенденцій. Більше того, виразно простежується прогресивний вплив на радянське мезолітознавство європейської науки, що на середину XX ст. досягла особливо великих успіхів у вивченні кам'яної доби Північнонімецької та Польської низин.

Із 1960-х рр. розпочався бум культуротворення у мезолітознавстві європейської частини СРСР, який з перемінним успіхом тривав до кінця століття. Його початок знаменував вихід у 1966 р. відомої збірки статей з мезоліту СРСР «У истоков древних культур. Эпоха мезолита» (Гурина ред. 1966), яка є наочним доказом прогресивного впливу європейської науки на радянське мезолітознавство. Саме це солідне наукове видання стало наріжним каменем сучасної концепції культурно-хронологічного членування фінального палеоліту та мезоліту Східної Європи.

Показово, що книгу відкривають оглядові статті з періодизації та культурної диференціації мезоліту Польщі та Німеччини. Їх автори Н. М. Гуріна та Л. Я. Крижевська не лише знайомлять читача з новітніми на той час періодизаціями пам'яток кам'яної доби Західної та Південної Балтії, але намагаються знайти в них відповідники матеріалам з території Литви та Білорусі. А стаття П. М. Долуханова «Палеогеография мезолита Северной Европы», фактично, є синтетичним реферативним узагальненням розробок західних палеогеографів із метою ознайомлення радянських мезолітознавців з досягненнями європейської науки. Головним інструментом культурно-хронологічної інтерпретації нових археологічних комплексів з різних регіонів Східної Європи у збірці є їх порівняння з більш вивченими матеріалами фінальнопалеолітичних пам'яток Польщі, Німеччини, Данії (статті Р. К. Римантене, І. А. Лозе, В. Д. Будька, Л. Ю. Янітса, Д. Я. Телегіна).

Цей збірник символізував перехід мезолітчиків СРСР з позицій стадіального підходу до первісної історії до концепції локальності, до усвідомлення багатоваріантності розвитку людського суспільства в далекому минулому.

Бурхливий процес виділення локальних культур поширився на увесь Європейський континент, що докорінно змінило культурно-історичну карту мезолітичної Європи. 70-ті рр. відзначені виходом серії монографій присвячених культурній диференціації та періодизації мезоліту окремих регіонів Центрально-Східної Європи — Польщі (Kozlowski 1972; 1975; Schild 1975; Wieckowska 1973; 1975), Литви (Римантене 1971). Ця проблематика стає домінуючою на міжнародних конгресах та конференціях. Прикладом може служити Варшавський конгрес 1973 р. чи Ленінградська конференція 1974 р.,

в яких активну участь з доповідями брав і Д. Я. Телегін. Мезолітична карта Європи стає надзвичайно строкатою і змінюється мало не щорічно внаслідок появи нових культурно-періодизаційних досліджень.

Особливо суттєво стимулювали культуротворчі процеси в мезолітознавстві України та Росії успіхи польських (Kozlowski 1972, 1975; Wieckowska 1973, 1975; Shilde 1975) та литовських (Римантене 1966, 1971) дослідників 1960—70-х рр. З ними радянських археологів знайомить монографія Л. В. Кольцова 1977 р. Таким чином, попри пріснопам'ятну «залізну завісу» радянське мезолітознавство розвивалося під прогресивним впливом археології Заходу.

Бум культуротворення 1970—80-х рр. в Україні. Як зазначалося, згадані культуротворчі дослідження в археології кам'яної доби різних країн Європи у минулому столітті були закономірним результатом заміни архаїчних стадіальних схем первісної історії новітнім розумінням багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку людства з найдавніших часів.

Остаточний відхід від стадіального розуміння культурних явищ мезоліту на позиції локальності в Україні знаменували роботи В. М. Даниленка (1969; 1986), В. Н. Станка (1971; 1972), Л. Л. Залізняка (1976; 1977; 1978), Д. Я. Телегіна (1982). В галузі неолітознавства цей процес в українській археології пов'язаний з працями В. М. Даниленка (1969), Д. Я. Телегіна (1968), В. І. Непріної (1974).

Бум культуротворення в мезолітознавстві сягнув України на початку 1970-х рр., але його пік припав на 1970—80-ті рр. Однією з провідних фігур у цих культурологічних дослідженнях був завідувач відділу кам'яної доби ІА АН УРСР Д. Я. Телегін. Під його безпосереднім впливом сформувалася ціла школа молодих українських дослідників мезоліту, які відкрили і розкопали десятки яскравих мезолітичних пам'яток, на матеріалах яких у другій половині XX ст. було виділено близько 15 культур фінального палеоліту та мезоліту України та прилеглих територій.

Автор цих рядків добре пам'ятає як у 1972 р. після служби в армії потрапив у відділ первісної археології, який очолював Д. Я. Телегін. Мало не наступного дня завідувач відділу запропонував новоспеченому лаборанту обрати один з регіонів України для вивчення мезоліту з перспективою вступу до аспірантури для написання кандидатської дисертації. Я відповів, що працюючи з В. М. Гладиліним планував спеціалізуватися в галузі середнього палеоліту. «Середній палеоліт неактуальний у моєму відділі. Нам потрібні мезолітчики», — відповів завідувач. Після певних сумнівів я погодився з пропозицією Д. Я. Телегіна і обрав Полісся, як найближчий до Києва регіон, адже місто розташоване на його південній межі. До того ж на той час я вже мав один виразний поліський мезолітичний комплекс зі стоянки Таценки під Києвом, яку досліджував у складі археологічного гуртка, очолюваного В. М. Гладиліним.

Згодом Дмитро Якович у особистій бесіді пояснив чому мезолітична проблематика на початку 1970-х рр. раптово стала актуальною у відділі кам'яної доби. У 1969 р. вийшла друком вже згадувана культова книга неолітчиків України останньої третини XX ст. «Неолит Украины» В.М.Даниленка, з яким у Дмитра Яковича точилися тривалі дискусії відносно неоліту України. «Тоді я вирішив написати монографію з альтернативною В. М. Даниленку версією неоліту країни», — розповідав Д. Я. Телегін. Однак з'ясувалося, що ми на той час не мали

Ігрень, 1974 р., учасники Мезолітичної експедиції Д. Я. Телегіна

Ласпі 7, 1983 р., Дмитро Якович досліджує мезоліт бухти Ласпі

уявлення про мезолітичне підґрунтя неоліту України, через зародковий стан нашого мезолітознавства.

У пошуках підґрунтя неоліту України Д. Я. Телегін почав стимулювати вивчення мезоліту в регіонах, залучаючи до цього молодь. Мені дісталося Полісся, О. Ф. Гореліку з Луганську — Донбас, також до відділу взяли аспіранта В. М. Степаненка для вивчення кукрекської культури Криму. Пізніше з'явився Г. В. Охріменко, який вивчав мезоліт та неоліт Волині, а також М. П. Оленковський, що відкрив, дослідив і видав численні пам'ятки Нижнього Дніпра та Присивашшя. Пізніше, на межі 1970—80-х рр. у відділі Дмитра Яковича з'явилося ще двоє молоді мезолітчики — Д. Ю. Нужний (1992) та О. О. Яневич (1984; 1987). Із 1990-х рр. до пошуків і розкопок мезолітичних стоянок України приєдналися В. О. Манько (1997) з Луганська та І. М. Гавриленко (2000) з Полтави.

Справжньою школою підготовки молодих каміньщиків стали багаторічні дослідження Мезолітичної експедиції ІА АН УРСР на чолі з Д. Я. Телегіним унікальних мезолітичних землянок на півострові Ігрень, що на східній околиці Дніпропетровська (нині Дніпро). Під час тривалих розкопок на Ігрені (1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр.) була розроблена ефективна методика дослідження складних житлових об'єктів доби мезоліту, а починаючі дослідники кам'яної доби (Л. Л. Залізняк, С. А. Балакін, Д. Ю. Нужний, В. М. Степанчук, О. О. Яневич та ін.) отримали безцінний досвід польової археології. Ще однією пам'яткою, на розкопках якої у 1970—80-ті рр. проходило становлення нової генерації мезолітчиків відділу кам'яної доби Інституту археології АН УРСР була мезолітична стоянка в бухті Ласпі на південному березі Криму.

У 1970-х рр. паралельно Київській формувалася Одеська школа дослідників мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я на чолі з В. Н. Станко. Її активними учасниками були С. О. Дворянинов, І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова, С. П. Смольянинова, які зробили вагомий внесок у вивчення мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я. Мезоліт Західної України у 1970—90-х рр. плідно вивчали львівські дослідники Л. Г. Мацкевий (1991) та В. М. Конопля.

Наслідком згаданого буму культуротворення став вихід у 1980—90-ті рр. великої серії монографій присвячених культурній диференціації та періодизації фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток України (Телегін 1982; 1985; 2002; Станко 1982; Залізняк 1984; 1986; 1989; 1991; 1995; 1997; 1998; 1999; 2005; 2009; Мацкевий 1991; Оленковский 1991; 2000; Нужний 1992; Горелик 2001). Завдяки колективним зусиллям згаданих дослідників була створена потужна джерельна база мезоліту України, на основі якої розроблена сучасна періодизаційна схема мезоліту регіону.

Періодизація мезоліту України Д. Я. Телегіна. Принципова зміна поглядів на історичний процес у первісну добу була сприйнята не усіма українськими дослідниками старої повоєнної генерації. Зокрема на позиціях стадіальності до кінця життя лишався О. П. Черниш. Однак Д. Я. Телегін сприйняв нові віяння ще у 1970—80-ті рр., коли активно долучився до виділення археологічних культур в мезоліті та неоліті України та сусідніх територій. Непростий процес трансформації поглядів зрілого дослідника демонструють його узагальнюючі праці. З них видно, що на початковому етапі свої мезолітичних штудій у 1960—70 рр. дослідник виділяв територіальні групи, які в його працях лише у 1980-х рр. набули статусу археологічних культур (Телегин 1966; 1973).

Д. Я. Телегін у своїх оглядах мезоліту України 1966 та 1973 рр. слідом за П. П. Єфіменком, М. Я. Рудинським, М. В. Воєводським, О. О. Формозовим виділяв дві зони. У його праці 1966 р. в межах південноруської зони фігурує три окремі територіальні групи пам'яток: волино-донецька, приазовсько-кримська степова та гірсько-кримська. На Західній Волині Д. Я. Телегін бачив «область свідеро-хвалибоговицької культури», пов'язану з мезолітом Балтії.

У статті 1973 р. Д. Я. Телегін розвинув і поглибив свою схему культурно-територіального поділу мезоліту України. В межах північної, названої в роботі донецько-прип'ятською, зони дослідник розрізняв донецьку, деснянсько-сожську та волинську територіальні групи пам'яток. До південної, надчорноморсько-капсійської зони увійшли крім чотирьох територіальних груп стоянок (дніпро-прип'ятської, надпорозько-лівобережної, гірсько-кримської та фрумушицької)

ще дві археологічні культури — гребениківська та пам'ятки кукрецького типу.

Остаточний перехід Д. Я. Телегіна на позиції локальності демонструє його головна праця в галузі мезолітознавства України — узагальнююча монографія 1982 р. В ній вчений виділяє вже не територіальні групи, а близько 20 своєрідних культур та типів пам'яток, що розвивалися в межах двох хронологічних етапів мезоліту України — раннього та пізнього. В культурно-територіальному сенсі ці спільноти були включені до південної азово-чорноморської та північної поліcько-лісостепової зон мезоліту України. В межах азово-чорноморської зони виділено вісім мезолітичних культур та типів пам'яток: гірськокримська культура з двома етапами (шанкобинським та мурзаккобинським), стоянки типів білоліського, рогалицько-осокорівського, ненаситецького, моспинського, сюреньського, а також гребениківську та кукрецьку культури. До поліcько-лісостепової зони віднесено 9 окремих культурних спільнот: дніпро-прип'ятська та донецька культури і пам'ятки типу Нобель, Смячка, Народичі, Кудлаївка, Минівський Яр, Пісочний Рів, Оселівка. Дослідник зробив спробу розглянути ці культурні спільноти на тлі європейського мезоліту (Телегін 1982, с. 223—225).

Безумовною заслугою Д. Я. Телегіна є те, що працюючи над періодизацією мезоліту всієї України дослідник стимулював регіональні дослідження, спрямовуючи молодь на вивчення кам'яної доби окремих регіонів чи культурних спільнот країни.

Внаслідок масштабних досліджень 1970—80-х рр. створена сучасна періодизаційна схема фінального палеоліту та мезоліту регіону, а Україна стала однією з найбільш вивчених у зазначеній галузі країн Центрально-Східної Європи. Напрацювання українських дослідників мезоліту широко відомі за межами України і використовуються колегами з Білорусі, Росії, Литви, Латвії, Польщі для розробки власних періодизаційних схем фінального палеоліту та мезоліту. Одним з головних координаторів цих колективних масштабних досліджень українських археологів був видатний український археолог-первісник Д. Я. Телегін.

ЛІТЕРАТУРА

Брюсов, А. Я. 1952. *Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху*. Москва: АН СССР.

Воеводский, М. В. 1934. К вопросу о развитии эпипалеолита в Восточной Европе. *Советская археология*, 5, с. 144-150.

Воеводский, М. В. 1950. Мезолитические культуры Восточной Европы. *Краткие сообщения ИИМК*, 31, с. 96-120.

Воеводский, М. В., Формозов, А. А. 1950. Стоянка Песочный Ров на реке Десне. *Краткие сообщения ИИМК*, 35, с. 42-54.

Гавриленко, І. М. 2000. *Зимівниківська археологічна культура*. Полтава: Асмі.

Горелік, О. Ф. 1979. Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дінці. *Археологія*, 29, с. 73-79.

Горелик, А. Ф. 2001. *Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины*. Киев; Луганск: РИО ЛИВД.

Гурина, Н. Н. (ред.). 1966. *У истоков древних культур. Эпоха мезолита*. Материалы и исследования по археологии СССР, 126. Москва: Наука.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины*. Київ: Наукова думка.

Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна могила*. Київ: Наукова думка.

Ефименко, П. П. 1924. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста. *Русский антропологический журнал*, 13, 3—4, с. 211-228.

Залізняк, Л. Л. 1976. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка. *Археологія*, 20, с. 60-66.

Зализняк, Л. Л. 1977. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые исследования археологических памятников на Украине*. Київ: Наукова думка, с. 23-44.

Залізняк, Л. Л. 1978. Рудоостровська мезолітична культура. *Археологія*, 25, с. 12-21.

Зализняк, Л. Л. 1984. *Мезолит Юго-Восточного Полесья*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1986. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья. В: Гладких, М. И., Смирнов, С. В. (ред.). *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Киев: Наукова думка, с. 74-142.

Зализняк Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1991. *Население Полесья в мезолите*. Київ: Наукова думка.

Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Залізняк, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи*. Київ: НаУКМА.

Залізняк, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.

Залізняк, Л. Л. 2009. *Мезоліт заходу Східної Європи*. Кам'яна доба України, 12. Київ: Шлях.

Кольцов, Л. В. 1977. *Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики*. Москва: Наука.

Манько, В. А. 1997. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка 1 в Северо-Восточном Приазовье. В: Манько, В. А. (ред.). *Древности Подонцов'я*. Луганск: Осирис, с. 11-26.

Мацкевой, Л. Г. 1991. *Мезолит Запада Украины*. Київ: Наукова думка.

Неприна, В. И. 1976. *Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине*. Киев: Наукова думка.

Нужний, Д. Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Оленковський, М. П. 1980. Пізньомезолітичні стоянки на Херсонщині. *Археологія*, 34, с. 114-116.

Оленковский, Н. П. 1991. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*. Херсон: Ред.-изд. отдел управления по печати.

Оленковський, М. П. 2000. *Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епігравету України*. Херсон: Придніпров'я.

Римантене-Яблонските, Р. К. 1966. Периодизация мезолитических стоянок Литвы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, с. 75-87.

Римантене, Р. К. 1971 *Палеолит и мезолит Литвы*. Вильнюс: Минтис.

Рогачев, А. Н. 1957. Многослойные стоянки Костенко-Борщевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 59, с. 9-134.

Рудинський, М. Я. 1928. До питання про культури мезолітичное доби на Україні. *Антропологія*, 1, с. 73-91.

Рудинський, М. Я. 1931. Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР. *Антропологія*, 4, с. 145-184.

Станко, В. Н. 1971. Мезолит Днестро-Дунайского междуречья. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 93-110.

Станко, В. Н. 1972. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 185, с. 252-261.

Станко, В. Н. 1982. *Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1966. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, с. 99-107.

Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1973. Поздний мезолит — опыт культурно-хронологического членения памятников. In: Kozlowski, S. K. (ed.). *The Mesolithic in Europe*. Warsaw: Warsaw University, с. 531-549.

Телегін, Д. Я. 1982. *Мезолітичні пам'ятки України*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1985. *Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 2002. *Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи*. Луганськ: Шлях.

Формозов, А. А. 1959. *Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке*. Москва: АН СССР.

Черниш, О. П. 1975. *Стародавнє населеня Подністров'я в добу мезоліту*. Київ: Наукова думка.

Яневич, А. А. 1984. Кукрекская стоянка Ивановка в Восточном Крыму. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы каменного века на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 69-73.

Яневич, О. О. 1987. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму. *Археологія*, 58, с. 7-18.

Kozłowski, S. K. 1972. *Pradzieje ziem Polskih od IX do V tysiaclecia p. n. e.* Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kozłowski, S. K. 1975. *Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b. c.* Warsaw: Warsaw University Press.

Schild, R. 1975. Pozny paleolit. In: Chmielewski, W, Schild, R, Wieçkowska, H (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. 1: Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolínskich, s. 159-338.

Wieçkowska, H. 1973. Outline of the Division of Cultures of the Polish Mesolithic. In: Kozłowski, S. K. (ed.). *The Mesolithic in Europe*. Warsaw: Warsaw University Press, p. 595-612.

Wieçkowska, H. 1975. Spolecznosci lowecko-rybackie wczesnego holocenu. In: Chmielewski, W, Schild, R, Wieçkowska, H (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. 1: Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolínskich, s. 339-438.

Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer Hunters of Eastern Europe*. Beitrage zur Ur- und Friihgeschichte Mitteleuropas, 5. Willkau-Hasslau: Beier & Beran.

Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. British Archaeological Reports, International series, 659. Oxford: Tempus Reparatum.

REFERENCES

Bryusov, A. Ya. 1952. *Ocherki po istorii plemen Evropejskoj chasti SSSR v neoliticheskuyu epokhi*. Moskva: AN SSSR.

Voevodskij, M. V. 1934. K voprosu o razvitii epipaleolita v Vostochnoj Evrope. *Sovetskaya arkheologia*, 5, s. 144-150.

Voevodskij, M. V. 1950. Mezoliticheskie kul'tury Vostochnoj Evropy. *Kratkie soobshheniya IIMK*, 31, s. 96-120.

Voevodskij, M. V., Formozov, A. A. 1950. Stoyanka Pesochnyj Rov na reke Desne. *Kratkie soobshheniya IIMK*, 35, s. 42-54.

Gorelik, O. F. 1979. Novi pamyatki mezolitu i neolitu na Sivers'komu Dintci. *Arkheologia*, 29, s. 73-79.

Gorelik, A. F. 2001. *Pamyatniki Rogaliksko-Peredel'skogo rajona. Problemy final'nogo paleolita Yugo-Vostochnoj Ukrainy*. Kiev; Lugansk: RIO LIVD.

Gurina, N. N. (ed.). 1966. *U istokov drevnikh kul'tur. Epokha mezolita*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 126. Moskva: Nauka.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Danilenko, V. M. 1986. *Kamyana mogila*. Kyiv: Naukova dumka.

Efimenko, P. P. 1924. Melkie kremnevye orudiya geometricheskikh i inykh svoeobraznykh ochertanij v russkikh stoyankax ranneneoliticheskogo vozrasta. *Russkij antropologicheskij zhurnal*, 13, 3—4, s. 211-228.

Zaliznyak, L. L. 1976. Mezolitichni pamyatki tipu Taczenki-Kudlaivka. *Arkheologia*, 20, s. 60-66.

Zaliznyak, L. L. 1977. Mezolit Vostochnoj Volyni i Kievskogo Podneprovya v svete novykh issledovanij. In: Baran, V. D. (ed.). *Novye issledovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 23-44.

Zaliznyak, L. L. 1978. Rudoostrivs'ka mezolitichna kul'tura. *Arkheologia*, 25, s. 12-21.

Zaliznyak, L. L. 1984. *Mezolit Yugo-Vostochnogo Polesya*. Kiev: Naukova dumka.

Zaliznyak, L. L. 1986. Kul'turno-khronologicheskaya periodizacziya mezolita Novgorod-Severskogo Polesya. In: Gladkikh, M. I., Smirnov, S. V. (eds.). *Pamyatniki kamennogo veka Levoberezhnoj Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 74-142.

Zaliznyak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnogo olenya Ukrainskogo Polesya v epokhu final'nogo paleolita*. Kiev: Naukova dumka.

Zaliznyak, L. L. 1991. *Naselenie Polesya v mezolite*. Kiev: Naukova dumka.

Zaliznyak, L. L. 1998. *Peredistoriya Ukraini X—V tis. do n. e.* Kiev: Biblioteka ukraintsya.

Zaliznyak, L. L. 1999. *Final'nij paleolit Pivnichnogo-Zakhodu Skhidnoi Evropi*. Kyiv: NaUKMA.

Zaliznyak, L. L. 2005. *Final'nij paleolit i mezolit kontinental'noi Ukraini*. Kamyana doba Ukrainy, 8. Kyiv: Shlyakh.

Zaliznyak, L. L. 2009. *Mezolit zakhodu Skhidnoï Evropi*. Kamyana doba Ukrainy, 12. Kyiv: Shlyakh.

Kol'czov, L. V. 1977. *Final'nyj paleolit i mezolit Yuzhnoj i Vostochnoj Pribaltiki*. Moskva: Nauka.

Man'ko, V. A. 1997. Final'nopaleoliticheskij kompleks stoyanki Sabovka 1 v Severo-Vostochnom Priazovye. In: Man'ko, V. A. (ed.). *Drevnosti Podonczovya*. Lugansk: Osiris, s. 11-26.

Maczkevoj, L. G. 1991. *Mezolit Zapada Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Neprina, V. I. 1976. *Neolit yamochno-grebenchatoj keramiki na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Nuzhnij, D. Yu. 1992. *Rozvitok mikrolitichnoï tekhniki v kamyanomu vitsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Olenkovs'kij, M. P. 1980. Pizniomezolitichni stoyanki na Khersonshhini. *Arkheologia*, 34, s. 114-116.

Olenkovskij, N. P. 1991. *Pozdnij paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra*. Kherson: Red.-izd. otdel upravleniya po pechati.

Olenkovs'kij, M. P. 2000. *Paleolit ta mezolit Prisivashshya. Problemi epigravetu Ukrainy*. Kherson: Pridniprovya.

Rimantene-Yablonskite, R. K. 1966. Periodizacziya mezoliticheskix stoyanok Litvy. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 126, s. 75-87.

Rimantene, R. K. 1971. *Paleolit i mezolit Litvy*. Vil'nyus: Mintis.

Rogachev, A. N. 1957. Mnogoslojnye stoyanki Kostenko-Borshhevskogo rajona na Donu i problema razvitiya kul'tury v epokhu verkhnego paleolita na Russkoj ravnine. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 59, s. 9-134.

Rudins'kij, M. Ya. 1928. Do pitannya pro kul'turi mezolitichnoi dobi na Ukraini. *Antropologiya*, 1, s. 73-91.

Rudins'kij, M. Ya. 1931. Deyaki pidsumki ta najblizhchi zavdannya paleolitichnikh vivchen' u mezhakh URSR. *Antropologiya*, 4, s. 145-184.

Stanko, V. N. 1971. Mezolit Dnestro-Dunajskogo mezhdurechya. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 7, s. 93-110.

Stanko, V. N. 1972. Tipy' pamyatnikov i lokal'nye kul'tury v mezolite Severnogo Prichernomorya. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 185, s. 252-261.

Stanko, V. N. 1982. *Mirnoe. Problema mezolita stepej Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka.

Telegin, D. Ya. 1966a. Mezolit Levoberezhnoj Ukrainy i ego mesto v slozhenii dnepro-doneczkoj neoliticheskoj kul'tury. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 126, s. 99-107.

Telegin, D. Ya. 1968. *Dnipro-donecz'ka kul'tura*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ya. 1973. Pozdnij mezolit — opyt kul'turno-khronologicheskogo chleneniya pamyatnikov. In: Kozlowski, S. K. (ed.). *The Mesolithic in Europe*. Warsaw: Warsaw University Press, s. 531-549.

Telegin, D. Ya. 1982. *Mezolitichni pamyatki Ukrainy. Kyiv:* Naukova dumka.

Telegin, D. Ya. 1985. *Pamyatniki epokhi mezolita na territorii Ukrainskoj SSR*. Kiev: Naukova dumka.

Telegin, D. Ya. 2002. *Igrens'ke poselennya na Podniprovii ta problema zhitlobuduvannya v mezoliti Skhidnoi Evropi*. Lugans'k: Shlyakh.

Formozov, A. A. 1959. *Etnokul'turnye oblasti na territorii Evropejskoj chasti SSSR v kamennom veke*. Moskva: AN SSSR.

Chernish, O. P. 1975. *Starodavne naselennya Podnistrovya v dobu mezolitu*. Kyiv: Naukova dumka.

Yanevich, A. A. 1984a. Kukrekskaya stoyanka Ivanovka v Vostochnom Krymu. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Materialy kamennogo veka na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 69-73.

Yanevich, O. O. 1987. Etapi rozvitku kul'turi Kukrek v Krimu. *Arkheologia*, 58, s. 7-18.

Kozłowski, S. K. 1972. *Pradzieje ziem Polskih od IX do V tysiaclecia p. n. e*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kozłowski, S. K. 1975. *Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b. c*. Warsaw: Warsaw University Press.

Schild, R. 1975. Pozny paleolit. In: Chmielewski, W, Schild, R, Wieçkowska, H (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. 1: Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolínskich, s. 159-338.

Wieçkowska, H. 1973. Outline of the Division of Cultures of the Polish Mesolithic. In: Kozłowski, S. K. (ed.). *The Mesolithic in Europe*. Warsaw: Warsaw University Press, p. 595-612.

Wieçkowska, H. 1975. Spolecznosci lowecko-rybackie wczesnego holocenu. In: Chmielewski, W, Schild, R, Wieçkowska, H (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. T. 1. Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolínskich, s. 339-438.

Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer Hunters of Eastern Europe*. Beitrage zur Ur- und Friihgeschichte Mitteleuropas, 5. Willkau-Hasslau: Beier & Beran.

Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. British Archaeological Reports, International series, 659. Oxford: Tempus Reparatum.

L. L. Zaliznyak

D.YA. TELEHIN AND EPOCH OF CULTURAL DISTINGUISHING IN MESOLITHIC OF UKRAINE

At the beginning of the 20th century the West European Scholars O. Spengler and A. Toynbee introduced a new multichoice vision of the World history. In the western archaeology of the interwar period it resulted in rejection of the global stages of the development of the primitive state and mass distinguishing of the numerous local cultures.

In the course of time the stage-schematic concepts of the culture development have progressively shown a trend to a concept of the locality not only in Western but in Eastern Europe too. The 1970s is notable for a start of the cultures distinguishing boom in the Mesolithic history of the European part of the Soviet Union.

Rapid process of distinguishing of the local cultures spread all over European continent having fundamentally changed cultural-historical map of the Mesolithic Europe. The 70s are marked by publishing of numerous monographs dedicated to cultural differentiation and periodization of some regions of the Central-East Europe. These problems have come to dominate at the international congresses and conferences. Congress in 1973 in Warsaw or conference in Leningrad in 1974 might serve as examples. As a result of new cultural-periodizational researches the Mesolithic map of Europe has become extremely variegated and subject to changes almost every year. The process of cultural distinguishing in the Mesolithic studies in Ukraine and Russia was especially stimulated by the achievements of the Polish and the Lithuanian scholars in 1960—70s.

A head of Stone Age department of Archaeology Institute of NAS of Ukraine prof. D. Ya. Telehin take active part at distinguishing of the local Mesolithic cultures of Ukraine. The final transfer of D. Ya. Telehin to the positions of locality is demonstrated in his main work, generalizing monograph on the Ukraine Mesolithic in 1982. The researcher in this work has already distinguished near 20 original cultures and types of the monuments developed within two chronological both early and late stages of the Mesolithic in Ukraine. Developing periodization of the Mesolithic of the Ukraine D. Telehin stimulated regional researches directing the youth to study the Mesolithic of separate regions or cultural communities.

Keywords*:* D. Ya. Telehin, Mesolithic, stage and locality conceptions, archeology culture.

Одержано 20.06.2020

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

ZALIZNYAK Leonid L., D. Sc., Professor, the Heard Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8924-8122, e-mail: Zaliznyakl@ukr.net.

УДК [902.2:929]”632” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.02

В. М. Степанчук

ПАЛЕОЛІТ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Д. Я. ТЕЛЕГІНА

Статтю присвячено висвітленню маловідомого аспекту наукової діяльності Д. Я. Телегіна, а саме його дослідженням, пов'язаним з палеолітичними пам'ятками і палеолітичною проблематикою. Хоча цей напрямок вочевидь не був головним в колі інтересів вченого, але, тим не менш, цікавість до палеоліту супроводжувала його протягом усього наукового життя.

Ключові слова: *Д. Я. Телегін, палеоліт, Україна.*

Загальновизнаною і незаперечною є значна роль Дмитра Яковича Телегіна у вивченні заключних фаз кам'яної доби і початкових етапів епохи палеометалів на території України.

Про внесок Д. Я. Телегіна в археологію України красномовніше багатьох довгих фраз свідчать сотні відкритих і досліджених ним мезолітичних, неолітичних і енеолітичних пам'яток і місцезнаходжень. Скільки за цим числом криється годин, днів, років, десятиліть наполегливої і натхненної праці!

Навряд чи помилковим буде вважати, що головною справою археолога є пошук, ретельне дослідження, зважена інтерпретація, детальне введення в науковий обіг нових фактів та знань про минулі покоління, доказова реконструкція різних аспектів життя людей, віддалених від нас у часі.

Не менш важливим завданням є передача отриманих знань та напрацьованих умінь широкому загалу (через популяризацію наукових досягнень та відкриттів), та науковій зміні: студентам та молодшим колегам. У наш меркантильний та розбещений час ще додалося — захист старожитностей від грабіжників усіх мастей, різновидів і рангів.

В остаточному підсумку — хоч звучить це ідеалістично, справжній археолог повинен бути відповідальним і любити свою справу. Думається, що ці риси повністю співзвучні характеру і професійній діяльності Д. Я. Телегіна, глибоко порядної людині, що не мислила своє життя поза археологією.

Вперше я познайомився з Дмитром Яковичем ще школярем, навесні 1973 р. Сталося це так: назбиравши на піщаних пагорбах, нагромаджених земснарядом на території майбутнього київського мікрорайону Березняки, авоську різночасових черепків, я прийшов з нею до Інституту на вул. Кірова, де і зустрів Д. Я. Телегіна. З 1973 р. я брав участь у розкопках, розвідках, камеральних роботах, виконував лаборантські обов'язки, вчився бачити землю, розуміти кам'яні вироби, писав першу власну статтю, освоював ази наукової роботи — і все це під необтяжливою, уважною і доброзичливою опікою Д. Я. Телегіна. Мені безумовно пощастило із першим вчителем в археології. Тішуся тим, що і Д. Я. Телегін сприймав мене як свого учня, як про те свідчить його власноручний автограф на монографії «Мезолітичні пам'ятки України» (Телегін 1982). Не менше мені пощастило і з другим вчителем, Ю. Г. Колосовим, який познайомив мене з раннім палеолітом.

У дослідників кам'яного віку ім'я Дмитра Яковича Телегіна асоціюється, у першу чергу, з численними публікаціями і монографіями по проблематиці мезоліту і неоліту. Не так широко відомо, що Д. Я. Телегін працював і з матеріалами ранішого, палеолітичного часу. Вивчення таких пам'яток не входило до числа пріоритетних напрямків досліджень Д. Я. Телегіна, проте, ці роботи, безумовно, становлять інтерес і заслуговують на спеціальну увагу. Зокрема, це стосується Збраньок на Овруччині, Семенівки на Київщині, серії місцезнаходжень

© В. М. СТЕПАНЧУК, 2020

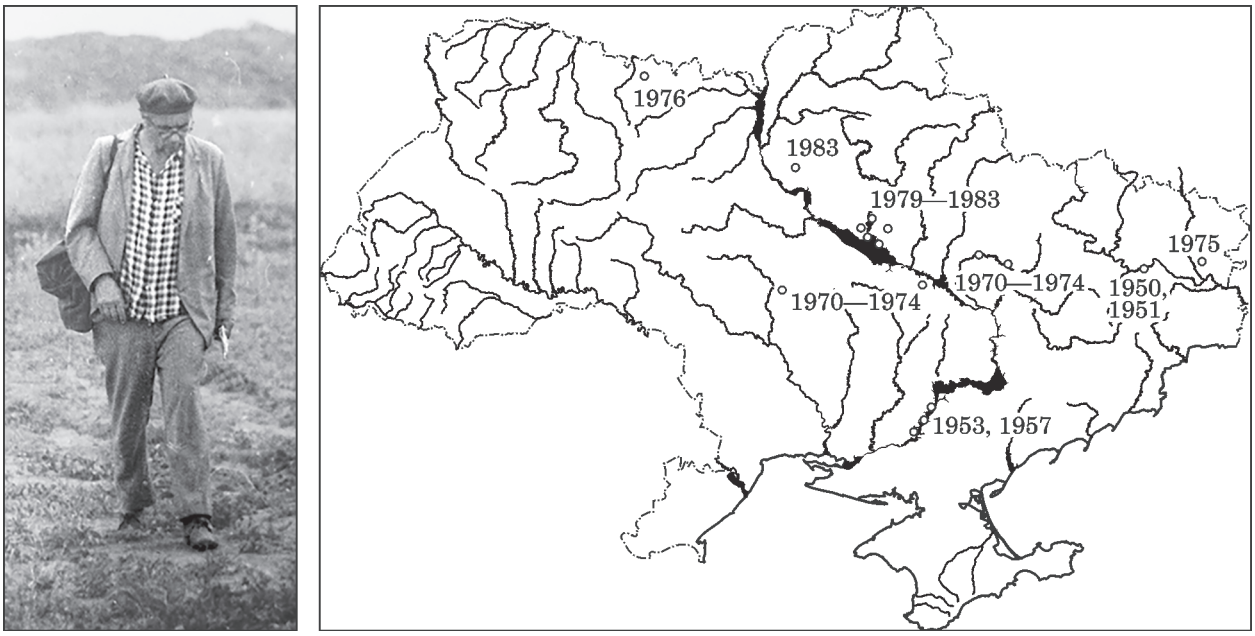

Рис. 1. Місця розташування палеолітичних пам'яток, на яких працював Д. Я. Телегін; поруч позначено рік проведення робіт. Фото зліва: Д. Я. Телегін у розвідці, експедиція «Дніпро—Донбас», 1972—1973 рр., архівне фото

в гирлі р. Сули на межі Черкащини та Полтавщини. Зрозуміло, що інтерес Д. Я. Телегіна до пам'яток верхнього палеоліту був викликаний, передусім, бажанням відстежити та дослідити прояви найранішого етапу мезоліту на території різних регіонів України. У деяких випадках епохальний статус пам'ятки був остаточно визначений пізніше, як це сталося, наприклад, з Рогаликом II. Тим не менш, і в цих випадках, фактично, йдеться про дослідження палеолітичних пам'яток.

Коротко зупинимося на кількох епізодах діяльності Д. Я. Телегіна, що пов'язані з польовими дослідженнями палеолітичних пам'яток (рис. 1).

Донеччина. У 1924 р. П. П. Єфименко, учитель і майбутній науковий керівник кандидатської дисертації Д. Я. Телегіна, поблизу с. Богородичне, на правому березі Сіверського Дінця, за 5 км від Святогорської Лаври відкрив стоянку Минівський Яр (Ефименко 1928). У 1938—1940 рр. пам'ятку досліджував М. В. Сібільов. У 1950-х рр. роботи продовжив І. Ф. Левицький, в експедиції якого працював і Д. Я. Телегін (Левицький, Телегін 1956). У нижньому, верхньопалеолітичному шарі, окрім інших решток життєдіяльності, було зафіксовано кілька вогнищ, скупчення крем'яних виробів (рис. 2). Фактично, на той час це була єдина досліджена розкопками на значній площі верхньопалеолітична стоянка регіону. Автори розкопок у попередньому плані відносили її до кола пам'яток заключної пори палеоліту (Левицький, Телегін 1956, с. 188).

У 1976 р., дослідження стоянки продовжили О. Ф. Горелік та О. О. Кротова (Горелик, Кротова 1977). Накопичення нових даних по стоянці, а також їх порівняння з іншими пам'ятками верхнього палеоліту України дало підстави підтвердити такий висновок і розглядати ці матеріали як верхньопалеолітичні (Кротова 1986). Наразі нижній, верхньопалеолітичний, шар відносять до періоду 18—13 тис. р. тому. Згідно сучасних інтерпретацій, у ньому виявлені рештки літнього поселення мисливців на бізонів. Досліджено залишки легкого житла округлої в плані форми, вогнища та трьох виробничих комплексів з обробки кам'яної сировини, на яких виготовляли та поновлювали крем'яні знаряддя.

У 1975 р. Д. Я. Телегін знову звернув свою увагу на схід України. Спільно з М. І. Тарасенком він провів розкопочні роботи біля хутора Рогалик, на стоянці, яку відкрив С. О. Локтюшев у 1947 р. Виявлені тут в межах кількох розкопів матеріали були визначені авторами як ранньомезолітичні (Телегин, Тарасенко 1983). Пам'ятка отримала назву Рогалік II. У подальшому просторова приналежність цих знахідок була проінтерпретована в інший спосіб, так само як і епохальна приналежність матеріалів, які були віднесені до фінального верхнього палеоліту (Горелик 2001).

Нижній Дніпро. У середині XX ст. на Дніпрі будувався каскад масштабних водосховищ. У кошторис будівництва закладалися значні кошти на археологічне дослідження узбережь майбутніх водосховищ з метою пошуків та дослідження археологічних пам'яток, яким загрожує руйнація або затоплення водами водосховища. Упродовж польових сезонів 1953 і 1957 рр. розвідками Д. Я. Телегіна в районі будівництва Каховської ГЕС та Каховського водосховища були відкриті, окрім численних пам'яток більш пізніх періодів, перші верхньопалеолітичні місцезнаходження на Нижньо-

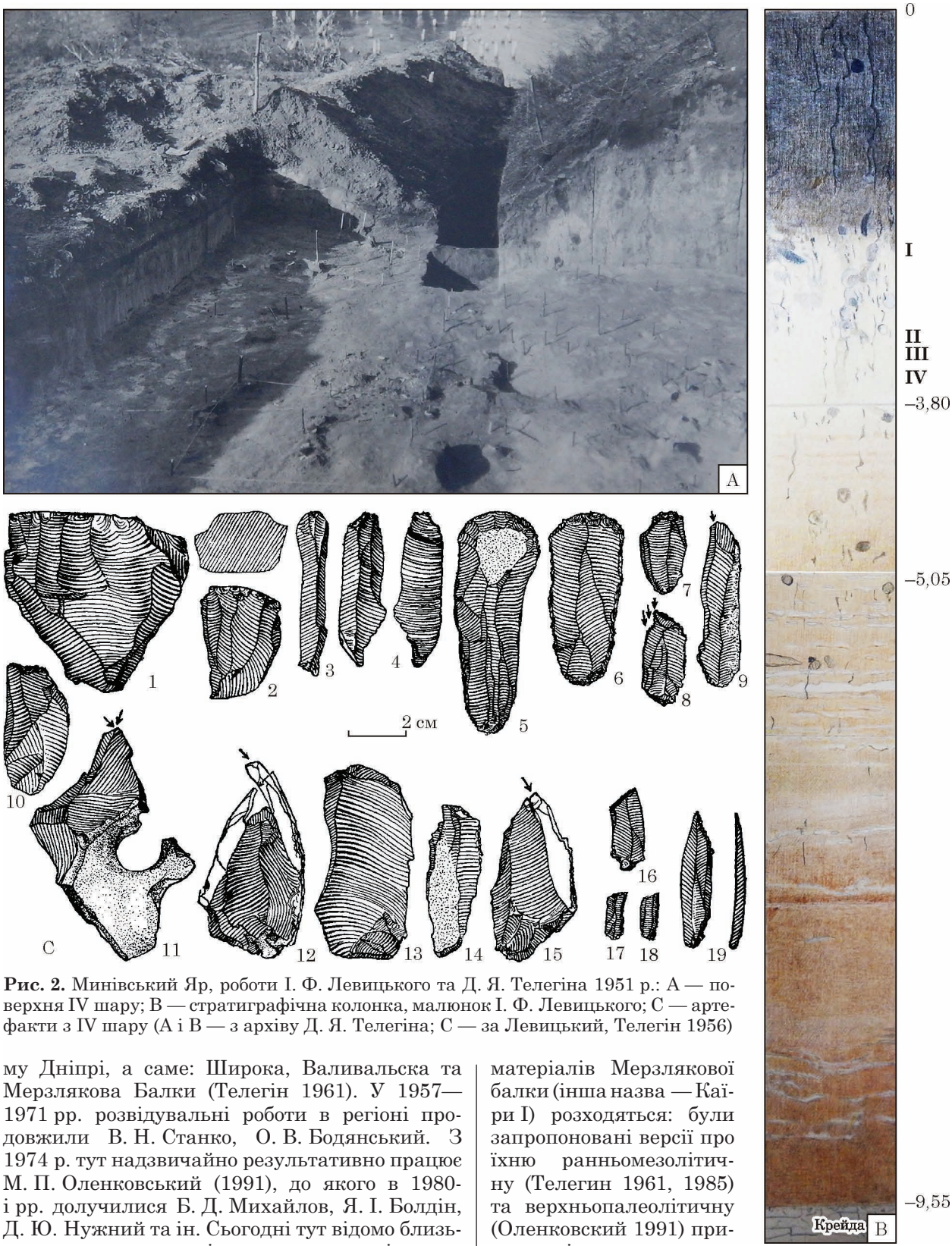

Рис. 2. Минівський Яр, роботи І. Ф. Левицького та Д. Я. Телегіна 1951 р.: А — поверхня IV шару; В — стратиграфічна колонка, малюнок І. Ф. Левицького; С — артефакти з IV шару (А і В — з архіву Д. Я. Телегіна; С — за Левицький, Телегін 1956)

му Дніпрі, а саме: Широка, Валивальска та Мерзлякова Балки (Телегін 1961). У 1957—1971 рр. розвідувальні роботи в регіоні продовжили В. Н. Станко, О. В. Бодянський. З 1974 р. тут надзвичайно результативно працює М. П. Оленковський (1991), до якого в 1980-і рр. долучилися Б. Д. Михайлов, Я. І. Болдін, Д. Ю. Нужний та ін. Сьогодні тут відомо близько чотирьох десятків верхньопалеолітичних місцезнаходжень (рис. 3), частина яких розкопана, зібрані численні колекції артефактів.

Біля витоків цих результативних досліджень — розвідки Д. Я. Телегіна, зокрема і місцезнаходження, виявлене ним в 1953 р. на мису при впадінні балки Мерзлякової у Дніпро. Думки щодо хронологічної приналежності матеріалів Мерзлякової балки (інша назва — Каїри I) розходяться: були запропоновані версії про їхню ранньомезолітичну (Телегин 1961, 1985) та верхньопалеолітичну (Оленковский 1991) приналежність.

Житомирщина. У червні—липні 1976 р. Д. Я Телегін дослідив на Житомирщині стоянку Збраньки, відкриту за рік до того студентом Донецького педінституту С. Н. Лосенко біля однойменного села на південному краю Овручского лесового масиву. Перед тим верхній палеоліт регіону вивчався І. Ф. Левицьким,

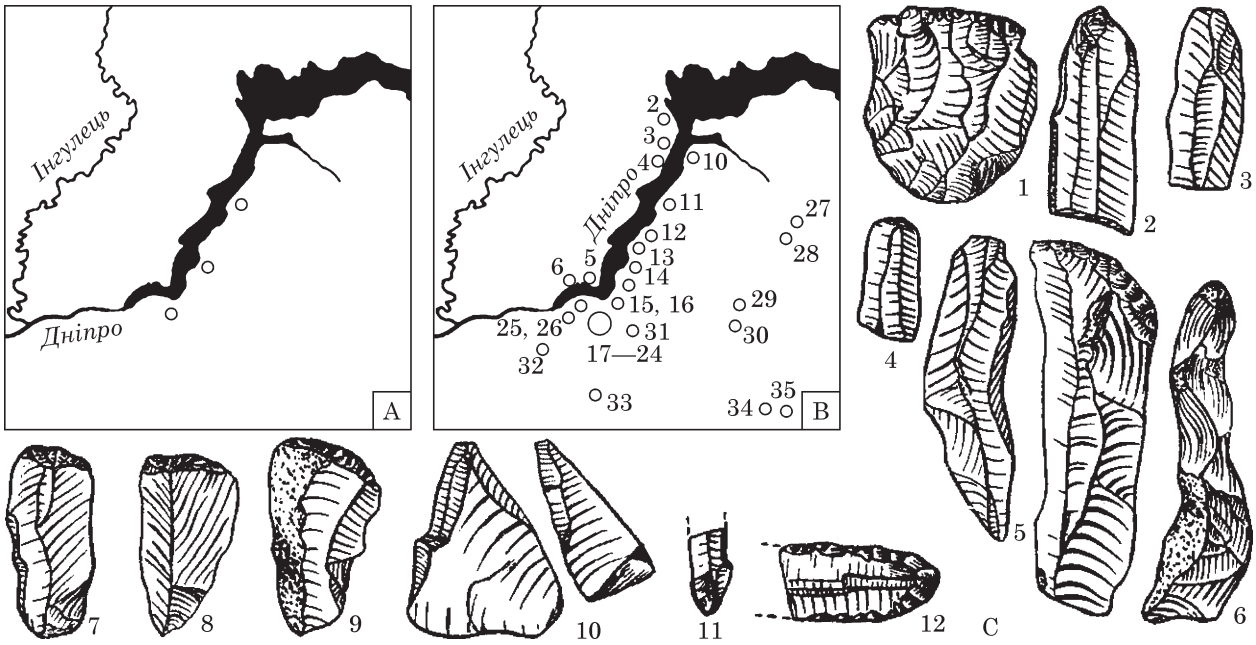

Рис. 3. Розвідки на Нижньому Дніпрі 1953, 1957 рр.: А — розташування перших в регіоні верхньопалеолітичних памяток, виявлених Д. Я. Телегіним; В — верхньопалеолітичні стоянки регіону станом на 1990 р.; С — матеріали з місцезнаходження Каїри (В — за Оленковский 1992; С — за Телегін 1961)

який в 1920-і рр. відкрив та досліджував стоянку Довгиничі (Левицький 1930) та В. О. Місяцем, розвідками якого за чверть століття, вже в 1950-х рр. було виявлено кілька поверхневих та стратифікованих місцезнаходжень (Месяц 1957). Під час шурфування і розкопок Збраньок, в яких автору довелося брати участь в якості копача, з'ясувалося, що культурні залишки перевідкладені і залягають в орному шарі. Однак деякі елементи просторового поширення решток вдалося зафіксувати. Зокрема, було простежено скупчення поперечником 8—10 м, в межах якого знайдено більше 1200 крем'яних виробів, зокрема 22 знаряддя.

Досить чисельна колекція зібраного крем'яного інвентарю дозволила Д. Я. Телегіну порівнювати ці матеріали з пам'ятками типу Радомишль, Пушкарі I і Клюси і відносити Збраньки до раннього етапу верхнього палеоліту. Виявлені експедицією Д. Я. Телегіна матеріали в черговий раз підтвердили, що окреслений регіон безсумнівно був активно освоєний палеолітичною людиною наприкінці плейстоцену і є перспективним для подальших цілеспрямованих пошуків палеоліту. У 1990-х рр., а також в останні роки тут знову були поновлені плідні дослідження з верхньопалеолітичної проблематики (Нужний 1998; Залізняк 2017; Залізняк та ін. 2017). Кількість верхньопалеолітичних місцезнаходжень наразі налічує кілька десятків.

Середній Дніпро. Низка нових, здебільшого поверхневих, місцезнаходжень верхньопалеолітичного віку була виявлена і досліджена роботами експедицій «Дніпро—Донбас» і «Славутич» у 1970—1974 і 1980—1983 рр. на території Середнього Подніпров'я (Чернявщина, Перещепино, Хижняківка та ін.). Порівнянню цих матеріалів і територіально близьких нових верхньопалеолітичних місцезнаходжень середньої течії Південного Бугу (Аполянка, Березино) присвячена спеціальна робота Д. Я. Телегіна (1989).

Протягом 1980-х рр. Д. Я. Телегін, у тісному контакті з місцевими краєзнавцями, досліджував зону лівого берега Дніпра в районі гирла р. Сули (Телегін 1982; Телегин и др. 1990). Результатом цих робіт стало відкриття нового куща верхньопалеолітичних місцезнаходжень. За даними авторів тут було розвідано до 20 окремих пунктів зі знахідками розщепленого кременю палеолітичного вигляду, у деяких випадках колекції цілком представницькі і нараховують кілька сотень виробів (рис. 4).

Були виявлені також місцезнаходження природних запасів кременю, які, ймовірно, слугували сировинною базою для мешканців регіону в палеоліті. Значення цих знахідок неможливо правильно оцінити, не взявши до уваги те, що тривалий час єдиним відомим палеолітичним місцезнаходженням зазначеного регіону була Велика Бурімка, виявлена В. Г. Брудзем та введена в літературу І. Г. Шовкоплясом (Шовкопляс 1955). Однак, ашельский вік, та й археологічний статус цього місцезнаходження у світлі недавніх досліджень, швидше за все, повинен бути скорегований (Степанчук, Сиволап 2005). Тому єдиним надійним джерелом по палеоліту зазначеного регіону лишаються місцезнаходження виявлені в гирлі Сули в 1980-і рр. Більшість цих комплексів знайдена не в стратиграфічному контексті. Проте, порівняно компактне поширення знахідок уздовж урвищ берега дозволяє оцінювати ймовірність вияв-

лення тут і неперевідкладених матеріалів. Наявність виходів крем'яної сировини, відкриті розвідками Д. Я. Телегіна численні місцезнаходження вказують на інтенсивну заселеність регіону, принаймні, у верхньопалеолітичний час і роблять район гирла Сули перспективним для подальших досліджень.

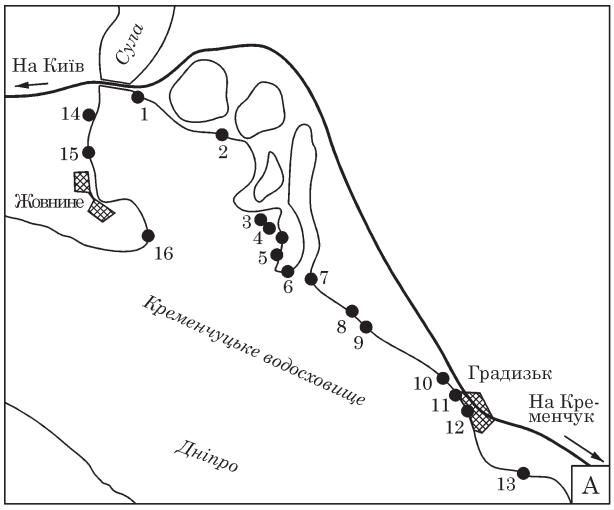
Тут варто взяти до уваги ще одну обставину. За даними Д. Я. Телегіна, особливості інвентарю виявлених місцезнаходжень дозволяють у попередньому плані виділяти групи більш ранніх і більш пізніх пам'яток (Телегин 1996). Переважна частина колекцій більшої частини місцезнаходжень імовірніше всього має вік після 20 тис. р. тому (Шушвалівка, Мозоліївка, Липове та ін.). У той же час наявні місцезнаходження, специфіка інвентарю яких дозволяє припускати більш ранній вік. Серед них, у першу чергу слід назвати місцезнаходження Васьківка 2. Цей інвентар містить двобічні листоподібні форми, кінцеві скребачки на масивних пластинчастих сколах і гостроконечники, у тому числі з підтескою бази. Не виключено, що Д. Я. Телегін має рацію, вбачаючи паралелі цим матеріалам серед ранніх архаїчних верхньопалеолітичних індустрій Дону.

Останнім часом на території України знайдені й інші аналоги таким архаїчним комплексам. Один з них — стоянка Міра під Запоріжжям (Степанчук 2013), яка підтверджує факт освоєння долини Дніпра носіями архаїчних індустрій і, тим самим, побічно підсилює і правомірність атрибуції Васьківки 2. В останні роки знову підсилився інтерес палеолітознавців до регіону гирла Сули: поновлення розшукових робіт видається дуже перспективним і потенційно може призвести до нових важливих відкриттів.

Київщина. У 1984 р. Д. Я. Телегін дослідив місцезнаходження Семенівка 1 (Телегин 1991), виявлене киянами, батьком і сином Костенками у Баришівському р-ні Київської обл. у долині р. Трубіж. Перший рекогносцирувальний виїзд на пам'ятку був здійснений, разом з відкривачами стоянки, Ю. Г. Колосовим [1]. Подальше шурфування та тестове буріння, а також розкопочні роботи здійснювали Д. Я. Телегін і Д. Ю. Нужний (Нужний 1992). Розкоп був встановлений на місці найбільшої концентрації поверхневих знахідок. У ході робіт було досліджене скупчення великих кісток мамонта, а також зібрано нечисленні крем'яні вироби (рис. 5). Скупчення інтерпретували як запас будівельного матеріалу чи палива. Особливості кам'яного інвентарю пам'ятки дозволили вбачати найближчі аналогії в матеріалах пам'яток епіграветських мисливців на мамонтів, яскравою рисою культури яких є широко відомі житла з кісток мамонта.

Дослідження на Семенівці 1 дали поштовх для подальших пошукових робіт у цьому районі, що привели до відкриття Д. Ю. Нужним кількох нових стратифікованих стоянок, а саме Семенівки 2 та 3. Роботи надалі вели тут

1. У цій поїздці брав участь і автор.

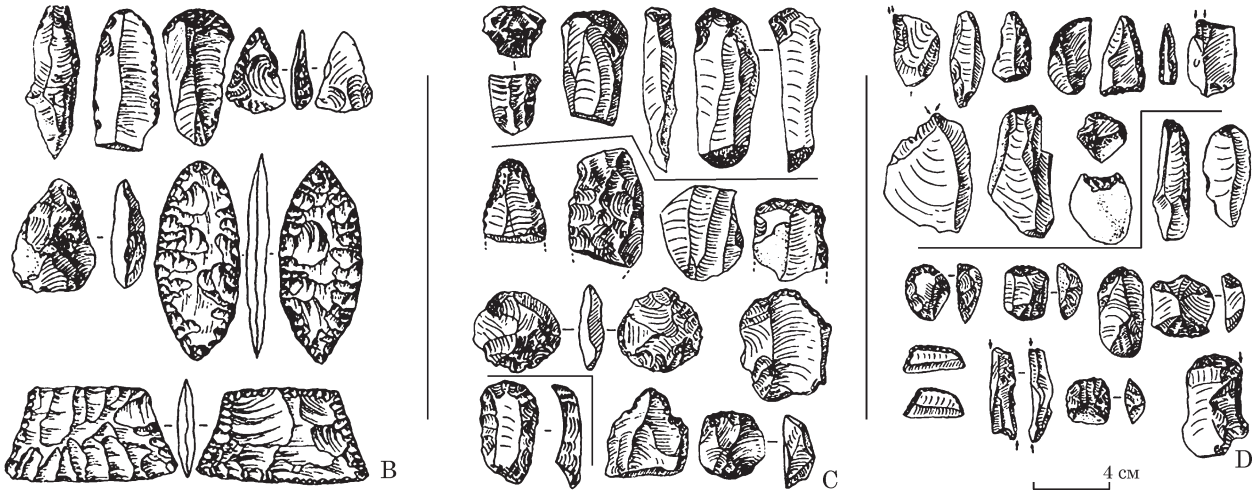

Рис. 4. Палеолітичні пам'ятки в гирлі Сули, розвідки Д. Я. Телегіна 1979—1983 рр.: A — карта розташування місцезнаходжень; B — Васьківка 2; C — Кагамлик, Градизьк і Максимівка; D — Мозоліївка і Васьківка 1 (за Телегин 1996)

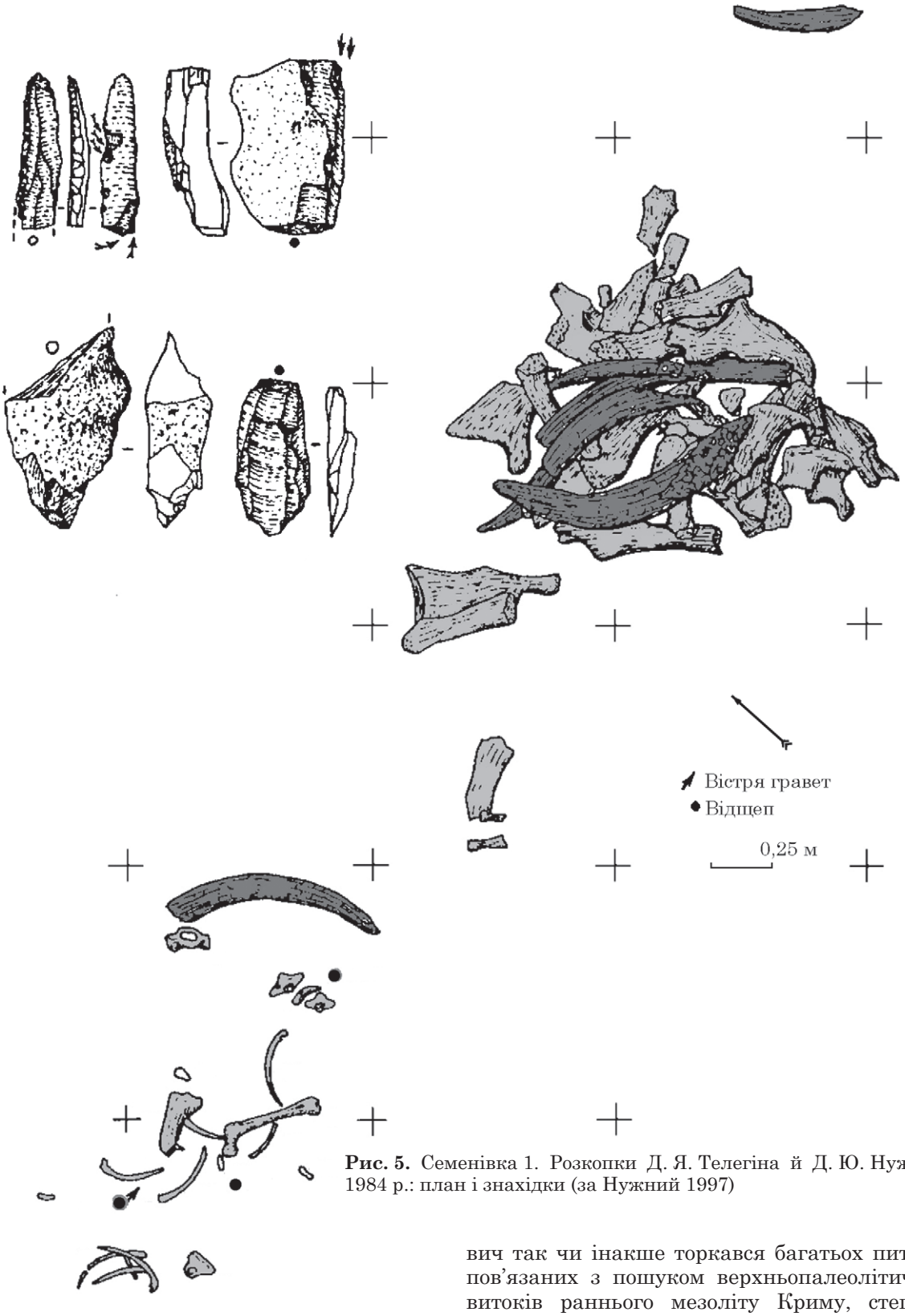

Рис. 5. Семенівка 1. Розкопки Д. Я. Телегіна й Д. Ю. Нужного 1984 р.: план і знахідки (за Нужний 1997)

у 1990-х і 2000-х рр. спільно співробітники ІА НАН України і КДУ Т. Г. Шевченка (Нужний, Ступак, Шидловський 1998; 2000).

Підбиваючи підсумки. Згаданими вище роботами Д. Я. Телегіна, зрозуміло, не вичерпується його інтерес до палеолітичної проблематики. У своїх дослідженнях Дмитро Якович так чи інакше торкався багатьох питань, пов'язаних з пошуком верхньопалеолітичних витоків раннього мезоліту Криму, степової зони, Надпоріжжя й інших областей України, що, очевидно, природніше розглядати в контексті мезо-неолітичної проблематики, яка активно розроблялася дослідником.

Палеолітична тематика постійно виринає в наукових дослідженнях Дмитра Яковича. У той чи інший спосіб він стикався з верхнім палеолітом протягом усього свого наукового життя: у

1950-х рр. на Донеччині та Нижньому Дніпрі, в 1970-х рр. у Середньому Подніпров'ї по трасі каналу «Дніпро—Донбас», на Луганщині та Житомирщині, в 1980-х рр. у гирлі Сули та на Трубежі.

Завершуючи цей короткий огляд, хотілося б підкреслити, що роботи Д. Я. Телегіна в багатьох регіонах України, зокрема на палеолітичних пам'ятках Житомирщини, Київщини, Полтавщини закрили деякі «білі плями» на палеолітичній карті країни і вже послужили, або ж, сподіваюся, у майбутньому ще послужать основою нових досліджень з палеоліту України.

ЛІТЕРАТУРА

Горелик, А. Ф. 2001. *Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины*. Киев; Луганск: РИО ЛИВД.

Горелик, А. Ф., Кротова, А. А. 1977. Раскопки поселения в урочище Миньевский Яр. *Археологические открытия 1976*, с. 282.

Ефименко, П. П. 1928. Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма. *Старовинності Ізюмщини*, ІІІ, с. 5.

Залізняк, Л. Л., 2017. Овруцький варіант епіграветy Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 3-16.

Залізняк, Л. Л., Томашевський, А. П., Переверзєв, С. В., Хоптинець, І. М., Сорокун А. А., 2017. Верхньопалеолітична стоянка Желонь на Овруцькому кряжі. *Магістеріум. Археологічні студії*, 67, с. 11-18.

Кротова, А. А. 1986. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины. В: Неприна, В. И., Зализняк, Л. Л., Кротова, А. А. *Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация*. Киев: Наукова думка, с. 6-73.

Левицький, І. 1930. Довгинецька палеолітична стація. *Антропологія*, ІІІ, с. 153—160.

Левицький, І. Ф., Телегін, Д. Я. 1956. Дослідження стоянки в ур. Минівський яр на Сіверському Дінці. *Археологічні Пам'ятки УРСР*, VI, с. 183—188.

Локтюшев, С. О. 1947. Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області. *Палеоліт і неоліт України*, 1, с. 283-287.

Месяц, В.А. 1957. Следы новой позднепалеолитической стоянки в окрестностях Овруча. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 7, с. 3—4.

Нужний, Д. Ю. 1997. Проблема сезонної адаптації фінально-палеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу. *Археологія*, 2, с. 3-23.

Нужний, Д. Ю. 1998. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу. *Археометрія*, 2, с. 72-90.

Нужний, Д. Ю. 2000. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.

Нужний, Д. Ю., Ступак, Д. В., Шидловський, П. С. 1998. Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка 3 у басейні Трубежу у 1997—1998 рр. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр*., с. 115-118.

Нужний, Д. Ю., Ступак, Д. В., Шидловський, П. С. 2000. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межирицької культури в Середньому Подніпров'ї. *Археологический альманах*, 9, с. 123-136.

Оленковский, Н. П. 1991. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*. Херсон: Редакционно-издательский отдел управления по печати.

Оленковский, Н. П. 1992. Позднепалеолитические памятники Нижнего Днепра. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 206, с. 64-68.

Степанчук, В. Н. 2013. Мира: стоянка раннего верхнего палеолита на Днепре. *Stratum plus*, 1, с. 15-110.

Степанчук, В. М., Сиволап, М. П. 2005. Результати археологічного обстеження пізньоашельского місцезнаходження Велика Бурімка на Черкащині. *Кам'яна доба України*, 7, с. 20-26.

Телегін, Д. Я. 1961. Сліди епіпалеоліту та неоліту на Нижньому Подніпров'ї. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 10, с. 194.

Телегин, Д.Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине. *Советская археология*, 1, с. 248-251.

Телегін, Д. Я. 1982. *Мезолітичні пам'ятки України*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1985. *Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР*. Киев: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1989. К вопросу о различиях типологии позднепалеолитических индустрий Среднего Поднепровья и Южного Буга. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Каменный век: памятники, методика, проблемы*. Киев: Наукова думка, с. 93-101.

Телегин, Д. Я. 1991. О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщене. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.). *Древняя история населения Украины*. Киев: МО КПГИКЗ, с. 3-5.

Телегин, Д. Я. 1996. Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре. *Российская археология*, 2, с. 131-142.

Телегин, Д. Я., Порубай, А. Б., Баранов, В. Е., Тараненко, В. Л. 1990. Палеолит в устье реки Сулы. В: *Праці наукової конференції «Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини»*. Полтава, с. 64-65.

Телегин, Д. Я., Тарасенко, Н. И. 1983. Мезолитическая стоянка у хутора Рогалик (Ворошиловградская область). В: Крижевская, Л. Я. (ред.). *Изыскания по мезолиту и неолиту СССР*. Ленинград: Наука, с. 35-39.

Шовкопляс, И. Г. 1955. Палеолитическая экспедиция 1954 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 5, с. 3-12.

REFERENCES

Gorelik, A. F. 2001. *Pamyatniki Rogaliksko-Peredel'skogo rajona. Problemy final'nogo paleolita Yugo-Vostochnoj Ukrainy*. Kiev; Lugansk: RIO LIVD.

Gorelik, A. F., Krotova, A. A. 1977. Raskopki poseleniya v urochishche Minievskij Yar. *Arkheologicheskie otkrytiya 1976*. s. 282.

Efimenko, P. P. 1928. Stoyanki kamennogo veka v okrestnostyakh g. Izyuma. *Starovynnosti Izyumshchyny*, III, s. 5.

Zalizniak, L. L. 2017. Ovrutskyi variant epihravetu Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohia*, 1, s. 3-16.

Zalizniak, L. L. Tomashevskyi, A. P., Perevierziev, S. V., Khoptynets, I. M., Sorokun, A. A. 2017. Verkhnopaleolitychna stoianka Zhelon na Ovrutskomu kriazhi. *Mahisterium. Arkheolohichni Studii*, 67, s. 11-18.

Krotova, A. A. 1986. Kul'turno-khronologicheskoe chlenenie pozdnepaleoliticheskikh pamyatnikov Yugo-Vostoka Ukrainy. In: Neprina, V. I., Zaliznyak, L. L., Krotova, A. A. *Pamyatniki kamennogo veka Levoberezhnoj Ukrainy. Khronologiya i periodizaciya*. Kiev: Naukova dumka, s. 6-73.

Levytskyi, I. 1930. Dvhynetska paleolitychna statsiia. *Antropolohiia*, III, s. 153-160.

Levytskyi, I. F., Telegin, D. Ya. 1956. Doslidzhennya stoyanky v ur. Mynivskyi yar na Siverskomu Dintsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 183-188.

Loktiushev, S. O. 1947. Paleolitychna stoianka Yakymivska balka na r. Yevsuh Voroshylovhradskoi oblasti. *Paleolit i neolit Ukrainy*, 1, s. 283-287.

Mesyats, V. A. 1957. Sledy novoi pozdnepaleoliticheskoi stoyanki v okrestnostyakh Ovrucha. *Kratkie soobshcheniya IA AN USSR*, 7, s. 3-4.

Nuzhnyi, D. Yu. 1997. Problema sezonnoi adaptatsii finalno-paleolitychnykh myslyvtsiv na mamontiv Serednoho Podniprovia i novi epihravetski pamiatky u baseini Trubezhu. *Arkheolohia*, 2, s. 3-23.

Nuzhnyi, D. Yu. 1998. Novi dani pro piznii paleolit Ovrutskoho kriazhu. *Arkheometriia*, 2, s. 72-90.

Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epihravetski pamiatky Ovrutskoho kriazhu. *Arkheolohia*, 2, s. 37-56.

Nuzhnyi, D. Yu., Stupak, D. V., Shydlovskyi, P. S. 1998. Rozkopky piznopaleolitychnoho poselennia Semenivka 3 u baseini Trubezhu u 1997—1998 rr. In: *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 115-118.

Nuzhnyi, D. Yu., Stupak, D. V., Shydlovskyi, P. S. 2000. Piznopaleolitychnyi kompleks Semenivky-3 ta osoblyvosti vesniano-litnikh poselen mezhyrytskoi kultury v Serednomu Podniprovi. *Arheologicheskij al'manakh*, 9, s. 123-136.

Olenkovskij, N. P. 1991. *Pozdnij paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra*. Kherson: Redakcionno-izdatel'skij otdel upravleniya po pechati.

Olenkovskij, N. P. 1992. Pozdnepaleoliticheskie pamyatniki Nizhnego Dnepra. *Kratkie soobshcheniya IA AN SSSR*, 206, s. 64-68.

Stepanchuk, V. N. 2013. Mira: stojanka rannego verhnego paleolita na Dnepre. *Stratum plus*, 1, s. 15-110.

Stepanchuk, V. M., Syvolap, M. P. 2005. Rezultaty arkheolohichnoho obstezhennia piznoashelskoho mistseznakhodzhennia Velyka Burimka na Cherkashchyni. *Kamiana doba Ukrainy*, 7, s. 20-26.

Telehin, D. Ia. 1961. Slidy epipaleolitu ta neolitu na Nyzhnomu Podniprovi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 10, s. 194.

Telegin, D.Ya. 1980. Paleoliticheskaya stoyanka Zbran'ki na Zhitomirshchine. *Sovetskaya arkheologia*, 1, s. 248-251.

Telehin, D. Ia. 1982. *Mezolitychni pamiatky Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ya. 1985. *Pamyatniki epokhi mezolita na territorii Ukrainskoj SSR*. Kiev: Naukova dumka.

Telegin, D. Ya. 1989. K voprosu o razlichiyakh tipologii pozdnepaleoliticheskikh industrij Srednego Podneprovya i Yuzhnogo Buga. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Kamennyj vek: pamyatniki, metodika, problemy*. Kiev: Naukova dumka, s. 93-101.

Telegin, D. Ya. 1991. O skoplenii kostej i bivnej mamonta na Semenovskoj paleoliticheskoj stoyanke na Kievshchine. In: Kibalnik, Yu. D. (ed.). *Drevnyaya istoriya naseleniya Ukrainy*. Kiev: MO KPHYKZ, s. 3-5.

Telegin, D. Ya. 1996. Posul'skaya gruppa paleoliticheskikh stoyanok na Nizhnem Dnepre. *Rossijskaya arkheologia*, 2, s. 131-142.

Telegin, D. Ya., Porubaj, A. B., Baranov, V. E., Taranenko, V. L. 1990. Paleolit v ustie reki Suly. In: *Pratsi naukovoi konferentsii «Okhorona i doslidzhennia pamiatok arkheolohii Poltavshchyny»* Poltava, s. 64-65.

Telegin, D. YA., Tarasenko, N. I. 1983. Mezoliticheskaya stoyanka u khutora Rogalik (Voroshilovgradskaya oblast'). In: Krizhevskaya, L. Ya. (ed.). *Izyskaniya po mezolitu i neolitu SSSR*. Leningrad: Nauka, s. 35-39.

Shovkoplyas, I. G. 1955. Paleoliticheskaya ekspediciya 1954 g. *Kratkie soobshcheniya IA AN USSR*, 5, s. 3-12.

V. M. Stepanchuk

PALAEOLITHIC IN D. YA. TELEHIN'S RESEARCH

The article is devoted to the coverage of a little-known aspect of D. Ya. Telehin's scientific activity, namely his research related to Palaeolithic sites and Palaeolithic issues. Although this was clearly not the main area of the scientist's concern, his interest for Palaeolithic studies has accompanied him throughout his scientific life.

In the early 1950[s], D. Ya. Telehin participated in the works of I. F. Levytskyi at the site Mynivskyi Yar at Seversky Donets, in eastern Ukraine. The lower layer of the site belongs to the period 18—13 thousand years ago. In fact, at the time of excavations, it was the only Upper Palaeolithic site in the region that was investigated on a relatively large area.

In the mid-twentieth century, a cascade of new hydroelectric power plants and reservoirs was being built on the Dnieper. During the field seasons of 1953 and 1957, D. Ya. Telehin's explorations in the area of construction of the Kakhovskaya hydroelectric power plant and the Kakhovskoye reservoir discovered, in addition to numerous sites from later periods, the first upper Palaeolithic locations of the Lower Dnieper, namely: Shyroka, Valivalska and Merzlyakova gullies.

In 1975 together with N. I. Tarasenko, D. Ya. Telegin conducts excavations at the Rogalyk farm. According to modern interpretation, the remains of three new stratified sites were discovered during these works. The authors have identified the materials as early Mesolithic; they are now attributed to the final Palaeolithic.

In 1976 D. Ya. Telehin researches the Upper Palaeolithic site of Zbranky near the eponymous village in the Ovruch loess area. The materials found once again, after the works of I. F. Levytskyi and V. A. Mesyats, confirmed that this region was actively exploited by the Palaeolithic man at the end of the Pleistocene.

A number of new, mostly surface, Upper Palaeolithic sites were discovered by the «Dnieper-Donbas» and «Slavutych» expeditions led by D. Ya. Telehin in 1970—74 and 1980—83 on the territory of the Middle Dnieper Basin (Chernyavshchyna, Pereschepyno, Khizhnyakivka, etc.) and the middle reaches of Southern Buh (Apolyanka, Berezyno).

During the 1980[s], D. Ya. Telehin investigated the area of the left bank of the Dnieper River near the mouth of the Sula River. This work resulted in the discovery of a new concentration of Upper Palaeolithic sites. The features of lithic assemblages make it possible to identify groups of later and earlier sites in the preliminary view, including the so-called archaic Upper Palaeolithic.

In 1984, D. Ya. Telehin investigated the location of Semenivka 1 in Baryshevsky district of Kiev region in the valley of Trubizh river. The peculiarities of the stone tools allowed to see the nearest analogies to the findings in the materials of the sites of Epigravettian mammoth hunters. Studies at Semenivka 1 gave an impulse for further searches in this area.

The brief overview offered shows that although Palaeolithic studies were not in the focus of D. Ya. Telehin's attention, his works are nevertheless deservedly included in the general fund for achievements in domestic Palaeolithic studies.

Keywords: D. Ya. Telehin, Palaeolithic, Ukraine.

Одержано 11.03.2020

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
STEPANCHUK Vadim N., Doctor of Historical Sciences, leading research fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5476-2284, e-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua.

УДК 903.4(477.75)”633” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.03

Д. Я. Телегін, Л. Л. Залізняк, О. О. Яневич

МЕЗОЛІТИЧНА СТОЯНКА ЛАСПІ 7 НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ, УКРАЇНА

Стаття присвячена підсумкам багаторічних досліджень під проводом Д. Я. Телегіна однієї з ключових мезолітичних пам’яток Кримського півострова — стоянки Ласпі 7 на Південному березі Криму.

Ключові слова: *Ласпі 7, пізній мезоліт, мурзак-кобинська культура, хронологія, господарство.*

Історія відкриття та дослідження. На початку вересня 1973 р. Південнокримський загін Кримської експедиції відділу первісної археології Інституту археології УРСР на чолі з Д. Я. Телегіним прибув до бухти Ласпі, що на південно-західному узбережжі Криму (рис. 1). Метою експедиції були розкопки скупчення мушлів морських молюсків мідій енеолітичного часу, яке було відкрито ще наприкінці XIX ст. А. С. Асеєвим. Доки експедиція займалася облаштуванням наметового табору, лаборант Л. Л. Залізняк подався на пошуки дров. Однак одразу ж за табором, на схилі до моря, він натрапив на скупчення мушель, що «повзли» з-під великої скелі крутим схилом вниз у бік узбережжя (рис. 2). Мушлі належали равлику великому звичайному (*Helix albescens* Rossmässler, 1839). Під скелею скупчення мало ширину близько 3 м, а вниз по схилу уламки мушель простежувалися на 7 м. Серед уламків мушель траплялися злегка патиновані дрібні кремінці характерного мезолітичного вигляду.

Начальник експедиції Д. Я. Телегін, що надійшов на місце знахідки, підтвердив мезолітичний вік кременів. На той час він саме працював над своєю монографією «Мезолітичні пам’ятки України», яка вийшла друком у 1982 р. За обставин, що склалися, плани експедиції було відкореговано: крім енеолітичного мідійного скупчення мушель (Ласпі 1) було вирішено дослідити і мезолітичне геліксне (Ласпі 7). Якщо стоянка Ласпі 1 досліджувалася під керівництвом Д. Я. Телегіна та В. А. Круца, то керівником розкопу на Ласпі 7 було призначено лаборанта Л. Л. Залізняка.

У рік відкриття (1973 р.) на пам’ятці з метою з’ясування стратиграфії нашарувань було закладено шурф 1 × 1 м глибиною 0,8 м. Шурфом виявлено насичений культурний шар пізнього мезоліту, який простежено з поверхні на всю глибину шурфу. Основні розкопки стоянки Ласпі 7 проведено в наступні — 1974—1976 і 1983 рр. За цей час було розкопано 72 м^2 площі пам’ятки. Нерозібраною лишилася поперечна контрольна бровка розкопу із профілем А—А1 шириною 0,4 м, що починалася від скелі і на 6 м тяглася вниз по схилу на південь у бік моря (рис. 5: b). Також не вдалося дослідити невелику частину культурного шару під скелею через загрозу обвалу. У наш час рештки культурних відкладів стоянки були знищені при будівництві величезного 12-поверхового корпусу санаторію «Бухта мечты».

Протягом усіх років розкопок стоянка досліджувалася за відкритим листом на ім’я Д. Я. Телегіна. Річні звіти за 1973—1976 рр. здавалися в науковий архів ІА АН УРСР під двома прізвищами — Д. Я. Телегін та Л. Л. Залізняк, а за 1983 р. — під трьома: Д. Я. Телегін, Д. Ю. Нужний, О. О. Яневич (Телегин, Зализняк 1973; Телегин и др. 1974; 1975; 1976; 1983). Крім згаданих дослідників у розкопках стоянки брали участь інші співробітники Інституту археології АН УРСР: І. Д. Телегіна, І. В. Кравець, О. С. Беляєв, Л. Г. Ковальова, В. В. Гусар.

Топографія та стратиграфія. Стоянка розташована на східному мисі бухти Ласпі (рис. 1), за 30 м східніше кордону піонерського табору

© Д. Я. ТЕЛЕГІН, Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, О. О. ЯНЕВИЧ, 2020

Рис. 1. Ласпінська котловина, вид із заходу, з мису Айя

«Ласпі» (44°24'48.5"N 33°42'41.3"E). Вона розміщувалася на крутому схилі (близько 30°) на висоті 13 м над морем, приблизно за 20 м від берегової лінії. Нині стоянка знищена російською окупаційною владою Криму.

На момент відкриття уламки раковин *Helix* з мікролітичними кременями серед мушель «повзли» з-під скелі по крутому схилу вниз у бік моря. Було висловлено припущення, що під скелею поховано грот, колись заселений мезолітичними мешканцями. Коли розкоп наблизився до скелі, з'ясувалося, що верхні шари культурних напластувань (A—B) мають ухил під скелю (рис. 5: b—d), що посилило надію відкопати під скелею печерне помешкання мезолітичних мисливців.

У 1974 р. під скелею на схилі була розбита метрова сітка розкопу. За нульову точку відліку (репер) взято виступ скелі, з під якої «повзли» вниз по схилу рештки культурного шару. Культурний шар розбирався метровими смугами квадратів знизу догори по схилу, починаючи з рівня схилу, де шар повністю виклинювався, і уверх від моря до скелі, під якою шар сягав потужності майже 2 м.

Складність рельєфу та стратиграфії зумовили розкопки пам'ятки метровими квадратами. Це забезпечувало одночасну наявність двох профілів нашарувань — поздовжнього (вид з півдня) і поперечного. За допомогою кайла розпушували верхні 3—5 см культурного шару і подавали на листи жерсті, на яких відклади із

Рис. 2. Ласпі 7, вид на стоянку з півдня до початку розкопок у 1973 р.

Рис. 3. Ласпі 7, вид на стоянку з південного заходу під час розкопок 1975 р.

знахідками перебиралися ножами (рис. 3). Пакети з добутими археологічними матеріалами закривалися поквадратно та пошарово, у відповідності з нашаруваннями стоянки.

За п'ять сезонів розкопок вдалося отримати два повні профілі культурних нашарувань стоянки: повздовжній під скелею (вид з моря) довжиною 9 м (рис. 5: d) та поперечний розріз від скелі вниз по схилу довжиною 6 м (рис. 5: c). Товща культурного шару пам'ятки, що ділилася на 8 основних горизонтів, сягала у верхній, північній частині розкопу під скелею майже 2 м. Вниз по схилу товщина відкладів різко зменшувалася і за 6 м від скелі культурні нашарування зникали (рис. 5: c). Геологічні

Рис. 4. Ласпі 7, відклади профілю А—А1 із мушлями *Helix albescens* в культурному шарі, вид зі сходу

горизонти розрізнялися досить чітко і не лише візуально, але й структурно та за щільністю. Верхні культурні шари (А, Б, $Б_1$) були більше насичені знахідками та мушлями *Helix* (рис. 4), хоча вони були сильніше потрощені ніж у нижніх (В, Г, $Д_1$, $Д_2$, $Д_3$).

У західній частині розкопу, на відміну від східної, спостерігалося різке падіння культурних шарів на захід (до 40°), де їх обмежувала кам'яна закладка (рис. 5: d). Остання підпирала культурні відклади пам'ятки також з півдня, тобто з боку моря (рис. 5: c). На жаль не вдалося з'ясувати остаточно, був цей невисокий кам'яний вал природним чи справою людських рук.

Шар А простежено у верхній частині розкопу, що безпосередньо примикає до скелі. Шар починався з поверхні і мав нахил під скелю, де досягав максимальної потужності 1 м. Через великий вміст попелу шар А мав сірий колір, містив подрібнені мушлі, вуглинки та досить чисельні кремені та фрагменти кісток тварин. У нижній частині шару зафіксовані лінзи деревного вугілля.

Шар Б — лінза червонуватого пилу потужністю 15 см у підошві шару А. Являла собою перепалений вапняк.

Шар $Б_1$. У східних квадратах розкопу червонуватий шар Б зникав, а у шар А вклинювався сірий від попелу, багатий на знахідки шар $Б_1$. У східній частині профілю насичений попелом та потрощеними мушлями *Helix* шар $Б_1$ по-

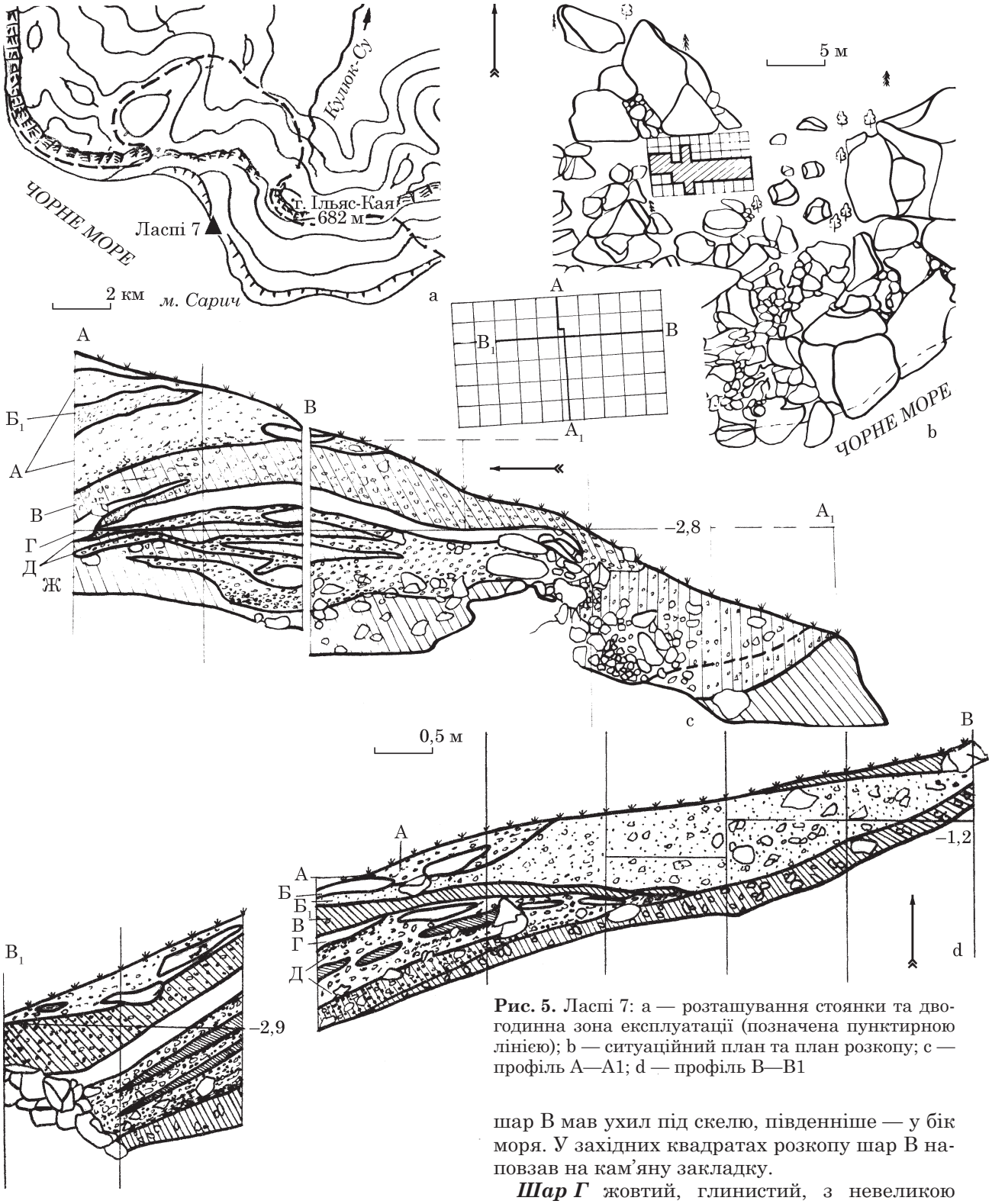

Рис. 5. Ласпі 7: a — розташування стоянки та двогодинна зона експлуатації (позначена пунктирною лінією); b — ситуаційний план та план розкопу; c — профіль А—А1; d — профіль В—В1

чинався з поверхні, сягаючи потужності в 1 м (рис. 5: c, d).

Шар В починався у східних квадратах розкопу з-під шару $Б_1$ і круто падав уздовж краю скелі у західному напрямку. Його товща збільшувалася у західних квадратах до 40 см. Тут він безпосередньо підстилав багатий на знахідки шар А, порівняно з яким шар В був біднішим на кремені і рештки фауни, а також світлішим через домішки глини. У північній частині шар В мав ухил під скелю, південніше — у бік моря. У західних квадратах розкопу шар В наповзав на кам'яну закладку.

Шар Г жовтий, глинистий, з невеликою кількістю мушель та вугілля, відносно стерильний від артефактів. Шар з'являється на сході з-під шару В і круто падає на захід, де його потужність зростає з 20 до 30 см. Також простежено падіння глинистого шару Г на північ під скелю та на південь до моря (рис. 5: c, d). Шар Г умовно ділить товщу культурних нашарувань на верхню та нижню пачки.

Шар Д потужністю 0,8 м заповнював западину в західній частині розкопу, яку скеля

обмежувала з півночі, а кам'яна закладка з півдня та заходу. Шар Д з'явився у східній частини пам'ятки з-під шару Г і круто падав на захід, де впирався в закладку (рис. 5: d). Від великої кількості вуглин шар мав темне забарвлення. Його товщу розділяли горизонтальні прошарки жовтої, стерильної глини, аналогічної шару Г. Шар Д містив цілі мушлі *Helix*, крем'яні вироби, фрагменти кісток тварин. Найтемнішим від скупчення вугілля був нижній горизонт шару Д, який підстилався жовтою стерильною глиною з включенням вапнякових уламків та щебеню. Через велику потужність шару його розбирали трьома горизонтами ($Д_1$, $Д_2$, $Д_3$) завтовшки по 20 см кожен.

Таблиця 1. Ласпі 7, крем'яні вироби стоянки

Вироби	Кількість	Відсоток
Всього кременю	2631	100
Нуклеуси	46	1,7
призматичні	4	—
пірамідальні	10	—
олівцеподібні	1	—
уламки та заготівки	22	—
Технічні сколи з нуклеусів	13	—
Платівки без ретуші	581	—
Відщепи, уламки та луски	1344	—
Вироби із вторинною обробкою:	643	24
Мікроліти	28	4,3 (знарядь)
трапеції	21	—
середньовисокі симетричні	16	—
низькі асиметричні	5	—
уламки	5	—
сегменти	1	—
трикутники	2	—
мікроліти з притупленим краєм	2	—
мікроплатівки зі скошеним кінцем	2	—
Скребачки	41	6,3 (знарядь)
кінцеві на платівках	3	—
кінцеві на відщепах	16	—
напівкруглі на відщепах	17	—
округлі	4	—
Різці	25	3,8 (знарядь)
кутові на платівках	8	—
бокові на платівка	1	—
кутові на відщепах	14	—
бокові на відщепах	5	—
Вкладені кукрецького типу	1	—
Свердла	5	0,8 (знарядь)
Платівки з виїмками та ретушшю (анкоші)	465	72,3 (знарядь)
Відщепи з ретушшю та виїмками	68	10,5 (знарядь)
Сколи різцеві	12	—

Стратиграфічні спостереження авторів розкопок привели їх до висновку, що власне житлова площадка розміщувалась у східній частині розкопу, де і продукувалися культурні відклади пам'ятки (шари А, Б, $Б_1$). Звідси культурний шар сповзав по схилу у західному та південно-західному напрямку (шари В, Г, $Д_1$, $Д_2$, $Д_3$). Не виключено, що мезолітичне помешкання у східній частині розкопу перекривав скельний козирок, який пізніше зруйнувався та сповз по схилу вниз до берега моря.

Крем'яний інвентар. Археологічний матеріал зі всіх шарів стоянки загалом подібний. Він представлений крем'яними виробами, поодинокими шматочками вохри, кістяними знаряддями, фауністичними залишками тощо.

Крем'яних виробів — 2631 екз. (табл. 1). У якості сировини для них використовувався кремінь переважно сірого та чорного кольорів, в меншій кількості жовтий. Зважаючи на відсутність кременю на Південному Березі Криму, слід зауважити, що вся сировина на стоянку була принесена з-за Першого пасма Кримських гір. На дефіцит сировини в Ласпі 7 вказує також нечисленність та спрацьованість нуклеусів.

Більшість нуклеусів — невиразні, часто із негативами неправильних платівчастих сколів. Переважають пірамідальні вироби (10 екз.; рис. 6: 38; 7: 24—26; 8: 33). Значно менше призматичних нуклеусів (4 екз.; рис. 8: 31, 32). Є також один олівцеподібний нуклеус (рис. 6: 27; 8: 34). Розколювання кременю в значній мірі відбувалось, ймовірно, безпосередньо на стоянці. Про це свідчать як технологічні сколи з нуклеусів, так і численні первинні платівчасті сколи формування поверхні сколювання — з ділянками жовневої кірки. Найчисленнішими вторинними платівчастими сколами з гарною огранкою в комплексі Ласпі 7, за вимірами Д. Ю. Нужного, є платівки шириною 11 мм. Це лише на 3 мм менше висоти геометричних мікролітів стоянки, горішня основа котрих частково видозмінювалася ретушшю. Отже, як цілком слушно вважав дослідник, платівки в Ласпі 7 продукувались переважно для геометричних мікролітів (Нужний 1992, с. 51).

Мікролітичний набір складається з геометричних мікролітів (24 екз.) та мікролітів із притупленим краєм (2 екз.). За суто формальними параметрами геометричні мікроліти Ласпі 7 можна поділити на трапеції (21 екз.; рис. 6: 1, 2, 6, 8—16; 7: 1—3; 8: 1—7), трикутники (2 екз.; рис. 6: 4, 5, 7; 7: 4; 8: 8) та сегменти (1 екз.). Водночас, Д. Ю. Нужний розглядав геометричні мікроліти стоянки як єдиний масив. За морфологічними ознаками відповідно до проведеного ним метрологічного аналізу, вони поділяються на три основні типи. До першого належать сильно асиметричні вкладені (трапеції та трикутники) із ретушованими боковими сторонами, які мають кути в межах 25—30° та 70—80°. На горішній основі у них, як правило, є по декілька дрібних виїмок (рис. 6: 4; 8: 4—6, 8). Трапеції такого типу традиційно прийня-

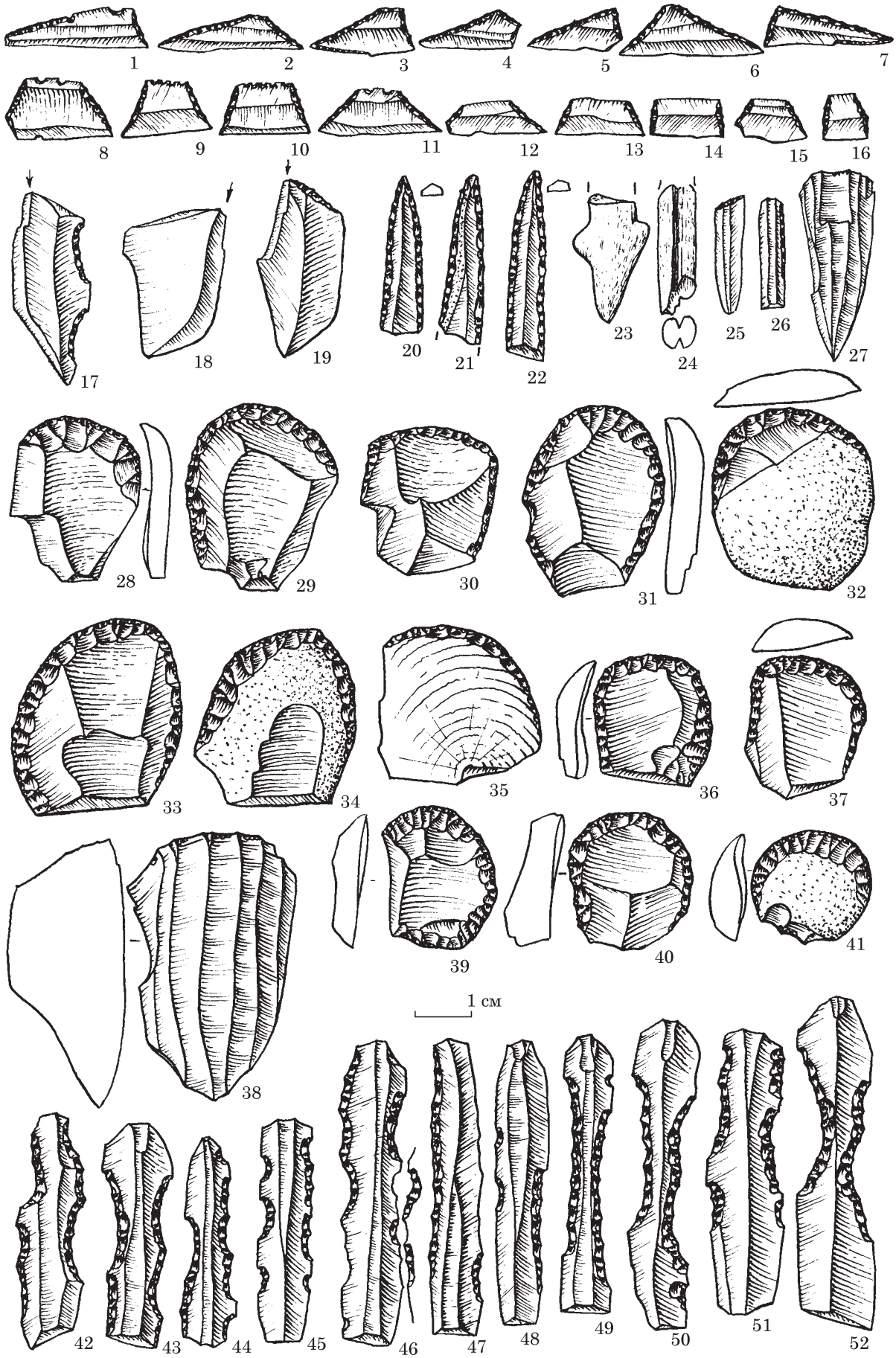

Рис. 6. Ласпі 7. Крем'яний інвентар

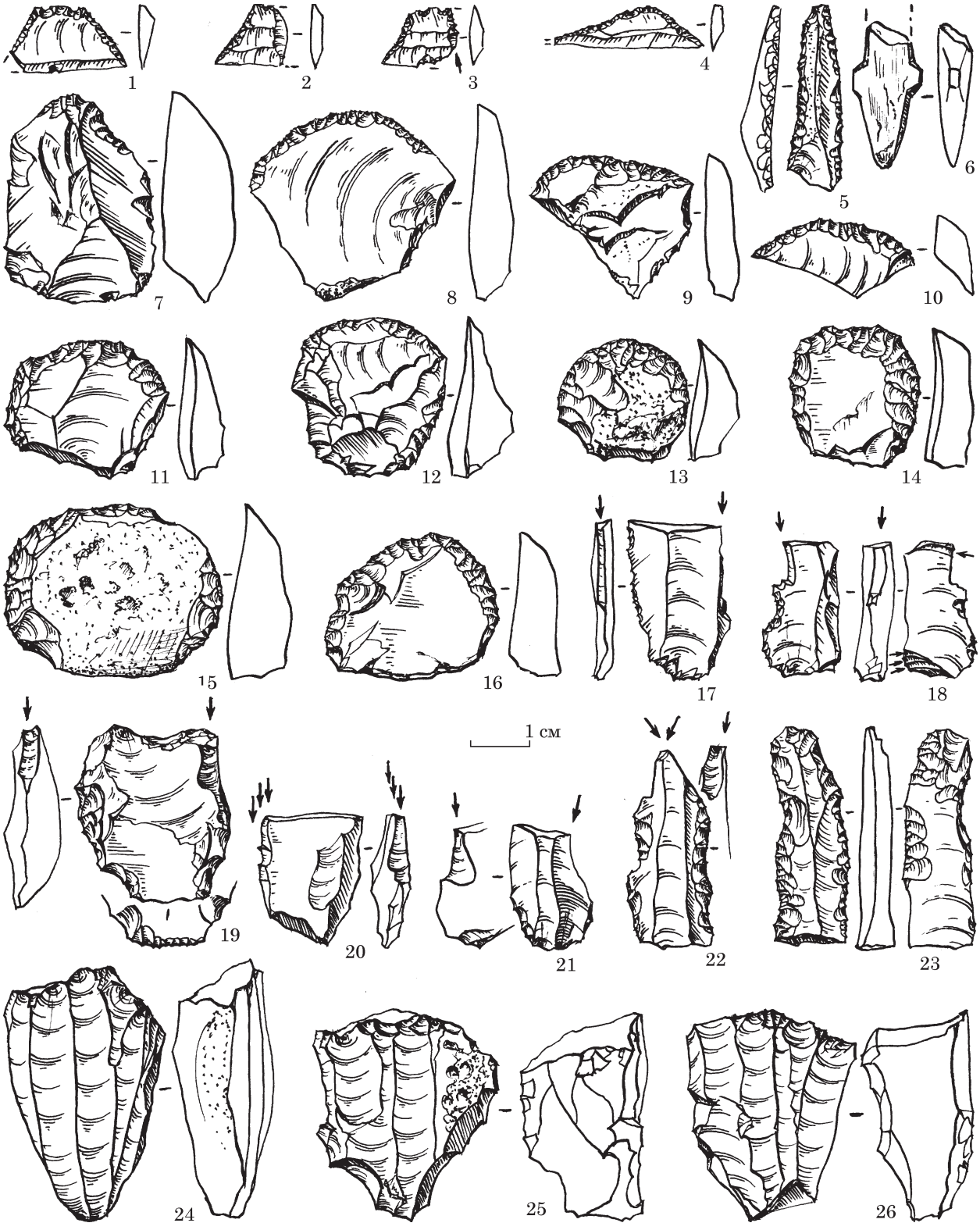

Рис. 7. Ласпі 7, крем'яний інвентар культурного шару А

то називати «фатьма-кобинськими» (Телегін 1982, с. 89). Ще два типи геометричних мікролітів були симетричних пропорцій — перший із двома загостреними кутами (25—40°; рис. 7: 1—3; 8: 1—3) та другий — із тупішими кутами (в межах 45—80°; рис. 8: 7) нахилу ретушованих поверхонь до різальної окрайки. При цьому біля половини із них також мають дрібні виїмки на горішній стороні (рис. 7: 1, 3; 8: 2). Ці трапеції належать до «мурзак-кобинського» типу. Сегмент один — середньовисокий, симетричний. Значна частина геометричних мікролітів пошкоджені при використанні у якості метального озброєння, вони обламані або мають різцеві сколи (рис. 7: 2, 3; 8: 2, 3, 5, 9).

Мікролітів з притупленим краєм лише два: вістря (рис. 8: 10) та мікроплатівка (рис. 8: 11). Ви-

Рис. 8. Ласпі 7, кремяний інвентар культурного шару В

готовлені за допомогою напівстрімкої ретуші, яка частково знімає край мікроплатівки-заготовки.

Скребачки (41 екз.), за виключенням трьох кінцевих на платівках, виготовлені на відщепах. Серед них переважають напівкруглі, із ретушшю яка охоплює від половини до двох третин периметру виробів (17 екз.; рис. 6: 29, 31, 33—41; 7: 11—16; 8: 16, 19, 22) та вироби кінце-

Рис. 9. Ласпі 7, вироби із кістки та рогу

вого типу (16 екз.; рис. 6: 28, 30, 32; 7: 7—10; 8: 17, 18, 20, 21). Округлі — поодинокі, їх всього 4 екземпляри.

Різці (25 екз.) в переважній більшості виготовлені на відщепах (19 екз.). Різцеві сколи на них нанесені з природної або ж підготовленою ретушшю площадки (рис. 6: 18; 7: 19, 21; 8: 23, 24, 27). Частина з них мають по декілька коротких та широких різцевих сколів на робочих окрайках (рис. 7: 19; 8: 23, 24, 27) і нагадують кукрецькі. Зважаючи на присутність в шарі Б разом із такими різцями кукрецького вкладеня та олівцеподібного нуклеуса, можна припустити, що означені різці вочевидь належать до кукрецької складової крем'яних комплексів Ласпі 7. Водночас слід відзначити нечисленність різців на відщепах, які можна було б впевнено визначити як кукрецькі, та повну відсутність в Ласпі 7 класичних кукрецьких різців, в яких різцевий скол наносився з кінця попереднього. Різців на платівках менше (9 екз.). Вони практично всі кутові (рис. 6: 17; 7; 17, 18, 21; 8: 25, 26, 28—30). Боковий (рис. 6: 19)

та серединний (рис. 7: 22) різці представлені поодинокими екземплярами.

Яскрава риса набора знарядь Ласпі 7 — класичні анкоші, притаманні мурзак-кобинській культурі. Це — великі, здебільше первинні платівки з грубою огранкою та, подекуди, жовневою кіркою, із однією або кількома глибокими виїмками, зробленими за допомогою стрімкої ретуші. Деякі анкоші мають також фрагментарну вентральну ретуш (рис. 6: 42—52; 7: 23). Анкошів в Ласпі 7 надзвичайно багато — на них припадає 72,3 % всіх знарядь.

Серед решти знарядь із вторинною обробкою — нечисленні свердла на платівках, оформлені білатеральною стрімкою ретушшю, (рис. 6: 20—22; 7: 5) та відщепи з ретушшю. На особливу увагу серед решти знарядь заслуговує кукрецький вкладень із культурного шару «Б» стоянки. Це — класичний виріб на середньоширокій доволі товстій платівці із кількома пласкими фасетками на вентральній стороні заготівки та стрімкою дорсальною нерегулярною ретушшю (рис. 8: 12).

Кістяні знаряддя. З стоянки Ласпі 7 походить 13 кістяних знарядь (рис. 9). Сировиною для їхнього виготовлення слугували кістки ссавців та птахів, ріг, зуби тощо. Однією з особливостей сировинної бази Ласпі 7 є значне використання кісток птахів. Птахи були одним із основних видів мисливської здобичі мешканців стоянки, і, водночас, їхні кістки, завдяки своїй щільній структурі, міцності і легкості, були чудовим матеріалом для виробництва знарядь. Зокрема, безумовно, з кісток птахів виготовлені невеликі вістря, які, найімовірніше, слугували наконечниками стріл (рис. 9: 4, 9, 12). Відмінною рисою складу птахів Ласпі 7 є велика кількість залишків дрохви, яка була одним з основних об'єктів полювання протягом усього часу існування стоянки (Цвелых, Тайкова 2011, с. 189; Gorobets et al. 2013, p. 58). Слід припускати, що її кістки достатньо широко використовувались у якості сировини для знарядь.

Кістяні знаряддя Ласпі 7 надзвичайно різноманітні. Вони представлені уламком базової частини зубчастого вістря (рис. 9: 1), уламком наконечника з пазами (рис. 9: 2), різноманітними вістрями (рис. 9: 3, 4, 8, 9, 11, 12), проколками (рис. 9: 7, 10), частково обробленими іклами (рис. 9: 5, 6), фрагментом муфти із рогу (рис. 9: 14) тощо. На особливу увагу серед них заслуговує фрагмент обпаленої базової частини зубчастого вістря (рис. 9: 1). Два добре збережених виступи по обох боках та загострена основа не викликають сумнівів у його приналежності до зубчастих вістер («гарпунів») мурзак-кобинської культури. Всього їх знайдено вісім: шість у Мурзак-Кобі, один у Кара-Кобі та один у Ласпі 7. Серед вістер із Мурзак-Коби є один цілий екземпляр, який дозволяє скласти повну уяву про ці знаряддя. Він має три асиметрично розташованих дзьобоподібних зубці з обох сторін та абсолютно ідентичну знайденій у Ласпі 7 базову частину — із двома виступами з обох сторін та загостреною основою (Залізняк 1998, с. 173, рис. 65: 1). У другого вістря із Мурзак-Коби обламані дистальна частина та зубці, які розташовані симетрично, і така ж сама базова частина із двома виступами по боках (Залізняк 1998, с. 173, рис. 65: 3). Третє вістря представлене медіальною частиною із зубцями (Залізняк 1998, с. 173, рис. 65: 3). Решта зубчастих вістер із Мурзак-Коби являють собою менш виразні фрагменти (Залізняк 1998, с. 173, рис. 65: 4, 6, 7). Виразний уламок вістря із дзьобоподібними зубцями, як у мурзак-кобинського, походить також із Кара-Коби (Залізняк 1998, с. 173, рис. 65: 8). Незважаючи на нечисленність розглянутих зубчастих вістер мурзак-кобинської культури, примітною є їхня надзвичайна стандартизованість як за формою, так і, схоже, за розмірами. Найімовірніше, це пояснюється як їхнім вузьким функціональним призначенням, так і виготовленням у обмеженій чисельно мурзак-кобинській спільноті.

Походження мурзак-кобинських зубчастих вістер досі є незрозумілим. Ще С. М. Бібіков звернув увагу на їхню схожість із мадленськими гарпунами кінця пізнього палеоліту (1949). Дійсно, вони напрочуд подібні до одного з варіантів цих найдавніших зубчастих вістер Європи, зокрема, до білатеральних гарпунів / наконечників списів із базовою частиною з двома виступами по боках. Але такі вістря були поширені лише у Франції та Німеччині (Langley 2015; 2019). Із мадленськими гарпунами генетично пов'язані гарпуни культур з наконечниками на пластинах, у тому числі і свідерської (Залізняк 1999, с. 201—207). Зважаючи на міграцію свідерців у Крим, двоє з авторів цієї статті свого часу припускали походження мурзак-кобинських гарпунів від свідерських (Залізняк, Яневич 1987, с. 9—11). Але свідерські гарпуни дещо відрізняються насадом у вигляді лопаточки чи зубця, зверненого у протилежний бік (Залізняк 1999, с. 201—208). Крім того, між кримськими свідерськими памятками та мурзак-кобинськими є значний хронологічний хіатус (Яневич 2019). Хоча, при цьому слід відзначити, що у мурзак-кобинських комплексах часто зустрічаються свідерські наконечники і виготовлені вони на правильних платівках, отриманих відтискним способом (Яневич 2010).

Водночас, гарпуни із насадом з двома виступами по боках відомі у індіанців Північно-Західного узбережжя Північної Америки та алеутів (Pétillon 2009, fig. 9: a, c). Саме такий насад, на думку дослідників, слугував для кріплення линви випадаючого гарпуна до древка списа або стріли (Pétillon 2009, fig. 9: a; Langlye 2015, p. 357, fig. 13: F). Отже, не виключаючи повністю свідерського походження мурзак-кобинських гарпунів із двома виступами на насаді, цілком вірогідним є, що вони були місцевим винаходом пізньомезолітичного населення Гірського Криму і слугували для полювання на рибу. На це опосередковано вказують їхні знахідки у Мурзак-Кобі

та Кара-Кобі, тобто на стоянках, розташованих на р. Чорній, яка є найповноводнішою в Криму і якою йшов на нерест чорноморський лосось, та на стоянці на березі моря — у Ласпі 7.

Уламок наконечника з пазами представлений медіальною частиною (рис. 6: 24, 9: 2). Він має два глибоких та вузьких пази (2,0 × 2,0 мм та 1,5 × 1,5 мм) з обох сторін. Такі наконечники були основним мисливським озброєнням кукрецької культури (Станко 1982, табл. XI; Даниленко 1986, с. 25, рис. 8: 2—5; Телегін 2002, с. 19, рис. 11). Найімовірніше, присутність пазового наконечника пов'язана з кукрецькою складовою виробничого інвентарю Ласпі 7.

Кістяні вістря комплексу Ласпі 7 поділяються на великі та малі. Малих вістер п'ять (рис. 9: 3, 4, 8, 9, 12). Вони виготовлені зі стінок трубчастих кісток, причому два — із кісток птахів (рис. 9: 9, 12). Ретельно оброблене струганням із обох сторін лише одне з вістер, представлене фрагментом колючої частини (рис. 9: 3). Інші ж чотири являють собою довгі скалки кісток із лише частково обробленими кінцями. Серед них є два цілих, довжиною 3,4 см (рис. 5: 4) та 3,8 см (рис. 9: 12). Два інші, частково обламані приблизно такого ж розміру — 2,8 см (рис. 9: 8) та 3,6 см (рис. 9: 9). Судячи з наведених розмірів цих вістер, недбалості обробки, але, при цьому, оформленому дистальному кінцю, вони, на нашу думку, використовувались як наконечники стріл колючого типу. Подібні за формою та розміром кістяні наконечники стріл з'являються ще на самому початку розселення *Homo sapiens* у Південній Євразії (Langley et al., 2020, p. 2, fig. 2: A—H) і побутують у пізньому палеоліті, зокрема і в Криму (Yanevich et al. 1999).

Велике вістря (рис. 9: 11) також виготовлене із стінки трубчастої кістки і представлене фрагментом проксимальної та медіальної частин. Воно симетричне, з ретельно обробленими струганням обома краями. Призначення вістря визначити важко. Не виключено, що воно могло слугувати проколкою, але його симетрія та дбайливо оформлений колючий кінець дають підстави вбачати у ньому наконечник дистанційної мисливської зброї — стріли або ж, зважаючи на розміри, дротика.

Проколки дві, обидві асиметричні (рис. 9: 7, 10). Одна велика, з ретельно обробленими по всій довжині обома краями (рис. 9: 10). Друга — маленька, з обструганим жалом (рис. 9: 7). Вірогідно, у якості проколок або ж ріжучих знарядь використовувались також два ікла хижаків, які мають частково підправлені ретушшю основи (рис. 9: 5, 6).

Унікальним для мезоліту Криму є велике рогове знаряддя, представлене обушковою частиною з отвором для держака діаметром біля 1,8 см (рис. 9: 14). Д. Я. Телегін свого часу вбачав аналогію йому у знахідках в Ігрені у Надпоріжжі та верхньому горизонті Квачар і припускав, що воно могло використовуватись, як мотика (1982, с. 90). На жаль, фрагмент, який ми маємо, не дозволяє беззаперечно визначати саме таку його функцію. Цілком можливо, що рогове знаряддя із Ласпі 7 могло бути також муфтою-перехідником, які були поширені в мезоліті та неоліті Європи, і добре відомі, зокрема, з неоліту Швейцарії (Бугров, Галимова 2011).

І, нарешті, серед кісток з Ласпі 7 трапився уламок трубчастої кістки із прорізаною борозною завширшки біля 2,0 мм (рис. 9: 13). Вочевидь маємо випадок напівфабриката виготовлення кістяного знаряддя, скоріш за все, малого вістря.

Культурна приналежність та хронологія. Ласпі 7 традиційно і цілком обґрунтовано вважається серед фахівців пам'яткою мурзак-кобинської культури. Крем'яний комплекс стоянки наводиться як еталонний для цієї культури в узагальнюючих працях з мезоліту України (Телегін 1982, с. 90—92; Нужний 1992, с. 50, 51; Залізняк 1998, с. 169—173). Найпереконливішим аргументом на користь мурзак-кобинської приналежності Ласпі 7 є тотожністю морфології та метричних покажчиків геометричних мікролітів її комплексу та інших пам'яток культури: Шан-Коби (шари 2 і 3), Фатьма-Коби (шари 2—4), Мурзак-Коби (шар 3) та Аджи-Коби 3 (Нужний 1992, с. 50, 51). Крім геометричних мікролітів на приналежність Ласпі 7 до мурзак-кобинської культури вказують надзвичайно численні анкоші, які є для неї культуровизначальними (Залізняк 1998, с. 171). Ще одним доказом мурзак-кобинської приналежності Ласпі 7 є уламок основи кістяного гарпуна, які також типові для цієї культури (Телегін 1982, с. 90; Залізняк 1998, с. 172, рис. 64: 23).

У крем'яному інвентарі Ласпі 7 є також незначна кількість знарядь, притаманних кукрецькій культурі. Це, безумовно, кукрецький вкладень (рис. 8: 12) та олівцеподібний нуклеус (рис. 8: 34), імовірно, окремі різці на відщепах із короткими та широкими сколами (рис. 7: 23, 24) та мікроліти з притупленим краєм (рис. 6: 26). Переважна більшість цих знарядь походять із шару «Б» (рис. 8). Можливо, до кукрецького комплексу належать також окремі напівкруглі скребачки (рис. 7: 16, 22; 4: 13—16), але вони, водночас, притаманні і мурзак-кобинській культурі (Телегін 1982, с. 84—92; Бибиков та ін. 1992; Залізняк 1997, с. 169—173). Кукрецьким, скоріш за все, є і уламок кістяного наконечника з двома вузькими пазами (рис. 5: 2) та мікроплатівка зі скошеним кінцем (рис. 6: 25) — вкладень до подібних наконечників (Даниленко 1986, рис. 8; Телегін 2002, рис. 11; 19: 15; 28: 6; 30: 1—4). Утім, кукрецький комплекс Ласпі 7 вкрай нечисленний. На це вказує лише один знайдений на пам'ятці вкладень кукрецького типу та майже повна відсутність культуровизначальних для кукрецької культури мікроплатівок із скошеним кінцем, які були одним з основних елементів мисливського озброєння кукрекців — пазового наконечника із

мікроплатівками-вкладенями. До того ж він походить переважно лише із одного шару — «Б».

На мурзак-кобинських пам'ятках достатньо часто трапляються кукрецькі знаряддя. В пізньому мезоліті ареали мурзак-кобинської та кукрецької культур перекривалися в Гірському Криму — тут відомі кукрецькі стоянки Кукрек, Домчі-Кая шар Г1 та Калам-Баір 1. Кукрецька пам'ятка досліджена також на Південному Березі Криму. Це — Мис Трійці 1, вона знаходиться біля м. Сімеіз, всього лише за 20 км на схід від Ласпі 7 (Яневич 2017). Але в її крем'яному комплексі відсутні будь які мурзак-кобинські домішки. Отже, поєднання мурзак-кобинських та кукрецьких елементів в Ласпі 7, а йдеться передусім лише про один шар — «Б», може бути як результатом спільного мешкання носіїв різних культур, так і «палімпсестом» — попереміннім заселенням ними території стоянки.

Мурзак-кобинська культура донедавна датувалася другою половиною пребореалу — бореалом (Бибиков, Станко, Коен 1994, с. 165, рис. 54), бореалом та початком атлантикуму (Телегін 1982, с. 45, 46; Яневич 1987а, с. 5), кінцем пребореалу, бореалом та початком атлантикуму (Залізняк 1998, с. 210, 211, рис. 83), бореалом — першою половиною атлантикуму (Яневич 2004; 2008), кінцем бореалу та початком атлантикуму (Залізняк 2005, с. 101, табл. 3, с. 113) або початком атлантикуму (Манько 2013, с. 175—177). Визначення її віку ґрунтувалося, передусім, на стратиграфічних спостереженнях, палеоботанічних та палеозоологічних даних. Менше використовувалися дані абсолютного датування — радіовуглецеві дати були відомі довгий час лише для однієї пам'ятки — Ласпі 7 (Телегін 1982, с. 46, табл. 5).

Саме Ласпі 7 із середини 1970-х рр. стала одним із польових полігонів розробки радіовуглецевого методу датування в Україні. Промовистим, зокрема, є те, що із 32 радіовуглецевих дат відомих для мурзак-кобинської культури 16 отримані для Ласпі 7 (Яневич 1999, с. 118, табл. 1). Але експерименти з радуовуглецевим датуванням зробили ці дати найбільш проблемними для мурзак-кобинської культури. Дати Ласпі 7 охоплюють період 9100—6390 ВР (табл. 2), тобто, деякі з них припадають як на заключні етапи більш ранньої шан-кобинської культури, так і більш пізньої неолітичної таш-аірської культури, які мали один ареал із мурзак-кобинською — Гірський Крим (Яневич 1999). Отже, радіовуглецеві дати Ласпі 7 потребують більш докладного аналізу.

Можна припустити хронологічний контакт біля 8500—8600 ВР мурзак-кобинської культури з шан-кобинською, яка передує їй в Гірському Криму і має наймолодшу дату 8520 ± 150 ВР (Кі-8520) для культурного шару 5—6 Фатьма-Коби. Саме на цей час припадають також дві найбільш достовірні дати Ласпі 7 — 8625 ± 40 ВР (GrA-35704) та 8620 ± 40 ВР (GrA-35703; табл. 2). Вони були отримані останнім часом для найнижчого культурного шару Д цієї пам'ятки. Достовірність цих дат підтверджується їхнім надзвичайно близьким віком

Таблиця 2. Радіовуглецеві дати пізньомезолітичних стоянок Ласпі 7 та Мис Трійці 1 на Південному Березі Криму

№	Шар пам'ятки	Лабораторний номер	Дата ВР	Матеріал	Публікація
Ласпі 7, культура Мурзак-Коба					
1	А	Кі-952	8870 ± 120	Вугілля	Телегін 1982
2	В	Кі-951	9100 ± 130	Мушля	Zaitseva et al. 2000
3	В	Кі-953	8930 ± 100	Вугілля	Телегін 1982
4	А, Б, В	Кі-863	7500 ± 380	Те саме	Там само
5	Д	Bln-1921	9085 ± 100	» »	» »
6	Д	Кі-637	8080 ± 210	» »	» »
7	Д	Кі-704	8030 ± 190	» »	» »
8	Д	Кі-954	6390 ± 250	» »	» »
9	$Д_1$	Кі-876	8680 ± 250	Мушля	» »
10	$Д_1$	Bln-1795(1)	6620 ± 75	Те саме	» »
11	$Д_1$	Bln-1795(2)	6810 ± 70	» »	» »
12	$Д_{1, 2}$	Кі-638	7620 ± 230	» »	» »
13	Д	GrA-35704	8625 ± 40	Кістка	Biagi et al. 2007
14	Д	GrA-35703	8620 ± 40	Мушля	Там само
15	—	Кі-957	8870 ± 120	Вугілля	Zaitseva et al. 2000
16	—	Le-1326	6940 ± 140	Те саме	Там само
Мис Трійці 1, культура Кукрек					
17	—	Кі-6340	7450 ± 70	Кістка	Zaitseva et al. 2000
18	—	Кі-6341	7800 ± 60	Те саме	Там само

(Biagi 2016). Отже, дати старші за 8600 BP як для Ласпі 7, так і загалом для мурзак-кобинської культури, ми вважаємо малоймовірними. Декілька дат Ласпі 7 є молодшими за 7000 BP. Вони перекривають вік пізнішої таш-аірської культури (Яневич 1999) і також, на наш погляд, є недостовірними.

Решта радіовуглецевих дат Ласпі 7 належить до хронологічного проміжку 8600—7000 BP і могла би бути прийнята — вони відповідають радіовуглецевій хронології мурзак-кобинської культури (Яневич 1999). Але інверсія дат цієї групи також викликає сумніви в їхній точності. Тому дати Ласпі 7 загалом можуть бути прийняті, але з певними застереженнями. Найімовірніше, проблеми з датуванням Ласпі 7 пов'язані з недосконалістю самого радіовуглецевого методу на час отримання дат у 1970—80-х рр.

Пізньобореальний та ранньоатлантичний вік Ласпі 7 та мурзак-кобинських пам'яток загалом узгоджується з реконструкціями екологічного середовища. Новітні палінологічні визначення для відкладів, синхронних мурзак-кобинським пам'яткам з Гераклейського півострова, який розташований недалеко від Ласпі 7, демонструють зростаючі із середини бореального періоду потепління та зволоження, які перевищують сучасні покажчики. В цей час встановлюється теплий із сильними морськими впливами середземноморський клімат та поширюються фісташково-дубові ліси (Cordova et al. 2013, p 148, fig. 7).

Інформативними для визначення хронології Ласпі 7 є дані малакофауни. Виразним індикатором теплого клімату під час накопичення культурних шарів стоянки, який, найімовірніше, відповідає гумідним умовам кінця бореалу — початку атлантикуму, є залишки в культурних шарах мушель равликів — суходільного молюска *Helix albescens*. Їхні численні залишки, як і на інших мурзак-кобинських памятках, безумовно, являють собою кухонні покидьки (Бибиков 1941; Колосов 1960; Телегін 1982; Яневич 2017 та ін.). Збиральництво цього виду молюсків, яке за рентабельністю можна зіставити з полюванням, можливе тільки за умови високої щільності його популяції (Яневич 2017). Вона виникає в паркових дубових лісах із розвиненим трав'яним покровом — основній екологічній ніші *Helix albescens*. Велика кількість залишків равликів свідчить про поширення цих лісів у зоні Другого пасма Кримських гір та на Південному березі і вказує на потепління в другій половині бореалу — атлантикумі (Cordova et al. 2011).

Надзвичайно цікаві природничі дані для визначення верхньої хронологічної межі Ласпі 7 маємо також за відсутністю морської малакофауни. Для стоянки, яка розташована на узбережжі Чорного моря, примітна повна відсутність мушель мідій та устриць, типових для більш пізніх, енеолітичних, пам'яток узбережжя Криму. Мушлі мідій та устриць відсутні також на інших, менш представницьких пізньомезолітичних пам'ятках Південного берега з великим вмістом мушель *Helix albescens* в культурному шарі, як мурзак-кобинських (Ласпі 11), так і кукрецьких (Мис Трійці 1 та 2). Ця обставина не пов'язана з більшою віддаленістю стоянок від узбережжя на час їхнього існування. Вже 12000 BP відмітка рівня новоевксінського басейну Чорного моря досягла висоти Босфорського порогу (37 м). Під час похолодання в пізньому дріасі, 11000—10300 BP, його рівень падає до відмітки —57 м. Але біля 8200 BP Чорне море повторно досягає відмітки рівня Босфора –37 м (Иноземцев та ін. 2014). Отже, на стрімкому шельфі Південного берега Криму берегова лінія на час існування стоянок пізнього мезоліту була близькою до сучасної.

Також не можна пояснити відсутність мушель мідій та устриць в Ласпі 7 та в інших пізньомезолітичних пам'ятках морського узбережжя нехтуванням її мешканців водними харчовими ресурсами. В культурному шарі Ласпі 7 були знайдені кістки трьох особин річкової видри (*Lutra lutra*; Бибикова 1982), численні кістки риб (Бибикова 1982, с. 8), зокрема сома (*Silurus glanis*) та судака (*Sander lucioperca*; Gorobets et al. 2013, p. 58, tabl. 1), рибальські знаряддя — уламок кістяного гарпуна (Телегін 1982, с. 90—92) тощо.

Найімовірніше, відсутність солоноводних мушель мідій та устриць в Ласпі 7 та на інших пізньомезолітичних стоянках Південного берега Криму пов'язана з опрісненим, або точніше, солонуватим, режимом тогочасних бугазського та вітязівського басейнів Чорного моря. Солоність води в ці періоди (8900—7200 BP) коливалась від 5 ‰ до 12 ‰ (Янко-Хомбах та ін. 2011, с. 67). Такий рівень солоності чорноморської води раннього голоцену цілком узгоджується зі знайденими в Ласпі 7 рештками судака та сома. Ці річкові та напівпрохідні морські риби нині мешкають на всій площі Каспійського моря (Богуцкая и др. 2013, с. 71—77, табл. 8), вода в якому солонувата, із солоністю від 0,05 ‰ біля дельти Волги до 11—13 ‰ на півдні (Байдин, Косарев (ред.). 1983, с. 43—49). Гідрологічний режим раннього голоценового Чорного моря був сприятливий також і для річкової видри, основна екологічна ніша якої — великі річки та відкриті прісноводні водойми, але яка може мешкати і на морському узбережжі (Carss 1995, p. 181).

Засолення Чорного моря почалось біля 8400—8200 BP (Hiscott et al. 2007; Иноземцев та ін. 2014), а біля 8000 BP вже сформувалась підводна течія через Босфор із Мармурового моря (Aksu et al. 2002). Проте, засолення відбувалось поступово, із заповненням у першу чергу глибинних ділянок басейну Чорного моря, в той час, як верхній шар залишався опрісненим (Aksu et al. 2002). Суттєве зростання солоності води, до 15 ‰, тобто, майже до сучасного рівня, простежено на північно-західному шельфі для каламітського часу, який починається 7200 BP (Янко-Хомбах

та ін. 2011, с. 67). За даними свердловини біля о. Березань, торф, що підстилав відклади з каспійськими слабкосолоноводними молюсками, мав дати 8540 і 8450 ВР, натомість верхня частина відкладів із першими солоноводними молюсками — мідіями (*Mytilus galloprovincialis*) та серцевидкою їстівною (*Cardium edule*) датується 6530 ВР (Yanko-Hombach et al. 2014, p. 106).

Отже, численні рештки тепло- та вологолюбивого суходільного молюска *Helix albescens* у культурному шарі Ласпі 7 та інших пізньомезолітичних стоянок вказують на другу половину бореалу та початок атлантичного періоду. Водночас наведені вище дані слабкосолоноводного режиму Чорноморської водойми за часів утворення культурних шарів пізньомезолітичних стоянок на Південному березі Криму можуть бути використані для визначення верхньої межі їхнього утворення. Нею може бути встановлений на сьогодні час появи у Чорному морі мідій — 6530 ВР або, більш вірогідно, час зростання солоності води у каламітський час — 7200 ВР.

Таким чином, вік Ласпі 7 за основним масивом одержаних для неї радіовуглецевих дат та природничих даних можна визначити у широких межах: 8600—7000 ВР.

Господарство. Одним із провідних занять мешканців Ласпі 7, судячи зі складу фауністичних решток, було полювання на крупних копитних, традиційних для мисливців мурзак-кобинської культури: благородного оленя (*Cervus elaphus*), кабана (*Sus scrofa*) та козулю (*Capreolus capreolus*; табл. 3). Серед решти ссавців, умисними об'єктами полювання були також заєць (*Lepus europaeus*) та видра (*Lutra lutra*; табл. 3). Видра є унікальною мисливською здобиччю в пізньому мезоліті Криму (Бибикова 1982). Зважаючи на слабкосолоноводний режим Чорного моря, цілком вірогідно, що вона була впольована на узбережжі поблизу стоянки.

Примітною рисою остеологічної колекції Ласпі 7 є надзвичайно велика кількість кісток птахів. Вони представлені дванадцятьма видами — як суходільними, так і водоплавними (табл. 3; Цвелых, Тайкова 2011; Gorobets et al. 2013). Переважна більшість решток птахів, вочевидь, попала в культурні шари стоянки як мисливська здобич — значна кількість кісток великих птахів була розбита, а деякі із них обпалені (Цвелых, Тайкова 2011, с. 191). Серед них цілковито домінують кістки дрохви (*Otis tarda*; табл. 3; Цвелых, Тайкова 2011, с. 189; Gorobets et al. 2013, p. 529, 530). В пізньому мезоліті Криму дрохва зустрічалася також у мурзак-кобинських шарах Мурзак-Коби, Шан-Коби та Фатьма-Коби, але в поодиноких екземплярах (Векилова 1971, с. 128—129, табл. 5). Натомість в Ласпі 7 визначено 35 особин і абсолютна більшість великих кісток птахів, які не можна визначити, також належить, на думку фахівців, дрохві. Крім цього, слід відзначити, що дрохва була знайдена в усіх культурних шарах стоянки (Цвелых, Тайкова 2011, с. 189; Gorobets et al. 2013, p. 529, 530). Така незвично велика кількість кісток степової дрохви в непритаманних для неї ландшафтах Південного берега Криму пояснюється лише її міграцією в цю частину Кримського півострова при катастрофічних змінах погоди.

За сучасними спостереженнями, дрохви з'являлися в горах і на Південному березі Криму виключно взимку під час сильних похолодань та снігопадів у Рівнинному Криму. Випадки появи, утворення численних скупчень і масової загибелі дрохв на Південному березі Криму під час різких похолодань і сильних снігопадів багаторазово описані в літературі (Костин 1983). Під час таких міграцій вони могли стати легкою здобиччю первісних людей. Решта кісток птахів належить переважно водоплавним мігруючим видам (табл. 3), які перебували на Південному березі восени та взимку (табл. 4), перепілці звичайній, яка в Криму гніздилася (табл. 3, 4), та осілим голубу сизому та яструбу великому (табл. 3). Птахи всіх цих видів, зважаючи на їх

Таблиця 3. Тваринні ресурси мешканців Ласпі 7

Вид	Кількість особин
Ссавці	
Олень благородний (*Cervus elaphus*)	10
Козуля (*Capreolus capreolus*)	6
Кабан (*Sus scrofa*)	9
Лисиця (*Vulpes vulpes*)	1
Лісовий кіт (*Felis silvestris*)	1
Заєць сірий (*Lepus europaeus*)	10
Річкова видра (*Lutra lutra*)	3
Хом'як звичайній (*Cricetus cricetus*)	3
Їжак європейський (*Erinaceus europaeus*)	1
Птахи	
Дрохва (*Otis tarda*)	35
Качка (вид невизначений)	5
Крижень (*Anas platyrhynchos*)	2
Гагара чорношия (Gavia arctica)	2
Гагара червоношия (*Gavia stellata*)	1
Чирянка велика (*Spatula querquedula*)	1
Крех середній (*Mergus serrator*)	1
Перепілка звичайна (*Coturnix coturnix*)	2
Баклан великий (*Phalacrocorax carbo*)	2
Пірникоза сірощока (*Podiceps grisegena*)	1
Гоголь зеленоголовий (*Bucephala clangula*)	1
Морська чернь (*Aythya marila*)	1
Сизий голуб (*Columba livia*)	1
Яструб великий (*Accipiter gentilis*)	1
Риби	
Сом *(Silurus glanis)*	++
Судак (*Sander lucioperca*)	++
Молюски	
Равлик великий звичайний (*Helix albescens*)	+++

Таблиця 4. Ласпі 7, археозоологічні дані сезонності заселення стоянки

Тварини	Місяці											
	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V
Дрохва	—	—	—	—	—	—	—	■	■	■	—	—
Гагара червоношия	—	—	—	—	—	■	■	■	■	■	■	—
Гагара чорношия	—	—	—	—	—	■	■	■	■	■	■	—
Чирянка велика	—	—	—	—	—	—	—	—	—	■	■	—
Перепілка звичайна	■	■	■	■	■	—	—	—	—	—	—	■
Баклан великий	▒	▒	▒	▒	▒	▒	■	■	■	■	▒	▒
Пірникоза сірощока	—	—	■	■	■	—	—	—	■	■	■	—
Гоголь зеленоголовий	—	—	—	—	—	—	■	■	■	■	—	—
Морська чернь	—	—	—	—	—	—	■	■	■	■	—	—
Крех середній	—	—	—	—	—	■	■	■	■	■	■	—
Равлик великий	—	—	—	■	—	—	—	—	—	—	■	■
Сом	■	▒	▒	▒	—	—	—	—	—	—	▒	■
Судак	▒	▒	▒	▒	▒	▒	▒	▒	▒	▒	■	■

розміри, також могли бути мисливською здобичю, але вони представлені поодинокими екземплярами і будь-якої ролі в господарстві мешканців Ласпі 7 не відігравали.

Однією зі складових господарства ласпінської общини було рибальство: в культурних шарах А, Б і В стоянки знайдені кістки риб — сома (*Silurus glanis*) та судака (*Sander lucioperca*; Gorobets et al. 2013, p. 59). Як сом, так і судак в пізньомезолітичний час представлені поодинокими екземплярами в Мурзак-Кобі (Векилова 1971, с. 132, табл. 6). У XIX ст. за даними Л. П. Сабанєєва ці риби мешкали в річках басейнів Чорного, Азовського, Каспійського і Аральского морів та в самих морях (Сабанеев 2007, с. 25, 471). Звичайними вони є і в наш час для Каспійського моря (Богуцкая и др. 2013, с. 71—77, табл. 8), солоність якого близька до опріснених, або точніше, солонуватих бугазського та вітязівського басейнів Чорного моря. Отже, сом та судак, рештки яких знайдені в Ласпі 7, цілком могли існувати в тогочасному Чорному морі. Судячи із їхніх великих розмірів, які сягали для сома 70 см, та судака — 56 см (Gorobets et al. 2013, p. 59), мешканці Ласпі 7, скоріш за все, займалися полюванням на рибу з луком, про що свідчить знайдений на стоянці уламок гарпуна.

Найсприятливішою порою для такої добичі риб був їхній нерест, коли вони підходять близько до берега. Для судака це період із кінця березня до початку червня, для сома — травень та червень (Сабанеев 2007, с. 26; 471). Водночас, частина кісток судака з шарів А та Б, вірогідно, належить молодим особинам (Gorobets et al. 2013, p. 59), що, начебто, не виключає власне рибальства. Але археологічних свідоцтв цього — рибальських гачків, якими традиційно ловили хижих судака та сома (Сабанеев 2007, с. 28—32, 474—482), на стоянці не знайдено.

Нарешті, мешканці Ласпі 7, безумовно, займались збиральництвом равлика великого звичайного (*Helix albescens* Rossmässler, 1839). Його незчисленні мушлі складали основу всіх культурних шарів стоянки (рис. 4), натомість поза ними мушлі були повністю відсутні. Равлики активні лише за умов теплої та вологої погоди, з температурою від 5 до 25 °С, із найоптимальнішим температурним діапазоном від 20 до 25 °С. Отже, збирання равликів в Криму було можливо протягом лише кількох місяців наприкінці весни — на початку літа та на початку осені, коли вони з'являлися зі схованок у хмизі, листі чи землі. Причому, найбільш продуктивним був, очевидно, весняний термін збору. Так, 3/4 річного обсягу переробки равликів на сучасних підприємствах Південної Європи припадає на весняний період і лише 1/4 — на осінній. В інші місяці, коли встановлюються несприятливі для молюсків, надто сухі, теплі або холодні умови, вони ховаються і пошуки їх є практично марними (Яневич 2017, с. 179).

Археозоологи, спираючись перед усім на склад орнітофауни, цілком слушно, на наш погляд, вважають, що люди мешкали на Ласпі 7 в холодну пору року — восени та взимку (Цвелых, Тайкова 2011; Gorobets et al. 2013). Водночас мушлі равликів *Helix albescens* беззаперечно вказують на заселення стоянки навесні та рано восени. Здається, весняний час перебування людей на стоянці підтверджують і знахідки решток сома та судака. Ґрунтуючись на всіх цих даних нами була складена зведена таблиця сезонності мешкання на Ласпі 7 (табл. 4). Вона демонструє, що найбільш ймовірний час мешкання на Ласпі 7 — період з вересня по травень включно.

Розмаїття харчових ресурсів Ласпі 7 бентежить і викликає питання: котрий із них в першу чергу приваблював у Ласпінську котловину пізньомезолітичних людей: їхня традиційна мисливська тріада — олень, кабан козуля;

зграї знесилених дрохв; чи равлик — мізерно маленька але гарантована здобич? Деякі з фахівців, наприклад, вважають: «*Основу раціону становила дрохва, успішне полювання на яку, ймовірно, було причиною зупинки мезолітичних людей у Ласпі*» (Gorobets et al. 2013, p. 59).

Вочевидь, для того щоб відповісти на це питання, слід звернутись до визнаної в палеоекономічних дослідженнях «стратегії оптимального споживання» та порівняти харчові ресурси за їхніми найважливішими покажчиками: щільність та доступність, а також встановити, наскільки це можливо, вартість одержання кожного із ресурсів (Winterhalder 1981).

Великі копитні з точки зору стратегії оптимального споживання виглядають достатньо привабливо. Експлуатаційна територія общини Ласпі 7 у межах традиційної для мисливців та збирачів двогодинної ходи пішки (рис. 1: а) входила в перший пояс рослинності південного макросхилу Головного пасма Кримських гір — лісів із домінуванням дуба пухнастого та грабинника (Шеляг-Сосонко та ін., 1985; Дідух 1992). Оптимальна щільність оленів та козуль в таких лісах, за спостереженнями в Кримському гірсько-лісовому заповіднику, складає 2—3 тварини на квадратний кілометр, як для перших, так і для других (Янушко 1958). Середньопопуляційна маса кримського оленя, згідно даних П. А. Янушко (1958), становить біля 105 кг, а козулі біля 23 кг. Продуктивність добичі оленів пізньомезолітичними мисливцями Гірського Криму можна орієнтовно з'ясувати за даними по етнографічним лісовим мисливцям Північної Америки, де вона становила від 5,5 до 9,5 кг за годину на одного мисливця (Reidhead 1976; Keen 1981).

Отже, крупні копитні були доступним, гарантованим та високопродуктивним харчовим ресурсом. Але, у випадку із Ласпі 7 він був лімітований: експлуатаційна територія стоянки розташована у Ласпінській котловині. З північного сходу вона була обмежена високими скелястими схилами Першого пасма Кримських гір із неприступними стрімкими скелями мису Айя на півночі та гори Ільяс-Кая на південному сході. З півдня ж експлуатаційна територія Ласпі 7 була обрізана морем (рис. 1; 5: а). В порівнянні із пізньомезолітичними стоянками Другого пасма гір, в межах двогодинної ходи мешканцям Ласпі 7 була доступна втричі чи навіть вчетверо менша територія і, відповідно, настільки ж менше тваринних ресурсів.

Для дрохви важко визначити будь-які кількісні покажчики щільності та доступності. Принагідно лише відзначимо, що вага самця 7—16 кг а самиці 4—8 кг. Під час зимових міграцій на Південний берег дрохви були ослаблені, сотнями гинули від виснаження або ж ставали легкою здобиччю людини (Костин 1983). Отже, давні мешканці стоянки могли не лише полювати на дрохв спеціально, але й просто ловити ослаблених птахів або підбирати загиблих. На думку А. Н. Цвелих та С. Ю. Тайкової, велика кількість кісток дрохв практично у всіх шарах стоянки свідчить про те, що поява цих птахів на Південному березі була частою і охоплювала весь період її існування (Цвелых, Тайкова 2011, с. 191). Але наскільки регулярними були такі неприродні та згубні для дрохви міграції? Можна припустити, що вони не були щорічними, інакше популяція кримської дрохви просто зникла б. Отже, при всіх принадах, дрохва, як харчовий ресурс мала великий недолік — нестабільність.

Равлики мали гарні характеристики як за щільністю, так і за доступністю в зоні Другого пасма в Південно-Західному Криму, про що свідчить велика кількість їхніх мушель та ямок для приготування в культурних шарах розташованих там мурзак-кобинських стоянок (докладніше див.: Яневич 2017, с. 177—180). Ласпі 7 нині знаходиться на місці поширення рідколісся з ялівця високого (*Juniperus excelsa* Bieb.) із включенням дуба пухнастого (*Qurcus pubescenc* Willd.) та інших представників середземноморських шибляків із відносно густим трав'яним покровом (опис рослинності бухти Ласпі люб'язно виконаний Г. О. Пашкевич, за що автори статті щиро вдячні). Подібна рослинність була й наприкінці раннього та на початку середнього голоцену, про що свідчать палінологічні дослідження на Гераклейському півострові (Cordova et al., 2011). Вона якнайкраще підходить для равлика, який «…найбільш щільно населяє зону Передгірь, Керченський горбово-грядовий степ (частіше 7—15, місцями — понад 20 екз./м^2) та Південний берег (як правило, від 3 до 7, місцями — до 15—17 екз./м^2) — райони з помірно-м'якою теплою зимою і поширенням чагарникових, шиблякових та скельних біотопів» (Леонов 2005, с. 8).

За повідомленнями збирачів-заготівельників Бахчисарайського району, у 1990 р., при щільності равликів біля 10 екз./м^2, за годину вдавалось збирати біля 600 равликів. Отже, якщо прийняти середню масу одного равлика за 11,3 г, а м'яса з нього 8,8 г (Писарев 2013, с. 153, 154), то за годину один збирач міг здобути біля 5 кг чистого м'яса. Тобто, збирання равликів за високої щільності по продуктивності можна зіставити з полюванням на оленя. Але равлик, як харчовий ресурс, теж мав свої обмеження — він був доступний в певні, гумідні, сезони, лише навесні (наприкінці квітня — на початку червня) та восени (вересень — початок жовтня).

Отже, кожен з основних харчових ресурсів мешканців Ласпі 7 мав свої переваги та недоліки. Дрохва начебто мала гарні покажчики щільності та доступності, але лише за катастрофічних для неї умов в Рівнинному Криму взимку, тобто, була фактично ситуативним ресурсом. Достатньо збалансованими виглядають копитні та равлики. Проте і в них були свої обмеження: кількісні для копитних — мала територія поширення, та часові для равли-

ків — доступність лише навесні та восени. Таким чином, жоден із харчових ресурсів не був скільки-небудь самодостатнім, мешканці стоянки для виживання змушені були залучати всі з них: копитних, птахів, рибу, равликів тощо. Господарство Ласпі 7, з огляду на це, є найяскравішим прикладом «революції широкого спектру» в пізньому мезоліті Криму.

Наведені кількісні та часові обмеження харчових ресурсів та їхня сезонність викликають питання: заселення Ласпі 7 було тривалим, протягом всього осінньо-зимово-весняного часу, який простежений нами за фауністичними залишками (табл. 4), чи воно являло собою кілька короткочасних відвідин? Ми схиляємося до другої версії. Скоріш за все, культурні шари стоянки утворилися під час зимових ситуативних експедицій для полювання на дрохву та / або копитних та весняних для збору равликів разом із полюванням на копитних.

На користь такої моделі заселення Ласпі 7 опосередковано свідчать інші пізньомезолітичні стоянки Південного берегу Криму, які залишили збирачі равликів: Ера 1, Ера 3 та Ласпі 11 в Ласпінський котловині (Телегін, Залізняк 1973, с. 10—12) та Мис Трійці 1 та 2 за 20 км від неї, біля смт. Сімеіз (Яневич 2017). Культурний шар на всіх цих стоянках також містив велику кількість мушель *Helix albescens*, але, на відміну від Ласпі 7, вони розташовані на відкритих, не захищених від холодних вітрів місцях. Крім того, в крем'яному комплексі Мису Трійці 1, незважаючи на його чисельність і наявність мисливського озброєння, повністю відсутні скребачки, що може вказувати на мешкання на стоянці виключно навесні, коли шкури тварин були малопридатні для обробки (Яневич 2017). В Україні маємо лише одну подібну стоянку без скребачок — пізньопалеолітичну Семенівка 2, яка визначена Д. Ю. Нужним як весняно-літній табір (2015, с. 289, 420).

Отже, дані з орнітофауни, іхтіофауни та малакофауни свідчать, що на Ласпі 7 в пізньому мезоліті жили восени (?), взимку та навесні. Але, обмеженість харчових ресурсів Ласпінської котловини навряд чи дозволяла мешкати безперервно протягом всіх цих трьох сезонів. Скоріш за все, заселення стоянки відбувалось періодично: взимку для полювання на дрохв та / або крупних копитних та навесні для збору равликів та полювання на копитних.

Висновки. З часів розкопок стоянка Ласпі 7 залишалася «недооціненною пам'яткою». Матеріали, отримані протягом багаторічних досліджень під керівництвом Дмитра Яковича Телегіна, постійно використовувались у ґрунтовних монографіях (Телегін 1982, с. 90—92; Нужний 1992, с. 50, 51; Залізняк 1997, с. 169—173). Безумовно, Ласпі 7 розглядалася в них як одна з ключових пам'яток пізнього мезоліту Криму, але великий обсяг залученого у монографіях матеріалу та їхній узагальнюючий характер не дозволяв авторам приділити пам'ятці належну увагу. Метою пропонованої статті були якомога повна публікація та аналіз археологічних матеріалів Ласпі 7. Отже, підведемо підсумки.

Відклади стоянки мали потужність біля двох метрів та були поділені на сім культурних шарів. Вони являли собою глинистий седимент із щебенем, насичений дрібним вугіллям з попелом та мушлями суходільного молюска равлика великого (*Helix albescens*) — кухонних покидьків первісних людей. Культурні відклади утворилися протягом тривалого часу в результаті багаторазових відвідин стоянки первісними люди, але будь які структури або об'єкти в культурних шарах не простежені.

Археологічні матеріали представлені численною крем'яною колекцією (2631 екз.), набором кістяних знарядь (13 екз.), вохрою, фауністичними рештками тощо. Крем'яні комплекси всіх культурних шарів загалом подібні між собою. Нуклеуси переважно пірамідальні, натомість призматичні та олівцеподібний — поодинокі. Мікролітичний набір складається майже виключно з геометричних мікролітів (асиметричних та симетричних трапецій), окремих мікролітів із притупленим краєм та платівок зі скошеним кінцем. Скребачки представлені переважно напівкруглими на відщепах й окремими кінцевими на платівках. Різці здебільше на відщепах, кутові або, в меншій кількості бокові, є декілька різців «кукрецького типу» з численними різцевими окрайками. Чисельно їм поступаються кутові різці на платівках. Яскравою рисою стоянки є надзвичайно велика кількість анкошів — платівок із глибокими виїмками. Серед знарядь є один кукрецький вкладень. Кістяні знаряддя Ласпі 7 (13 екз.) надзвичайно різноманітні: базова частина гарпуна, уламок наконечника з пазами, всілякі вістря, проколки, частково оброблені ікла, фрагмент муфти з рогу тощо.

Крем'яний комплекс Ласпі 7 за техніко-морфологічними ознаками, насамперед, геометричних мікролітів, є еталонним для пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури Гірського Криму. Окремі кукрецькі знаряддя, які здебільше походять із культурного шару Б стоянки, з'явились під час спільного мешкання носіїв різних культур, або ж є результатом «палімпсесту» — попереміннного заселення ними території стоянки.

Вік Ласпі 7 за основним масивом отриманих для неї радіовуглецевих дат та природничих даних можна визначити у широких межах: 8600—7000 ВР. Найбільш достовірними датами є 8625 ± 40 ВР (GrA-35704) та 8620 ± 40 ВР (GrA-35703).

Ласпі 7 являє собою яскравий приклад «революції широкого спектру» в Криму. Її мешканці використовували надзвичайно різноманітні харчові ресурси: копитних (оленя, кабана, козулю), птахів (передусім дрохву), рибу (сома й судака) та равликів *Helix albestins*. Численні дані з орніто-, іхтіо та малакофауни вказують на можливість мешкання на стоянці восени, взимку та навесні. Скоріш за все протягом цих сезонів стоянка заселялася періодично.

ЛІТЕРАТУРА

Байдин, С. С., Косарев, А. Н. (ред.). 1983. *Каспийское море: Гидрология и гидрохимия*. Москва: Наука.

Бибиков, С. Н. 1941. Об использовании улиток *Helix* в позднепалеолитическое время (по материалам Крымской палеолитической экспедиции в 1935—1936 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 2, с. 140-141.

Бибиков, С. Н. 1949. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма. *Ученые записки ЛГУ*, 13 (85), с. 12-45.

Бибиков, С. Н., Станко, В. Н., Коен, В. Ю. 1994. *Финальный палеолит и мезолит горного Крыма*. Одесса: Весть.

Бибикова, В. И. 1982. Остатки речной выдры (*Lutra lutra*) из раннеголоценовых отложений Крыма. *Вестник зоологии*, 2, с. 8-12.

Богуцкая, Н. Г., Кияшко, П. В., Насека, А. М., Орлова, М. И. 2013. *Определитель рыб и беспозвоночных Каспийского моря*. 1: Рыбы и молюски. Санкт-Петербург; Москва: КМК.

Бугров, Д. Г., Галимова, М. Ш. 2011. Роговые муфты из озерных поселений Швейцарии в собрании национального музея республики Татарстан. Казань: *Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета, 4* (*26*), с. 107-113.

Векилова, Е. А. 1971. Каменный век Крыма: некоторые итоги и проблемы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 173, с. 117-161.

Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна Могила*. Київ: Наукова думка.

Дидух, Я. П. 1992. *Растительный покров Горного Крыма (структура, динамика, эволюция и охрана)*. Киев: Науков думка.

Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Залізняк, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. Київ: НаУКМА.

Залізняк, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8, Київ: Шлях.

Залізняк, Л. Л., Яневич, О. О. 1987. Свідерські мисливці гірського Криму *Археологія*, 60, с. 6-16.

Иноземцев, Ю. И., Ступина, Л. В., Тюленева, Н. В., Парышев, А. А., Маслаков, Н. А., Сидоренко, В. Б., Рыбак, Е. Н., Мельниченко, Т. А., Паславская, О. В. 2014. Палеогеография Северо-Западного шельфа Черного моря в голоцене. *Вісник Одеського Національного університету. Географічні та геологічні науки*, 1 (19), с. 43-51.

Колосов, Ю. Г. 1960. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 10, с. 17-22.

Костин, Ю. В. 1983. *Птицы Крыма*. Москва: Наука.

Манько, В. О. 2013. *Фінальний палеоліт — неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ: Шлях.

Нужний, Д. Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Сабанеев, Л. С. 2007. *Исконно русская рыбалка: Жизнь и ловля пресноводных рыб*. Москва: Рипол Классик.

Станко, В. Н. 1982. *Мирное. Проблема степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 1982. *Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.)*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 2002. *Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи*. Луганськ: Шлях.

Телегин, Д. Я., Зализняк, Л. Л. 1973. *Отчет об исследовании культуры раковинных куч первобытной эпохи на южном берегу Крыма в 1973 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/27.

Телегин, Д. Я., Круц, В. А., Зализняк, Л. Л. 1974. *Отчет о раскопках раковинных куч мезолита и медного века в заливе Ласпи на ЮБК в 1974 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/32.

Телегин, Д. Я., Круц, В. А., Зализняк, Л. Л., Степаненко, В. А. 1975. *Исследование раковинных куч мезолитического и энеолитического времени в заливе Ласпи в 1975 г. (отчет о работе Ласпинского отряда)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/15а.

Телегин, Д. Я., Круц, В. А., Зализняк, Л. Л., Степаненко, В. А. *Отчет о раскопках стоянок Ласпи 1, 7 и Кукрек в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/26.

Телегин, Д. Я., Нужный, Д. Ю., Яневич, А. А. 1983. *Отчет о работе экспедиции «Славутич» в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/19.

Цвелых, А. Н., Тайкова, С. Ю. 2011. Птицы раннего голоцена из мезолитической стоянки Ласпи-VII в Крыму. *Труды Мензбировского орнитологического общества*, 1: Материалы XIII Международной орнитологической конференции Северной Евразии, с. 186-195.

Шеляг-Сосонко, Ю. Р., Дидух, Я. П., Молчанов, Е. Ф. 1985. *Государственный заповедник «Мыс Мартьян»*. Киев: Наукова думка.

Яневич, А. А. 1987. *Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры)*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН УССР.

Яневич, О. О. 2004. Таш-аїрська неолітична культура Гірського Криму (сучасний стан дослідження). *Кам'яна доба України*, 5, с. 169-191.

Яневич, О. О. 2007. Олексіївська неолітична культура Рівнинного Криму. *Кам'яна доба України*, 10, с. 203-222.

Яневич, О. О. 2008. Хронологія пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури Гірського Криму. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль)*. Київ: Корвін-Пресс, с. 135-146.

Яневич, О. О. 2010. Свідер Криму в контексті фінального палеоліту та раннього мезоліту півдня Східної Європи. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 18, с. 56-65.

Яневич, О. О. 2017. Мис Трійці 1 — кукрецька пам'ятка на Південному березі Криму. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 175-187.

Яневич, О. О. 2019. Радіовуглецева хронологія фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Криму в археологічному та палеоекологічному контекстах. *Vita antiqua*, 11, с. 116-137.

Янко-Хомбах, В. В., Смынтына, Е. В., Кадурин, С. В., Ларченков, Е. П., Мотненко, И. В., Какаранза, С. В., Киосак, Д. В. 2011. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет. *Геология и полезные ископаемые Мирового океана*, 2, с. 61-94.

Aksu, A. E., Hiscott, R. N., Mudie, P. J., Rochon, A., Kaminski, M. A., Abrajano, T., Yasar, D. 2002. Persistent Holocene Outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean Contradicts Noah's Flood Hypothesis. *GSA today. A Publication of the Geological Society of America*, 12, 5, p. 4-10.

Biagi, P. 2016. The Last Hunter-Gatherers of the Northern Coast of the Black Sea and their Role in the Mesolithic of Europe: A View from Crimea. In: Floss, H., Krauss, R. (eds.). *Southeast Europe before neolitiisation. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centres sfb 1070 «Ressourcen Kulturen», Schloss Hohentübingen, 9th of May 2014*. Ressourcen Kulturen, 1. Tübingen: Universitat Tübingen, p. 113-131.

Biagi, P., Zaliznyak, L., Kozlovski, S. K. 2007. Old problems and news perspectives for the radiocarbon chro-

nology of the ukranian Mezolithic. In: Yanko-Hombach, V. Buinevich, I. Dolukhanov, P. Gilbert, A. Martin, R. McGann, M. Mudie, P. (eds.). *IGCP 521-481 Joint Meeting and Field Trip, Gelendzhik (Russia) — Kerch (Ukraine), September 8—17, 2007*. Gelendzhik; Kerch, p. 27-29.

Carss, D. N. 1995. Foraging Behaviour and Freeding Ecology of the Otter *Lutra Lutra*: a selective review. *Hystrix*, 7, 1—2, p. 179-194.

Cordova, C. E., Gerasimenko, N., Lehman, P., Kliukin, A. A. 2011. Late Pleistocene and Holocene paleoenvironments of Crimea: Pollen, soils, geomorphology, and geoarchaeology. *Special Paper of the Geological Society of America*, January, p. 133-164, DOI: 10.1130/2011.2473(09).

Gorobets, L., Kovalchuk, O., Rekovets, L. 2013. Vertebrates from the Mesolithic site Laspi VII (Crimea, Ukraine). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Біологія*, 3 (65), с. 57-59.

Hiscott, R. N., Aksu, A. E., Mudieb, P. J., Marretc, F., Abrajano, T., Kaminski, M. A., Evanse, J., Cakirioglu, A. I., Yasar, D. 2007. A gradual drowning of the southwestern Black Sea shelf: Evidence for a progressive rather than abrupt Holocene reconnection with the eastern Mediterranean Sea through the Marmara Sea Gateway. *Quaternary International*, 167—168, p. 19-34.

Langley, M. C. 2015. Investigating maintenance and discard behaviours for osseous projectile points: A Middle to Late Magdalenian (c. 19,000—14,000 cal. BP) example. *Journal of Anthropological Archaeology*, 40, p. 340-360.

Langley, M. C., Amano, N., Wedage, O., Deraniyagala, S., Pathmalal, M. M, Perera, N., Boivin, N, Petraglia, M. D., Patrick Roberts, P. 2020. Bows and arrows and complex symbolic displays 48,000 years ago in the South Asian tropics. *Science Advances*, 6, 24, p. 1-8.

Pétillon, J.-M. 2008. What are these barbs for? Preliminary reflections on the function of the Upper Magdalenian barbed weapon tips. *P@lethnologie*, 1, p. 66-97.

Yanevich, A., Péan, S., Crépin, L., Lázničková-Galetová, M., Prat, S., Prysyajnuk, V. 2009. Upper Palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): new interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 and 6-2. *Археологический альманах*, 20, p. 187-202.

Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, I., Kovaliuk, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithik sites in Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, 2000, p. 33-52.

REFERENCES

Bajdin, S. S., Kosarev, A. N. (eds.). 1983. *Kaspijskoe more: Gidrologiya i gidroximiya*. Moskva: Nauka.

Bibikov, S. N. 1941. Ob ispolzovanii ulitok Helix v pozdnepaleoliticheskoe vremia (po materialam Krymskoi paleoliticheskoi ekspeditsii v 1935—1936 gg.). *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 2, s. 140-141.

Bibikov, S. N. 1949. Proizvodstvennaia rol kostianogo inventaria v khoziaistve pozdnepaleoliticheskikh obshchestv Kryma. *Uchenye zapiski LGU*, 13 (85), s. 12-45.

Bibikov, S. N., Stanko, V. N., Koen, V. Iu. 1994. *Finalnyi paleolit i mezolit gornogo Kryma*. Odessa: Vest'.

Bibikova, V. I. 1982. Ostatki rechnoi vydry (*Lutra lutra*) iz rannegolotsenovykh otlozhenii Kryma. *Vestnik zoologii*, 2, s. 8-12.

Boguczkaya, N. G., Kiyashko, P. V., Naseka, A. M., Orlova, M. I. 2013. *Opredelitel' ryb i bespozvonochnyh Kaspijskogo morya*. 1: Ryby i molyuski. Sankt-Peterburg; Moskva: KMK.

Bugrov, D. G., Galimova, M. Sh. 2011. Rogovye mufty iz ozernykh poselenii Shveitsarii v sobranii natsionalnogo muzeia respubliki Tatarstan. Kazan. *Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta*, 4 (26), s. 107-113.

Vekilova, E. A. 1971. Kamennyi vek Kryma: nekotorye itogi i problemy. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 173, s. 117-161.

Danylenko, V. M. 1986. *Kamiana Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Didukh, Ia. P. 1992. *Rastitelnyi pokrov Gornogo Kryma (struktura, dinamika, evoliutsiia i okhrana)*. Kiev: Naukova dumka.

Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X—V tys. Do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukraintsia.

Zalizniak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit pivnichnoho zakhodu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv: NaUKMA.

Zalizniak, L. L. 2005. *Finalnyi paleolit ta mezolit kontynentalnoi Ukrainy*. Kamiana doba Ukrainy, 8, Kyiv: Shliakh.

Zalizniak, L. L., Yanevich, O. O. 1987. Sviderski mislivtsi girskogo Krimu *Arkheologiia*, 60, s. 6-16.

Inozemtsev, Iu. I., Stupina, L. V., Tiuleneva, N. V., Paryshev, A. A., Maslakov, N. A., Sidorenko, V. B., Rybak, E. N., Melnichenko, T. A., Paslavskaia, O. V. 2014. Paleogeografiia Severo-Zapadnogo shelfa Chernogo moria v golotsene. *Visnik Odeskogo Natsionalnogo universitetu. Geografichni ta geologichni nauki*, 1 (19), s. 43-51.

Kolosov, Iu. G. 1960. Raskopki peshchery Kara-Koba v Krymu. *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii USSR*, 10, s. 17-22.

Kostin, Iu. V. 1983. *Ptitsy Kryma*. Moskva: Nauka.

Manko, V. O. 2013. *Finalnyi paleolit — neolit Krymu: kulturno-istorychnyi protses*. Kyiv: Shliakh.

Nuzhnyi, D. Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniky v kam'ianomu vitsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Sabaneev, L. S. 2007. *Iskonno russkaia rybalka: Zhizn i lovlia presnovodnykh ryb*. Moskva: Ripol Klassik.

Stanko, V. N. 1982. *Mirnoe. Problema stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Telehin, D. Ya. 1982. *Mezolitychni pamiatky Ukrainy (IX —VI tysiacholittia do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Telehin, D. Ya. 2002. *Ihrenske poselennia na Podniprov'i ta problema zhytlobuduvannia v mezoliti Skhidnoi Yevropy*. Luhansk: Shliakh.

Telegin, D. Ya., Zaliznyak, L. L. 1973. *Otchet ob issledovanii kulturyi rakovinnyi h kuch pervobyitnoy epohi na yuzhnom beregu Kryima v 1973 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/27.

Telegin, D. Ya., Kruts, V. A., Zaliznyak, L. L. 1974. *Otchet o raskopkah rakovinnyih kuch mezolita i mednogo veka v zalive Laspi na YuBK v 1974 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/32.

Telegin, D. Ya., Kruts, V. A., Zaliznyak, L. L., Stepanenko, V. A. 1975. *Issledovanie rakovinnyih kuch mezoliticheskogo i eneoliticheskogo vremeni v zalive Laspi v 1975 g. (otchet o rabote Laspinskogo otryada).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/15a.

Telegin, D. Ya., Kruts, V. A., Zaliznyak, L. L., Stepanenko, V. A. 1976. *Otchet o raskopkah stoyanok Laspi 1, 7 i Kukrek v 1976 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/26.

Telegin, D. Ya., Nuzhnyiy, D. Yu., Yanevich, A. A. 1983. *Otchet o rabote ekspeditsii «Slavutich» v 1983 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/19.

Tsvelykh, A. N., Taikova, S. Iu. 2011. Ptitsy rannego golotsena iz mezoliticheskoi stoianki Laspi-VII v Krymu. *Trudy Menzbirovskogo ornitologicheskogo obshchestva*, 1: Materialy XIII Mezhdunarodnoi ornitologicheskoi konferentsii Severnoi Evrazii, s. 186-195.

Sheliag-Sosonko, Iu. R., Didukh, Ia. P., Molchanov, E. F. 1985. *Gosudarstvennyi zapovednik «Mys Martian»*. Kiev: Naukova dumka.

Yanevich, A. A. 1987. *Pozdnii mezolit i neolit Kryma* (Voprosy stanovleniia neoliticheskoi kultury). Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IA AN USSR.

Yanevich, O. O. 2004. Tash-airska neolitychna kultura Hirskoho Krymu (suchasnyi stan doslidzhennia). *Kamiana doba Ukrainy*, 5, s. 169-191.

Yanevich, O. O. 2007. Oleksiivska neolitychna kultura Rivnynnoho Krymu. *Kamiana doba Ukrainy*, 10, s. 203-222.

Yanevich, O. O. 2008. Khronolohiia piznomezolitychnoi murzak-kobynskoi kultury Hirskoho Krymu. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl)*. Kyiv: Korvin-Press, s. 135-146.

Yanevich, O. O. 2010. Svider Krymu v konteksti finalnoho paleolitu ta rannoho mezolitu pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Materialy pa arkheolohii Belarusi*, 18, s. 56-65.

Yanevich, O. O. 2017. Mys Triitsi 1 — kukretska pamiatka na Pivdennomu berezi Krymu. *Kamiana doba Ukrainy*, 17—18, s. 175-187.

Yanevich, O. O. 2019. Radiovuhletseva khronolohiia finalnoho paleolitu, mezolitu ta neolitu Krymu v arkheolohich-

nomu ta paleoekolohichnomu kontekstakh. *Vita antiqua*, 11, s. 116-137.

Ianko-Khombakh, V. V., Smyntyna, E. V., Kadurin, S. V., Larchenkov, E. P., Motnenko, I. V., Kakaranza, S. V., Kiosak, D. V. 2011. Kolebaniia urovnia Chernogo moria i adaptatsionnaia strategiia drevnego cheloveka za poslednie 30 tysiach let. *Geologiia i poleznye iskopaemye Mirovogo okeana*, 2, s. 61-94.

Aksu, A. E., Hiscott, R. N., Mudie, P. J., Rochon, A., Kaminski, M. A., Abrajano, T., Yasar, D. 2002. Persistent Holocene Outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean Contradicts Noah's Flood Hypothesis. *GSA today. A Publication of the Geological Society of America*, 12, 5, p. 4-10.

Biagi, P. 2016. The Last Hunter-Gatherers of the Northern Coast of the Black Sea and their Role in the Mesolithic of Europe: A View from Crimea. In: Floss, H., Krauss, R. (eds.). *Southeast Europe before neolitiisation. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centres sfb 1070 «Ressourcen Kulturen», Schloss Hohentübingen, 9th of May 2014.* Ressourcen Kulturen, 1. Tübingen: Universitat Tübingen, p. 113-131.

Biagi, P., Zaliznyak, L., Kozlovski, S. K. 2007. Old problems and news perspectives for the radiocarbon chronology of the ukranian Mezolithic. In: Yanko-Hombach, V. Buinevich, I. Dolukhanov, P. Gilbert, A. Martin, R. McGann, M. Mudie, P. (eds.). *IGCP 521-481 Joint Meeting and Field Trip, Gelendzhik (Russia) — Kerch (Ukraine), September 8—17, 2007.* Gelendzhik; Kerch, p. 27-29.

Carss, D. N. 1995. Foraging Behaviour and Freeding Ecology of the Otter *Lutra Lutra*: a selective review. *Hystrix*, 7, 1—2, p. 179-194.

Cordova, C. E., Gerasimenko, N., Lehman, P., Kliukin, A. A. 2011. Late Pleistocene and Holocene paleoenvironments of Crimea: Pollen, soils, geomorphology, and geoarchaeology. *Special Paper of the Geological Society of America*, January, p. 133-164, DOI: 10.1130/2011.2473(09).

Gorobets, L., Kovalchuk, O., Rekovets, L. 2013. Vertebrates from the Mesolithic site Laspi VII (Crimea, Ukraine). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Biolohiia*, 3 (65), p. 57-59.

Hiscott, R. N., Aksu, A. E., Mudieb, P. J., Marretc, F., Abrajano, T., Kaminski, M. A., Evanse, J., Cakirioglu, A. I., Yasar, D. 2007. A gradual drowning of the southwestern Black Sea shelf: Evidence for a progressive rather than abrupt Holocene reconnection with the eastern Mediterranean Sea through the Marmara Sea Gateway. *Quaternary International*, 167—168, p. 19-34.

Langley, M. C. 2015. Investigating maintenance and discard behaviours for osseous projectile points: A Middle to Late Magdalenian (c. 19,000—14,000 cal. BP) example. *Journal of Anthropological Archaeology*, 40, p. 340-360.

Langley, M. C., Amano, N., Wedage, O., Deraniyagala, S., Pathmalal, M. M, Perera, N., Boivin, N, Petraglia, M. D., Patrick Roberts, P. 2020. Bows and arrows and complex symbolic displays 48,000 years ago in the South Asian tropics. *Science Advances*, 6, 24, p. 1-8.

Pétillon, J.-M. 2008. What are these barbs for? Preliminary reflections on the function of the Upper Magdalenian barbed weapon tips. *P@lethnologie*, 1, p. 66-97.

Yanevich, A., Péan, S., Crépin, L., Lázničková-Galetová, M., Prat, S., Prysyajnuk, V. 2009. Upper Palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): new interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 and 6-2. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, p. 187-202.

Zaitseva, G. I.,Timofeev, V. I.,Zagorska, I.,Kovaliuk, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithik sites in Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, 2000, p. 33-52.

D. Ya. Telegin, L. L. Zaliznyak, O. O. Yanevich

LASPI 7 MESOLITHIC SITE ON THE SOUTH COAST OF CRIMEA, UKRAINE

Late Mesolithic Laspi 7 site is situated in Ukraine, in the West part of the South Coast of Crimea, in the Laspi Bay, Black Sea coast (44°24'48.5"N 33°42'41.3"E). It was investigated under the direction of prof. Dmytro Telegin in the second half of 1970s. The site was destroyed by Russian occupation power.

There were 7 cultural layers of the site, which had the thickness near 2 m. There was Kokkenmedding — clay sediment with crushed stone and with unusual great number of the *Helix albescens* shells, ash and charcoal. Any structures of the cultural layer are not traced.

Archaeological materials of Laspi 7 are represented by numerous flint collection (2347 eks.), bone tools assemblage (13 eks.), ocher, faunistic materials etc. Flint complexes from all cultural layers generally are similar. Most of the cores are pyramidal. Prismatic and pencil-shaped cores are single. Microlithic assemblage consists of geomethric microliths (asymmetrical and symmetrical trapezoids); single backed microliths and truncated blades. Scrapers are mostly semicircular on the flakes, single end scrapers are on the blades. Most of the burins are on the flakes, they are angle and, in smaller quantities, lateral. There are some «Kukrek type» burins with numerous worked parts. Angle burins on the blades are not numerous. Unusual big quantity of encoches is amazing. There is one Kukrek insert. Bone tools are very different (13 eks.): base part of the harpoon, fragment of the point with the grooves, different points, the borers, partly worked boar tusks, fragment of the antler socket. The age of Laspi 7 is 8600—7000 BP. The most true ^{14}C dates are 8625 ± 40 BP (GrA-35704) and 8620 ± 40 BP (GrA-35703).

Laspi 7 flint assemblage is typical for the Late Mesolithic Murzak-Koba culture of Mountain Crimea.

Laspi 7 is a shining example of the «revolution of the wide range» in Crimea. Inhabitants of the site used very different food resources: ungulates (red deer, boar, roe deer), birds (above all bustard), fish (catfish and pike perch), *Helix albescens* snails. Numerous ornito-, ihtio- and malakofauna dates evidences about the occupation of the site in autumn, winter, and spring time. Probably, the site was visited periodically during these seasons.

Keywords: Laspi 7, Late Mesolithic, Murzak-Koba culture, chronologie, economy.

Одержано 12.11.2020

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

ZALIZNYAK Leonid L., D. Sc., Professor, the Heard Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8924-8122, e-mail: Zaliznyakl@ukr.net.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович, доктор історичних наук, професор.

TELEHIN Dmytro Yakovych, D. Sc., Professor.

ЯНЕВИЧ Олександр Олександрович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

YANEVICH Olexandr, PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8088-6950, e-mail: janevic_a@ukr.net.

УДК 902.2(477.61) DOI: 10.37445/adiu.2020.04.04

С. А. Теліженко

МАТЕРІАЛИ З ДОСЛІДЖЕНЬ О. Г. ШАПОШНИКОВОЇ ТА Д. Я. ТЕЛЕГІНА У СТАРОБІЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ ЛУГАНЩИНИ

В публікації проаналізовано маловідомі матеріали, виявлені в результаті проведення археологічних досліджень під керівництвом О. Г. Шапошникової та Д. Я. Телегіна на Луганщині у 1980 та 1985 рр.

Ключові слова: *О. Г. Шапошникова, Д. Я. Телегін, поселення, р. Айдар, р. Біла, неоліт, епоха бронзи, середньовіччя.*

Вступ. У 2016 р. під час інвентаризації та перевезення археологічних фондів з тимчасового сховища на Феофанії (вул. Метрологічна) до теперішнього фондосховища Інституту археології НАН України, було відібрано матеріали з розкопок і розвідок 1980 та 1985 рр. на території Старобільського і Новоайдарського районів Луганської області, якими керували О. Г. Шапошникова та Д. Я. Телегін. Нижче наводиться аналіз артефактів, отриманих в результаті цих досліджень. На жаль, польова документація та звіт за 1980 р. досліджень відсутні. Наявний лише шифр на артефактах, який дає можливість скласти уявлення про місце знаходження та глибину залягання знахідок. Зважаючи на те, що археологічні матеріали представляють певний науковий інтерес, було прийняте рішення про їх введення до наукового обігу.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

Дослідження у 1980 році проводилися на двох пам'ятках, що розташовуються неподалік одна від одної — на поселеннях Айдар-Біла та Підгорівка (рис. 1: 1).

Айдар-Біла. Оскільки план місцезнаходження відсутній (він також відсутній і у звіті за 1986 р.), локалізувати поселення на мапі не вдалося. Тим не менш, можна припускати, що багатошарове поселення Айдар-Біла розташовується у східній частині с. Підгорівка Старобільського р-ну Луганської області, на низькій надзаплавній терасі правого берега р. Біла (права притока р. Айдар) у 110 м на захід-північний захід від її впадіння до р. Айдар (рис. 1: 1). В місці розташування поселення заплава обох річок сягає ширини 2,23 км. У 1986 році було проведено дослідження дещо північніше на пам'ятці, яка отримала назву Гирло Білої (Телегин, Нужный, Чабай 1986; інформацію наведено нижче). Власне ця назва є більш поширеною у науковій літературі (Телегин, Титова 1998, с. 134, рис. 27: 1).

Поселення багатошарове, про що можна зробити висновок завдяки культурній приналежності артефактів.

2-й шар. Глибина залягання шару 0,5 м. З ним пов'язані лише 4 знахідки. Керамічний комплекс представлений фрагментом стінки сіро-коричневої ліпної посудини епохи бронзи та ще одним фрагментом стінки сироглиняної посудини, орнаментованої відступаючими відтисками 3—4-зубого штампу. Остання посудина має досить численні аналогії в керамічних комплексах пізнього неоліту (рис. 1: 2). Кременевий комплекс представлений проксимальною та дистальною частинами пластин з паралельною та підперехресною огранкою дорсальної поверхні.

3-й шар. Комплекс знахідок складається з 6 артефактів, серед яких 3 вторинних відщепів (сірий кремінь), поперечний скол з максимально спрацьованого нуклеусу з фасетками від відщепів, проксимальна частина пластинки з нерегулярною притупляючою дорсальною ретушшю по краю (рис. 1: 3) та проколка, яку виготовлено на різцевому сколі (рис. 1: 4).

© С. А. ТЕЛІЖЕНКО, 2020

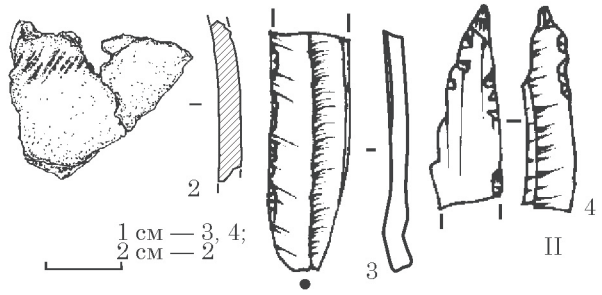

Рис. 1. Айдар-Біла: I — план розташування вузла багатошарових поселень поблизу с. Підгорівка (1 — приблизне місце поселення Айдар-Біла / Гирло Білої; 2 — місце розкопу В. М. Гладиліна 1963 р. і Ю. Г. Гуріна 1985 р.); II — знахідки (2 — шар 2; 3, 4 — шар 3)

4-й шар. З даним шаром пов'язується максимальна кількість артефактів: 10 одиниць, серед яких 6 вторинних відщепів (сірий, темно-сірий та плямистий кремінь), різцевий скол, дистальна частина пластини та вторинний відщеп з нерегулярною дорсальною ретушшю по краю. Кременева сировина сірого, темно-сірого кольорів з білими плямами.

З огляду на розподіл знахідок по вертикалі, можна припускати, що в історії поселення існує як мінімум три епізоди заселення, два з яких, зважаючи на характеристику знахідок, відбулися у неолітичну епоху та один в добу пізньої бронзи.

Підгорівка. Багатошарове поселення Підгорівка розташовується на надзаплавній терасі правого берега р. Айдар, у місці, де корінний берег відступає на захід, утворюючи таким чином досить широку заплаву, на якій помітні западини пересохлих озер-стариць. У 200 м на північний схід від поселення до русла р. Айдар впадає його ліва притока р. Біла. Загалом, в межах вказаної заплави виявлено близько 10 різночасових поселень, 5 з яких відомі за дослідженнями С. О. Локтюшева у 1939 р. (Локтюшев 1939). У 1963 р. Підгорівське поселення досліджував В. М. Гладилін, проте жодного звіту або публікацій за результатами його досліджень не з'явилося, на що слушно вказав Ю. Г. Гурін (Гурин 1998). Відомо лише, що експедиція В. М. Гладиліна зробила зачистку берегової лінії р. Айдар, де і було виявлено матеріали епохи неоліту (Красильников, Гурин 1984). Окремі знахідки, виявлені експедицією під керівництвом В. М. Гладиліна фігурують у монографії В.М. Даниленка в якості прикладу матеріальної культури виділеної ним Приазовської культури (Даниленко 1969, с. 14, рис. 1: 1, 4—13, 15, 17). За інформацією К. І. Красильнікова у 1980 р. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом О. Г. Шапошнікової заклала на Підгорівському поселенні розкоп площею 15 м^2 (Красильников, Гурин 1984). Результати цих досліджень документально не підтверджено (відсутній звіт та польова документація). Натомість, Ю. Г. Гурін відзначив, що у 1980 р. експедиція під керівництвом О. Г. Шапошнікової проводила дослідження Старобільського поселення, а також розвідки в районі с. Новоселівка — про Підгорівку жодної згадки (Гурин 1998, с. 10). Пізніше, пам'ятку досліджувала експедиція під загальним керівництвом К. І. Красильнікова та Ю. Г. Гуріна (Гурин 1998).

Загальну кількість знахідок, виявлених в результаті досліджень у 1980 р. встановити неможливо, на сьогоднішній день збереглося лише 295 одиниці. Судячи з шифру, нанесеного практично на всі знахідки, дослідження велося за умовними горизонтами, потужність яких сягала від 0,1 до 0,2 м, а глибина розкопу сягала 1,5 м. Розподіл знахідок за умовними горизонтами наведено в таблиці.

Характеристика матеріалів. *Умовний горизонт 0,2/0,3 м.* Артефакти представлено фрагментами стінок ліпного посуду епохи бронзи в формувальній масі яких містяться домішки піску. Кременевий комплекс складається з первинного відщепу, уламку та проксимальної частини пластини з паралельною огранкою дорсальної поверхні.

Умовний горизонт 0,4/0,5 м. Керамічний комплекс невиразний та різночасовий — він містить фрагменти стінок епохи неоліту та доби бронзи. Кременевий комплекс складається здебільшого з відходів процесу розщеплення: уламків жовна, відщепів, медіальних та проксимальної частини пластин. Основну увагу привертає підпризматичний двоплощадковий, нуклеус з негативами від пластинок та відщепів (рис. 2: 1). Виробів з вторинною обробкою налічується 4 одиниці: медіальна частина пластини з субпаралельною дорсальною ретушшю по краю (рис. 2: 2) та медіальні частини пластин з ретушшю утилізації по краях. В одному екземплярі виявлено фрагмент мінералу червонуватого кольору.

Умовний горизонт 0,7/0,8 м. Керамічний комплекс складається з фрагментів стінок різночасового посуду. Неолітичний посуд орнаментований відступаючими наскрізними отворами та відбитками зубчастого штампу. Ймовірніше за все, з епохою енеоліту слід пов'язувати фрагмент шийки ліпного горщика із загладженими сторонами.

Розподіл знахідок по умовним горизонтам

Умовні горизонти, м	Кількість знахідок
0,2/0,3	3
0,4/0,5	27
0,7/0,8	26
0,8/0,9	15
0,9/1,0	37
1,0/1,1	31
1,1/1,2	24
1,2/1,3	39
1,3/1,4	40
1,4/1,5	28
Без шифру	3
Разом	295

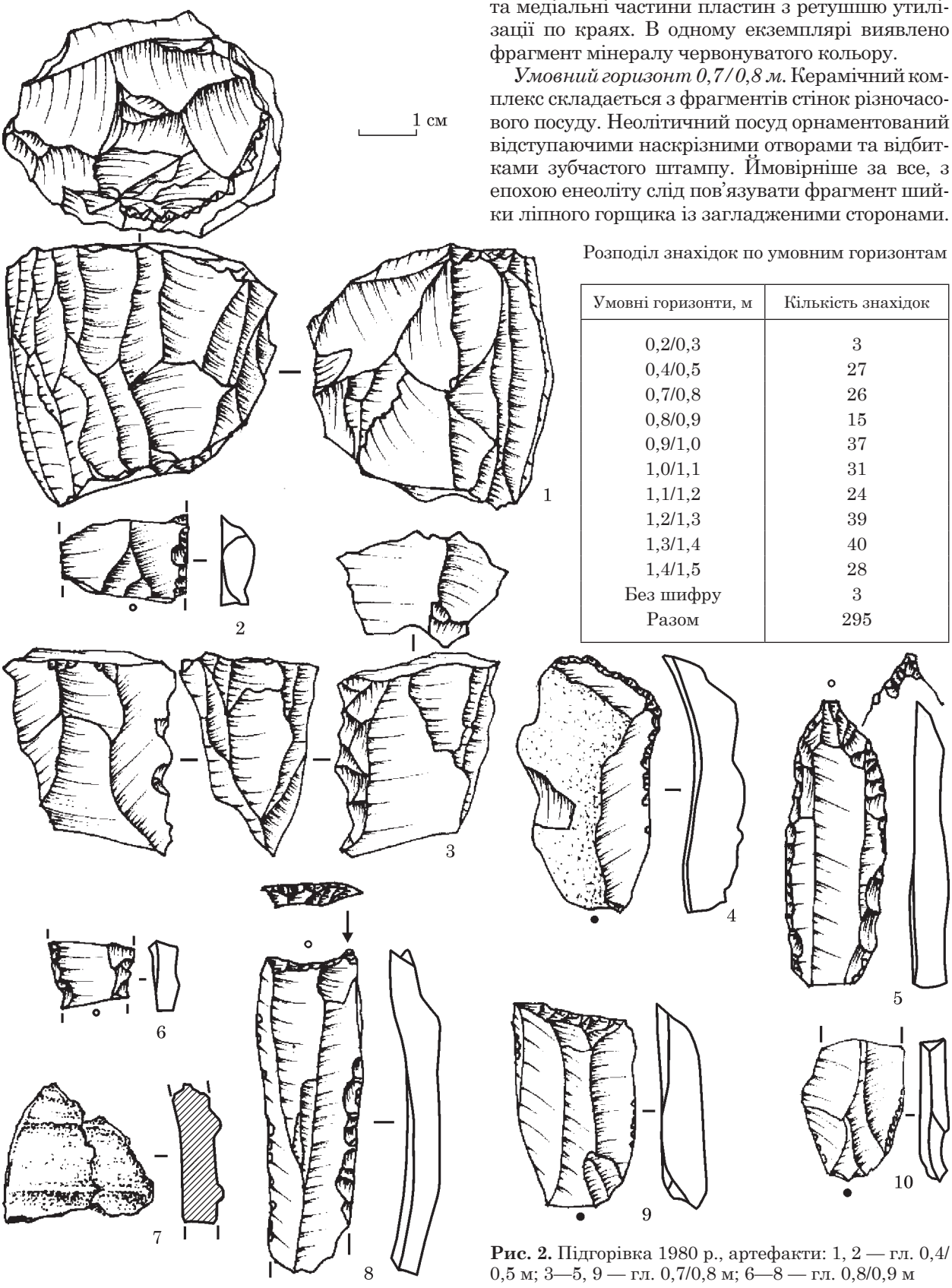

Рис. 2. Підгорівка 1980 р., артефакти: 1, 2 — гл. 0,4/0,5 м; 3—5, 9 — гл. 0,7/0,8 м; 6—8 — гл. 0,8/0,9 м

Діагностичними виявилися фрагменти стінки ліпної посудини, декорованої горизонтальними наліпними пружками (рис. 2: 7). Цю посудину, скоріше за все, слід співвідносити з катакомбною культурою епохи середньої бронзи.

Кременевий комплекс складається з продуктів дебітажу та виробів з вторинною обробкою. В одному екземплярі представлено відтискний підконічний одноплощадковий нуклеус кінцевої ступеню розщеплення з торцевою підправкою та негативами від пластинчастих заготовок і відщепів (рис. 2: 3). Технологію розщеплення демонструє також скол з пірнаючою кінцівкою (*plunging blade*). Продукти дебітажу доповнюються первинними і вторинними відщепами (загалом 6 од.) та частинами пластин / пластинок з паралельною огранкою дорсальної поверхні (загалом 5 од.). Вироби з вторинною обробкою представлені пластиною з ретушшю (рис. 2: 4), двома медіальними частинами пластин з дорсальною ретушшю по краях (рис. 2: 6) та проколкою на пластині з білатеральною дорсальною ретушшю (рис. 2: 5). З вентральної сторони виробу наявні сліди утилізації.

Умовний горизонт 0,8/0,9 м. З даним горизонтом пов'язується лише 13 знахідок. В керамічному комплексі привертають увагу фрагмент стінки ліпної посудини репінської культури епохи пізнього енеоліту, орнаментованої відступаючими відбитками зубчастого штампу та стінка посудини епохи неоліту, яку орнаментовано косопрокресленими лініями. Кременевий комплекс складається з: нуклеподібного уламку, фрагмента реберчастого сколу, вторинного відщепу, медіальної частини пластинки, бічного різця на виїмчастотронкованій пластині з нерегулярною субпаралельною дорсальною ретушшю (рис. 2: 8), пластини з косотронкованою дистальною кінцівкою (рис. 2: 9) та проксимальною частиною пластини з фрагментарною дорсальною ретушшю по краях (рис. 2: 10).

Умовний горизонт 0,9/1,0 м. Матеріали, виявлені у цьому горизонті, також поділяються на два комплекси — керамічний та кременевий. З огляду на характеристики керамічного комплексу, можна припускати його синхронність. Комплекс розпадається на дві морфологічні групи. З першою групою слід пов'язувати горщики з комірцевим оздобленням вінців та ретельно загладженими сторонами. Орнаментація складається з відбитків зубчастого штампу, які утворюють зиґзаґи (рис. 3: 3) та відступаючих вдав-

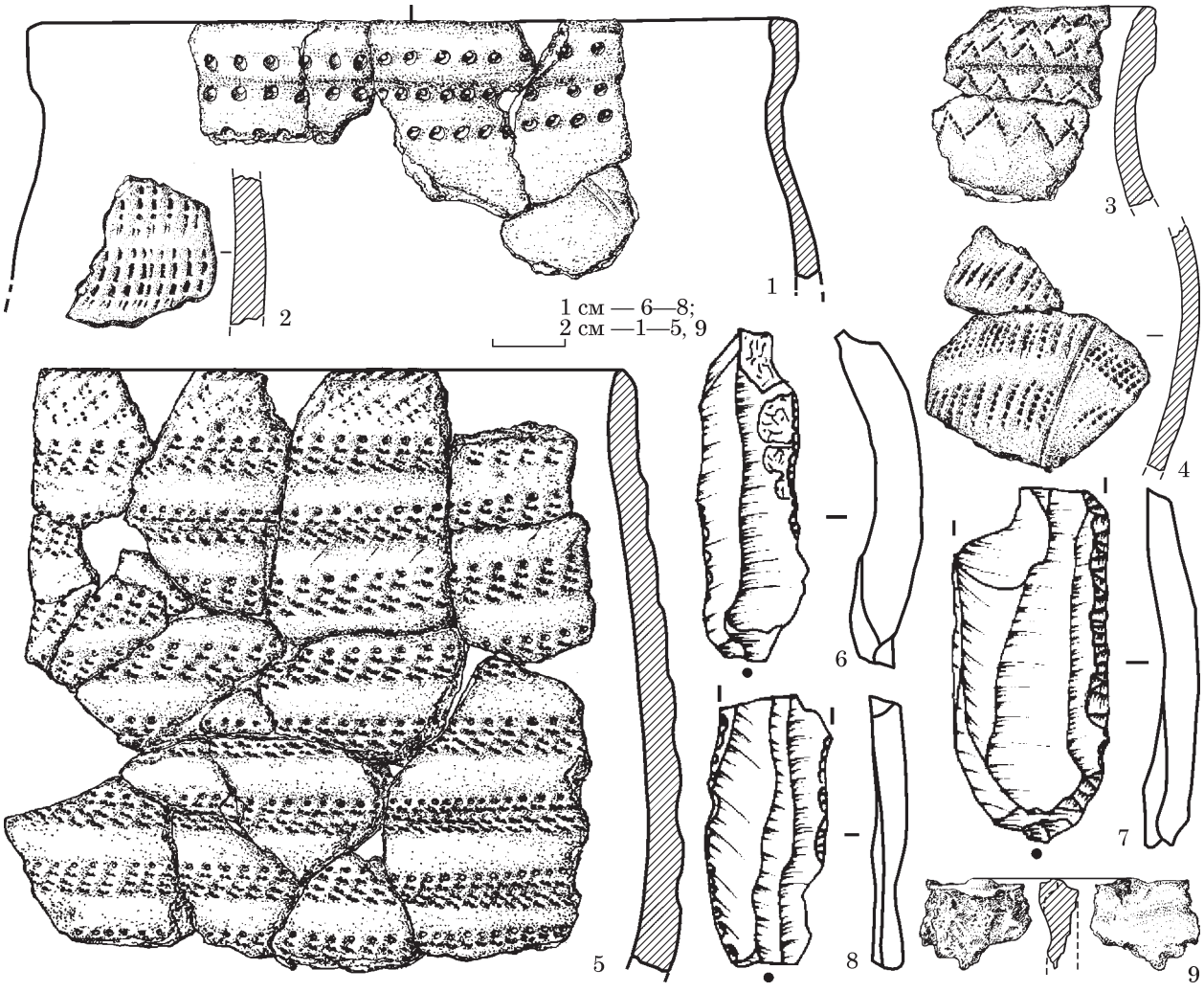

Рис. 3. Підгорівка 1980 р., артефакти: 1—8 — гл. 0,9/1,0 м; 9 — гл. 1,0/1,1 м

лень округлим у перетині штампом (рис. 3: 1). Нижче плічків орнаментація не поширюється. Вказаний посуд має аналогії в керамічних комплексах ранньоенеолітичної нижньодонської культури маріупольської культурно-історичної області. Технологічною особливістю даного посуду є додавання до керамічної маси подрібнених стулок річкових молюсків. Виявлено також фрагменти стінок ліпного посуду, виготовленого з тіста, що містить домішки подрібненої черепашки та орнаментованого відбитками так званого «крокуючого гребінця» (рис. 3: 2) та зубчастого штампу (рис. 3: 4).

До другої групи посуду належить товстостінна банка, орнаментована горизонтальними рядами, утворених відступаючими відбитками чотиризубого штампу (рис. 3: 5). Технологія виготовлення цієї посудини передбачала додавання до керамічної маси дрібної та середньої жорстви.

У керамічному комплексі також містяться дрібні фрагменти від ліпної посудини епохи раннього енеоліту (?), яку орнаментовано вертикально прокресленими лініями, простір між якими заповнено відбитками зубчастого штампу та фрагментом тулубу ліпної посудини, епохи пізнього енеоліту, орнаментованого відбитками шнурового штампу.

В кременевому комплексі, окрім продуктів дебітажу (відщепи та фрагменти пластин), виокремлюються пластини та їх частини (здебільшого проксимальні) з дорсальною ретушшю по краях (рис. 3: 6—8). Разом із керамічним комплексом, дані вироби ймовірно, становлять єдиний комплекс матеріальної культури нижньодонської культури маріупольської культурно-історичної області раннього енеоліту.

Умовний горизонт 1,0/1,1 м. Керамічний комплекс складається лише з двох діагностичних фрагментів стінок ліпного посуду. Одна з посудин, з «гофрованим» вінцем, орнаментованим по краю відбитками нігтя, характерна для епохи раннього енеоліту (рис. 3: 9). Зовнішній край посудини розшарувався і тому тип орнаменту, який там міг бути, неможливо встановити. В тісті містяться домішки піску. Ще один горщик, який представлений уламком верхньої частини тулубу (разом із шийкою), орнаментовано відступаючими відбитками зубчастого штампу (рис. 4: 1). Для виготовлення цієї посудини використовувалася керамічна маса, в яку додано подрібнену мушлю.

Кременевий комплекс традиційно складається з відходів процесу розщеплення кременевої сировини та виробів з вторинною обробкою. Технологія розщеплення демонструється конічним одноплощадковим максимально спрацьованим нуклеусом, призначеним для відтиску мікропластин (рис. 4: 2) та сколами підживлення площадки та ребра нуклеусів. В одному екземплярі представлений кременевий уламок. Доповнюється картина первинної обробки кременю наявністю первинних та вторинних відщепів, пластиною і фрагментами пластин із паралельною огранкою дорсальної поверхні. Вироби з вторинною обробкою представлено кутовим різцем на зламі проксимальної частини пластини (рис. 4: 8), пластинкою з тонкою нерегулярною білатеральною ретушшю (рис. 4: 3), медіальними та проксимальними частинами пластин з ретушшю (рис. 4: 4, 6, 7), кінцевою прямолезійною скребачкою на дистальній кінцівці пластини з білатеральною дорсальною субпаралельною ретушшю і частково ретушованою вентральною стороною (рис. 4: 5) та кінцевобічною скребачкою на підовальному відщепі (рис. 4: 9).

Умовний горизонт 1,1/1,2 м. Артефакти, виявлені в даному горизонті, представлені виключно виробами з кременя. З відходами процесу розщеплення пов'язуються первинні та вторинні відщепи, реберчасті сколи, один з яких, судячи з усього, було знято з мініатюрного (спрацьованого) нуклеусу, пластини або їх фрагменти та різцевий скол. В одному екземплярі виявлений нуклеподібний уламок. Вироби з вторинною обробкою представлені проксимальними та медіальними частинами пластин з тонкою нерегулярною дорсальною ретушшю по краях (рис. 4: 10, 11) та, в одному випадку, з фрагментарною ретушшю з вентральної сторони (рис. 4: 12). Білатеральний різець-струг виготовлено на масивній пластині (рис. 4: 13.). Біфасіальне знаряддя з рівною, ледь опуклою підшліфованою основою є однією з ознак ранньоенеолітичних комплексів Сходу України (рис. 4: 14). В одному екземплярі представлений відщеп з ретушшю.

Умовний горизонт 1,2/1,3 м. Процес отримання відщепів та пластин заготовок здійснювався шляхом їх відтиску з конічних нуклеусів, на що вказують поперечний скол підправки площадки (рис. 5: 1) та уламок одного з нуклеусів (рис. 5: 2). Більшість знарядь виготовлено на пластинах. Серійно представлено пластини та їх частини з косотронкованими кінцівками (рис. 5: 9—11) та пластини з дорсальною і альтернативною ретушшю по краях (рис. 5: 3—7). В одному екземплярі виявлено проколку на дистальній частині пластини з дорсальною нерегулярною ретушшю по краях (рис. 5: 8). В комплексі присутні дві скребачки — кінцева на дистальній кінцівці досить масивної пластини (рис. 5: 12) та кінцевобічна на вторинному відщепі, яку було зламано у давнину (рис. 5: 13).

Умовний горизонт 1,3/1,4 м. Комплекс артефактів, виявлених у цьому горизонті, складається з одного фрагменту белемніту без ознак обробки та виробів з кременю. Основу кременевого комплексу становлять продукти дебітажу — уламки галькової сировини, первинні та вторинні відщепи, нуклеподібний уламок, реберчасті сколи, пластини та їх частини. В одному екземплярі представлений конічний одноплощадковий косоплощадковий максималь-

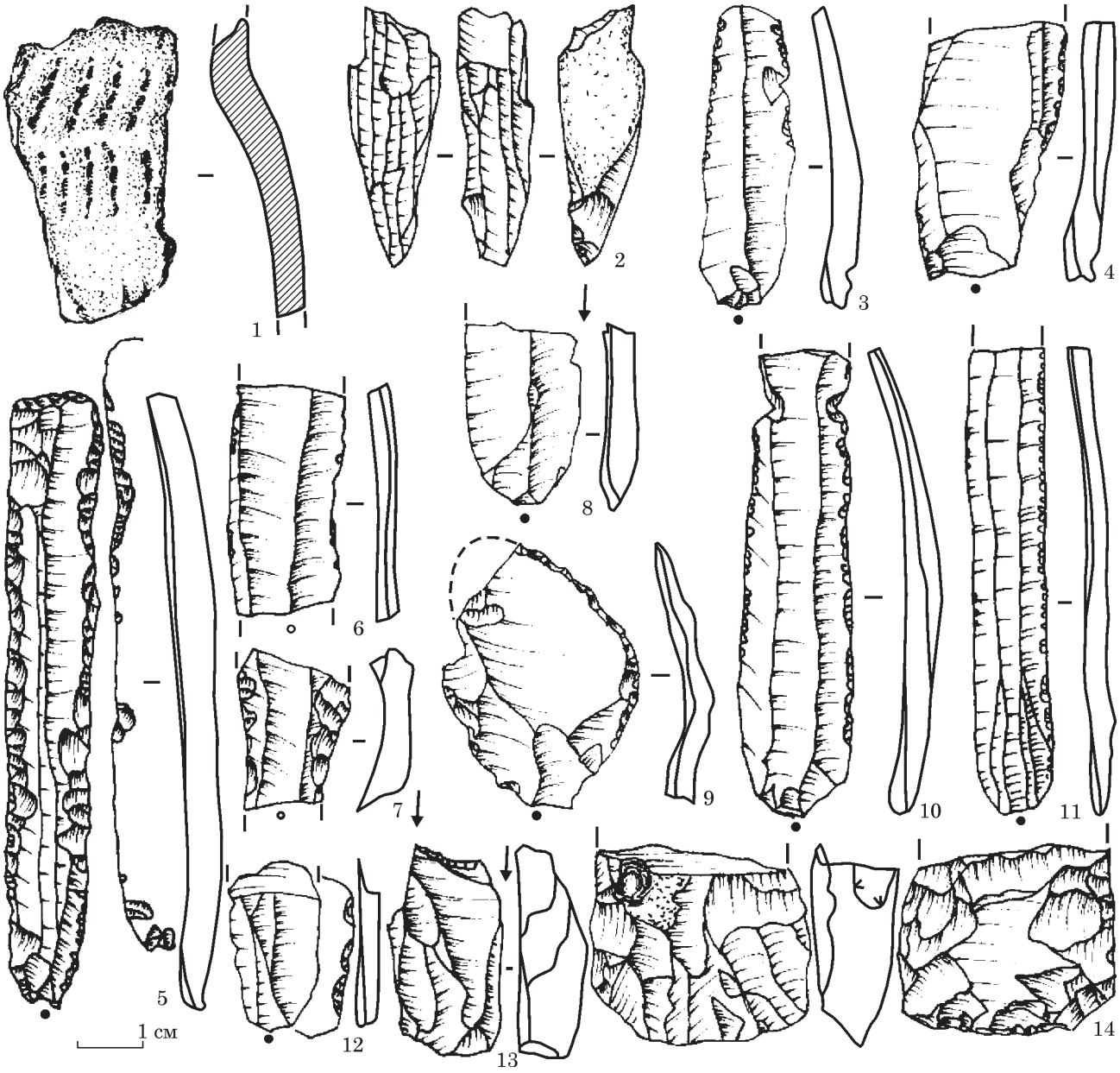

Рис. 4. Підгорівка 1980 р., артефакти: 1—9 — гл. 1,0/1,1 м; 10—14 — гл. 1,1/1,2 м

но спрацьований нуклеус, призначений для сколювання пластин та відщепів (рис. 6: 1). В колекції виробів з вторинною обробкою відсутні домінуючі категорії знахідок. Показовими для культурно-хронологічного визначення кременевого комплексу є уламок яніславицького вістря на пластині зі стрімкою (*abrupt*) ретушшю по краю (рис. 6: 9) та фрагмент середньовисокої трапеції з виїмчасторетушованою бічною стороною (рис. 6: 4). Група різців складається з одного бічного на пластині з виїмчастотронкованою дистальною частиною (рис. 6: 3) і двох кутових — на зламах реберчастого сколу (рис. 6: 2) та медіальної частини пластини (рис. 6: 10). Показовими є дистальна частина пластини з білатеральною паралельною дорсальною ретушшю (рис. 6: 5), медіальна частина пластини з ретушшю, що чергується (рис. 6: 7), медіальна частина пластини з білатеральною ретушшю (рис. 6: 8) та проксимальна частина пластини з нерегулярною ретушшю по краях і фасетованою базальною частиною (рис. 6: 6). Даний комплекс виглядає більш давнім по відношенню до розглянутих вище через наявність у ньому таких діагностичних виробів як яніславицьке вістря зі зламаною основою та трапеція.

Умовний горизонт 1,4/1,5 м. В кременевому комплексі значна кількість знахідок пов'язується з відходами розщеплення кременевої сировини. Максимально спрацьований конічний одноплощадковий нуклеус, реберчасті сколи, пластина з пірнаючою кінцівкою свідчать про те, що процес розщеплення відбувався безпосередньо на місці.

Комплекс знарядь з кременя складається з проколки, виготовленої на дистальній частині

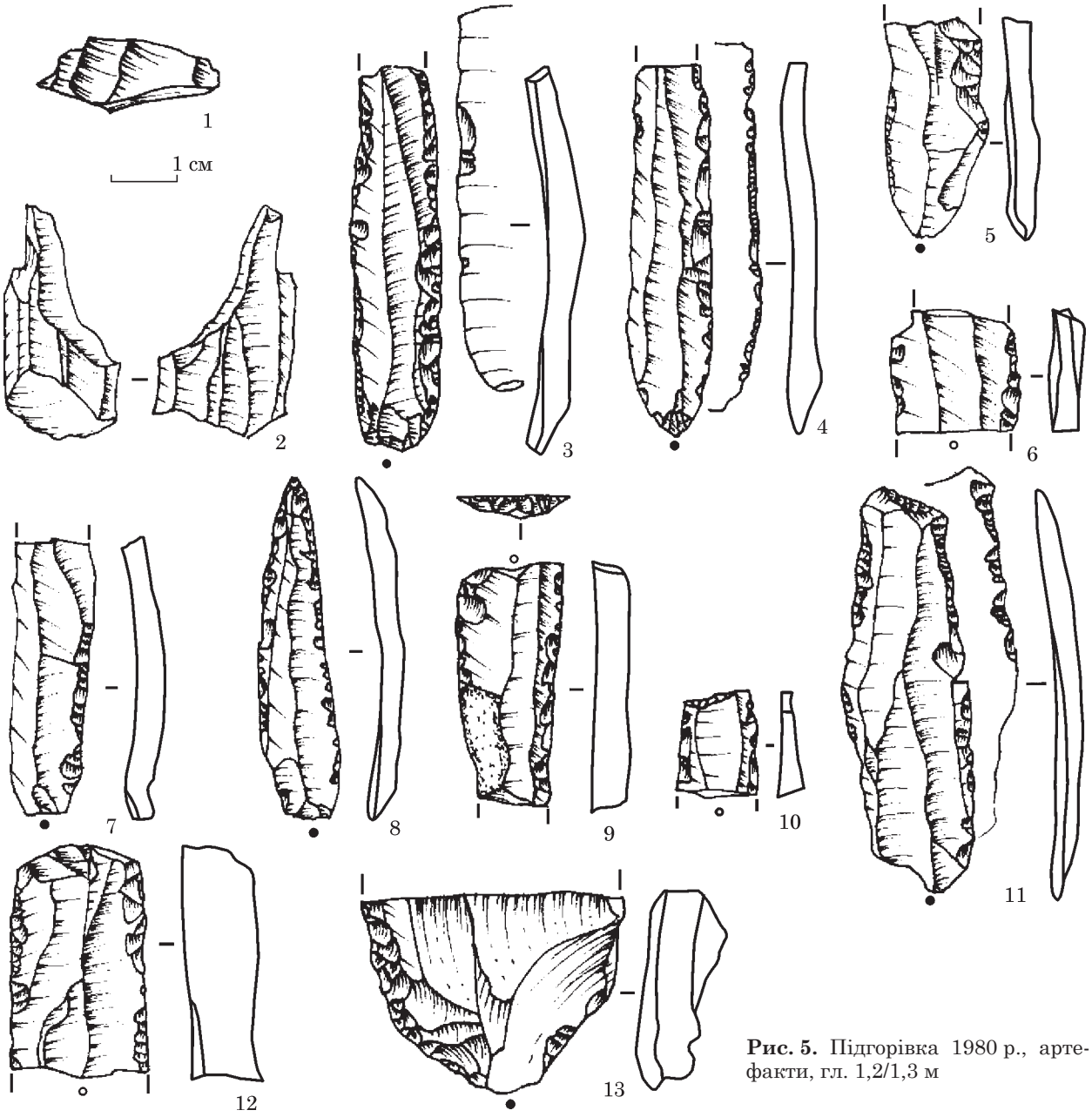

Рис. 5. Підгорівка 1980 р., артефакти, гл. 1,2/1,3 м

пластинки з білатеральною дорсальною ретушшю (рис. 6: 11), двох кінцевих скребачок (рис. 6: 12, 13), кутового різця на зламі пластини із субпаралельною дорсальною ретушшю по краю (рис. 6: 16) та фрагментів пластин з тонкою та субпаралельною ретушшю (рис. 6: 15, 17). Окремо слід вказати на пластину з ретушованною виїмкою в дистальній частині (рис. 6: 14).

Представлений вище аналіз матеріалів безсумнівно свідчить про багатошаровий характер поселень, де найпізнішими є верхні горизонти епохи середньої та пізньої бронзи. В умовному горизонті 0,8/0,9 м Підгорівського поселення виявлено інформативний фрагмент посудини репінської культури пізнього енеоліту і в той же час, він супроводжується кременевим комплексом, який має якщо не неолітичний, то ранньонеолітичний вигляд. Відносно «чистими» у культурно-хронологічному відношенню здаються матеріали умовних горизонтів 0,9/1,0—1,1/1,2 м. Такі характерні риси керамічного комплексу, як оздоблення вінців комірцями та наявність в кременевому комплексі біфасіальних знарядь, дозволяють відносити їх приналежність до ранньоенеолітичного часу та пов'язувати з нижньодонською культурою маріупольської культурно-історичної області. Подібну кераміку було виявлено також на Підгорівському вузлі поселень експедиціями К. І. Красильнікова та Ю. Г. Гуріна у 1984 р. (Гурин 1998) та в результаті дослідження багатошарового поселення Новоселівка I—II (Гурин 1998). В той же час, присутність більш ранніх артефактів, таких як конічний одноплощадковий нуклеус (горизонт 1,0/1,1 м) та білатеральний різець-струг (горизонт 1,1/1,2 м), змушує більш обережно ставитися до інтерпретації комплексів. Вказані знахідки виглядають більш логічними у креме-

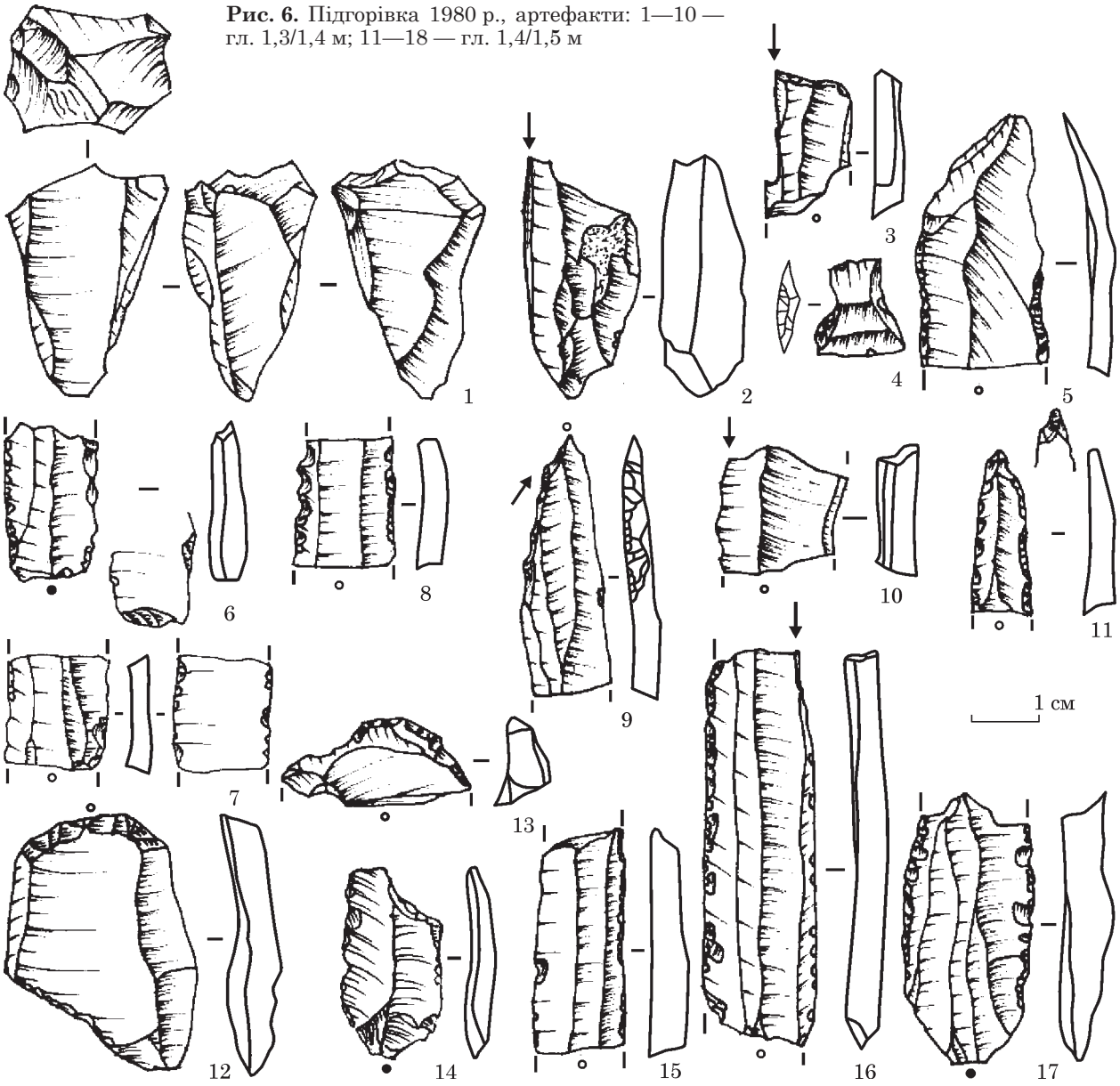

Рис. 6. Підгорівка 1980 р., артефакти: 1—10 — гл. 1,3/1,4 м; 11—18 — гл. 1,4/1,5 м

невих комплексах нижніх горизонтів пам'ятки. У цьому сенсі важливо звернути увагу на опис стратиграфічного розрізу розкопу 2 поселення Підгорівка, представлений Ю. Г. Гуріним у монографії, присвяченій ранньоенеолітичним пам'яткам басейну Сіверського Дінця. У ній він зазначає, що на глибині 1,7/2,0 м та нижче у шарі заплавного алювію містяться «матеріали епохи мезоліту» (Гурин 1998, с. 22). Вказані матеріали епохи мезоліту Ю. Г. Гурін не публікував; натомість побачила світ публікація О. Ф. Гореліка, присвячена інтерпретації матеріалів нижнього шару Підгорівки. У цій роботі кременевий комплекс пов'язувався з раннім етапом донецької культури, а сама пам'ятка вважалася одним з центрів мезолітичних індустрій з вістрями яніславицького типу (Горелик 2006, с. 22). Цей висновок ґрунтується на подібності матеріалів нижнього шару Підгорівки із кременевим комплексом стоянки хутір Шевченка, однією з рис якого і є наявність вістер яніславицького типу (Горелик 1987). У 1999 р. було опубліковано матеріали стоянки Зелена Горниця 5, яка розташовується на мису другої надзаплавної тераси озера-стариці лівого берега р. Сіверський Донець (Манько, Телиженко 1999). В матеріальній культурі даної пам'ятки якщо і містилися різночасові компоненти, то вони мало впливали на загальну ситуацію. Комплекс метального оснащення стоянки складався з таких діагностичних виробів, як трапеції, вістря яніславицького типу, вістря з косотронкованими краями тощо. Наявність разом із зазначеними кременевими виробами розвалу ліпної посудини, дало привід для критики ідеї О. Ф. Гореліка щодо мезолітичного характеру комплексів із яніславицькими вістрями. Пізніше В. О. Манько у більш розгорнутому вигляді піддав сумнівам зазначену теорію О. Ф. Гореліка (Манько 2006, с. 27). На сьогоднішній день, через відсутність нових даних, можна констатувати певний застій у даній проблематиці.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРВІСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР У 1985 р.

У науковому архіві ІА НАН України зберігається звіт про дослідження Первісної експедиції (окремий загін польових досліджень «Славутич»), який супроводжувався польовою документацією, що значно полегшило роботу з визначення матеріалів, які було виявлено під час перевезення з тимчасового сховища на Феофанії до фондів ІА НАН України. З огляду на ілюстративний матеріал, представлений у звіті й польовому щоденнику, слід констатувати, що частину знахідок було втрачено. У 1985 р. окрім Луганщини Первісна експедиція також працювала у Надпоріжжі та Криму. До її складу, окрім Д. Я. Телегіна, (керівник) входили також ст. лаборант В. П. Чабай (нині директор ІА НАН України), лаборанти Д. П. Кравець, І. П. Сивогорло, студенти Воронезького педагогічного інституту під керівництвом студента Воронезького університету О. М. Безсуднова (нині доцент кафедри вітчизняної та загальної історії Ліпецького державного педагогічного університету імені П. П. Семенова-Тян-Шанського). Метою експедиції було виявлення пам'яток епохи доби каменю у долині р. Айдар. Було обстежено понад 60 км долини річки від с. Лиман до с. Лозовівка Старобільського р-ну та від с. Райгородка Новоайдарського р-ну майже до м. Щастя. В даній публікації розглянуто лише пам'ятки, які виявлено на території Старобільського р-ну (рис. 7: 1).

Лиман. У польовому щоденнику та на кресленнях наявна інформація про два поселення, виявлених в с. Лиман (Лиман 1 та Лиман 2). Натомість, у тексті звіту говориться лише про один пункт, який отримав назву Лиман. Нижче наведено інформацію про обидва пункти.

Лиман 1. Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Айдар, в північно-західній частині с. Лиман, в межах городу гр. І. М. Бур'яна (рис. 7: 2; 8: 1). Висота тераси над рівнем води у ріці становить 4 м. На площі розмірами 15 × 30 м зібрано 14 фрагментів стінок ліпного керамічного посуду, два вінця слабопрофільованих ліпних посудин (рис. 8: 2), одну з яких орнаментовано округлим вдавленням та два відщепи. З огляду на ілюстрації посуду, наведені у половому щоденнику, поселення відноситися до зрубної культурно-історичної спільноти епохи пізньої бронзи.

Лиман 2. Поселення розташовується на високій надзаплавній терасі (висота над рівнем води у ріці до 6 м) лівого берега р. Айдар, в західній частині с. Лиман на городі гр. О. Г. Щеглової по вул. Дибка (рис. 7: 2; 8: 3). У польовому щоденнику зазначено, що у 120 м на південь від поселення знаходиться міст через р. Айдар яким пролягає асфальтована дорога у напрямку с. Проказине, а у 180 м південніше від поселення розташовується пляж піонерського табору. Насправді відстань до табору (наразі це Дитячий табір «Джура) становить 830 м. На площі розмірами 30 × 30 м зібрано «большое количество керамики». Судячи з ілюстрацій, які наведено у польовому щоденнику, керамічний комплекс має ознаки, характерні для зрубної культурно-історичної спільноти епохи пізньої бронзи (рис. 8: 3a—d). Слід також додати, що окрім посуду пізньої бронзи, було також знайдено два кременевих відщепи та фрагменти посуду «позднерусского времени». На жаль, матеріали, виявлені на поселенні Лиман II не збереглися.

Підгорівка 1. Поселення Підгорівка 1, 2 і 3, про які піде мова нижче, не слід ототожнювати з розташованими у 600—700 м на північний схід багатошаровими поселеннями Підгорів-

Рис. 7. Пам'ятки в долині р. Айдар, виявлені Первісною експедицією ІА АН УРСР у 1985 р.: 1 — мапа розташування пам'яток, досліджених у 1985 р. на території Старобільського району; 2 — розташування поселень на території с. Лиман

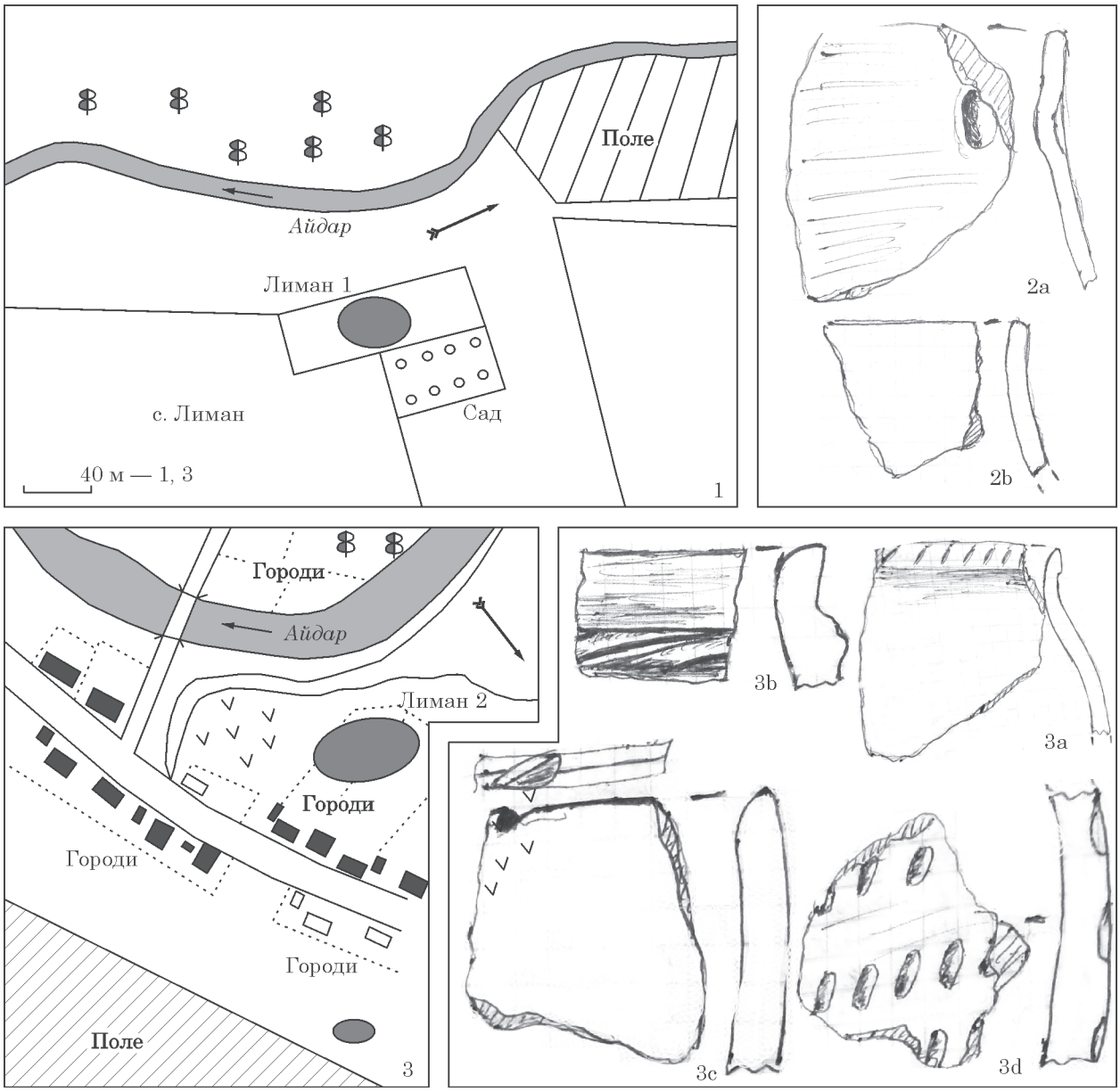

Рис. 8. Лиман 1985 р.: 1 — ситуаційний план місцезнаходження Лиман 1 (тут та далі за кресленнями з Телегин Нужный, Чабай 1986); 2 — кераміка з місцезнаходження Лиман 1; 3 — ситуаційний план місцезнаходження Лиман 2; 3 — кераміка з місцезнаходження Лиман 2

ка I, II і III, які досліджували К. І. Красильніков та Ю. Г. Гурін у 1984 р. (Гурин 1998). Заради уникнення плутанини, нумерацію поселень, виявлених експедицією під керівництвом Д. Я. Телегіна, позначено арабськими цифрами. У польовому щоденнику Первісної експедиції є згадки про роботи, які у 1939—40-х рр. проводила експедиція Ворошиловградського обласного краєзнавчого музею на чолі із С. О. Локтюшевим, звіти якого зберігаються в науковому архіві ІА НАН України, можна припускати, що саме вони дали поштовх для проведення досліджень долиною р. Айдар. Якщо порівняти схему шурфування експедиції С. О. Локтюшева із ситуаційним планом 1986 р., то стає очевидним, що шурфи 4 і 7 можуть відповідати поселенню Підгорівка 1 (рис. 9).

Поселення Підгорівка 1 розташовується правому березі р. Айдар, займає північну частину берега пересохлої стариці, у північно-східній частині с. Підгорівка, у 500 м на південний схід від центральної частини села, у 684 м на південний захід від місцевого цвинтаря та у 349 м на захід від сучасного русла р. Айдар (рис. 10: 1, 2). На момент проведення досліджень узбережну ділянку стариці використовув гр. Г. С. Дудник (вул. Комунарів / Садова, 3) під городи. На площі розмірами 50 × 50 м зібрано чисельний матеріал, представлений здебільшого фрагментами ліпного посуду. Для виявлення культурного шару та встановлення потужності культурного шару, було закладено 4 стратиграфічних шурфи. Зафіксовано таку стратиграфію:

1) дерн — 0—0,1 м;
2) чорнозем — 0,1—0,35 м;
3) світло-сірий суглинок — 0,35—0,5 м;
4) темний суглинок — 0,5—0,65 м;
5) світло жовта глина з вкрапленнями вапняку — 0,65 м.

Культурний шар зафіксований у 3 літологічному шарі. Загальна кількість знахідок, виявлених в результаті шурфування становить 16 одиниць, а разом із підйомним матеріалом — 46 од; 2 артефакти було втрачено.

У *шурфі 1* знахідок не виявлено.

У *шурфі 2* виявлено найбільшу кількість знахідок — 9 од. На глибині 0—0,2 м виявлено дві неорнаментовані стінки ліпних посудин з розчосами по сторонах та фрагмент стінки ліпної коричневоглиняної посудини, орнаментовану прокресленим лініями, які утворюють трикутну композицію (рис. 11: 1). У горизонті 0,2/0,4 м знайдено кременевий відщеп та дві стінки від ліпних посудин, одну з яких орнаментовано наліпною пружкою. На глибині 0,4—0,5 м знахідки представлені фрагментами стінок ліпного посуду, одна з яких декорована наліпною пружкою та конічним одноплощадковим, косоплощадковим нуклеусом з негативами від пластин та пластинок (рис. 11: 2).

Шурф 3. Всі знахідки виявлено на глибині від 0,4 до 0,5 м і представлені фрагментом стінки ліпної посудини, прикрашеної горизонтальними наліпними пружками (рис. 11: 3) та вінцем товстостінної ліпної посудини з різким перегином на внутрішній поверхні (рис. 11: 4).

Шурф 4. На глибині 0,3/0,5 м виявлений лише фрагмент вінця ліпної слабопрофільованої посудини, орнаментованої горизонтальними відбитками тасьми (рис. 11: 5).

Підйомний матеріал. Основна частина артефактів, виявлених в результаті зборів на поверхні складається з фрагментів керамічного посуду, серед яких стінки, орнаментовані наліпними пружками, гладкі або розділені відбитками пальців (рис. 11: 6—11; 12: 1—7), відбитками «гусенички» та шнура (рис. 12: 6, 8) та прокресленими лініями (рис. 12: 10). Серед форм посуду можна виділити миску із загладженими сторонами (рис. 12: 12) та банки, одна з яких, закритого типу, має скошений всередину край вінця (рис. 12: 11, 14), а ще дві орнаментовано пальцевими защипами (рис. 12: 9) та вдавленнями округлої форми (рис. 12: 12). В одному екземплярі представлено фрагмент гостроребрної посудини, орнаментованої відбитками «гусеничного» штампу (рис. 12: 7). Комплекс знахідок доповнюється кременевими відщепами та дистальною частиною перепаленої кременевої пластинки з паралельною огранкою дорсальної поверхні.

Поселення багатошарове, на що вказують комплекс артефактів, основу якого становлять характерний для катакомбної та зрубної культури епохи бронзи (при чисельній перевазі першого). Кременеві артефакти, поза сумнівом, відносяться до епохи пізнього неоліту.

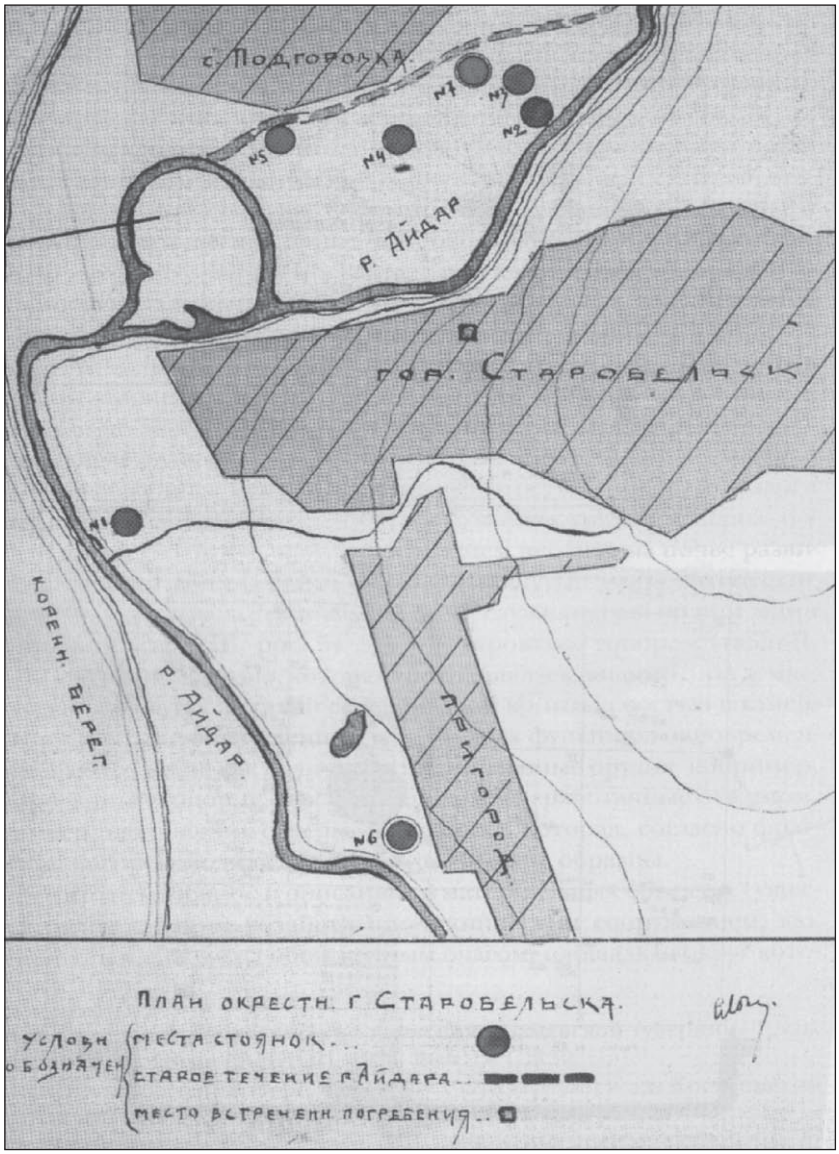

Рис. 9. Ситуаційний план околиць м. Старобільськ з пунктами, дослідженими експедицією Ворошиловградського обласного краєзнавчого музею (за Локтюшев 1939)

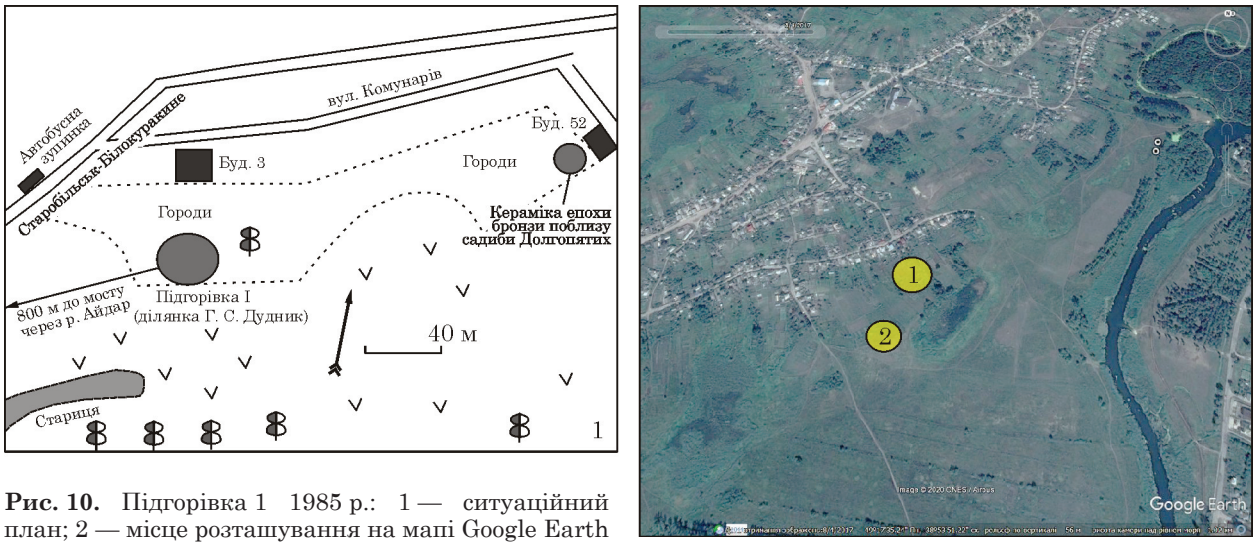

Рис. 10. Підгорівка 1 1985 р.: 1 — ситуаційний план; 2 — місце розташування на мапі Google Earth

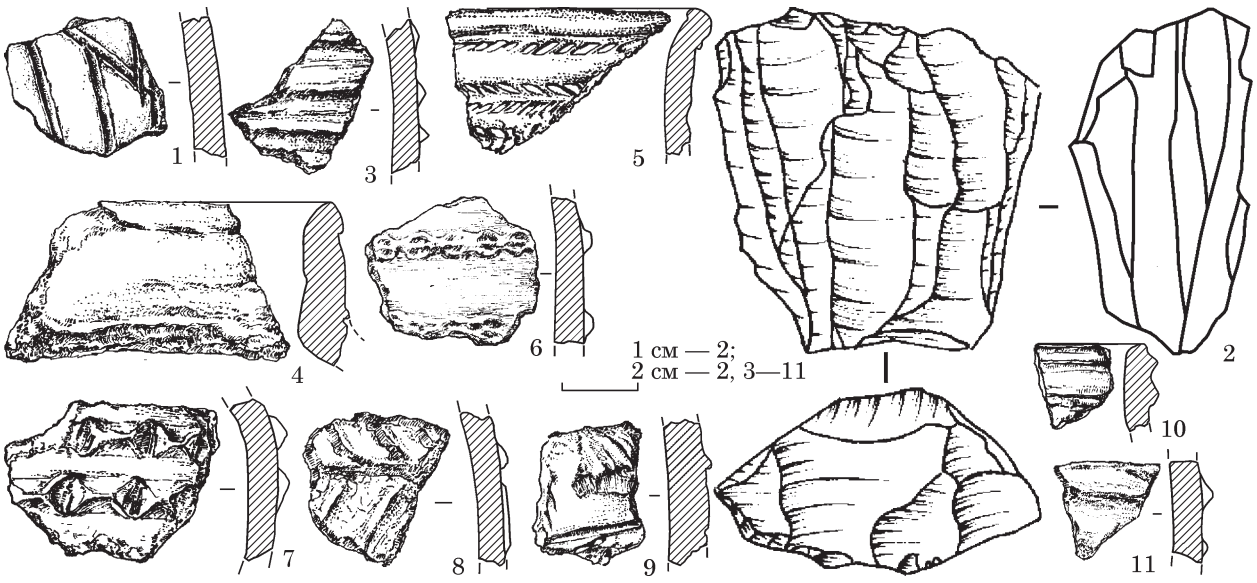

Рис. 11. Підгорівка 1 1985 р.: артефакти: 1, 2 — шурф 2; 3, 4 — шурф 3; 5 — шурф 4; 6—11 — підйомний матеріал

Підгорівка 2. Поселення розташовується у 100 м на південь від поселення Підгорівка 1 і займає ділянку надзаплавного підвищення правого берега р. Айдар (рис. 10: 2). На момент проведення обстежень, площа поселення використовувалася під городи. На розораній поверхні зібрано 18 фрагментів ліпного посуду, з яких на сьогоднішній день зберіглося лише дві стінки, орнаментовані відбитками крупнозубого штампу у вигляді трикутних елементів із заповненим простором (рис. 13: 1, 2). Обидва вироби можуть бути віднесено до катакомбної або зрубної культури епохи бронзи.

Підгорівка 3. Поселення розташовується на заплавній дюні правого берега р. Біла (ліва притока р. Айдар), у північно-східній частині с. Підгорівка, у 380 м на захід від моста через річку, яким з'єднуються сс. Підгорівка та Проказине (рис. 13: 3, 4). На момент відкриття пам'ятки поселення розорювалася. Площа поширення матеріалів 80 × 20 м. Точну кількість знахідок у звіті не вказано, проте на сьогодні зберіглося 15 фрагментів ліпного керамічного посуду, з яких 14 належать до катакомбної культури епохи середньої бронзи. Представлені горщики із загладженими сторонами (рис. 14: 5), орнаментовані шнуровим орнаментом (рис. 14: 3) та наліпними пружками, розділеними відбитками шнура (рис. 14: 6). Виявлено фрагмент миски, декоровану вузькими горизонтальними наліпними пружками (рис. 14: 1). Банки також орнаментовано наліпними пружками (рис. 14: 2) та відбитками крупнозубого штампу (рис. 14: 4). На стінках посуду наявна орнаментація у вигляді: наліпних пружок (рис. 14: 9, 10), відбитків тасьми (рис. 14: 7), «гусеничкі» (рис. 14: 11), зубчастого (рис. 14: 8) та шнурового (рис. 14: 12) штампів. В одному екземплярі представлений фрагмент стінки коричневоглиняної посудини культури ямково-гребінцевої кераміки з ямковими вдавленнями (рис. 14: 13).

У польовому щоденнику міститься також інформація про матеріали епохи неоліту — рі-

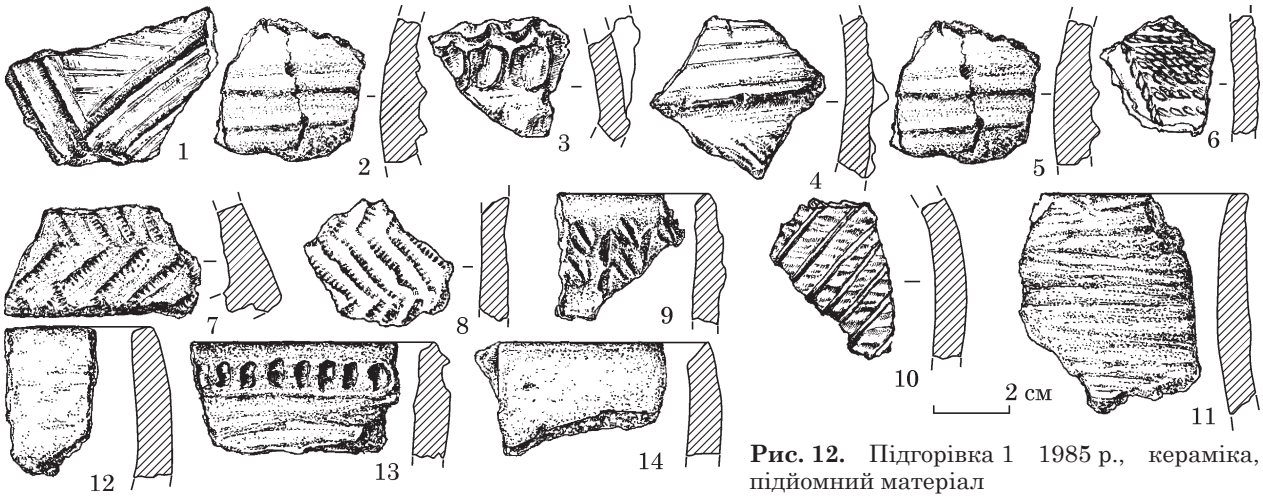
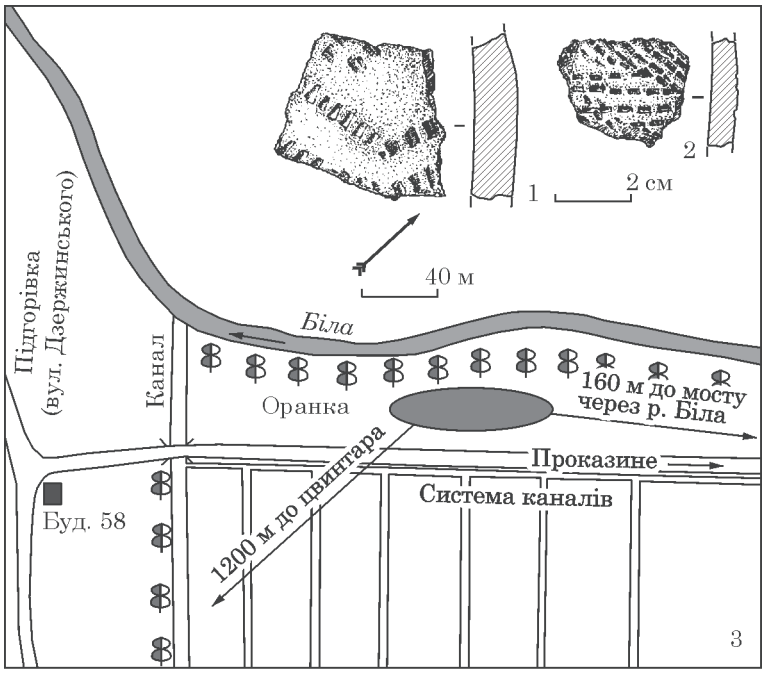

Рис. 12. Підгорівка 1 1985 р., кераміка, підйомний матеріал

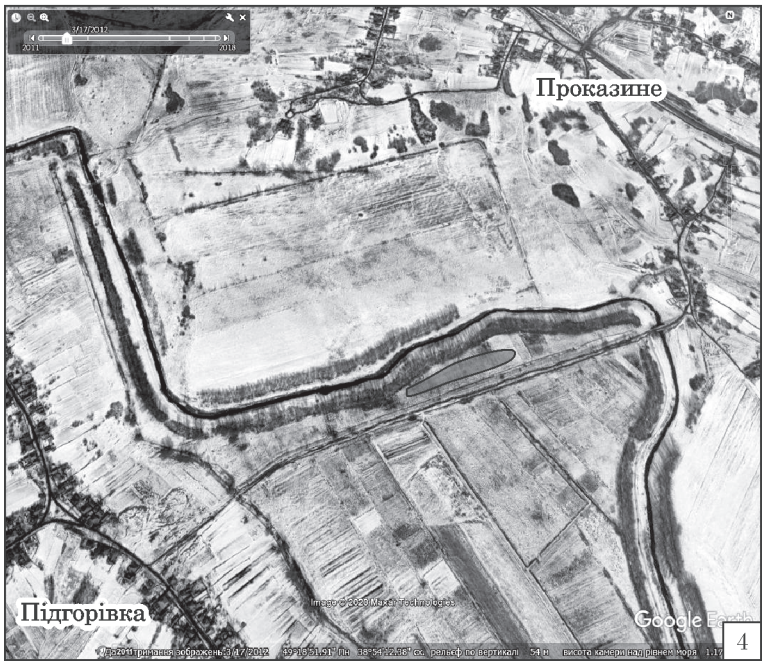

Рис. 13. Підгорівка 2 1985 р.: 1, 2 — підйомний матеріал; 3 — ситуаційний план поселення Підгорівка 3; 4 — план поселення Підгорівка 3 на мапі Google Earth

зець на пластині та «галечный камень» з ретушшю.

Гирло Білої. За даними звіту, поселення розташовується на правому березі р. Біла (ліва притока р. Айдар), у заплавній частині (рис. 15: 2). На жаль, ситуаційний план розташування поселення у звіті відсутній, тому на мапі Google Earth позначено можливий варіант локалізації пам'ятки (пункт 1), визначений за згадуванням у тексті залишків старого русла річки та інформацією про те, що у східному напрямку шар епохи неоліту не зберігся, через будівництво меліоративного каналу (рис. 15: 1). Ще один пункт (пункт 2) виявлений групою студентів Воронезького педагогічного інституту. Він розташовується у 749 м на південний захід від пункту 1 на підвищенні правого берега р. Білої, у 130 м на захід від його гирла (рис. 15: 1).

Гирло Білої 1. На поселенні було закладено стратиграфічний шурф-зачистку площею 7,5 м^2 та завглибшки 2,2 м. Стратиграфія пам'ятки по лінії А наступна (за звітом; рис. 16: 1):

1) 0,3—1,3 м — чорнозем;

2) 1,3—1,6 м — чорний гумусований ґрунт;

3) 1,6—1,8 м — сірий шар з включеннями стулок молюсків («ракушечника»);

4) 1,8—2,1 м — чорний гумусований шар;

5) 2,1—2,2 м — суглинок.

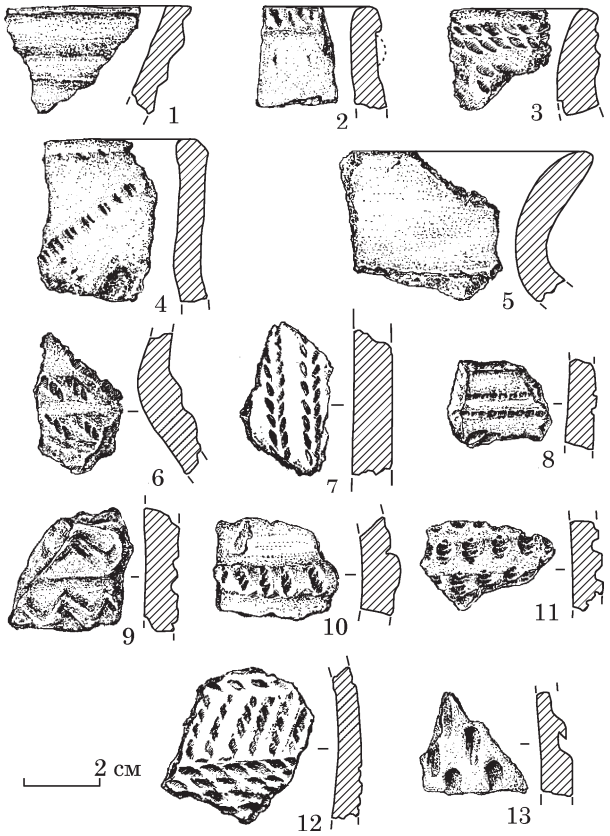

Рис. 14. Підгорівка 3 1985 р., керамічний комплекс, підйомний матеріал

Рис. 15. Гирло Білої 1985 р.: 1 — ймовірна локалізація місцезнаходжень на мапі Google Earth; 2 — пункт 2 в Гирлі Білої, вигляд з лівого берега р. Айдар, фото О. Бахтіна (2013 р.)

Розподіл знахідок по літологічних шарах:

Шар 1. 7 фрагментів стінок ліпних посудин епохи неоліту—бронзи; два фрагменти стінок неолітичних ліпних посудин, орнаментованих прокресленими лініями; вінце неолітичної сіроглиняної миски, орнаментоване з двох сторін відбитками молюску *Cardium* (рис. 16: 2); три кременеві відщепи.

Шар 2. Фрагмент неолітичного ліпного бежевоглиняного горщика, орнаментованого косопрокресленими лініями (рис. 16: 3); 2 стінки ліпних посудин репінської культури епохи енеоліту, орнаментованих відбитками зубчастого штампу (рис. 16: 4); стінка ліпної посудини епохи бронзи; стінка ліпної посудини пізнього енеоліту-ранньої бронзи, орнаментована відбитками шнурового штампу; відщеп вторинний; проксимальна частина пластини з тонкою нерегулярною дорсальною ретушшю по краю (рис. 16: 5).

Шар 3. Розвал ліпного горщика пізнього неоліту, орнаментованого по вінцю, шийці та придонній частині горизонтальними зонами з відбитків зубчастого штампу, а по положистих плічках та слабоопуклому тулубу вертикальними відбитками того ж штампу (рис. 16: 6). Керамічна маса горщика містить домішки піску та подрібнених стулок молюсків. Діаметр вінця 27 см; фрагмент ліпної банки зрубної культури, орнаментована трикутною композицією, виконаною відбитками зубчастого штампу (рис. 17: 1); фрагмент ліпної миски епохи бронзи, орнаментована по скошеному всередину краю вінця відбитками тонкозубого штампу (рис. 17: 2); фрагменти пізньонеолітичних вінців ліпного посуду, орнаментованих відбитками зубчастих штампів (рис. 17: 3, 4); фрагмент тулубу бежевоглиняної посудини раннього енеоліту, орнаментованої поясами з відбитків тонкозубого штампу, між якими прокреслений зиґзаґ (рис. 17: 5). Тісто посудини містить домішки подрібнених стулок молюсків; фрагмент стінки ліпної посудини пізнього неоліту, орнаментованої відбитками зубчастого штампу (рис. 17: 6); фрагмент стінки ліпної бежевоглиняної посудини раннього енеоліту, орнаментованої відбитками «крокуючого гребінця» (рис. 17: 7). Тісто посудини містить домішки червонуватого мінералу та річковий мул; скребачка кінцевобічна на овальному відщепі (рис. 17: 8); уламок призматичного одноплощадкового нуклеусу (рис. 17: 9); кременевий уламок.

Шари 4 й 5 стерильні.

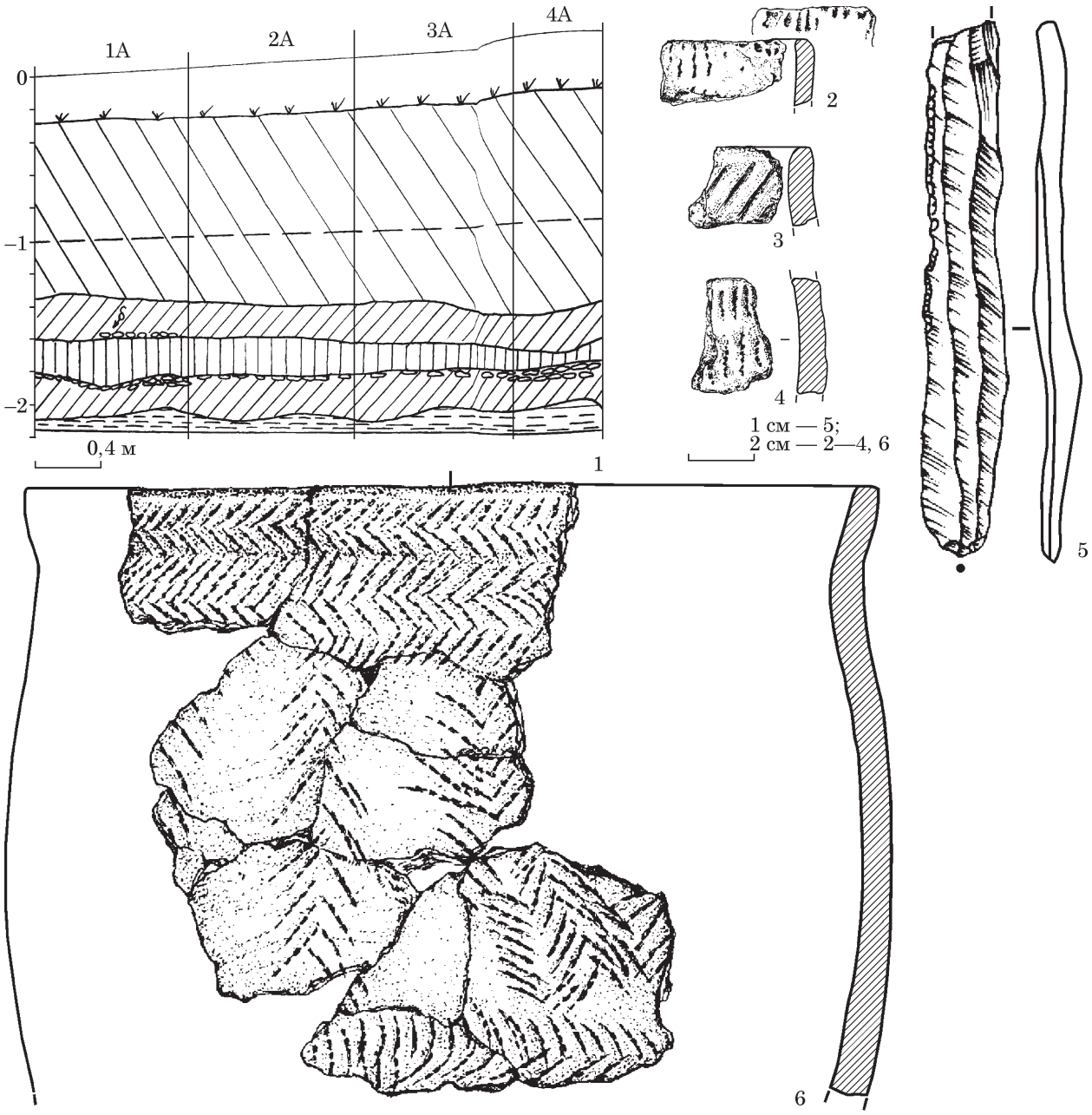

Рис. 16. Гирло Білої 1 1985 р.: 1 — стратиграфічний розріз по лінії А (з польового щоденника, за Телегин, Нужный, Чабай 1985); 2—6 — артефакти з шурфу

Гирло Білої 2. На розораній поверхні місцезнаходження студентами Воронезького педінституту було зібрано декілька артефактів. Фрагмент сіроглиняної чашечки (?) епохи пізнього неоліту, орнаментована по пласкому зрізу вінця прокресленими лініями та прогладженими вертикальними лініями по зовнішній поверхні (рис. 17: 10); фрагмент стінки коричневоглиняної ліпної посудини, орнаментованої відступаючими відбитками зубчастого штампу (рис. 17: 11); трапеція середньовисока асиметрична з напівстрімкою ретушшю по сторонах (рис. 17: 12); пластина з фрагментарною ретушшю утилізації по краях (рис. 17: 13).

З наведеного стислого опису матеріалів, виявлених в результаті зборів на поверхні та під час дослідження шурфа-зачистки, можна зробити висновки про те, що пункти поблизу гирла р. Білої є багатошаровими. Найдавнішиим слід вважати артефакти (розвал горщика, уламок нуклеусу та фрагменти посуду), які походять з горизонту пізнього неоліту (шар 3, нижній рівень черепашкових скупчень). Найближчими аналогами цих матеріалів являються комплекси пізньонеолітичних поселень Новоселівка I—III, які розташовується на правому березі р. Айдар у 6 км південніше від Гирла Білої. Датуються вказані комплекси кінцем 6 тис. до н. е. З цим же літологічним шаром 3, але вже з верхнім рівнем черепашкових скупчень, пов'язуються й матеріали нижньодонської культури маріупольської культурно-історичної області. Для посуду вказаної культури притаманні комірцеві оздоб-

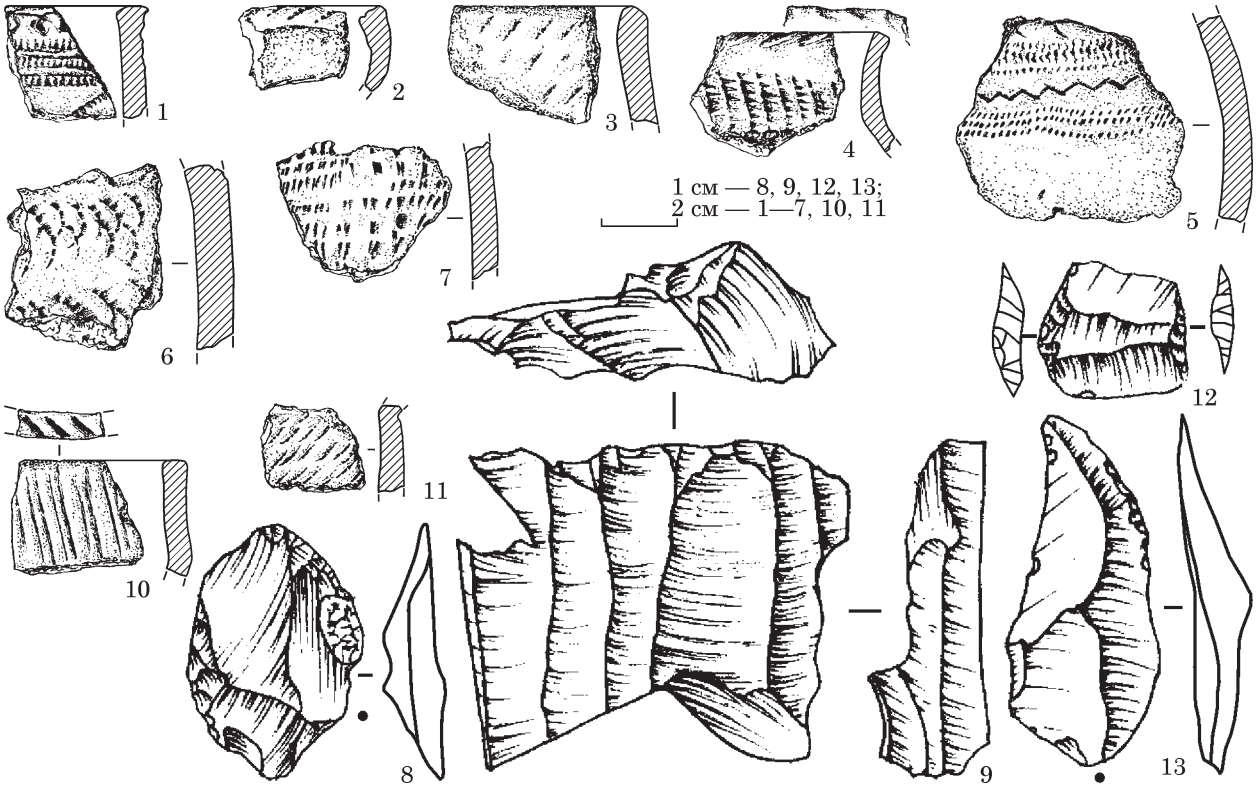

Рис. 17. Гирло Білої 1985 р.: 1—9 — артефакти з шурфа, п. 1; 10—13 — підйомний матеріал, п. 2

лення зовнішньої поверхні вінців та орнаментація прокресленими зиґзаґами і так званим «крокуючим гребінцем». Буквально у 200—300 м на південний схід від Гирла Білої розташовується вузол пам'яток Підгорівка I—V, де також трапляються матеріали нижньодонської культури. Серед аналогів слід також назвати керамічні комплекси поселень Новоселівка I і II.

Як можна побачити, кераміка репінської культури пізнього енеоліту та зрубної культури пізньої бронзи, представлено у поодиноких випадках. Та обставина, що кераміка пізніх періодів траплялася у 3-му шарі, свідчить про її переміщення по вертикалі в результаті активності землерийних тварин або в результаті господарської діяльності населення епохи енеоліту—бронзи.

Артефакти, які було виявлено в результаті зборів на другому пункті, у хронологічному плані відповідають нижньому горизонту черепашкових скупчень шару 3 поселення Гирло Білої 1.

Старобільськ 6/1. У 1939—1940 рр. експедиція Ворошиловградського обласного краєзнавчого музею проводила обстеження правого та лівого берегів Айдару, в результаті яких на лівому березі було виявлено та частково досліджено два пункти 1 і 6. Пункт 1 (на рис. 18: П. 1) розташовується на північ від відомої ранньонеолітичної стоянки Старобільськ I (рис. 18: I), яку досліджували у 1979—80 рр. О. Г. Шапошникова та Ю. Г. Гурін. Їх розділяє русло струмка Єрик. Згідно мапи зі звіту С. О. Локтюшева, пункт 6 знаходиться приблизно у 880 м на південний схід від стоянки Старобільськ I (рис. 18: П. 6). Таким чином, експедиція Д. Я. Телегіна провела шурфування між пунктами 1 і 6 (за С. О. Локтюшевим) так і не виявивши їх, але при цьому місце, де проведено шурфування, було позначене як Старобільськ 6/1. У 2019 р. Луганська археологічна експедиція ІА НАН України шурфувала місцевість, яка у С. О. Локтюшева позначено як пункт 1. Було закладено 2 шурфи, але в жодному з них не виявлено ознак культурного шару. Лівобережжя р. Айдар становить собою майже суцільну смугу заселення давнім населенням. На наведеній Google мапі позначено всі відомі на сьогодення місцезнаходження.

Під час шурфування, учасники експедиції Д. Я. Телегіна відзначили відвали та контури старого розкопу («Вероятно этот же пункт несколько лет назад исследовала Шапошникова О. Г.»). У польовому щоденнику зазначено, що контури старого розкопу мали «своеобразную конфигурацию», що й було відображено на кресленні (рис. 19: 1). У південній та південно-східній частинах розкопу 1979—1980 рр. було закладено 3 шурфи-зачистки, в яких простежено стратиграфічні умови залягання культурного шару епохи неоліту (рис. 19: 2). Немає сенсу наводити ці дані, адже вони досить добре відомі за публікаціями та звітами. В шурфі 1 під час розчистки верхнього шару черепашкових скупчень знайдено проксимальну частину пластини з нерегулярною субпаралельною дорсальною ретушшю (рис. 19: 3), кременевий відщеп, фрагменти панциру черепахи, дрібні кістки тварин (можливо пташки) та деревне вугілля.

Рис. 18. План розташування пам'яток на лівому березі р. Айдар в західній частині м. Старобільськ

У шарі 3 (сірий щільний грунт) шурфа-зачистки 2 виявлено фрагмент «ножевидной пластины». В шурфі-зачистці 3 жодної знахідки не виявлено.

Старобільськ 2. Ситуаційний план-схема у звіті відсутній, тому локалізувати пам'ятку можна лише за згадкою у тексті звіту прив'язки до приватної садиби по вул. Луговій, 64. На мапі, південніше Старобільська I, позначений пункт II (рис. 18: II), який виявив раніше дослідник з Луганська Ю. Г. Гурін і не має стосунку до пам'ятки Старобільськ 2, виявленої експедицією Д. Я. Телегіна. Натомість пункт III (також виявлений Ю. Г. Гуріним) і є поселенням, яке фігурує у звіті Д. Я. Телегіна як поселення Старобільськ 2. Багатошарова пам'ятка Старобільськ 2 розташовується на відносно низькій надзаплавній терасі р. Айдар. На денній поверхні було зібрано представницьку колекцію артефактів. Для встановленням потужності культурного шару та отримання додаткових свідчень про матеріальну культуру, було закладено пунктирну траншею, яка складалася з 6 шурфів розмірами 1 × 2 м, довжиною 26 м, орієнтовану з південного сходу на північний захід (рис. 20: 1). Шурфи розташовувалися на відстані 2—4 м один від одного. Зафіксовано стратиграфію, яка, в принципі, є подібною для кожного шурфу (рис. 20: 2; за Телегин, Чабай, Нужный 1986):

шар 1: 0—0,7 м — чорнозем;

шар 2: 0,7—0,8 м — шар щільного сірого ґрунту;

шар 3: 0,8—1,1 м — суглинок.

Матеріальна культура. Основна частина знахідок епохи неоліту—енеоліту походить з шару 2. Загальну кількість виявлених знахідок у звіті не вказано, проте, до фондів потрапило 99 артефактів, з яких 72 одиниці виявлено під час зборів на поверхні.

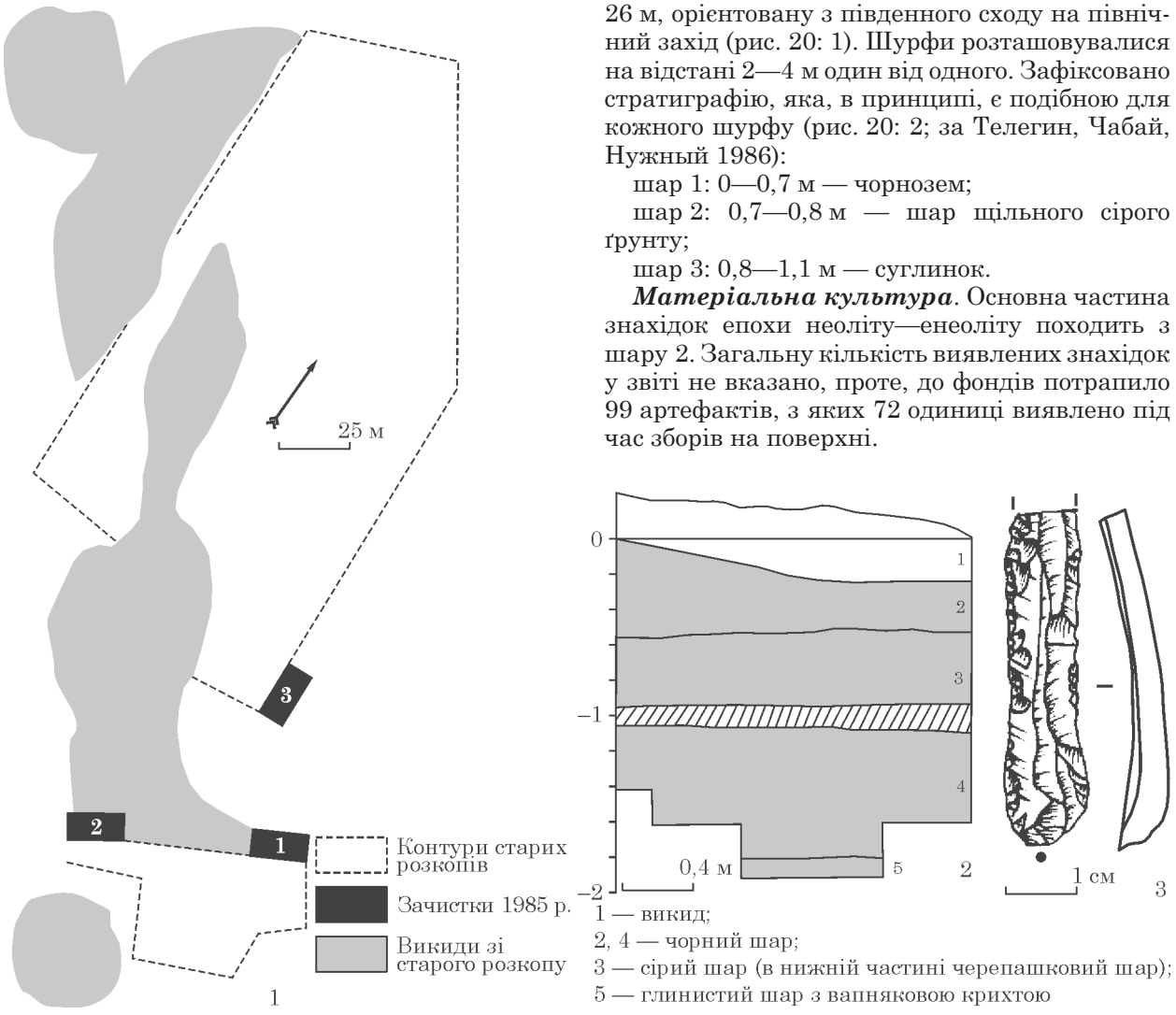

Рис. 19. Старобільськ 6/1 1985 р.: 1 — план розкопу та шурфів; 2 — профіль зачистки 1; 3 — проксимальна частина пластини з ретушшю (1, 2 — за Телегин, Нужный, Чабай 1986)

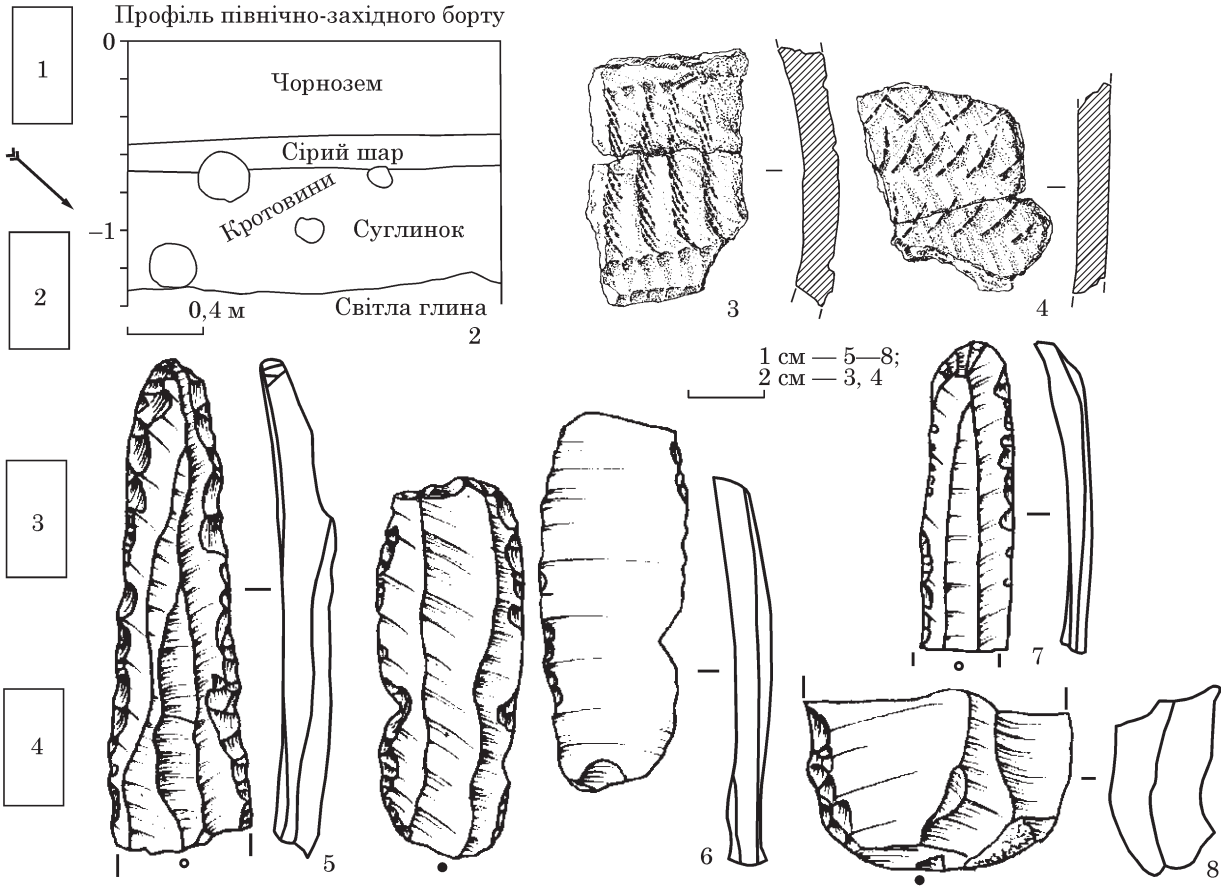

Рис. 20. Старобільськ 2 1985 р.: 1 — схема «пунктирної» траншеї; 2 — стратиграфічний розріз борту шурфу 5 (за Телегин, Нужный, Чабай 1986); 3, 4 — шурф 3, кераміка; 5 — шурф 3, кінцева скребачка; 6—8 — шурф 4, знаряддя з кременю

У шурфі 3 виявлено: фрагменти стінок ліпного посуду пізнього неоліту, орнаментовані відбитками зубчастих штампів (рис. 20: 3, 4), два відщепи, проксимальну частину пластинки, дистальну частину пластини з білатеральною стрімкою та напівстрімкою субпаралельною дорсальною ретушшю (рис. 20: 5).

Матеріали з *шурфу 4* представлено виключно кременевими знаряддями: скребачка кінцева на пластині з субпаралельною альтернативною ретушшю (рис. 20: 6), кінцева скребачка на дистальній частині пластинки з фрагментарною дорсальною ретушшю (рис. 20: 7), вторинний відщеп з ретушшю (рис. 20: 8) та проксимальна частина пластинки з ретушшю.

Кременевий комплекс, з *шурфу 5* представлено лише медіальною частиною пластини та проксимальною частиною пластини з фрагментарною ретушшю утилізації по краях. Керамічний комплекс поділяється на дві хронологічні групи. До першої групи пізньонеолітичного часу належить посуд, орнаментований відбитками підтрикутного (рис. 21: 1) і зубчастого штампів (рис. 21: 2, 3), а також відбитками відступаючої скоби (рис. 21: 4). Другу групу посуду, який орнаментовано відбитками шнурового штампу (рис. 21: 5) та наліпними пружками у сполученні з прокресленими лініями (рис. 21: 6), відносимо до катакомбної культури середньої бронзи.

У *шурфі 6* знайдено лише вторинний відщеп та фрагмент вінця коричневоглиняної миски епохи бронзи (рис. 21: 7).

Матеріали, зібрані на поверхні, представлені кременевим та керамічним комплексами. В культурно-хронологічному плані знахідки поділяються на як мінімум 6 основних групи. До пізнього неоліту—енеоліту відносяться вироби фрагменти пластин з ретушшю (рис. 21: 8—10; 22: 3) та відщепи з ретушшю (рис. 22: 1, 2, 4). Керамічний комплекс пізнього неоліту представлений стінками посуду, орнаментованого відбитками зубчастого штампу, зіставлені у зиґзаґи, вертикальні та горизонтальні ряди (рис. 22: 6, 7, 9). Про форму неолітичного посуду можна судити за фрагментами від тонкостінного горщика, орнаментованого округлими вдавленнями, нижче яких пущений ряд відбитків *Cardium* (рис. 22: 5) та миски, декорованої відбитками кінця палички, під якими горизонтальні ряди з відбитків зубчастого штампу (рис. 22: 8).

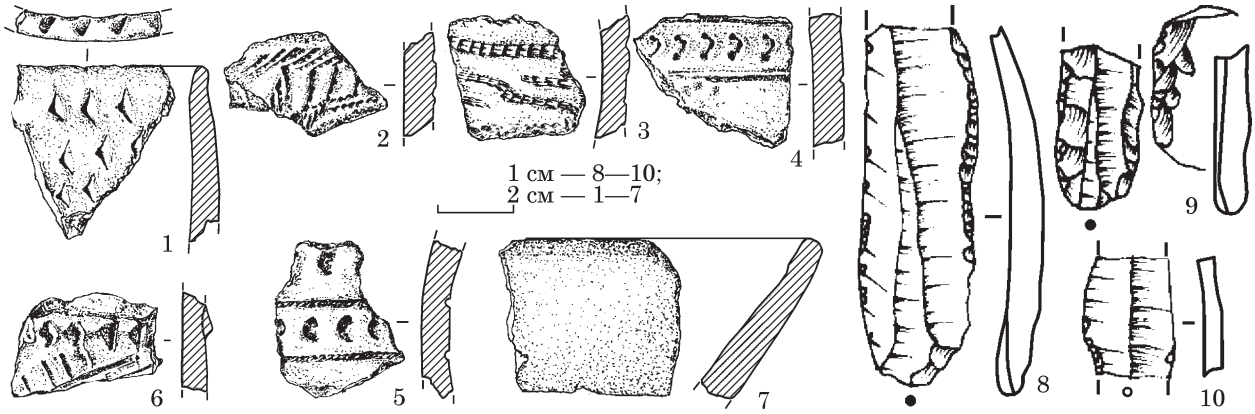

Рис. 21. Старобільськ 2 1985 р.: 1—6 — шурф 5, кераміка; 7 — шурф 6, кераміка; 8—10 — підйомний матеріал, знаряддя з кременю

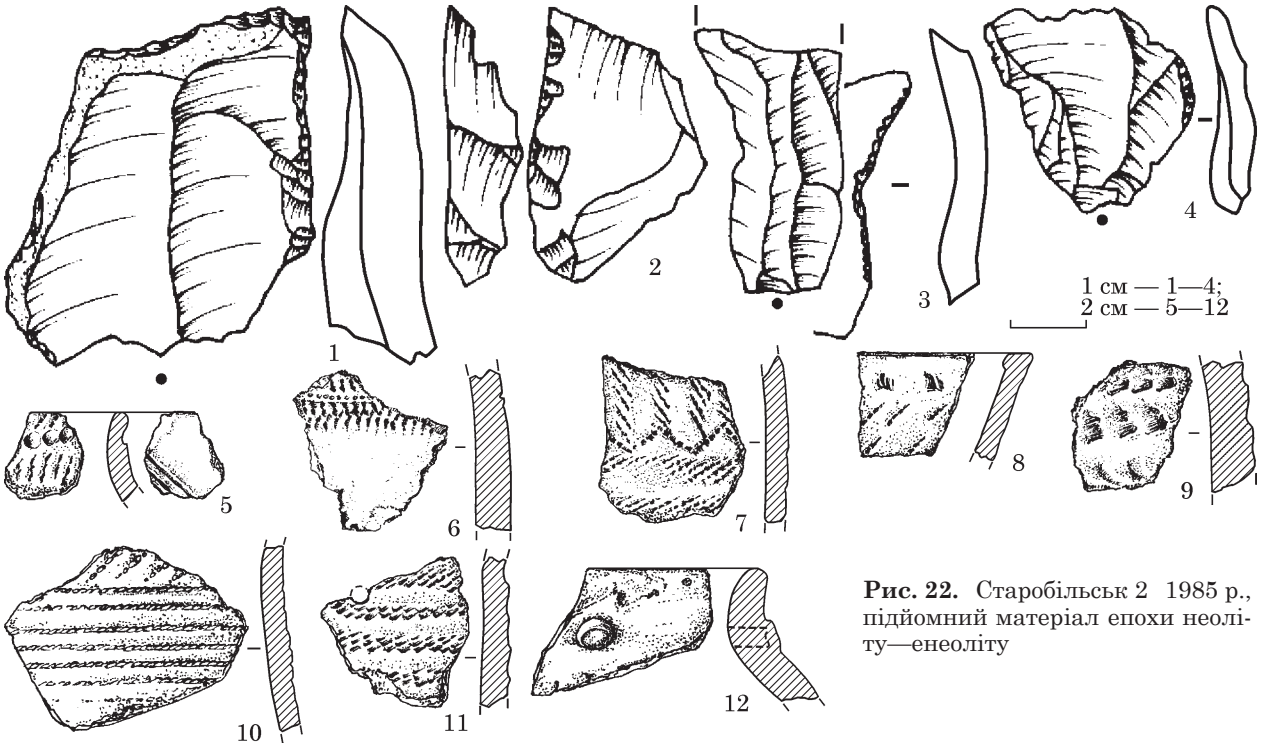

Рис. 22. Старобільськ 2 1985 р., підйомний матеріал епохи неоліту—енеоліту

Лише один фрагмент ліпної посудини, орнаментованої сполученням горизонтальних та косих відбитків шнурового штампу, співвідноситься з пізнім етапом середньостогівської культури (рис. 22: 10).

Репінська культура пізнього енеоліту представлена фрагментами горщиків, орнаментованих відбитками зубчастого та шнурового штампів (рис. 22: 11; 23: 1) та так званими «перлинами» (рис. 22: 12).

Наступний період існування пам'ятки пов'язується з населенням катакомбної та зрубної культурно-історичних спільнот епохи бронзи. До першої належать фрагменти шийок ліпного посуду, орнаментовані відбитками округлого штампу та шнуром (рис. 23: 2, 3). Зубчастим штампом по тулубу нанесено горизонтальні «ялинки» (рис. 23: 4). В одному екземплярі представлений фрагмент пласкодонної посудини, яку орнаментовано відбитками «гусенички» (рис. 23: 5).

Зрубна культура представлена уламками банки з вертикальними розчосами (рис. 23: 6) та трьох горщиків, два з яких прикрашено відступаючими відбитками нігтя (рис. 23: 7) і врізаними лініями по вінцю (рис. 23: 9). Стороні ще одного горщика загладжено (рис. 23: 8). В одному екземплярі виявлено фрагмент ручки ліпної посудини пізньої бронзи (рис. 23: 10).

Старобільськ 3/VII. Оскільки пункт Старобільськ III вже існує, то заради уникнення плутанини, місцезнаходження, виявлене у 1985 р. на Google мапі позначено латинською цифрою VII (рис. 18). Поселення розташовується на надзаплавній терасі лівого берега р. Айдар, дуже близько до його русла, напроти приватних садиб по вул. Кірова 223—225 (сучасна назва вул. Монастирська), у 700 м на південний схід від Москалівського (Новоселівського) моста. Згідно польового щоденника на поселенні не лише відбувалися збори на поверхні

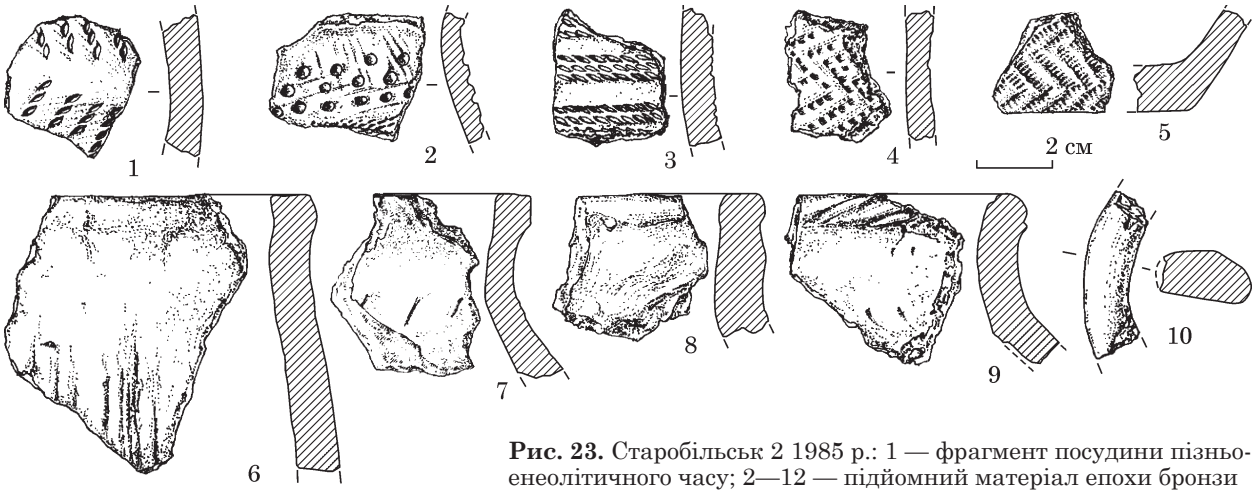
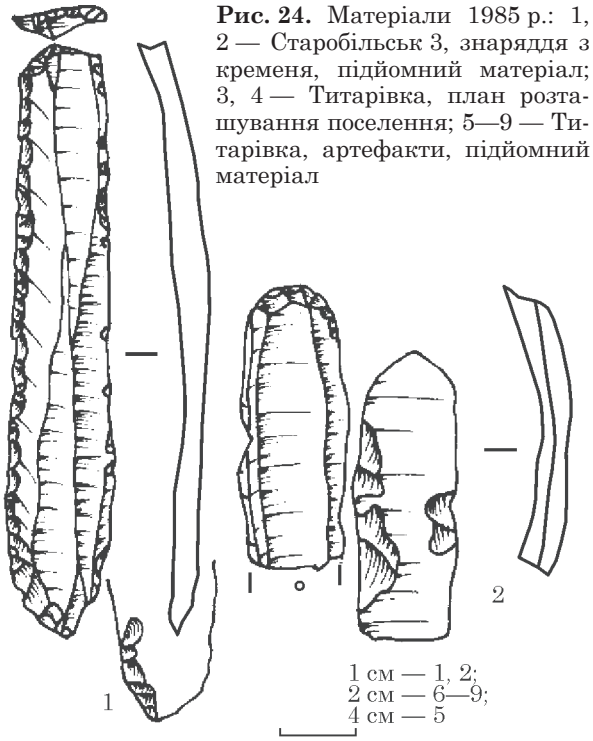
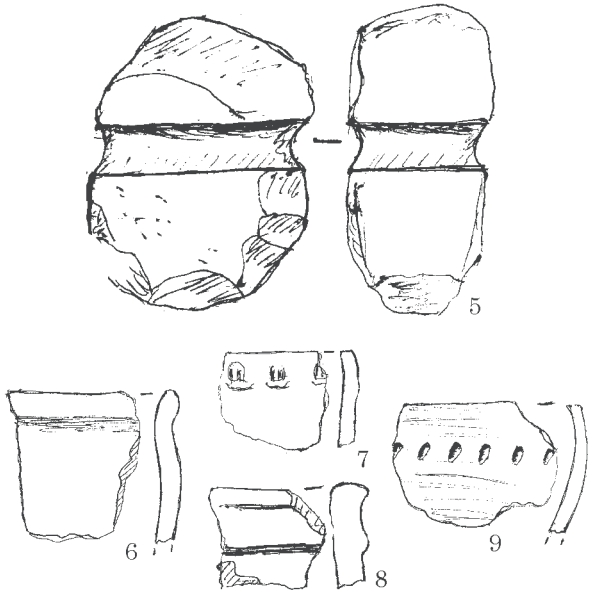

Рис. 23. Старобільськ 2 1985 р.: 1 — фрагмент посудини пізньоенеолітичного часу; 2—12 — підйомний матеріал епохи бронзи

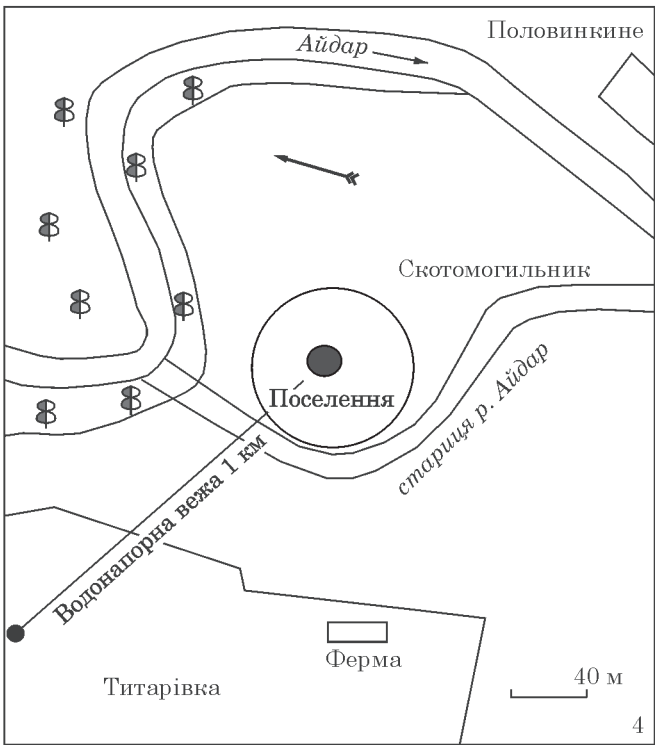

Рис. 24. Матеріали 1985 р.: 1, 2 — Старобільськ 3, знаряддя з кременя, підйомний матеріал; 3, 4 — Титарівка, план розташування поселення; 5—9 — Титарівка, артефакти, підйомний матеріал

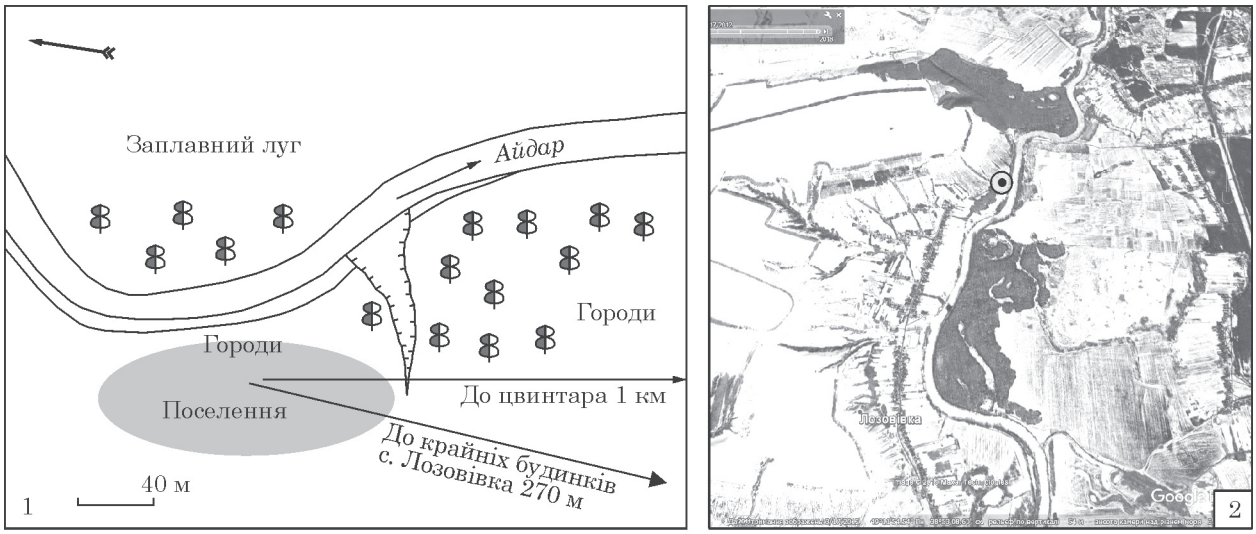

Рис. 25. Лозовівка 1985 р., план розташування поселення

але також проведено й шурфування. Закладено 6 шурфів і лише у 3—5 шурфах виявлено фрагменти ліпного посуду середньостогівської культури (за Телегин, Нужный, Чабай 1986). Знаряддя з кременя представлені тронкованою пластиною з паралельною напівстрімкою дорсальною ретушшю по краю та фрагментарною напівстрімкою ретушшю з базальної частини виробу (рис. 24: 1) та кінцевою опуклолезовою скребачкою на пластині з інвазивною ретушшю з вентральної сторони (рис. 24: 2).

Титарівка. У цьому населеному пункті виявлено декілька місцезнаходжень, з яких лише одне вдалося локалізувати. Зібрані на поверхні артефакти втрачено під час перевезення з фондів на території Видубичського монастиря до тимчасових сховищ на вул. Метрологічній.

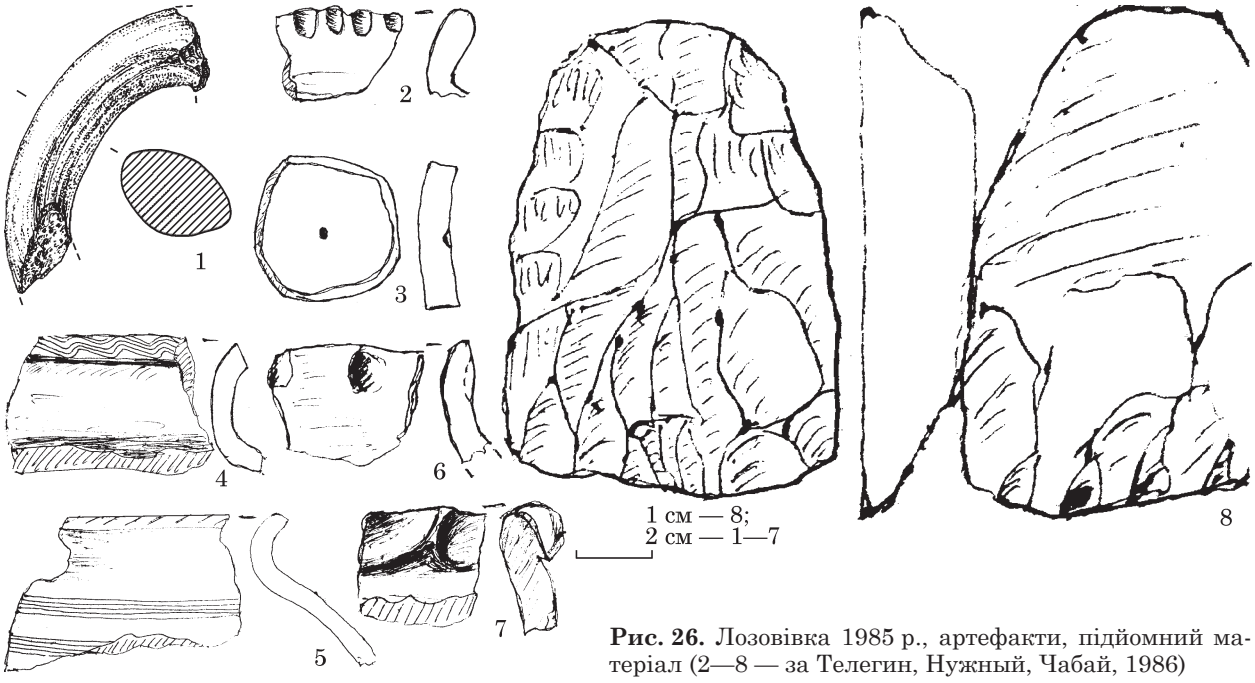

Рис. 26. Лозовівка 1985 р., артефакти, підйомний матеріал (2—8 — за Телегин, Нужный, Чабай, 1986)

Поселення Титарівка. Поселення знаходиться на першій надзаплавній терасі правого берега р. Айдар, в 1 км на схід від вул. Комарова. В місці розташування пам'ятки р. Айдар робить різкий вигин у східному напрямку, в результаті чого між корінним берегом, який підвищується на висоту до 50 м та руслом ріки утворилася широка надзаплавна тераса завширшки до 1,5 км (рис. 24: 3, 4). Площа поширення матеріалів становить 200 × 150 м. Зібрано велику кількість фрагментів ліпного посуду зрубної культури пізньої бронзи (рис. 24: 6—9), знаряддя з піщаника з перехватом в середній частині (рис. 24: 5), а також нуклеус з піщаника та велику кількість пластин і відщепів, які, на думку В. П. Чабая, відносяться «к раннему этапу позднего палеолита». Не виключено, що палеолітичні матеріали походили з відвалів скотомогильника, який мав глибину до 7 м.

Місцезнаходження в південній частині с. Титарівка. На городі гр. М. М. Теличко (будинок 60; вулицю не вказано) зібрано 23 фрагменти стінок неорнаментованого посуду епохи пізньої бронзи. Площа поширення матеріалів становить 20 × 30 м.

Лозовівка. Багатошарове поселення розташовується на першій надзаплавній терасі правого берега р. Айдар, в північній частині с. Лозовівка (рис. 25). Велику кількість знахідок виявлено в межах приватних ділянок гр. Ф. А. Сало, С. Ф. Сало та Л. І. Воротинцевої. Площа поширення матеріалів становить 60 × 120 м. Основну частину зібраного матеріалу становлять фрагменти керамічного посуду салтово-маяцької культури (рис. 26: 2—7), з яких збереглася лише середня частина ручки сироглиняної посудини (рис. 26: 1). Окрім посуду епохи середньовіччя, знайдено також кременевий біфас епохи енеоліту (?) (рис. 26: 8) і фрагмент стінки ліпної посудини катакомбної культури епохи бронзи, орнаментованої косими та горизонтальними відбитками шнурового штампу.

Висновки. Представлені матеріали, які раніше вважалися втраченими, дозволяють скласти уяву про кількість та щільність археологічних об'єктів в долині р. Айдар на ділянці від с. Лиман до с. Лозовівка. В хронологічному плані найдавнішими слід вважати знахідки кременевих виробів з поселення Титарівка (пізній палеоліт). Стоянки цього часу ніколи не досліджувалися в долині р. Айдар. Найпізніші матеріали виявлені у північній частині с. Лозовівка. Вони відносяться до салтово-маяцької культури епохи середньовіччя. Подібне різноманіття та кількість археологічних пам'яток (в зазначених межах існує ще більше 10 поселень та стоянок) змушує нас по новому оцінювати потенціал долини р. Айдар у контексті майбутніх досліджень та складання археологічної мапи, а введення у обіг нових матеріалів дозволить застосовувати їх у історико-археологічних реконструкціях процесу заселення Луганщини.

ЛІТЕРАТУРА

Горелик, А. Ф. 1987. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми компонентами на Среднем Донце. *Советская археология*, 3, с. 146-160.

Горелик, А. Ф. 2006. Нижний слой Подгоровского поселения на р. Айдар. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, с. 15-24.

Гурин, Ю. Г. 1998. *Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца*. Луганск: Осирис.

Красильников, К. И., Гурин, Ю. Г. 1984. *Отчет за 1984 г. о проведении работ на стоянке у села Подгоровка Старобельского района Ворошиловградской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/188.

Локтюшев, С. А. 1939. *Отчет об археологических раскопках в окрестностях г. Старобельска от 26.X—3.XI.39 г.* НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 72, арк. 1-28.

Манько, В. А., Телиженко, С. А. Об остриях яниславицкого типа в комплексах донецкой культуры. *Древности Северского Донца*, 3, с. 13-23.

Манько, В. О. 2006. *Неоліт Південно-Східної України*. Кам'яна доба України, 9. Київ: Шлях.

Телегин, Д. Я., Нужный, Д. Ю., Чабай, В. П. *Отчет о раскопках у х. Романков и разведках на р. Айдаре и Днепровском Надпорожье*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/15.

Телегин, Д. Я., Титова, Е. Н. 1998. *Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита*. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

Gorelik, A. F. 1987. Novye mezoliticheskie pamiatniki s ianislavitskimi vkladeshyvimi komponentami na Srednem Dontse. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 146-160.

Gorelik, A. F. 2006. Nizhnii sloi Podgorovskogo poseleniia na r. Aidar. *Materialy ta doslidzhenia z arheolohii Shidnoi Ukrainy*, 5, s. 15-24.

Gurin, Iu. G. 1998. *Pamiatniki rannego eneolita basseina Severskogo Dontsa*. Lugansk: Osiris.

Krasilnikov, K. I., Gubin, Iu. G. 1984. *Otchet za 1984 g. o provedenii rabot na stoianke u sela Podgorovka Starobelskogo raiona Voroshilovgradskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/188.

Loktiushev, S. A. 1939. O*tchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v okrestnostiakh g. Starobelska ot 26.X—3.XI.39 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, spr. 72, ark. 1-28.

Manko, V. A., Telizhenko, S. A. Obostriiakh ianislavitskogo tipa v kompleksakh donetskoi kultury. *Drevnosti Severskogo Dontsa*, 3, s. 13-23.

Manko, V. O. 2006. *Neolit Pivdenno-Shidnoi Ukrainy*. Kamiana doba Ukrainy, 9. Kyiv: Shliah.

Telegin, D. Ia., Nuzhnyi, D. Iu., Chabai, V. P. *Otchet o raskopkakh u kh. Romankov i razvedkakh na r. Aidare i Dneprovskom Nadporozhe*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/15.

Telegin, D. Ia., Titova, E. N. 1998. *Poseleniia dneprodonetskoi etnokulturnoi obshchnosti epokhi neolita*. Kiev: Naukova dumka.

S. A. Telizhenko

MATERIALS FROM RESEARCH OF O. G. SHAPOSHNIKOVA AND D. YA. TELEHIN IN THE STAROBILSK DISTRICT, LUHANSK REGION

In 2016 during the inventory and transportation of the archaeological finds from temporary archaeological storage at Pheophania to the present-day storage

facility of the Institute of Archaeology, the materials of the excavations of the expeditions of 1980 and 1985 were selected and processed. The excavations and surveys were conducted by expeditions under the lead of O. G. Shaposhnikova and D. Ya. Telehin on the territory of the Starobilsk district of the Luhansk region. The surveys in 1980 were conducted at only two locations located close to each other — the settlements of Aidar-Bila and Pidhorivka.

Aydar-Bila. Because the location plan is missing (it is also missing from the 1986 report), it was not possible to locate the settlement on the map. However, it can be assumed that the multilayered settlement of Aydar-Bila is located in the eastern part of the village Pidhorivka of the Starobilsk district of the Lugansk region, on the low floodplain terrace of the right bank of the river Bila (the right tributary of the Aydar river). At the location of the settlement, the width of the valley of both rivers is 2.23 km. In 1986, additional research was conducted and the site was named Hyrlo Biloyi. In fact, this name is more common and widely used in the scientific literature. The settlement is multilayered, as indicated by the code on the finds. The largest number of finds is associated with layer 4. Given the vertical distribution of the finds, it can be assumed that there are at least three episodes of occupation in the history of the settlement, two of which, given the peculiarities of the finds, occurred in the Neolithic Period and one in the Late Bronze Age.

Pidhorivka. The multilayered settlement of Pidhorivka is located on the off-shore terrace of the right bank of the Aydar River, at the point where the coast recedes to the west, thus forming a sufficiently wide floodplain, on which the depressions of the old-aged lakes are noticeable. In total, about 10 different settlements were found within the specified floodplain, 5 of which are known from the research of S. O. Loktushev in 1939. In 1963, the Pidhorivka settlement was investigated by V. M. Gladilin, however, no report or publication on the results of the research appeared, as correctly pointed out by Y. G. Gurin in 1998. It is only known that the expedition V. M. Gladilin cleaned up the coastline of the Aydar River, where the Neolithic materials were discovered. Some findings revealed by the expedition led by V. M. Gladilin appear in the monograph V. M. Danilenko as an example of the material culture of the Azov culture he identified. In 1980, the expedition of the Academy of Sciences of the USSR under the direction of O. G. Shaposhnikova laid out an excavation area on the Pidhorivka settlement. The results of these studies are unknown (missing report, field documentation, and findings). In the same year an expedition led by D. Y. Telegin excavated a trench with a total area of 5 m^2. Later (in 1984), the site was explored by an expedition under the general guidance of K. I. Krasilnikov and Y. G. Gurin.

The total number of findings revealed as a result of the research by O. G. Shaposhnikova reached 295 units. The material analysis demonstrates the settlement is multi-layered. The upper horizons with the Middle and Late Bronze Age materials being the latest. In the conditional horizon of 0.8/0.9 m, a rather informative fragment of the Late Copper Age vessel was found, and at the same time, it is accompanied by a flint complex, which has the appearance of the Early Copper Age or Neolithic. The artifacts found in the conditional horizons of 0.9/1.0—1.1/1.2 m appear to be relatively «pure» in that the cultural and chronological terms clearly define their affiliation with the Early Neolithic Period and allow them to be associated with the Lower Don culture/ Nizhnedonska culture of the Mariupol Cultural and Historical Area. At the same time, the presence of earlier artifacts, such as a conical single-platform core and multiple-truncated burin, makes one more cautious to interpret the complexes. Both the core and the burin look more logical in the flint complexes of the lower horizons of the site. In this sense, it is important to pay attention to the description of the stratigraphic section of the excavation area 2 of the settlement Pidhorivka, presented by Y. G. Gurin in a monograph about the Early Copper age sites of the Siversky Donets Basin. It states that, at a depth of 1.7/2.0 m and below, the layer of floodplain alluvium contains «Mesolithic materials». Y. G. Gurin did not publish the materials themselves that he claimed were from the Mesolithic era. In 2006, O. F. Gorelik issued a publication dedicated to the interpretation of the materials of the lower layer of Pidhorivka. In this work, he linked the affiliation of the flint complex with the early stage of Donetsk culture, and considered the site one of the centers of the Mesolithic industries with the yanishlavitsa type of projectile points. This conclusion is based on the similarity of the materials of the lower layer of Pidhoryvka with the flint complex of the site Shevchenko hamlet, one of the features of which is the presence of a yanislavitsa type of projectile point. In 1999, the materials of the site Zelena Hornitsa 5 were published, which is located on the second floodplain terrace of the lake on the left bank of the Siversky Donets River. In the material culture of this site, even if there are multiple elements, they in no way affect the overall situation. The complex of projectile points of the site consists of trapezes, a yanislavitsa type, points with truncated edges, and so on. The presence of the collapse of the stucco vessel along with these flint products, gave rise to criticism of the idea of O. F. Gorelik about the Mesolithic character of complexes with a yanislavitsa type of projectile points. Later V. O. Manko, in a more detailed form, questioned the theory of O. F. Gorelik. To the present day we can state that there has been some stagnation in this issue.

The surveys in 1985 were conducted at the valley of Aidar river from v. Lyman to v. Losovivka. In this area, sites lots have been found, which in chronological terms date back to the Paleolithic—Medieval times. For this reason, we believe that the introduction into scientific circulation of even a small amount of archaeological materials, allows the creation of a more complete picture of the processes that took place in the basin of the middle stream of the Siversky Donets River during the Neolithic—Copper Age.

Keywords: O.G. Shaposhnikova, D. Ya. Telehin, settlements, riv. Aidar, riv. Bila, Neolithic, Bronze Age, Medieval time

Одержано 15.04.2020

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
TELIZHENKO Serhii A., PhD, Principal investigator, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada Ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1677-4900, e-mail: telizharh@hotmail.com.

УДК [94:929:930.25](477) DOI: 10.37445/adiu.2020.04.05

Г. О. Станиціна

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В НАУКОВОМУ СПАДКУ Д. Я. ТЕЛЕГІНА (за документами з Наукового архіву Інституту археології НАН України)

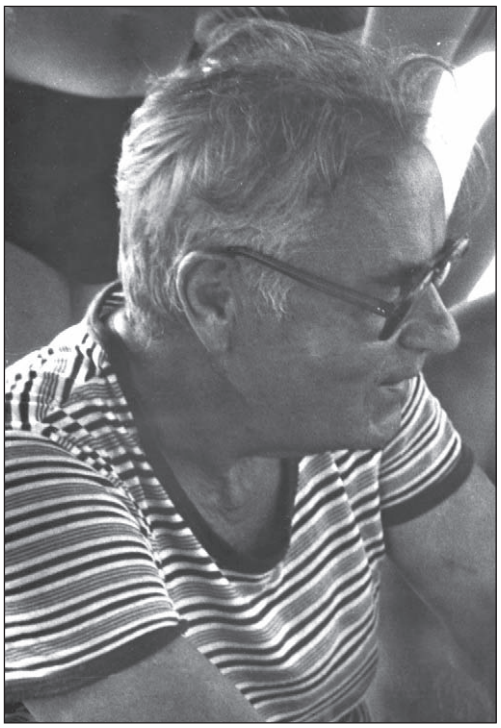
У публікації розглянуто документи з особового фонду видатного вченого, Дмитра Яковича Телегіна, що зберігаються в НА НАН України та стосуються дослідження українського козацтва.

Ключові слова: *українське козацтво, Запорізькі січі, Чигирин, Суботів, Соловки, Солониця.*

Особовий фонд відомого вченого Д. Я. Телегіна (1919—2011 рр.), доктора історичних наук, професора, фахівця широкого профілю, зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Фонд є комплексом різноманітних документів наукового характеру, який охоплює період вивчення історії людства від часів палеоліту до середньовіччя, зокрема і часів козацтва. Класифікація документів особового фонду — тематична, вони скомпоновані відповідно до періодизації, прийнятої в археології. Всередині тематичного комплексу документи скомпоновані за датами та змістом. При опрацюванні домашнього архіву Дмитра Яковича було максимально збережено систему класифікації документів, використану вченим.

Особовий фонд Д. Я. Телегіна починається з матеріалів найдавнішого періоду археології — палеоліту, далі окремими комплексами зберігаються архівні матеріали досліджень наступних епох: мезоліту, неоліту, енеоліту та епохи бронзи, а також залізного віку, давньоруського періоду та козацьких часів. У фонді є також архівні матеріали, які стосуються територій країн Європи. В особовому фонді Д. Я. Телегіна відклалися також публікації інших вчених, що були йому подаровані.

Ця публікація присвячена огляду архівних документів, що стосуються козацьких часів. У

Д. Я. Телегін на розкопках стоянки Ігрень 8 у 1990 р.

1991 р. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури для дослідження пам'яток козацьких часів створило постійно діючу експедицію «Часи козацькі», яка згодом була зареєстрована в державних органах як «Науково-дослідний центр "Часи козацькі"», членами якого були провідні фахівці-археологи у справі вивчення історико-археологічних пам'яток козацтва, а також краєзнавці на місцях, які працювали на громадських засадах. Директором цього Центру був професор, доктор історичних

© Г. О. СТАНИЦІНА, 2020

наук Д. Я. Телегін. За п'ять років Центр здійснив значну роботу в польових умовах і в справі узагальнення здобутих матеріалів.

Роботу з дослідження археологічних пам'яток українського козацтва та Запорізьких Січей Д. Я. Телегін розпочав у 1990 р. В особовому фонді вченого зберігається його польовий щоденник за 1990 р., на першій сторінці якого вказано: «*Щоденник обстеження Запорізьких січей у червні 1990 року*» [1]. У той рік вчений проводив археологічні розкопки мезолітичного поселення на пам'ятці Ігрень 8 в Дніпропетровській області, звідки потім вирушив по місцях козацьких Січей на території Дніпропетровщини. Основним завданням, яке вчений поставив перед собою, був огляд сучасного стану Січей запорізьких козаків в межах Дніпропетровської обл., більшість з яких на той час була вже затоплена водами Каховського рукотворного моря.

У щоденнику вченого вказано запрограмований маршрут поїздки для огляду козацьких Січей (у порядку прямування загону): Томаківської (1564—1593 рр.) біля м. Марганець; Микитинської (1638—1652 рр.) в Нікополі; Базавлуцької (1593—1630 рр.) біля тодішнього села Ленінське; Покровської («нової» 1734—1775 рр.) біля села Покровське та Чортомлицької або Капулівської («старої» 1652—1709 рр.) біля села Капулівка. Записи в Щоденнику свідчать, що з Ігрені Дмитро Якович поїхав на о-в Хортицю, де оглянув матеріали розкопок В. Є. Іллінського на о-ві Мала Хортиця (острів Байди) та разом з ним оглянули місце розкопок В. Є. Іллінського на Хортиці в урочищі біля оз. Осокорове, де була знайдена середньовічна кераміка. Далі вони виїхали до м. Марганець, де оглянули місцевість на правому березі річки Томаківка біля її гирла, а також вказану старожилами ділянку на Томаківському або Буцькому острові (інша його назва — острів Городище), де могла колись бути Січ, а також перевірили на предмет знахідок старовини городи на південному краї острова, вздовж колишнього Річища, уже затопленого водосховищем (НА ІА НАН України, ф. 54, спр. 301, арк. 1—9).

Потім Д. Я. Телегін, уже разом з П. М. Богушем, об'їхали береги Каховського моря в районі колишніх козацьких Січей: Микитинської, Базавлуцької, Капулівської (Чортомлицької) та Покровської (Там само, спр. 301, арк. 10).

Микитинська Січ була заснована в 1638 р., після Базавлуцької, вона розміщувалась на краю Микитинського відрогу корінного берега, відносно невисокого, тому після побудови Каховського водосховища була затоплена його водами. Її залишки, як визначив учений, судячи з Лоції, знаходяться недалеко від сучасного берега, на глибині біля двох метрів. В особовому фонді Д. Я. Телегіна зберігаються кілька Лоцманських карт Каховського водосховища та ріки Дніпра від Каховської ГЕС до гирла (Там само, арк. 10, 11; спр. 332)

Базавлуцька Січ, найдавніша на Великому Лузі (1593—1630), знаходилася на правому березі ріки Базавлук, трохи вище її гирла, і була добре укріплена. Річка Базавлук впадала в річку Скарбну (притоку Дніпра), на Скарбній стояла флотилія козаків. У 1654 р. на Базавлуцькій Січі побував Еріх Лясота, який описав її. Крім інших служб, на цій Січі знаходилось 38 куренів — великих будівель, в яких проживало по кілька десятків козаків. Базавлуцька Січ була перенесена на Микитин ріг після поразки козацького повстання. З виникненням Каховського моря майже вся територія Базавлуцької Січі покрита водою, судячи з Лоції, на глибину від 1,2 до 2,3 м (Там само, спр. 301, арк. 12, 13).

Чортомлицька Січ (Капулівська, або Стара Січ) була заснована отаманом Лутаком у 1652 р. на краю мису, на якому тепер розташоване село Капулівка. Її розбудовували 20 років, тому Стара Січ була добре укріплена. Вона омивалась водами річки Чортомлик та рукавами Дніпра — Скарбною і Павлюком. Проіснувавши близько 60 років, Чортомлицька Січ була зруйнована московськими військами в 1709 р. Подалі від берега, на західній стороні мису, знаходилося козацьке кладовище, де була і могила Івана Сірка. У 1958 р. майже вся Січ була залита водами Каховського моря (Там само, арк. 14, 15).

Покровська Січ, або Нова Січ (на відміну від «Старої» Чортомлицької Січі) розташовувалась на мисі правого берега Дніпра між Базавлуцькою і Чортомлицькою Січами. Вона була найбільша з усіх попередніх, добре укріплена, з трьох сторін омивалася водами ріки Підпільної, що була одним із рукавів Дніпра. Після будівництва Каховського водосховища територія цієї Січі пішла під воду, судячи з Лоції, її рештки заходяться за 700 м від від берега, на мілководді. Покровська Січ була заснована у 1734 р. після повернення козаків з Кам'янської Січі і була зруйнована за наказом Катерини II в 1775 р. (Там само, арк. 16).

Свій «Щоденник» Д. Я. Телегін продовжив у вересні того ж року, коли відвідав ряд пам'яток козацької слави. Так, 6 вересня вчений, разом з кінознімальною групою фільму «Часи козацькі», замовленого Українським товариством охорони пам'яток історії і культури, виїхав до Чигирина, де експедиція Інституту археології під керівництвом П. А. Горішного проводила розкопки фортеці Богдана Хмельницького. Група побувала на Богдановій горі, на вершині якої стоїть його монумент з високо піднятою булавою, а далі поїхала до Суботова. У щоденнику детально описано все, що вони там побачили. Надалі Д. Я. Телегін разом з кінознімальною групою побували в Дніпропетровську (нині

1. Тут і далі переклад наш.

Розчистка землянки козацького дозору на кургані поблизу с. Чкалове, Запоріжжя, 1978 р.

Дніпро) і на Ігренському півострові, де у 1660 р. славний козацький отаман Іван Сірко розгромив великий загін татар, звільнивши багато бранців. Кінематографісти разом з Д. Я. Телегіним також відвідали острів Хортицю (Там само, арк. 17—18а).

У Дніпропетровську кінознімальна група фільмувала козаччину в Музеї Мамая, зброю, віз і макет Покровської січі, погруддя Д. І. Яворницького, який був першим, хто пішки обходив усі Січі. Побувала група і в будинку Д. І. Яворницького (Там само, арк. 20).

На Ігренському півострові вони зняли на плівку пам'ятний камінь з металевою дошкою, напис на якій свідчив, що тут отаман Іван Сірко в 1660 р. розгромив татар, зафіксували і поле на якому, очевидно, відбувся цей бій. Зафільмували також і розкоп експедиції Дмитра Яковича 1990 р. (Там само).

Далі маршрут очолюваної Д. Я. Телегіним групи лежав до фортеці Кодак. Окрім залишків фортеці вони оглянули і старий козацький цвинтар з унікальними хрестами, що розташований поряд. У щоденнику Д. Я. Телегіна замальовано кілька хрестів та надгробків (Там само, арк. 21—24).

У м. Новомосковськ було оглянуто дерев'яний Троїцький собор, побудований у XVIII ст. і знову відкритий для церковної служби незадовго до приїзду туди Дмитра Яковича і кінознімальної групи. Про цей собор свого часу написав відому книгу Олесь Гончар (Там само, арк. 25).

Далі група побувала в Запоріжжі та відвідала острів Хортицю, вони довго говорили з А. Сокульським про те, де ж на Хортиці була Січ, відвідали могили Кіценка та отамана Гладкого. Потому група знову побувала на Томаківській Січі, потім в Нікопольському музеї, де поспілкувались з П. М. Богушем; оглянули територію Кам'янської Січі у с. Республіканець Бериславського р-ну на Херсонщині. Незадовільний стан Кам'янської Січі, яка функціонувала поблизу гирла р. Кам'янки у 1709—1711, 1730—1734 рр., Д. Я. Телегін відобразив на сторінках свого щоденника (Там само, арк. 27—38).

На Херсонщині Д. Я. Телегін разом зі знімальною групою побував і на північній околиці міста Цюрупинська, де був встановлений знак (невеличка стела на постаменті) з написом: «На цьому місці в 1711—1730 рр. була Олешківська Січ». Поруч стояв дерев'яний хрест, за стелою — великий щит (близько 3 × 5 м), який сповіщав: «500 років козацтву. Олешківська січ». Навколо був розбитий невеликий (біля 50 × 70 м) парк з молодих дерев, а поруч знаходився Херсонський целюлозно-паперовий комбінат. Потім група відвідала Херсонський музей, де для фільму зняли портрет Івана Сулими (Там само, арк. 39, 40).

А через півтора місяці після поїздки з кіногрупою, 24 жовтня того ж 1990 р. Д. Я. Телегін знову повернувся в місця, де мала бути Олешківська Січ, намагаючись уточнити локалізацію пам'ятки. Він зазначив у своєму щоденнику: «*Зроблено це було за рахунок одного дня засідань конференції, присвяченої 100-річчю Херсонського музею "Музей і сучасність"*». Разом із Д. Я. Телегіним на пошуки справжнього місцезнаходження Олешківської Січі вирушила і група учасників конференції: С. Ж. Пустовалов, В. Є. Іллінський, В. М. Шалобудов та О. П. Безверхий (Там само, арк. 42).

Д. Я. Телегін доповідає на конференції «Часи козацькі» у м. Запоріжжя, 1999 р.

У щоденнику Дмитро Якович написав: *«На цей раз ми були озброєні документацією набагато краще. У нашому розпорядженні було три документи, люб'язно надані нам В. О. Ленченком…»* Цими документами були: план місцезнаходження «куренів» Січі з прив'язкою до автопідприємства та залізної дороги, складений В. Ленченком у 1977 р.; розріз одного з куренів та фотографія того ж розрізу з видом на будівництво паперово-целюлозного комбінату. Вказані документи дали можливість вийти точно на місце «куренів Ленченка», хоча місцевість була дуже змінена будівельними роботами. В польовому щоденнику Дмитра Яковича накреслено два схематичні плани вказаної місцевості (Там само, арк. 42—43 зв.)

В особовому фонді Д. Я. Телегіна зберігається і подарований йому примірник наукового звіту Володимира Ленченка за 1972 р.: «На городищі Олешківської Січі» (10 аркушів машинописного тексту). В цьому науковому звіті йдеться про те, що місце розташування Олешківської Січі визначено досить орієнтовно, тут не провадились археологічні дослідження, кількість матеріальних пам'яток, пов'язаних із Січчю і представлених в Музеях, незначна. Очевидно, це пов'язано як з невеликим терміном перебування запорізького Коша в Олешках, так і специфічними природними умовами навколишньої місцевості: низький лівий берег Дніпра, який під час весняних повеней не раз затоплювався, а від степу на городище поступово насувалися піски, тому залишки січових укріплень поступово руйнувалися і зникали (Там само, спр. 302).

Отже, в 1990 р. було уточнено місцезнаходження Олешківської Січі. Д. Я. Телегіну вдалось відшукати залишки території Олешківської Січі, не знищеної будівництвом. В особовому фонді Д. Я. Телегіна зберігається також схематичний план розміщення Олешківської Січі, датований 24 жовтня 1990 р., а також інші кресленики (Там само, спр. 303).

В процесі написання наукових звітів про проведені розкопки вчений залишав собі копії звітів для подальшої роботи, позначаючи на папці: «авторський екземпляр», тому в особовому фонді Д. Я. Телегіна відклались авторські екземпляри наукових звітів про археологічні дослідження взагалі, і пам'яток українського козацтва зокрема.

Починаючи з 1991 р. археологічна експедиція «Часи козацькі» розпочала стаціонарні дослідження на пам'ятці Олешківська Січ. Судячи з письмових джерел, ця Січ функціонувала в 1711—1728 рр. і була спалена при переході козацького коша на інше місце. На час археологічних досліджень територія цієї Січі вже була зайнята промисловою зоною міста Цюрупинська. Місцезнаходження тієї частини Січі, яка збереглася до нашого часу, було уточнено в 1990 р., а вже в наступному, 1991 р. розпочались стаціонарні розкопки. В 1992 р. в експедиції працювали кілька загонів, які досліджували різні місця, де знаходились археологічні пам'ятки, пов'язані з українськими козаками: на острові Мала Хортиця, на Олешківській Січі, в Солониці та в Трахтемирові. Дмитро Якович того року працював на розкопках Олешківської Січі та в Солониці. Археологічні розкопки Олешківської Січі були продовженням археологічних досліджень 1991 р. (Там само, спр. 304).

В особовому фонді зберігається авторський примірник спільного звіту Д. Я. Телегіна та В. Я. Бойка «Археологічні дослідження на Олешківській Січі в 1991—1992 рр. (попереднє повідомлення)», два екземпляри машинопис-

ного тексу по 6 сторінок, а також звіт про подальші дослідження: Д. Я. Телегін, В. Я. Бойко. «Звіт про польові дослідження експедиції "Часи козацькі" в 1992 р.», 18 сторінок машинописного тексту та ілюстрації (21 таблиця: фото, рисунки, ксерокопії рисунків), кресленики за 1991—1992 рр. на міліметрівці та ксерокопії креслень (Там само).

У 1993 р. дослідження Олешківської Січі було продовжено. Знову працювали кілька загонів експедиції. За попереднім планом передбачалось, що експедиція «Часи козацькі» проведе розкопки на територіях кількох січей: Хортицькій, Кам'янській і Олешківській, а також проведе обстеження некрополів чорноморського козацтва на Одещині та продовжить пошукові роботи по локалізації табору Северина Наливайка 1596 р. на річці Солониці поблизу м. Лубен на Полтавщині. Але не відбулися заплановані охоронні розкопки на Кам'янській Січі (пізно прийшли кошти) та не вдалося провести бурові роботи на місці табору Наливайка — оренда бурової установки виявилась занадто дорогою, експедиція не мала на це коштів.

Таким чином, у 1993 р. експедиція працювала на гроші, що їх перерахували Управління культури Херсонської обл., а також управління робіт Цюрупинська. Пізніше, у вересні місяці, експедиція отримала трохи фінансування від Державного комітету по науці і технології Кабінету Міністрів України за заявленою науковою темою: «Охорона і вивчення нерухомих пам'яток українського козацтва» (Там само, спр. 305).

Експедиційний загін під керівництвом Д. Я. Телегіна та за участю В. Я. Бойка в 1993 р. продовжив розкопки на території Олешківської Січі на Херсонщині, також вони провели розвідку в районі Прогноївської паланки і обстежили некрополі Чорноморського козацтва Одещини. Про археологічні дослідження Олешківської Січі в 1993 р. в особовому фонді вченого зберігається рукопис: Д. Я. Телегін, В. Я. Бойко «Звіт про археологічні дослідження пам'яток українського козацтва в 1993 р.», в якому йде мова про розкопки в Олешках, розвідки в районі Прогноївської паланки та обстеження некрополів Чорноморського козацтва в районі Одеси та околиць міста. В районі Прогноївської паланки було також обстежено руїни церкви та пам'ятник козаку в с. Геройське (Прогної), а також оглянуто кам'яні хрести на цвинтарі.

Разом з текстом звіту в особовому фонді зберігається альбом ілюстрацій в кількості 8 таблиць. Даний науковий звіт написаний Д. Я. Телегіним в співавторстві з В. Я. Бойком, з яким вони разом працювали на розкопках. Зберігається в особовому фонді також і машинописна копія наукового звіту О. М. Титової та В. Я. Бойка «Звіт про розкопки на Олешківській Січі у 1994 р.» У звіті є також копії малюнків археологічних знахідок на території Олешківської Січі як-то: фрагменти посуду, козацьких люльок, різних залізних виробів, а також знайдений у курені срібний перстень-печатка (Там само, спр. 306—308).

Крім того, в особовому фонді Д. Я. Телегіна зберігаються машинописні тексти його робіт, присвячених Олешківській Січі: «В пошуках Олешківської Січі» та «Археологічні дослідження на Олешківській Січі» (Там само, спр. 309, 310).

У зв'язку з наближенням 400-річчя великої битви біля с. Солониця на Полтавщині 1596 р. між козацько-селянським військом під проводом Северина Наливайка і польською армією, експедиція «Часи козацькі» під керівництвом Д. Я. Телегіна в 1991 р. провела обстеження місцезнаходження козацького табору. Було проведено ретельний огляд місцевості, складено її детальний план, зібрано археологічний матеріал та закладено пошукові шурфи. Серед знахідок була кераміка рубежу XVI—XVII ст., уламки чавунного казанка та інші речі. Раніше тут також знаходили козацькі люльки. Було встановлено, що табір Северина Наливайка розташовувався на Туркачівському пагорбі (Там само, спр. 311).

У липні 1992 р. археологічна експедиція «Часи козацькі» під керівництвом Д. Я. Телегіна більш детально дослідила пам'ятку козацьких часів біля с. Солониця Лубенського р-ну на Полтавщині. У 1596 р. табір Северина Наливайка, довжиною біля 2 км, був розташований на пагорбі і укріплений кількома рядами возів, скутих ланцюгами і засипаних землею, одним боком він прилягав до заболоченої заплави ріки Сули. Експедиція «Часи козацькі» в 1992 р. працювала на кошти, що надходили в основному від Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, управлінь культури Херсонської, Запорізької та Полтавської областей, а також спонсорів, зокрема Цюрупинського малого підприємства, журналу «Пам'ятки України» та ін. В експедиції із дослідження цієї пам'ятки взяло участь і Управління культури Держадміністрації Полтавської області.

У НА ІА НАН України в особовому фонді Д. Я. Телегіна зберігається авторський екземпляр «Звіту про польові дослідження експедиції «Часи козацькі в 1992 році», написаний у співавторстві з В. Бойком. У фонді крім, тексту звіту, також зостались польова документація (польові креслення на міліметрівці, кальці та їх ксерокопії; крім цього — в фонді зберігаються малюнки знахідок, а також польовий «Щоденник досліджень в с. Солониця в 1992 р.» власноручно написаний Дмитром Яковичем (Там само, спр 312, 315).

Також в архіві зберігається машинопис статті Д. Я. Телегіна «Солониця: в пошуках табору Наливайка» та вирізка з газети з публікацією

цієї ж статті. Є в фонді і польові креслення на міліметрівці Туркачівського пагорба, на якому був розташований табір, та двох шурфів. Крім того, в особовому фонді вченого знаходиться машинопис розділу 6 під назвою: «Період "домашніх" польсько-українських воєн» з великої роботи, присвяченої темі українського козацтва. В названому розділі мова йде про козацький табір та битву з ворогами біля р. Солониці (6 аркушів машинописного тексту). Також в особовому фонді Дмитра Яковича зберігається «Акт від 31 липня 1992 р.», в якому зафіксовано сам факт проведення і завершення археологічних досліджень в районі колишнього табору Северина Наливайка (Там само, спр. 316—319).

Досліджуючи козацькі пам'ятки, побував Дмитро Якович і на місці заслання Петра Калнишевського, останнього кошового отамана Нової Січі. В особовому фонді вченого зберігається рукопис його роботи «Авторські "розслідування": Соловки 1990. Про ікону Покрови Божої Матері». В роботі йдеться про поїздку, в якій вчений взяв участь у складі групи з обстеження місця ув'язнення на Соловках, куди Катерина II заслала останнього кошового отамана Нової Січі Петра Калнишевського в 1776 р. Таку групу в 1990 р. створило Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, і Дмитра Яковича було запрошено увійти до її складу. Група дослідників у складі чотирьох чоловік оглянула каземат, де 25 років провів Петро Конашевич. В Соловецькому монастирі кошового отамана посадили в «кам'яний мішок», звідки виводили під охороною тільки тричі на рік — на Великдень, Преображення та Різдво. Через чверть століття, у 1801 р. Олександр I звільнив ув'язненого козака, але їхати в далеку, складну, нелегку дорогу в дуже похилому віці Петро Калнишевський уже не міг, тому попросив залишити його в Соловецькому монастирі, де і помер через 2 роки, 31 жовтня 1803 р. у віці 112 років.

Науковці оглянули камеру, в якій тримали Петра Калнишевського, ознайомились з документами Наукового архіву Соловецького монастиря, побували в обласній бібліотеці та обласному архіві Архангельської області. До машинопису роботи додано таблицю з ілюстраціями (Там само, спр. 320—321).

Інше розслідування, вміщене в рукописі «Авторські "розслідування": Соловки 1990. Про ікону Покрови Божої Матері» називається «В пошуках ікони Покрови Божої Матері з Нової Січі». В 1991 р. Д. Я. Телегін займався пошуками слідів зниклих козацьких раритетів з Нікопольського краєзнавчого музею Дніпропетровської області, евакуйованих на початку Великої Вітчизняної війни, серед яких була і ікона Покрови Божої Матері. Доля ікони така: після зруйнування в 1775 р. Покровської Січі вона довго знаходилась в церкві села Покровське. Коли в 1930-х рр. церкву закрили, ікона потрапила до Нікопольського краєзнавчого музею Дніпропетровської області, де знаходилась до осені 1941 р. При наближенні фронту всі козацькі клейноди, чаша Івана Сірка, двопудове Євангеліє, а також ікона (всього 8 ящиків багажу) були вивезені спочатку до Краснодару, далі — до Ставрополя, а потім — до м. Моздок, де сліди цього багажу губляться. Вчений провів власне розслідування та виявив і назвав прізвища тих людей, яким було щось відомо про вивезені ящики. Висновок Дмитра Яковича такий — ікона остаточно ще не втрачена, тому потрібно продовжувати її пошуки (Там само, спр. 321).

Разом з двома згаданими працями, в особовому фонді вченого зберігається і короткий машинопис роботи під назвою «Козацька сторожа», в якій ідеться про знайдений доказ існування досить густої мережі козацьких дозорів на курганах на межі з Диким полем. Такі дозори димовими сигналами повідомляли про наближення ворога — в 1978 р. в одному з курганів поблизу села Чкалове Запорізької обл. було виявлено землянку, в якій були знахідки, датовані XVI—XVII ст. У фонді зберігаються дві фотографії розчищення знайденої в підніжжі кургану землянки (Там само, спр. 322).

У процесі досліджень пам'яток козацької старовини вчений розповідав про свої відкриття широким масам населення шляхом публікацій на сторінках преси. В його особовому фонді, крім уже названих робіт, зберігаються і інші вирізки з газет, що стосуються теми українського козацтва. Зокрема є велика сторінка з газети «Культура і життя» номер 22 за 3 червня 1990 р. «За життя і після смерті. Про Івана Сірка і Запорізьку Січ» (Там само, спр. 323).

Результати археологічних досліджень Д. Я. Телегіна відображені у великій кількості публікацій взагалі, а також і в роботах, присвячених темі козацтва. В особовому фонді Д. Я. Телегіна, крім рукописних матеріалів, зберігається верстка його науково-популярної книги під назвою: «Часи козацькі. Січі запорізькі». Книга написана за писемними джерелами та матеріалами нових археологічних розкопок на Хортиці, Каменській та Олешківській січах. В названій праці описано облаштування січей, побут та звичаї козаків, відображено «феномен українського козацтва» і його роль в історії України та Європи в XVI—XVIII ст. Книгу опублікувало в 1997 р. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Науково-дослідний центр «Часи козацькі» (Там само, спр. 324).

У результаті розкопок археологічних пам'яток запорізьких козаків та дослідження теми українського козацтва і запорізьких січей взагалі, в домашньому архіві Д. Я. Телегіна відклався ряд адміністративних документів, які ввійшли до його особового фонду, зокрема такі.

Постанова Бюро Колегії Головної Ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури № 39 від 24 вересня 1993 р. Про створення Центру охорони та вивчення історико-археологічних пам'яток українського козацтва «Часи козацькі» (Там само, спр. 325).

Довідка Головної Ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури від 3 жовтня 1993 р. про те, що Центр «Часи козацькі» буде розміщатись на території Товариства за адресою Київ, вул. Січневого повстання 21, корп. 19 (Там само, спр. 326).

Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності Науково-дослідного колективного підприємства (Центру) «Часи козацькі», датоване 14 квітня 1998 р (Там само, спр. 327).

Колективна угода членів науково-дослідного колективного підприемства «Часи козацькі», чернетка з правками (Там само, спр. 328).

Колективна угода членів науково-дослідного колективного підприемства «Часи козацькі», другий екземпляр виправленого тексту (Там само, спр. 328а).

Серед листів, що стосуються теми українського козацтва, в особовому фонді вченого в НА ІА НАН України зберігаються такі.

Лист Д. Я. Телегіна в Кабінет міністрів до п. Кравця Івана Михайловича з приводу створення в м. Києві пантеону поховань славних синів України минулого. Лист викликаний повідомленнями про плани перенесення останків гетьмана Івана Мазепи з Молдавії в Україну (Там само, спр. 329).

Лист-звернення Центру «Часи козацькі» до Президента Ліги Українських меценатів п. Петра Яцика з проханням про допомогу Ліги з 1996 р. на 2—3 роки (Там само, спр. 330).

Лист-повідомлення освітньої фундації Петра Яцика про неможливість підтримати проект Українського товариства охорони пам'яток історії та культури через зобов'язання перед іншими установами (Там само, спр. 331).

Особовий фонд Д. Я. Телегіна містить значний обсяг документів, що свідчать про великий особистий внесок вченого в археологічні дослідження українського козацтва.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Особовий фонд Д. Я. Телегіна, ф. 54, спр. 301—332.

G. O. Stanytsina

RESEARCH OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE BY D. YA. TELEHIN (according to documents stored in the Scientific Archive of the Institute of Archeology, NAS of Ukraine)

The Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine keeps the personal holding of the prominent Ukrainian archaeologist Dmytro Telehin (1919—2011), Doctor of historical sciences, Professor, who studied archeological sites from the Paleolithic to the Middle Ages. The entire home archive of the scholar whose materials are arranged according to the archeological periods was brought to the Scientific Archive. Within the thematic complex the documents are arranged by dates and content.

This publication is devoted to those documents of the personal fund D. Ya. Telehin, which relate to the study of archaeological sites and history of the Ukrainian Cossacks. TThe collection contains: field diary, copies of scientific reports on archeological excavations, drawings and plans of the area and excavations, photographs and drawings of finds and other documents. Archival materials related to the study of the Sich territories where the Cossacks lived and their necropolises are located, were dated from 1990 to 1994. Dmytro Telehin inspected and researched the following Cossack Sichs: Tomakivska (1564—1593) near the town of Marhanets; Bazavlutska (1593—1630) near the village of Leninske; Mykytynska (1638—1652) in Nikopol; Chortomlytska or as it was also called Kapulivska, or «old» (1652—1709) near the village of Kapulivka; Pokrovska, which was called «new» (1734—1775), near the village of Pokrovsk in the Kherson region.

The personal stock of D. Ya. Telehin contains the documents that reflect the visit of the scholar to island of Khortytsia, the research of the Oleshkivska Sich (1711—1728), as well as the camp of Severyn Nalyvaiko on Turkachivsky hill near the village of Solonitsa (in 1596), Poltava region. Of considerable interest are the documents about the journey of D.Ya. Telegin to the island of Solovky, Arkhangelsk region where Petro Kalnyshevsky, the last Hetman of the New Sich, has been exiled.

The scholar's collection also contains his lifetime publications on the topic of the Cossacks, the layout of the book «Cossack times. Sich Zaporiz`ka» and other documents concerning Ukrainian Cossacks, their places of residence and burial.

Keywords: Ukrainian Cossacks, Zaporizhia Siches, Chyhyryn, Subotiv, Solovky, Solonytsia.

Одержано 5.09.2020

СТАНИЦІНА Галина Олександрівна, провідний архівіст, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
STANYTSINA Galyna, Leading archivist, the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
E-mail: galina.stanitsin@gmail.com.

СТАТТІ

УДК 903'12(477)"632" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.06

L. Demay, P. M. Vasylev, L. V. Koulakovska,
D. V. Stupak, P. S. Shydlovskyi, V. I. Belyaeva

PALAEOLITHIC HUMAN SOCIETIES DURING THE UPPER PLENIGLACIAL PERIOD AND THEIR CONNECTIONS WITH THE ANIMAL WORLD ACCORDING THE EVIDENCE FROM ARCHAEOLOGICAL SITES OF UKRAINE

We present here a synthesis about activities of Palaeolithic human populations from the North Ukraine during the first part of the Upper Pleniglacial (around 26000—20000 BP), particularly linked to mammals.

Keywords: *Upper Palaeolithic; Zooarchaeology; Subsistence activities; Gravettian; Epigravettian*

Introduction. At the end of the Upper Pleistocene, the climatic conditions were unstable, which leads to the modifications of the palaeoenvironmental and geographical conditions. The first part of Upper Pleniglacial (26—20000 BP) was characterized by the Last Glacial Maximum with the maximum extension of ice sheet and permafrost, a dry and cold climate in a tundra-steppe environment (Velichko, Zelikson 2005; Haesaerts et al. 2007; Clark et al. 2009). The different animal species had to adapt to these environments. It is also during this period that the transition between Gravettian and Epigravettian technocomplexes took place. The territory of Ukraine, area we are concentrating on, covered a large space, with different biotopes, which makes the link between the extracarpathic area and the plain (fig. 1).

We present here the situational analyses of recent archaeological works on open air sites in the North part of Ukraine (fig. 2).

Pushkari group was discovered in 1932 (Rudinski 1947). The sector I was excavated by M. J. Rudinskyi in 1932—1933, on 144 m^2, the sector II by P. I. Boriskovskyi in 1937—1939, on 400 m^2, the sector III 1937 by Boriskovskyi, the sector IV by Boriskovskyi in 1938—1939, on 20 m^2, the sector V by V. I. Belyaeva between 1981 and 1996, the sector VI too, in 1997. The sector VII was highlighted by surveys carried out in 1996—1998 by Yu. N. Gribchenko and excavated by V. I. Belyaeva with P. M. Vasil'ev until 2018, on 98 m^2.

Pogon (Pushkari 8) was discovered in 1940 by M. V. Voevodskyi who excavated it (Voevodskyi 1950). From 2011 to 2013, P. M. Vasyliev excavated it in another sector, on 14 m^2 (Vasyliev 2014).

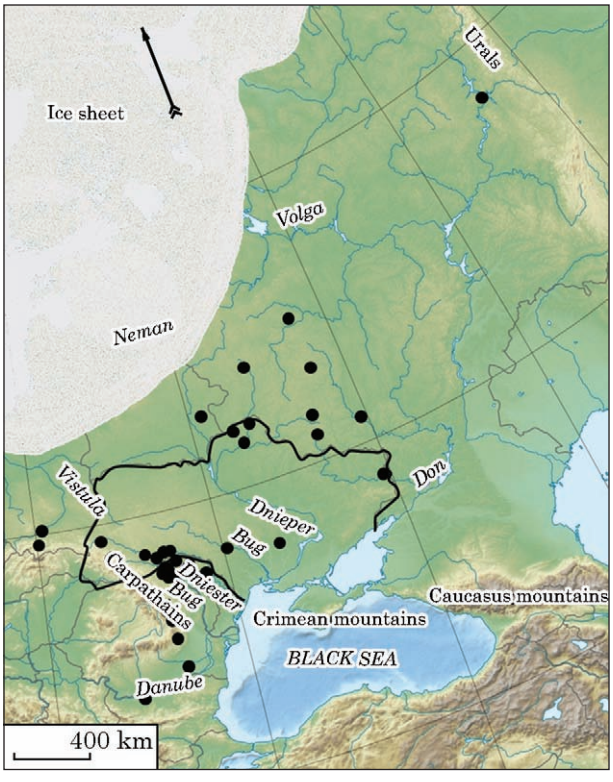

Fig. 1. The main archaeological sites in the East European between 26—20000 BP with the extension of ice sheet and the delimitation of Ukraine

© L. DEMAY, P. M. VASYLEV, L. V. KOULAKOVSKA, D. V. STUPAK, P. S. SHYDLOVSKYI, V. I. BELYAEVA, 2020

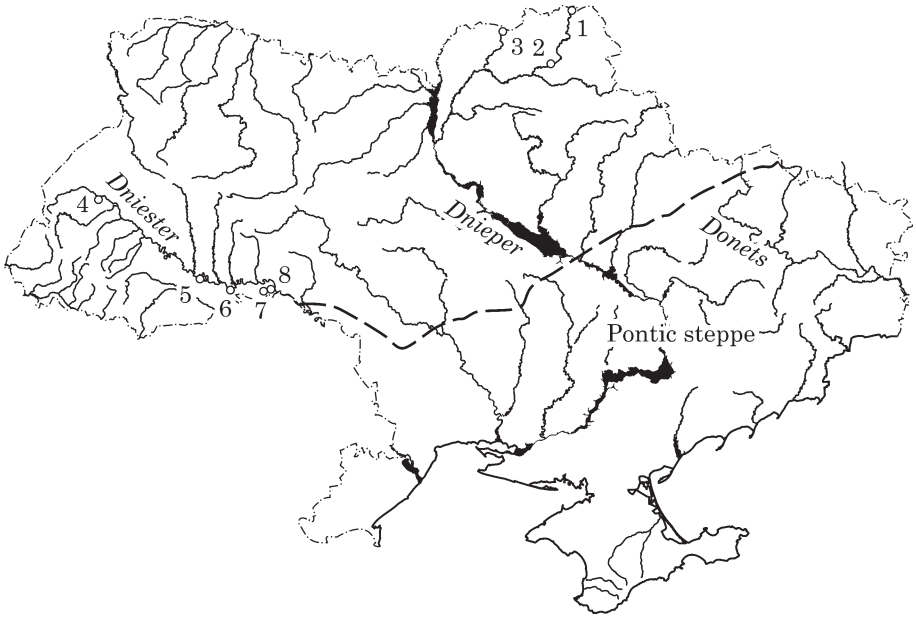

Fig. 2. Main archaeological sites of the first part of Upper Pleniglacial (26—20000 BP) from the North part of Ukraine: 1 — Pushkari 1 and 8 (Pogon); 2 — Obollonnya; 3 — Klussy; 4 — Galich 1; 5 — Dorochivtsy III; 6 — Oselivka 1; 7 — Molodova V; 8 — Korman IV

Obollonnya was discovered in 2010 during civil engineering. The excavations led by D. V. Stupak were made in 2011—2013, on 12 m^2 (Stupak et al. 2014).

Klussy, discovered in 1964, was excavated by I. G. Shovkoplias in 1965—66, on 1.300 m^2 (Shovkoplias 1967). D. V. Stupak made new test pits in 2002 on 14,9 m^2 and excavations in 2005 on 27 m^2 (Stupak 2008; Nuzhnyi 2009).

Galich 1 was discovered in 1988 and excavated in the 2000^s by O. Sytnyk and K. Cyrek (Wojtal et al. 2001; Sytnyk et al. 2005).

Dorochivtsy III was discovered in 1968 by A. P. Chernysh (Chernysh 1985). The excavation have been led by L. V. Koulakovska in 2007—2010 (Kulakovska et al. 2012). New excavations are in process by L. V. Koulakovska and M. Połtowicz-Bobak.

Oselivka sites were discovered in the 1920^s. The layer III of Oselivka 1 was excavated on 55 m^2 (Borziac et al. 2006; Chernysch 1973).

Molodova V was discovered in 1948 by A. P. Chernysh (Chernysh 1959). The layer 8 was excavated on 750 m^2 and the layer 7 on 860 m^2.

Korman IV was discovered in 1930—31 by I. G. Botez (Chernysh 1977). The layer 7 was excavated on 118 m^2 and the layer 6 on 210 m^2.

All these sites are relied to the Gravettian. The Gravettian in Eastern Europe developed from 28000 to 20000 years BP (Chernysh 1959; Ivanova, Tzeitlin 1987; Otte 1982). Lithic technology is characterized by the use of uni- and bipolar cores to produce blades and bladelets by applying mostly soft hammer and using blades as the main blanks for the manufacture of different types of tools. Among the tools, the most revealing are elements of projectile weapons primarily such as Gravettes and micro-gravettes made by abrupt and semi-abrupt retouching, different variants of points on blades, shouldered points. The beginning of the Upper Gravettian is contemporary with the deposit of the first loessic cover of the upper pleniglacial in a cold but still slightly humid environment, evidenced by the associated tundra gleys. It is characterized by the development of shouldered points. It is known in Molodova V/8—7, located in humic silts to a temperate episode (Tursac), dated between 25—23000 BP. The formal tools are made up of burins (dihedral, on truncation, on break), implements with abrupt retouch (gravettes, micrograveттes), blades, truncated elements, endscrapers, shouldered points, retouched and pointed blades. In the Dnieper basin, Pushkari I, Pogon and Klussy represent a particular facies called Pushkarian (Belyaeva 2002). The lithic industries are characterized by points with a curved back and a different processed basal parts, massive rectangles and burins, mainly on blades. Some sites present small series of shouldered points and «Kostenki knives».

The Obolonnya industry is characterized by dominant unipolar, very used cores. From tool-complex the largest group are blades and bladelets with retouching of various types. Most part of burins was produced on blades or bladelets. Dominate burins on truncation and dihedral. Scrapers are typically made on flakes, scrapers with a nose totally dominate. Microliths are rare. The stone complex is complemented by two basal fragments of points of the Isturitz type, produced from a mammoth tusk. So this site is relied to Epiaurignacian. Sites are generally characterized by limited development and none provided storage pits. Pushkari 1 and Molodova V yielded more structures. The lithic industries were made on local raw material (table 1; 2).

Our aim is to better understand the way of life of the nomadic hunthers-gatherers, especially focusing on humans and other mammal relationships. For that we take in account zooarchaeo-

Table 1. Main archaeological sites and data in the North Ukraine between 26000 and 20000 BP

Sites	Altitude, m	Structures			Lithic remains				Type of site
		Hearth (s)	Small pits	Dwelling structure	Number of remains	Number of tools	Dominant tools	Raw material local / exogenous	
Dorochivtsy III/6	26	yes	no	no	23286	491	endscrapers, blades, bladelets	yes	temporary camp
Dorochivtsy III/5	26	no	no	no	19	7	burins	yes	halt
Dorochivtsy III/4	26	yes	no	no	604	27	endscrapers, blades, bladelets	yes	temporary camp
Dorochivtsy III/3	26	yes	no	no	3981	40	the same	yes	temporary camp
Galich 1	—	yes	no	no	105	12	endscrapers, burins	local	killing and butchering camp
Klussy, 1965—66	20—30	yes	no	no	10500	≈400	burins, points	local	temporary camp (s)
Klussy, 2002, 2005	20—30	yes	no	no	5997	261	burins, points, pièces esquillées	local	temporary camp
Korman IV/7	22—28	yes	no	no	146	29	endscrapers, burins	local	—
Korman IV/6	22—28	yes	no	no	625	55	endscrapers, burins, retouched blades	local	temporary camp
Molodova V/8	50	yes	no	no	1462	132	the same	yes, and Volhyn flint	temporary camps
Molodova V/7	50	yes	no	no	51032	2183	burins, endscrapers, retouched blades	yes	base camp
Obollonnya, 2010	6—10	no	no	no	16	2	burins	yes	temporary camp? killing and butchering site?
Obollonnya, 2011—13	6—10	no	yes	no	11553	250	scrapers, burins, retouched blades and bladelets, microliths	yes	temporary camp? killing and butchering site?
Oselivka 1	50—55	yes	no	no	—	—	points, burins, endscrapers	—	flint workshop
Pushkari 1, exc. I	35—40	yes	no	no	≈100000	—	backed point on blades and bladelets, rectangles, point on a blade, burins, scraper	yes	temporary camp (s)
Pushkari 1, exc. II	35—40	yes	no	yes		—	the same	yes	temporary camp (s)
Pushkari 1, exc. V	35—40	yes	no	yes		—	the same	yes	temporary camp (s)
Pushkari 1, exc. VII	35—40	yes	yes	yes?	36777	1489	the same	yes	slaughtering and butchering site
Pushkari 8, exc. I—VI	35—40	no	no	no	671	67	shouldered and backed points, rectangles, point on a blade, burins, scraper	yes	temporary camp (s)
Pushkari 8, exc. VII	35—40	yes	yes	no	3552	130	the same	yes	slaughtering and butchering site?

logical remains to highlight the modalities of use of mammal resource by humans, the modalities of settlement in the territories and a part of human strategies and ways of thinking.

Material and methods. We used precedent data obtained from the sites taken in account, to analyse them in their globality (table 3). We focus on faunal remains by the zooarchaeological approach. These data were obtained from paleontology, biology, quantification, mortality profiles of mammals, ethology, taphonomy and paleoethnography.

Research Taphonomy. In Dorochivtsy III, the layers 7, 2 and 1 were badly preserved, in leached soils. The layers 6—3 were more quickly buried, well protected, but with some soil movements in particular in layer 6. The index numbers of correlation linked to the skeletal preservation and bone density of these four layers do not show differential preservation due to naturel processes of dispersion neither due to predator (s) (Demay et al. 2015).

In Galich 1, mammoth bone surfaces show intensive root etching, making it impossible to

carry out detailed taphonomic study (Wojtal et al. 2001).

In Molodova V, the archaeological layers are well preserved, also as faunal remains (Chernysh 1987).

In Korman IV, the deposits are inclined towards the river, having caused zones of rupture in the stratigraphy, but are generally well preserved (Chernysh 1977).

In Obollonnya, bones show well preservation. We observed the same phenomena of alterationin both locci. Bone are affected by weathering and runoff water. Small bones and bones of small mammals were present. All the bones are damaged by oxidation phenomena due to water percolation and more than half of the bones are affected by plant root marks. Many bones are affected by alterations due to *charriage-a-sec*. There are few marks of carnivores or rodents. Bones were quickly buried in a wetland in the subsurface andsubjected to some movement of sediments. During the warm season the melting ice probably caused flooding of an ancient channel of the Desna river which could affect this assemblage, but with a low flow of the water (Stupak et al. 2014; Demay et al. 2016a).

In Pushkari and Pogon, the taphonomic observations are similar. The surfaces of bones are altered by weathering and bones are pulverulent or concretioned.The bones were covered by loess sediments, whose acidity is probably the origin of the intense alteration of the bones. The oxide deposits (manganese and iron), due to water percolation are visible on many bones of large, medium and small mammals. There are few pits of dissolution due to runoff of water and acidic solutions generated by the installation of a vegetative cover later and upperoxidized sediments. Some bones are affected by traces of *charriage-a-sec*, reflecting some soil movements and of trampling, but not really intense. The types of fractures observed on the bones of large mammals and medium-sized mammals are longitudinal cracks, spiral and stepped breakages. It is due to freeze/thaw action. Root etching are concentrated in small parts of the bones of all species. It shows a relatively poor vegetation cover on the promontory (Demay et al. 2016b).

Table 2. Main archaeological sites and data in the North Ukraine between 26000 and 20000 BP

Site	Layer / sector	Dating	Reference	Material
Dorochivtsy III	6	22300 ± 100	GrA-44217	Charcoal
	4	20976 ± 76	COL 1114.1.1	»
	3	20700 ± 90	GrA-44705	»
		20504 ± 83	COL 1115.1.1	»
Galich I	3	25100 ± 450	Ki-8928	»
	3	24900 ± 450	Ki-8929	»
	2	24600 ± 450	Ki-8930	»
	2	24 200 ± 600	Ki-8931	Bone
	1	23500 ± 600	Ki-8932	»
Korman IV	7	24500 ± 500	GIN-1099	Charcoal
	7	25140 ± 350	LU-586	»
	5	18000 ± 400	GIN-719	»
	5	18560 ± 2000	SOAN-145	»
Molodova V	8	>24600	LU-14	»
	7	23000 ± 170	GrA-9455	»
		25170 ± 210	GrA-9457	»
		23650 ± 140	GrA-22909	»
		25130 ± 220	GrA-9564	»
		21070 ± 150	GrA-9443	»
		23120 ± 330	GrA-27614	»
		23000 ± 800	MO 11	»
		23700 ± 320	GIN 10	Humific soil
Obollonnya	2010	15200 ± 200	SPb 442	Mammoth long bone
	2011	20730 ± 120	Ox 28035	Mammoth bone
Oselivka 1	—	22600 ± 300	GIN-4834	—
Pushkari 1	Exc. II	16775 ± 605	QC899	Bone burned
	Exc. V	19010 ± 220	AA1389	» »
		20500 ± 500	GIN11311b	Bone
		20900 ± 900	GIN11311a	»
		20600 ± 1200	GIN8529	Mammoth bone
		20700 ± 500	GIN8529a	» »
		21100 ± 400	GIN3381	Bone burned
		22350 ± 150	GIN11307	» »
	Exc. VII	19500 ± 240	Ki11901	Bone of horse
		20160 ± 180	GIN11310	Bone burned
		20350 ± 180	GIN10195	» »
		20840 ± 190	GIN11309	» »
Pushkari 9, lower level, 5 m	—	18690 ± 770	LU361	Mammoth bone
		22300 ± 500	GIN10193	Bone
		22500 ± 450	GIN10194	»
		23800 ± 700	GIN11315	»
		24000 ± 1200	GIN11312	»

Table 3. Main archaeological sites, data related to fauna and references in the North Ukraine between 26000 and 20000 BP

Sites	Faunal remains			Burned bones	Objects in hard matters of animal origin	Other use of bones	Art	References
	NR	MNI	Presence					
Dorochivtsy III/6	1118	8	—	yes	yes	no	yes	Demay et al. 2015
Dorochivtsy III/5	104	5	—	no	no	no	no	
Dorochivtsy III/4	1023	8	—	yes	no	no	no	
Dorochivtsy III/3	662	6	—	yes	yes	no	no	
Galitch 1	151	2	—	no	no	no	no	Wojtal et al. 2001
Klussy, 1965—66	—	—	yes	yes	no	no	no	Shovkoplias 1967
Klussy, 2002, 2005	—	—	yes	yes	no	no	no	Stupak 2008
Korman IV/7	—	—	yes	—	no	no	no	Tatarinov 1977
Korman IV/6	50	6	—	—	yes	no	no	
Molodova V/8	276	11	—	—	yes	no	yes	Alekseeva 1987
Molodova V/7	1493	43	—	yes	yes	no	yes	
Obollonnya, 2010	72	4	—	no	no	no	yes	Demay et al. 2016a
Obollonnya, 2011—13	787	5	—	yes	yes	no	no	
Oselivka 1	—	—	yes	yes	no	no	no	Chernysh 1975
Pushkari 1, exc. I	—	3	—	—	no	no	no	Rudinski 1947
Pushkari 1, exc. II	—	48	—	—	yes	yes	yes	Boriskovski 1953
Pushkari 1, exc. V	—	79	—	—	yes	yes	no	Sablin 1997
Pushkari 1, exc. VII	7564	22	—	yes	yes	yes	no	Demay et al. under press
Pushkari , exc. I—VI	—	—	yes	—	no	no	no	Boriskovski 1953
Pushkari 8, exc. VII	7344	8	—	yes	no	yes	no	Demay et al. under press

All these sites present well preserved traces of human occupations.

Faunal spectrum. The main species (255 individuals) present in all archaeological sites are Mammoth (56.1 %), Reindeer (12.9 %), Horse (11.4 %), Fox (9 %) and Wolf (5.5 %), followed by Red deer, Bison, Hare, Woolly Rhinoceros, Moose and Bear (all <2 %).

The faunal spectrum in each site is few diversified. Molodova V present the most varied faunal spectrum. We often find the trio Mammoth-Reindeer-Horse. Galich 1, Pushkari 1 and Obollonnya seems to be oriented to monospecific exploitation, Mammoth (fig. 3).

Looking to the type of occupations the base camp shows quite equal representation of Horse, Reindeer and Mammoth. The hunting halt correspond to a more easy taxon acquisition, Reindeer. The killing and butchering sites show also some more specialized acquisition of fox carcasses. Some temporary camps could correspond to specialized mammoth hunting sites (fig. 4).

Mammoth is more dominant in the North and Reindeer and Horse in the Middle Dniester.

Season of occupation. Dorochivtsy III shows different seasonsof occupations. For Pushkari 1, Pogon and Obolonnya season has been estimated about the possibility of calve births in spring-summer (table 4; Rountrey et al. 2012).

Mortality profiles of mammals. Reindeers are mainly young adults, with some adults, males and females, typical of anthropogenic selections. The fact that youngs, females and males are together could correspond to the times of herd grouping, in June—July or / and in October-November. We cannot obtain reliable data about the horse, but the presence of juveniles and adults suggests an acquisition within mare and foalherds. Re-

Table 4. Season of occupations of the main archaeological sites in the North Ukraine, between 26000 and 20000 BP

Site	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Dorochivtsy III/5						—	—	—	—	—		
Dorochivtsy III/4	—	—	—	—	—						—	—
Dorochivtsy III/3			—			—	—	—	—	—		
Obollonnya	—	—	—				—	—	—	—	—	—
Pushkari 1	—	—	—				—	—	—	—	—	—
Pogon	—	—	—				—	—	—	—	—	—

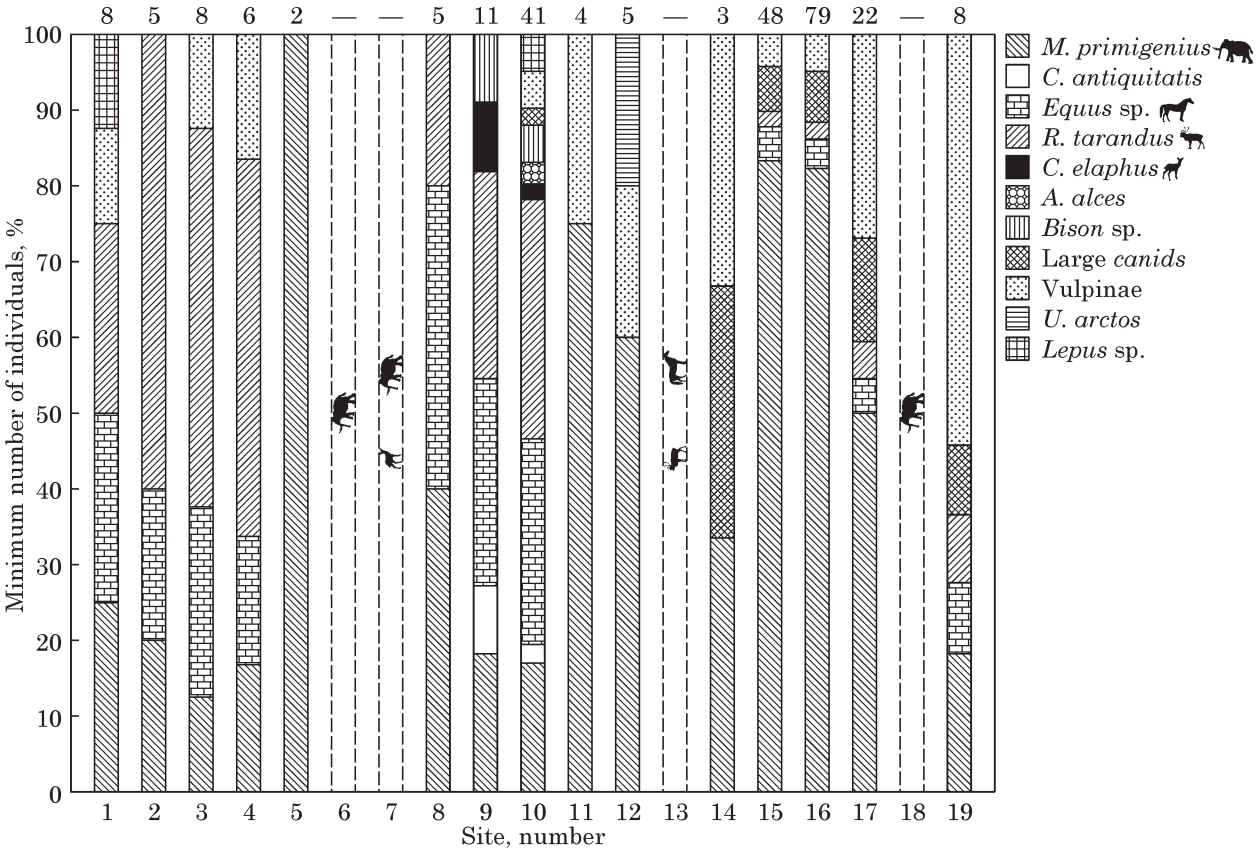

Fig. 3. Faunal composition in percentage of the minimum number of individuals and by occurencies of the main archaeological sites in the North Ukraine, between 26000 and 20000 BP: Dorochivtsy III: 1 — N 6; 2 — N 5; 3 — N 4; 4 — N 3; 5 — Galitch 1; 6 — Klussy; Korman IV: 7 — N 7; 8 — N 6; Molodova In: 9 — N 8; 10 — N 7; Obollonnya: 11 — boiling room; 12 — exsavation 2011—2013; 13 — Oselivka 1; Pushkari 1: 14 — exsavation I; 15 — exsavation II; 16 — exsavation V; 17 — exsavation VII; Pushkari 8 (Pogon): 18 — exsavation I—IV; 19 — exsavation VII

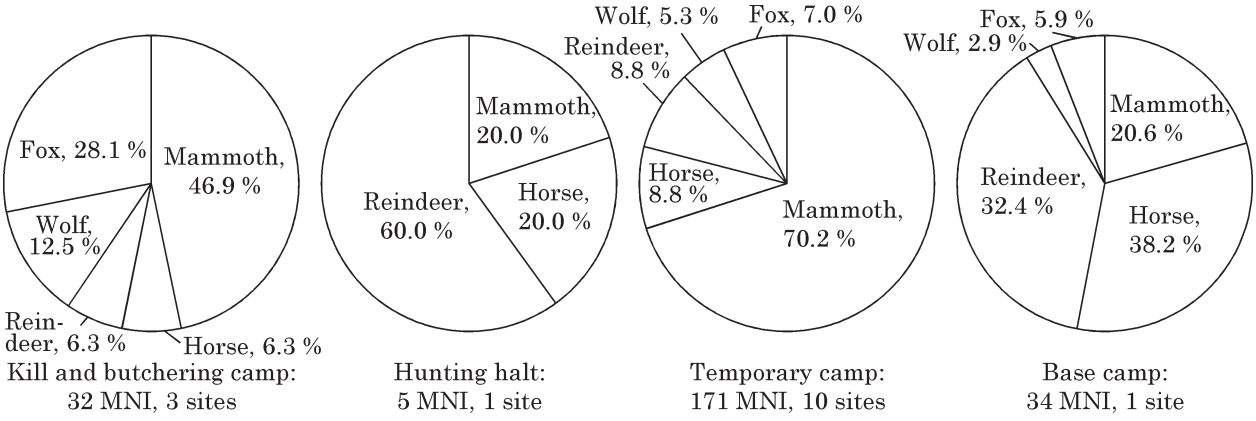

Fig. 4. Main species in percentage of the minimum number of individuals according to the type of occupations of the main archaeological sites in the North Ukraine, between 26000 and 20000 BP

garding mammoths, these are young individuals in all layers in Dorochivtsy III. It could be gathered bones orquarters of carcasses or a choice of killing the youngs. In Pushkari 1 / exc. VII mammoths are mainly adults and some juveniles. By comparing these data with the models of mortality profiles made on Elephantid populations (Haynes 1987), we see that this profile corresponds to human predation. Presence of juveniles and young adults, at least one female, allows us to identify one or more «matriarchal» herds. The presence of at least one male also identifies male group (s) or a lonely male (fig. 5).

Carcasses treatment. According to these sites we can build strategies of carcass treatments by humans from the anatomical elements representation, the cutmarks and the impacts of breakage. In Dorochivtsy III layers, parts of carcasses, mainly limbs, were brought showing a first treatment on the hunting site, then a secondary

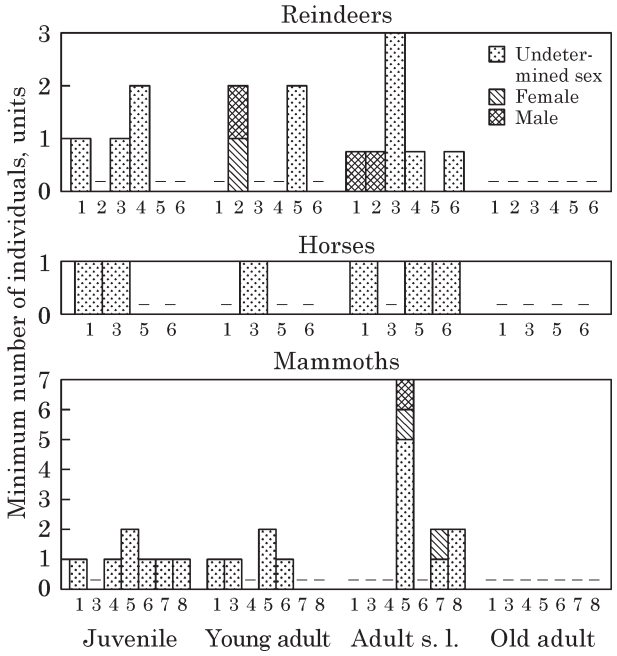

Fig. 5. Profiles of mortality of the main mammals in the main archaeological sites in the North Ukraine, between 26000 and 20000 BP: Dorochivtsy III: 1 — N 6; 2 — N 5; 3 — N 4; 4 — N 2; 5 — Pushkari 1: 6 — Pushkari 8 (Pogon); Obollonnya: 7 — boiling room; 8 — exsavation 2011—2013

treatment in the camp with disarticulation of the limbs and marrow removal. For horses, marrow was remove. Butchering activities on elephantids are difficult to see, due to the mass of soft tissue (Crader 1983). Moreover, only meat may have been taken, due to heavy bones (Bocherens et al. 2005). In Pushkari 1, Pogon and Obollonnya, mammoth carcasses are quite complete, showing that humans stayed near the killing site.

Used of hard material of animal origin. Some archaeological layers furnished boneous pieces or / and other uses of bones. In Korman IV/6, a bone awl was found (Chernysh 1977). In Molodova V/8, a bone awl, an ivory pendants and perforated shells were found (Abramova 1995). In Molodova V/8, three bone awls, three *lissoirs*, six *bетons percés* and four picks made on reindeer antler, two handles, three bone points, an ivory point, a perforated fox tooth, perforated shells and a perforated talus of red deer were found (Abramova 1995). In Dorochivtsy III/6 ivory points, bone awls and an engraved tusk were found. In Obollonnya, two ivory points and an engraved tusk were found. In Pogon mammoth bones were stored vertically in pits around a hearth, maybe as a wedging structure. In Pushkari 1 / exc. II, mammoth tusks were disposed around hearths, interpreted as remains of dwelling structures. In the exc. V, mammoth skulls were put around a hearth, also interpreted as a dwelling structure. In these sectors were also found a *lissoir* made on mammoth rib and two ivory pendants. In the sector VII mammoth tusks were stored, canid bones were put in small pits and a femur of fox was sawn.

In all sites bones were use as fuel to nourish fire, notably mammoth ribs.

Discussion. ***Human settlements and chronocultural comparisons.*** The same sites were reoccupied, sometimes at different seasons, linked to local lithic ressources. In the Dniester valley it corresponds to displacements of small human groups, excepting in Molodova V/7, which could be a base camp, or a mix of several layers. In Pushkari 1, it could correspond to more important human group or gathering of different groups. It shows the continuity of occupations of the territories until 20000 BP, with the persistence of important and organized activities, innovations and varied behaviors and the coexistence of cultures.

Other ukrainian sites could be contemporaneous or dated to just after 20000 BP: Novgorod-Siverskyi, Kyrylivska, Radomysh'l and Molodova V/6.

Novgorod-Siverskyi presents similar lithic features to the Pushkarian and could be contemporaneous. We would need to deepen our analyses of this site, still in process. It is characterized by a varied faunal spectrum with many reindeers, mammoths, canids and lagomorphs (Pidoplichko 1947).

Kyrylivska (Khvoika 1913), dated between 20—19000 BP, furnished a late Gravettian lithic industry (Shydlovskyi, Stupak 2015). It is the latest Gravettian sites in the Dnieper basin of the northern zone. Numerous faunal remains were found, mainly Mammoth (Pidoplichko 1969), whose an engraved tusk.

Radomysh'l (Shovkoplias 1965), is dated to around 19000 BP but could be a little bit older. The Gravettian lithic industry does not have close analogues in the frames of Gravettian technocomplex (Kononenko 2018). The faunal spectrum is dominated by Mammoth (67 individuals; Kornietz 1962; Péan, Kononenko 2004).

Molodova V/6, dated to around 20000 BP, yielded the earliest Epigravettian features (Chernysh 1987). The fauna is dominated by Reindeer, then Horse and Mammoth. There many pieces made in bone, ivory and antler.

The layer 6 of Dorochivtsy III raises questions. Indeed, the shouldered points and the particular engraved tusk seems to be Epigravettian feature premises.

After the peak of LGM, it should be noted that, between 19—16000 BP, there are no Upper Palaeolithic sites in northern Ukraine, except for the Middle Dniester group. In the northern part of Ukraine, the spread of Epigravettian industries is associated with a much later time, from 15000 BP (Molodova V, Ovruch, Mizyn, Barmaky, Mezhyrich and Yudinovo groups).

Palethnographic implications concerning the main species peculiarities. The main spe-

cies present in archaeological sites — Mammoth, Reindeer, Horse, Fox and Wolf — imply particular interactions and resource gestion by humans who had to adapt to their biological cycles, physical capabilities, cognitive faculties and ethology.

Mammoths were probably a key species in human life. They were the largest terrestrial mammals with very particular physiology. They lived in united herds led by an elderly female. The rest of the group was made up mostly of female individuals, young individuals and occasionally old males. The other males lived in groups or alone. During the dry season groupings are frequent near water points and mineral salt points. They did seasonal migration (Hoppe 2004). They had a significant impact on their environment, in particular by shaping the landscape using the same paths, creating tracks (Haynes 2006). They also had the ability to remember large-scale space over long periods and the capacity to find sources of water and dig holes to reach it (Byrne et al. 2009). These facts could have been an opportunity for humans to facilitate their movementand to access to water.

Moreover Elephantids pay hight attention to their dead (Pfeffer 1989). So mammoths could have represented an important symbolic intermediate for human psychology and cultural codes, also as a major ally for their susbsistence. They also could have been important soft and hard matters resources for humans: hairs, fat, meat, brain, viscera, ivory, bones, and marrow for food and for non-food activities. The different matters acquisition implies particular management and strategies because of the weight of such animal and the danger encountered. These resources can be accessed on dry carcasses by gathering and on fresh carcasses by scavenging. In terms of hunting, human groups have been confronted to an extremely strong and dangerous animal, necessitating adapted technics. Such quantity of meat requires a good management of cooking and preservation treatment. Eventually the management of ivory involves specific treaments.

Reindeers live in herds. During spring and summer, females lead small mixed groups or groups of females. Sometimes the males form separate groups. During the summer the small bands disperse. During the rut, in September-October, a male is placed at the head of a large herd of females, which will separate again in winter. There is a summer migration in May—June and a winter migration in September. The groups are led by sterile females, then the herd is divided up first with the females, then the young and finally, the males (Bouchud 1954). These herds can reach 300 km and consist of thousands of individuals. During the resting phases, the reindeer stay in open places. In case of danger, these animals flee and some of them remain prostrate. For hunters, it is in the fall that the animals have acquired maximum weight and fat reserves. In winter, they scatter. Finally, the reindeer fur causes rapid decomposition of the carcasses, which means that the treatment must be carried out quickly.

Horses live in herds which move according to the availability of resources. These herds are composed exclusively of males or a stallion with 3—4 mares. A stallion and an old mare defend the group. These animals have strict habits, in the event of an abrupt change the reaction is instantaneous, the horse defends itself and flees (Beaver 2010). They have strong olfactory acuity and a highly developed visual memory, soeasily identify predators. If human groups were able to hunt them, it was necessary to approach them without arousing attention.

Wolves live in pack with two alpha at the head. During the gestation of the female and the first weeks of education of the cubs, she lives in a den. They have an exceptional sense of smell and very developed hearing. They hunt in a very organized way. Humans could have taken parts of carcasses after wolves hunting. Foxes are more solitary or live in couple. Canids can be hunted using trapping techniques, such assnare, snare trigger, deadfall, snape trap, or hanged snare (Baker 1993). During the autumn they moult, and during the winter their fur have a large isothermal capacity, so it is the best season for human groups to exploit fur. It should be noted that care should be taken when handling wolf carcass and fur, due to tapeworm eggs in feces which are infectious. The meat can be a food resource. On the one hand, meat is vectors for parasites (tapeworm, trichinellosis; Kruuk 2002). On the other hand, the consumption of carnivores, especially of fox, is known in recent human populations (Toussaint-Samat 1997). Bones and teeth can be used to make ornaments and tools.

In addition it is possible for humans to tame some species.

Conclusions. The archaeological sites from the North Ukraine of the first part of the Upper Pleniglacial (26—23000 BP) are very important to better understand the human occupations for all the East European Plain. They show the continuous occupation of the territories, in any seasons, with the persistence of organized activities, innovations and varied behaviors. The main species present in archaeological sites are Mammoth, Reindeer, Horse, Fox and Wolf. The eco-ethology involvement of these species in human ways of life, permits to highlight the potential human behaviors and strategies. Otherwise, there is a connection of the spread of major industries with climate events with the changes between the middle Gravettian and late Gravettian assemblages around the Last Glacial Maximum. This connection is more clearly traced in the northern zone of Ukraine. The late Gravettian industries continue to occupy the northern zone, a manifestation of which is the Pushkari group, Dorochivtsi III and Kyrylivska, during the Last Glacial Maximum.

The end of the peak marks the disappearance of Late Gravettian and of human populations between 19—16000 BP. The gradual mitigation of the climatic situation marks the spread of Epigravettian sites from 16000 BP. However, it is impossible to explain all the processes within natural determinism. To better understand this transition in the socio-ecological systems of the nomadic populations we need to compare the systems of the Upper part of the Upper Pleniglacial with those of the second part.

Acknowledgements. We thanks the organizing committee of the International Conference «From Palaeolithic to Cossack Ukraine» devoted to the 100th anniversary of the birth of Dmytro Telehin. We also thanks O. Kononenko, S. Péan, M. Patou-Mathis and P. Haesaerts.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Л. И. 1987. Териофауна многослойной стоянки Молодова V. В: Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.* Москва: Наука, с. 153-162.

Беляева, В. И. 2002. *Палеолитическая стоянка Пушкари I (характеристика культурного слоя).* Санкт-Петербург: СПбГУ.

Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины. Историко-археологические очерки.* Материалы и исследования по археологии СССР, 40. Москва; Ленинград: Наука.

Васильев, П. М. 2014. Новые исследования верхнепалеолитической стоянки Погон (2011—2013 гг.). *Археологічний альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 31-50.

Воеводский, М. В. 1950. Палеолитическая стоянка Погон. *Краткие сообщения ИИМК*, 31, с. 40-54.

Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). 1987. *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.* Москва: Наука.

Кононенко, О. Н. 2018. Пространственное распределение каменных артефактов стоянки Радомышль I и ревизия ее места в реконструкциях верхнепалеолитического общества. *Stratum plus*, 1, с. 105-124.

Корнієць, Н. Л. 1962 Про причини вимирання мамонта на території України. *Викопні фауни України і суміжних територій*, 1, с. 93-169.

Кулаковская, Л. В., Усик, В. И., Эзартс, П., 2012. Дорошивци III -граветтская стоянка в долине Днестра (Украина). *Stratum plus*, 1, с. 131-150.

Підоплічко, І. Г. 1947. *Палеоліт і неоліт України*. І. Київ: АН УРСР.

Пидопличко, И. Г. 1969. *Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине*. Киев: Наукова думка.

Рудинский, М. Я. 1947. Пушкари. *Советская археология*, 9, с. 171-198.

Саблин, М. В. 1997. Остатки млекопитающих из позднепалеолитического поселения Пушкари I. В: Беляева В. И. (ред.). *Пушкаревский сборник*. 1. Санкт-Петербург, с. 35-43.

Ступак, Д. В. 2008. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Клюси. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні*. Київ: Корвін Пресс, с. 71-85.

Ступак, Д. В., Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. М., Комар, М. С. 2014. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболонь. *Археологічний альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 9-30.

Ситник, О., Цирек, К, Коропецький, Р, Вжесинська, А, 2005. Граветська пам'ятка Галич I. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 32-89.

Татаринов, К. А. 1977. Фауна позвоночных стоянки Кормань IV. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре.* Москва: Наука, с. 112-118.

Хвойко, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам).* Киев.

Черныш, А. П. 1959. Поздний палеолит Среднего Приднестровья. *Труды Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР*, XV: Палеолит среднего Приднестровья, с. 5-214.

Черныш, А. П. 1973. *Палеолит и мезолит Приднестровья (карты и каталог местонахождений).* Москва: Наука.

Черниш, А. П. 1975. *Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту.* Київ: Наукова думка.

Черныш, А. П. 1977. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре.* Москва: Наука, с. 7-77.

Черныш, А. П. 1985. Верхний палеолит. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР.* 1. Киев: Наукова думка, с. 43-63.

Черныш, А. П. 1987. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. В: Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.* Москва: Наука, с. 7-93.

Шовкопляс, І. Г. 1964. Палеолітична стоянка Радомишль 1. *Археологія*, XVI, с. 88-102.

Шовкопляс, И. Г. 1967. Палеолитическая экспедиция в 1965—1966 гг. *Археологические исследования в Украине*, I, с. 56-61.

Abramova, Z. A. 1995. *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie.* Grenoble Jérôme Millon.

Baker, T. 1993. Strings. In: Hamm, J., (ed.). *The Traditional Bowyer's Bible*. 2. Azle: Bois d'Arc, p. 187-258.

Beaver, B. V. 2010. Horses: Behavior and Welfare Assesment. In Breed, M. D. and Moore, J. (eds.). *Encyclopedia of Animal Behavior*. St. Louis: Saunders Elsevier, p. 112-116.

Bocherens, H., Drucker, D. G., Billiou, D., Patou-Mathis, M., Vandermeersch, B. 2005. Isotopic evidence for diet and subsistence pattern of the Saint-Césaire I Neanderthal: review and use of a multi-source mixing model. *Journal of Human Evolution*, 49, 1, p. 71-87.

Borziac, I., Chirica, V., Văleanu, M.-C. 2006. *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur a travers l'espace carpato-dniestréen*. Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, VI. Iaşi: Institut d'Archéologie, Pim.

Bouchud, J. 1954. Dents de Rennes, bois de Rennes et migrations. *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 51, p. 340-345.

Byrne, R. W., Bates, L. A., Moss, C. J. 2009. Elephant cognition in primate perspective. *Comparative Cognition & Behavior Reviews*, 4, p. 65-79.

Clark, P. U., Dyke, A. S., Shakun, J. D., Carlson, A. E., Clark, J., Wohlfarth, B., Mitrovica, J. X.,

Hostetler, S. W., McCabe, A. M. 2009. The Last Glacial Maximum. *Science*, 325 (5941), p. 710-714.

Crader, D.-C. 1983. Recent single-carcass bone scatters and the problem of «butchery» sites in the archaeological record. In Clutton-Brock, J., Grigson, C. (eds.). *Animals and Archaeology*. 1: Hunters and Their Prey, British Archaeological Reports, International Series, 163. Oxford, p. 107-41.

Demay, L., Patou-Mathis, M., Kulakovska, L. V. 2015. Zooarchaeology of the layers from Dorochivtsy III (Ukraine). *Quaternary International*, 359—360, p. 384-405.

Demay, L., Belyaeva, V. I., Kulakovska, L. V, Patou-Mathis, M., Péan, S., Stupak, D. V., Vasil'ev, P. M., Otte, M., Noiret, P. 2016a. New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International*, 412, A, p. 16-36.

Demay, L., Péan, S., Belyaeva, V. I., Vasil'ev, P. M., Patou-Mathis, M. 2016b. Zooarchaeological study of an Upper Palaeolithic site with mammoth remains, Pushkari I — excavations VII (Chernigov oblast, Ukraine). *Quaternary International*, 406, B, p. 183-201.

Demay, L.,Vasil'ev, P. M., Belyaeva, V. I. (under press). Subsistence activities in the gravettian occupations of the Pushkari group: Pushkari 1 and Pushkari 8 (Pogon) (Ukraine). *Quaternary International*.

Haesaerts, P., Borziac, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L. V. 2007. Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale. *Paleo*, 19: Spécial table ronde (1ère partie): Le Gravettien: entités régionales d'une paléoculture européenne, Les Eyzies, juillet 2004, p. 31-52.

Haynes, G. 2006. *Mammoth landscapes*: good country for hunter-gatherers. *Quaternary International*, 142—143, p. 20-29.

Hoppe, K. A. 2004. Late Pleistocene mammoth herd structure, migration patterns, and Clovis hunting strategies inferred from isotopic analyses on multiple death assemblages. *Paleobiology*, 30, 1, p. 129-145.

Kruuk, H. 2002. *Hunter and Hunted: Relationships between Carnivores and People*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nuzhnyi, D. Yu. 2009. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine. *Quartär*, 56, p. 159-174.

Otte, M., Kozłowski, J. K. 1982. Le Gravettien en Europe centrale et orientale (travaux récents 1976—1981). *Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 13: Aurignacien et Gravettien en Europe, III, p. 61-72.

Péan, S., Kononenko, O. 2004. Features of the mammoth bone deposit from the Upper Palaeolithic site Radomyshl' I (Ukraine). In: *Abstracts of the 10th Annual EAA Meeting, 6—12 septembre, Lyon*, p. 201-202.

Pfeffer, P. 1989. *Vie et mort d'un géant: L'éléphant d'Afrique*. Paris: Flammarion.

Rountrey, A. N., Fisher, D. C., Tikhonov, A. N., Kosintsev, P. A., Lazarev, P. A., Boeskorov, G., Buigues, B. 2012. Early tooth development, gestation, and season of birth in mammoths. *Quaternary International*, 255, p. 196-205.

Shydlovskyi, P., Stupak, D. 2015. The research of flint implements on Kyrylivska site. *Наукові студії*, 8, p. 21-32.

Toussaint-Samat, M. 1997. *Histoire naturelle et morale de la nourriture*. Paris: Larousse-Bordas.

Velichko, A. A., Zelikson, E. M. 2005. Landscape, climate and mammoth food resources in the East European Plain during the Late Paleolithic epoch. *Quaternary International*, 126—128, p. 137-151.

Wojtal, P., Cyrek, K., Sytnyk, A. 2001. The new Upper Palaeolithic mammoth site at Halich (Ukraine). *Acta zoologica Cracoviensia*, 44, 2, p. 137-142.

REFERENCES

Alekseeva, L. I. 1987. Teriofauna mnogoslojnoj stoyanki Molodova V. In: Ivanova, I. K., Czejtlin, S. M. (eds.). *Mnogoslojnaya paleoliticheskaya stoyanka Molodova V. Lyudi kamennogo veka i okruzhayushhaya sreda*. Moskva: Nauka, s. 153-162.

Belyaeva, V. I. 2002. *Paleoliticheskaya stoyanka Pushkari I (kharakteristika kul'turnogo sloya)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Boriskovskij, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy. Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 40. Moskva; Leningrad: Nauka.

Vasil'ev P. M. 2014. Novy'e issledovaniya verxnepaleoliticheskoj stoyanki Pogon (2011—2013 gg.). *Arkheolohichnyi almanakh*, 31: Epihravetski pamiatky Serednoho Podniprovia, s. 31-50.

Voevodskij, M. V. 1950. Paleoliticheskaya stoyanka Pogon. *Kratkie soobshheniya IIMK*, 31, s. 40-54.

Ivanova, I. K., Czejtlin, S. M. (eds.). 1987. *Mnogoslojnaya paleoliticheskaya stoyanka Molodova V. Lyudi kamennogo veka i okruzhayushhaya sreda*. Moskva: Nauka.

Kononenko, O. N. 2018. Prostranstvennoe raspredelenie kamennyh artefaktov stoyanki Radomyshl' I i reviziya ee mesta v rekonstrukcziyax verxnepaleoliticheskogo obshhestva. *Stratum plus*, 1, s. 105-124.

Korniiets, N. L. 1962 Pro prychyny vymyrannia mamonta na terytorii Ukrainy. *Vykopni fauny Ukrainy i sumizhnykh terytorii*, 1, s. 93-169.

Kulakovskaya, L. V., Usik, V. I., Ezarts, P., 2012. Doroshivczi III — gravettskaya stoyanka v doline Dnestra (Ukraina). *Stratum plus*, 1, p. 131-150.

Pidoplichko, I. H. 1947. *Paleolit i neolit Ukrainy*. Kyiv: AN URSR.

Pidoplichko, I. G. 1969. *Pozdnepaleoliticheskie zhilishha iz kostej mamonta na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Rudinskij, M. Ya. 1947. Pushkari. *Sovetskaya arkheologiya*, 9, s. 171-198.

Sablin, M. V. 1997. Ostatki mlekopitayushhix iz pozdnepaleoliticheskogo poseleniya Pushhkari I. In: Belyaeva, V. I. (ed.). *Pushkarevskij sbornik*. 1. Sankt-Peterburg, s. 35-43.

Stupak, D. V. 2008. Novi doslidzhennia verkhnopaleolitychnoi stoianky Kliusy. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini*. Kyiv: Korvin Press, s. 71-85.

Stupak, D. V., Khlopachev, H. A., Hrybchenko, Yu. M., Komar, M. S. 2014. Nova verkhnopaleolitychna stoianka Obolonnia. *Arkheolohichnyi almanakh*, 31: Epihravetski pamiatky Serednoho Podniprovia, s. 9-30.

Sytnyk, O, Tsyrek, K, Koropetskyi, R, Vzhesynska, A, 2005. Hravetska pamiatka Halych I. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 9, s. 32-89.

Tatarinov, K. A. 1977. Fauna pozvonochnyh stoyanki Korman' IV. In: Goreczkij, G. I., Czejtlin, S. M. (eds.). *Mnogoslojnaya paleoliticheskaya stoyanka Korman' IV na Srednem Dnestre*. Moskva: Nauka, s. 112-118.

Hvojko, V. V. 1913. *Drevnie obitateli Srednego Pridneprovya i ih kul'tura v doistoricheskie vremena (po raskopkam)*. Kiev.

Chernysh, A. P. 1959. Pozdnij paleolit Srednego Pridnestrovya. *Trudy Komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda AN SSSR*, XV: Paleolit srednego Pridnestrovya, s. 5-214.

Chernysh, A. P. 1973. *Paleolit i mezolit Pridnestrovya (karty i katalog mestonahozhdenij)*. Moskva: Nauka.

Chernysh, A. P. 1975. *Starodavnie naselennia Podnistrovia v dobu mezolitu*. Kyiv: Naukova dumka.

Chernysh, A. P. 1977. Mnogoslojnaya paleoliticheskaya stoyanka Korman' IV i eyo mesto v paleolite. In: Goreczkij, G. I., Czejtlin, S. M. (eds.). *Mnogoslojnaya paleoliticheskaya stoyanka Korman' IV na Srednem Dnestre*. Moskva: Nauka, s. 7-77.

Chernysh, A. P. 1985. Verhnij paleolit. In: Telegin, D. Ya (ed.). *Arheologiya Ukrainskoj SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 43-63.

Chernysh, A. P. 1987. E'talonnaya mnogoslojnaya stoyanka Molodova V. In: Ivanova, I. K., Czejtlin, S. M. (eds.). *Mnogoslojnaya paleoliticheskaya stoyanka Molodova V. Lyudi kamennogo veka i okruzhayushhaya sreda*. Moskva: Nauka, s. 7-93.

Shovkoplias, I. H. 1964. Paleolitychna stoianka Radomyshl 1. *Arkheolohia*, XVI, s. 88-102.

Shovkoplyas, I. G. 1967. Paleoliticheskaya ekspedicziya v 1965—1966 gg. *Arheologicheskie issledovaniya v Ukraine*, I, s. 56-61.

Abramova, Z. A. 1995. L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie. Grenoble Jérôme Millon.

Baker, T. 1993. Strings. In: Hamm, J., (ed.). *The Traditional Bowyer's Bible*. 2. Azle: Bois d'Arc, p. 187-258.

Beaver, B. V. 2010. Horses: Behavior and Welfare Assesment. In Breed, M. D. and Moore, J. (eds.). *Encyclopedia of Animal Behavior*. St. Louis: Saunders Elsevier, p. 112-116.

Bocherens, H., Drucker, D. G., Billiou, D., Patou-Mathis, M., Vandermeersch, B. 2005. Isotopic evidence for diet and subsistence pattern of the Saint-Césaire I Neanderthal: review and use of a multi-source mixing model. *Journal of Human Evolution*, 49, 1, p. 71-87.

Borziac, I., Chirica, V., Văleanu, M.-C. 2006. *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur a travers l'espace carpato-dniestréen*. Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, VI. Iaşi: Institut d'Archéologie, Pim.

Bouchud, J. 1954. Dents de Rennes, bois de Rennes et migrations. *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 51, p. 340-345.

Byrne, R. W., Bates, L. A., Moss, C. J. 2009. Elephant cognition in primate perspective. *Comparative Cognition & Behavior Reviews*, 4, p. 65-79.

Clark, P. U., Dyke, A. S., Shakun, J. D., Carlson, A. E., Clark, J., Wohlfarth, B., Mitrovica, J. X., Hostetler, S. W., McCabe, A. M. 2009. *The Last Glacial Maximum*. *Science*, 325 (5941), p. 710-714.

Crader, D.-C. 1983. Recent single-carcass bone scatters and the problem of « butchery » sites in the archaeological record. In Clutton-Brock, J., Grigson, C. (eds.). *Animals and Archaeology*. 1: Hunters and Their Prey, British Archaeological Reports, International Series, 163. Oxford, p. 107-41.

Demay, L., Patou-Mathis, M., Kulakovska, L. V. 2015. Zooarchaeology of the layers from Dorochivtsy III (Ukraine). *Quaternary International*, 359—360, p. 384-405.

Demay, L., Belyaeva, V. I., Kulakovska, L. V, Patou-Mathis, M., Péan, S., Stupak, D. V., Vasil'ev, P. M., Otte, M., Noiret, P. 2016a. New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International*, 412, A, p. 16-36.

Demay, L., Péan, S., Belyaeva, V. I., Vasil'ev, P. M., Patou-Mathis, M. 2016b. Zooarchaeological study of an Upper Palaeolithic site with mammoth remains, Pushkari I — excavations VII (Chernigov oblast, Ukraine). *Quaternary International*, 406, B, p. 183-201.

Demay, L.,Vasil'ev, P. M., Belyaeva, V. I. (under press). Subsistence activities in the gravettian occupations of the Pushkari group: Pushkari 1 and Pushkari 8 (Pogon) (Ukraine). *Quaternary International*.

Haesaerts, P., Borziac, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L. V. 2007. Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale. *Paleo*, 19: Spécial table ronde (1ère partie): Le Gravettien: entités régionales d'une paléoculture européenne, Les Eyzies, juillet 2004, p. 31-52.

Haynes, G. 2006. *Mammoth landscapes*: good country for hunter-gatherers. *Quaternary International*, 142—143, p. 20-29.

Hoppe, K. A. 2004. Late Pleistocene mammoth herd structure, migration patterns, and Clovis hunting strategies inferred from isotopic analyses on multiple death assemblages. *Paleobiology*, 30, 1, p. 129-145.

Kruuk, H. 2002. *Hunter and Hunted: Relationships between Carnivores and People*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nuzhnyi, D. Yu. 2009. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine. *Quartär*, 56, p. 159-174.

Otte, M., Kozłowski, J. K. 1982. Le Gravettien en Europe centrale et orientale (travaux récents 1976—1981). *Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 13: Aurignacien et Gravettien en Europe, III, p. 61-72.

Péan, S., Kononenko, O. 2004. Features of the mammoth bone deposit from the Upper Palaeolithic site Radomyshl' I (Ukraine). In: *Abstracts of the 10th Annual EAA Meeting, 6—12 septembre, Lyon*, p. 201-202.

Pfeffer, P. 1989. *Vie et mort d'un géant: L'éléphant d'Afrique*. Paris: Flammarion.

Rountrey, A. N., Fisher, D. C., Tikhonov, A. N., Kosintsev, P. A., Lazarev, P. A., Boeskorov, G., Buigues, B. 2012. Early tooth development, gestation, and season of birth in mammoths. *Quaternary International*, 255, p. 196-205.

Shydlovskyi, P., Stupak, D. 2015. The research of flint implements on Kyrylivska site. *Naukovi studii*, 8, p. 21-32.

Toussaint-Samat, M. 1997. *Histoire naturelle et morale de la nourriture*. Paris: Larousse-Bordas.

Velichko, A. A., Zelikson, E. M. 2005. Landscape, climate and mammoth food resources in the East European Plain during the Late Paleolithic epoch. *Quaternary International*, 126—128, p. 137-151.

Wojtal, P., Cyrek, K., Sytnyk, A. 2001. The new Upper Palaeolithic mammoth site at Halich (Ukraine). *Acta zoologica Cracoviensia*, 44, 2, p. 137-142.

L. Demay, P. M. Vasyliev,
L. V. Koulakovska, D. V. Stupak,
P. S. Shydlovskyi, V. I. Belyaeva

PALAEOLITHIC HUMAN SOCIETIES DURING THE UPPER PLENIGLACIAL THROUGHT THEIR RELATIONS WITH OTHER ANIMALS IN UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL SITES

The first part of the Upper Pleniglacial (around 26000—20000 BP) is characterized by a deterioration in weather conditions, which reached its peak during the Last Glacial Maximum. In the East European Plain, most of its lands were dominated by a periglacial steppe-tundra with the maximum extension of ice sheet in the North and permafrost. The different animal species had to adapt to these environments, also as human groups.The recent works realized in Ukraine permit to better understand the lifestyles of the Palaeolithic human groups, particularly their subsistence activities, the modalities of settlements and the technocultural practices. We based our study on the main sites, Dorochivtsy III, Galich 1, Klussy, Korman, Molodova V, Obollonia, Oselivka, Pushkari 1 and Pogon (Pushkari 8). These sites are very important to better understand the human occupations for all the East European Plain. Here we particularly focus on the zooarchaeological remains, which permitted to better determine the taphonomic conditions, the human activities, the seasonality of occupations and the human and other animal relationships. The main species present in archaeological sites are Mammoth, Reindeer, Horse, Fox and Wolf, who have important implication on the territory modification and the food resource for humans. Moreover the animal eco-ethology involvement of their acquisition-exploitation by nomadic hunter-gatherers, permits to highlight the potential human behavioral strategies. They show the continuous occupation of the territories by humans, in any seasons, with the persistence of organized activities, innovations and var-

ied behaviors. This period corresponds to the changes between middle Gravettian and late Gravettian, then first Epigravettian features. The end of the Last Glacial Maximum peak marks the disappearance of Late Gravettian and of human populations between 19—16000 BP, followed by a hiatus until 16000 BP.

Keywords: Upper Palaeolithic, Zooarchaeology, Subsistence activities, Gravettian, Epigravettian.

Л. Демей, П. М. Васильєв,
Л. В. Кулаковська, Д. В. Ступак,
П. С. Шидловський, В. І. Беляєва

ПАЛЕОЛІТИЧНІ СУСПІЛЬСТВА ДОБИ ВЕРХНЬОГО ПЛЕНІГЛЯЦІАЛУ ТА ЇХНІ ЗВ'ЯЗКИ З ТВАРИННИМ СВІТОМ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТОЯНОК УКРАЇНИ

Перша частина верхнього пленігляціалу (близько 26000—20000 р. т.) Характеризується погіршенням погодних умов, яке досягло свого піку під час останнього льодовикового максимуму. На Східноєвропейській рівнині на більшості її територій переважала перігляціальна степова тундра з максимальним розширенням льодовикового покриву на півночі та вічною мерзлотою. Різні види тварин повинні були пристосуватися до цього середовища, також як людські групи. Недавні роботи, здійснені в Україні, дозволяють краще зрозуміти спосіб життя палеолітичних груп людей, особливо їх господарські моделі, поселенські стратегії та техніко-культурну специфіку. Ми базували своє дослідження на основних стоянках: Дорошівці III, Галич 1, Клюси, Кормань, Молодова V, Оболоння, Оселівка, Пушкарі 1 та Погон (Пушкарі 8). Ці стоянки дуже важливі для кращого розуміння людського розповсюдження на всій Східноєвропейській рівнині. Тут ми особливо зосереджуємось на зооархеологічних залишках, які дозволили краще визначити тафономічні умови, діяльність людини, сезонність, а також стосунки між людьми та іншими тваринами. Основними видами тварин, які присутні на археологічних стоянках є мамонт, північний олень, кінь, лисиця та вовк, які мають важливе значення для засвоєння території людьми та продовольчих ресурсів. Більше того, особливості поведінки тварин для їх добування-експлуатації кочовими мисливцями-збирачами дозволяє висвітлити потенційні стратегії поведінки людини. Вони демонструють постійну окупацію територій людьми в будь-який сезон, з постійною організованою діяльністю, інноваціями та різноманітною поведінкою. Цей період відповідає змінам між середнім граветом та пізнім граветом, а потім початку епіграветy. Кінець останнього льодовикового максимуму знаменує зникнення людських популяцій пізнього граверу між 19—16000 р. т. та хіатус до 16000 р. т.

Ключові слова: верхній палеоліт, зооархеологія, господарська стратегія, Граветт, Епіграветт.

Одержано 15.04.2020

БЄЛЯЄВА Валентина Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, Санкт-Петербургський державний університет, Університетська наб., 7/9, Санкт-Петербург, 199034, Росія.
BELYAEVA Valentina I., PhD, Associate Professor, *Saint-Petersburg* State *University,* University Embankment, 7/9, *Saint-Petersburg,* 199034, Russia.
ORCID: 0000-0002-2395-5729, e-mail: vibel@list.ru.

ВАСИЛЬЄВ Павло Михайлович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ, 01601, Україна.
VASYLIEV Pavlo M., PhD, Research associate, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Bohdana Khmelnytskoho str., 15, Kyiv, 01601, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9800-8152, e-mail: pavlikmorozovski@gmail.com.

ДЕМЕЙ Летісія, PhD, науковий співробітник, Національний природничий музей та університет Перпіньяна, вул. Рене Панхард, 1, Париж, 75013, Франція.
DEMAY Latitia, PhD, Research Fellow, Muséum national d'Histoire naturelle, rue René Panhard, 1, Paris, 75013, France.
ORCID: 0000-0003-4930-7030, e-mail: laetitia.demay@mnhn.fr.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, кандидат історичних наук, завідуюча, Інститут археології НАН України, вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ, 01601, Україна.
KOULAKOVSKA Larissa V., PhD, head of Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Bohdana Khmelnytskoho str., 15, Kyiv, 01601, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8704-8642, e-mail: larissa.kulakovska@gmail.com.

СТУПАК Дмитро Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
STUPAK Dmytro V., PhD., Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0809-2179, e-mail: stupak17@ukr.net.

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович, кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, 01033 Київ, Україна.
SHYDLOVSKYI Pavlo S., PhD, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01033, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6771-812X, e-mail: pav.shy@gmail.com.

УДК 903.2(479.22)"634" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.07

В. О. Манько, Г. Л. Чхатарашвілі

КАМ'ЯНА ІНДУСТРІЯ СТОЯНКИ КОБУЛЕТІ

У статті розглянуто матеріали з кременю та обсидіану з багатошарової ранньоголоценової стоянки Кобулеті. Розкопки стоянки були поновлені у 2019 р. Дослідження призвели до відкриття ділянки зі складною стратиграфією, на якій вдалося дослідити три однокультурних шари доби раннього голоцену. Основними характеристиками отриманих комплексів було використання відтискної техніки для отримання пластинчастих заготовок. Отримані пластинчаті заготовки використовувалися для виготовлення вкладнів мисливського озброєння. Культура Кобулеті, що існувала протягом раннього голоцену, стала основою для формування низки неолітичних культур Закавказзя та Східної Європи.

Ключові слова: *індустрія Кобулеті, відтискна техніка розщеплення, пластинки з притупленими краями, ранній голоцен, бореал.*

Вступ. Дослідження причин та механізмів переходу до неоліту у Східній Європі є однією з найактуальніших завдань археології регіону. Поява перших неолітичних індустрій на Близькому й Середньому Сході призвела до низки міграцій, що формували інформаційне середовище, у яке поступово втягувалися групи населення Східної Європи. Одним з шляхів поширення інноваційних технологій був пов'язаний з Балканами, що виступали щодо Східної Європи у ролі транзитної території на шляху поширення інноваційних технологій у матеріальній культурі, землеробстві та скотарстві (Залізняк та ін. 2013, с. 194—257).

На відміну від балканського вектору неолітизації Східної Європи кавказький вивчений набагато гірше. Для того є низка об'єктивних причин. Найголовніша з них — відсутність стратифікованих пам'яток на території Західної Грузії. Гігантські колекції стоянок ранньоголоценової епохи дослідники не могли датувати належним чином, визначити культурну приналежність отриманих матеріалів. Відповідно, питання про кавказький шлях неолітизації Східної Європи перебуває у початковому стані вивчення. Спроба виправити таке становище була здійснена у 2019 р., коли автори статті поновили розкопки багатошарової пам'ятки Кобулеті.

Стоянка стала відомою у 1960 р. після розвідок Н. Бердзенішвілі та Л. Небиеридзе. Стоянку стаціонарно досліджував у 1973—1986 рр. С. Гогітідзе, який за кілька років розкопав близько 600 м^2, отримавши колекцію з 30 тисяч предметів з кременю та обсидіану, у тому числі й 2 тисячі виробів із вторинною обробкою. Матеріали були публіковані (Гогитидзе 2008), але ця публікація не дозволила достойно оцінити отриману колекцію з кількох причин. По-перше, дослідник не дуже опікувався стратиграфічними спостереженнями, по-друге, обрана для розкопок ділянка стоянки мала непевну стратиграфію, що не дозволяло навіть корелювати матеріали з якимось стратиграфічним горизонтом. У результаті непоміченою залишилася навіть багатошаровість пам'ятки, а отримані крем'яні та обсидіанові комплекси за своїм джерельним статусом фактично дорівнювали підйомному матеріалу. У ході розкопок не були відокремлені ранньоголоценові заглиблені об'єкти від сучасних. Усе це не дозволило навіть визначити хоча б приблизно час існування стоянки. Дослідник лише назвав стоянку ранньонеолітичною, не доводячи це ніякими аргументами (Гогитидзе 2008, с. 186—190). У грузинській науці існувала й альтернативна точка зору на кобулетські матеріали. Зокрема

© В. О. МАНЬКО, Г. Л. ЧХАТАРАШВІЛІ, 2020

Рис. 1. Кобулеті, розташування

Л. Небієридзе вважала кобулетські матеріали ланкою між епіпалеолітом та неолітом (Небиеридзе 1972, с. 110).

Географічне розташування, **стратиграфія**, **датування стоянки.** Стоянка Кобулеті знаходиться у Західній Грузії на території с. Кобулеті в Аджарії (рис. 1). Стоянка була знайдена на мису лівого берегу гірської річки Кінтріші, що впадає у Чорне море. Мис висотою 16—25 м над рівнем річки розташований між двома глибокими балками, має полощу приблизно 50 × 50 м (рис. 2). Основу мису утворюють базальтові породи каменю, лише верхня його частина (2—3 м) складається з палеоґрунтів пізнього плейстоцену й голоцену.

Географічно місце стоянки пов'язано з Колхидською рівниною, що займає частину приморської території між горами. Ріка Кінтріші тече по південній частині рівнини на самому кордоні з передгір'ями. Зараз Колхидська рівнина знаходиться у зоні субтропічного клімату, однак у ранньому голоцені, коли існувала стоянка, клімат був іншим. Сучасні палеокліматичні реконструкції свідчать, що протягом пребореалу—бореалу клімат був досить помірним, були поширені хвойні породи дерев, у тому числі ялиця, ялина, сосна.

Люди, що заселяли стоянку у раннього голоценовий час, обрали стратегічно важливе місце, що знаходилося лише за 20 км від узбережжя на кордоні двох ландшафтних зон: передгір'я та долини.

С. Гогітідзе дав спрощений опис стратиграфії стоянки. Під шаром гумусу потужністю 0,5—1,0 м знаходився стерильний коричневий суглинок (Гогитидзе 2008, с. 231). Відповідно, усі знахідки походили з нерозчленованого шару гумусу. На початку розкопок 2019 року автори зіткнулися з тією самою проблемою. Кілька шурфів дали нам таку саму непевну стратиграфію. Звичайно, знахідки з гумусу були перевідкладеними і переміщеними внаслідок процесів змиву. Однак в решті решт у центральній частині мису була знайдена ділянка, пов'язана з високою концентрацією базальтових блоків

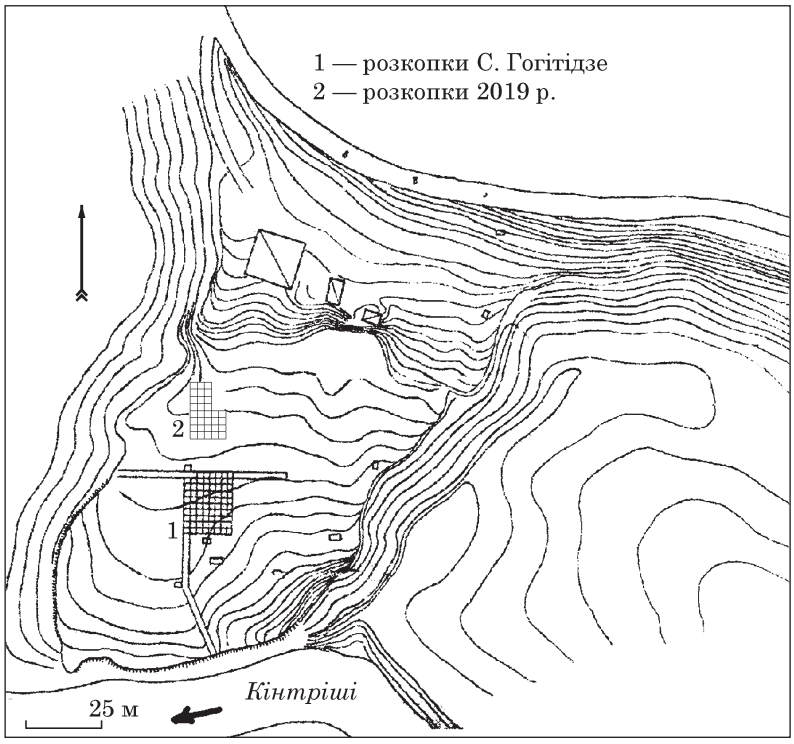

Рис. 2. Кобулеті, генеральний план розкопу

до 30 см діаметром. Концентрація таких блоків відіграла роль свого роду пастки для давніх відкладів. У результаті вдалося дослідити під шаром гумусу суглинки різних відтінків коричневого кольору, що містили культурні шари раннього голоцену.

Зафіксована така стратиграфія.

1. 0—0,2 м — шар чорного гумусу з піском, що містив окремі переміщені крем'яні та обсидіанові артефакти, пізню кераміку.

2. 0,2—0,3 м — шар темно-коричневого гумусу з домішками гумусу. Містив культурний шар 0.

3. 0,3—0,45 м — шар коричневого суглинку. Містив культурний шар 1.

4. 0,45—0,65 м — шар світло-коричневого суглинку з великою кількістю базальтової щебінки середніх розмірів (до 10 см). Містив культурний шар 2.

5. Від 0,65 м — шар жовтого суглинку плейстоценового часу. Стерильний.

Звичайно, на стику стратиграфічних шарів ми фіксували іноді досить плавний перехід, але шари відрізнялися один від одного не лише за кольором. Низи стратиграфічних шарів 2—4 дуже гарно маркувалися основами базальтових блоків, що дозволило досить чітко відділяти матеріали різних шарів один від одного. Крім того, кожен з шарів мав зв'язок із заглибленими об'єктами. При цьому рівень впуску досліджених ям співпадав з рівнями базальтових блоків.

Таким чином, вперше вдалося довести багатошаровість стоянки Кобулеті та показати, що культурні шари не мають ніякого стосунку до верхнього гумусованого шару. Встановлено, що відвідування стоянки відбувалося протягом досить тривалого часового відрізку, достатнього для формування 3 стратиграфічних шарів.

У 2019 р. в розкопі площею 32 м^2 виявлено 11 заглиблених об'єктів: ям діаметром від 0,5 до 0,9 м. Яма 5 пов'язана з шаром 0, яма 6 — з шаром один, ями 1—4 та 7—11 — з шаром 2. Заповнення ям шару 2 було темно-сірого кольору внаслідок наявності у заповненні великої кількості попелу та деревного вугілля. За цим вугіллям, що походило із заповнення ями 7, отримано радіокарбонову дату: 8670 ± 100 BP uncal (SPb-3084), що відповідає другій чверті VIII тис. до н. е. Таким чином, шар 2 був залишений у першій половині бореалу. Відповідно, шари 1 та 0 можуть датуватися другою половиною бореалу або навіть самим початком атлантикуму. Наявність дати бореального часу не означає, що місце стоянки не могло використовуватися і у більш ранній час. Але щоб з'ясувати це, потрібно розкрити більшу площу стоянки.

Кам'яна індустрія. У процесі розкопок з усіх трьох досліджених шарів отримано 1529 артефактів з кременю (911) та обсидіану (618), у тому числі 257 знарядь. Кремінь — гальки місцевого походження, чорного та коричневого кольору, зустрічаються також поодинокі екземпляри рожевого кольору. Не виключено, що крем'яні гальки збиралися безпосередньо на березі ріки Кінтріші. Використання кременю було досить незручним для відвідувачів стоян-

Таблиця 1. Кобулеті 2019, шар 0, кам'яні знаряддя праці

Тип артефакту	Шар 0		Шар 0, яма 5		Загальна кількість			Відсоток		
Нуклеуси та дебітаж	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Разом	Кремінь	Обсидіан	Разом
Нуклеуси	1	—	—	—	1	—	1	1,18	0,00	0,47
Пластини	3	—	—	—	3	—	3	3,53	0,00	1,42
Пластинки	8	13	3	8	11	21	32	12,94	16,67	15,17
Мікропластини	2	10	1	6	3	16	19	3,53	12,70	9,00
Відщепи	8	9	19	16	27	25	52	31,76	19,84	24,64
Чешуйки	12	18	—	—	12	18	30	14,12	14,29	14,22
Уламки	5	12	—	—	5	12	17	5,88	9,52	8,06
Різцеві сколи	—	1	—	—	—	1	1	0,00	0,79	0,47
Знаряддя	17	25	6	8	23	33	56	27,06	26,19	26,54
Різці	6	10	4	1	10	11	21	43,48	33,33	37,50
Пластини з ретушшю	7	6	—	2	7	8	15	30,43	24,24	26,79
Пластини з виїмками	1	3	1	4	2	7	9	8,70	21,21	16,07
Долота	1	2	—	1	1	3	4	4,35	9,09	7,14
Тронковані пластини	—	3	—	—	—	3	3	0,00	9,09	5,36
Мікропластини та пластинки з крутою ретушшю	2	1	—	—	2	1	3	8,70	3,03	5,36
Скребок-різець	—	—	1	—	1	—	1	4,35	0,00	1,79
Усього	56	88	29	38	85	126	211	100	100	100

ки. По-перше, було неможливо одразу знайти багато сировини, кожна галька знаходилася випадково, адже великих скупчень гальок на березі Кінтріші немає. По-друге, гальки були невеликих розмірів, що робило можливості їх розщеплення обмеженими. Тому використання обсидіану було нагальною потребою.

Обсидіан — переважно чорного кольору, походить з 3 місцезнаходжень. Одне з таких місцезнаходжень, Чикіані, неподалік від Тбілісі, знаходилось за 170—180 км від стоянки. Більшість предметів з обсидіану виготовлено саме з чікіанської сировини. Ще одним джерелом для отримання обсидіану було місцезнаходження Саракамиш на сході Туреччини. Відстань до нього від стоянки складала 200—220 км. У невеликій кількості є артефакти з обсидіану нез'ясованого походження.

Схоже стоянка функціонувала в режимі дефіциту сировини, що змушувало її мешканців транспортувати обсидіан з дуже віддалених родовищ. Протягом функціонування стоянки мала місце тенденція постійного зростання ролі обсидіанової сировини, якнайкраще пристосованої для техніки розщеплення пам'ятки. Зокрема у шарі 2 предмети з обсидіану у кам'яному комплексі становили 26,6 %. У шарі 1 — приблизно 44 %, а в шарі 0 — вже 60 %.

Шар 0 містив 211 предметів з каменю, у тому числі 85 з кременю та 126 з обсидіану (табл. 1).

З шару походять 13 пластинок та 10 мікропластинок з обсидіану довжиною 3—5 см. Вони мають правильне, паралельне ограненння, 2—3 скатні спинки. Усі вони або цілі або з обламаними проксимальними або дистальними частинами, злегка вигнуті у профілі. Пластинки були відтиснуті з конічних або олівцеподібних нуклеусів.

У комплексі шару 0 лише 9 відщепів і 30 лусочок та уламків з обсидіану. Порівняння кількості відщепів з кількістю пластинчастих заготовок (разом 23) та знарядь (25) дає підстави для висновку, що розщеплення обсидіану відбувалося в основному за межами стоянки, а більшість пластинчастих заготовок та знарядь була принесена на територію стоянки.

З шару 0 походять 25 обсидіанових виробів з ретушшю.

Різців з обсидіану — 10, серед них — кутовий на зламах пластини подвійний з зустрічними різцевими сколами (рис. 3: 1), 3 кутових на зламах пластин (рис. 3: 2, 7, 13), два кутових на зламі пластини білатеральних (рис. 2: 3, 5) та два бічних на косотронкованих пластинах (рис. 2: 4, 6), 1 поперечний різець на відщепі та 1 двогранний кутовий різець (рис. 2: 41). З бічними різцями пов'язана знахідка різцевого сколу з крайовою ретушшю (рис. 3: 9).

Пластин з ретушшю — 8, ретуш похила дрібна, вкриває повністю або частково один з країв пластинчастих заготовок або їх перетинів (рис. 2: 20, 44, 47).

Пластин з крайовими виїмками — 7. Виїмки — шириною 0,4—0,7 см, оформлені напів-

Таблиця 2. Кобулеті 2019, шар 1, кам'яні знаряддя праці

Тип артефакту	Шар 1		Шар 1, яма 6		Загальна кількість			Відсоток		
Нуклеуси та дебітаж	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Разом	Кремінь	Обсидіан	Разом
Нуклеуси	—	1	—	—	—	1	1	0,00	0,28	0,12
Таблетки	2	1	1	—	3	1	4	0,65	0,28	0,49
Пластини	7	2	18	9	25	11	36	5,43	3,06	4,40
Пластинки	45	27	7	14	52	41	93	11,30	11,42	11,36
Мікропластини	16	23	34	24	50	47	97	10,87	13,09	11,84
Відщепи	54	23	99	31	153	54	207	33,26	15,04	25,27
Чешуйки	16	6	65	21	81	27	108	17,61	7,52	13,19
Уламки	35	63	13	20	48	83	131	10,43	23,12	16,00
Різцеві сколи	3	2	—		3	2	5	0,65	0,56	0,61
Знаряддя	36	53	9	39	45	92	137	9,78	25,63	16,73
Різці	19	19	4	12	23	31	54	51,11	33,70	39,42
Скребки	3	4	—	2	3	6	9	6,67	6,52	6,57
Долота	4	—	—	1	4	1	5	8,89	1,09	3,65
Відщепи з ретушшю	—	—	—	1	—	1	1	0,00	1,09	0,73
Пластини з ретушшю	5	13	1	14	6	27	33	13,33	29,35	24,09
Пластини з виїмками	3	7	2	7	5	14	19	11,11	15,22	13,87
Тронковані пластини	1	2	1	—	2	2	4	4,44	2,17	2,92
Мікропластини та пластинки з крутою ретушшю	1	8	1	2	2	10	12	4,44	10,87	8,76
Усього	214	201	246	158	460	359	819	100	100	100

Рис. 3. Кобулеті, шар 0: 1—21 — обсидіан; 22—39 — кремінь; *яма 5*: 40—47 — обсидіан; 48—53 — кремінь

крутою ретушшю (рис. 2: 12, 19, 21, 42—43, 45—46).

Доліт з обсидіану — 3, усі виготовлені на відщепах, мають сліди використання у вигляді сколів, паралельних вісі заготовки (рис. 2: 17—18, 40).

Тронкованих пластин — 3, одна з них прямотронкована на пластині з видаленою проксимальною частиною (рис. 3: 10) та 2 косотронковані пластинки, також з видаленими проксимальними частинами (рис. 3: 15—16).

Є одна пластинка з притупленим краєм (рис. 3: 8).

Крем'яний комплекс шару 0 за структурою майже не відрізняється від обсидіанового. У

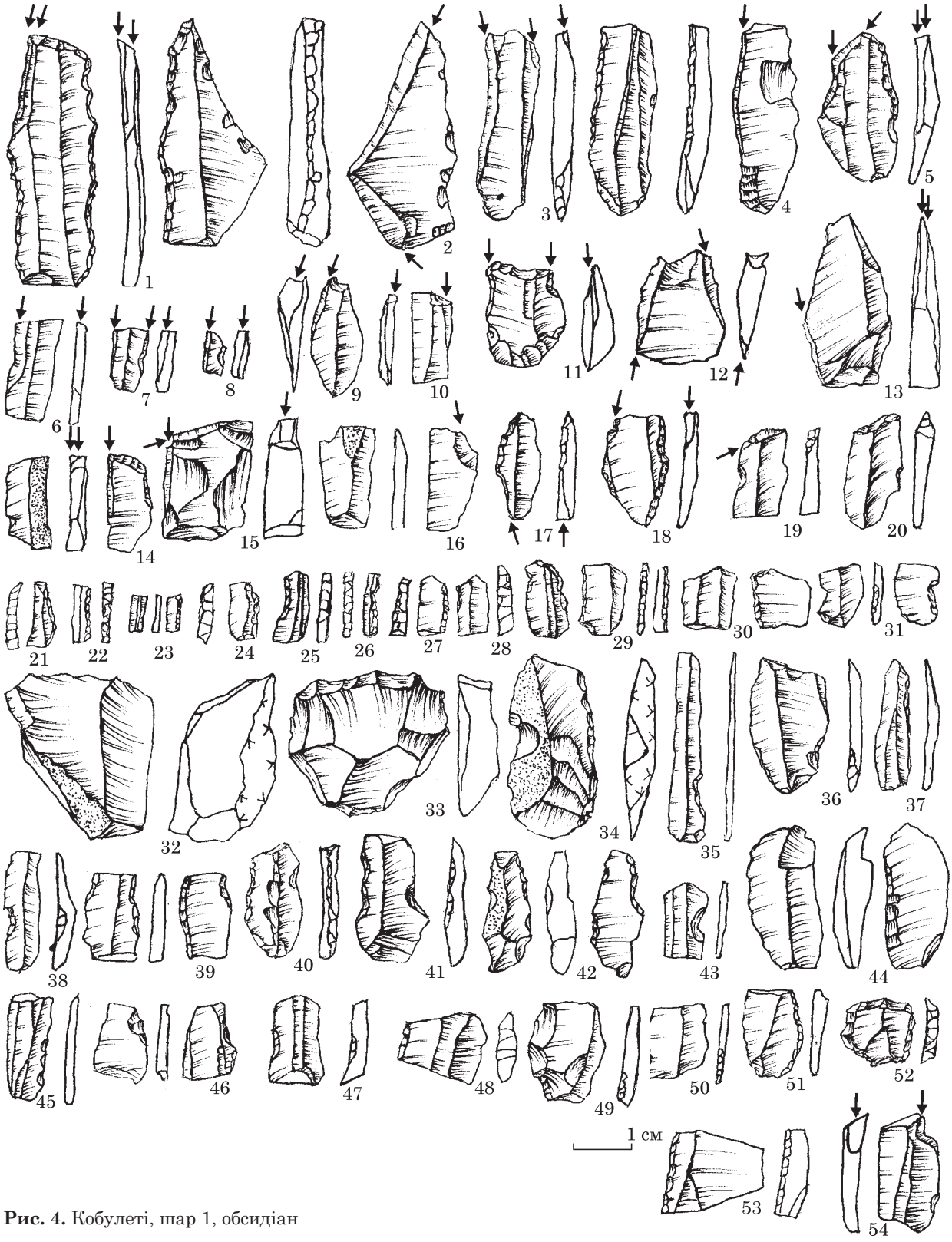

Рис. 4. Кобулеті, шар 1, обсидіан

крем'яному комплексі доля знарядь складає 27,06 %, в обсидіановому — 26,19 %. Це свідчить про те, що стратегія використання сировини була практично однаковою. Техніка розщеплення крем'яного матеріалу шару 0 також цілком подібна тій, що демонструє обсидіановий комплекс.

У комплексі є один нуклеус — олівцеподібний з фасетками зняття пластинок та мікрпластин методом ручного відтиску (рис. 2: 22). Площадка у цього нуклеуса скошена й гладенька. Схоже, для зняття пластинок оформлювалася рівна площадка, що мала підправлятися після зняття кожної нової пластинки.

Склад крем'яних пластинчастих заготовок є дещо відмінним від обсидіанового комплексу. Серед кременевих артефактів присутні 3 великі

Рис. 5. Кобулеті, шар 1, кремінь

пластини, наявність яких взагалі не відзначена у обсидіановому комплексі, також наявні 11 пластинок та 3 мікропластини. Невелика кількість відщепів (27), лусочок (12), уламків кременю (5) аж ніяк не відповідає ні кількості знарядь (23), ні кількості пластинчастих заготовок (загалом 17). Висновок очевидний: більшість пластинчастих заготовок, як і більшість знарядь з кременю були, як і відповідні предмети з обсидіану, принесені на територію стоянку вже готовими.

Крем'яних різців — 10, у тому числі — на зламах пластини кутовий подвійний з зустрічними сколами (рис. 3: 23), двогранний серединний на пластині (рис. 2: 24) та 8 кутових на зламах пластин (рис. 3: 25—28, 49—52).

Пластин з ретушшю — 7 (рис. 3: 32—34, 36—38), пластин з виїмками — 2 (рис. 3: 30, 39). Наявні також одне долото на нуклеоподібному уламку (рис. 3: 35) та кінцева скребачка, комбінована з поперечним різцем (рис. 3: 48).

Рис. 6. Кобулеті, шар 1, яма 6: 1—39 — обсидіан; 40—48 — кремінь

Серед мікролітичних знарядь у крем'яному комплексі присутні проксимальна частина пластини з крутою ретушшю по краям (рис. 3: 29) та медіальна частина пластинки з крутою вентральною ретушшю одному по краю (рис. 3: 31).

Фактично склад знарядь у кременевому та обсидіановому комплексі майже не відрізняються.

Шар 1 містив 819 предметів з каменю, у тому числі 480 з кременю та 369 з обсидіану (табл. 2).

Єдиний нуклеус — з обсидіану: одноплощинний, монофронтальний з негативами сколів пластин та відщепів (рис. 5: 32). Застосовувалася як ударна, так і відтискна технологія розщеплення, про що свідчать 1 обсидіанова та

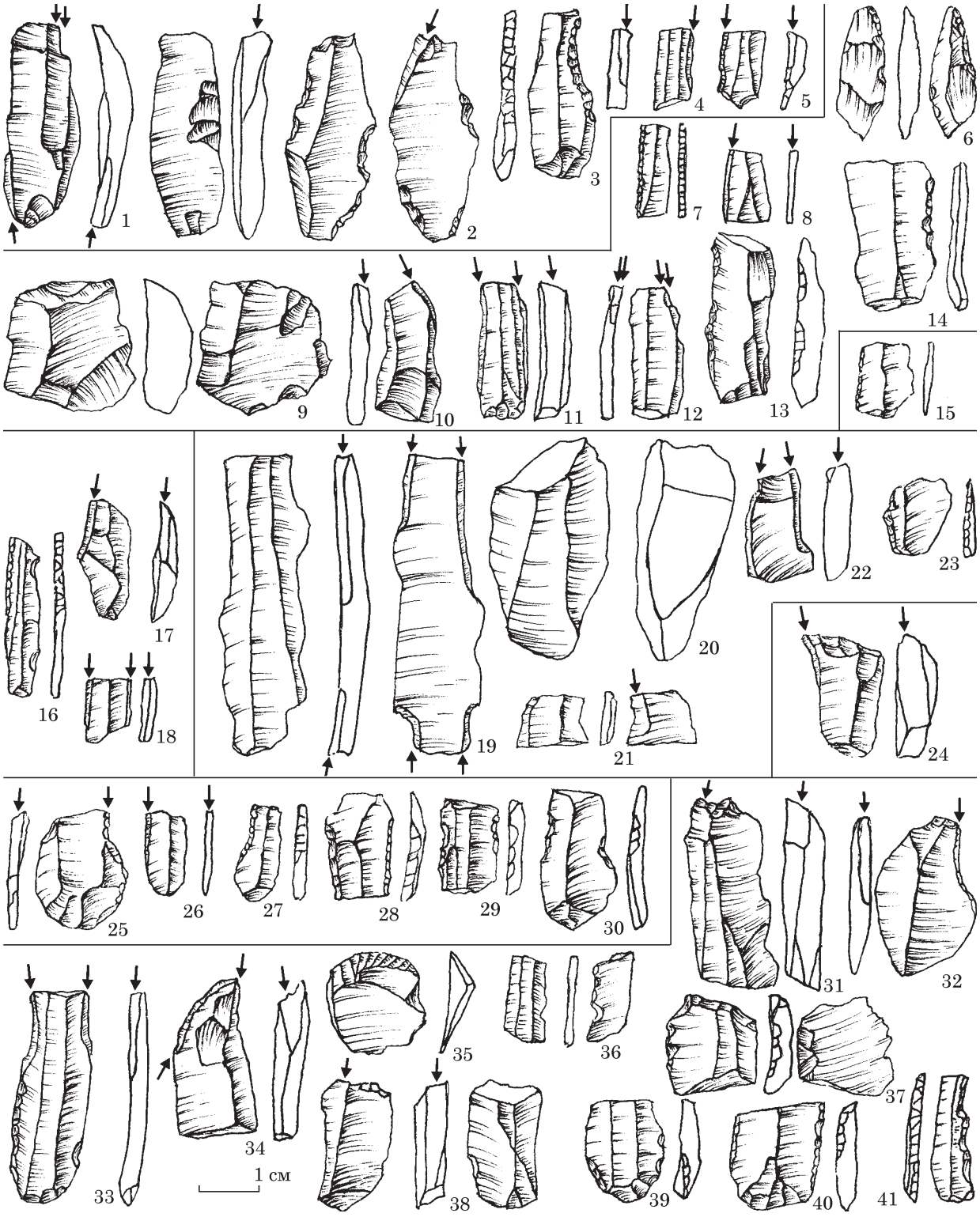

Рис. 7. Кобулеті, шар 2: 1—5 — обсидіан; 6—14 — кремінь; *яма 1*: 15 — обсидіан; *яма 2*: 16—18 — обсидіан; 19—23 — кремінь; *яма 4*: 24 — обсидіан; *яма 7*: 25—30 — обсидіан; 31—41 — кремінь

2 крем'яні «таблетки», зняті з площадок конічних або олівцеподібних нуклеусів (рис. 6: 23, 24).

Більшість пластин отримані ударним способом. Крем'яних пластин значно більше ніж обсидіанових: 25 до 11 відповідно. А от кількість пластинок та мікропластин відрізняється значно менше: 52 до 41 та 50 до 47, усі ці заготовки були отримані відтискним методом, мають рівну огранку, паралельні краї. Кількість крем'яних відщепів, лусочок та уламків значно перевищує кількість відповідних артефактів з обсидіану: загалом — 446 проти 164. Це свідчить про те, що підготовка крем'яних нуклеусів та їх розщеплення могло проходити безпосередньо на місці стоянки, хоча, звичай-

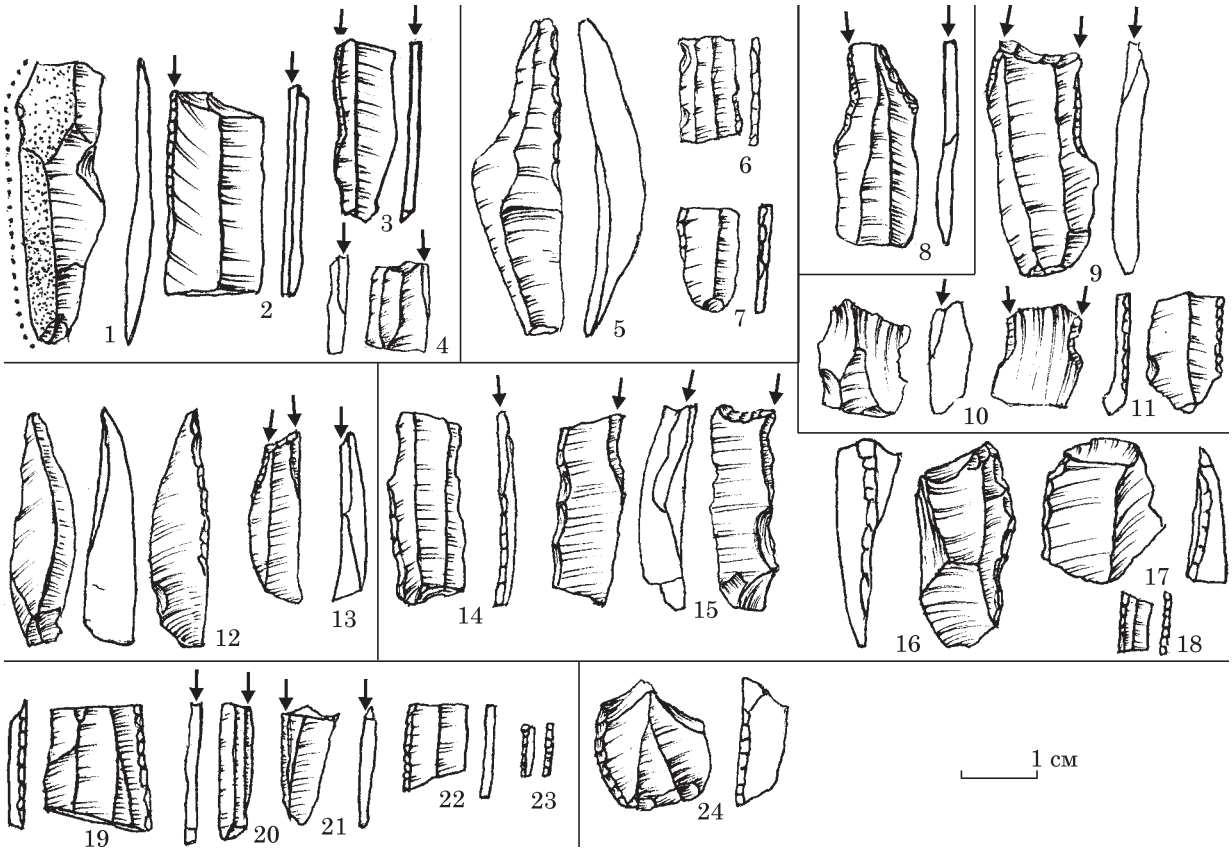

Рис. 8. Кобулеті, шар 2, *яма 8*: 1—4 — обсидіан; 5—7 — кремінь; *яма 8а*: 8 — обсидіан; 9—11 — кремінь; *яма 9*: 12, 13 — обсидіан; 14—18 — кремінь; *яма 11*: 19—23 — обсидіан; 24 — кремінь

но, дебітажу надто мало для того, щоб говорити про те, що розщеплення за межами стоянки не відбувалося.

У комплексах виробів із вторинною обробкою тут зовсім інші пропорції співвідношення виробів з різних видів сировини. З обсидіану виготовлено 92 знаряддя, з кременю — лише 45.

Серед обсидіанових знарядь слід відзначити величезну серію різців — 31 екз. Лише один виготовлений на відщепі, 30 — на пластинчастих заготовках. Серед них — 3 бічні косотронковані (рис. 4: 1, 2, 14), 2 бічні білатеральні виємчасторетушні (рис. 4: 11, 12), бічний виємчасторетушний (рис. 6: 11). Наявний один двогранний кутовий різець на відщепі (рис. 4: 15). Наявні 3 білатеральні кутові різці на зламах пластин (рис. 4: 3, 7; 6: 8). Усі інші — це різці кутові на зламах пластин (рис. 4: 4—6, 8—10, 13, 16—18, 54; 6: 1—7, 9, 10, 12). З комплексом кутових різців пов'язані 3 різцеві сколи з кременю, та 2 з обсидіану.

Скребачок з обсидіану — 6. Серед них — 2 кінцеві на відщепі (рис. 4: 33) та на пластині (рис. 6: 31), підквадратної форми замкнутолезовий на відщепі (рис. 4: 52) та три бічних на відщепах (рис. 4: 34, 49; 6: 29).

Долото одне: це проксимальна частина пластини з крайовою ретушшю та з характерними сколами від спрацьованості з черевця (рис. 6: 26). Також є 1 відщеп з ретушшю (рис. 6: 35).

Пластин з ретушшю — 27 (рис. 4: 29, 30, 35—37, 44—48, 50, 51, 53; 6: 16, 22—25, 30, 32—34, 36, 37). Пластин з крайовими виїмками — 14 (рис. 4: 31, 38—43; 6: 13—15, 27, 28, 38, 39).

У комплексі мисливського озброєння наявні 2 косотронковані пластинки (рис. 4: 19—20), у тому числі 1 — з мікрорізцевим сколом (рис. 4: 19). Також з цим комплексом пов'язані 10 медіальних частин пластинок з притупленими краями (рис. 4: 21—28; рис. 6: 17, 21). У трьох випадках відзначено притуплення краю з черевця (рис. 4: 23, 27; рис. 6: 21).

Знарядь з кременю — 45. Як і у обсидіановому комплексі, різці складають найчисленнішу серію — 23 екз., усі виготовлені на пластинах. Зафіксовано: один бічний різець на косотронкованій пластині (рис. 5: 1), два бічні виємчасторетушні білатеральні різці (рис. 5: 7; 6: 41), два поперечні різці (рис. 5: 2, 15), 4 двогранні кутові різці (рис. 5: 8, 10—12), один білатеральний різець на зламі пластини (рис. 5: 3), 13 кутові різці на зламах пластин (рис. 5: 4—6, 9, 13, 14, 16, 20—22; 6: 40, 42, 43).

Із кременю виготовлені 3 скребачки, усі вони — кінцеві на відщепах (рис. 5: 17—19). Доліт — 4, у тому числі 3 на відщепах (рис. 5: 25, 26, 36) та одно на пластині (рис. 5: 29).

Пластин з ретушшю — 6 (рис. 5: 27, 28, 34, 37, 38; 6: 48). Пластин з виїмками — 5 (рис. 5: 32, 33, 30; рис. 6: 45, 46).

Таблиця 3. Кобулеті 2019, шар 2

Тип артефакту	Шар 2		Яма 1		Яма 2		Яма 4		Яма 7		Яма 8		Яма 9		Яма 11		Загальна кількість			Відсоток		
Нуклеуси та дебітаж	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Кремінь	Обсидіан	Разом	Кремінь	Обсидіан	Разом
Нуклеуси	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0,27	—	0,20
Пластини	—	3	2	3	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	3	8	11	0,82	6,02	2,20
Пластинки	14	3	—	—	8	1	—	—	2	2	3	3	3	2	12	1	42	12	54	11,48	9,02	10,82
Мікропластини	12	5	1	4	7	3	—	—	1	3	—	—	2	—	8	3	31	18	49	8,47	13,53	9,82
Відщепи	22	11	2	1	17	5	—	1	2	—	7	3	26	9	14	6	90	36	126	24,59	27,07	25,25
Чешуйки	23	2	—	—	10	2	—	—	3	3	12	3	—	—	11	2	59	12	71	16,12	9,02	14,23
Уламки	47	12	—	—	41	4	—	—	1	—	—	—	—	—	15	3	104	19	123	28,42	14,29	24,65
Знаряддя	9	5	0	1	4	3	0	1	11	6	6	5	5	2	1	5	36	28	64	9,84	21,05	12,83
Різці	5	4	—	—	3	2	—	1	5	2	3	4	2	1	—	2	18	16	34	50,00	57,14	53,13
Скребки	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	0	2	5,56	0,00	3,13
Відщепи з ретушшю	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0	1	2,78	0,00	1,56
Пластини з ретушшю	2	—	—	1	1	—	—	—	2	2	2	1	2	1	1	2	10	7	17	27,78	25,00	26,56
Пластини з виїмками	—	1	—	—	—	—	—	—	1	2	1	—	—	—	—	—	2	3	5	5,56	10,71	7,81
Мікропластини та пластинки з крутою ретушшю	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1	3	2	5	8,33	7,14	7,81
Усього	127	41	5	9	88	18	0	2	20	14	29	16	36	13	61	20	366	133	499	100	100	100

До комплексу метального озброєння можемо віднести 2 тронковані пластини (рис. 5: 31; 6: 44) та медіальну частину мікропластини з притупленим краєм (рис. 6: 47), також медіальну частину пластинки з притупленим краєм та з подвійною виїмкою з черевця (рис. 5: 35).

Колекція ***шару 2*** містить 499 кам'яних артефактів, у їх числі 366 з кременю та 133 з обсидіану. Комплекс складається зі знахідок безпосередньо у шарі та із знахідок з ям 1—4, 7—11. Більше половини матеріалів походить з ям.

Обсидіановий комплекс містить 8 пластин, отриманих переважно за допомогою відбійників, а також 12 пластинок та 18 мікропластин, отриманих методом ручного відтиску. Відщепів — 36, не виключено, що принесені на стоянку відщепи використовувалися для виготовлення скребачок та доліт. Кількість лусочок та уламків — 31 екз., що свідчить про майже повну відсутність розщеплення обсидіану на території стоянки.

Серед артефактів з кременю наявний одноплощинний косоплощинний монофронтальний нуклеус для пластин (рис. 7: 20), 3 пластини, 42 пластинки та 31 мікропластина. Також знайдено 90 відщепів та 163 лусочок та уламків. Як видно, комплекс пов'язаний з обробкою кременю прямо на місці стоянки, хоч і у обмеженому обсягу.

Обсидіановий комплекс містить 28 виробів із вторинною обробкою.

Різців — 16, тобто, більше половини загальної кількості знарядь. Усі різці виготовлені на пластинах або пластинках, серед них: 2 бічних різця на тронкованих пластинах (рис. 7: 2, 24), бічний білатеральний різець на тронкованій пластині (рис. 8: 13), комбінований різець: бічний — кутовий на зламі пластини (рис. 7: 1), кутові різці на зламах пластин (рис. 7: 4, 5, 17, 25, 26; 8: 2—4 ,8, 20, 21), білатеральний кутовий різець на зламі пластини (рис. 7: 18). Пластин з ретушшю — 7 (рис. 7: 3, 15, 28; 8: 1, 12, 19, 22), пластин з крайовими виїмками — 3 (рис. 7: 27, 28, 30). До комплексу метального озброєння належать дві медіальні частини мікропластин з притупленими краями (рис. 7: 16; 8: 23).

Знарядь з кременю — 36, половина з них різці. Серед них: 3 білатеральні бічні різці на відщепі (рис. 7: 9) та на пластинах (рис. 8: 9, 15), бічні на тронкованих пластинах (рис. 7: 31—32,

38), білатеральні кутові різці на зламі пластин (рис. 7: 11, 19, 22, 33) та відщепу (рис. 8: 10), кутові на зламах пластин (рис. 7: 8, 10, 12, 21; 8: 14), двогранний кутовий різець (рис. 7: 34). Скребачок — 2: кінцеві на відщепі (рис. 7: 35) та на пластині (рис. 7: 37). Відщеп з ретушшю — 1 (рис. 7: 6). Пластин з ретушшю — 10 (рис. 7: 13, 14, 23, 39, 40; рис. 8: 7, 11, 16—17, 24), пластин з виїмками — 2 (рис. 7: 29; 8: 6). Мікропластин з притупленими краями — 3 (рис. 7: 7, 36, 41).

Висновки. Аналіз отриманого крем'яного та обсидіанового комплексів артефактів красномовно свідчить, що усі три шари стоянки належать до однієї кам'яної індустрії, яку ми пропонуємо назвати культурою Кобулеті. Їй властиве використання ручної відтискної техніки для отримання пластинок та мікропластин; відтескні конічні та олівцеподібні нуклеуси; мікроліти у вигляді пластинок чи мікропластин з притупленими краями та косотронкованих вістер; велика кількість різців, серед яких переважають кутові на зламах пластин при наявності бічних простих та білатеральних, а також двогранних різців; переважання кінцевих форм скребачок, що виготовлялися як на пластинах, так і на відщепах; серії доліт. Для розщеплення та виготовлення знарядь з отриманих сколів використовувалася єдина технологія не залежна від сировини (кремінь чи обсидіан).

У Західній Грузії досліджено ще декілька стоянок з аналогічними комплексами виробів з кременю та обсидіану. Маються на увазі стоянки Анасеулі I і II, Квіріке, Хуцубані, Джиханджурі (Гогитидзе 1978). На стоянках Даркветі (шар V; Korobkova 1996) та Сосруко (шар М 1; Бадер 1965) кобулетські матеріали є домішкою до матеріалів тріалетської культури.

Маємо підстави припускати, що кобулетська індустрія з'явилася у Західній Грузії внаслідок міграції. Адже кобулетські комплекси не мають прототипів у місцевих культурах плейстоценового часу. До того ж, кобулетська індустрія з'явилася у вже сформованому вигляді, що не змінювався майже до кінця існування цієї культури.

Підтверджує міграційне походження культури й простежена стратегія використання обсидіану. Мігранти, як здається, були дуже сильно залежні від обсидіану, що був максимально пристосований для відтискної техніки отримання пластинчастих заготовок на відміну від не дуже якісного місцевого кременю. Такі традиції могли з'явитися лише у місцях, максимально наближених до джерел обсидіану. Давня прив'язаність до обсидіанової сировини змушувала мешканців стоянки Кобулеті транспортувати обсидіан з далеких родовищ, розташованих за 200 км від стоянки.

Автори даної статті припускають, що людність культури Кобулеті могли прийти на територію Західної Грузії зі схилів Загросу та долини Дех Луран (Braidwood et al. 1983; Hole et al. 1969; Hole 1987).

ЛІТЕРАТУРА

Бадер, И. О. 1965. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. *Советская археология*, 4, с. 3-16.

Гогитидзе, С. 1978. *Неолитическая культура Юго-Восточного Причерноморья.* Тбилиси: АН ГССР.

Гогитидзе, С. 2008. *Археологические памятники каменного века в ущелье Кинтрнши (Кобулетское раненеолитическое поселение).* Тбилиси: АН Грузии.

Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О., Сорокун, А. А. 2013. Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя. *Кам'яна доба України*, 15, с. 194-257.

Манько, В. О., Чхатарашвілі, Г. Л. 2020. Західна Грузія як транзитна територія на шляху міграцій протонеолітичного населення у Східну Європу. *У цьому журналі*.

Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks.* Chicago: Chicago University Press.

Hole, F., Flannary, K. V., Neely, J. A. 1969. *Prehistory and human ecology of Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hole, F. 1987. Chronologies in the Iranian Neolithic. In: Aurenche, O. (ed.). *Chronologies in the Near East: relative chronologies and absolute chronology 16.000—4.000 BP: CNRS. International symposium, Lyon (France) 24—28 November 1986.* British Archaeological Reports, International Series, 379. Oxford, p. 353-379.

Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In: Kozlowski, S. K., Gebel, H. G. K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjastent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57-89.

REFERENCES

Bader, Y. O. 1965. Varyanti kulturi Kavkaza kontsa verkhneho paleolyta y mezolyta. *Sovetskaia arkheolohyia*, 4, s. 3-16.

Hohytydze, S. 1978. *Neolytycheskaia kultura Yuho-Vostochnoho Prychernomoria*. Tbylysy: AN GSSR.

Hohytydze, S. 2008. *Arkheolohycheskye pamiatnyky kamennoho veka v ushchele Kyntrnshy (Kobuletskoe rayneneolytycheskoe poselenye).* Tbylysy: AN Gruzyy.

Zalizniak, L. L., Tovkailo, M. T., Manko, V. O., Sorokun, A. A. 2013. Stoianky bilia khutora Dobrianka ta problema neolityzatsii Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia. *Kamiana doba Ukrainy*, 15, s. 194-257.

Manko, V. O., Chkhatarashvili, H. L. 2020. Zakhidna Gruziia yak tranzytna terytoriia na shliakhu mihratsii protoneolitychnoho naselennia u Skhidnu Yevropu. *In this journal.*

Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks.* Chicago: Chicago University Press.

Hole, F., Flannary, K. V., Neely, J. A. 1969. *Prehistory and human ecology of Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hole, F. 1987. Chronologies in the Iranian Neolithic. In: Aurenche, O. (ed.). *Chronologies in the Near East: relative chronologies and absolute chronology 16.000—4.000 BP: CNRS. International symposium, Lyon (France) 24—28 November 1986.* British Archaeological Reports, International Series, 379. Oxford, p. 353-379.

Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In: Kozlowski, S. K.,

Gebel, H. G. K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjastent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57-89.

V. O. Manko, G. L. Chkhatarashvili

THE LITHIC INDUSTRY FROM THE SITE OF KOBULETI

The Kobuleti site is located on the territory of the Kobuleti village in Adjara (Georgia). The site was discovered on the cape of the left bank of the Kintrishi River. The cape formed by two ravines occupied the area ca. 50 × 50 m, towering 16—25 m above the river level. The site height above the sea level is 60 m. The cape is composed of basalt rocks, only its upper part is associated with sediments of a pack of paleosoils.

Geographically the site is connected with the Colchis Plain which occupies the part of coastal territory. The Kintrishi River flows along the southern part of the plain at the very border with the foothills. Currently the Colchis Plain is associated with a subtropical climate zone but this does not mean that the climate was the same at the beginning of the Holocene when the site was abandoned. At the beginning of the Holocene the territory of Western Georgia had a rather temperate climate where coniferous species of trees including fir, spruce, and pine were widespread.

The inhabitants of the site, therefore, chose a strategically important place for settlement, only 20 km from the sea coast, on the banks of the river flowing into the Black Sea, on the border of two landscape zones of the plain and foothills.

In total, 1529 artifacts have been found, including 911 made of flint and 618 made of obsidian.

The technique of blanks removal is focused on obtaining blades and microblades by manual pressing method. Findings of round tablets are also associated with the same cores, with the negatives of removing flakes to correct the working platform.

In general, we can say that flint knapping occurred mainly outside the site. This is evidenced by the ratio of blades and flakes. There are almost three times more blades than flakes. This circumstance suggests that the site was visited sporadically, that the base camp of visitors was situated in a different place.

The complex has 257 tools. The most numerous are retouching blades, bladelets, and microblades and their segments. Mostly, such products have a small semiflat retouch along the edges, but there are also products with alternative retouching. There are blades with notches. Marked products with single wide notches and products with 2—3 edge notches.

Burins also are represented in a large series. Burins show a great typological diversity. There are burins on truncated facetted blades, including bilateral burins. There are many angle burins on broken blades. Often, such blades are double. There is a symmetrical dihedral burin. All of the listed burins are made on blades. All transverse and dihedral angle burins are made on flakes. There is one combined tool: burin on truncated facetted blade — the endscraper.

Scrapers are very few in comparison with burins. All of them are made on flakes, they are the endscrapers. There is a series of chisels on massive segments of blades and on flakes. Probably, some retouched flakes were used as scrapers and chisels.

Truncated facetted blades are found, including oblique truncated facetted blades and oblique truncated facetted blade with a negative of microburins spall. A fairly representative complex associated with hunting weapons. This is a series of bladelets and microblades with abrupt retouch.

In general, the typology of the assemblage indicates that the site was used as temporary hunting camp where a minimal number of production activities were carried out.

Keywords: Kobuleti industry, pressing technique, backed bladelets, Earky Holocene, Boreal.

Одержано 9.04.2020

МАНЬКО Валерій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник. Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
MANKO Valery O., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2990-7234, e-mail: Valery_Manko@yahoo.com.

ЧХАТАРАШВІЛІ Гурам, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Музей Аджарії — Батумський археологічний музей, вул. Чавчавадзе, 77, Батумі, 6010, Грузія.
CHKHTARASHVILI Guram L., PhD, Researcher, Ajara Museum — Batumi Archaeological Museum, Chavchavadze, 77, Batumi, 6010, Georgia.
ORCID: 0000-0002-0568-9797, e-mail: gurami.chxa87@yahoo.com.

УДК 903.4(282.247.32-197.4)”632” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.08

В. П. Чабай, Д. В. Ступак, А. П. Весельський, Д. В. Дудник

СТОЯНКА БАРМАКИ В КОНТЕКСТІ ЕПІГРАВЕТУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ’Я

Стоянка Бармаки, 2 культурний шар є найзахіднішим стратифікованим проявом епігравету в басейні Середнього Дніпра. За останні роки масштабні польові і лабораторні дослідження, проведені на рівні сучасних наукових стандартів, призвели до появи певного блоку інформації, який дозволяє не тільки уточнити хронологічне положення і техніко-типологічний статус матеріалів Бармаків, 2, а й визначити їх місце в системі культурно-хронологічної варіабельності середньодніпровських епігравецьких пам’яток.

Ключові слова: *епігравет, Середнє Подніпров’я, Мізинська індустрія, типологічна варіабельність, хронологія.*

Вступ. Верхньопалеолітична стоянка Бармаки знаходиться на східній околиці м. Рівне, в 200 м на захід від однойменного села, на західному пологому схилі невисокого мису, вершина якого розташована на висоті 10 м над долиною Бармацького струмка, який, в свою чергу, є правою притокою р. Устя, що відноситься до басейну р. Горинь. Вказаний мис прилягає до високого плато (біля 40 м над долиною), що формує правий борт балки Бармацького струмка. На високому правому борту балки покривні рихлі відклади подекуди знищені ерозійними процесами і на поверхню виступає крейда туронського ярусу, насичена жовнами високоякісного «волинського» кременю. В більш загальному географічному плані стоянка Бармаки розташована на Волино-Люблінській височині, або Волино-Люблінському лесовому плато.

Стоянку відкрив В. К. Пясецький у 1981 р. Дослідженнями Є. Л. Лупенка (1982), В. К. Пясецького і В. О. Самолюка (1990), Д. Ю. Нужного (2002—2005, 2007) встановлено наявність двох культурних шарів; отримано ^{14}C дату 14300 ± 250 uncal BP (Ki-11087) для нижнього шару; запропоновано техніко-типологічну характеристику артефактів з неорганічних та органічних матеріалів, яка дала підстави стверджувати спорідненість індустрій Бармаків і Мізина; встановлено специфіку фауністичного комплексу — мамонт, північний олень, благородний олень, кінь, ведмідь, вовк, росомаха, лисиця, песець, заєць (Лупенко 1983; Пясецкий, Самолюк 1990; Нужний та ін. 2004, 2005, 2006; Пясецкий 1997; Нужний, Пясецький 2003; Нужний 2015). Також, виходячи зі специфіки рельєфу 2 (нижнього) культурного шару, була запропонована гіпотези щодо наявності заглибленого «житла-майстерні», «житлової ями», «майстерні з обробки бивню» (Пясецький 2009, с. 134, 135; Нужний 2015, с. 424).

Дослідження Бармаків були поновлені у 2018 р. і одним з перших результатів стало обґрунтоване ствердження щодо відсутності на стоянці заглибленої житлової споруди (Чабай та ін. 2019). На час завершення польового сезону 2019 року площа розкопу 1 культурного шару складає 176 м^2; 2 культурного шару — 147 м^2 (рис. 1: 2). В даній статті проаналізовані матеріали з розкопок 2 культурного шару у 2018—2019 рр.

Стратиграфія і умови залягання літологічних і культурних відкладів. Стратиграфічна послідовність відкладів у розкопі представлена 8 основними літологічними шарами (рис. 1: 1). Максимальна товщина пачки відкладів складає 2,4 м. Для всіх літологічних відкладів стоянки характерний незначний (до 3°) нахил на захід, який співпадає з кутом падіння сучасного схилу.

© В. П. ЧАБАЙ, Д. В. СТУПАК, А. П. ВЕСЕЛЬСЬКИЙ, Д. В. ДУДНИК, 2020

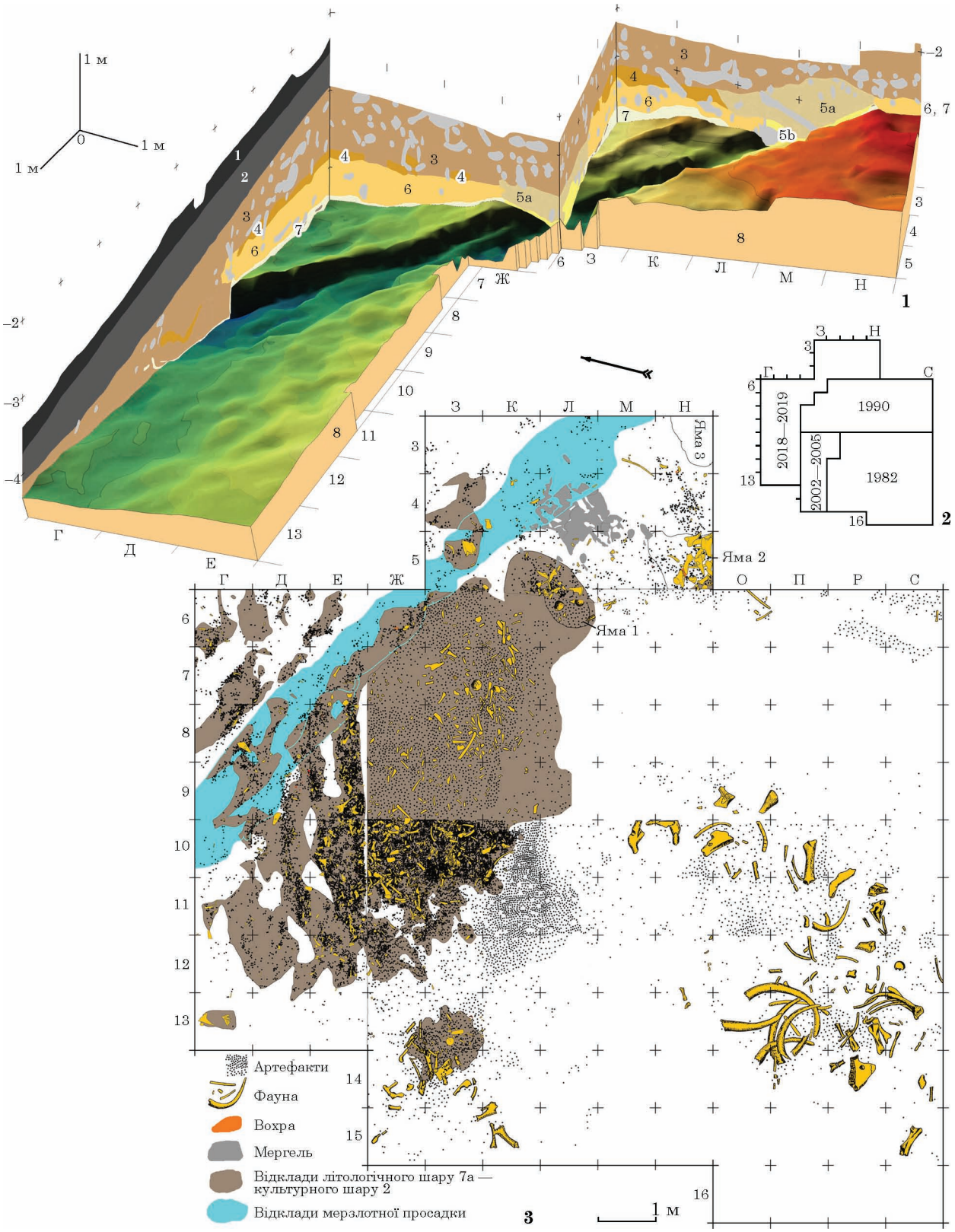

Рис. 1. Бармаки: 1 — 3D-модель стратиграфічних розрізів по лініям квадратів в/г, 5/6, ж/з, 2/3 і рельєфу підлоги 2 культурного шару; 2 — план розкопу за роками досліджень; 3 — загальний план розкопу

1—2 — сучасний ґрунт і підґрунтя; товщина біля 1 м.

3 — бурий лесоподібний суглинок; товщина 0,1—0,9 м; суцільно розповсюджений на площі розкопу; з нього походять знахідки 1 культурного шару; артефакти 1 культурного шару не утворюють чітких горизонтальних або вертикальних концентрацій і є перевідкладеними.

4 — світло-коричневий лесоподібний суглинок; залягає окремими лінзами товщиною до

0,25 м; частина відкладів тронкована мерзлотною просадкою.

5а—с — різнобарвні лесоподібні суглинки; виявлені у заповненні мерзлотної просадки; яка має вигляд майже прямої траншеї дослідженою довжиною 10 м, глибиною 0,2—0,6 м, шириною до 1,10 м, орієнтованою схід-захід; заповнена артефактами і фауністичним матеріалом, віднесеними до 2 культурного шару, археологічний горизонт 2d (рис. 1: 1).

6 — темно-жовтий лесоподібний суглинок; товщина — до 0,57 м; виявлений майже на всій дослідженій площі; частково тронкований мерзлотною просадкою; археологічний матеріал відсутній.

6—7 — жовтий лесоподібний рихлий суглинок; товщина — до 0,6 м; виявлений тільки у східній частині розкопу; 2 культурний шар, археологічний горизонт 2a — відвали з ям 2 і 3.

7 — білий лесоподібний суглинок; товщина до 0,2 м; розповсюджується майже на всю площу розкопу; характер залягання переривчастий, хвилеподібний; тронкований мерзлотною просадкою; в східній частині розкопу у цих відкладах виявлена концентрація різнорозмірних уламків мергелю — 2 культурний шар, археологічний горизонт 2b.

7а — коричнево-сірий лесоподібний суглинок; товщина — до 0,15 м; залягає всередині 7 літологічного шару; всередині літологічного шару 7а зустрічаються тонкі (до 0,02 м) лінзи жовтого суглинку; 2 культурний шар, археологічний горизонт 2c.

8 — палевий шаруватий лесоподібний суглинок; простежена товщина 1,83 м на квадраті 7е; археологічний матеріал відсутній.

Хвилясті поверхні і підлога, розриви у заляганні 4, 6, 7, 7а літологічних шарів є результатом постдепозиційних кріотурбаційних процесів, які спричинили блокові просадки, як відкладів вказаних літологічних шарів, так і матеріалів 2 культурного шару (рис. 1: 1). Вказані просадки є результатом танення нерівномірно-льодистих порід в період деградації багатолітньої мерзлоти. Тобто, після акумуляції 4, 6, 7, 7а літологічних шарів під ними скресла крига, що обумовило просадку / деформацію сформованих над нею шарів. Артефакти і фауністичний матеріал 2 культурного шару акумулювались за наявності під ними на глибині до 0,6 м відкладів багатолітньої мерзлоти. Подібні блокові просадки седиментів описані для стоянок Зарайська, Єлисеевичі I, Тімоновка I і Юдіново (Величко и др. 1997, с. 51—66; Амирханов 2000, с. 88, 94; Сергин 2007, с. 14, 15; Грибченко, Куренкова 2014, с. 107). Тонкі прошарки жовтого суглинку у відкладах 7а літологічного шару вказують на наявність процесу соліфлюкції. Наявність багатолітньої мерзлоти на момент акумуляції культурних залишків 2-го культурного шару Бармаків сприяла стабільності давньої денної поверхні, що, в свою чергу, розцінюється як необхідна умова існування поселень (Грибченко и др. 2002, с. 91; Григорьева 2008, с. 53, 54).

Колір і структура літологічного шару 7а може бути результатом антропогенної діяльності — підстилка з органічних матеріалів, або кліматичних чинників — поховані ґрунти, які акумулювалися у фінальному плейстоцені на теренах Західної України і Південної Польщі (Jary, Ciszek 2013; Fedorowicz et al. 2013). На думку проф. С. Буссемера, ще одним кандидатом на роль похованого ґрунту є літологічний шар 4. Не виключено, що деградація багатолітньої мерзлоти і акумуляція похованого ґрунту літологічного шару 4 були спричинені одними й тими ж кліматичними змінами. Проте, ці припущення потребують додаткових лабораторних досліджень.

З відкладами 2 культурного шару пов'язані чотири господарчі об'єкти: три ями і концентрація фрагментів мергелю (рис. 1: 3). Всі об'єкти знайдені у східній частини розкопу. Більшу частину ями 1 дослідив В. К. Пясецький; форма — скоріш за все овал; стінки — похилі; дно — хвилясте; максимальний діаметр — 0,72 м; максимальна глибина — 0,17 м; заповнення — літологічні шари 7 і 7а. З відкладів літологічного шару 7а в ямі 1 походять 2963 крем'яні артефакти і 48 кісток ссавців: мамонт, північний олень, бізон. Дослідження ям 2 і 3 ще не завершені. Форма ями 2 остаточно не визначена; стінки — похилі / напівкруті; дно ще не знайдене; максимальний діаметр — не менше 1 м; глибина — не менше 0,3 м; заповнення — відклади літологічного шару 6—7 з лінзами літологічного шару 7а та фрагментами плиток мергелю; з ями 2 походить 53 артефакти з кременю, 1 мушля викопного морського молюска і 27 кісток ссавців, в основному, мамонта. Дослідження ями 3 тільки розпочаті.

Концентрація мергелю віднесена до археологічного горизонту 2b і залягає безпосередньо на літологічному шарі 7а. Концентрація представлена різнорозмірними щільно спресованими фрагментами мергелю; форма — аморфна; площа — біля 1,5 м^2; товщина 0,03—0,05 м; частина концентрації мергелю на кв. 4/к і 4/л потрапила у мерзлотну просадку; серед відкладів мергелю виявлені 18 крем'яних артефактів і два фрагменти кісток. Розмір окремих фрагментів мергелю сягає 0,2 × 0,15 × 0,05 м. Проте, немає впевненості в реальності цих розмірів. Не виключено, що настільки великі шматки можуть бути результатом постдепозиційної спресованості менших за розмірами фрагментів мергелю. Мергелева відмостка відома на стоянці Самотоєвка, де вона розміщувалася навколо вогнища (Бессуднов А. Н., Бессуднов А. А. 2012).

Спорудження ям призвело до порушень культурного шару, а пляма мергелю, як, вірогідно, результат одного господарчого епізоду, зіграла

роль своєрідного реперу для геоархеологічного підрозділу відкладів палімпсесту 2 культурного шару на окремі археологічні горизонти. Найбільш раннім археологічним горизонтом є 2c у літологічному шарі 7a, який виявлений на значній площі розкопу, у тому числі, у заповнені ями 1. Потім, разом з концентрацією мергелю, утворився археологічний горизонт 2b. Пізніше, в результаті виготовлення ям 2 і 3 виникли відвали — літологічний шар 6—7, знахідки з якого віднесені до археологічного горизонту 2a. Іншими словами, вказані ями викопали на ділянках, які вже містили матеріали горизонту 2c—7a шару. Переміщений у відвали матеріал горизонту 2c—7a шару призвів до появи нової геоархеологічної реальності: горизонт 2a — шар 6—7. І нарешті, деградація багатолітньої мерзлоти спричинила вертикальне транспортування всіх зазначених горизонтів у мерзлотну просадку, де і утворився археологічний горизонт 2d.

Таким чином, специфіка залягання археологічного матеріалу зумовлена антропогенними і постдепозиційними кріотурбаційними процесами. Артефакти і фауністичні рештки археологічних горизонтів 2c і 2b були залишені мешканцями стоянки на відносно стабільній поверхні незначного схилу. Згодом, антропогенна активність — горизонт 2a і деградація багатолітньої мерзлоти — горизонт 2d призвели до остаточного формування культурних відкладів пам'ятки. Загалом, запропонована інтерпретація геоархеологічної послідовності утворення залишків 2 культурного шару відображає процес виникнення, функціювання і консервації палімпсесту стоянки Бармаки.

Таблиця 1. Бармаки, радіовуглецеві дати (зразки — кістка)

Стоянка	Лабораторний номер	Вік, uncal BP	68 % range, cal BP
Бармаки	Кі-11087	14300 ± 220	17195—17796
Бармаки, 2	OxA-38249	15610 ± 80	18663—19111
Бармаки, 2	OxA-X-2804-40	15720 ± 80	18739—19202
Бармаки, 2	OxA-38250	15850 ± 80	18828—19272

Хронологія. За зразками фрагментів кісток зі стоянки Бармаки, археологічний горизонт 2c, кв. 10/e і 12/e отримано три статистично рівноцінні радіовуглецеві дати: OxA-38249, OxA-38250 і OxA-X-2804-40 (Чабай та ін. 2019). У каліброваному варіанті (Weninger et al. 2014) вказані дати співвідносяться з часом фіналу максимуму останнього льодовикового періоду (табл. 1). Стратиграфічна позиція зразку для раніше отриманої дати Кі-11087 викликала обґрунтовані сумніви (Нужний 2015, с. 210).

Фауна. На думку д-ра К. Пазди, серед фауністичних залишків (NISP) переважають рештки мамонта, північного оленя і бізона. Інтерпретація моделі використання основного масиву фауни 2 культурного шару Бармаків: «*споживання — кухонні залишки*». Проте, знахідки анатомічних груп кінцівок дорослих песців вказують на наявність ознак моделі «хутровий промисел», хоча не виключене і вживання м'яса песців (Саблин 2014, с. 144). Тобто, питання сезонності залишається відкритим. У ямі 1 знайдені рештки мамонту, північного оленя і бізону. З іншого боку, сама наявність ям з кістками тварин беззаперечно вказує на використання моделі «зберігання» на території стоянки. Таким чином, на сьогоднішній день запропоновані три моделі експлуатації фауністичних ресурсів: «споживання», «хутровий промисел», «зберігання». Сукупність цих моделей

Таблиця 2. Бармаки, горизонти 2 культурного шару: типологічна структура артефактів

Артефакти	Горизонт					Загалом	%	%, esse
	2a	2b	2ab	2c	2d			
Пренуклеуси	—	—	—	14	2	16	0,02	0,17
Нуклеуси	2	1	—	48	14	65	0,06	0,70
Відщепи	283	39	—	3014	866	4202	4,18	45,21
Відщепи природні	—	—	—	2	—	2	0,00	0,02
Пластини	93	19	—	1154	346	1612	1,60	17,34
Пластинки	93	17	1	929	286	1326	1,32	14,27
Мікропластини	53	3	—	520	106	682	0,68	7,34
Різцеві сколи	10	3	—	616	122	751	0,75	8,08
Сколи тронкування	—	—	—	6	1	7	0,01	0,08
Знаряддя	19	6	—	480	126	631	0,63	6,79
Луски	4080	416	167	65031	18943	88637	88,11	—
Невизначені сколи	194	23	4	1489	908	2618	2,60	—
Уламки кременю	5	—	—	38	1	44	0,04	—
Загалом	4832	527	172	73341	21721	100593	100,00	100,00

характерна для довготривалих базових стоянок.

Артефакти. На стоянці використовувалась місцева крем'яна сировина з крейдяних відкладів туронського ярусу, які нині відомі на відстані не більше 500 м від стоянки. Розбіжності в структурі артефактів між окремими археологічними горизонтами не простежені. Серед всіх артефактів беззаперечно домінують луски — сколи довжиною ≤14,99 мм (табл. 2). В підрахунках без урахування лусок, уламків і невизначених сколів (%, esse) основну роль грають відщепи, на другому місці сукупність всіх пластинчастих сколів — 38,95 %; нуклеподібних виробів менше 1 %, а знаряддя складають майже 7 % (табл. 2).

Нуклеуси і пренуклеуси. Серед пренуклеусів домінують торцеві типи (табл. 3). Для пренуклеусів характерна наявність односторонньо-оформленого ребра на робочій поверхні та, інколи, однієї або двох протилежних площадок.

Застосовані на пам'ятці технології розколювання кременю, спрямовані на отримання пластин і пластинок в уніполярній системі, яка представлена підциліндричними і торцевими поздовжніми нуклеусами (рис. 2: 1, 4). Схоже, що нуклеуси біпоздовжні (рис. 2: 2, 3), біпоздовжньо-суміжні, біпоздовжньо-альтернативні та багатоплощадкові є наслідком розколювання поздовжніх. На карнизах між ударною площадкою та робочою поверхнею окремих нуклеусів є сліди застосування редукції та, рідше, абразивної обробки. Розколювання нуклеусів відбувалось переважно м'якими кам'яними відбійниками, про що свідчать морфологічні особливості площадок нуклеусів та сколів, а також наявність фрагментів відбійників з пісковику та кварциту.

Сколи. Структура сколів представлена відщепами, пластинами, пластинками (ширина ≤11,99 мм), мікропластинами (ширина ≤6,99 мм), різцевими сколами, сколами тронкування, лусками і невизначеними сколами — дрібними фрагментами з дорсальними і вентральними поверхнями (табл. 2). З врахуванням сколів, на яких виготовлені знаряддя, колекція представлена: відщепами — 51,24 %; пластинами — 23,05; пластинками — 16,58; мікропластинами — 9,13 %.

Серед всіх класів сколів переважають повздовжні огранки дорсальних поверхонь. Залишки жовневої кірки відмічені на дорсальних поверхнях майже половини відщепів і пластин, чверті пластинок і біля 10 % мікропластин. Для всіх класів сколів переважає латеральне розташування кірки. Серед відщепів і пластин представлені реберчасті типи, в основному,

Таблиця 3. Бармаки, горизонти 2 культурного шару: типологічна структура нуклеусів

Нуклеуси і пренуклеуси	Горизонт				Загалом
	2a	2b	2c	2d	
Пренуклеуси					
поздовжні	—	—	—	1	1
торцеві	—	—	10	1	11
біпоздовжні, підциліндричні	—	—	1	—	1
біпоздовжньо-альтернативні, чотирикутні	—	—	1	—	1
невизначені	—	—	2	—	2
Нуклеуси для відщепів					
поздовжні, підциліндричні	—	—	1	—	1
багатоплощадкові, кубоподібні	—	—	1	—	1
Нуклеуси для відщепів і пластин					
біпоздовжньо-альтернативні, підциліндричні	—	—	1	—	1
Нуклеуси для пластин					
поздовжні, підциліндричні	1	—	1	—	2
поздовжні, торцеві	1	—	4	—	5
біпоздовжні, торцеві	—	—	1	—	1
біпоздовжньо-суміжні, підциліндричні	—	—	3	—	3
біпоздовжньо-суміжні, торцеві	—	—	1	—	1
біпоздовжньо-альтернативні, підциліндричні	—	—	1	—	1
біпоздовжньо-альтернативні, циліндричні	—	—	1	—	1
біпоздовжньо-альтернативні, торцеві	—	—	1	—	1
біпоздовжньо-альтернативні, аморфні	—	—	1	—	1
Нуклеуси для пластин / пластинок					
поздовжні, підциліндричні	—	—	5	4	9
поздовжні, пірамідальні	—	—	2	—	2
біпоздовжні, підциліндричні	—	—	4	2	6
біпоздовжні, торцеві	—	—	2	1	3
біпоздовжньо-суміжні, торцеві	—	—	—	1	1
біпоздовжньо-альтернативні, підциліндричні	—	—	1	1	2
біпоздовжньо-альтернативні, кубоподібні	—	—	—	1	1
багатоплощадкові, торцеві	—	—	1	—	1
багатоплощадкові, кубоподібні	—	—	3	—	3
Нуклеуси для пластинок					
повздовжні, торцеві	—	—	1	—	1
біпоздовжні, підциліндричні	—	—	1	1	2
біповздовжньо-альтернативні, торцеві	—	—	1	—	1
біпоздовжній, невизначений	—	1	—	—	1
Нуклеуси невизначені	—	—	10	3	13
Загалом	2	1	62	16	81

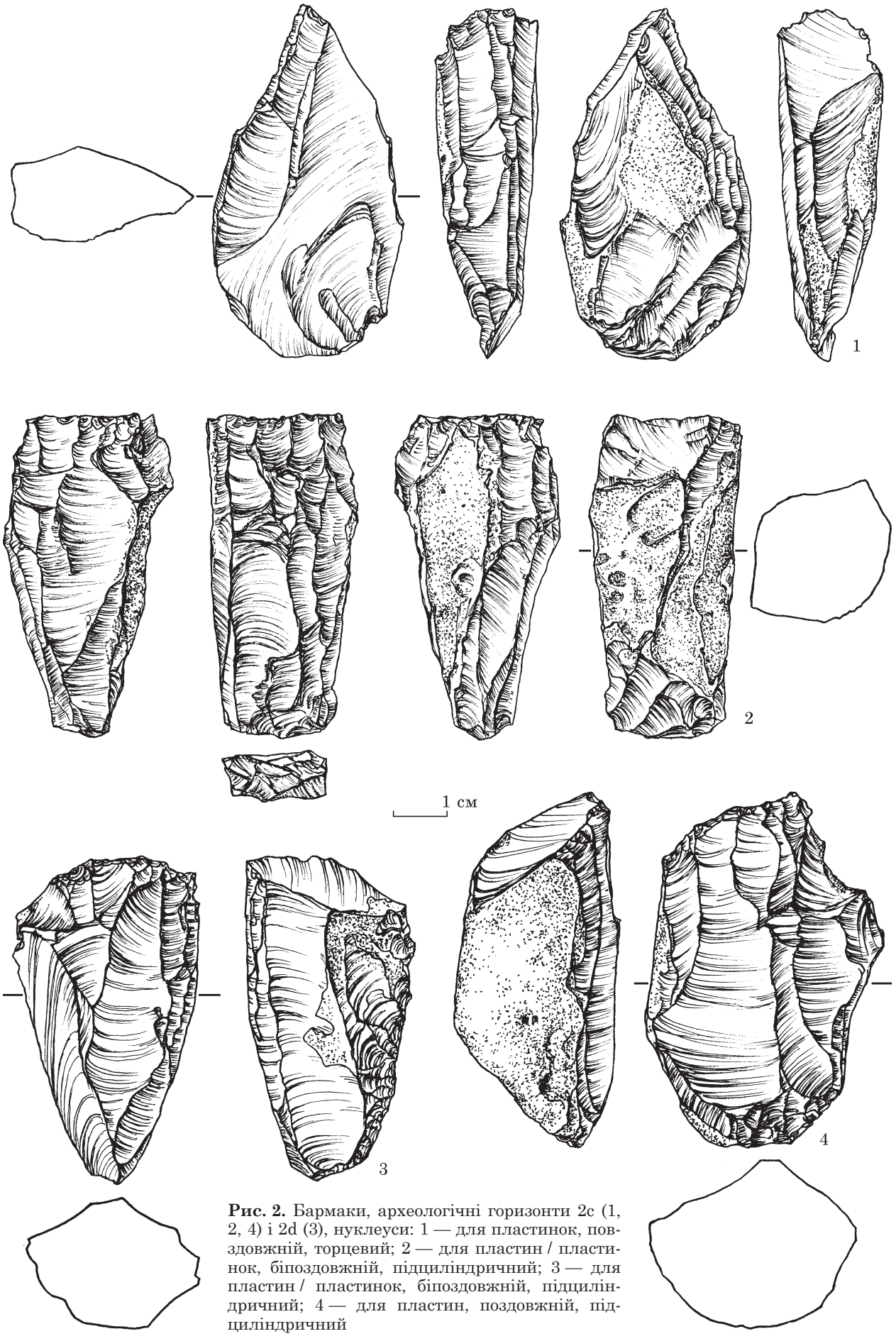

Рис. 2. Бармаки, археологічні горизонти 2c (1, 2, 4) і 2d (3), нуклеуси: 1 — для пластинок, поздовжній, торцевий; 2 — для пластин / пластинок, біпоздовжній, підциліндричний; 3 — для пластин / пластинок, біпоздовжній, підциліндричний; 4 — для пластин, поздовжній, підциліндричний

Таблиця 4. Бармаки, горизонти 2 культурного шару: типологічна структура знарядь

Знаряддя	Горизонт				Загалом	%	%, esse
	2a	2b	2c	2d			
Скребки	—	—	12	5	17	2,69	3,89
Різці	3	3	175	36	217	34,39	49,66
Мікрорізці	—	—	2	—	2	0,32	0,46
Тронковані сколи	1	1	57	19	78	12,36	17,85
Свердла-проколки	—	—	7	—	7	1,11	1,60
Зубчасті на відщепах	—	—	1	—	1	0,16	0,23
Вістря на пластинах	—	—	2	—	2	0,32	0,46
Комбіновані знаряддя	—	—	3	—	3	0,48	0,69
Мікроліти	6	—	83	21	110	17,43	25,17
Сколи з ретушшю	7	—	96	41	144	22,82	—
Знаряддя невизначені	2	2	42	4	50	7,92	—
Загалом	19	6	480	126	631	100,00	100,00

односторонні. Гладкі ударні площадки найхарактерніші для відщепів. Серед пластин, пластинок і мікропластин переважає сукупність гладких і лінійних площадок. Редукція і абразивна обробка дорсальних карнизів відщепів не використовувалась. Застосування згаданих прийомів обробки дорсальних карнизів характерніше для отримання пластин, пластинок і мікропластин. Для всіх класів сколів характерні слабо виражені відбивні горбки. Латеральні і дистальні профілі відщепів демонструють досить широкі варіації типів, тоді як для пластин, пластинок і мікропластин найпоширенішими є латерально-прямі і дистально-переноподібні. Метричні характеристики сколів представлені наступними показниками: відщепи — довжина від 100 до 15 мм, найбільш розповсюджений метричний інтервал 30—15 мм; пластини — довжина від 130 мм до 25 мм, найпоширенішими є пластини з шириною 14 ± 2 мм; пластинки — довжина від 60 мм до 15 мм, ширина 11 ± 1 мм; мікропластини — довжина від 35 мм до 15 мм, ширина 6 ± 1 мм.

Зустрічаються прості, ретушовані і повторні різцеві сколи. Співвідношення різців і різцевих сколів (1 : 3,5), різцевих кромок і різцевих сколів (1 : 2,3) складають доволі помірні величини. Також, були знайдені сколи переоформлення тронкованих пластин, відомі в цьому шарі з попередніх досліджень (Нужний 2015, рис. 93: 31—34).

Наявність пренуклеусів, нуклеусів, первинних, реберчастих, різцевих сколів і фрагментів відбійників з кварциту і пісковику свідчить про застосування всіх етапів обробки крем'яної сировини безпосередньо на дослідженій площі стоянки.

Знаряддя. Майже половина знарядь Бармаків, 2 представлена різцями, чверть — мікролітами, близько п'ятої частини — тронкованими сколами, трохи менше 4 % скребків; усі інші класи знарядь складають менше 1 % в *esse* підрахунках для кожного окремо взятого класу (табл. 4). Більшість знарядь виготовлені на пластинах — 306 екз. На відщепах зроблені 62 знаряддя, пластинках — 54, мікропластинах — 78, невизначених сколах — 126, уламках кременевої сировини — 5 екз. Усі мікропластини і 32 пластинки були використані для виготовлення мікролітів.

Скребки. З другого шару походить 17 скребків (табл. 4), переважно виготовлених на доволі масивних пластинах (рис. 3: 4—7), часто з залишками жовневої кірки на дорсальних поверхнях. Домінують кінцеві скребки — 15 екз. У декількох кінцевих скребків відмічені ретушовані латеральні сторони (рис. 3: 4, 7). Також були знайдені кінцеві базально-тронковані скребки; тронкування — дорсальне, виїмчасте (рис. 3: 1, 3). Подібні форми Д. Ю. Нужний вважав «*характерною особливістю*» колекцій Мізину і Бармаків (Нужний 2015, с. 195).

Різці. Різці є домінуючим класом знарядь у типологічній структурі знарядь Бармаків, 2 (табл. 4; рис. 4). Основною заготовкою для виготовлення різців була пластина: 79 % різців виготовлені на пластинах; 6 % — на відщепах; 1 % — на пластинках; і для 14 % фрагментів різців тип заготовки визначити не вдалося. Бокові типи представлені 59 % від усіх визначених на рівні типу різців; серединні типи складають 19,5 %, кутові — 12,5 %; трансверсальні — 1 %; комбіновані — 8 % (табл. 5). Сукупність багатолезових різців серед усіх типів представлена 37 % знарядь даного класу.

Серед бокових різців, а також серед всіх типів різців, домінує тип бокових на косо-тронкованих пластинах: 63,6 і 37,5 % відповідно (табл. 5; рис. 4: 4—7). На різцях всіх типів, включно з комбінованими, косе тронкування відзначене у 52 % випадків, як спосіб підготовки площадки для зняття різцевого сколу. Також бокові різці виготовлялись за допомогою прямого, виїмчастого і опуклого тронкування

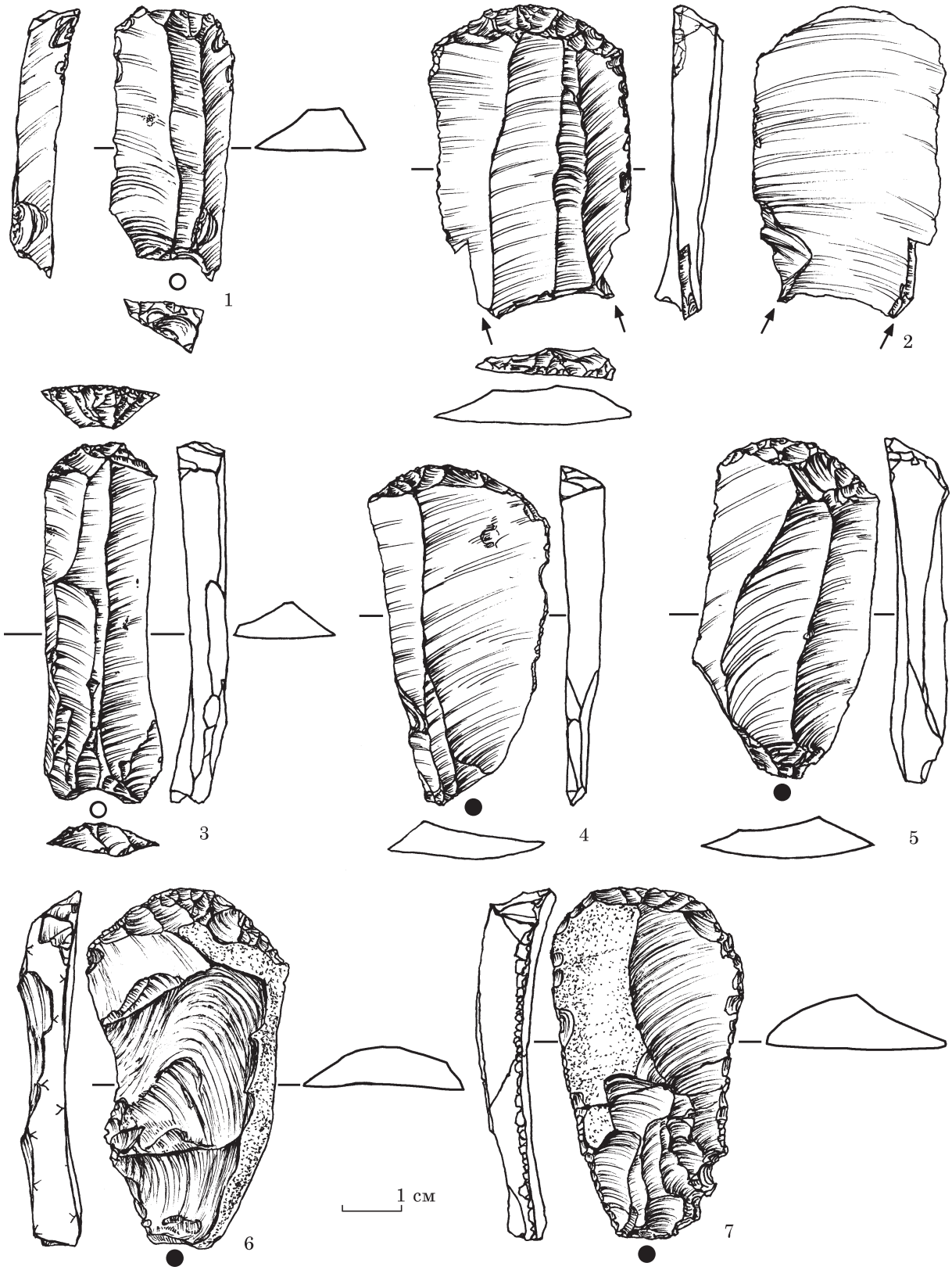

Рис. 3. Бармаки, археологічні горизонти 2c (1, 2, 4, 6, 7) і 2d (3, 5), комбіновані знаряддя (2) і скребки: 1 — кінцевий на пластині, базально косо- / виїмчасто-тронкований; 3 — кінцевий на пластині, базально виїмчасто-тронкований; 4 — кінцевий на пластині, латерально-ретушований; 5, 6 — кінцеві на пластинах; 7 — кінцевий на пластині, білатерально-ретушований. Комбіноване знаряддя: 2 — скребок кінцевий на латерально-ретушованій пластині — різець боковий на виїмчасто-тронкованій пластині, білатеральний

дистальних та базальних частин пластин і відщепів (табл. 5; рис. 4: 4—10). В сумі, бокові різці з двома або трьома білатерально, зустрічно та альтернативно розміщеними різцевими кромками складають 14,41 % сукупності бокових типів.

Таблиця 5. Бармаки, горизонти 2 культурного шару: типологічна структура різців

Різці	Горизонт				Загалом	esse, %
	2a	2b	2c	2d		
Бокові на пластинах						
косо-тронковані	1	—	65	9	75	37,50
косо-бітронковані, зустрічні	—	1	1	—	2	1,00
косо-бітронковані, зустрічно-альтернативні	—	1	4	—	5	2,50
косо-тронковані, білатеральні	—	—	1	—	1	0,50
косо- / прямо-бітронковані, білатерально-зустрічні (3-лезові)	—	—	1	—	1	0,50
косо- / прямо-бітронковані, зустрічні	—	—	1	—	1	0,50
виїмчасто-тронковані	1	—	1	—	2	1,00
виїмчасто-бітронковані, зустрічні	—	—	1	—	1	0,50
прямо-тронковані	—	—	1	—	1	0,50
прямо-тронковані, білатеральні	—	—	2	—	2	1,00
прямо-бітронковані, білатерально-зустрічні (3-лезові)	—	—	1	—	1	0,50
Бокові на відщепах						
косо-тронковані	1	—	1	—	2	1,00
виїмчасто-тронковані, білатеральні	—	—	1	—	1	0,50
косо / прямо-бітронковані, зустрічні	—	—	1	—	1	0,50
косо-бітронковані, зустрічно-альтернативні	—	—	1	—	1	0,50
Бокові на невизначених сколах						
косо-тронковані	—	—	9	—	9	4,50
прямо-тронковані	—	—	2	—	2	1,00
виїмчасто-тронковані	—	—	3	—	3	1,50
опукло-тронковані	—	—	1	—	1	0,50
невизначені	—	—	2	4	6	3,00
Серединні на пластинах						
симетричні	—	—	16	4	20	10,00
асиметричні	—	—	10	—	10	5,00
симетричні, подвійні	—	—	1	—	1	0,50
симетричні / асиметричні, подвійні	—	—	1	1	2	1,00
Серединні на пластинках						
симетричні	—	—	1	—	1	0,50
Серединні на відщепах						
симетричні	—	—	1	—	1	0,50
Серединні на невизначених сколах						
симетричні	—	—	4	—	4	2,00
Кутові на пластинах						
звичайні	—	—	11	5	16	8,00
білатеральні	—	—	1	—	1	0,50
зустрічні	—	—	—	1	1	0,50
Кутові на відщепах						
звичайні	—	—	4	1	5	2,50
Кутові на невизначених сколах						
звичайні	—	—	2	—	2	1,00
Поперечні на пластинах						
звичайні	—	—	1	1	2	1,00
Комбіновані на пластинах						
бокові косо-тронковані / кутові, зустрічні	—	—	2	—	2	1,00
бокові косо-тронковані / кутові, зустрічно-альтернативні	—	—	1	—	1	0,50
бокові косо-тронковані / серединні симетричні	—	—	—	1	1	0,50
бокові косо-тронковані /серединні асиметричні	—	—	2	—	2	1,00
бокові виїмчасто-тронковані / серединні асиметричні	—	—	1	—	1	0,50
бокові виїмчасто-тронковані / кутові білатеральні (3-лезові)	—	—	1	—	1	0,50
бокові прямо-тронковані білатеральні / серединні симетричні	—	—	—	1	1	0,50
серединні симетричні / кутові	—	—	1	2	3	1,50
серединні асиметричні / поперечні	—	—	1	—	1	0,50
кутові / поперечні	—	—	1	—	1	0,50
Комбіновані на відщепах						
серединні симетричні / кутові	—	—	1	—	1	0,50
Комбіновані на невизначених сколах						
серединні асиметричні / кутові	—	—	1	—	1	0,50
Невизначені	—	1	10	6	17	—
Загалом	3	3	175	36	217	100,00

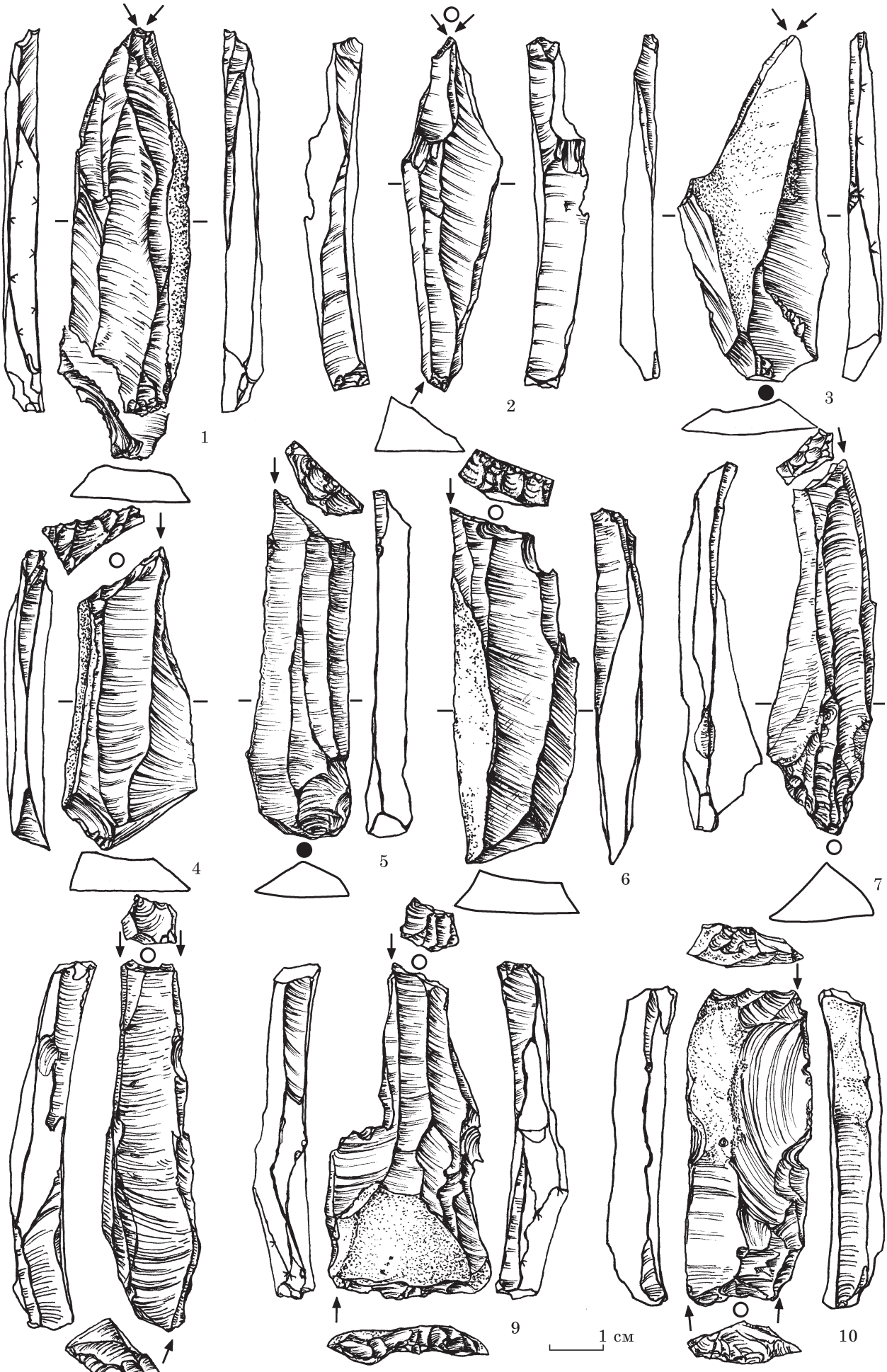

Рис. 4. Бармаки, археологічні горизонти 2c (1, 3—10) і 2d (2), різці на пластинах: 1 — серединний симетричний, базально-потоншений; 2 — комбінований, серединний симетричний / кутовий; 3 — серединний симетричний; 4, 5, 6, 7 — бокові на косо-тронкованих пластинах; 8 — боковий білатерально-зустрічний на косо- / прямо-бітронкованій пластині; 9 — боковий зустрічний на косо- / прямо-бітронкованій пластині; 10 — боковий білатерально-зустрічний на прямо-бітронкованій пластині

Симетричні і асиметричні різці представлені майже порівну: 20 і 19 екз., співвідносно (табл. 5; рис. 4: 1, 3). Тільки три серединні ріці є подвійними (табл. 5).

Серед кутових типів переважають звичайні різці виготовлені на пластинах. Подвійні кутові різці — поодинокі (табл. 5).

Найпоширенішими типами серед комбінованих різців є бокові в поєднанні з серединними або кутовими: 9 з 16 екз. (табл. 5, рис. 4: 2). «Бокові частини» комбінованих різців підготовлені за допомогою косого (6 екз.), прямого (1 екз.) і виїмчастого (2 екз.) тронкувань. Тобто, вміст бокових різців на косо-тронкованих пластинах в типологічній структурі цього класу знарядь є ще більш вагомим.

Таким чином, основу типологічної структури різців складають вироби на косо-тронкованих пластинах з однією різцевою кромкою. Беручи до уваги наведені співвідношення різців до різцевих сколів, а також відносно невелику кількість багатолезових типів, можна припустити наявність помірних обсягів редукції різців на дослідженій площі стоянки.

Мікрорізці. Формальні ознаки застосування мікрорізцевої техніки виявлені на 2 екз. (табл. 4). Один з них виник в процесі переоформлення робочої частини бокового різця, що є підтвердженням думки про випадковий характер їх появи в цьому комплексі (Нужний 2015, с. 169, 174).

Тронковані сколи. Цей клас виробів за чисельністю посідає третє місце в типологічній структурі знарядь 2 культурного шару (табл. 4; рис. 5). З 78 тронкованих сколів у 62 випадках в якості заготовки використовувались пластини (табл. 6). Сукупність косо-тронкованих і косо-виїмчасто-тронкованих пластин складає 58,9 % від усіх тронкованих сколів (табл. 6; рис. 5: 3—7, 11). Один відщеп і 6 пластин демонструють бітермінальне тронкування (рис. 5: 9, 10). Беззаперечно, косе тронкування було основним способом обробки дистальних і базальних частин сколів. Виїмчасте і пряме тронкування грало допоміжну роль (рис. 5: 1, 2, 8, 10). Це спостереження співвідноситься з фактом домінування косого тронкування сколів для виготовлення різців. Серед тронкованих сколів трапляються випадки переоформлення тронкуванням дистальних або базальних частин пластин після їх використання в якості бокових або кутових різців (рис. 5: 8).

Свердла-проколки. Заготовками для свердл-проколок послугували 5 пластин, 1 пластинка і 1 невизначений скол. Три свердла-проколки на пластинах відносяться до типу шипоподібних дистальних, альтернативно ретушованих. Решта свердл-проколок не утворюють морфологічно сталих типів.

Зубчасті. Єдине знаряддя цього класу (табл. 4) виготовлене на первинному відщепі шляхом використання латеральної дорсальної напівкрутої ретуші.

Таблиця 6. Бармаки, горизонти 2 культурного шару: типологічна структура тронкованих сколів

Тронковані сколи	Горизонт				Загалом	%
	2a	2b	2c	2d		
Відщепи тронковані						
косо-тронковані	—	—	1	—	1	1,28
косо- / виїмчасто-тронкований	—	—	1	—	1	1,28
прямо-тронковані	—	—	3	1	4	5,13
виїмчасто-тронковані, бітермінальні	—	—	1	—	1	1,28
Пластини тронковані						
косо-тронковані	1	—	21	7	29	37,18
косо- / виїмчасто-тронковані	—	—	8	3	11	14,10
косо- / опукло-тронковані	—	—	6	—	6	7,69
виїмчасто-тронковані	—	—	1	3	4	5,13
прямо-тронковані	—	—	3	—	3	3,85
опукло-тронковані	—	—	1	2	3	3,85
косо-тронковані, подвійні	—	—	1	—	1	1,28
виїмчасто-тронковані, подвійні	—	—	1	—	1	1,28
косо-тронковані + косо- / виїмчасто-тронковані	—	—	2	1	3	3,85
косо- / опукло-тронковані, подвійні	—	—	1	—	1	1,28
Пластинки тронковані						
косо-тронковані	—	1	2	1	4	5,13
косо- / виїмчасто-тронковані	—	—	3	—	3	3,85
прямо-тронковані	—	—	—	1	1	1,28
Невизначені сколи тронковані	—	—	1	—	1	1,28
Загалом	1	1	57	19	78	100,00

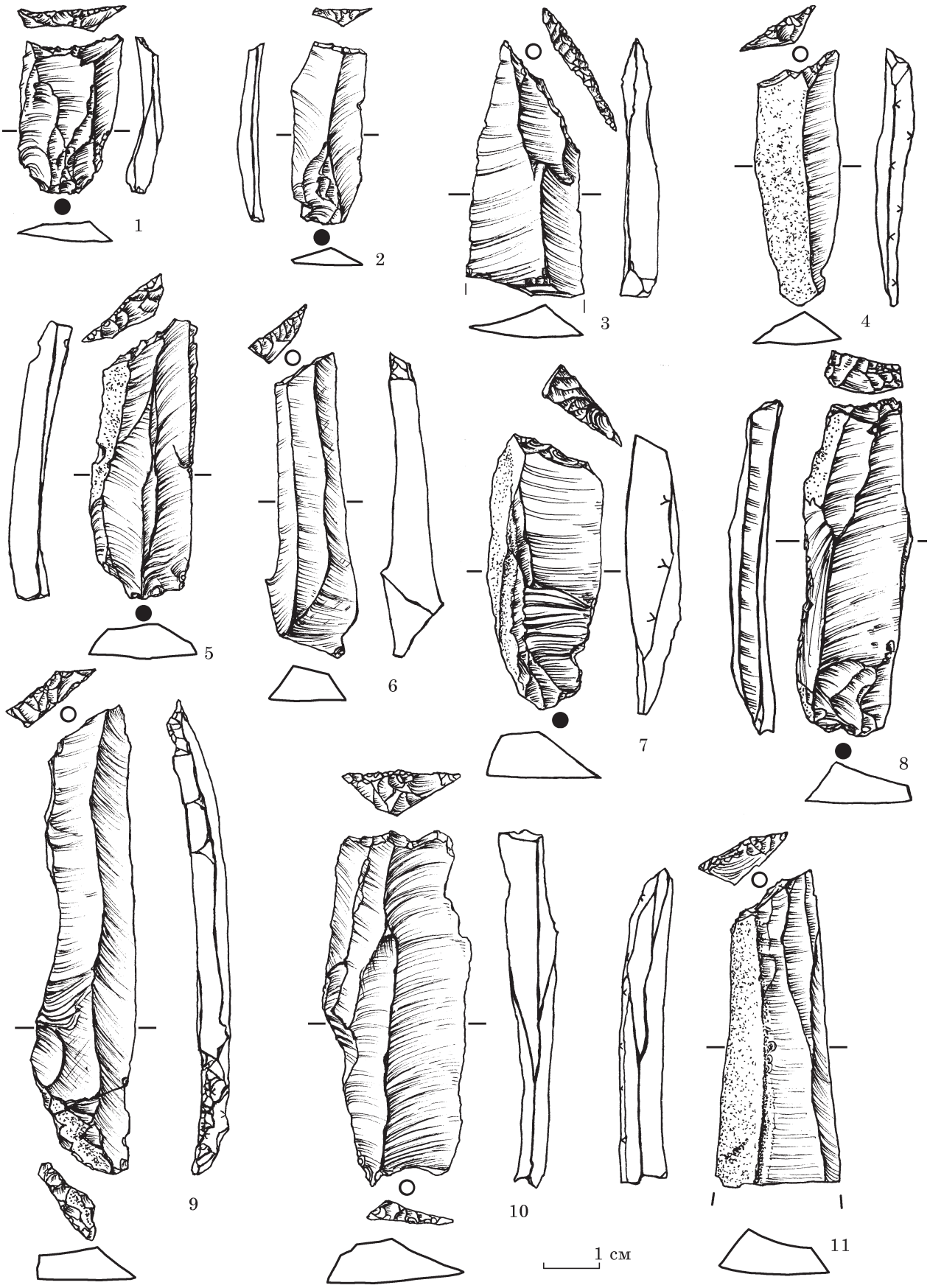

Рис. 5. Бармаки, археологічні горизонти 2c (2, 4, 5—7, 9—11) і 2d (1, 3, 8), тронковані пластини: 1, 8 — виїмчасто-тронковані; 2 — прямо-тронкована; 3-7, 11 — косо-тронковані; 9 — косо-бітронкована; 10 — виїмчасто-бітронкована

Вістря на пластинах представлені 2 екз. (табл. 4), які відносяться до дистального та ланцетоподібного типів. Для виготовлення дистального вістря термінальна частина пластини була оброблена дорсальною, частковою, напівкрутою ретушшю. У ланцетоподібного вістря опукла латеральна сторона виконана такою ж ретушшю, а протилежна латераль — не ретушована.

Комбіновані знаряддя представлені двома скребками-різцями на пластинах і одним скребком-долотом на відщепі. Скребки-різці є комбінацією кінцевих скребків і бокових різців на косо-тронкованій і виїмчасто-тронкованій базальних частинах пластин (рис. 3: 2). Скребок-долото є комбінацією латерального скребка і бітермінального долота.

Мікроліти в типологічній структурі знарядь 2 культурного шару за чисельністю поступаються лише різцям (табл. 4). Мікроліти виготовлені на пластинках — 32 екз. та мікропластинах — 78 екз. (табл. 7, рис. 6). Цілі вироби серед мікролітів складають 7,28 %, дистальні фрагменти — 11,82 %, медіальні — 38,18 %, базальні — 42,72 %.

Мікролітичні вироби (табл. 7) представлені вістрями (рис. 6: 1—11), мікропластинами з прямим притупленим краєм (рис. 6: 12, 17), невизначеними медіальними (рис. 6: 13—16) і базальними (рис. 6: 18—27) фрагментами та напівфабрикатами (рис. 6: 28, 29). Всі цілі вироби і дистальні фрагменти належать до вістер і мікропластин з прямим притупленим краєм (рис. 6: 1—12, 17). Прямокутники не виявлені, в тому числі, серед фрагментів. Мікроліти виготовляли за допомогою крутої / напівкрутої інтенсивної дорсальної ретуші, якою значно звужували ширину пластинок. Використання вентральної ретуші вкрай рідкісне.

Характерною рисою вістер є створення одного прямого краю дорсальною крутою ретушшю (рис. 6: 1—11). Зазвичай, в якості бойової сторони вістер були використані переподібні дистальні закінчення пластинчастих заготовок. Іноді, вістря мають дистальну підправку, яка робилася напівкрутою дорсальною ретушшю на протилежному до круто ретушованого краю.

Таблиця 7. Бармаки, горизонти 2 культурного шару: типологічна структура мікролітів.

Мікроліти	Горизонт			Загалом	%
	2a	2c	2d		
Вістря					
на пластинках, базально немодифіковані	—	1	1	2	1,82
на пластинках, базально ретушовані	—	1	—	1	0,91
на пластинках, базально косо-тронковані	—	1	—	1	0,91
на мікропластинах, базально немодифіковані	—	1	—	1	0,91
на мікропластинах, базально «відламані»	—	3	—	3	2,73
на мікропластинах, дистальні фрагменти	—	7	3	10	9,09
на пластинках, дистальні фрагменти, напівфабрикати	—	1	—	1	0,91
Мікропластини з прямим притупленим краєм					
дистальні фрагменти	—	2	—	2	1,82
Невизначені, медіальні фрагменти					
на пластинках	—	6	1	7	6,36
на пластинках, напівфабрикати	—	1	—	1	0,91
на мікропластинах	1	20	9	30	27,27
на мікропластинах, напівфабрикати	1	2	—	3	2,73
пошкоджені вогнем	—	—	1	1	0,91
Невизначені, базальні фрагменти					
на пластинках, не модифіковані	—	3	2	5	4,55
на пластинках, латерально-ретушовані	—	3	—	3	2,73
на пластинках, косо-тронковані	—	2	1	3	2,73
на пластинках, «відламані»	—	1	—	1	0,91
на мікропластинах, не модифіковані	—	6	1	7	6,36
на мікропластинах, косо-тронковані	2	8	1	11	10,00
на мікропластинах, «відламані»	1	6	—	7	6,36
на мікропластинах, прямо-тронковані	—	1	—	1	0,91
на мікропластинах, білатерально-ретушовані	1	2	—	3	2,73
Напівфабрикати					
на пластинках, фрагменти	—	5	1	6	5,45
Загалом	6	83	21	110	100,00

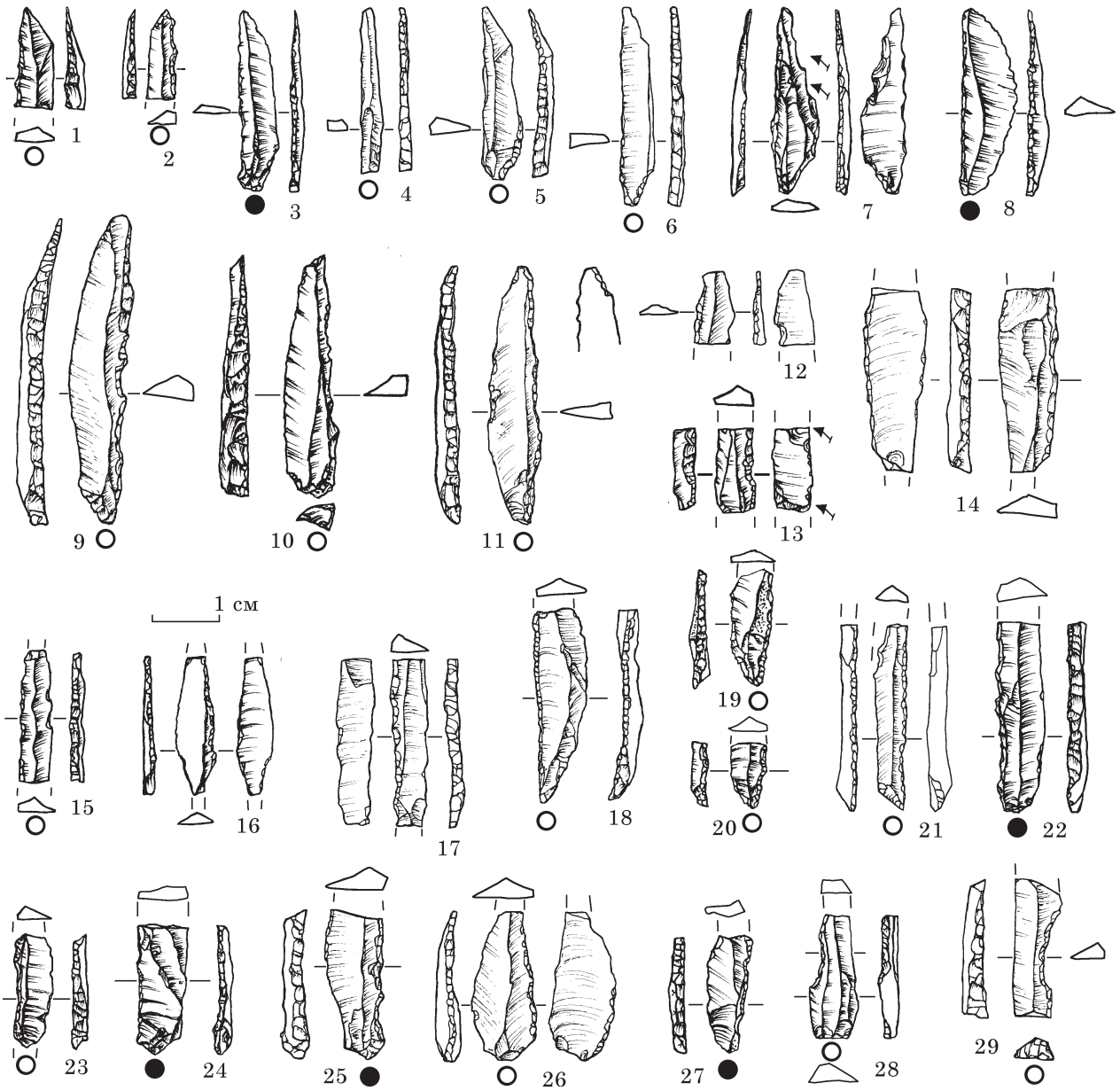

Рис. 6. Бармаки, археологічні горизонти 2c (3—6, 8—12, 14, 15, 17—19, 21, 25, 26, 29) і 2d (1, 2, 7, 13, 16, 20, 22—24, 27, 28), негеометричні мікроліти: 1—11 — вістря з прямим притупленим краєм; 12, 17 — мікропластини з прямим притупленим краєм, дистальні фрагменти; 13—16 — медіальні фрагменти мікролітів з прямим притупленим краєм; 18—20 — базальні фрагменти мікролітів з прямим притупленим краєм, базально косо-тронковані; 21—27 — базальні фрагменти мікролітів з прямим притупленим краєм; 28, 29 — напівфабрикати мікролітів; 7—11, 14, 18, 19, 22, 24—29 — виконані на пластинках; 1—6, 12, 13, 15—17, 20, 21, 23 — виконані на мікропластинах

Скоріш за все, більшість медіальних та базальних фрагментів мікролітів належать вістрям. Базальні фрагменти мікролітів демонструють значну різноманітність способів їх обробки (табл. 7). Найбільш поширеними були способи діагонального тронкування (рис. 6: 5, 9, 19, 20) і «відламування». Відламування полягало в створенні ретушшю виїмки на протилежній до притупленої латералі, після чого базальна частина відламувалась (рис. 6: 10). Частина мікролітів мала не модифіковані базальні закінчення, в яких, як правило, поєднувались одна притуплена сторона та збережена ударна площадка сколу (рис. 6: 3, 8).

Застосування інтенсивного ретушування при виготовленні мікролітів призводило до редукції ширини пластинок майже на третину. Про таке суттєве зменшення ширини свідчить порівняння параметрів ретушованих і неретушованих частин незавершених виробів (рис. 6: 28, 29). Тобто, пластинки перетворились на мікропластини. Наявність фрагментів напівфабрикатів мікролітів є свідоцтвом їх виробництва безпосередньо на території стоянки.

Сколи з ретушшю. Дані вироби підрозділяються на відщепи (41 екз.), пластини (60 екз.), пластинки (12 екз.), невизначені сколи (26 екз.) з частковою, маргінальною і нерегулярною ре-

тушшю. У переважній більшості випадків ретуш є дорсальною і виявлена на латеральних сторонах сколів.

Наведені характеристики ретуші були виявлені на 5 уламках кременю.

Знаряддя невизначені представлені 50 дрібними фрагментами сколів з суцільною, регулярною ретушшю.

Вироби з органічних матеріалів. Вироби з органічних матеріалів представлені знаряддями, прикрасами, а також невизначеними фрагментами. До знарядь відносяться 2 фрагменти бойових частин наконечників без пазів, які були виготовлені з бивня або рогу та фрагменти трьох голок з бивня. Прикраси представлені, насамперед, фрагментом браслету з орнаментом у вигляді зиґзаґоподібних шевронів (Чабай та ін. 2020), 21 фрагментом підвісок з перехватом і дрібним фрагментом пластинки бивня з ледь видними елементами орнаменту. Окрім того знайдені 413 цілих і фрагментованих мушель викопних молюсків, значна частина яких має отвори для використання в якості персональних прикрас.

Висновки. Другий культурний шар Бармаків акумулювався на відносно стабільній поверхні незначного схилу за умов існування багатолітньої мерзлоти. Соліфлюкційні процеси протягом акумуляції культурних відкладів і постдепозиційні процеси у вигляді мерзлотних просадок, спричинених деградацією багатолітньої мерзлоти, утворили специфічний рельєф відкладів 2-го культурного шару. На сьогоднішній день Бармаки, 2 є найдавнішим епіграветським комплексом Середнього Подніпров'я. Його хронологічна позиція визначається трьома радіовуглецевими датами, усереднене значення яких з 68 % достовірності складає 19,2—18,7 тис. років тому. Для стоянки Мізин відомі 9 радіовуглецевих дат; п'ять з них, отримані відносно нещодавно: OxA-13825, 17336—17839 cal BP; GrA-22499, 17474—18005 cal BP; OxA-719, 18018—18568 cal BP; SPb-662, 18089—18875 cal BP; Ki-11084, 18538—19185 cal BP (Svezhentsev 1993; Нужний 2008; Хлопачев 2016; Germonpre et al. 2017). Усереднений з 68 % достовірності вік Мізина за цими датами становить 18484—17891 cal BP. Також до найбільш ранніх проявів епіграветту (18,5—17,5 тис. cal BP) в Середньому Подніпров'ї відносяться матеріали стоянок Тімоновка 1, Пушкарі IX, 2, Чулатів 1, Межиріч, 1 та 2 фаза заселення (Svezhentsev 1993; Abramova et al. 2001; Haesaerts et al. 2015; Хлопачев 2014). Загалом, можна стверджувати, що поява носіїв епіграветського технокомплексу в Середньому Подніпров'ї відбувалась за кліматичних умов стадії GS-2c — фінальної частини максимуму останнього льодовикового періоду *sensu lato* (Svensson 2006).

Мешканці Бармаків, 2 використовували місцевий кремінь — коротко-дистанційне транс-

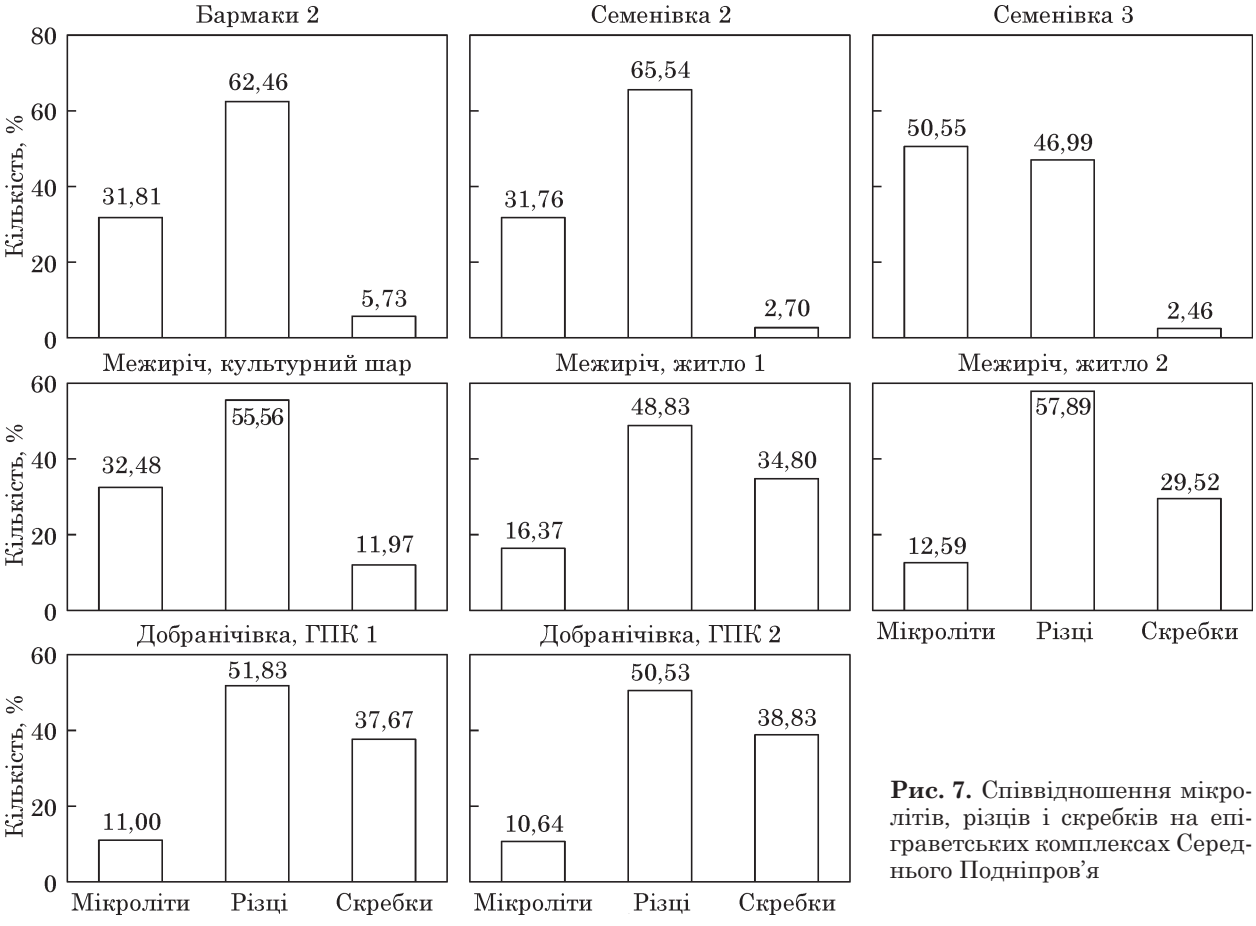

Рис. 7. Співвідношення мікролітів, різців і скребків на епіграветських комплексах Середнього Подніпров'я

портування. Всі етапи обробки кременю мали місце на території стоянки. Технологія первинного розколювання Бармаків, 2 базується на експлуатації поздовжніх і біпоздовжніх підциліндричних і торцевих нуклеусів для отримання пластин і пластинок. Вміст мікропластин і відсутність спеціальних нуклеусів для їх виробництва не дозволяють зробити висновок щодо наявності окремої мікропластинчастої технології первинного розколювання. Не виключено, що для отримання пластинок і мікропластин використовувались насамперед торцеві нуклеуси. Широко застосовувались способи підправки дорсальних карнизів нуклеусів. Для редукції нуклеусів використовувались відносно м'які кам'яні відбійники. Розколювання нуклеусів і виробництво знарядь проводилось на території стоянки.

Для виготовлення всіх типів знарядь майже стовідсотково використовувалась дорсальна крута та напівкрута ретуш. Типологічна структура знарядь базується на обмеженій кількості типів, серед яких найбільш статистично представленими є бокові різці на тронкованих пластинах, мікролітичні вістря з прямим притупленим краєм і косо-тронкованою базальною частиною, а також косо-тронковані пластини. Поодинокими виробами представлені кінцеві скребки, в тому числі, на базально-тронкованих пластинах. Подібні типологічні структури знарядь відомі для культурних шарів, що акумулювалися на базових епігравецьких поселеннях поза межами жител та на весняно-літніх короткочасних стоянках (Нужний, Ступак 2001; Нужний, Шидловський 2009; Шидловський та ін. 2014; Нужний 2014). Їх характерною особливістю є специфічне співвідношення трьох класів знарядь: мікролітів, різців і скребків (рис. 7). Для ділянок культурного шару поза межами жител і для весняно-літніх стоянок притаманний високий відсоток мікролітів при незначному вмісту скребків. Для жител на базових поселеннях значно виростає роль скребків. В усіх випадках різці є домінуючим класом знарядь.

Наявність господарських об'єктів, різноманітність моделей експлуатації фауни і типологічна структура знарядь свідчать на користь того, що на даний час розкопана ділянка культурного шару поза межами жител на базовому поселенні Бармаки, 2.

Артефакти з органічних матеріалів, насамперед фрагмент орнаментованого браслету, є найближчими аналогами не тільки виробам з попередніх розкопок Бармаків, а й стоянки Мізин (Нужний 2015, с. 207; Чабай та ін. 2020, с. 180).

Таким чином, на основі наведеного аналізу можна зробити наступні висновки. По-перше, комплекс Бармаки, 2 є одним з найбільш ранніх проявів епігравету на території Середнього Подніпров'я. По-друге, розкопками 1982—2019 років досліджена ділянка культурного шару базової стоянки поза межами жител. По-третє, підтверджений висновок щодо належності органічних і неорганічних артефактів Бармаків, 2 до Мізинської індустрії епігравету Середнього Подніпров'я (Нужний, Пясецький 2003; Нужний 2015).

Подяки. Автори статті висловлюють щиру подяку всім учасникам польових і лабораторних досліджень стоянки Бармаки у 2018—2019 рр.: А. Буссемер, С. Буссемеру, П. М. Васильеву, О. Л. Вотяковій, К. Д. Зінчук, Р. Йогонантаму, О. Кайзе, Ю. В. Литвину, О. В. Лозовській, А. Маєру, М. А. Майбороді, Г. Менг, С. Менгу, Ю. В. Немченку, Ю. Б. Олійнику, К. Пазді, О. Л. Позіховському, В. В. Ткачу, А. Хайсе, І. М. Хоптинцю, а також В. А. Теліженко за відмінно виконані ілюстрації крем'яних артефактів.

Грантова підтримка.Запропоновані в статті дослідження виконані в рамках міжнародного українсько-німецького археологічного проекту «Between East and West. Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine», коштами фонду наукових досліджень Німеччини (Deutsche Forschungsgemeinschaft), грант DFG-392605832.

ЛІТЕРАТУРА

Амирханов, Х. А. 2000. *Зарайская стоянка*. Москва: Научный мир.

Бессуднов, А. Н., Бессуднов, А. А. 2012. Позднепалеолитическая стоянка Самотоевка в бассейне Черной Калитвы (предварительное сообщение). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка.* Луганськ, с. 37-45.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкари). *Археологический альманах*, 31, с. 99-115.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И., Тимирева, С. Н., Воскресенская. Е. В. 2002. Литолого-стратиграфические особенности позднепалеолитических стоянок Восточно-Европейской равнины. В: Праслов, Н. Д. (ред.). *Верхний палеолит — верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 89-94.

Григорьева, Г. В. 2008. Адаптация к окружающей среде на верхнепалеолитическом Юдиновском поселении. В: Хлопачев, Г. А. (ред.). *Проблемы биологической и культурной адаптации человеческих популяций*. Санкт-Петербург: Наука, с. 53-57.

Лупенко, Е. Л. 1983. *Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1982 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/164.

Нужний, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.

Нужний, Д. Ю. 2014. Крем'яний комплекс другого житла верхньопалеолітичного поселення Межиріч. *Археологический альманах*, 31, с. 69-80.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт західної і північної України*. Київ: Олег Філюк.

Нужный, Д. Ю., Ступак Д. В. 2001. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация эпиграветтских охотников на мамонта северной Украины. В: Манушина, Т. Н. (ред.). *Каменный век европейских равнин: объекты из органических материалов и структура поселений как отражение человеческой культуры*. Сергиев Посад: Подкова, с. 51-75.

Нужний, Д. Ю., Пясецький, В. К. 2003. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток Мізинської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України*, 2, с. 58-74.

Нужний, Д. Ю., Корніець, Н. Л., Пеан, С. 2004. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичних поселень Бармаки та Межиріч у 2003 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/132.

Нужний, Д. Ю., Корніець, Н. Л., Пеан, Ст. 2005. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичних поселень Бармаки та Межиріч у 2004 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/194.

Нужний, Д. Ю., Корніець, Н. Л., Пеан, Ст. 2006. Звіт про *розкопки верхньопалеолітичних поселень Бармаки та Межиріч у 2005 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/133.

Нужний, Д. Ю., Шидловський, П. С. 2009. Індустріальна варіабельність господарських об'єктів першого житла Межиріцького верхньопалеолітичного поселення. *Археологический альманах*, 20, с. 203-218.

Нужний, Д. Ю., Шидловський, П. С. Лужин, О. М. 2017. Семенівські верхньопалеолітичні стоянки в контексті епігравету Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 16-47.

Пясецкий, В. К. 1997. Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки). *Российская археология*, 1, с. 151-162.

Пясецький, В. К. 2009. *Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся*. Рівне: Друк Волині.

Пясецкий, В. К., Самолюк, В. А. 1990. *Отчет о раскопках позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) за 1990 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/116.

Саблин, М. В. 2014. Палеонтология стоянки Юдиново: новые факты, анализ, интерпретации. *Археологический альманах*, 31, с. 133-149.

Сергин, В. Я. 2007. Позднепалеолитические поселения и некоторые особенности природной среды. В: Жилин, М. Г. (ред.). *Своеобразие и особенности адаптации культур лесной зоны Северной Евразии в финальном плейстоцене — раннем голоцене*. Москва: ИА РАН, с. 5-32.

Хлопачев, Г. А. 2014. Абсолютный и относительный возраст стоянки Бугорок: естественно-научные и археологические данные. *Археологический альманах*, 31, с. 81-98.

Хлопачев, Г. А. 2016. Образы, символы, знаки верхнего палеолита: древности археологического собрания МАЭ. В: Хлопачев, Г. А. (ред.). *Верхний палеолит: образы, символы, знаки*. Санкт-Петербург: Экстрапринт, с. 48-65.

Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2019. Характеристика процесу акумуляції другого культурного шару верхньопалеолітичної стоянки Бармаки. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 213-225.

Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Верхньопалеолітична стоянка Бармаки у м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 179-182.

Шидловский, П. С., Нужный, Д. Ю., Пеан, С. 2014. Производственный инвентарь участка культурного слоя на юг от первого межиричского жилища. *Археологический альманах*, 31, с. 51-68.

Abramova, Z. A., Grigorieva, G. A., Zaitseva, G. I. 2001. The age of Upper Paleolithic sites in the Middle Dnieper River basin of Eastern Europe. *Radiocarbon*, 43, 2B, p. 1077-1084.

Fedorowicz, S., Łanczont, M., Bogucki, A., Kusiak, J., Mroczek, P., Adamiec, G., Bluszcz, A., Moska, P., Tracz, M. 2013. Loess-paleosol sequence at Korshiv (Ukraine): Chronology based on complementary and parallel dating (TL, OSL), and litho-pedosidementary analyses. *Quaternary International*, 296, p. 117-130.

Germonpre, M., Fedorov, S., Danilov, P., Galeta P., Jimenez, E-L., Sablin, M., Losey, R. 2017. Palaeolithic and prehistoric dogs and Pleistocene wolves from Yakutia: Identification of isolated skulls. *Journal of Archaeological Science*, 78, p. 1-19.

Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution a la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine). *L'anthropologie*, 119, p. 364-393.

Jary, Z., Ciszek, D. 2013. Late Pleistocene loess—palaeosol sequences in Poland and western Ukraine. *Quaternary International*, *296*, p. 37-50.

Svensson, A. M., Andersen, K. K., Bigler, M., Clausen, H. B., Dahl-Jensen, D., Davies, S. M., Johnsen, S. J., Muscheler, R., Rasmussen, S. O., Röthlisberger, R., Steffensen, J. P., Vinther, B. M. 2006. The Greenland ice core chronology 2005, 15—42 ka. Part 2: comparison to other records. *Quaternary Science Reviews*, 25, p. 3258-3267.

Svezhentsev, Yu. S. 1993. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic sites of the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New-York, Londres: Plenum Press, p. 23-30.

Weninger, B., Jöris, O., Danzeglocke, U. 2014. CalPal-2014. *Cologne Radiocarbon calibration & Paleoclimate Research Package*, on-line: www.calpal-online.de/ (access 15 April 2020).

REFERENCES

Amirkhanov, Kh. A. 2000. *Zaraiskaia stoianka*. Moskva: Nauchnyi mir.

Bessudnov, A. N., Bessudnov, A. A. 2012. Pozdnepaleoliticheskaia stoianka Samotoevka v basseine Chernoi Kalitvy (predvaritelnoe soobshchenie). In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pamiati S. N. Bratchenka*. Luhansk, s. 37-45.

Gribchenko, Iu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskie osobennosti osnovnykh stoianok pozdnego paleolita basseina reki Desny (Khotylevo, Eliseevichi, Iudinovo, Pushkari). *Arkheolohichnyi almanakh*, 31, s. 99-115.

Gribchenko, Iu. N., Kurenkova, E. I., Timireva, S. N., Voskresenskaia, E. V. 2002. Litologo-stratigraficheskie osobennosti pozdnepaleoliticheskikh stoianok Vostochno-Evropeiskoi ravniny. In: Praslov, N. D. (ed.). *Verkhnii paleolit — verkhnii pleistotsen: dinamika prirodnykh sobytii i periodizatsiia arkheologicheskikh kultur*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 89-94.

Grigoreva, G. V. 2008. Adaptatsiia k okruzhaiushchei srede na verkhnepaleoliticheskom Iudinovskom poselenii. In: Khlopachev, G. A. (ed.). *Problemy biologicheskoi i kulturnoi adaptatsii chelovecheskikh populiatsii*. Sankt-Peterburg: Nauka, s. 53-57.

Lupenko, E. L. 1983. *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Rovenskogo kraevedcheskogo muzeia v 1982 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/164.

Nuzhnyi, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniky v kamianomu vitsi: udoskonalennia zbroi pervisnykh myslyvtsiv*. Kyiv: KNT.

Nuzhnyi, D. Yu. 2014. Kremianyi kompleks druhoho zhytla verkhnopaleolitychnoho poselennia Mezhyrich. *Arkheolohichnyi almanakh*, 31, s. 69-80.

Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhnii paleolit zakhidnoi i pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Nuzhnyi, D. Iu., Stupak, D. V. 2001. Poselencheskie struktury vesenne-letnego perioda i sezonnaia adaptatsiia epigravettskikh okhotnikov na mamonta severnoi Ukrainy. In: Manushina, T. N. (ed.). *Kamennyi vek evropeiskikh ravnin: obieekty iz organicheskikh materialov i struktura poselenii kak otrazhenie chelovecheskoi kultury*. Sergiev Posad: Podkova, s. 51-75.

Nuzhnyi, D. Yu., Piasetskyi, V. K. 2003. Kremianyi kompleks verkhnopaleolitychnoi stoianky Barmaky na Rivnenshchyni ta problema isnuvannia pamiatok Mizynskoi industrii na Volynskii vysochyni. *Kamiana doba Ukrainy*, 2, s. 58-74.

Nuzhnyi, D. Yu., Korniiets, N. L., Pean, S. 2004. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnykh poselen Barmaky ta Mezhyrich u 2003 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/132.

Nuzhnyi, D. Yu., Korniiets, N. L., Pean, St. 2005. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnykh poselen Barmaky ta Mezhyrich u 2004 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/194.

Nuzhnyi, D. Yu., Korniiets, N. L., Pean, St. 2006. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnykh poselen Barmaky ta Mezhyrich u 2005 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/133.

Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskyi, P. S. 2009. Industrialna variabelnist hospodarskykh obiektiv pershoho zhytla Mezhyritskoho verkhnopaleolitychnoho poselennia. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 203-218.

Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskyi, P. S., Lyzun, O. M. 2017. Semenivski verkhnopaleolitychni stoianky v konteksti epihravetu Serednoho Podniprovia. *Kamiana doba Ukrainy*, 17—18, s. 16-47.

Piasetskii, V. K. 1997. Nachalo raskopok pozdnepaleoliticheskogo poseleniia Rovno (Barmaki). *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 151-162.

Piasetskyi, V. K. 2009. *Paleolit Volynskoi vysochyny i Maloho Polissia*. Rivne: Druk Volyni.

Piasetskii, V. K., Samoliuk, V. A. 1990. *Otchet o raskopkakh pozdnepaleoliticheskogo poseleniia Rovno (Barmaki) za 1990 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/116.

Sablin, M. V. 2014. Paleontologiia stoianki Iudinovo: novye fakty, analiz, interpretatsii. *Arkheolohichnyi almanakh*, 31, s. 133-149.

Sergin, V. Ia. 2007. Pozdnepaleoliticheskie poseleniia i nekotorye osobennosti prirodnoi sredy. In: Zhilin, M. G. (ed.). *Svoeobrazie i osobennosti adaptatsii kultur lesnoi zony Severnoi Evrazii v finalnom pleistotsene — rannem golotsene*. Moskva: IA RAN, s. 5-32.

Khlopachev, G. A. 2014. Absoliutnyi i otnositelnyi vozrast stoianki Bugorok: estestvenno-nauchnye i arkheologicheskie dannye. *Arkheolohichnyi almanakh*, 31, s. 81-98.

Khlopachev, G. A. 2016. Obrazy, simvoly, znaki verkhnego paleolita: drevnosti arkheologicheskogo sobraniia MAE. In: Khlopachev, G. A. (ed.). *Verkhnii paleolit: obrazy, simvoly, znaki*. Sankt-Peterburg: Ekstraprint, s. 48-65.

Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, A. P., Dudnyk, D. V. 2019. Kharakterystyka protsesu akumuliatsii druhoho kulturnoho sharu verkhnopaleolitychnoi stoianky Barmaky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 213-225.

Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, A. P., Dudnyk, D. V. 2020. Verkhnopaleolitychna stoianka Barmaky u m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 179-182.

Chabai, V. P. 2004. Territorialno-khronologicheskie gruppy levallua-musterskikh pamiatnikov Vostochnoi Evropy. In: Derevianko, A. P. (ed.). *Arkheologiia i paleoekologiia Evrazii*. Novosibirsk: IAET SO RAN, s. 192-200.

Shidlovskii, P. S., Nuzhnyi, D. Iu., Pean, S. 2014. Proizvodstvennyi inventar uchastka kulturnogo sloia na iug ot pervogo mezhirichskogo zhilishcha. *Arkheolohichnyi almanakh*, 31, s. 51-68.

Abramova, Z. A., Grigorieva, G. A., Zaitseva, G. I. 2001. The age of Upper Paleolithic sites in the Middle Dnieper River basin of Eastern Europe. *Radiocarbon*, 43, 2B, p. 1077-1084.

Fedorowicz, S., Łanczont, M., Bogucki, A., Kusiak, J., Mroczek, P., Adamiec, G., Bluszcz, A., Moska, P., Tracz, M. 2013. Loess-paleosol sequence at Korshiv (Ukraine): Chronology based on complementary and parallel dating (TL, OSL), and litho-pedosidementary analyses. *Quaternary International*, 296, p. 117-130.

Germonpre, M., Fedorov, S., Danilov, P., Galeta P., Jimenez, E-L., Sablin, M., Losey, R. 2017. Palaeolithic and prehistoric dogs and Pleistocene wolves from Yakutia: Identification of isolated skulls. *Journal of Archaeological Science*, 78, p. 1-19.

Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution a la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine). *L'anthropologie*, 119, p. 364-393.

Jary, Z., Ciszek, D. 2013. Late Pleistocene loess—palaeosol sequences in Poland and western Ukraine. *Quaternary International*, *296*, p. 37-50.

Svensson, A. M., Andersen, K. K., Bigler, M., Clausen, H. B., Dahl-Jensen, D., Davies, S. M., Johnsen, S. J., Muscheler, R., Rasmussen, S. O., Röthlisberger, R., Steffensen, J. P., Vinther, B. M. 2006. The Greenland ice core chronology 2005, 15—42 ka. Part 2: comparison to other records. *Quaternary Science Reviews*, 25, p. 3258-3267.

Svezhentsev, Yu. S. 1993. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic sites of the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New-York, Londres: Plenum Press, p. 23-30.

Weninger, B., Jöris, O., Danzeglocke, U. 2014. CalPal-2014. *Cologne Radiocarbon calibration & Paleoclimate Research Package*, on-line: www.calpal-online.de (access 15 April 2020).

V. P. Chabai, D. V. Stupak,
A. P. Veselsky, D. V. Dudnyk

BARMAKY SITE IN THE CONTEXT OF EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNIEPER BASIN

The Upper Paleolithic site Barmaky, 2nd cultural layer from Volyhnia-Lublin upland is the most western manifestation of Epigravettian of the Mid Dnieper basin. During several field campaigns the 147 m^2 of cultural deposits with three pits and one chalk / marl concentration were studied (fig. 1). The silty-loess deposits of Barmaky, 2 accumulated about 19 kyr cal BP (table 1) under the permafrost conditions. The fauna assemblage is represented by: mammoths, bison, reindeer, red deer, horse, bear, wolf, wolverine, polar fox, fox and hare. More than 100 thousand artifacts were recovered during the last two field campaigns. In essential account (without chips, chunks, unidentifiable *debitage*), the artifacts assemblage is represented by: cores and pre-cores — 0.87 %; flakes — 45.23; blades — 17.34; bladelets — 14.27; micro-blades — 7.34; burin spalls — 8.08; tools — 6.79 % (table 2). The reduction sequences are based on the flaking of uni-, bidirectional sub-cylindrical and narrow flaking surface unidirectional cores for blades and bladelets (table 3; fig. 2). There is no evidence of micro-blade technology implication. The structure of tool-kit is characterized by the dominance of burins — about 50 %; microliths — 25 %; and truncated pieces — about 18 % (table 4). The rest of tool classes are represented by a few percentages each. Among them are the end-scrapers on blades with truncated base (fig. 3). The most part of burins are represented by pieces made on obliquely truncated blades

(table 5; fig. 4). Also, the obliquely truncated blades dominate the truncated pieces assemblage (table 6; fig. 5). The most representative type of microliths is the micro-points with abruptly retouched straight back and obliquely retouched base (table 7; fig. 6). The points, pendants, bracelet fragment made on tusk and perforated fossil marine shells from local chalk deposits are available. The composition of microliths, burins and end-scrapers in Barmaky, 2 tool-kit is characteristic to the cultural layers beyond the dwelling structures on such base-camps as Mezhyrich (fig. 7). Also, the presences of pits and fauna composition are close to what expected from Epigravettian base-camps. The artifacts assemblage of Barmaky, 2 belongs to the Mizyn industry. Also, Barmaky, 2 is the earliest manifestation of Epigravettian in the Mid Dnieper basin.

Keywords: Epigravettian, Mid Dnieper basin, Mizyn industry, typological variability, chronology.

Одержано 21.04.2020

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ Андрій Павлович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
VESELSKY Andrij, Research associate, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5925-6818, e-mail: veselsky@i.ua.

ДУДНИК Діана Валентинівна, лаборант ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
DUDNYK Diana V., laboratory assistant, the Preventive Archeology of the state Research Center «Guard Archaeological Service of Ukraine», Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0855-3219, e-mail: dianych2017@gmail.com.

СТУПАК Дмитро Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
STUPAK Dmytro, PhD., Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0809-2179, e-mail: stupak17@ukr.net.

ЧАБАЙ Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України, директор, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
CHABAI Victor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1066-3137, e-mail: v.p.chabai@gmail.com.

УДК 903.01(498+477)”632” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.09

T. Libois

STUDY OF THE AURIGNACIAN-GRAVETTIAN «TRANSITION» EAST OF THE CARPATHIANS: BLADELET PRODUCTION FEATURES FROM MITOC-MALU GALBEN (ROMANIA) AND MOLODOVA V (UKRAINE)

Although the Aurignacian to Gravettian «transition» represents a considerable cultural change, this issue still lacks an explanatory consensus and needs further researches. Data is quite unequal throughout Europe, as exemplified by the middle Prut and Dniestr area, which have remained little investigated so far, despite the presence of different sites related to Late Aurignacian and Early Gravettian. Some of these sites consist of secure sequences with high-resolution climatic context and abundant archaeology, such as Molodova V (Ukraine) or Mitoc-Malu Galben (Romania). Rich in lithic artefacts, these collections have rarely been examined else than typologically. In order to highlight this phenomenon in the concerned area, we have studied and confronted the bladelet production patterns from Mitoc-Malu Galben's Late Aurignacian to Molodova V's Early Gravettian. Preliminary results emphasize the technological individuality of both technocomplexes, but further investigations on materials and contextual data are necessary to confirm any population dynamics model.

Keywords: Bladelet production, Lithic technology, Aurignacian, Gravettian, Eastern Europe.

Introduction. Aurignacian and Gravettian both represent major well-defined Upper Palaeolithic cultures, associated to several respective specificities justifying their uniformity over time and space. It is consensually accepted that the appearance of the Aurignacian in Europe, before 40000 BP, is connected to the movements of Homo Sapiens (Hublin 2015; Nigst et al. 2014); despite some evolution, its material features stood stable enough to consider it a consistent cultural entity for more than 10000 years (eds. Bar-Yosef, Zilhro 2006; eds. Zilhro, d'Errico 2003; Kozłowski, Otte 2000). Starting from 30000 BP approximately, the cultural landscape changes with the first occurrences of the Gravettian. New behaviours and material features attest to this change (ed. Goutas et al. 2011; ed. Otte 2013), while its material general characteristics relate to the Upper Palaeolithic just as the Aurignacian.

The nature of this shift is still debated (Kozłowski 2015). On one hand, a simultaneity model stems from the observation that several early Gravettian sites throughout Europe bear dates reaching as far as 27000—28000 BP. Facing such facts, a general adaptative interpretation is relevant. But, on another hand, a monocentric model is also seriously considered, if not dominating. Based on the idea that Gravettian «innovations» have first appeared in a specific area, such a model emphasizes the importance of population movements or cultural diffusion. In this perspective, Central Europe is usually regarded as the most probable primary centre (Otte, Noiret 2004), with dates for the Gravettian going over 29000 BP, or maybe 30000 BP with less confidence (Haesaerts et al. 1996, Kozłowski 2015). An inflexible point of view should preferably be left aside while considering those hypotheses, as both are defendable, and as several factors are probably involved. Insights from genetics, although preliminary, have suggested a real but unequal impact of population movements and replacements (Fu et al. 2016), strengthening this assertion. Facing a continent-scaled phenomenon, regionally differentiated explanations are, to say the least, cautiously justified.

Concerning this issue, Eastern Europe is also involved, even though the situation is unclear and complexified by the recognition of other cultural entities (e. g. Streletskian, Gorodtsovian) in the same time slot (Sinitsyn 2015). Specifically, the area encompassing the middle Prut and middle Dniestr basins is no exception. Both cultural entities are present there, but chronologies often

© T. LIBOIS, 2020

lack precision (Noiret 2009). Indeed, assured Aurignacian sequences are scarce and often approximately set chronologically. If sites further East such as Kostienki 1/III (Sinitsyn 1993, 2015), Kostienki 14/LVA (Sinitsyn 2003, 2015) or Siuren I (eds. Demidenko et al. 2012) support the recognition as Aurignacian, in the whole Moldavian area Mitoc-Malu Galben stands as the only reliable occurrence. The site of Corpaci-Mbs, also on the Prut river, might be the only other Aurignacian instance, but published data do not allow to go over uncertainties in dates and attributions of this assemblage (Noiret 2004; 2009). Despite this bad representation, the data suggests that an archaeological bias, e. g. representativity or recognition, could be considered explanatorily; a functional bias has also been proposed (Hoffecker 2011; Hoffecker et al. 2018). The picture is different for the Gravettian, as instances related to this wide technocomplex are numerous (Noiret 2007; 2009). The early occurrences, however, are almost exclusive to the Molodova V sequence, which stands as a cornerstone in the local model. Its early Gravettian horizons (labelled 10 and 9) reach 29000 BP or even earlier for level 10 (Haesaerts et al. 2003). Unfortunately, published materials and associated data are often limited to typological approaches, unfit to characterize such phenomenon, and requiring new investigations.

Material and methods. In the lithic domain, Aurignacian and Gravettian materials logically show common features, both being Upper Palaeolithic cultures. Indeed, despite the developments of technological approaches, the distinction between both technocomplexes still partly relies on the recognition of typological features to assess with certainty. Nevertheless, distinctive technological features are a reality, even though they are often subject to variability, due to the wideness of these entities and the impacts of non-cultural constraints. This said, the bladelet production domain is quite differentiated between both technocomplexes. More especially, the Aurignacian bladelet production is often considered to bear particular technological features, already crystallized under different typological forms (e. g. carinated burin and endscraper) for decades (ed. Le Brun-Ricalens et al. 2005; Le Brun-Ricalens 2005). Concerning the Gravettian bladelet technology, focus was often set on the products themselves, highlighting more peculiarities than general characteristics (Pesesse 2013). Still, the observation of Gravettian blanks' straightness and lightness is usually accepted. Finally, an additional reason to investigate on bladelet productions before other aspects comes from their uses, frequently related to the projectile point domain. That kind of artefacts being highly typologized, their related technologies also have the potential to act as proxies in such an issue.

In the frame of this study, all artefacts related to bladelet production have then been examined following a technological approach, including reduction sequence reconstruction, refits and attribute analysis; however, hereinafter presented data is mostly qualitative. Studied materials comprise primary and secondary bladelets, all associated maintenance blanks, and cores.

Focusing on the Prut and Dniestr area, attention was set on the most reliable and relevant sequences to acquire data: Mitoc-Malu Galben (MMG; Romania) and Molodova V (Ukraine).

MMG is one of the Upper Palaeolithic key-sites of Romania. Situated on the North-Eastern border of the country, along the river Prut, it consists of a 14 m high loess sequence, with multiple Aurignacian and Gravettian horizons (ed. Otte et al. 2007a). The modern archaeological investigations took place almost continuously from 1978 to 1995 (ed. Otte et al. 2007a), and from 2013 to 2016 (Libois et al. 2018; Noiret et al. 2016). Human occupations are divided in five Aurignacian and five Gravettian concentrations, labelled numerically from bottom to top («Aurignacian I», «II», «III», «III *Supérieur*»; Gravettian «I», «II», «III», «IV»); lowermost and uppermost layers are respectively labelled «Aurignacian *Inférieur*» and «Gravettian *Indifférencié*». A large radiocarbon dating campaign led in a stratigraphically controlled environment allowed to precisely and consistently set all archaeological horizons (Haesaerts 2007). In MMG, the Aurignacian spans then from 33000 to 27500 BP, while the main Gravettian occupations are set in the 27000—23000 BP time slot. Particularly, the first consistent horizon, «Aurignacian I», is dated around 31000 BP, while later Aurignacian levels, «III» and «III *Supérieur*», are respectively dated from around 29500 BP and at 27500 BP. Materials originating from the 1978—1990 excavations were unfortunately subjected to selection; especially tools, cores, and some primary blanks were preserved. Later excavations happily provided with complete assemblages, still mostly unsieved in the 1990^{s} (Noiret 2005, p. 448).

From this site, two representative complete samples were taken into account for this study, coming from horizons «Aurignacian I» and «III». Moreover, further details from «Aurignacian III *Supérieur*» level were obtained by examining tools and cores from the older phase of excavation (1978—1990). In the frame of this project, no Gravettian bladelet assemblages from MMG have not been examined yet. The chosen «Aurignacian I» sample corresponds to the lithic remains associated to a hearth sampled in squares L5—L6 by the Belgian team in the 1990^{s} (Noiret et al. 2006). The considered «Aurignacian III» assemblage originates from the 1990 excavation. Limited to squares F03 and G03, this is one of the only complete assemblages of the 1978—1990 phase of excavations.

On the other hand, collections from the renowned site of Molodova V were partly studied.

Situated in South-Western Ukraine, in the middle Dniestr basin, this 25 m high multi-layered sequence was excavated from 1951 to 1964 (eds. Ivanova, Tzeitlin 1987). It encompasses numerous Middle and Upper Palaeolithic horizons, mostly related to Mousterian, Gravettian, Epigravettian and Mesolithic; layers 10 and 9 are the first Gravettian ones. The sequence was chronologically set with rather good precision by the excavating team (Ivanova 1987); later, a revision campaign also deepened the absolute chronology resolution (Haesaerts et al. 2003, Haesaerts 2007). Even though layer 10 isn't precisely dated, layer 9 is radiocarbon dated at the latest around 29000 BP. As far as known, fieldwork didn't include sieving, but all materials were kept after excavation; so far, storage issues only are incriminated for the loss of materials.

Most of the materials related to archaeological horizons 10 and 9 were excavated in 1953 and 1954. A limited number of pieces comes from years 1955, 1960 and 1962; for a question of assemblage consistency, those were not taken into account in this frame. Layer 10 is complete at about 70 % in comparison to the published counts (Chernysh 1987). Unfortunately, missing materials include part of the tools and most of the blades and bladelets. Bladelet production details were then inferred from cores and a limited number of products. Spatial analysis, based on markings, has revealed two main clusters of artefacts; due to their high representativity in bladelet production related artefacts, pieces from *cluster 2* only were included in this study (squares 12 to 14, and E to K). Layer 9 presents less lacks, as almost 90 % of the materials were recovered; there doesn't seem to be any strong biases in artefacts classes frequencies. No spatial-based selection was applied in the frame of this study to layer 9 materials.

Results. Aurignacian bladelet production schemes are pretty-well illustrated by results from the complete samples examined in MMG's «Aurignacian I» and «III» levels. The «Aurignacian I» level was already well documented, as it is one of the most prolific in the MMG sequence. The older phase of excavations had already assured with the existence of some bladelet production in this level through the presence of numerous carinated tools and associated typological forms (Otte et al. 2007b). Only the detailed goals of the production remain unknown, still now, due to the lack of retouched bladelets from any phase of the excavations. Nevertheless, the L5—L6 sample gives new information on the progression and characteristics of the bladelet production, based on almost 200 bladelet elements and several related products. Among noticeable features is the high proportion of twisted shaped bladelets and naturally pointed ones (fig. 1: 1); most of these blanks do not result from shaping or maintenance phases but from main production. Some maintenance products are also clearly identifiable, as narrow tablets (fig. 1: 2) and lateral maintenance flakes (fig. 1: 3), the latter displaying lateralized bladelet removals on their dorsal surfaces. Those elements attest the narrowness of cores and lateral accentuation of convexities during production. Four sets of refits were reconstructed and support this scheme. More especially, sets 1 and 2 demonstrate the imbrication of varied-sized bladelets. Set 1 proves the narrowing through massive lateral removals (fig. 1: 4), while set 2 clearly shows the symmetric and semi-rotating progression of production (fig. 1: 5). All those features can clearly be compared to «classic» carinated tools / cores production (ed. Le Brun-Ricalens et al. 2005, Le Brun-Ricalens 2005).

Contrarily to level «I», the bladelet production from «Aurignacian III» horizon had never been deeply documented. Rich of about 60 bladelets and 12 cores, the F03—G03 assemblage is exceptionally well conserved for this level. Variability in bladelet sizes and shapes is important, as this set includes equally main and side products, as well as initialisation blanks (fig. 1: 6); still, twisted profiles are dominating. Several refit series could be realised on bladelets. Set 1 illustrates the succession of heavily twisted blanks enveloping the production surface (fig. 1: 7). Set 2 shows the removal of a hinged scar followed by two curved and twisted bladelets (fig. 1: 8). As well, the refitting of some products on a core demonstrates pretty well the progression of knapping on the side part of the core, to maintain the lateral convexity (fig. 1: 9). In a general way, other cores from this sample express the same tendencies, expressing again a convergence of lateral and frontal surfaces (fig. 2: 1, 2), feature at the roots of the bladelets' shapes.

Concerning the last Aurignacian horizon in MMG, «Aurignacian III *Supérieur*», data is regrettably limited to the few carinated tools / cores from the first phase of excavations. Unlike level «III», it reveals changes in proportions and progression of knapping, as narrowing is less intense and production surfaces shorter (fig. 2: 3, 4); a decrease of twisted shapes is expected for produced blanks. Despite these modalities' modifications, the general scheme of production still corresponds to the Aurignacian; yet it is difficult to extrapolate the transformations' conditions due to the paucity of materials.

Regarding Molodova V/10^{s} bladelet production, detailed data comes only from two classes of artefacts: retouched bladelets and cores; no other artefacts could bring substantial information. Retouched bladelets consist of four elements, of diverse raw materials (fig. 2: 5). If complete elements are standardized a bit over 30 mm, width and thickness are more varied. The importance of the back depends on blank's original width, as lighter blanks are less intensively retouched. Bladelets are straight or, at the most, barely curved. Data from cores is consistent with those

Fig. 1. Mitoc-Malu Galben, «Aurignacian I», L5—L6 sample (1—5) and «Aurignacian III», F03—G03 sample (6—9): 1, 6 — Bladelets examples; 2 — Tablet; 3 — Fronto-lateral maintenance flake; 4 — «Aurignacian I» Set 1, bladelets refit; 5 — «Aurignacian I» Set 2, bladelets refit; 7 — «Aurignacian III» Set 1, bladelets refit; 8 — «Aurignacian III» Set 2, bladelets refit; 9 — Refit of core and blanks (Drawings 1—3 — Nicolas Zwyns; Photos and CAD 4—9 — Timothée Libois)

Fig. 2. Mitoc-Malu Galben, «Aurignacian III», F03—G03 sample (1, 2), «Aurignacian III *Supérieur*» (3, 4), Molodova V, cultural horizon 10 (5—7) and Molodova V, cultural horizon 9 (8—11): 1 — Refit of «carinated burin» and «burin spall»; 2—4, 6—8 — Bladelet cores; 5 — Backed bladelets; 9 — Bladelets examples; 10 — Burin spall; 11 — Dihedral / Multiple burin-core (Photos and CAD 1—11 — Timothée Libois)

end products. Production is predominantly unipolar and knapping surfaces are mostly flat or slightly curved (fig. 2: 6, 7). Raw materials were especially chosen for their natural volumes and proportions, characterized by parallel sides and original thin sections. Expected blanks should then be rather straight medium to big sized bladelets. A «carinated endscraper» is often reproduced from Chernysh's work when mentioning this layer (Chernysh 1987, p. 28, fig. 15). Although this specific piece could not be retrieved in collection, it can easily be compared to the other cores, as many are set the same way on small sized pebbles; the «carinated» assessment seems exaggerated, as this piece is probably one core among the others. Additionally, no Aurignacian related artefacts, especially in the bladelet sphere, could be found, refuting any hypothesis of mixings with Aurignacian materials.

On the contrary, cultural layer 9 shows abundant remains of unretouched bladelets and a few cores. Blanks' variability in size is important; the lack of microbladelets is probably due to excavation methods. Profiles are dominated by straight and slightly curved blanks, with parallel sides, while distal terminations are varied (fig. 2: 9). The twelve bladelet cores are mostly unipolar, although some are exploited from two independent platforms (fig. 2: 8). Production doesn't take place on large faces, but several pieces demonstrate the use of less narrowed blocs than in level 10. Still, cores are not subject to distal convergence, with prevailing squared sections. Additionally, a specific reduction modality based on burin-like technologies is supposed to produce small blades and bladelets, as exemplified by the presence of burins *multiple* (fig. 2: 11). Some straight blanks can be connected to it (fig. 2: 10).

Discussion. The origin of the Gravettian East of the Carpathians has already been discussed by several researchers, but proposed models usually have aimed at finding relationships with earlier cultural entities. Limited by the available data, they could only count on typological descriptions and few reliable absolute dates. It is in such a context that unknown transitional industries or even the Szeletian (Anikovich 1992) were suggested as origins of the Gravettian. At last, the internationalisation of results from MMG allowed to consider the Aurignacian a relevant predecessor to the Gravettian in the Prut and Dniestr area (Borziak, Koulakovska 1998).

The Aurignacian presence in MMG was already well assured by former studies, but these new detailed results contribute to several issues. It appears that bladelet production modalities from horizons «Aurignacian I» and «III» are in details comparable to what is seen in the Aurignacian sphere throughout Europe (e. g. ed. Demidenko et al. 2012; ed. Le Brun-Ricalens et al. 2005; Nigst 2012; Sinitsyn 2015; Teyssandier, Liolios 2003). Also, the recurrence of occupations in MMG suggests a persistent Aurignacian presence in the area. The question of a particularly late occurrence of the Aurignacian relies mostly on the «Aurignacian III *Supérieur*» horizon. Even though lithic data is a bit ambiguous, the existence of a gap between this horizon and the next Gravettian ones strengthens its association to the previous levels. All this suggests the Aurignacian lasted until approximately 27500 BP on the middle Prut river.

On the Gravettian side, abundant materials from Molodova V/9 allow to define precisely the means and goals of the bladelet production. Cores do not show any convergence of their surfaces laterally or frontally like in the Aurignacian. In fact, raw materials are especially chosen to install a straighter production surface with parallel sides, as reflected on the obtained blanks. Despite its limited status, data from Molodova V/10 corresponds to the same scheme and is irrefutably Gravettian. An Aurignacian interpretation of materials, relying mostly on the presence of a «carinated» endscraper, had already been proposed (Allsworth-Jones 1986; Hoffecker 2011), but should be totally refuted. The last disruptive element lies in the presence of the famous bifacial «point» (Chernysh 1987, p. 28, fig. 15), which is not explained. No bifacial shaping artefacts or related are present in the materials, and this tool should then be assumed as an import on the site. The lack of detailed contextual data does not allow to confirm its strict association to the rest of the assemblage, especially as no other site with clear context and equivalent chronological situation presents the same association of materials. Consequently, it should be considered that the Gravettian in Molodova V appears fully characteristic and independent from the Aurignacian in the bladelet production domain.

Since Haesaerts' geological investigations and Noiret's synthetic works, the MMG and Molodova V sequences have appeared to be the only ones able to highlight this «transition» phenomenon and build a consistent model. Strict observation of radiocarbon dates suggests that a case of contemporaneity is exceptionally documented, with an Aurignacian presence on the Prut while Gravettian features have already appeared on the Dniestr. However, this unique early Gravettian occurrence is followed by a 2000 years old hiatus before its next observation, making it a very lonely instance. Indeed, a «classic» succession model should not be directly left aside, as the raw technological data from MMG and Molodova V doesn't suggest any clear link between both industries. Facing such fact, validation of a model is only possible after having re-examined contextual data from Molodova V, to confirm the association of materials labelled as levels 10 and 9 with the stratigraphy and dates.

Conclusion. Mitoc-Malu Galben and Molodova V find no analogies in the middle Prut and

Dniestr area to question the Aurignacian to Gravettian shift. If the succession from one to the other makes no doubt, the modalities are still unknown. The new technological data here acquired highlights the discrepancy or, at least, the lack of clear link in the lithic domain. If this allows to rule out any «transitional» hypotheses, no population dynamics model can be confirmed. Simultaneity and strict succession scenarios both need further information from sites contexts. More especially, association of materials to stratigraphy should be investigated in the Early Gravettian of Molodova V.

Acknowledgment. First thanks go to Ruslan Koropetskyi in Lviv and Cristina Cordoş in Iaşi for both giving me complete access to materials studied and exposed in this paper. An additional greeting is meant for Larissa Koulakovska, for proposing me to participate in this conference, and hence to diffuse those preliminary results among Ukrainian colleagues.

REFERENCES

Allsworth-Jones, P. 1986. *The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe*. Oxford: Clarendon Press.

Anikovich, M. 1992. Early Upper Paleolithic Industries of Eastern Europe. *Journal of World Prehistory*, 6, 2, p. 205-245.

Bar-Yosef, O., Zilhro, J. (eds.). 2006. *Towards a definition of the Aurignacian. Proceedings of the Symposium held in Lisbon, Portugal, June 25—30, 2002.* Trabalhos de Arqueologia, 45. Lisboa.

Borziak, I. A., Koulakovska, L. V. 1998. The Gravettian of the Dniestr Area. Synthesis. *Arkheologia*, p. 55-63 (In Ukrainian).

Chernysh, A. P. 1987. The standard multilayered site Molodova V. In: Ivanova, I. K., Tzeitlin, S. M. (eds.). *The Multilayered paleolithic Site Molodova V. The Stone Age Men and Environment*. Moscow: Nauka, p. 7-93 (In Russian).

Demidenko, Yu. E., Otte, M., Noiret, P. (eds.). 2012. *Siuren I Rock-Shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea*. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 129. Liège.

Fu, Q., Posth, C., Hajdinjak, M., Petr, M., Mallick, S., Fernandes, D., Furtwängler, A., Haak, W., Meyer, M., Mittnik, A. et al. 2016. The genetic history of Ice Age Europe. *Nature*, 534, p. 200-205.

Goutas, N., Klaric, L., Pesesse, D., Guillermin, P. (eds.). 2011. *A la recherche des identités gravettiennes: actualités, questionnements et perspectives*. Société préhistorique française, Mémoire LII. Aix-en-Provence.

Haesaerts, P. 2007. Mitoc-Malu Galben: Cadre stratigraphique et chronologique. In: Otte, M., Chirica, V., Haesaerts, P. (eds.). *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie Roumaine)*. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 129. Liège, 72. Liège, p. 15-41.

Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van Der Plicht, J. 2003. The east Carpathian loess record: A reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.

Haesaerts, P., Damblon, F., Bachner, M., Trnka, G. 1996. Revised stratigraphy and chronology of the Willendorf II sequence. *Archaeologia Austriaca*, 80, p. 25-42.

Hoffecker, J. F. 2011. The Early Upper Paleolithic of Eastern Europe Reconsidered. *Evolutionary Anthropology*, 20, p. 24-39.

Hoffecker, J. F., Holliday, V. T., Stepanchuk, V. N., Lisitsyn, S. N. 2018. The hunting of horse and the problem of the Aurignacian on the central plain of Eastern Europe. *Quaternary International*, 492, p. 53-63.

Hublin, J.-J. 2015. The modern human colonization of western Eurasia: when and where? *Quaternary Science Review*, 118, p. 194-210.

Ivanova, I. K. 1987. Paleogeography and Paleoecology of the environment of stone age men inhabitance in the Middle Dniestr. Site of Molodova V. In: Ivanova, I. K., Tzeitlin, S. M. (eds.). *The Multilayered paleolithic Site Molodova V. The Stone Age Men and Environment*. Moscow: Nauka, p. 94-123 (In Russian).

Ivanova, I. K., Tzeitlin, S. M. (eds.). *1987. The Multilayered paleolithic Site Molodova V. The Stone Age Men and Environment*. Moscow: Nauka (In Russian).

Kozłowski, J. K. 2015. The origin of the Gravettian. *Quaternary International*, 359—360, p. 3-18.

Kozłowski, J. K., Otte, M. 2000. The Formation of the Aurignacian. *Journal of Anthropological Research*, 56, 4, p. 513-534.

Le Brun-Ricalens, F. 2005. Chronique d'une reconnaissance attendue. Outils «carénés», outils «nucléiformes»: nucléus a lamelles. Bilan après un siècle de recherches typologiques, technologiques et tracéologiques. In: Le Brun-Ricalens, F., Bordes, J.-G., Bon, F. (eds.). *Productions lamellaires attribuées a l'Aurignacien: chaones opératoires et perspectives technoculturelles. Actes du XIVe Congrès de l'UISPP (2—8 septembre 2001)*. Archéologiques, 1. Luxembourg, p. 23-71.

Le Brun-Ricalens, F., Bordes, J.-G., Bon, F. (eds.). 2005. *Productions lamellaires attribuées a l'Aurignacien: chaones opératoires et perspectives technoculturelles. Actes du XIVe Congrès de l'UISPP (2—8 septembre 2001)*. Archéologiques, 1. Luxembourg.

Libois, T., Nigst, P. R., Haesaerts, P., Bosch, M. D., Murphree, W. C., Branscombe, T., Noiret, P. 2018. 40 ans de recherches avec Vasile Chirica. In: Lazarovici, C. M., Berzovan, A. (eds.). *Quaestiones Praehistoricae. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*. Honoraria, XIV. Bucureşti; Brăila: Academia Română; Istros, p. 53-74.

Nigst, P. R. 2012. *The Early Upper Palaeolithic of the Middle Danube Region*. Leiden: Leiden University.

Nigst, P. R., Haesaerts, P., Damblonm, F., Frank-Fellner, Ch., Mallol, C., Viola, B., Götzinger, M., Niven, L., Trnka, G., Hublin, J.-J. 2014. Early modern human settlement of Europe north of the Alps occurred 43,500 years ago in a cold steppe-type environment. *Proceedings of the NAS, USA*, 111, 40, p. 14394-14399.

Noiret, P. 2004. Le Paléolithique supérieur de la Moldavie. *L'anthropologie*, 108, p. 425-470.

Noiret, P. 2005. Productions lamellaires aurignaciennes a l'est des Carpathes. In: Le Brun-Ricalens, F., Bordes, J.-G., Bon, F. (eds.). *Productions lamellaires attribuées a l'Aurignacien: chaones opératoires et perspectives technoculturelles. Actes du XIVe Congrès de l'UISPP (2—8 septembre 2001)*. Archéologiques, 1. Luxembourg, p. 439-462.

Noiret, P. 2007. Le Gravettien de Moldavie. *Paleo*, 19, p. 159-180.

Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique Supérieur de Moldavie. Essai de synthuse d'une évolution multiculturelle*. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 121. Liège.

Noiret, P., Haesaerts, P., Vornicu, M., Bodi, G., Branscombe, T., Libois, T., Bosch, M., Nigst, P. R. 2016. Nouvelles recherches de terrain a Mitoc-Malu Galben 2013—2015. In: Chirica, V., Ichim, C. (eds.). *Les Aurignaciens: leur création matérielle et spirituelle. Actes du Colloque international de Iaşi (28—31 janvier 2016)*. Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, XXVII. Târgovişte: Cetatea de Scaun, p. 13-49.

Noiret, P., Zwyns, N., Chirica, V. 2006. Production lamellaire aurignacienne a Mitoc-Malu Galben, Roumanie. In: *Acts of XVth Congress of UISPP*. Unpublished.

Otte, M., Noiret, P. 2004. Évolution du Gravettien au Moyen Danube. In: Svoboda, J., Sedlácková, L. (eds.). *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference, 20—21 November 2002*. Dolní Věstonice Studies, 11. Brno: Institute of Archaeology CAS, p. 9-32.

Otte, M., Chirica, V., Haesaerts, P. (eds.). 2007a. *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie Roumaine)*. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 72. Liège.

Otte, M., Noiret, P., Chirica, V., Borziac, I. 2007b. Mitoc Malu-Galben: Étude de l'industrie lithique. In: Otte, M., Chirica,

V., Haesaerts, P. (eds.). *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie Roumaine).* Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 72. Liège, p. 85-135.

Otte, M. (ed.). 2013. *Les Gravettiens*. Paris: Errance.

Pesesse, D. 2013. Le Gravettien existe-t-il? Le prisme du systиme technique lithique. In: Otte, M. (ed.). *Les Gravettiens*. Paris: Errance, p. 67-104.

Sinitsyn, A. A. 1993. Les niveaux aurignaciens de Kostienki I. In: *Actes du XIIe Congrès de l'UISPP (Bratislava, 1—7 septembre 1991).* Bratislava: Institut Archéologique de SAV, p. 242-259.

Sinitsyn, A. A. 2003. A Palaeolithic «Pompeii» at Kostenki, Russia. *Antiquity*, 77 (295), p. 9-14.

Sinitsyn, A. A. 2015. Perspectives on the Palaeolithic of Eurasia: Kostenki and related sites. In: Sanz, N. (ed.). *Human Origins Sites and the World Heritage Convention in Eurasia*. Paris; Mexico City: United Nations Educational; Scientific and Cultural Organization, p. 163-189.

Teyssandier, N., Liolios, D. 2003. Defining the earliest Aurignacian in the Swabian Alp: the relevance of the technological study of the Geissenklцsterle (Baden-Württemberg, Germany) lithic and organic productions. In: Zilhro, J., d'Errico, F. H. (eds.). *The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes: Dating, Stratigraphies, Cultural Implications. Proceedings of Symposium 6.1 of the XIVth Congress of the UISPP (University of Liège, Belgium, September 2—8, 2001).* Trabalhos de Arqueologia, 33. Lisboa, p. 179-196.

Zilhro, J., d'Errico, F. H. (eds.). 2003. *The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes: Dating, Stratigraphies, Cultural Implications. Proceedings of Symposium 6.1 of the XIVth Congress of the UISPP (University of Liège, Belgium, September 2—8, 2001).* Trabalhos de Arqueologia, 33. Lisboa.

T. Libois

STUDY OF THE AURIGNACIAN-GRAVETTIAN «TRANSITION» EAST OF THE CARPATHIANS: BLADELET PRODUCTION FEATURES FROM MITOC-MALU GALBEN (ROMANIA) AND MOLODOVA V (UKRAINE)

In the frame of the Aurignacian to Gravettian «transition», this research aims at highlighting the modalities of this shift in the middle Prut and Dniestr area through the comparison of bladelets production schemes in both cultural entities. Two Late Aurignacian assemblages from Mitoc-Malu Galben (Romania) and relevant materials from Molodova V (Ukraine) were then examined in this perspective. In the case of Mitoc-Malu Galben, qualitative preliminary results underline the consistence and continuity of production from «Aurignacian I» to «III» levels, which aims for twisted naturally blanks produced from convergent shaped knapping surfaces. Less documented, the «Aurignacian III *Supérieur*» level seems to follow, despite some potential slight discrepancies. In Molodova V, cultural horizons 10 and 9 apply to a different consistent pattern, as cores are shaped and exploited to produce straighter blanks with parallel sides. Those technological insights reaffirm the independent identity of the local Gravettian in comparison to the Aurignacian. Based only on the large set of radiocarbon dates available for both sites, a simultaneity model arises, in slight contradiction with the technological data. Then, a «classic» succession model should not be left aside. Re-investigation of contextual data, including association of materials to dates, is needed to confirm any population dynamics model.

Keywords: Bladelet production, Lithic technology, Aurignacian, Gravettian, Eastern Europe.

Т. Лібуа

ДОСЛІДЖЕННЯ ОРІНЬЯКО-ГРАВЕТСЬКОГО «ПЕРЕХОДУ» В СХІДНИХ КАРПАТАХ: ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА ВКЛАДЕНІВ СТОЯНОК МІТОК-МАЛУ ГАЛБЕН (РУМУНІЯ) ТА МОЛОДОВА V (УКРАЇНА)

Метою цього дослідження, що проведене в межах вивчення переходу від оріньяку до гравету, є висвітлення і зіставлення способів виробництва вкладенів в обох культурах в басейнах Середнього Прута і Дністра. З цієї точки зору розглянуто два пізньооріньякські ансамблі з Міток-Малу Гальбен (Румунія) й аналогічні матеріали зі стоянки Молодова V (Україна). Попередні результати вивчення матеріалів з Міток-Малу Гальбен демонструють стабільність і безперервність виробництва від рівня «Оріньяк I» до «III», що було спрямоване на природно вигнуті заготовки, виготовлені з подібних за формою поверхонь. Попри можливі незначні розбіжності, це ж стосується і рівня «Оріньяк III *Supérieur*», який зафіксований гірше. У Молодова V культурні горизонти 10 і 9 належать до іншого узгодженого шаблону, коли ядра формуються і використовуються для отримання більш прямих заготовок з паралельними сторонами. Ці технологічні особливості підтверджують незалежний розвиток місцевого гравету порівняно з оріньяком. Хоча численні радіовуглецеві дати, отримані з обох стоянок, свідчать про їхню одночасність, це дещо суперечить технологічним даним. Відтак не слід залишати осторонь «класичну» модель наступності. Для підтвердження будь-якої моделі динаміки популяції необхідне повторне дослідження контекстних даних включно з прив'язкою матеріалів до дат.

Ключові слова: виробництво вкладенів, кам'яна індустрія, оріньяк, гравет, Східна Європа.

Одержано 15.04.2020

ЛІБУА Тімоте, докторант, стипендіат Фонду наукових досліджень, Льєжський університет, набережна Рузвельта, 1B (буд. A4), Льєж, 4000, Бельгія.
LIBOIS Timothée, PhD student, FNRS research fellow, Université de Liège, Quai Roosevelt, 1B (Bat. A4), Liège, 4000, Belgium.
ORCID: 0000-0001-7701-8282, e-mail: timothee.libois@gmail.com.

УДК 903.4(477.62)”632” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.10

О. О. Кротова

АМВРОСІЇВСЬКЕ КІСТКОВИЩЕ БІЗОНІВ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

У статті узагальнено матеріали багаторічних досліджень Амвросіївського кістковища бізонів, сучасний аналіз яких дозволяє внести корективи у деякі спірні питання його інтерпретації.

Ключові слова: *верхній палеоліт, Амвросіївське кістковище, мисливці на бізонів.*

Вступ. Амвросіївський комплекс — унікальна пам’ятка мисливців на бізонів доби верхнього палеоліту, що включає розташовані на відстані близько 200 м одне від одного кістковище бізонів і стоянку, знаходиться в Амвросіївському р-ні Донецької обл. на водорозподільному плато у верхів’ї балки Казенної, що впадає в р. Кринку, притоку р. Міус (рис. 1). Зв’язок місцезнаходжень одне з одним та, особливо, інтерпретація кістковища залишаються предметом дискусій упродовж десятиліть. Виразні матеріали, накопичені у процесі багаторічних комплексних розкопок пам’ятки, у тому числі, впродовж 1980—2000-х рр. та застосування для їхнього аналізу сучасних методів як польових так і лабораторних досліджень дозволяють внести корективи у деякі спірні питання її інтерпретації.

Дослідження, методи. *Відкриття пам’ятки* проходило у два етапи. Спочатку скупчення кісток бізонів у балці Казенній було зафіксоване у 1910-і рр. геологами як палеонтологічне місцезнаходження (Мефферт 1923), а у 1935 р. — відкрите разом зі стоянкою як палеолітична пам’ятка науковим співробітником Сталінського окружного музею краєзнавства (СОМК) В. М. Євсєєвим, під керівництвом якого тоді ж було проведено її перші розкопки (Євсеев 1947). Дослідження комплексу у 1940—1950-і рр. було продовжено експедиціями ІА АН УРСР та ІІМК АН СССР, очолюваними І. Г. Підоплічком (1940—1949) та П. Й. Борисковським (1953), а у 1970—2000-і рр. — експедицією ІА НАН України (рис. 2: І; Кротова 2013).

Датування та культурну належність пам’ятки визначають абсолютні дати, палеогеографічні дані та техніко-типологічні показники кам’яного і кістяного інвентарю. Серія із 16 ^{14}C та AMS некаліброваних дат, отриманих за зразками кісток і зубів із кістковища (14 дат) і стоянки (2 дати) в цілому обіймає часовий інтервал від 21000 до 16000 років тому (р. т.) із середнім значенням 18630 ± 220 р. т., яке досить близьке шести AMS датам (Оксфорд), отриманим для кістковища (Krotova 1996; Кротова 2003, 2013). Палеогеографію комплексу в різні роки вивчали М. Ф. Веклич, Ж. М. Матвіїшина і Н. П. Герасименко (1994), Ю. М. Грибченко, О. І. Куренкова і О. К. Борисова (2013), мікротеріофауну — Л. І. Рековець (2013). Отримані дані свідчать про існування пам’ятки в кінці валдайського максимального похолодання в умовах холодного та відносно сухого клімату перигляціального степу. Техніко-типологічні особливості археологічних матеріалів визначають її належність до епіграветської традиції.

Топографія кістковища специфічна — на лівому схилі глибокої правої притоки балки Казенної у давній вимоїні, що прорізала вздовж корінний крейдяний схил балки у напрямку з північного-сходу на південний-захід, утворивши заглиблену терасу, заповнену кістками бізонів, яка у 1940-і рр. отримала назву «бізонового рівчака» (Пидопличко 1940—1949, с. 61, 166; Борисковский 1953, с. 330; див також: Кротова, Сніжко 2019, с. 115, рис. 2, с. 117, рис. 7). Ширина тераси становить 4—5 м, глибина 1,5—2,0 м, один із її бортів з боку мису (разом із бортом балки) досить високий (4—5 м) і крутий

© О. О. КРОТОВА, 2020

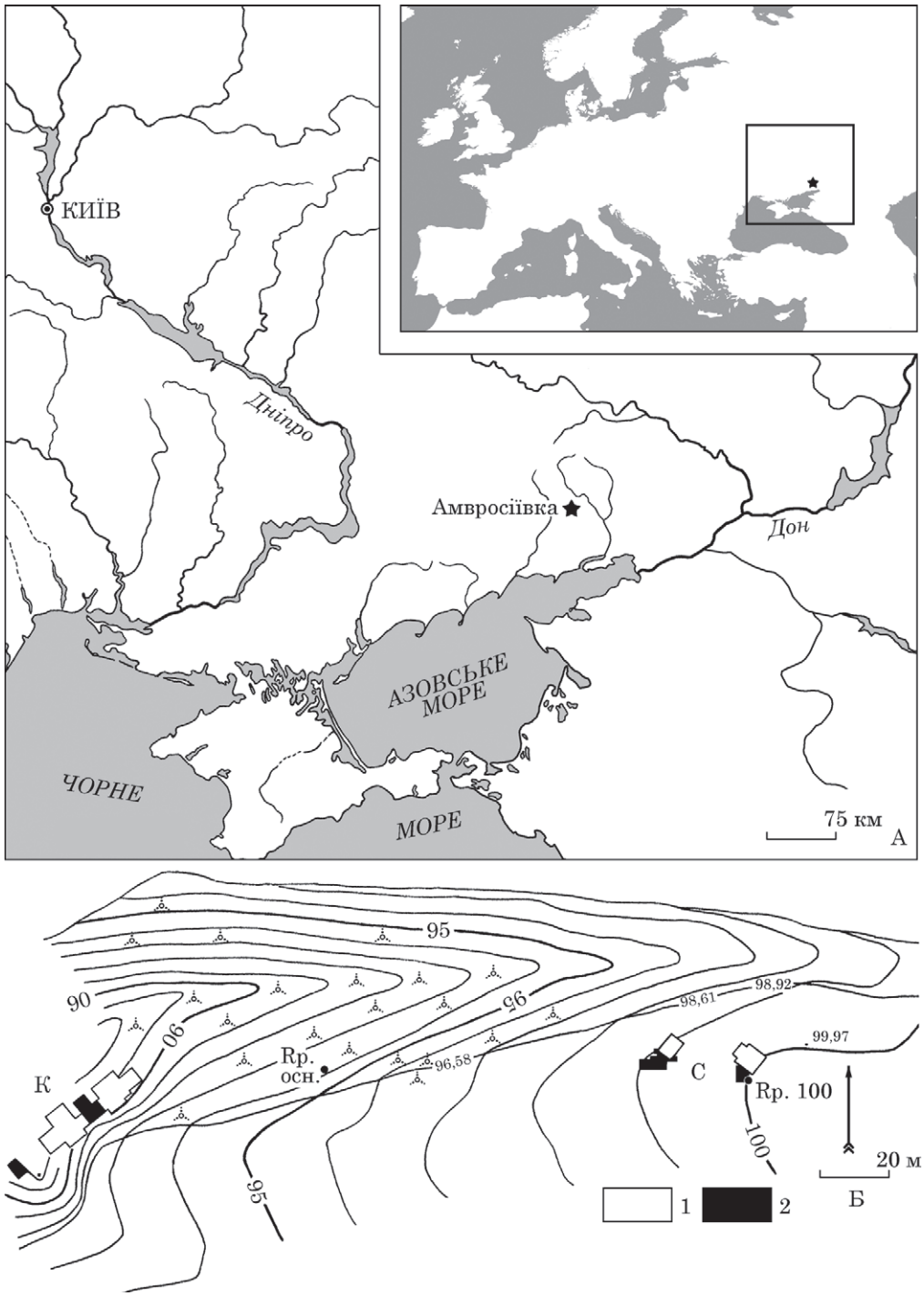

Рис. 1. Амвросіївський комплекс: А — карта розташування пам'ятки (за Krotova et al. 2016); Б — план розташування кістковища бізонів (К) і стоянки (С). *Умовні позначки*: 1 — розкопи 1935—1950-х рр.; 2 — розкопи 1980—2000-х рр. (за Кротова 2013)

(30—45°), протилежний — низький (1,5—2,0 м) і пологий (10—20°). Загальна відкрита розкопами різних років площа становить понад 320 м^2 (рис. 2: I, II; Кротова 2013, с. 65).

Стратиграфія кістковища представлена на повних поперечних розрізах, отриманих у 1930-і та 1940-і рр. (Євсєєв 1947; Пидопличко 1940—1949; Борисковский 1953, с. 334), на яких видно, що культурний шар, який заповнював основну, заглиблену частину тераси, поширювався ще на 2—3 м на її північно-західний похилий борт. Верхня частина кісток знаходилася під шаром сучасного грунту у коричневому делювіальному, а нижня — у сірувато-зеленому суглинку (рис. 2: II). Розріз літологічних відкладів згідно південно-східної стінки Центрального розкопу (1988—1989 рр.) описала Н. П. Герасименко: 1) чорнозем зі слідами ерозії та розмивів товщиною 0,4—0,5 м; 2) лес світло-пальовий товщиною 0,1—0,3 м; 3) делювій похованого ґрунту яскраво-бурого забарвлення із карбонатами та уламковим

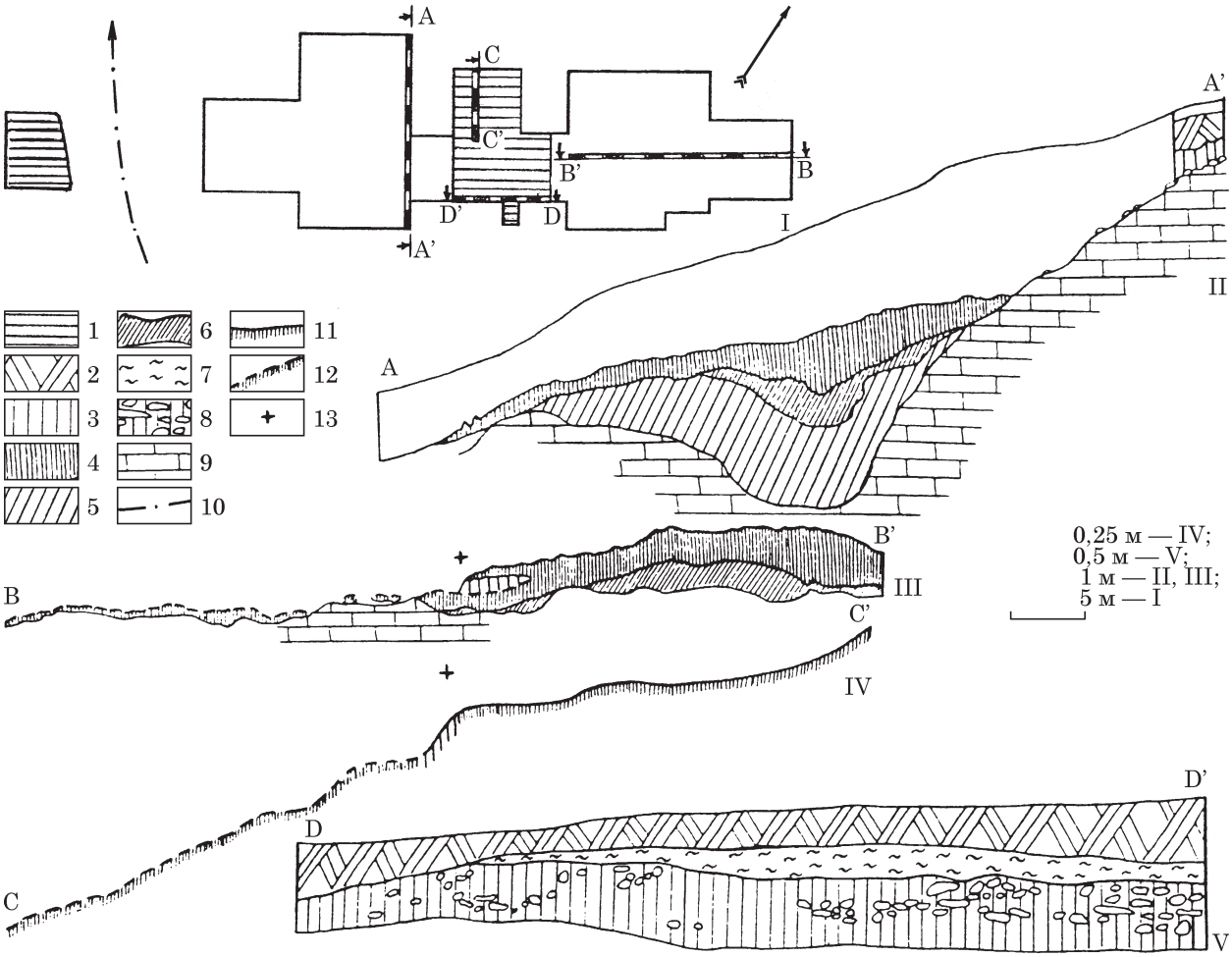

Рис. 2. Амвросіївка, кістковище: I — план розташування розкопів; *стратиграфічні розрізи в розкопах*: II, III — 1940-х рр.; IV, V — 1980-х рр. *Умовні позначки*: 1 — розкопи 1986—2005 рр.; 2 — чорнозем; 3 — коричневий суглинок; 4 — культурний шар в коричневому суглинку; 5 — сірувато-зелений суглинок; 6 — культурний шар у сірувато-зеленому суглинку; 7 — світло-жовтий лес; 8 — фрагменти крейди та мергелю; 9 — крейда; 10 — тальвег сучасного рівчака; 11 — поверхня культурного шару вище уступа; 12 — поверхня культурного шару нижче уступа; 13 — уступ (за Борисковский 1953; Герасименко 1994; Кротова 2013)

вапняковим матеріалом товщиною 0,4—0,5 м. Його підстилають сіро-зелені неогенові глини та корінна порода — крейда (рис. 2: V; Герасименко 1994, с. 261—262).

Важливими для розуміння стратиграфії та планіграфії розташування культурних решток у кістковищі є дані про уступи (пороги) у поширенні культурного шару висотою від 0,15 до 0,45 м, які було зафіксовано у розкопах, шурфах і зачистках різних років досліджень. Найвиразніші з них — пороги, простежені у північно-східній (1949 р.) і північно-західній (1989 р.) частинах кістковища.

У 1949 р. дослідники відмітили, що у верхів'ї рівчака «*…поверхня скупчення кісток утворює…, при переході до периферії, уступ або поріг, який тягнеться з південного сходу на північний захід (перпендикулярно довгій осі рівчака і скупчення) по прямій лінії на відстані 6 м…*». Його ширина становила близько 1,0 м, а висота — 0,40—0,45 м. Товща кісток в уступі розподілялася на дві частини, які були розділені стерильним прошарком суглинку товщиною до 0,25 м, шириною близько 1 м, який виклинювався в бік основного скупчення (Борисковский 1953, с. 341; рис. 2: III; 3). Дослідники встановили, що поріг фіксував північно-східний кінець основного скупчення культурного шару кістковища, а походження тонкого шару кісток, який знаходився за межами уступу у північно-східному напрямку (так звана периферія) вони вважали результатом змивання з основного скупчення. Вони пояснювали виникнення уступу можливим існуванням у період формування культурного шару в цьому місці якогось штучного бар'єру, спорудженого людьми (Підоплічко 1940—1949, с. 85—88; Борисковский 1953, с. 334, 341—344).

У 1989 р. в культурному шарі північно-західної частини центрального розкопу (прирізці) було простежено уступ (поріг) довжиною 4,0 м, що простягався з північного сходу на південний-захід. Його висота сягала 0,1—0,25 м, кут падіння поверхні знахідок — 85° (рис. 2: IV; 4). Верхня частина культурного шару в уступі залягала у бурому, нижня (нижче уступу) — у

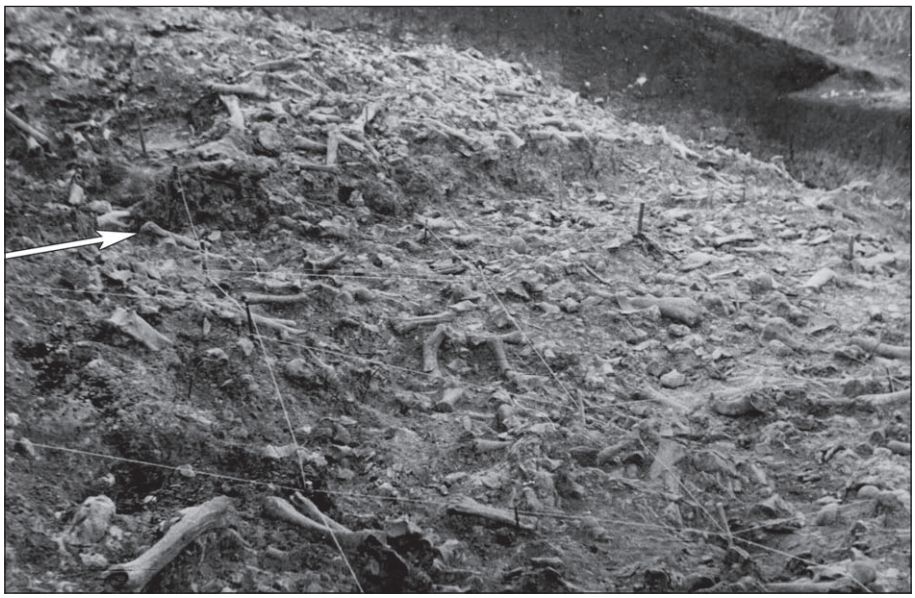

Рис. 3. Амвросіївка, кістковище, культурний шар у розкопі I 1949 р.; на задньому плані — уступ (поріг) у розповсюдженні кісток (позначено стрілкою). Вигляд з південного сходу (за Борисковский 1953)

Рис. 4. Амвросіївка, кістковище, загальний вигляд культурного шару центрального розкопу 1989 р.; на передньому плані — прирізка (I умовний горизонт), на задньому — основна частина розкопу (II і III умовні горизонти), вигляд із заходу. Стрілкою вказано уступ (поріг) у розповсюдженні культурного шару (фото В. Кесар; за Krotova 1999)

сірувато-зеленому суглинку. Поміж ними було виявлено стерильний прошарок бурого суглинку товщиною 0,05—0,15 м. Деякі довгі кістки лежали вздовж кордону уступу горизонтально, деякі — займали похилу або вертикальну позицію (рис. 5: Б). Очевидно, що вони, перш за все, фіксували штучно створену перепону, яка заважала їм сповзати вниз по схилу. Можливо, що деякі з них було використано при її спорудженні у якості конструктивних деталей.

Було зроблено висновок, що кістки, які залягали нижче порогу, як і більшість кісток за його межами (так звана периферія) — це частина культурного шару, яка сформувалася раніше, ніж з'явилася перепона та утворився поріг із кісток поблизу неї. Лише частину кісток, знайдених за межами уступу, нижче по схилу, можна вважати такими, які перекотилися пізніше через перепону. Було зроблено припущення, що особливості простеженого у 1989 р. уступу

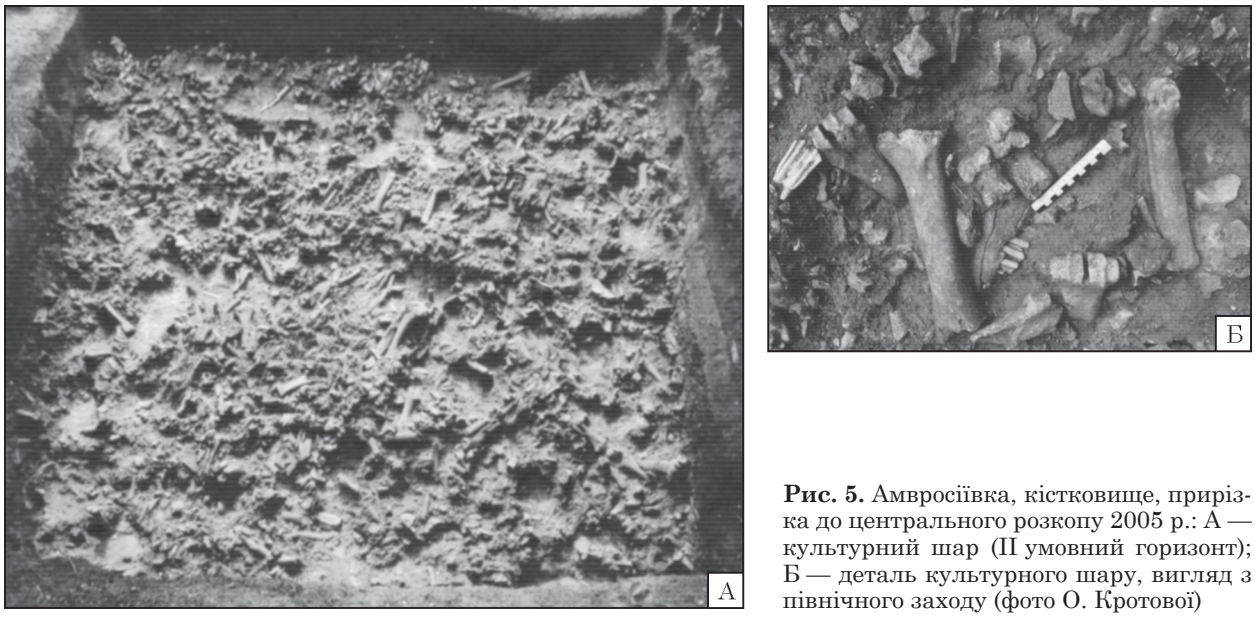

Рис. 5. Амвросіївка, кістковище, прирізка до центрального розкопу 2005 р.: А — культурний шар (II умовний горизонт); Б — деталь культурного шару, вигляд з північного заходу (фото О. Кротової)

можна вважати свідченням організації неодноразових мисливських операцій, причому більш ранні з них проводилися до спорудження перепони, а пізніші — після нього (Кротова 1989, с. 8, 9; 2013, с. 117).

Культурний шар кістковища у розкопах різних років мав схожий склад знахідок та умови залягання (рис. 3—5). Він являв собою майже суцільну брекчію із, здебільшого, розрізнених кісток бізонів (*Bison priscus mediaor* Hilz), що є, згідно сучасної систематики, синонімом *Bison priscus deminutus* Gromova — визначення Н. Г. Білан (Krotova, Belan 1993, p. 137). Серед них зустрічаються анатомічні групи, кістки зі слідами порушень як природного походження, так і діяльності людей. Було знайдено крем'яні та кістяні вироби, кілька шматків червоної вохри, раковину *Ceritium* (Борисковский 1953; Кротова 2013).

Методика розкопок, фіксації знахідок та відбору фауністичного матеріалу в різні роки досліджень відрізнялася. У 1935 р. розбирали культурні рештки в розкопі площею 41 кв. м., розташованому в західній частині кістковища, виконуючи фотографування і замальовки виразних скупчень та анатомічних груп кісток бізонів (фонди МКМ). Фіксація знахідок як на площі розкопу так і за глибинами не проводилася, опис масового фауністичного матеріалу не складався. До колекції фауністичних решток та опису (визначення Г. Г. Афендіка) потрапили лише 400 найкраще вцілілих кісток та усі щелепи й зуби (Євсєєв 1947, с. 273, 274; зберігаються, як і колекції археологічних знахідок, у фондах ДОКМ).

У розкопах 1940-х рр. розчищали і фіксували на плані поверхню культурного шару, товщу якого розбирали окремо із бурого та сіруватo-зеленого суглинку по квадратах, складаючи опис знахідок. Фауністичні рештки теж колекціонували не повністю (зберігаються, частково, у фондах ДОКМ, частково — у ННПМ НАНУ, м. Київ). У розкопах 1930—1940-х рр. культурний шар до давньої підлоги було розібрано, приблизно, на половині відкритої площі кістковища (всього 188 м^2, з них 102 м^2 у — 1949 р.), ділянки з нерозібраним шаром було законсервовано (Пидопличко 1940—1949, с. 377—381; Борисковский 1953, с. 330—332).

Під час розкопок 1980—2000-х рр. культурний шар досліджували умовними горизонтами фіксації та зняття товщиною близько 10—15 см із нумерацією визначених кісток та їх фрагментів, що відображено у польовій документації. У Центральному розкопі (43 м^2) було досліджено верхню частину культурного шару (I, II і, частково, III умовні горизонти), а нижню, недосліджену — було законсервовано. У Західному розкопі (10 м^2) було досліджено усю товщу (від 0,5 до 1,0 м) культурного шару. У 1986 і 1988 рр. фауністичний матеріал колекціонували частково, починаючи з 1989 р. — повністю (колекції фауни та археологічних знахідок зберігаються у фондах ІА НАН України; Кротова 2013, с. 67—68).

Тафономічні дослідження культурного шару кістковища та його складових проводили як у польових так і лабораторних умовах. В цілому, здебільшого, для нього характерна добра збереженість культурного шару і фауністичних решток, зокрема. Все ж, у різні роки дослідники фіксували ділянки культурного шару, що, певною мірою, постраждали від дії як природних так і антропогенних факторів (Євсєєв 1947, с. 265; Борисковский 1953, с. 344; Кротова 2013, с. 92). Чи не найбільші втрати культурних решток пов'язані з ділянкою кістковища на південний захід від розкопу 1935 р., яка інтенсивно розмивалася сучасним перпендикулярним рівчаком шириною близько 10 м (рис. 2: I). В. М. Євсєєв (1947) повідомляв, що із

цих розмивів місцеві жителі у 1920—1930-і рр. вилучали велику кількість кісток, які здавали на утильсировину (очевидно, для виготовлення добрива). Дослідники відмічають, що практика «видобутку кісток на добриво» існувала у XX ст. і в США, в результаті чого постраждала значна кількість бізонових місць забою доісторичного та історичного часу (Frison 2004, с. 80).

Наявність у культурному шарі кісток зі слідами пошкоджень як природного так і штучного походження відмічали ще у 1930—1940-і рр. археологи, палеонтологи, трасологи — В. М. Євсєєв (1947, с. 272), В. І. Зубарева (Бібікова) (1948), С. А. Семенов (Борисковский 1953, с. 332—335).

Упродовж досліджень 1980—2000-х рр. було зібрано виразні колекції кісток зі слідами пошкоджень, які мають природне походження або є результатом діяльності давньої людини. Для того, щоб відрізнити ті та інші, застосовували методики, що базуються як на розробках вітчизняних (трасологія, експериментальна археологія, дані про анатомію бізона, судово-медична експертиза), так і західних дослідників, які застосовуються у світовій археозоології (Binford 1981; Todd, Stanford 1992; Lyman 1994).

По відношенню до частини палеонтологічних матеріалів було також застосовано деякі методи палеобіологічних досліджень: метод співвідношення стадій прорізування та стирання зубів для визначення віку та сезону загибелі бізонів (Krotova, Belan 1993; Todd 2013); метод дослідження хімічного складу зубної емалі (ізотопний аналіз) для визначення дієти та сезонної поведінки тварин (Julien et al. 2012).

Матеріали. *Фауністичні матеріали* кістковища представлені виключно рештками бізонів, у той час як на стоянці було виявлено невелику кількість кісток коня та зайця (Кротова 2013, с. 58: табл. 2.2). Підрахунки мінімальної кількості особин (МКО) / minimal number of individuals (MNI) бізонів у культурному шарі кістковища не є однозначними. Згідно визначення І. Г. Підоплічка МКО бізонів із розібраних у 1935, 1940 і 1949 рр. ділянок культурного шару становила 496 особин (Пидопличко 1940—1949, с. 387), а «всього в Амвросіївці виявлено рештки 983 особин зубра» (Підоплічко 1956, с. 131). П. Й. Борисковський наводить, із посиланням на підрахунки І. Г. Підоплічка, такі дані: «*…на розкопаній в 1949 році площі знаходилися залишки 202 особин зубра. До цього слід додати рештки 294 зубрів, знайдених під час розкопок 1935 і 1940 рр. Нарешті, на нерозібраній і не відкритій площі… можна припустити наявність останків приблизно 450—500 зубрів. Таким чином, …в Амвросіївському палеолітичному місцезнаходженні… залягають останки 950—1000 зубрів*» (Борисковский 1953, с. 332).

Фауністичні рештки із розкопок кістковища 1970—2000-х рр. визначали Н. Г. Білан (2013), Л. Тодд (Todd 2013), А. В. Старкін і В. М. Логвиненко (Кротова та ін. 2005) та М.-А. Джулієн (Julien 2013), згідно яких, у цілому, МКО / MNI решток бізонів, досліджених у культурному шарі кістковища за вказаний період становить близько 154 особин. Додавши вказану цифру до 496 особин, зафіксованих на розібраних ділянках кістковища у 1930—1940-і рр. було отримано загальну МКО / MNI близько 650 особин бізонів, офіційно визначених палеонтологами (Кротова 2013, с. 91—92, табл. 3.1).

Тобто, цифра в 1000 особин бізонів, яка, донедавна, фігурувала у літературі лише на половину ґрунтувалася на даних визначень спеціалістів, які зробили підрахунки МКО / MNI, що дорівнює 496 особинам (дослідження 1930—1940-і рр.). Дані про решту (близько 500) особин І. Г. Підоплічко отримав згідно приблизним підрахункам методом плюсування до отриманої МКО / MNI можливої кількості останків тварин на недосліджених та нерозібраних, відомих на той час, частинах кістковища, виходячи із середньої насиченості кістками та товщини культурного шару в розкопах, шурфах і зачистках.

Варто зауважити, що наразі точні підрахунки загальної кількості бізонів із усього Амвросіївського кістковища неможливі з ряду причин. По-перше, через втрати культурних решток на ділянці кістковища на південний захід від розкопу 1935 р. (див. вище). По-друге, значна частина кістковища на лівому борті сучасного рівчака, де у 1980-і рр. було зафіксовано продовження культурного шару *in situ* (Кротова 2013, с. 79, 90) залишається недосить дослідженою через його малодоступність (ділянка заросла лісом) та недостатнє фінансування польових досліджень.

Кістки зі слідами дії давніх людей із розкопок 1980—1990-х рр. кістковища представлено кількома категоріями знахідок. Дві кістки мають сліди цілеспрямованих ударів, вірогідно, нанесених мисливською метальною зброєю (Кротова 2006; 2013, с. 96—98). Одна з них — це шийний хребець із давнім пошкодженням у вигляді отвору овальної форми розміром 1,0 × 0,4 см, глибиною 2,1 см, виявленого у задній частині, в нижньому лівому секторі ямки хребця (рис. 6: 1) Спеціаліст із судово-медичної експертизи О. В. Філіпчук, визначив пошкодження кістки як отвір від дії гострого колючого предмета, який мав у перетині форму овалу типу наконечника списа, подібного тому, який походить із розкопок кістковища (рис. 6: 3). Друга кістка — фрагмент сідничної ості правої половини тазової кістки бізона із вірогідним слідом від удару кістяним списом («impact point») на внутрішній поверхні природного краю сідничної частини (рис. 6: 2). На думку Д. Ю. Нужного, цей слід аналогічний тим, що утворилися на кістках дикого кабана під час проведеного ним експериментального

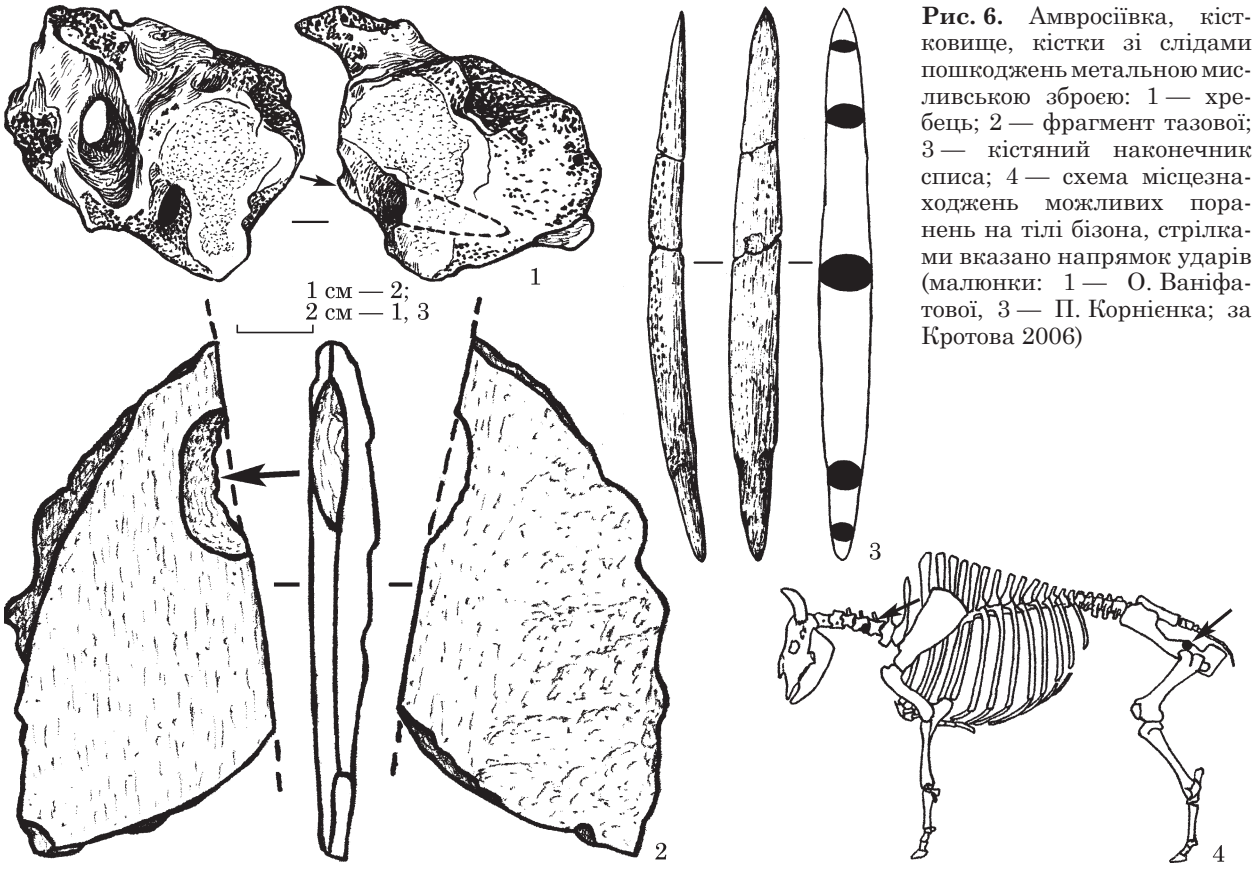

Рис. 6. Амвросіївка, кістковище, кістки зі слідами пошкоджень метальною мисливською зброєю: 1 — хребець; 2 — фрагмент тазової; 3 — кістяний наконечник списа; 4 — схема місцезнаходжень можливих поранень на тілі бізона, стрілками вказано напрямок ударів (малюнки: 1 — О. Ваніфатової, 3 — П. Корнієнка; за Кротова 2006)

полювання із застосуванням лука з кістяними стрілами (усне повідомлення, 2006 р., м. Київ). Схему та напрямки можливих ударів списом на обох кістках виконано згідно визначень Л. Тодда (усне спілкування, 1994 р., м. Київ) та В. М. Логвиненка (усне спілкування, 2006 р., м. Київ; рис. 6: 4).

Із розкопок кістковища 1980—1990-х рр. походять виразні колекції кісток та їх фрагментів зі слідами давніх зламів (293 екз.) та різання крем'яними знаряддями (175 екз.; Кротова, Сніжко 1993, 1996; Сніжко 2001). На деяких кістках було виділено сліди кількох типів зламів — різновиди спірального, а також поперечно-зубчастий, клиновидний та комбінований. Сліди давніх зламів на деяких кістках, імовірно, могли утворитися під час падіння бізонів у момент полювання, а на інших — в результаті наступного розбирання туш (членування та вилучення кісткового мозку; Кротова, Снежко 1996).

Сліди різання крем'яними знаряддями знайдено на різноманітних кістках та їх фрагментах, що, згідно класифікації їх характеру та місць розташування, розробленій Л. Бінфордом (Binford 1981, p. 105—142) може свідчити про певні дії, пов'язані з процесом розбирання туш впольованих бізонів. Так, нарізки на нижніх щелепах та фалангах вказують на процес білування — зняття шкіри; нарізки на грудині, тазових кістках та частині ребер — на сегментацію туші. Нарізки на довгих трубчастих кінцівок могли утворитися в процесі або подальшої фрагментації частин туші, або підготовки кісток до розбивання із метою вилучення кісткового мозку, а на лопатці, остистих та ребрах — від зрізання м'яса (Кротова, Сніжко 1993; Сніжко 2001; Кротова 2013).

Колекція кістяних виробів кістковища нараховує 30 екземплярів, серед яких домінують предмети мисливського спорядження — 27 наконечників списів та їх фрагментів, а також присутні 3 предмети господарсько-побутового призначення. Більшість наконечників списів, довжиною від 7 до 37 см, має веретеноподібну форму. Вони іноді дещо зігнуті у профілі, з округло-овальним у перетині пером, загостреним сплощеним кінцем і округлим у перетині загостреним на конус насадом (рис. 6: 3). Вважають. що їх використовували у якості бази для складних метальних знарядь полювання із боковими лезами, сформованими крем'яними мікролітами-вкладенями (Борисковский 1953, с. 339; Підоплічко 1953), які, на думку Д. Ю. Нужного, кріпили на наконечниках за допомогою смолистої речовини (Нужний, Кротова 2007, с. 95, 96).

Трьома виробами представлені знаряддя виробничо-побутового призначення. Одне з них — фрагмент стрижня довжиною 0,9 см, діаметром 0,25 см. із розкопок 1989 р. Згідно визначення О. К. Філіпова та Г. Ф. Коробкової (усне повідомлення), його визнано штучним виробом, можливо, фрагментом голки або булавки (Кротова 2013, с. 104, рис. 3, 25: 1). Два виїмчасто-зубчастих знаряддя із розкопок 2005 р.,

виготовлених на фрагментах стінок трубчастих кісток бізона нещодавно опубліковано (Кротова 2019, с. 153). Вони, певною мірою, аналогічні серії виїмчасто-зубчастих знарядь зі стоянки, які виготовляли на її території із уламків кісток бізонів та, згідно визначенню трасологів і археозоологів (Г. Ф. Коробкова, В. Є. Щелінський, М.-А. Джулієн, Л. Крепін, усне спілкування), використовували для обробки шкур (обробка мездри, зняття шерсті; Кротова 2013, с. 151—153). Знахідка на кістковищі, окрім наконечників списів, ще однієї категорії кістяних знарядь, аналогічних тим, які характерні для стоянки є додатковим доказом синхронності використання та єдності виробничих процесів обох місцезнаходжень (Кротова 2019, с. 153, 154).

Колекція крем'яних виробів кістковища із різних років досліджень нараховує понад 2500 екземплярів. Більшу її частину складають знахідки з розкопок 1930—1940-х рр. (Борисковский 1953; Григорьева 1968), а 338 виробів походять із розкопок 1980—2000-х рр. (Кротова 2013, с. 107—112). Вироби, виготовлені із високоякісного кременю темно-сірого та світло-сірого відтінків, іноді — галькового коричневого та жовтаво-сірого відтінків, не патиновані і не обкатані. Техніко-типологічний склад виробів із розкопок різних років близький. Зустрічаються підпризматичні одно- та двоплощинні нуклеуси та кутові і бокові різці, у тому числі, багатофасеткові.

Виразною групою представлено мікровістря, які, загалом, із різних років досліджень, нараховують понад 90 екземплярів (Нужний, Кротова 2007, с. 110: 3.29). За формою це видовжено-овальні, інколи, сегментоподібні вироби на мікроплатівках довжиною 2—3 см, шириною 3—5 мм, товщиною 1,5—4 мм, здебільшого, вигнуті у профілі. Їх отримували із клиновидних невеликих торцевих нуклеусів та, можливо, нуклеусів — скребків типу «carene», які в невеликій кількості зустрічаються на стоянці. Як правило, один бік вістря частіше повністю, інколи, частково, притуплений стрімкою ретушшю, інший бік — не ретушований або частково ретушований поблизу бази чи вістря пологою ретушшю.

Г. Ф. Коробкова (усне повідомлення, 2005 р., м. Київ) під бінокуляром відмітила на деяких мікровістрях прозорий розсіяний блиск — «м'ясне» полірування від проникнення у тушу тварини (рис. 7: 1—7; Кротова 2013, с. 113—114). Д. Ю. Нужний виявив на частині мікролітів із кістковища помітні неозброєним оком специфічні злами — сліди «макрозносу», які, здебільшого, могли утворитися в результаті ударів об кістку під час їх використання у якості складових частин бокових лез вкладеневих наконечників дистанційної мисливської зброї. У деяких випадках подібні сліди, на його думку, можуть свідчити про застосування мікровістер у якості наконечників стріл, що дозволяє припускати можливість спорадичного використання амвросіївськими мисливцями луків та стріл (Нужний, Кротова 2007, с. 95).

Домінуючу серію крем'яних виробів представляють пластини і відщепи, які, здебільшого, не мають вторинної обробки. Згідно трасологічного аналізу, проведеного А. С. Семеновим, Г. Ф. Коробковою та Г. В. Сапожниковою на більшості із них було виявлено сліди використання у якості ріжучих знарядь, здебільшого, м'ясних ножів для розбирання туш бізонів (рис. 7: 8—13). Частина з них має сліди використання у якості скобелів для обробки кістки / рогу, стругальних ножів, пилок, комбінованих знарядь, тощо (Борисковский 1953, с. 336—339; Сапожникова 1994; 2003; 2005; Кротова 2013, с. 111, рис. 3: 30). На деяких крем'яних жовнах Г. Ф. Коробкова виявила сліди використання у якості відбійника-ретушера та лощила для обробки шкур (рис. 7: 14, 16).

Дискусія. *Історія інтерпретації кістковища* нараховує 85 років. Із самого початку вивчення пам'ятки дослідники намагалися вирішити питання функціональної належності обох місцезнаходжень, їх синхронності та взаємозв'язку. Вони, зазвичай, визнавали стоянку стійбищем мисливців, базовим табором та вважали обидва місцезнаходження синхронними і функціонально пов'язаними одне із одним. Стосовно ж інтерпретації кістковища було висловлено різні точки зору. В. М. Євсєєв вважав його звалищем відходів поблизу житла (Євсєєв 1947, с. 276). На думку П. Й. Борисковського, кістковище — типово культове місце, де мешканці стоянки упродовж певного часу складали кістки впольованих бізонів для проведення обрядів мисливської магії, під час яких метали в кістки як метальні знаряддя так і деякі крем'яні вироби (Борисковский 1953, с. 349—352). Доказом єдності кістковища і стоянки він вважав близькість техніко-типологічних особливостей їх крем'яного і кістяного інвентарю та фауністичних залишків (Борисковский 1953, с. 349—352, 362).

І. Г. Підоплічко розцінював кістковище як місце одноразового облавного полювання, в результаті якого у невеликий рівчак загнали мігруюче стадо зубрів (бізонів) чисельністю понад 1000 особин, яке відкочовувало з півдня на північ у весняний сезон (Підоплічко 1953, с. 65—68). В. І. Бібікова, яка, в цілому, підтримала точку зору дослідника, не виключала можливості проведення в Амвросіївці багаторазових загінних полювань (Зубарева (Бибикова) 1948).

П. П. Єфименко вважав кістковище і розташоване поруч із ним давнє поселення місцем, куди палеолітичні люди неодноразово приходили для облавного полювання на зубрів (бізонів), використовуючи для цього рівчак із крутими стінами у якості зручної пастки та залишаючись тут певний час для обробки дичини і заготовки продуктів (Ефименко 1953, с. 549, 550).

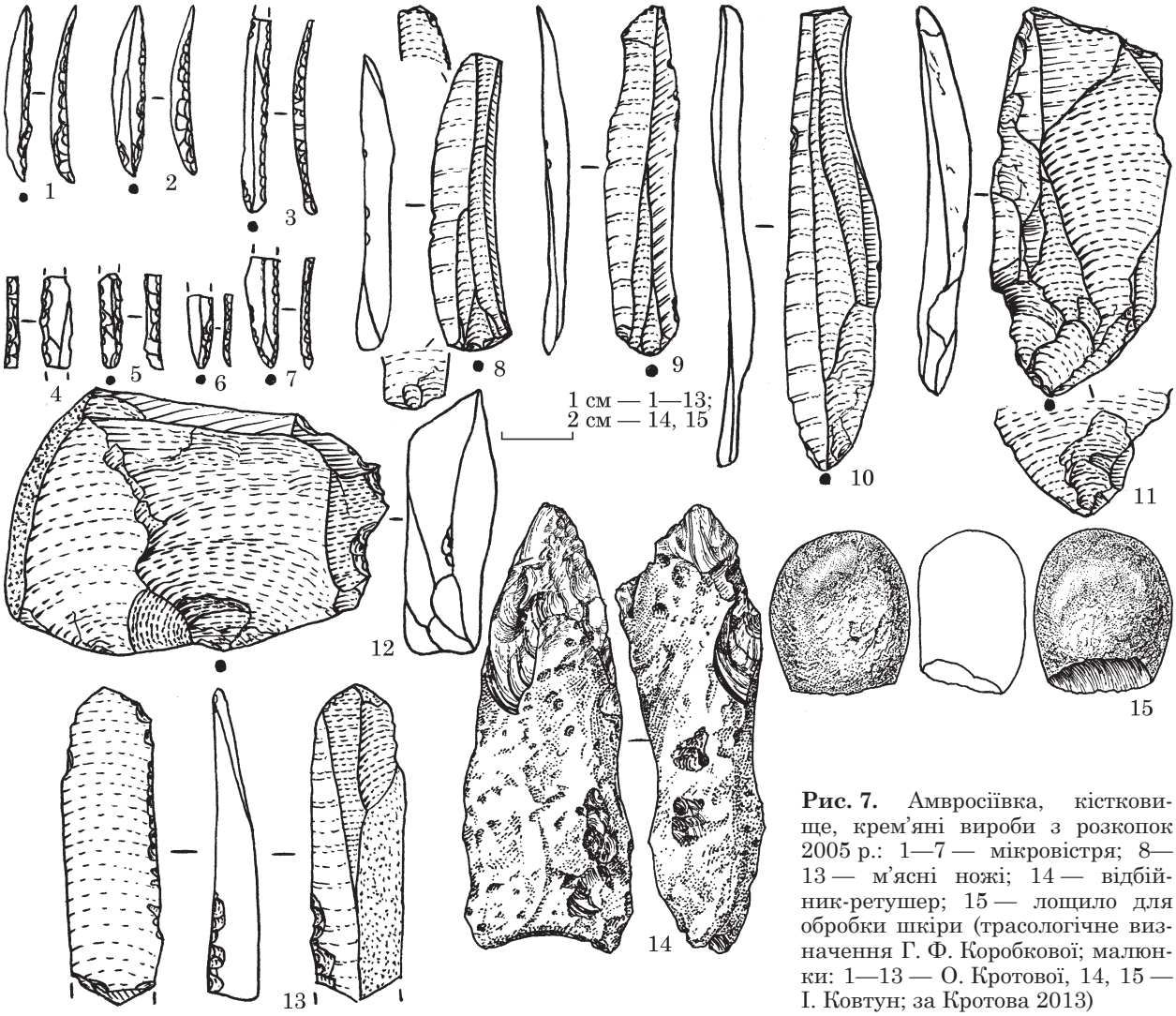

Рис. 7. Амвросіївка, кістковище, крем'яні вироби з розкопок 2005 р.: 1—7 — мікровістря; 8—13 — м'ясні ножі; 14 — відбійник-ретушер; 15 — лощило для обробки шкіри (трасологічне визначення Г. Ф. Коробкової; малюнки: 1—13 — О. Кротової, 14, 15 — І. Ковтун; за Кротова 2013)

У результаті досліджень 1980—2000-х рр. було отримано деякі нові дані та матеріали для уточнення інтерпретації пам'ятки. По-перше, вони підтверджують точку зору П. Й. Борисковського про одночасність та зв'язок стоянки і кістковища. Для обох пам'яток отримано близькі абсолютні дати, їхні колекції поповнилися фауністичними матеріалами із домінуванням бізона, виробами із кременю та кістки близьких типів. По-друге, вони не тільки підтверджують точку зору П. П. Єфименка про неодноразове використання пам'ятки, а й дозволяють значно її розширити, доповнивши виразними деталями. Це стосується даних про використання кістковища як місця полювання на бізонів — сезони, методи проведення мисливських операцій та характер їх організації і як місця розбирання мисливської здобичі та зберігання м'ясної їжі.

Сезони використання Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу різні дослідники визначали впродовж десятиліть різними методами: теплий (кінець травня — червень) — згідно знахідок кісток телят «утробного віку» (Підопличко 1953); кінець теплого — холодний (кінець літа — осінь, зима) — згідно статево-вікового складу колекції 1940-х рр. та знахідок кісток телят віком до кількох місяців (Зубарева (Бибикова) 1948); холодний (зима) — згідно вікового складу і стирання та прорізування зубів із колекції 1986—1988 рр. (Н. Г. Білан та А. В. Старкін; див.: Krotova, Belan 1993); холодний (жовтень, грудень, березень) — згідно стирання та прорізування зубів, що походять із колекцій 1935, 1980—1990-х рр. (Todd 2013); як «палімпсест» із різних мисливських епізодів, які відбувалися у різні сезони року — згідно ступеню приростання епіфізів, стирання-прорізування зубів та застосування ізотопного аналізу за зразками зубної емалі (Julien et al. 2012). Тобто, сезони використання пам'ятки, згідно різноманітних методів, визначено як неодноразові, альтернативні — переважно, холодні та теплі, що є одним із доказів використання кістковища як місця проведення неодноразових полювань на бізонів.

Реконструкція методів полювання можлива за умови використання даних топографії, стратиграфії і планіграфії культурного шару пам'ятки та залучення етноархеологічних даних.

У 1940-і рр. дослідники, завдяки простеженим у розкопах та у серії шурфів особливостям культурного шару, встановили кордони його розповсюдження на дослідженій площі кістковища. На плані, складеному І. Г. Підоплічком, опис якого було опубліковано П. Й. Борисковським розташування основної та периферійної частин культурного шару було представлено у вигляді двох неправильних трапецій, які накладаються одна на одну. Мала трапеція дає уяву про кордони основної частини культурного шару, яка заповнювала заглиблену частину «бізонового рівчака». Велика трапеція охоплює усю територію кістковища, включаючи периферію (у верхів'ї та на північно-західному схилі рівчака). Південно-східна довга сторона обох трапецій — це кордон основної частини культурного шару, який співпадає з обрисами крутого схилу бізонового рівчака. Північно-східний та північно-західний кордони основної частини фіксуються перепадами-уступами у розповсюдженні культурного шару. Дослідники відмічали, що сторони обох трапецій у південно-західній частині кістковища було проведено умовно, тому що, на їх думку, ця ділянка кістковища як і його південно-західні кордони були знищені сучасним рівчаком і далі у цьому напрямку культурний шар не розповсюджувався. Вони припускали, що середня довжина основної частини кістковища складала 31 м, загальна довжина разом із периферією — близько 40 м, а загальна площа — близько 500 м^2 (Підоплічко 1940—1949, с. 61, 94—96; Борисковский 1953, с. 344; див. також: Кротова 2013, с. 116, рис. 3.32: А).

На рис. 8: А представлено вказаний план розташування «трапецій» І. Г. Підоплічка із деякими модифікаціями. По-перше, на ньому особливими позначками (№ 3, 4 легенди) відмічено розташування уступів-порогів у розповсюдженні кісток, зафіксованих у 1949 і 1989 рр., які розташовані на відстані близько 8 м та під кутом близько 135° одне від одного. Вони співпадають із відповідними ділянками північно-східного та північно-західного кордонів основної частини (малої трапеції) культурного шару. По-друге, враховуючи дані досліджень 1980-х рр. про розповсюдження культурного шару на лівому борті сучасного перпендикулярного рівчака (див. вище), зображення південно-західних коротких сторін обох трапецій вилучено, як такі, що не могли бути у цьому місці, а також показано, що їхні довгі сторони мали б бути продовжені у південно-західному напрямку. Крім того, згідно сучасних даних, було встановлено, що довжина кістковища могла складати не менше 60 м, а загальна площа, разом із периферією, ділянками, зруйнованими перпендикулярним рівчаком та тими, що було виявлено на південний-захід від нього могла становити не менше, ніж 750—800 м^2 (Кротова 2013, с. 118).

Стратиграфічні спостереження у процесі дослідження уступу (порогу) у розкопі 1989 р. (див. вище) дозволили дійти висновку, що виявлені у 1949 і 1989 рр. у північно-східній частині кістковища, розташовані на відстані близько 8 м та під кутом близько 135° одне до одного уступи у розповсюдженні кісток, є слідами єдиної штучно створеної структури (перепони). Вони свідчать про неодноразове накопичення культурного шару, що, можливо, відповідало кільком (не менше двох) епізодам полювань. Перше (або перші) з них відбулися раніше, ніж було створено перепону, а друге (другі) — пізніше із її використанням (Кротова 1989, с. 8, 9; 2013, с. 117).

Способи загінних полювань в Амвросіївці, які дослідники реконструювали у різні роки включають два можливих варіанти (сценарії). Більшість дослідників, донедавна, дотримувалися точки зору про метод одно або багаторазового загону зверху, зі сторони плато у рівчак із крутим південно-східним бортом (рис. 8: Б: 1; Підоплічко 1953; Зубарева (Бибикова) 1948; Ефименко 1953; Кротова 1986; Залізняк 1998; Сапожников 2003 та ін.). Інший можливий варіант полювання в Амвросіївці — загін бізонів знизу, із тальвегу балки Казенної, від джерела питної води вгору, у верхів'я балки (рис. 8: Б: 2), в існуючий на її схилі «бізоновий рівчак», який могли використовувати як природну пастку. Застосування такого сценарію полювання в Амвросіївці реконструювали Н. Б. Леонова і Є. В. Миньков (Леонова, Миньков 1987) та вважали одним із можливих Д. Фрізон (усне повідомлення, 1989 р.), а також О. О. Кротова і Н. Г. Білан (Krotova, Belan 1993, с. 139—140; Кротова 2013, с. 116—118).

Етноархеологічні аналоги мають важливе значення для обґрунтування реконструкції можливих варіантів загінних полювань у Амвросіївці. Варто звернутися до етноархеологічних даних про методи проведення колективних полювань палеоіндіанськими та індіанськими пішими мисливцями на бізонів Північної Америки. Д. Фрізон розробив класифікацію для відібраних 43 найвиразніших місць загінних полювань на викопних та сучасних бізонів згідно топографічних ознак та способів забою тварин, а також наявності або відсутності штучних стримуючих структур (огорож). До основних методів, які застосовувалися тут впродовж тисячоліть при організації великих колективних загінних полювань на бізонів він відносить місця забою методами «скидання» та «рівчакової пастки», іноді — з використанням коралів (Frison 2004, p. 62—99).

Найбільш розповсюдженим методом великих колективних загінних полювань на бізонів на північно-американських рівнинах було «скидання» («jump») бізонів у природну пастку за рахунок перепаду висот. Тут їх відомо сотні і кожне з них — унікальне. Це міг бути загін у

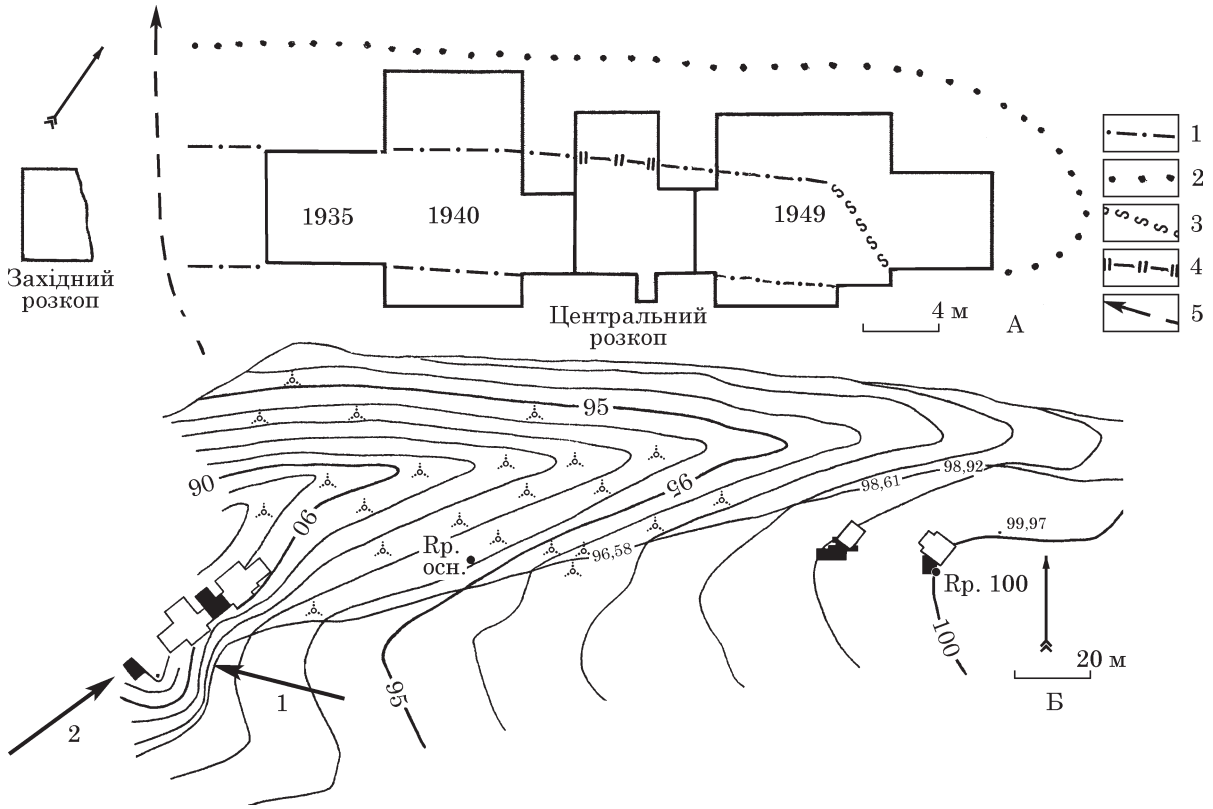

Рис. 8. Амвросіївка, кістковище: А — план розташування розкопів із зображенням контурів основної (мала трапеція) та периферійної (велика трапеція) частин культурних відкладів (1 — контур основної частини; 2 — контур периферійної частини; 3 — уступ у розкопі 1949 р.; 4 — уступ у розкопі 1989 р.; 5 — тальвег сучасного рову; за Підопличко 1940—1949, модифіковано); Б — можливі напрямки загонів бізонів у рівчак (1 — зверху, з плато; 2 — знизу, із заплави балки Казенної)

яр із крутими схилами, у глибоку западину на борту великого яру, до краю крутого скельного навісу або кручі над річкою. Місця забою тварин («kill-sites») способом «скидання», зазвичай, є найбільш явним типом місцезнаходжень, які добре простежуються археологічно, «*…тому що є високі урвища, лінії загонів, які ведуть до краю урвищ і відклади кісток вздовж їх підніжжя*» (Frison 2004, p. 79).

Найбільше їх виявлено у штатах Монтана, Альберта та Вайомінг, відомі вони й у Саскачевані, Монітобі, Дакоті, Айдахо, Колорадо, Техасі. Деякі місця забою методом «скидання» використовували один раз, як, наприклад, одне із найдавніших достовірних місцезнаходжень Бонфай Шелтер (Bonfire Shelter site) у штаті Техас (США), де мисливці періоду Фолсом (близько 10000 р. т.) загнали бізонів до крутого урвища на річці Пекос. Одноразове загінне полювання на місцезнаходженні Хед Смешт-Ін (Head-Smashed-In site) у штаті Альберта (Канада) було проведене мисливцями раннього архаїчного періоду (близько 5000 р. т.) із використанням крутого скельного навісу (Frison 1991, p. 193; 2004, p. 79; Carlson, Bement 2013, p. 93).

Відомі також місця забою методом «скидання», які використовували неодноразово. Так, місцезнаходження Вор (Vore site) у штаті Вайомінг має багатошарові культурні відклади, які накопичилися впродовж кількох століть у пізньодоісторичний період (1800—1500 р. т.), де під час полювання бізонів заганяли у карстову вирву діаметром 65 м зі стрімкими стінами висотою 15 м (Frison 1991, p. 116, 226; 2004, p. 66).

Д. Фрізон вказує, що у разі, коли урвище для скидання було не достатньо високе для того, щоб гарантувати загибель при падінні загнаних тварин у його підніжжі споруджували штучну стримуючу структуру (огорожу) для попередження втечі як травмованих так і вцілілих тварин (Frison 2004, p. 80). Такі місця «скидання» зі слідами штучних структур і значною кількістю забитих тварин — свідчення успішної стратегії здобування, яку застосовували піші мисливці Високих рівнин, починаючи від середнього архаїчного періоду (близько 4300 р. т.) і продовжуючи до появи коней у ранній історичний період (Frison 2004, p. 87, 88). Саме вони можуть бути найбільш цікавими у якості аналогій для реконструкції першого варіанту загінних полювань у Амвросіївці.

Прикладом одного із найбільш ранніх подібних місцезнаходжень є Скоггін (Scoggin site) у штаті Вайомінг, яке датується середнім архаїчним періодом (близько 4300 р. т.). Хоча пам'ятка збереглася не повністю, дослідники вважають, що вона представляла собою схил близько 7 м висотою, у підніжжі якого пара-

лельно його краю було споруджено із пласких каменів і дерев'яних стовпів стіну довжиною кілька метрів. Це могла бути міцна незамкнена огорожа, чиї кінці було звернено вверх по схилу під прямими кутами на коротку дистанцію. Один вцілілий кут огорожі мав додаткові стовпові ями, частково заповнені довгими кістками бізонів (від попередніх забоїв? — *О. К.*), які могли бути використані для додаткового укріплення важливого місця огорожі (Frison 1991, p. 193, 194; 2004, p. 77, 78).

Декілька інших виразних місцезнаходжень датуються пізньодоісторичним періодом. Із них класичним є багатошарове місце забою Віллоу Спрінг (Willow Spring Buffalo Jump) поблизу м. Леремі у штаті Вайомінг. У ньому бізонів гнали до низького перпендикулярного урвища висотою 2,5 м, у підніжжі якого було збудовано прямокутну огорожу розміром 15 × 21 м, від якої збереглися стовпові ями із залишками основ кількох стовпів та фрагменти просмолених соснових жердин. Типи стріл до луків у верхніх відкладах та наконечники списів — у нижніх свідчать про періодичне використання пам'ятки впродовж 2000 років (Frison 1991, p. 231; 2004, p. 84).

На відомому серед місцезнаходжень цього типу — Бодінг Скул (Boarding School Bison Drive site) у штаті Монтана бізонів гнали через крутий схил у дерев'яний кораль, збудований біля його підніжжі. У результаті двох окремих полювань, які відбулися після 1600 року, тут було забито близько 250 бізонів (Kehoe 1967, 1999; Frison 2004, p. 87).

Місцезнаходження Піней Крік (Piney Creek site) у штаті Вайомінг — комплексна пам'ятка, яка включає місце забою, проведеного індіанцями Кроу у пізньодоісторичний період. Рештки кістковища збереглися на дні поблизу крутого (48°) схилу висотою 13,5 м. Про наявність штучної стримуючої структури, яка не збереглася, свідчать чіткі, різкі обриси кінців кістковища. Неподалік від нього було виявлено місце розбирання здобичі та базовий табір (Frison 1991, p. 223—226; 2004, p. 87).

«Рівчакова пастка» («arroyo trap») — один із найраніших і досить поширених методів проведення колективних загінних полювань на бізонів на рівнинах Північної Америки**.** Зазвичай, це — сухий рівчак, у межах якого водні потоки призвели до формування стрімких берегів та верхів'я, тобто, природної пастки, у якій мисливці могли гнати тварин вгору по течії аж до здатного стримати їх стрімкого верхів'я, де і відбувався забій. Важливими умовами є їх розташування неподалік від стада та специфічний тип ландшафту (стрімкість верхів'я і бортів), що не потребував або потребував мінімальних модифікацій (Frison 2004, p. 69; Carlson, Bement 2013, p. 94).

Деякі найбільш давні «рівчакові пастки» Північної Америки датуються часом Кловіс та Фолсом. Однією із них вважають стоянку Муррей Спрінгс (Murray Springs site), яка датується близько 11000 р. т. (Haynes 1993, p. 221) у штаті Арізона, де мисливці часу Кловіс використали «рівчакову пастку» для полювання на бізонів (Frison 1991, p. 158; 2004, p. 74).

Комплекс Беавер Рівер (Beaver River complex) на північному заході штату Оклахома включає три розташованих за кілька сотень метрів одне від одного місця забою (від 10 до >20 бізонів кожне). Це були «рівчакові пастки» (дві з них багатошарові) на річці Беавер, у які мисливці часу Кловіс (Jake Bluff site) та пізніше — Фолсом (Cooper site і Badger Hole site) «*… упродовж 500 радіовуглецевих років…*» (близько 10800—10300 р. т.) неодноразово заганяли групи бізонів із долини річки у короткі рівчаки — притоки зі стрімкими верхів'ями. Усі полювання проходили у кінці літа — на початку осені (Carlson, Bement 2013, p. 94-96; Bement, Carter 2016, p. 307, 308).

Д. Фрізон наводить приклади кількох палеоіндіанських та більш пізніх «рівчакових пасток», розташованих у штаті Вайомінг. На пам'ятці Егейт Бейсін сайт (Agate Basin site) кілька культурних шарів in situ датуються від часу Фолсом до Хелл Геп, включно (близько 10800—10000 р. т.). А на Картер / КеррМакГі сайт (Carter / KerrMcGee site), розташованій на р. Паудер полювання проводилися неодноразово у палеоіндіанський період впродовж близько 2500 років від часу Фолсом до Коді, включно. Трьохшарова пам'ятка Хаукен (Hawken site) — місце бізонових забоїв, які відбулися в кінці осені — на початку зими у ранньоархаїчний період (близько 6600 р. т.; Frison 2004, p. 71, 72).

Стосовно можливого зв'язку між кількістю забитих тварин та вибором конкретного способу полювання Д. Фрізон робить висновок, базуючись на даних про поведінку бізонів. Так, успішний спосіб «скиданя» («jump») він вважає можливим за умови значних розмірів групи бізонів, що забезпечує «ефект паніки», коли налякані тварини біжать спресованою масою, що не дозволяє їм відокремитися у процесі загону. У випадку полювання на відносно невелику групу тварин, на думку дослідника, більш прийнятним може бути спосіб використання «рівчакової пастки» (Frison 1978, p. 148).

Очевидно, що, для реконструкції методів полювань у Амвросіївці метод «скидання» («jump») зверху у рівчак-промоїну, доповнену штучно створеною структурою (огорожею) для стримування «скинутих» вцілілих або травмованих бізонів є найбільш прийнятним. Із таким варіантом реконструкції узгоджуються наступні дані для кістковища: велика кількість забитих бізонів, топографія місця полювання — хоча і зручний для загону тварин рівчак, але з не достатньо високим (4—5 м) південно-східним і низьким (1,5—2 м) північно-західним бортами.

Така топографія вимагала доповнення у вигляді штучної стримуючої структури, створеної після першого (перших) загонів, у результаті яких накопичені у рівчаку останки (нижня частина кісток, замитих сірувато-зеленим суглинком; рис. 2: II) зробили його ще мілкішим та менш зручним для організації полювань. Прямо на рештках від попередніх полювань, що залишалися у рівчаку було створено огорожу із органічного матеріалу (гілки дерев, сніг, облитий водою, тощо), який не зберігся. Можливо, що довгі кістки бізонів могли також використовувати як будівельний матеріал для укріплення огорожі. Після її створення було проведено більш пізнє (пізні) полювання, у результаті чого утворився верхній шар кісток, замитих бурим делювіальним суглинком та поріг із кісток, які тісно примикали до огорожі на стерильному прошарку із такого ж суглинку, що утворився поблизу нього.

Варіант реконструкції полювань у Амвросіївці з використанням методу «рівчакової пастки» («arroyo trap») — знизу, від тальвегу балки Казенної у «бізоновий рівчак» — менш забезпечений доказами. По-перше, йому суперечить велика кількість решток бізонів, по-друге, згідно даних етноархеології, для таких пасток, практично, не характерне використання доповнень у вигляді штучних стримуючих структур. Крім того, через те, що південно-західна частина кістковища (на лівому борті сучасного рівчака) залишається не достатньо дослідженою невідомо, наскільки зручною для загону тварин була нижня частина бізонового рівчака-тераси. Тобто, теоретично, можна припустити можливість використання варіанту «рівчакової пастки», але наразі визнати його не достатньо доказовим.

Аналіз складу колекцій фауністичних та археологічних знахідок доповнює та уточнює дані, що стосуються інтерпретації пам'ятки. Фауністичні залишки кістковища представлені одним видом — бізоном (*Bison priscus*), а їхній склад у різних горизонтах та розкопах близький. Тут представлені усі частини скелету в різних пропорціях, але з переважанням «маргінальних» частин скелету (черепів та кінцівок) (Зубарева (Бибикова) 1948; Пидопличко 1956; Krotova, Belan 1993; Білан 2013; Julien 2013), що, згідно Л. Бінфорда, характерно для місць забою / розбирання мисливської здобичі мисливців-збирачів із логістичною системою організації праці — колекторів (Binford 1989, p. 227—230).

Характер та розподіл кісток зі слідами діяльності людей показує, що на кістковищі є як безпосередні сліди забою тварин так і діяльності, пов'язаної із, здебільшого, первинним та, частково, вторинним розбиранням здобичі. До перших відносяться хребець та фрагмент сідничної частини тазової кістки зі слідами пошкоджень метальною мисливською зброєю. Колекції кісток зі слідами розбивання та різання крем'яними знаряддями дають уяву про діяльність, пов'язану із розбиранням здобичі — білуванням туш, їх сегментацією, зрізанням м'яса та, можливо, добуванням кісткового мозку в процесі розбирання здобичі (Кротова, Сніжко 1993, 1996; Сніжко 2001), про що свідчать дані етнографії (Binford 1981, p. 134, 142—147).

Склад та характер археологічних знахідок із кістковища — кістяних вістер до списів та крем'яних виробів і трасологічний аналіз останніх також свідчать як про мисливську діяльність так і про розбирання здобичі на його території. Серед крем'яних виробів це, перш за все, мікровістря, які застосовували як вкладені для формування бокових лез наконечників списів чи спорадично використовували як наконечники стріл (Нужний, Кротова 2007). І ті й інші застосовували мисливці для забою бізонів, загнаних у рівчак. Неретушовані платівки та відщепи, згідно визначень Г. В. Сапожникової (Сапожникова 1994; 2003; 2005) та Г. Ф. Коробкової (усне повідомлення), переважно використовували як м'ясні ножі. Наявність невеликої кількості знарядь зі слідами обробки кістки / рогу свідчать, що паралельно із обробкою туш тут проводили заготовку сировини для кістяних знарядь та, можливо, інколи тут же їх виготовляли та використовували у трудових операціях (Сапожникова 2003; Кротова 2019).

Важливою функцією кістковища могло бути зберігання м'яса амвросіївськими мисливцями. На користь цього певною мірою свідчить як, переважно, холодний сезон загибелі бізонів, так і деякі специфічні особливості фауністичних залишків — анатомічні групи, сліди розбивання та різання крем'яними знаряддями на кістках (Кротова 2009). Згідно етнографічним даним одним із найпоширеніших методів зберігання м'яса в холодну пору року мешканцями півночі було його заморожування. Індіанські мисливці на бізонів Північної Америки, за звичай, робили сховища у вигляді куп із туш тварин поблизу місць забою (Binfod 1993, p. 114). Можна припускати, що забій бізонів у холодні сезони в Амвросіївці забезпечував заморожування туш та використання їх протягом холодної пори року як запас м'ясної їжі. Очевидно, топографія кістковища (заглиблений уступ на схилі балки) сприяла можливості влаштування сховища прямо на місці забою, де присипані снігом заморожені туші бізонів могли зберігатися протягом зими без особливих додаткових споруд.

Згідно етнографічним даним первісні мисливці в теплу пору року робили запаси в'яленого (сушеного) м'яса (Binford 1993, p. 111). Знахідки в Амвросіївському кістковищі деяких зразків кісток із нарізками, що інтерпретовано як сліди зрізання м'яса — фрагменти остистих відростків, лопаток, тазових (Кротова, Сніжко 1993, с. 75—80, 83) дозволяють припускати, що м'ясні частини туш мисливці могли обробляти

одразу після забою як для вживання у свіжому вигляді, так і для в'ялiння (сушіння).

Висновки. Виразні матеріали, накопичені у процесі багаторічних комплексних розкопок Амвросіївського кістковища та застосування для їх аналізу сучасних методів польових і лабораторних досліджень, дозволяють внести корективи у деякі спірні питання інтерпретації пам'ятки. До історії її відкриття та дослідження, яка нараховує більше ста років, долучилися геологи, археологи, палеонтологи, палеогеографи, трасологи, спільними зусиллями яких визначено та уточнено топографію, стратиграфію, датування, культурну належність, особливості використання кістковища та стоянки.

Згідно абсолютного датування і палеогеографічних даних пам'ятка існувала в кінці валдайського максимального похолодання (близько 19000—18000 н/кал. р. т.) в умовах холодного та відносно сухого клімату перигляціального степу. Техніко-типологічні особливості археологічних матеріалів визначають її належність до епіграветської традиції.

У результаті досліджень комплексу у 1980—2000-і рр. було підтверджено функціональну специфіку та синхронність існування обох місцезнаходжень: отримано близькі абсолютні дати, зібрано виразні колекції кісток бізонів зі слідами дії людини, крем'яні та кістяні знаряддя близьких типів, у тому числі, наконечники списів, крем'яні мікроліти-вкладені та знаряддя для розбирання здобичі.

Деякі особливості топографії («бізоновий рівчак» — вимоїна на борту балки) і стратиграфії культурного шару кістковища (уступи-пороги) та специфічні фауністичні знахідки (кістки бізонів зі слідами пошкоджень мисливською зброєю, розбивання та нарізок крем'яними знаряддями), сезони загибелі тварин дозволяють інтерпретувати кістковище як місце неодноразових забоїв бізонів і розбирання (перш за все, первинного) мисливської здобичі. Із такою інтерпретацією узгоджується переважання серед археологічних знахідок деталей мисливської метальної зброї і знарядь для розбирання туш забитих тварин.

Для реконструкції можливих варіантів загінних полювань у Амвросіївці використано етноархеологічні дані про методи проведення колективних полювань палеоіндіанськими та індіанськими пішими мисливцями на бізонів Північної Америки.

Зроблено висновок, що з метою організації серії різносезонних полювань на групи бізонів амвросіївські мисливці використовували природну пастку — вимоїну-уступ на борту рову — правої притоки балки Казенної, яку на певному етапі, очевидно, було доповнено штучною спорудою — бар'єром, який обмежував рівчак із північного-сходу і північного-заходу. Вимоїна-уступ із одним стрімким бортом могла слугувати місцем загону тварин зверху, зі сторони плато (метод «скидання» — «jump»). Не виключається (здебільшого, теоретично) і варіант загону знизу, від тальвегу балки Казенної (метод «рівчакової пастки» — «arroyo trap»).

Отже, результати проведеного аналізу дозволяють інтерпретувати кістковище, перш за все, як місце неодноразового загінного полювання (забою) бізонів і розбирання туш забитих тварин та, можливо, зберігання м'ясних продуктів у вигляді заморожених туш бізонів у холодну пору року.

Подяки. Результати досліджень, представлених у статті, значною мірою було отримано завдяки чуйному керівництву Д. Я. Телегіна моєю науковою роботою упродовж 1970—1980-х рр.

Я вдячна за фінансову підтримку у різні роки польових та лабораторних робіт в Амвросіївці організаціям: УТОПІК, ДОКМ, Фонду Лікі (Leakey Foundation, USA), Фонду Євразійської археології (Франція), Програмі ANR «Мамонти» (Франція), а також численним учасникам досліджень — українським та зарубіжним фахівцям із археології та суміжних дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины.* Материалы и исследования по археологии СССР, 40. Москва; Ленинград: АН СССР.

Герасименко, Н. П. 1994. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка. *Археологический альманах*, 3, с. 261-268.

Григорьева, Г. В. 1968. *Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья*. Диссертация к. и. н. Ленинград.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, О. І. Борисова, О. К. 2013. Результаты палеогеографических исследований в Амвросиевке в 2005 г. Додаток І. В: Кротова, О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Олег Філюк., с. 336-344.

Євсєєв, В. М. 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. В: Славін, Л. Л. (ред.). *Палеоліт і неоліт України*. І. Київ: АН УРСР, с. 265-283.

Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени.* Киев: АН УССР.

Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Зубарева (Бибикова), В. И., 1948. *Опыт реконструкции ископаемого стада зубров*. Рукопись диссертации к. б. н. Киев.

Кротова, А. А. 1986. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины. В: Неприна, В. И., Зализняк, Л. Л., Кротова, А. А. *Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация*. Киев: Наукова думка, с. 6-73.

Кротова, А. А. 1989. *Отчет о работе Донецкого отряда за 1989 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/9.

Кротова, О. О. 2003a. Визначення сезону використання Амвросіївського кістковища бізонів. *Кам'яна доба України*, 2, с. 75-81.

Кротова, О. О., 2003b. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту. *Кам'яна доба України*, 4, с. 183-198.

Кротова, О. О., 2006. Кістки бізонів зі слідами діяльності людини з Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, с. 6-14.

Кротова, А. А. 2009. Хранение продуктов и адаптация обществ эпиграветтских охотников Восточной Европы. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибиков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 129-140.

Кротова, О. О., 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Філюк О. В.

Кротова, О. О. 2017. Планіграфія розташування кістяних виробів на Амвросіївській стоянці. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 66-78.

Кротова, О. О. 2019. Кістяні знаряддя виробничо-побутового призначення Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 149-156.

Кротова, А. А., Белан, Н. Г. 1986. *Отчет о работе Донецкого отряда Первобытной экспедиции в Амвросиевском районе Донецкой области в 1986 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/29б.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 1993. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці. *Археологія*, 4, с. 72-85.

Кротова, А. А., Снежко, И. А. 1996. Кости бизонов со следами древних изломов из Амвросиевки. *Археологический альманах*, 5, с. 139-146.

Кротова, О. О., Старкін, А. В., Логвиненко, В. М. Сніжко, І. А., Грибченко, Ю. М., Куренкова, О. І. 2005. *Звіт про розкопки Амвросіївського палеолітичного комплексу в 2005 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/180.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2019. Історія дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. *Археологія*, 3, с. 113-125.

Леонова, Н. Б., Миньков, Е. В. 1987. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища — уникального памятника позднего палеолита Приазовья. В: *Проблемы интерпретации археологических источников*. Орджоникидзе: СОГУ, с. 34-50.

Мефферт, Б. Ф. 1923. *Детальная геологическая карта Донецкого каменноугольного бассейна. Описание планшета VIII-22. Район станции Амвросиевка Екатерининской ж. д. Западная часть Амвросиевского купола*. Петроград.

Нужний, Д. Ю., Кротова, О. О. 2007. Мисливська метальна зброя з Амвросіївського кістковища. *Кам'яна доба України*, 10, с. 92-101.

Пидопличко, И. Г. 1940—1949. *Дневники Амвросиевской палеолитической экспедиции за 1940—1949 гг. Автограф*. Науковий архів Інституту археознавства НБУВ НАН України. Київ: ф. 139, оп. 3, спр. 187, 190.

Пидопличко, И. Г. 1953. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 2, с. 65-68.

Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. 2. Київ: АН УРСР.

Рековець, Л. І. 2013. Список мікрофауни з Амвросіївського кістковища (прирізка до Центрального розкопу, II умовний горизонт, 2005 р. дослідження). Додаток 6. В: Кротова О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: Філюк О. В., с. 365.

Сапожникова, Г. В. 1994. Трассологический анализ кремневых изделий из Амвросиевского костища. В: *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического Общества*. Одесса: Одесский археологический музей, с. 200, 201.

Сапожникова, Г. В. 2003. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища: за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь. *Кам'яна доба України*, 2, с. 82-86.

Сапожникова, Г. В. 2005. Амвросиевское костище и его назначение (по трассологическим исследованиям каменных орудий). В: Аникович, М. В. (ред.). *Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий*. Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции ИИМК РАН, 3. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 234-238.

Сапожников, И. В. 2003. *Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины*. Кам'яна доба України, 3. Київ: Шлях.

Сніжко, І. А. 2001. *Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі*. Дисертація к. і. н. Київ.

Bement, L., Carter, B. 2016. Folsom Bison Hunting on the Southern Plains of North America. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 291-311.

Binford, L. R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.

Binford, L. R. 1989. *Debating Archaeology*. New York: Academic Press.

Binford, L. R. 1993. Bones for Stones. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New York; London: Plenum Press, p. 101-124.

Carlson, K., Bement, L. 2013. Organization of bison hunting at the Pleistocene / Holocene transition on the Plains of North America *Quaternary International*, 297, p. 91-99.

Frison, G. C. 1978. *Prehistoric Hunters of the High plains*. New York: Academic Press.

Frison, G. C. 1991. *Prehistoric Hunters of the High Plains* (Second Edition). New York: Academic Press.

Frison, G. C. 2004. *Survival by hunting: prehistoric human predators and animal prey*. Berkeley; California: University of California.

Haynes, C. V., 1993. Clovis-Folsom Geochronology and Climatic Change. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New York; London: Plenum Press, p. 23-25.

Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvrosievka (west excavation). Appendix 4. In: Кротова, О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: Філюк О. В., p. 354-361.

Julien, M.-A., Bocherers, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106-119.

Kehoe, T. E. 1967. The Boarding School Bison Drive Site. *Plains Anthropologist*, 12 (35), p. 5-91.

Kehoe, T. E. 1999. Subsistence and beyond in Upper Paleolithic bison economy. In: Brugal, J-P., David, F, Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines. Actes du colloque international, Toulouse 1995*. Antibes: APDCA, p. 249-260.

Krasnokutsky, G. 1996. *Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeoloithic of Southern Ukraine*. Odessa: Polis Press.

Krotova, A. A. 1996. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357-362.

Krotova, A. A. 1999. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka. In: Brugal, J-P., David, F, Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines. Actes du colloque international, Toulouse 1995*. Antibes: APDCA, p. 334-341.

Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations.* New York; London: Plenum Press, p. 125-142.

Krotova, O., Snizhko, I, Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University of Colorado, p. 391-409.

Lyman, R. L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University.

Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980—1990-eth years). Appendix 7. In: Кротова, О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів.* Київ: Філюк О. В., p. 366-414.

Todd, L. C., Stanford, D. I. 1992. Application of Conjoined Bone Data to the Site Structural Studies. In: Hofman, J. L., Enloe, J. G. (eds.). *Piecing Together the Past: Applications of Refitting Studies in Archaeology*. British Archaeological Reports, International Series, 578. Oxford, p. 21-35.

REFERENCES

Boriskovskij, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy*. Materialy i issledovaniia po arkheolohii SSSR, 40. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Herasymenko, N. P. 1994. Rekonstruktsiia pryrodnoho seredovyshcha davnioyi ludyny na stoiantsi Amvrosiivka. *Arkheological almanakh*, 3, s. 153-158.

Grigorieva, G. V. 1968. *Pozdnepaleoliticheskiie pamiatniki Severo-zapadnogo Prichernomoria i Severnogo Priazovia*. Dissertatsyia k. i. n. Leningrad.

Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I., Borisova, O. K. 2013. Rezultaty paleogeographicheskich issledovanij v Amvrosievke v 2005 rotsi. Appendice I. In: Krotova, O. O. *Piznjopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Filuk O. V., s. 336-344.

Yevsieiev, V. M. 1947. Paleolitychna stoianka Amvrosiivka. In: Slavin, L. L. (ed.). *Paleolit i neolit Ukrainy*. I. Kyiv: AN URSR, s. 265-283.

Yefimenko, P. P. 1953. *Pervobytnoe obschestvo. Ocherki po istorii paleoliticheskogo vremeni*. Kiev: AN USSR.

Zaliznyak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukraiyny X—V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukraintsia.

Zubareva, (Bibikova), V. I. 1948. *Opyt rekonstruktsii iskopaemogo stada zubrov*. Rukopis dissertatsii k. b. n. Kiev.

Krotova, A. A. 1986. Kulturno-khronologicheskoe chlenenie pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov Iugo-Vostoka Ukrainy. In: Neprina, V. I., Zalizniak, L. L., Krotova, A. A. *Pamiatniki kamennogo veka Levoberezhnoi Ukrainy. Khronologiia i periodizatsiia.* Kiev: Naukova dumka, s. 6-73.

Krotova, A. A. 1989. *Otchjot o rabote Donetskogo otrjada za 1989 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/9.

Krotova, O. O. 2003a. Vyznachennia sezonu vykorystannia Amvrosiivskoho kistkovyshcha bizoniv. *Kamyiana doba Ukrainy*, 2, s. 75-81.

Krotova, O. O. 2003b. Problemy datuvannia ta periodyzatsii pamiatok stepovoi zony doby verkhnoho paleolitu. *Kamyiana doba Ukrainy*, 4, s. 183-198.

Krotova, O. O. 2006. Kistky bizoniv zi slidamy diialnosti ludyny z Amvrosiivskoho pizniopaleolitychnoho kompleksu. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 5, s. 6-14.

Krotova, A. A. 2009. Khranienie produktov i adaptatsyia obshchestv epigravetskikh okhotnikov Vostochnoi Evropy. In: Vasil'ev, S. A., Kulakovskaya, L. V.(ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiia.* SPb: IIMK RAN, s. 129-140.

Krotova, O. O. 2013. *Piznjopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Filuk O. V.

Krotova, O. O. 2017. Planihrafiia roztashuvannia kistianykh vyrobiv na Amvrosiivskii stoiantsi. *Kamyiana doba Ukrainy*, 17—18, s. 66-78.

Krotova, O. O. 2019. Kistiani znariaddia vyrobnycho-pobutovoho pryznachennia Amvrosiivskoho verkhnopaleolitychnoho kompleksu. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zjizd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 149-156.

Krotova, O. O., Snizhko, I. A. 1993. Slidy utylizatsii myslyvskoi zdobychi v Amvrosiivtsi. *Arkheolohia*, 4, s. 72-85.

Krotova, A. A., Belan, N. G. 1986. *Otchjot o rabote Donetskogo otrjada Pervobytnoi ekspeditsii v Amvrosiievskom raionie Donetskoi oblasti v 1986 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/29b.

Krotova, O. O., Snizhko, I. A. 1993. Slidy utylizatsii myslyvskoi zdobychi v Amvrosiivtsi. *Arkheolohiia*, 4, s. 72-85.

Krotova, A. A., Snezhko, I. A. 1996. Kosti bizonov so sledami drevnikh izlomov iz Amvrosievki. *Arkheolohicheskii almanakh*, 5, s. 139-146.

Krotova, O. O., Starkin, A. V. Logvynenko, V. M., Snizhko, I. A., Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I. 2005. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskogo paleolitychnogo kompleksu v 2005 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/180.

Krotova, O. O., Snizhko, I. A. 2019. Istoriia doslidzhennia Amvrosiivskoho verkhnopaleolitychnoho kompleksu. *Arkheolohia*, 3, s. 113-125.

Leonova, N. B., Mynkov, E. V. 1987. K voprosu ob interpretatsyi Amvrosievskogo kostishcha — unikalnogo pamiatnika pozdnego paleolita Priazovia. In: *Problemy interpretatsyi arkheologicheskikh istochnikov.* Ordzhonikidze*:* SOGU, s. 34-50.

Meffert, B. F. 1923. *Detalnaia geologicheskaia karta Donetskogo kamennougolnogo basseina. Opisanie plansheta VIII-22. Raion stantsii Amvrosievka Ekaterininskoi zh.d. Zapadnaia chast Amvrosievskogo kupola.* Petrograd.

Nuzhnyi, D. Yu., Krotova, O. O. 2007. Myslyvska metalna zbroia z Amvrosiivskoho kistkovyshcha. *Kamyiana doba Ukrainy*, 10, s. 92-101.

Pydoplychko, Y. H. 1940—1949. *Dnevnyky Amvrosyevskoi paleolytycheskoi ekspedytsyy za 1940—1949 hh.* Avtohraf. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhivoznavstva NBUV NANU. Kyiv. f. 139, op. 3, spr. 187, 190.

Pidoplichko, Y. H. 1953. Amvrosievskaia paleoliticheskaia stoianka i ee osobennosti. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 2, s. 65-68.

Pidoplichko, Y. H. 1956. *Materialy do vyvchennia mynulych faun URSR.* 2. Kyiv: AN URSR.

Rekovets, L. I. 2013. Spysok mikrofauny z Amvrosiivskoho kistkovyshcha (Pryrizka do Tsentralnoho rozkopu, II umovnyi horyzont, 2005 r. doslidzhennia). Dodatok 6. In: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvtsi Azovo-Chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Filiuk O. V., s. 365

Sapozhnikova, H. V. 1994. Trassologicheskii analis kremniovyh izdelii iz Amvrosievskogo kostyshcha. In: *Drevnee Prichernomorie. Kratkie soobshheniya Odesskogo Arkheologicheskogo Obshhestva.* Odessa: Odesskij arkheologicheskij muzej, s. 200-201.

Sapozhnikova, H. V. 2003. Funktsionalne pryznachennia Amvrosiivskoho kistkovyshcha: za rezultatamy trasolohichnykh doslidzhen kamianykh znariad. *Kamyiana doba Ukrainy*, 2, s. 82-86.

Sapozhnikova, H. V. 2005. Amvrosyevskoe kostyshche i ego naznachenie (po trassologicheskim issledovanijam kamennych orudii). In: Anikovich, M. V. (ed.). *Problemy rannei pory verhnego paleolita Kostionkovsko-Borschiovskoho raiona i sopredelnyh territorii*. Trudy Kostyonkovsko-Borshhyovskoj arkheologicheskoj ekspediczii IIMK RAN, 3. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 234-238.

Sapozhnikov, I. V. 2003. *Bolshaia Akkarzha. Khoziaistvo i kultura pozdnego paleolita stepnoi Ukrainy.* Kamyiana doba Ukrainy, 3. Kyiv: Shliakh.

Snizhko, I. A. 2001. *Utylizatsiia myslyvskoi zdobychi na Amvrosiivskomu piznopaleolitychnomu kompleksi*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv.

Bement, L., Carter, B. 2016. Folsom Bison Hunting on the Southern Plains of North America. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 291-311.

Binford, L. R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.

Binford, L. R. 1989. *Debating Archaeology*. New York: Academic Press.

Binford, L. R. 1993. Bones for Stones. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New York; London: Plenum Press, p. 101-124.

Carlson, K., Bement, L. 2013. Organization of bison hunting at the Pleistocene / Holocene transition on the Plains of North America *Quaternary International*, 297, p. 91-99.

Frison, G. C. 1978. *Prehistoric Hunters of the High plains*. New York: Academic Press.

Frison, G. C. 1991. *Prehistoric Hunters of the High Plains* (Second Edition). New York: Academic Press.

Frison, G. C. 2004. *Survival by hunting: prehistoric human predators and animal prey*. Berkeley; California: University of California.

Haynes, C. V., 1993. Clovis-Folsom Geochronology and Climatic Change. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New York; London: Plenum Press, p. 23-25.

Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvrosievka (west excavation). Appendix 4. In: Krotova, O. O. *Piznjopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Filuk O. V., p. 354-361.

Julien, M.-A., Bocherers, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106-119.

Kehoe, T. E. 1967. The Boarding School Bison Drive Site. *Plains Anthropologist*, 12 (35), p. 5-91.

Kehoe, T. E. 1999. Subsistence and beyond in Upper Paleolithic bison economy. In: Brugal, J-P., David, F, Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines. Actes du colloque international, Toulouse 1995*. Antibes: APDCA, p. 249-260.

Krasnokutsky, G. 1996. *Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeoloithic of Southern Ukraine*. Odessa: Polis Press.

Krotova, A. A. 1996. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357-362.

Krotova, A. A. 1999. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka. In: Brugal, J-P., David, F, Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines. Actes du colloque international, Toulouse 1995*. Antibes: APDCA, p. 334-341.

Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations.* New York; London: Plenum, p. 125-142.

Krotova, O., Snizhko, I, Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University of Colorado, p. 391-409.

Lyman, R. L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University.

Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980—1990-eth years). Appendix 7. In: Krotova, O. O. *Piznjopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Filuk O. V., p. 366-414.

Todd, L. C., Stanford, D. I. 1992. Application of Conjoined Bone Data to the Site Structural Studies. In: Hofman, J. L., Enloe, J. G. (eds.). *Piecing Together the Past: Applications of Refitting Studies in Archaeology*. British Archaeological Reports, International Series, 578. Oxford, p. 21-35.

O. O. Krotova

THE AMVROSIIVKA BISON BONE BED AND FEATURES OF ITS USE

The Amvrosiivka Upper Palaeolithic complex, composed of a camp site and nearby bison bone bed is located in the Donetsk oblast', at the top of the Kazenna ravine, a right tributary of the Krynka river, which drains into the Mius river. The site is dated by an average of 19000—18000 uncal BP and belong to Epigravettian tradition.

The results of the long-term research the Amvrosiivka bison bone bed was analyzed in the article. The features of topography (a gully-terrace on board of a ravine), planigraphy, stratigraphy of a bone bed (the ledges-thresholds and some sterile layers in cultural remains distribution), and also the seasons of the kill of animals (alternative, with prevalence of cold) was summarized.

Data about the bison bones (*Bison priscus*, MNI = 650 and bones with cultural modifications) is presented. The prevalence of the hunter projectile weapon details (27 bone points and about 90 flint micropoints-inserts), and also flint tools for butchering animals among the archaeological finds is determined.

The interpretation of the bone bed at the same times was controversial: as a refuse dump near dwelling (Evseev), as a resulted from a one-time (Pidoplichko) or repeated (Efimenko) mass drive of bison, or as a ritual locale (Boriskovskij). At present the site is interpreted as a place of numerous mass drive of bison and, mainly, primary butchering of hunting bag, and also, probably, storages of meat products in the form of the frozen carcasses of bison in a cold season (Krotova, Snizhko, Julien).

The ethnoarchaeological data about methods of collective kills by Paleoindian and Indian pedestrian hunters on bison of the North America (Frison 2004) for the reconstruction of possible variants of the mass drive of bison in Amvrosiivka is used. The conclusion is made that for the purpose organization of the series of mass drive of bison at different seasons the hunters in Amvrosiivka used a natural trap — the gully-terrace on a board of ravine — the right tributary of a Kazenna ravine. This terrace with one abrupt and rather high (4—5 m) board, obviously, used for a drive of bison from above, a plateau (method of «jump») that the hunters, obviously, at a certain stage having added with the restraining structure (pens) which should keep the escaped and wounded animals. The variant of a possible shelter from below, a thalweg of the Kazenna ravine (an «arroyo trap» method) also is not excluded.

Keywords: Upper Palaeolithic, Amvrosiivka bone bed, bison hunters.

Одержано 25.06.2020

КРОТОВА Олександра Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KROTOVA Oleksandra O., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0299-7628, e-mail: okrotova@ukr.net.

УДК 903.4(4-11)"634" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.11

О. В. Лозовська

ОЗЕРНІ ПОСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОЇ ВОЛГИ НА МЕЖІ 7—6 тис. до н. е.: АРХЕОЛОГІЧНИЙ І ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ПОЯВИ ПЕРШОЇ КЕРАМІКИ (ЗАМОСТЯ 2)

Стаття присвячена аналізу змін матеріальної культури в період пізнього мезоліту — раннього неоліту в лісовій зоні Східної Європи. Цей період пов'язаний з адоптацією керамічного виробництва товариствами мисливців-рибалок-збирачів. Як приклад використовуються матеріали торфовищної стоянки Замостя 2 (Волго-Окське межиріччя).

Ключові слова: *мезоліт—неоліт, Верхня Волга, торфовищна стоянка Замостя 2, палеоекологія, господарство.*

1. Вступ. Період другої половини VII — початку VI тис. cal BC виявився переламним для кінця доби каменю в лісовій і лісостеповій зонах Східної Європи. Він закінчився швидким поширенням керамічного виробництва в середовищі мисливців-рибалок-збирачів, які переважно і надалі зберігали свій тип господарства і спосіб життя. Причини і мотиви швидкого прийняття глиняного посуду громадами фуражирів, а також сценарії передачі знань і навичок керамічного виробництва, залишаються в центрі уваги як археологів, так і фахівців природничих наук (Kulkova et al. 2015; Мазуркевич и др. 2013).

Поряд з аналізом самої кераміки, яка розглядається як безумовна інновація, і шляхів її поширення, важливу роль в процесі вивчення цієї найважливішої події кінця кам'яної доби відіграє детальний і всебічний розгляд контексту — палеоекологічної обстановки, структури господарства, оснащення основних видів діяльності, технологічних нововведень, можливих культурних впливів тощо. Для цього періоду в басейні Верхньої Волги одною з ключових пам'яток із чітко стратифікованими матеріалами і великим інформаційним потенціалом є багатошарова стоянка Замостя 2.

© О. В. ЛОЗОВСЬКА, 2020

Незважаючи на те, що питання переходу від мезоліту до неоліту на матеріалах стоянки детально розглядалися в роботах В. Лозовського майже два десятиліття тому (Лозовский 2003a; 2003b), в наступні роки були накопичені нові дані, підкріплені великим масивом радіовуглецевих дат (сост. Зайцева и др. 2016, с. 182—202; сост. Лозовская, Лозовский 2018). Метою даної роботи є оцінка культурних і технологічних змін та їх безперервності, з урахуванням різних способів можливої взаємодії місцевого населення з носіями керамічних традицій.

2. Матеріали і методи. Стоянка Замостя 2 розташована в Волго-Окському межиріччі (рис. 1: 2), на березі каналізованого в 1920-х рр. річища р. Дубна, нижче рівня води. Дослідження розпочав Володимир Лозовський у 1989 р., вони тривали впродовж 12 польових сезонів (1989—1991 рр., Інститут археології РАН; 1995—1998, 2000 рр., Сергієво-Посадський музей-заповідник і 2010—2013 рр., Інститут історії матеріальної культури РАН). На останньому етапі вони включали також підводні дослідження (eds. Lozovski et al. 2013, p. 6—17; сост. Лозовская, Лозовский 2018, с. 73—155). Всього було розкопано 164 м^2 і розчищено близько 80 м^2 дна річки (рис. 1: 2).

Культурні шари, що залягають на глибині 2,1—3,4 м від сучасної поверхні, знаходяться у вологих анаеробних умовах, що забезпечило хороше збереження органічних матеріалів (рис. 1: 3). Виділяється п'ять культурно-хронологічних горизонтів — нижній (ca. 6600—6400 cal BC) і верхній (ca. 6300—5900 cal BC) шари пізнього мезоліту (далі НМ і ВМ, відповідно), фінальномезолітичний шар (ca. 5900—5750 cal BC; ФМ), ранньонеолітичний шар верхньоволзької культури (ca. 5700—5300 cal BC; РН) і, нарешті,

шар льяловської культури середнього неоліту (ca. 4900—4300 cal BC; CH).

Для реконструкції палеоекологічних умов використані дані природничо-наукових аналізів, отримані в різні роки і здебільшого опубліковані (Lozovski et al. 2014; eds. Lozovski et al. 2013; сост. Лозовская, Лозовский 2018 и др.). Геологічне обґрунтування заклав Ю. А. Лаврушин (Алешинская и др. 2001); дані буріння інтерпретував К. М. Мазуркевич, реконструкцію рослинності виконала Є. Г. Єршова на основі вивчення пилку з урахуванням даних ботанічного (Л. І. Абрамова, М. І. Колосова), антракологічного (А. Л. Александровський) і карпологічного (Е. Крутоус, М. Беріуете) аналізів. Фауну ссавців вивчали Л. Ше і Ш. Ледюк; авіафауну — К. Маннермаа, іхтіофауну — В. Раду, Н. Десс-Берсе і Е. Ляшкевич. Датування проводилося в лабораторіях Геологічного інституту РАН, ІІМК РАН, Російського державного педагогічного університету, Бета-Аналітик, університетів Кіля і Упсали, Національного Ядерного центру в Севільї. Аналітика ^{14}C дат була виконана Д. Медоузом (не опубл.) і М. А. Кульковой. Дослідження ліпідів та ізотопів в кераміці проводяться в лабораторії БіоАрх Університету Йорка (під керівництвом О. Крега; Bondetti et al. 2020).

Для вивчення археологічних матеріалів використовувалися порівняльно-типологічний, техніко-морфологічний і трасологічний методи.

3. Результати дослідження. ***3.1. Палеоекологічного обстановка.*** Територія, на якій знаходиться стоянка Замостя 2, являє собою велику озерну рівнину, утворену діяльністю льодовиків; флювіогляціальні піщано-галькові відклади в її основі перекриті озерно-льодовиковими відкладами льодовикового басейну (Алешинская и др. 2001, с. 248; Лозовский 2003, с. 23, 24, 271—276). Сапропелі, що підстиляють культурні шари, і нижня частина археологічного розрізу характеризуються ритмічною будовою, що відбиває циклічний характер змін рівня великої озерної водойми: від віддаленого від берега басейну до низького похилого узбережжя (рис. 1: 3). За даними радарної зйомки, в районі стоянки читається мис, що вдається у водойму (рис. 1: 4). Його наявність призвела до формування лагунних умов, сприятливих для економічної діяльності (Lozovski et al. 2014).

З періодами регресій пов'язано накопичення двох шарів пізнього мезоліту: на етапі нижнього культурного шару ділянка являла собою прибережну частину водойми, що включає шлейф поселення; на етапі шару ВМ це був берег в безпосередній близькості від води, для нього фіксується найнижчий за весь період існування стоянки рівень водойми. До шару ФМ відноситься різке підняття води, можливо, внаслідок посиленого танення снігу по завершенні холодного епізоду 8200 BP (Snowball et al. 2010), яке призвело до розмиву частини відкладів, що добре видно в південній розкопаній частині стоянки (рис. 1: 5; сост. Лозовская, Лозовский 2018, с. 96—113). У ранньому неоліті на цьому ж місці існувала невелика водойма, в якій функціонували верші, а на сусідній ділянці знаходилося власне поселення. Поступово озеро міліло і заростало, внаслідок чого до кінця епохи почався процес заболочування — водойма на місці стоянки з відкритої перетворилася на закриту. В середньому неоліті, який припав на найбільш теплий період голоцену, берега озера були вже сильно заболочені (сост. Лозовская, Лозовский 2018, с. 38, 39, 60, 61). Життя на стоянці припинилося з початком регіональної трансгресії, датованої суббореалом (Алешинская и др., 2001).

3.2. Ландшафт. В цілому період, пов'язаний з функціонуванням стоянки Замостя 2, тобто з кінця бореалу до кліматичного максимуму в середині V тис. до н. е., характеризується поступовим потеплінням і зволоженням клімату. В околицях стоянки відбувався процес розростання лісів від розріджених сосново-березових формацій з помітною часткою степової рослинності до густих і зімкнутих широколистяних і черновільхових заболочених лісів (сост. Лозовская, Лозовский 2018, с. 39). Процес завершився до кінця раннього неоліту. Це важливий момент, який може пояснити деяке збільшення ролі лісових тварин і птахів у раціоні ранньонеолітичного населення.

На відміну від сусідніх заболочених березняків, верболозів, пізніше чорновільшаників, широколисті ліси займали сухі високі ділянки рельєфу (Ершова 2013). Вони включали в'яз, липу, ясен, клен, дуб, граб, черемху, а також ліщину. Виявлення численних артефактів з їх деревини (Лозовская, Лозовский 2014), а також знахідки насіння малини (*Rubus idaeus* L.), костяниці (*Rubus saxatilis* L.), калини (*Viburnum opulus* L.), ягід черемхи (*Prunus padus* L.; Berihuete Azorin, Lozovskaya 2014), вказують на доступну близькість лісових масивів для мешканців стоянки.

Поступова зміна рослинності була порушена лише одного разу близько 6021—5733 cal BC (SPb-881) аномально різким збільшенням частки сосни за рахунок берези (сост. Лозовская, Лозовский 2018, с. 35—39). У контексті глобальних кліматичних змін воно може бути пов'язане з 8,2 ka Cold Event.

Таким чином, у розглянутий період на стоянці фіксується низький рівень води для ВМ шару, широкі хронологічні рамки якого включають холодний епізод, а також різкий підйом води [1] та пік сосни в пилковому спектрі в ФМ шарі, що інтерпретується як його наслідки.

1. Без прямої дати, але не пізніше дати 6052—5885 cal BC для вузлика риболовної сітки (Ua-50259).

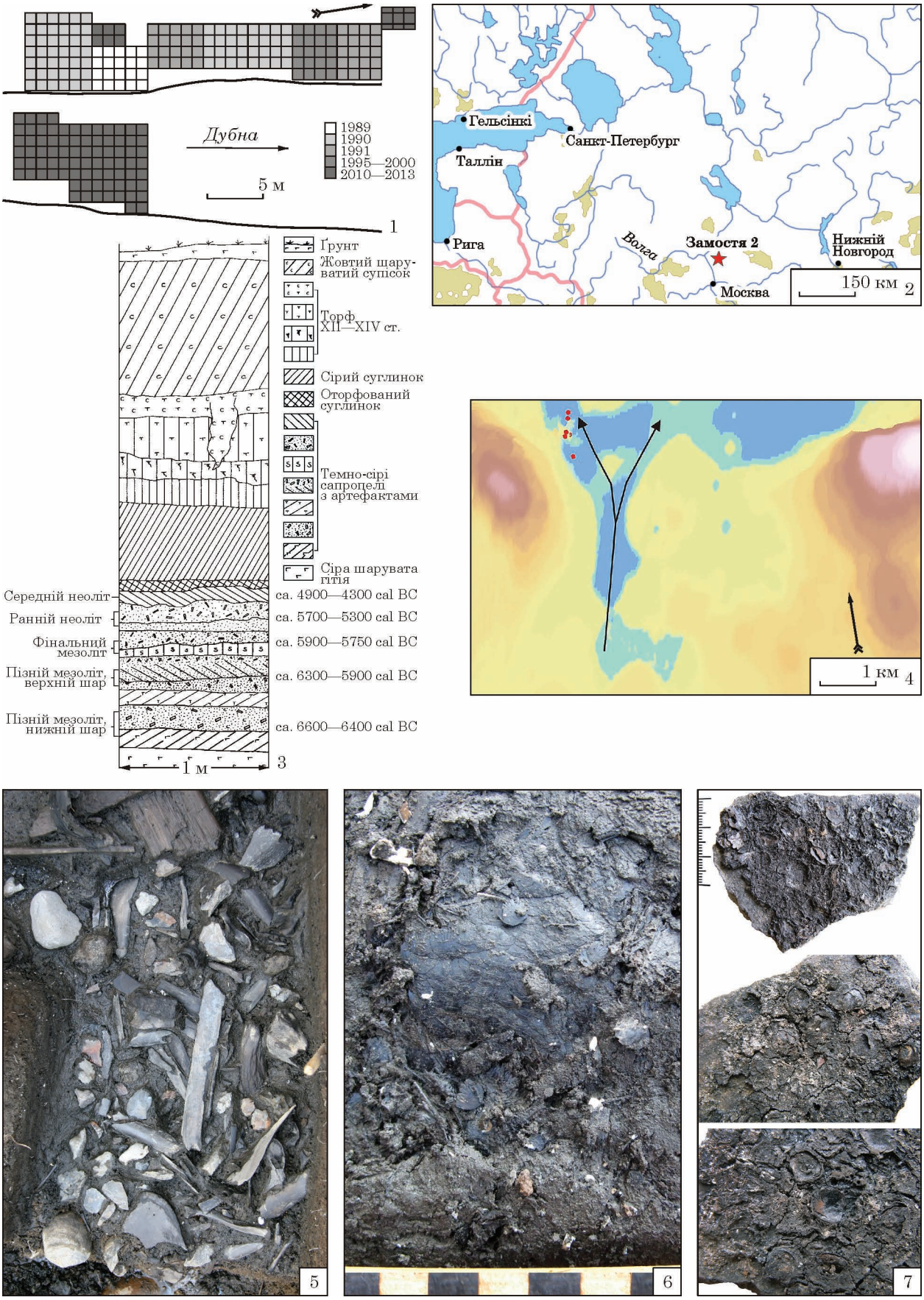

Рис. 1. Замостя 2: 1 — план розкопок 1989—2013 рр.; 2 — географічне розташування; 3 — стратиграфічний розріз (2000 р.); 4 — палеогеографічні реконструкції (К. Н. Мазуркевич); 5 — щільність знахідок верхнього мезолітичного шару в зоні стародавнього розмиву, 2011 р., 6 — рештки цілої риби *in situ* поряд з вершами; 7 — насіння калини у нагарі ранньонеолітичної кераміки

Перша кераміка на стоянці імовірно датується близько 5700 ВС (Meadows et al. 2015).

3.3. Харчові ресурси і господарство. *3.3.1. Полювання.* Немає жодних даних, що кліматичні події якимось чином вплинули на господарство населення стоянки. Екологічна ніша, з якої пов'язується існування озерних поселень регіону, і зокрема в басейні пра-Дубни, була досить стабільною системою. Основними мисливськими об'єктами, як в пізньому мезоліті, так і в ранньому неоліті, були лось і бобер. Їх рештки разом складають до 90 % кісток ссавців (Chaix 1996; 2003; 2004; 2009; сост. Лозовская, Лозовский 2018, с. 62—72). Важливо, що життя цих тварин нерозривно пов'язане з водоймами. Дуже ймовірно, що полювання на них також відбувалося на воді. Частка лісових звірів є незначною — це, в першу чергу, хутрові хижаки (куниця і борсук), а також поодинокі особини кабана, ведмедя, північного оленя (кожен вид не більше 1 %). В усіх прошарках представлений собака (до 2 %), якого вживали у їжу. Ці дані можна порівняти з іншими поселеннями регіону (Жилин 2004). Здається, що з настанням неоліту трохи збільшується частка кабана, але це могло бути пов'язано з максимальним поширенням в цей час лісів. Те саме можна сказати і про полювання на глухаря (*Tetraonidae*), частка якого в матеріалах раннього неоліту в процентному відношенні помітно зросла. Однак більшість все ж складають водоплавні і болотяні види: качині (*Anatidae*), пірникозові (*Podicipedidae*), чаплеві (*Ardeidae*), журавлині (*Gruidae*) та інші типові представники навколишнього середовища стоянки (Mannermaa 2013).

3.3.2. Рибальство. Найістотніші зміни в складі улову, який ми фіксуємо за даними аналізу двох спеціальних колонок (11306 кісток без луски), промивання одного квадрату (3055) і скупчення риб'ячих кістяків під однією з вершів (1953 і цілі рештки окуня і йоржа; рис. 1: 6), відбулися в середині VII тис. ВС, у час між утворенням верхнього і нижнього шарів мезоліту. Йдеться про скорочення видового розмаїття (зникає сом, судак, лящ) і про зменшення розмірів спійманої риби (Radu, Desse-Berset 2013). Це можна було б пов'язати зі стратегіями лову, але подібна картина, здається, характерна для всього Волго-Окського межиріччя (Жилин 2004, с. 48, 49), тому може бути природним явищем. Що стосується різниці між верхнім шаром мезоліту і шаром раннього неоліту, то її немає: щука невеликих і середніх розмірів, окунь і коропові (плотва, карась та ін.), серед улову поруч з вершами багато також йоржів (Lozovskaya et al. 2020).

Іншими словами, зміни, що призвели до появи глиняного посуду, на складі улову ніяк не відбилися, як того можна було б очікувати, хоча в методах промислу і відзначаються різні нововведення. В першу чергу, йдеться про появу дерев'яних споруд для пасивної риболовлі (можливо, як реакція на зміни складу і розмірів риб). У пізньому мезоліті (ВМ) це залишки дерев'яних заслінок-перегородок з розщеплених скіп і кілька вбитих в дно водойми кілків, які разом могли утворювати пастки і загони для риби (eds. Lozovski et al. 2013, p. 46—75).

У ранньому неоліті це споруда з трьох поряд встановлених вершей зі соснових скіп, також в оточенні вертикальних кілків та інших дерев'яних елементів рибальської конструкції. Через невелику розкриту площу поки не можна однозначно стверджувати, що ці типи споруд послідовно змінювали одна-одну, а не використовувалися одночасно різними групами населення регіону.

3.3.3. Збиральництво. В основному фіксується за макрозалишками насіння в шарі, зокрема однозначно принесеного на цю ділянку. Це ягоди черемхи, малини (іноді ожини і костяниці) і калини, а також поодинокі лісові горіхи, жолуді і водяні горіхи (*Trapa natans* L.). Важливим підтвердженням вживання ягід є нагар всередині посудин, що містив цілі кісточки калини (рис. 1: 7). Крім того, дуже ймовірним є використання в їжу бульб (напр., кубушки *Nuphar lutea*, рогозу *Typha* sp.) і насіння марі (*Chenopodium album* L. та ін.; сост. Лозовская, Лозовский 2018, с. 45, 46, 209). Їх кількість за шарам має значні варіації в залежності від ділянки і методики відбору зразків.

В цілому наявні дані про основні харчові ресурси (вік лосів, щук, сезонність полювання, збору рогів, перелітні птахи, дозрівання ягід тощо; Chaix 2003; 2009; Radu, Desse-Berset 2013; Mannermaa, 2013) свідчать про те, що поселення було цілорічним, у крайньому разі, для шару ВМ, і з великою ймовірністю, для шару РН.

3.4. Види діяльності та інвентар. Матеріальна культура обох поселень ВМ і РН шарів відображає всі основні види занять, необхідні в повсякденному житті мешканців. Обробка каменю та виготовлення крем'яних знарядь в обох випадках відбувалися на місці. Про це свідчить весь спектр продуктів розщеплення від уламків сировини і преформ (нуклеусів і рубаючих знарядь), технологічних сколів і заготовок до тисяч дрібних лусочок вторинної обробки (Гиря и др. 1997; Лозовская, Лозовский 2015).

На обробку дерева, що відбувалася на місці, вказують численні спеціалізовані знаряддя — клини зі скошеним лезом (45°; рис. 2: 4—6, 13, 14), які, імовірно, використовувалися для розщеплення скіп (eds. Lozovski et al. 2013, p. 120—141), рогові долота і кам'яні тесла (рис. 2: 10, 19), типологічно схожі в обох шарах. Подібний набір інструментів використовувався для обробки шкір (проколки з грифельних — рис. 2: 7, 8, 17, пташиних і фрагментів інших кісток, крем'яні скребки — рис. 4: 60—68 та

Рис. 2. Замостя 2, вироби з кістки і рогу лося: 1, 12 — знаряддя зі щелепи бобра; 2, 18, 20 — кістяні відщепи від оббивання трубчастих кісток; 3, 9, 15, 21, 22 — ножі з ребер лося; 4—6, 13, 14 — знаряддя, скошені під кутом 45°; 7, 8, 17 — проколки з грифельних кісток; 10, 19 — сокири / тесла з рогу лося; 11, 16 — заготовки із оббитих трубчастих кісток (1—11 — ранній неоліт, 12—22 — пізній мезоліт)

ін.). Про обробку рогу та кістки можна судити за сотнями кістяних відщепів від оббивання великих заготовок (рис. 2: 2, 11, 16, 18, 20). На спадкоємність традицій може вказувати, наприклад, і своєрідний тип крем'яних різчиків по твердим матеріалам (рис. 4: 1—7, 41—49; Лозовская, Лозовский 2003, рис. 2).

Інструменти ширшого функціонального призначення, такі як знаряддя з нижніх щелеп бобра (рис. 2: 1, 12; Lozovskaya et al. 2017), ножі з ребер лося (рис. 2: 3, 9, 15, 21, 22; Клементе Конте, Гиря 2003), рогові сокири/тесла (рис. 2: 10, 19), представлені у колекціях сотнями знахідок, також типологічно не розрізняються для двох епох. Це говорить про те, що спосіб життя населення і домашніх занять з появою кераміки не змінився.

3.4.1. Мисливське озброєння. Що ж змінилося в інвентарі? Перш за все, наконечники мисливського озброєння. Це найбільш чутливий до зміни традицій елемент матеріальної культури. У комплексі ВМ шару представлені чотири категорії наконечників: наконечники списів / остів, наконечники стріл, пазові наконечники, зубчасті вістря; всі вони відрізняються різноманітністю форм і розмірів. Визначальними для шару є: великі наконечники остів з зубцями та / або отворами, ймовірно, для полювання на лося; пишно оздоблені пазові мініатюрні наконечники стріл з довгим шипом (рис. 3: 20—23), довгі голкоподібні наконечники з орнаментом (рис. 3: 33), голкоподібні наконечники з підтрикутним або ромбоподібним вістрям (рис. 3: 34, 36), тупі наконечники, зокрема з коротким і масивним конічним вістрям; мініатюрні фігурні наконечники; вістря невеликих розмірів з одним та трьома зубцями (рис. 3: 39; Lozovskaya, Lozovski 2019).

У ранньонеолітичному шарі верхньоволзької культури (ВВК) з'являється серія фігурних наконечників з трьома потовщеннями — різних пропорцій, але конструктивно подібних (рис. 3: 16—19). Важливою особливістю є потовщений огранений насад, що вказує на зміну в способі кріплення наконечників. Аналогічний насад спостерігається і у близьких типів (з потовщенням і голкоподібним вістрям, веретеноподібною голівкою (рис. 3: 15)). Цей тип наконечників зустрічається в усьому ареалі поширення ВВК (Лозовская 2019) і зникає разом з нею. Серед зубчастих вістрів з'являється дуже характерний тип дрібнозубчастих виробів (рис. 3: 9—14; Lozovskaya, Lozovski 2019, fig. 7). У той же час складні вкладеневі вироби виходять з обігу.

Таким чином, теоретично можна припустити, що цей новий комплекс озброєння якось пов'язаний з появою кераміки.

3.4.2. Знаряддя промислу. Схожа ситуація спостерігається і з рибальськими гачками. Різноманітні типи гачків, характерні для пізнього і фінального мезоліту, в тому числі гачки-приманки верболистої форми з отвором (рис. 3: 26—31), з початком раннього неоліту повністю витісняються серіями стандартно виготовлених гачків схожих форм із просвердленим отвором і відігнутим вістрям (рис. 3: 1—8; Lozovski et al. 2013, p. 23).

3.5. Мистецтво. Третя галузь, в якій чітко проявляється зміна парадигм — застосування різних способів декорування предметів шляхом поверхневої орнаментації або створення об'ємних зображень. Так, зооморфні навершя на ножах, кинджалах і шпильках (рис. 3: 24, 25, 32, 40—46) та скульптурні форми з рогу і кістки знайдені в Замостя 2 майже виключно в шарах ВМ і ФМ (Lozovskaya 2020), а гравіювання і, особливо, насічки ще зустрічаються на деяких ранньонеолітичних виробах, переважно ножах і наконечниках списів. Таким чином, можна говорити про мистецтво, яке характерне або тільки для пізнього мезоліту, або переважно для пізнього мезоліту. Чи ця традиція обривається раптово, чи поступово згасає, поки до кінця не зрозуміло. Підвіски з нарізками, зроблені із різців бобра і зубів лося та хижаків, навпаки, продовжують вживатися протягом досліджуваного періоду.

3.5.1. Гравійовані гальки. Найбільш наближеними до світоглядних аспектів стародавнього населення, поза сумнівом, є гальки з орнаментом. В Замостя 2 представлена величезна серія цих предметів (94 екз.; Лозовская 2018). Більшість, звичайно, відноситься до шару ВМ, проте вісім виробів датуються неолітом (РН). Це має свідчити, щонайменше, про збереження мезолітичної культури в нових (?) умовах.

3.6. Крем'яна індустрія. Крем'яний інвентар традиційно використовується в якості основного інструменту для порівняння пам'яток і культур кам'яного віку. У матеріалах Замостя 2 основні тенденції, які відзначалися для крем'яної індустрії мезолітичних шарів VII тис. до н. е., продовжилися і в матеріалах раннього неоліту (рис. 4). Це відщепова техніка розщеплення, майже згасла техніка відтиску мікропластин (потреба у вкладишах відпала), знаряддя на відщепах і уламках, абсолютне домінування крутого (як на скребках) ретушшування при формуванні робочих лез, переважання скребків і комбінованих знарядь (скребки-проколки-мікрорізчики з технічними виїмками — тип Замостя, найчастіше з однією функцією — напр. рис. 4: 2—4, 41—47, 61, 71, 79; Лозовская, Лозовский 2003), проколки (рис. 4: 26—34, 69—76), свердла, поодинокі класичні різці і повна відсутність геометричних мікролітів. У неоліті з'являються техніка тонких біфасів і наконечники стріл з повністю ретушованою спинкою (рис. 4: 10, 11). В обох шарах присутні різноманітні шліфовані тесла з розщепленого кременю (з повним технологічним ланцюжком їх виробництва) і сірого сланцю, шліфувальники з рожевого шокшинського кварциту (Гиря и др. 1997; Лозовский 2014).

Рис. 3. Замостя 2, вироби з кістки і рогу лося: 1—7, 26—31 — рибальські гачки; 8 — кістка зі слідами від вирізання гачка; 9—14, 39 — зубчасті вістря; 15—19, 33, 34, 36—38 — наконечники стріл; 20—23 — пазові наконечники; 24, 25, 40—42 — шпильки з зооморфним навершшям; 32 — головка лося; 35 — наконечник дротика із вкладишами; 43—46 — ножі з ребер лося з фігурним навершшям (1—19 — ранній неоліт, 20—46 — пізній мезоліт)

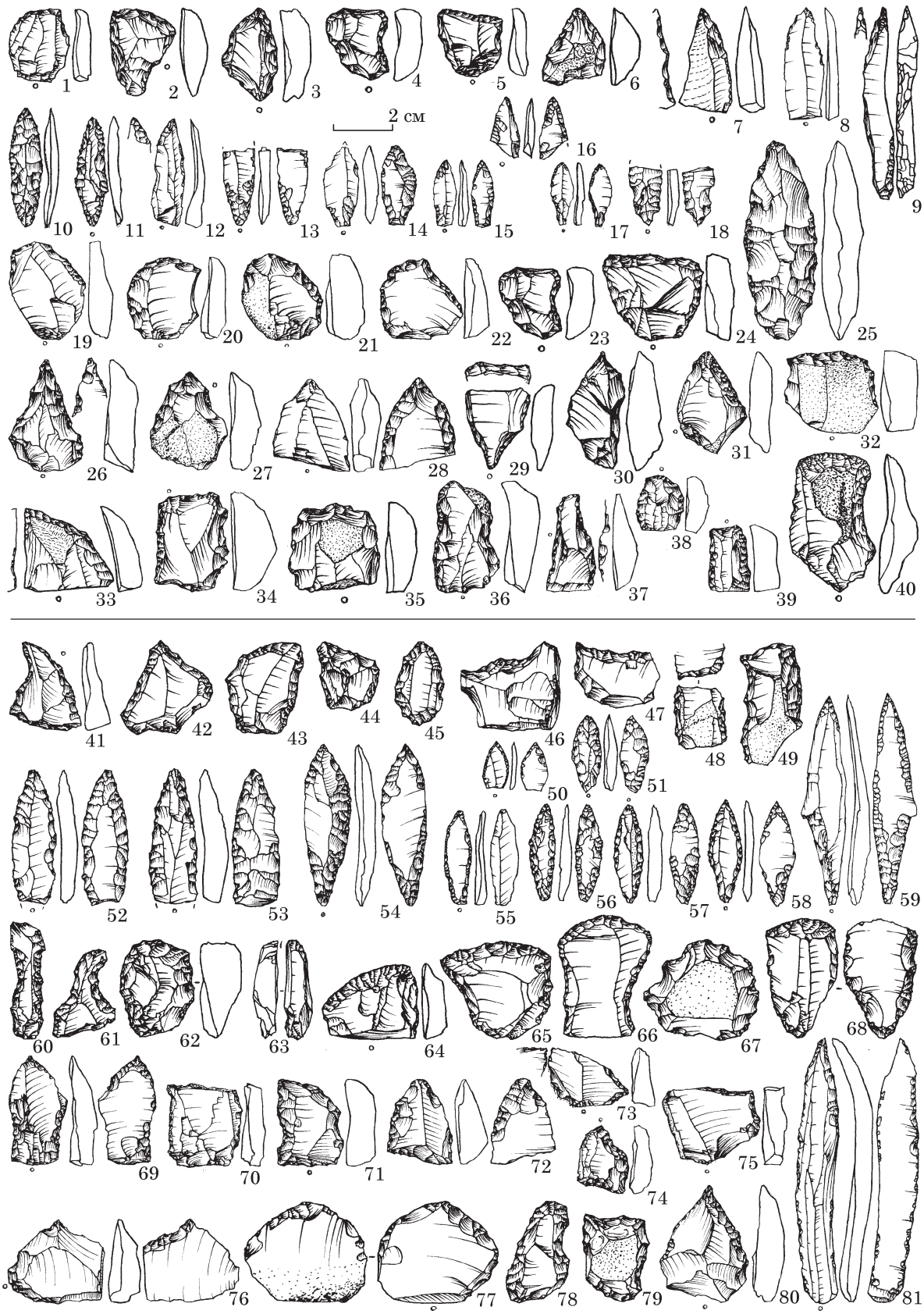

Рис. 4. Замостя 2, вироби з кременю: 1—7, 41—49 — різчики по твердим матеріалам (функціональні); 8, 9, 81 — пластини; 10—18, 25, 50—59 — наконечники; 19—24, 35, 36, 38—40, 60—68, 77 — скребки прості і комбіновані; 26—34, 37, 69—76, 80 — проколки прості і комбіновані; 78, 79 — свердла (1—40 — ранній неоліт; 41—81 — верхній шар мезоліту; рисунки В. М. Лозовського)

Таким чином, спадкоємність крем'яної індустрії є наочною, а інновації стосуються лише другорядних ознак.

3.7. Кераміка. Кераміка з'являється в шарі раннього неоліту (в шарі ФМ її немає) і одразу у великій кількості, не менше 25000 фрагментів для шару, представленого не на всій розкопаній площі [1] (тобто, із середньою щільністю 230 фрагментів на 1 м^2). Стратиграфічно розділити її складно, але типологічно вона відбиває всі три етапи, розроблені для ВВК (Костылева 1994, Лозовский 2003a; 2003b; Лозовский и др. 2014), хоча явно переважають вироби першого і другого етапів. Дослідники (А. Мазуркевич і К. Долбунова) неодноразово відзначали її неоднорідність з точки зору технології. Так, найпоширеніший на пам'ятці тип ранньої кераміки ВВК — неорнаментованої — відбиває різні технологічні традиції, техногрупи, з яких не можна утворити один еволюційний ряд (Mazurkevich et al. 2013). Пропоноване в цьому контексті пояснення як то різночасовість і різнокультурність матеріалу, відкладеного в процесі багаторазових відвідувань території стоянки, можливо, групами людей з різними культурними і технологічними традиціями, не зовсім узгоджується з даними щодо інших сторін матеріальної культури, які в цілому вказують на місцеве коріння ранньонеолітичного населення.

Останнє дослідження, яке, як здавалося, могло би поставити крапку в з'ясуванні причин і мотивів сприйняття кераміки аборигенним населенням або вказати на появу нового населення — аналіз дієти на підставі вмісту ліпідів та ізотопів у нагарі керамічного посуду — було проведено в лабораторії БіоАрх Йоркського університету. Вивчення 77 фрагментів посудин і 64 зразків нагару дало результати, що вказують на обробку широкого спектру харчових ресурсів, включаючи як наземну їжу, зокрема рослинні ресурси (наприклад, лісові ягоди), так і прісноводну рибу, що ймовірно, відповідало раціону пізньомезолітичного населення (Bondetti et al. 2020). Ця гіпотеза цілком узгоджується з даними, отриманими на підставі аналізу ізотопів знайдених на стоянці розрізнених людських кісток, датованих серединою VII тис. ВС (Meadows et al. 2020).

4. Дискусія. Огляд природничо-наукових даних і матеріалів стоянки Замостя 2, що мають відношення до проблематики «переходу» до неоліту, дозволяє зробити низку очевидних висновків, а також кілька зауважень, що потребують подальшого вивчення.

Перш за все, встановлено, що кліматичні коливання — Cold Event і його наслідки — передували появі кераміки на стоянці, але жодне явище культурного і матеріального життя населення не може бути надійно пов'язано з цією подією. Господарство в цей період було настільки збалансованим, що, судячи з усього, навіть співвідношення основних джерел харчування не змінилося. Тенденції до незначного збільшення частки лісових тварин і птахів швидше були природним результатом розширення площі лісів. Рибні ресурси зазнали природних змін раніше, до накопичення ВМ шару. Можливо, відповіддю була поява дерев'яних стаціонарних конструкцій для пасивного рибного лову. Надалі склад улову не змінювався.

У шарах ВМ і РН знайдені різні конструкції — легкі заслінки та заколи, і верші та заколи відповідно. Найбільш виразно культурні зміни торкнулися типології гачків і, головне, їх стандартизації. Це можна розглядати тільки як вплив ззовні. Зміни в мисливських прийомах (мисливському інвентарі) проявляються через нові типи наконечників, що виготовлялися серійно, і нової системи їх кріплення. Це визначальні типи кістяних знарядь ВВК. Зараз невідомі жодні свідчення їх поступового розвитку із мезолітичних типів озброєння.

У той же час решта кістяного інвентарю (за винятком наконечників і гачків), і крем'яний інвентар показують повну спадкоємність.

Нарешті, з повсякденного побуту на початку раннього неоліту зникають численні вироби з навершшями і зооморфні скульптури, а також різко скорочується число орнаментованих виробів. При цьому декоровані гальки продовжують існувати. Таким чином, з одного боку ми бачимо незаперечні свідчення безперервності господарського розвитку і наступності виробничої діяльності, а з іншого — новий культурний пласт, що змінив рибальський інвентар та метальне озброєння, за збереження типологічних характеристик решти виробів. Але в останньому випадку, можливо, відповідь слід шукати у феномені пізньомезолітичного комплексу. У будь-якому випадку, питання про приплив нового населення (або міграцію ідей) не знімає іншого питання про причини сприйняття керамічного виробництва місцевим населенням.

Однозначного пояснення причин стрімкого поширення кераміки у Волго-Окському межиріччі на початку VI тис. до н. е. немає. Ідея, що це була лише нова технологія, в результаті якої населення отримало новий матеріал посудин для зберігання і приготування їжі замість контейнерів з нетривких матеріалів, які використовувалися на попередньому етапі, має право на існування. Але в мезолітичних пам'ятках відомо дуже мало, наприклад, дерев'яних посудин; розквіт їх виробництва знов-таки припадає на неоліт. Дискусії про збільшення осілості із запитом на контейнери для тривалого зберігання ресурсів не підтверджуються ані даними щодо функції посудин, ні щодо змін в структурі господарства. Навпаки, свідчення цілорічного функціонування стоянки найбільш достовірні для пізнього мезоліту. Таким чином,

1. Через конфігурацію берегового схилу.

об'єктивних причин для сприйняття керамічного посуду і зміни кулінарних практик на даному етапі досліджень не виявлено.

5. Висновки. Впродовж досить тривалого періоду з другої половини VII по середину VI тис. до н. е., територія лісової і лісостепової зон Східної Європи була ареною глибоких культурних і технологічних змін, що позначили прихід нової епохи. Швидке поширення керамічного посуду не супроводжувалося очевидним переселенням народів, і тому механізм передачі інновацій та ідей, а також мотивація їх прийняття мисливцями-рибалками басейну Верхньої Волги залишаються не зовсім ясними. На прикладі матеріалів стоянки Замостя 2, розглянуто природний, господарський і культурний контекст цих подій. Безперервність культурно-господарського розвитку населення проявляється в збереженні структури господарства і всіх основних харчових ресурсів (що підтверджується зокрема аналізом дієти), технологій обробки кременю та кістки, більшої частини виробничого інвентарю. Водночас нові культурні риси, що характеризують нову ранньонеолітичну культуру з розвиненим керамічним виробництвом, проявляються в найчутливіших сферах життя — оснащенні для полювання і рибальського промислу. На даному етапі вивченості на прикладі конкретної пам'ятки не простежено жодних явних слідів міграцій і поступової асиміляції місцевого населення, так само як і повної його заміни. Але кераміка не могла з'явитися відразу. Одним зі шляхів розв'язання цієї проблеми бачиться синхронізація з максимальною роздільною здатністю явищ і подій матеріальної культури (напр., типів наконечників і кераміки, або наконечників і кліматичних коливань), послідовність і взаємодія яких, можливо, дадуть адекватну відповідь на поставлене питання.

6. Подяки. Дослідження здійснено в рамках виконання Програми фундаментальних наукових досліджень державних академій наук (ПФНИ ГАН) Російської Федерації по темі державної роботи № 0184-2019-0008. Автор висловлює щиру подяку колегам з Інституту археології НАН України Діані Дудник, Юлії Ушковій, Юрію та Людмилі Олійник за мовну підтримку, і особливо Дмитру Гаскевичу за редагування українського тексту і цінні зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

Алешинская, А. С., Лаврушин, Ю. А., Спиридонова, Е. А. 2001. Геолого-палеоэкологические события голоцена и среда обитания древнего человека в районе археологического памятника Замостье 2. В: Манушина, Т. Н., Массон, В. М., Вишневский, В. Л., Лозовский, В. М., Лозовская, О. В. (ред.). *Каменный век европейских равнин: объекты из органических материалов и структура поселений как отражение человеческой культуры*. Сергиев Посад: Подкова, с. 248-254.

Гиря, Е. Ю., Лозовский, В. М., Лозовская, О. В. 1997. Технологический анализ каменной индустрии стоянки Замостье 2. В: Манушина, Т. Н., Массон, В. М., Вишневский, В. И., Лозовский, В. М., Лозовская, О. В. (ред.). *Древности Залесского края. Материалы к международной конференции «Каменный век европейских равнин: объекты из органических материалов и структура поселений как отражение человеческой культуры», 1—5 июля 1997, Сергиев Посад*. Сергиев Посад: СПГИХМЗ, с. 86-103.

Ершова, Е. Г. 2013. Результаты ботанического и спорово-пыльцевого анализа по разрезам стоянки Замостье 2, 2013 г. В: Лозовский, В. М., Лозовская, О. В., Клементе Конте, И. (ред.). *Замостье 2. Озерное поселение древних рыболовов эпохи мезолита—неолита в бассейне Верхней Волги*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 182-193.

Жилин, М. Г. 2004. *Природная среда и хозяйство мезолитического населения центра и северо-запада лесной зоны Восточной Европы*. Москва: Академия.

Зайцева, Г. И., Лозовская, О. В., Выборнов, А. А., Мазуркевич, А. Н. (сост.). 2016. *Радиоуглеродная хронология эпохи неолита Восточной Европы VII—III тыс. до н. э*. Смоленск: Свиток.

Клементе Конте, И., Гиря, Е. Ю. 2003. Анализ орудий из ребер лося со стоянки Замостье 2 (7 слой, раскопки 1996—97 гг.). *Археологические вести*, 10, с. 47-59.

Костылева, Е. Л. 1994. Ранненеолитическая керамика Верхнего Поволжья. *Тверской археологический сборник*, 1, с. 53-57.

Лозовская, О. В. 2019. Развитие костяных наконечников стрел в VII—V тыс. cal BC в Верхневолжской низменности по материалам многослойной стоянки Замостье 2. *Краткие сообщения Института археологии*, 255, с. 71-90.

Лозовская, О. В. 2018. Основные формы изобразительной деятельности в позднем мезолите и раннем неолите Волго-Окского междуречья по материалам стоянки Замостье 2. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2, с. 208-226.

Лозовская, О. В., Лозовский, В. М. 2003. Типология и функция каменных изделий стоянки Замостье 2 (поздний мезолит — ранний неолит Русской равнины). *Археологические вести*, 10, с. 31-46.

Лозовская, О. В., Лозовский, В. М. 2014. Использование древесины в позднем мезолите — раннем и среднем неолите на озерном поселении Замостье 2. В: Лозовский, В. М. Лозовская, О. В. (ред.). *Природная среда и модели адаптации озерных поселений в мезолите и неолите лесной зоны Восточной Европы*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 64-69.

Лозовская, О. В., Лозовский, В. М. 2015. О каменной индустрии раннего неолита на стоянке Замостье 2. В: Васильев, С. А. Щелинский, В. Е. (ред.). *Методы изучения каменных артефактов. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 16—18 ноября 2015 г.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 72-81.

Лозовская, О. В., Лозовский, В. М. (сост.). 2018. *Стоянка Замостье 2 и развитие природной среды Волго-Окского междуречья в голоцене*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН. doi.org/10.31600/978-5-9909872-8-9-2018

Лозовский, В. М. 2003а. Переход от лесного мезолита к лесному неолиту в Волго-Окском междуречье (по материалам стоянки Замостье 2). В: Тимофеев, В. И., Синицына, Г. В. (ред.). *Неолит—энеолит юга и неолит севера Восточной Европы*

(новые материалы, исследования, проблемы неолитизации регионов). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 219-240.

Лозовский, В. М. 2003b. *Переход от мезолита к неолиту в Волго-Окском междуречье по материалам стоянки Замостье 2*. Автореферат диссертации к. и. н. ИИМК РАН. Санкт-Петербург.

Лозовский, В. М. 2014 Кремневая индустрия мезолитических слоев стоянки Замостье 2. *Замятнинский сборник*, 3: Каменный век: от Атлантики до Пацифики, с. 244-292.

Лозовский, В. М., Лозовская, О. В., Зайцева, Г. И., Посснерт, Г., Кулькова, М. А. 2014. Комплекс верхневолжской керамики ранненеолитического слоя стоянки Замостье 2: типологический состав и хронологические рамки. *Самарский научный вестник*, 3 (8), с. 122-136.

Мазуркевич, А. Н., Долбунова, Е. В., Кулькова, М. А. 2013 Керамические традиции в раннем неолите Восточной Европы. *Российский археологический ежегодник*, 3, с. 27-109.

Berihuete Azorin, M., Lozovskaya, O. V. 2014. Evolution of plant use at the wetland site Zamostje 2, Sergiev Posad, Russia: First results. In: Лозовский, В. М., Лозовская, О. В. (ред.). *Природная среда и модели адаптации озерных поселений в мезолите и неолите лесной зоны Восточной Европы*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, p. 74-79.

Bondetti, M., Scott, S., Lucquin, A., Meadows, J., Lozovskaya, O., Dolbunova, E., Jordan, P., Craig, O. E. 2020. Fruits, fish and the introduction of pottery in the Eastern European plain: Lipid residue analysis of ceramic vessels from Zamostje 2. *Quaternary International*, 541, p. 104-114. Multimedia component 1 — DOI: 10.17632/4vnd9v7dvb.1

Chaix, L. 1996. La faune de Zamostje 2. In: Lozovski, V. M. *Les derniers chasseurs-pкcheurs préhistoriques de la Plaine Russe*. Treignes: CEDARC, p. 85-95.

Chaix, L. 2003. A short note on the Mesolithic fauna from Zamostje 2 (Russia). In: Larsson, L., Lindgren, H., Knutsson, K., Loeffler, D., Akerlund, A. (eds.). *Mesolithic on the move*. Oxford: Oxbow Books, p. 645-648.

Chaix, L. 2004. Le castor, un animal providentiel pour les Mésolithiques et le Néolithique de Zamostje (Russie). In: Brugal, J.-P., Desse, J. (eds.). *Petits animaux et sociétés humaines. Du complément alimentaire aux ressources utilitaires*. Antibes: APDCA, p. 325-336.

Chaix, L. 2009. Mesolithic elk (*Alces alces* L.) from Zamostje 2 (Russia). In: Cartan, M., Schulting, S. R., Warren, G., Woodman, P. (eds.). *Mesolithic Horizons*. I. Oxford: Oxbow Books, p. 190-197.

Kulkova, M. A., Mazurkevich, A. N., Dolbunova, E. V., Lozovsky, V. M. 2015. The 8200 cal BP climate event and the spread of the Neolithic in Eastern Europe. *Documenta Praehistorica*, 42, p. 77-92.

Lozovskaya, O. 2020. Stylized animal images in the bone inventory of Mesolithic hunters-fishers at Zamostje 2 (Volga-Oka region). *Quaternary International*, doi.org/10.1016/j.quaint.2020.01.021

Lozovskaya, O., Leduc, C., Chaix, L. 2017. Beaver mandible tools during the Late Mesolithic and the Early Neolithic at Zamostje 2 (The Upper Volga region, Russia). In: Mărgărit, M., Boroneanț, A. (eds.). *From hunter-gatherers to farmers. Human adaptations at the end of Pleistocene and the first part of the Holocene: Papers in Honour of Clive Bonsall*. Târgovişte: Cetatea de Scaun, p. 425-437.

Lozovskaya, O., Lozovski, V. 2019. Bone and Antler Projectile Points from Meso-Neolithic Site Zamostje 2, Moscow region, Russia. In: Groß, D., Lübke, H., Meadows, J., Jantzen, D. (eds.). *Working at the Sharp End: From Bone and Antler to Early Mesolithic Life in Northern Europe*. Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum, 10. Kiel; Hamburg: Wachholtz, p. 341-365.

Lozovskaya, O., Clemente Conte, I., Ershova, E., Kulkova, M. 2020. Subsistence strategies on the Late Mesolithic and Early Neolithic lake settlement Zamostje 2 in Volga-Oka region: evidences of fishing. *Quaternary International*, 541, p. 74-88.

Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS. DOI: 10.13140/2.1.2642.9121

Lozovski, V., Lozovskaya, O., Mazurkevich, A., Hookk, D., Kolosova, M. 2014. Late Mesolithic — Early Neolithic human adaptation to environmental changes at an ancient lake shore: The multi-layer Zamostje 2 site, Dubna River floodplain, Central Russia. *Quaternary International*, 324, p. 146-161.

Mannermaa, K. 2013. Fowling in lakes and wetlands at Zamostje 2, Russia c. 7900—6500 uncal bp. In: Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS, p. 214-229.

Mazurkevich, A., Dolbunova, E., Kulkova, M. 2013. Early Neolithic ceramic complexes of the site Zamostje 2: technology, typology and chronology. In: Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS, p. 158-181.

Meadows, J., Losovski, V. M., Lozovskaya, O. V., Chirkova, S., Craig, O., Lucquin, A, Spataro, M. 2015. Absolute chronology of Upper Volga-type pottery: more evidence from Zamostje 2. *Самарский научный вестник*, 3, с. 114-121.

Meadows, J., Lozovskaya, O, Bondetti, M., Drucker, D. G., Moiseyev, V. 2020. Human palaeodiet at Zamostje 2, central Russia: Results of radiocarbon and stable isotope analyses. *Quaternary International*, 541, p. 89-103.

Radu, V., Desse-Berset, N. 2013. Fish and fishing at the site of Zamostje 2. In: Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS, p. 194-213.

Snowball, I., Muscheler, R., Zillén, L., Sandgren, P., Stanton, T., Ljung, K. 2010. Radiocarbon wiggle matching of Swedish lake varves reveals asynchronous climate changes around the 8.2 kyr cold event. *Boreas*, 39, 4, p. 720-733.

REFERENCES

Aleshinskaya, A. S., Lavrushin, Yu. A., Spiridonova, E. A. 2001. Geologo-paleoekologicheskie sobytiya goloczena i sreda obitaniya drevnego cheloveka v rajone arkheologicheskogo pamyatnika Zamostje 2. In: *Kamennyj vek evropejskix ravnin: obekty iz organicheskih materialov i struktura poselenij kak otrazhenie chelovecheskoj kultury*. Sergiev Posad: Podkova, s. 248-254.

Girya, E. Yu., Lozovski, V. M., Lozovskaya, O. V. 1997. Texnologicheskij analiz kamennoj industrii stoyanki Za-

mostje 2. In: Manushina, T. N., Masson, V. M., Vishnevskij, V. I., Lozovski, V. M., Lozovskaya, O. V. (eds.). *Drevnosti Zalesskogo kraya. Materialy k mezhdunarodnoj konferenczii «Kamennyj vek evropejskix ravnin: obekty iz organicheskix materialov i struktura poselenij kak otrazhenie chelovecheskoj kultury», 1—5 iyulya 1997, Sergiev Posad*. Sergiev Posad: SPGIHMZ, s. 86-103.

Ershova, E.G. 2013. Zamostje 2, 2013. Results of the botanical and pollen analysis. In: Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS, p. 182-193.

Zhilin, M. G. 2004. *Prirodnaya sreda i hozyajstvo mezoliticheskogo naseleniya czentra i severo-zapada lesnoj zony Vostochnoj Evropy*. Moscow: Akademiya.

Zaitseva, G. I., Lozovskaya, O. V., Vybornov, A. A., Mazurkevich, A. N. (sost.). 2016. *Radiouglerodnaya xronologiya epoxi neolita Vostochnoj Evropy VII—III tys. do n. e.* Smolensk: Svitok, 2016.

Clemente Conte, I., Girya, E. Yu. 2003. Analiz orudij iz reber losya so stoyanki Zamostje 2 (7 sloj, raskopki 1996—97 gg.). *Arkheologicheskie vesti*, 10, s. 47-59.

Kostyleva, E. L. 1994. Ranneneoliticheskaya keramika Verxnego Povolzhya. *Tverskoj arkheologicheskij sbornik*, 1, s. 53-57.

Lozovskaya, O. V. 2019. Razvitie kostyanyx nakonechnikov strel v VII—V tys. cal BC v Verxnevolzhskoj nizmennosti po materialam mnogoslojnoj stoyanki Zamostje 2. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 255, s. 71-90.

Lozovskaya, O. V. 2018. Osnovnye formy izobrazitelnoj deyatelnosti v pozdnem mezolite i rannem neolite Volgo-Okskogo mezhdurechya po materialam stoyanki Zamostje 2. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 2, s. 208-226.

Lozovskaya, O. V., Lozovski, V. M. 2003. Tipologiya i funkcziya kamennyx izdelij stoyanki Zamostje 2 (pozdnij mezolit — rannij neolit Russkoj ravniny). *Arkheologicheskie vesti*, 10, s. 31-46.

Lozovskaya, O. V., Lozovski, V. M. 2014. Ispolzovanie drevesiny v pozdnem mezolite — rannem i srednem neolite na ozernom poselenii Zamostje 2. In: Lozovski, V. M. Lozovskaya, O. V. (eds.). *Prirodnaya sreda i modeli adaptaczii ozernyx poselenij v mezolite i neolite lesnoj zony Vostochnoj Evropy*. Saint-Petersbourg: IIMK RAN, s. 64-69.

Lozovskaya, O. V., Lozovski, V. M. 2015. O kamennoj industrii rannego neolita na stoyanke Zamostje 2. In: Vasilev, S. A. Shchelinsky, V. E. (ed.). *Metody izucheniya kamennyx artefaktov. Materialy mezhdunarodnoj konferenczii. Saint-Petersbourg, 16—18 noyabrya 2015 g*. Saint-Petersbourg: IIMK RAN, s. 72-81.

Lozovskaya, O. V., Lozovski, V. M. (sost.). 2018. *Stoyanka Zamostje 2 i razvitie prirodnoj sredy Volgo-Okskogo mezhdurechya v goloczene*. Saint-Petersbourg: IIMK RAN. doi.org/10.31600/978-5-9909872-8-9-2018

Lozovski, V. M. 2003a. Perexod ot lesnogo mezolita k lesnomu neolitu v Volgo-Okskom mezhdureche (po materialam stoyanki Zamostje 2). In: Timofeev, V. I., Siniczyna, G. V. (ed.). *Neolit—eneolit yuga i neolit severa Vostochnoj Evropy (novye materialy, issledovaniya, problemy neolitizaczii regionov)*. Saint-Petersbourg: IIMK RAN, s. 219-240.

Lozovski, V. M. 2003b. *Perexod ot mezolita k neolitu v Volgo-Okskom mezhdureche po materialam stoyanki Zamostje 2*. Avtoreferat dissertacii k. i. n. IIMK RAN. Saint-Petersbourg.

Lozovski, V. M. 2014 Kremnevaya industriya mezoliticheskix sloev stoyanki Zamostje 2. *Zamyatninskij sbornik*, 3: Kamennyj vek: ot Atlantiki do Paczifiki, s. 244-292.

Lozovski, V. M., Lozovskaya, O. V., Zaitseva, G. I., Possnert, G., Kulkova, M. A. 2014. Kompleks verhnevolzhskoj keramiki ranneneoliticheskogo sloya stoyanki Zamostje 2: tipologicheskij sostav i hronologicheskie ramki. *Samarskij nauchnyj vestnik*, 3 (8), s. 122-136.

Mazurkevich, A. N., Dolbunova, E. V., Kulkova, M. A. 2013 Keramicheskie tradiczii v rannem neolite Vostochnoj Evropy. *Rossijskij arkheologicheskij ezhegodnik*, 3, s. 27-109.

Berihuete Azorin, M., Lozovskaya, O. V. 2014. Evolution of plant use at the wetland site Zamostje 2, Sergiev Posad, Russia: First results. In: Lozovski, V. M., Lozovskaya, O. V. (ed.). *Prirodnaya sreda i modeli adaptaczii ozernyh poselenij v mezolite i neolite lesnoj zony Vostochnoj Evropy*. Saint-Petersbourg: IIMK RAN, s. 74-79.

Bondetti, M., Scott, S., Lucquin, A., Meadows, J., Lozovskaya, O., Dolbunova, E., Jordan, P., Craig, O. E. 2020. Fruits, fish and the introduction of pottery in the Eastern European plain: Lipid residue analysis of ceramic vessels from Zamostje 2. *Quaternary International*, 541, p. 104-114. Multimedia component 1 — DOI: 10.17632/4vnd9v7dvb.1

Chaix, L. 1996. La faune de Zamostje 2. In: Lozovski, V. M. *Les derniers chasseurs-pкcheurs préhistoriques de la Plaine Russe*. Treignes: CEDARC, p. 85-95.

Chaix, L. 2003. A short note on the Mesolithic fauna from Zamostje 2 (Russia). In: Larsson, L., Lindgren, H., Knutsson, K., Loeffler, D., Akerlund, A. (eds.). *Mesolithic on the move*. Oxford: Oxbow Books, p. 645-648.

Chaix, L. 2004. Le castor, un animal providentiel pour les Mésolithiques et le Néolithique de Zamostje (Russie). In: Brugal, J.-P., Desse, J. (eds.). *Petits animaux et sociétés humaines. Du complément alimentaire aux ressources utilitaires*. Antibes: APDCA, p. 325-336.

Chaix, L. 2009. Mesolithic elk (*Alces alces* L.) from Zamostje 2 (Russia). In: Cartan, M., Schulting, S. R., Warren, G., Woodman, P. (eds.). *Mesolithic Horizons*. I. Oxford: Oxbow Books, p. 190-197.

Kulkova, M. A., Mazurkevich, A. N., Dolbunova, E. V., Lozovsky, V. M. 2015. The 8200 cal BP climate event and the spread of the Neolithic in Eastern Europe. *Documenta Praehistorica*, 42, p. 77-92.

Lozovskaya, O. 2020. Stylized animal images in the bone inventory of Mesolithic hunters-fishers at Zamostje 2 (Volga-Oka region). *Quaternary International*, doi.org/10.1016/j.quaint.2020.01.021

Lozovskaya, O., Leduc, C., Chaix, L. 2017. Beaver mandible tools during the Late Mesolithic and the Early Neolithic at Zamostje 2 (The Upper Volga region, Russia). In: Mărgărit, M., Boroneanț, A. (eds.). *From hunter-gatherers to farmers. Human adaptations at the end of Pleistocene and the first part of the Holocene: Papers in Honour of Clive Bonsall*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, p. 425-437.

Lozovskaya, O., Lozovski, V. 2019. Bone and Antler Projectile Points from Meso-Neolithic Site Zamostje 2, Moscow region, Russia. In: Groß, D., Lübke, H., Meadows, J., Jantzen, D. (eds.). *Working at the Sharp End: From Bone and Antler to Early Mesolithic Life in Northern Europe*. Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum, 10. Kiel; Hamburg: Wachholtz, p. 341-365.

Lozovskaya, O., Clemente Conte, I., Ershova, E., Kulkova, M. 2020. Subsistence strategies on the Late Mesolithic and Early Neolithic lake settlement Zamostje 2 in Volga-Oka region: evidences of fishing. *Quaternary International*, 541, p. 74-88.

Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS. DOI: 10.13140/2.1.2642.9121

Lozovski, V., Lozovskaya, O., Mazurkevich, A., Hookk, D., Kolosova, M. 2014. Late Mesolithic — Early Neolithic human adaptation to environmental changes at an ancient lake shore: The multi-layer Zamostje 2 site, Dubna River floodplain, Central Russia. *Quaternary International*, 324, p. 146-161.

Mannermaa, K. 2013. Fowling in lakes and wetlands at Zamostje 2, Russia c. 7900—6500 uncal bp. In: Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS, p. 214-229.

Mazurkevich, A., Dolbunova, E., Kulkova, M. 2013. Early Neolithic ceramic complexes of the site Zamostje 2: technology, typology and chronology. In: Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS, p. 158-181.

Meadows, J., Losovski, V. M., Lozovskaya, O. V., Chirkova, S., Craig, O., Lucquin, A, Spataro, M. 2015. Absolute chronology of Upper Volga-type pottery: more evidence from Zamostje 2. *Samarski nauchny vestnik*, 3, p. 114-121.

Meadows, J., Lozovskaya, O, Bondetti, M., Drucker, D. G., Moiseyev, V. 2020. Human palaeodiet at Zamostje 2, central

Russia: Results of radiocarbon and stable isotope analyses. *Quaternary International*, 541, p. 89-103.

Radu, V., Desse-Berset, N. 2013. Fish and fishing at the site of Zamostje 2. In: Lozovski, V., Lozovskaya, O., Clemente Conte, I. (eds.). 2013. *Zamostje 2. Lake Settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga Region*. Saint-Petersbourg: IHMC RAS, p. 194-213.

Snowball, I., Muscheler, R., Zillén, L., Sandgren, P., Stanton, T., Ljung, K. 2010. Radiocarbon wiggle matching of Swedish lake varves reveals asynchronous climate changes around the 8.2 kyr cold event. *Boreas*, 39, 4, p. 720-733.

O. V. Lozovskaya

LAKE SETTLEMENTS OF THE UPPER VOLGA REGION IN THE 7—6th mil. CAL BC: ARCHAEOLOGICAL AND PALAEOECOLOGICAL CONTEXT OF THE FIRST POTTERY' «INVASION» (ZAMOSTJE 2)

In the Middle Holocene, favorable living conditions were formed environmental on the territory of the modern Upper Volga River, which, after the retreat of the latest glacier, abounded with a branched system of feeders. They contributed to the economic stability driven by hunting for elk and beaver, waterfowl and marsh birds, as well as intensive fishing. In the recent decades, it was considered proven that ceramics were perceived by the native population, and the Early Neolithic, thus, was developed on a local basis. The new data accumulated in recent years makes it possible to bring up this topic again.

Natural, economic and cultural changes during the period from the end of the 7th to the beginning of the 6th millennium cal BC are considered on the example of the well-known multi-layer wetland site Zamostje 2, with preserved wooden fishing structures and a large number of bone and antler artefacts. The period of sharp climatic changes, known as the 8200 Cold Event, synchronous with the upper Mesolithic layer, influenced the site landscape, but, as it seems, did not affect the lifestyle of the local population.

The comparison between the two main archaeological layers of the lake settlement — the Late Mesolithic Upper layer (LM UL) and the Early Neolithic (EN), represented by the Upper Volga culture (UVc), shows both clear traces of continuity, primarily in the structure of the economy and production toolkits as well as new cultural influences reflected in the types of projectile hunting weapons and fishing gear. The function of the Early Neolithic pots, reconstructed on the basis of lipid analysis, also indicates the preservation of the comprehensive Mesolithic diet.

Keywords: Mesolithic / Neolithic, Upper Volga region, wetland site Zamostje 2, palaeoenvironmental and economic changes.

Одержано 01.05.2020

ЛОЗОВСЬКА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, завідуюча лабораторією, Інститут історії матеріальної культури РАН, Дворцова набережна, 18, Санкт-Петербург, 191186, Росія.
LOZOVSKAYA Olga V., PhD, Head of the Laboratory, Institute for the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, Dvortsovaya naberezhnaya 18, Saint Petersburg, 191186, Russia.
ORCID: 0000-0001-5536-0773, e-mail: olozamostje@gmail.com.

УДК [903.5:671.12](477)"633/634" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.12

Н. Р. Михайлова

ОСОБЛИВІ ДІТИ. ПЕРСОНАЛЬНИЙ ОРНАМЕНТ У ДИТЯЧИХ ПОХОВАННЯХ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТИПУ

Численні поховання маріупольського типу (Україна) супроводжувались багатим поховальним інвентарем. Окремі дитячі поховання мали особливий інвентар, зокрема, прикраси, які можуть слугувати джерелом для визначення соціального та сакрального статусу дитини (Маріуполь, Вовниги, Ненаситець, Осипівка, Вільнянка тощо).

Ключові слова: *могильники маріупольського типу, пізній мезоліт, неоліт, дитячі поховання, персональний орнамент, поховальний інвентар.*

Вступ. Серед поховальних комплексів Євразії пізньомезолітичні та неолітичні могильники так званого маріупольського типу вирізняються багатством і складом поховального інвентарю. Могильники цього типу зустрічаються на широкій території від р. Дністра до р. Дону, але найбільше вони були сконцентровані у регіоні Дніпровських порогів та на Нижньому Дніпрі. Періодизація поховань маріупольського типу має два періоди: ранній маріупольський тип: 7000—5500 cal BC і пізній маріупольський тип: 5500—4000 cal BC (Telegin et al. 1987). Дослідженню могильників маріупольського типу присвячені численні праці українських та європейських учених. М. О. Макаренко опублікував розкопаний та проаналізований ним колосальний матеріал Маріупольського могильника (1933). А. Д. Столяр досконально проаналізував поховальний обряд і стратиграфію цього могильника (1955). Низка могильників була досліджена та опублікована А. В. Бодянським (1951) та М. Я. Рудинським (1955). В. М. Даниленко використовував матеріали могильників як джерело для вивчення соціальної організації неолітичного населення України (1955—1956, ф. 26/41а). Видатний дослідник могильників маріупольського типа Д. Я. Телегін, систематизував і проаналізував накопичені матеріали з майже двадцяти могильників і опублікував монографію, в якій запропонував типологію поховального інвентарю, окреслив культурну приналежність могильників та загальні риси поховального ритуалу і періодизацію (1991). Н. С. Котова присвятила свої роботи питанням культурного членування, хронології та періодизації могильників, реконструкції давнього поховального одягу тощо (1994; 2010). Антропологічний склад небіжчиків маріупольських могильників досліджений І. Д. Потехіною (1999) та M. Lillie (2008).

У даній статті формулюється проблема наявності особливо багатих дитячих поховань, і наводяться гіпотези щодо інтерпретації найбільш визначних знахідок.

Дитячі поховання в могильниках маріупольського типу. Загальновідомо, що дитячі поховання зустрічаються у поховальних комплексах вкрай рідко. Велика частина з них безінвентарна, або має поодинокі супроводжуючі матеріали. Попри це, в могильниках маріупольського типу є низка поховань дітей та підлітків із багатим і виразним поховальним інвентарем, зокрема, прикрасами. Наводимо скорочений опис поховань дітей, більш детально вони розглядаються у наших статтях (Михайлова 2019; Mykhailova 2020). Оскільки кореляція орієнтації поховань з віком або гендером похованих не простежується (Телегин 1991, с. 8; Потехина 1999, с. 59—60), ми не будемо зупинятися на цьому питанні.

Правобережний могильник Вовниги 2. Могильник знаходився на правому березі р. Дніпро біля с. Вовниги Солонянського р-ну

© Н. Р. МИХАЙЛОВА, 2020

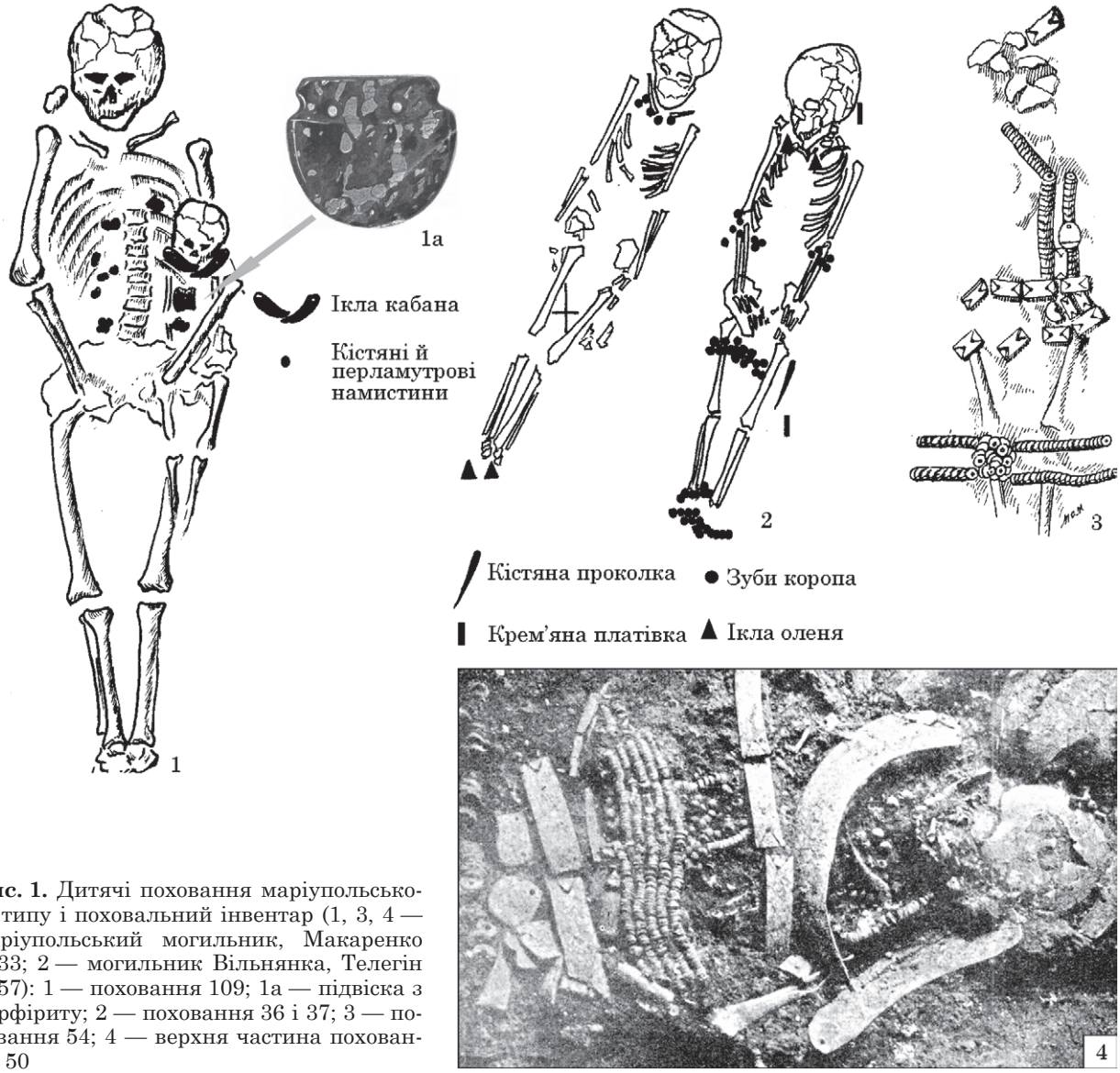

Рис. 1. Дитячі поховання маріупольського типу і поховальний інвентар (1, 3, 4 — маріупольський могильник, Макаренко 1933; 2 — могильник Вільнянка, Телегін 1957): 1 — поховання 109; 1а — підвіска з порфіриту; 2 — поховання 36 і 37; 3 — поховання 54; 4 — верхня частина поховання 50

Дніпропетровської обл. Серед 130 поховань 25 містили багатий інвентар. За кількістю прикрас (намистин із вапняку або мушель та зубів коропових риб) особливо вирізняються п'ять дитячих: № 9 (20), 10 (21), 17 (8), 115 (49), 121 (22) (нумерація за звітом М. Я. Рудинського). Найбагатшим було поховання решток немовляти 10 (21), яке мало 10 низок намиста, що складались із 500 перламутрових намистин (Рудинський 1952).

Вільнянський могильник було знайдено нижче порогу Вільний у Запорізькій обл**.** Було виявлено 50 цілих витягнутих скелетів, серед яких 16 дітей і 6 підлітків (від 10 до 12 років), більшість з яких без інвентаря або мали бідний інвентар. Вирізняються 5 поховань дітей та підлітків (№ 12, 14, 15, 27, 36, 37) із прикрасами, зробленими із просвердлених недорозвинених іклів оленя та зубів коропових риб. Низки зубів оленів здебільше були в районі черепа та шиї, у похованні 14 дві підвіски були в очницях. Зуби вирезуба, як правило, купками лежали в області стегон. У похованні 37 дитини 7—8 р.: дві підвіски з недорозвинених іклів оленя на шиї, зуби коропових риб за кількістю 81 шт. лежали низками на ліктях, нижче тазових кісток і на стопах. Поряд із лівою стегновою кісткою знаходилась кістяна швайка, дві крем'яні платівки — біля лівого стегна і мікроплатівка біля лівої скроні (рис. 1: 2; Телегин 1957, с. 15—42).

У могильнику поблизу ***Ненаситецького порога*** Солонянського р-ну Дніпропертровської обл. було виявлено 9 кістяків, серед яких 5 дитячих. Надзвичайно багатим є поховання 3 дорослого. Однак особливої уваги заслуговує частково збережене дитяче поховання 2, густо засипане вохрою. Інвентар містив щиток черепахи. На шиї були 10 підвісок із зубів оленя. На грудях крем'яна скребачка і уламки черепашки Unio (Бодянський 1951). Одна з підвісок була орнаментована нарізками, подібно до вісьми підвісок із багатого дорослого поховання 3. Такі нарізки зустрічаються на пам'ятках Надпоріжжя надзвичайно рідко.

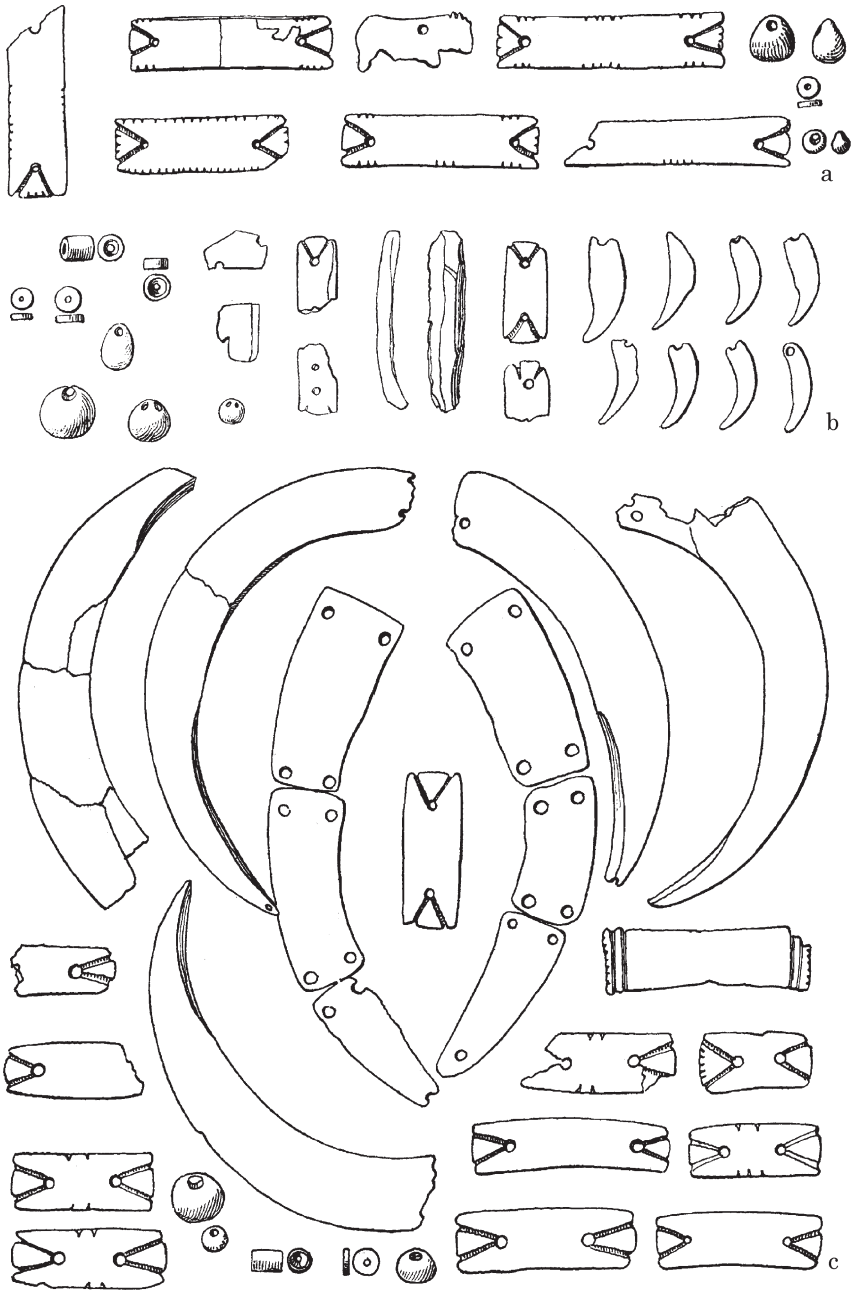

Рис. 2. Прикраси Маріупольського могильника: a — поховання 101; b — поховання 77; c — поховання 30a (за Макаренко 1933)

Йосипівський могильник, виявлений на правому березі р. Орелі біля с. Йосипівка Запорізької обл. Було досліджено 37 поховань, з них 10 дитячих. Частину кістяків було зруйновано. Інвентар був знайдений лише в дитячому похованні 28. В районі шийних хребців, кісті правої руки та ін. були зібрані 200 зубів виреза (Телегин 1991, с. 61—64).

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговують дитячі поховання ***Маріупольського могильника***, що знаходився у м. Маріуполь Донецької обл. на місці сучасного заводу Азовсталь. Вони вкрай нечисленні, зі 130 розкопаних поховань лише 8 належали дітям. Два з них були безінвентарні, але інші шість поховань, навпаки, відзначаються унікальним багатством.

Поховання 30a. Кістяк маленької дитини не зберігся. В районі черепа, живота та крижових кісток були знайдені вепрячі ікла. Навколо шиї прикраса з платівок, зроблених із іклів з отворами. На грудях і животі і крижових кістках було багато тоненьких платівок з вепрячих іклів, перламутрове намисто різної форми і 10 гешировых пронизок (рис. 2: c; Макаренко 1933, с. 75).

Поховання 50 — дитячий кістяк, що лежав на дорослому. На голові і шиї — вепрячі ікла, на животі і стегнових кістках низки перламутрового намиста. На грудях, животі і колінах і коло правої руки — платівки з вепрячих іклів. Нижче пояса серед прикрас знаходився добре відшліфований порфіритовий клин (рис. 1: 4).

Поховання 54 маленької дитині, рештки якої майже не збереглися. На черепі, на попереку і на крижових кістках довгасті платівки з іклів, між ними дві кістяні привіски. На грудях зліва

два вертикальні разки перламутрового намиста, такий же рядок іде від них до черепа. На колінах два такі самі рядки (рис. 1: 3; Макаренко 1933, с. 87).

Поховання 77 являло погано збережений маленький дитячий кістяк. Під черепом і на животі лежало кістяне намисто, на середині стегнових кісток була низка з п'яти перламутрових платівок з отворами. Біля правої стегнової кістки лежали зуби хижака з дірочками. Біля лівої стегнової кістки перламутрові та геширові намистини. Біля лівого коліна лежала крем'яна платівка (рис. 2: b; Макаренко 1933, с. 97).

Поховання 101 збереглося лише частково. На місці крижових кісток шість довгастих платівок з вепрячих іклів з нарізками. На місці попереку — чотири низки дископодібного перламутрового намиста, між ними кістяні намистини та вирізьблена з вепрячого ікла пласка фігурка тварини довжиною 0,038 м (рис. 2: a). Стилістично подібна фігурка була знайдена на іншому, дуже багатому похованні Маріупольського могильника (Макаренко 1933, с. 105).

Поховання 104: на черепі дитячого кістяка лежала крем'яна пластина та великий кристал гірського кришталю. Під головою було вепряче ікло з отвором та два просвердлених оленячих зуба (Макаренко 1933, с. 106).

У похованні 109 знаходився кістяк дорослої людини і дитини 6—8 років. На шиї дитячого кістяка були два вепрячих ікла. На грудях добре відшліфована привіска із зеленуватого порфіриту витонченої форми. Навколо були розсипані кулясті кістяні та перламутрові намистини (рис. 1: 1; Макаренко 1933, с. 107).

Серед матеріалів ранньоенеолітичного могильника самарської культури маріупольської культурно-історичної області ***С'езжее***, розташованого на р. Самара у басейні Нижньої Волги, вирізняються найбільшим багатством два дитячі поховання 6 і 7. Поховання 6 дитини віком 1,5—2,0 років містило намисто з мушель, зуби оленя та гризуна, ложки із зображеннями голівок качок, два кістяні мистецькі вироби із зображеннями двох голів бика, платівки з ікла кабана, зламані крем'яні знаряддя. Поховання 7 містило цілі та зламані кам'яні долота та тесла і крем'яну платівку (Васильев, Матвеева 1979, с. 151, 152).

Наявність «особливих» за багатством інвентаря дитячих поховань властива могильникам доби каменю Євразії (Михайлова 2019). Найдавнішим прикладом може слугувати подвійне поховання дітей віком 9 місяців, знайдене на периферії житлової зони стоянки Кремс-Вахтберг у Середньому Подунав'ї (27000 BP). На поясі одного кістяка була низка з 35 каплеподібних намистин із мамонтячого бивня (Handel et al 2009, p. 191, 192). У фінальнопалеолітичному поховання дитини з Ле Мадлен у Франції (10190 ± 100 BP) шия, лікті, зап'ястя, коліна і щиколотки були оздоблені прикрасами з мушель різних видів та зубів тварин у кількості 900 штук. За думкою авторів, мушлі були привезені з Атлантичного узбережжя за 200 км від місця поховання (Vanhaeren, d'Errico 2000). На пізньопалеолітичній стоянці Сунгир в Росії було виявлено поховання двох дітей, прикрашених тисячами намистин, виготовлених із бивня мамонта та зубів лисиці, їх супроводжували зооморфні статуетки, перфоровані жезли та диски, списи з бивня мамонта (Алексеєва, Бадер 2000, с. 24—29). У мезолітичний час особливо вирізняються поховання людей із малими дітьми: у могильнику Тев'єк (Франція; Pequart 1937, p. 62—67), Ведбек (Данія; Albertsen, Petersen 1976, p. 14), Скатехолм I (Швеція; Larsson 1989, p. 372). Традиція продовжується і в більш пізні часи. У поховальному комплексі Звейнієкі у Латвії, що відноситься до мезоліту—неоліту, у похованнях дітей були знайдені зооморфні та антропоморфні статуетки та уламок зооморфного жезла (Zagorska 2018).

Дискусія. Тема поховань дітей протягом останніх десятиліть залишається у західній археології однією з найбільш актуальних (Scott 1999; Murphy, Le Roi 2017; Bacharov 2008; Turek 2013). Це питання є надзвичайно складним, оскільки більшість дитячих поховань залишаються для археологів «невидимими» (Lillie 2008; Берсенева 2018), адже у мезолітичних та неолітичних могильниках Європи, як правило, кількість дітей непропорційно мала по відношенню до дорослих — не більше 10 %, у той час як дитяча смертність у первісних суспільствах сягала 50 % (Hausler 1968). І. Гуріна, залучивши етнографічний матеріал, висловила припущення, шо дітей ховали поза межами могильників, у дуплах дерев (Гурина 1956, с. 47—49). За даними А. Хойслера, у багатьох корінних народів тіла маленьких дітей ховали у дуплах дерев або застосовували кремацію (Hausler 1968, с. 63). На думку І. Д. Потєхіної, поховання дітей відбувалися за межами могильників (Потехина 2006). П. Петтітт та М. Звелебіл пояснюють нечисленність поховань дітей як тафономічними причинами, так і соціальними факторами, зокрема, віком. На їхню думку, дитина могла бути похована за загальноприйнятою нормою лише після того, як ставала повноправним членом общини (Pettitte, Zvelebil 2012, p. 317).

Британський антрополог М. Ліллі пояснює багатство окремих дитячих поховань Північної Європи та Дніпровських порогів тим, що підлітки і діти були інтегровані в суспільство в дитячому віці і після смерті були визначені як персони, важливі для суспільства (Lillie 2008). Ми не можемо цілком погодитись з такою думкою. Поховані у Маріупольському могильнику та могильниках Надпоріжжя діти, серед яких були немовлята, не могли бути повністю інтегрованими у суспільство. Скоріш за все, прикраси були надані під час ритуалів, що маркували

лише стадії довготривалого процесу гендерної ідентифікації, яка відповідала ступеню залученості дитини до господарської діяльності. На думку В. А. Алекшина, «багаті дитячі поховання обумовлені особливими культовими причинами і не мають прямого відношення до соціального розшарування суспільства» (Алекшин 1986, с. 13). За спостереженнями Л. Ларссона, упродовж життя індивіда кількість та комбінація підвісок може змінюватися відповідно до змін гендерно-вікових ролей, набуття навичок, особливих соціальних відносин тощо (Larsson 2006). На думку Д. Боріча, як і в багатьох інших традиційних контекстах, у всьому світі, діти особливо вразливі і більш схильні до втрати людської «сутності» (Boric 2018). Н. Берсенєва вважає, що етапи гендерної/вікової соціалізації можуть супроводжуватися змінами зовнішнього вигляду індивіда – від одягу і зачіски до дозволу використання та / або носіння визначених предметів – прикрас, зброї, аксесуарів. Археологічно існування таких матеріальних маркерів гендеру та / або віку може бути виявлено дослідженням залишків поховальних ритуалів (Берсенєва 2017).

Е. Мерфі та М. Ле Рой систематизували відомі в археології поховання дітей таким чином: «доместиковані» діти (поховані у житлах); «вразливі» діти (які були поховані у контейнерах); діти з високим статусом; «улюблені» діти, яких ховали з більшою дбайливістю та щедрістю, аніж дорослих; діти «з потенціалом» (у похованнях таких дітей був наявний інвентар, притаманний дорослим, зброя чи знаряддя); «ритуальні» діти (поховані біля святилищ як жертви або розчленовані; Murfy, Le Roi 2017).

Отже, у могильниках часів мезоліту та неоліту кількість дитячих поховань непропорційно мала. Дослідники пояснюють це тафономічними причинами, похованням дітей в інших місцях, незалученістю дітей до повноцінного життя общини. У той же час, деякі з дитячих поховань вирізняються багатством інвентарю. Це пов'язується з інтеграцією похованих у суспільство, гендерно-віковими ролями, «вразливістю» дітей, наявністю «особливих» дітей: «улюблених», дітей, які мали високий соціальний статус, або дітей «з великим потенціалом».

Поховання Маріупольського типу є матеріальним втіленням лімінального поховального обряду. Нагадаємо, що «перехідні» або «лімінальні» обряди відзначали найважливіші події в житті людей, які «супроводжують будь-яку зміну місця, стану, соціального статусу і віку особи або колективу» (Тернер 1983, с. 17). Найважливішими, «вододільними» ритуалами були родини, ініціація та / або весілля, похорон. Зміни в соціальному статусі призводили до маркування посвяченої особи «персональним орнаментом» — прикрасами, татуюванням, клеймом та ін. За гіпотезою М. Ванхерен та Ф. д'Ерріко, «персональний орнамент» відображає приналежність персони до певної соціальної групи. Така приналежність у різних суспільствах обумовлена, зокрема, родовою організацією, достатком, гендерно-віковою диференціацією, біологічним статусом та сімейним станом. Також прикраси мали вирізняти людей з особливим соціальним статусом (шаманів, вождів, жерців; d'Errico, Vanhaeren 2005, p. 118).

У традиційних суспільствах окрім основного обряду вікової ініціації, під час якої відбувалася остаточна статева ідентифікація, існували інші церемонії гендерної ідентифікації, які обумовлювали етапи соціалізації та залучення дитини до господарського життя спільноти. Зокрема, у західноафриканського народу бамбара у дітей 6—8 років розпочиналось інституйоване посвячення, пов'язане з гендерною ідентифікацією, яке мало 5 ступенів (Арсеньев 1991, с. 32, 33). В ефіопської народності оромо обряд інкорпорації до спільноти, пов'язаний із нарченням імені у хлопчиків, включав виготовлення ремінців зі шкури жертовного бика і нашивання на них мушель каурі та намистин для новонавернених та їхніх батьків. Хлопчикам голили волосся на знак очищення, на шию надягали сердолікову намистину (Kassam 1999, p. 499, 500). У культурі тюрків Саяно-Алтаю з допомогою жіночих прикрас для волосся (накісників) фіксувалися обрядовий перехід з однієї вікової групи до іншої і зміна соціального стану. Схема маркування статево-вікового статусу дівчинки—дівчини—жінки загалом виглядала так: недиференційованість прикрас маленьких дівчат; поява в прикрасах дівчат-підлітків перших чітких статево-диференціюючих ознак; поступове зростання диференціацій у дівчат на виданні і наречених; чітке статеве маркування прикрас заміжніх жінок (Москвина 2013, с. 83, 86).

У багатьох традиційних народів діти, які мають властивості медіаторів між світами (шаманів), визначалися вже у ранньому віці (Бутанаев 2006).

Згідно з етнографічними аналогіями, прикраси є невербальним засобом передачі інформації як між членами соціуму, так і «між світами». Оздоблення дитячих поховань може бути свідченням родової ідентифікації, ступенів гендерної ідентифікації, пов'язаних із вступом дитини до певної вікової категорії, або їхнім соціальним та / або сакральним статусом.

Для з'ясування цього питання необхідно враховувати: 1) вид прикраси; 2) кількість виробів кожного виду; 3) їхнє місцезнаходження на тілі.

Поховальний інвентар у дитячих похованнях могильників маріупольського типу надзвичайно різноманітний, це: прикраси, виготовлені з перфорованих недорозвинених іклів оленя та зубів інших тварин; зуби коропових риб; мушлі; просвердлені кабанячі ікла; платівки з них, на-

мистини і підвіски з каменю та перлів та кістки найрізноманітніших форм. На особливу увагу заслуговують платівки з іклів кабана з отворами і нарізками, які мали безліч конфігурацій. Більш детальний аналіз прикрас та матеріалу, з якого вони були виготовлені наведено у наших статтях (Михайлова 2019; Mykhailova 2020, p. 377—379).

Кількість прикрас на дитячих похованнях загалом була більшою, ніж у жіночих похованнях, та меншою, ніж у чоловічих (Котова 1994, с. 64, 65). При цьому, в деяких комплексах окремі дитячі поховання були найбагатшими у могильнику (пох. 28 в Йосипівці, пох. 10/21 у Вовнигах, пох. 2 у Ненаситецькому могильнику, пох. 50 Маріупольського могильника, пох. 6 могильника С'єзжее). Дитячі поховання 50 у Маріупольскому могильнику та 7 у С'єзжему були споряджені кам'яними знаряддями праці (долотами і теслами), які дитина не могла використовувати за життя. Можна припустити, що вони символізували потенційну роль дітей у спільноті.

Однією з найскладніших проблем інтерпретації поховального інвентаря в неоліті є питання можливості визначення гендеру похованих за набором і кількістю прикрас. Ми зіставили інвентар з могильника Вільнянка з уже відомими даними антропології (Потехина 1999, с 48). Навіть на перший погляд стає зрозумілим, що більш рясно були прикрашені поховання чоловіків, переважно вони мали разки зубів коропових на стегнах, вище колін та на шиї та молочні зуби оленів на голові та шиї (Телегін 1991, с. 70, 71). Отже, можна припустити, що щедро оздоблені оленячими зубами і зубами риб дитячі кістяки 14 і 37 у вільнянському могильнику належали хлопчикам.

У переважній більшості в дитячих похованнях прикрашались семантично важливі частини — шия, груди, поперек і таз, також ліктьові суглоби, берцові кістки та ступні. Особливо важливе семантичне значення мала голова, яка відзначалась головним убором чи стрічкою, декорованою іклами оленя (Вільнянка, пох. 14), або накісником з намиста, який лежав за черепом (Маріуполь, пох. 77; Вовниги, пох. 17/8). У похованнях 30а, 50 і 109 Маріупольського могильника на голові і шиї дитини були ікла кабана, у похованні 54 — перфоровані платівки з ікла кабана. Подібні платівки є унікальними виробами, притаманними лише могильникам маріупольського типу (рис. 2). Платівки були оздоблені просвердленими отворами по краях і «рівчачками» (за М. Макаренком), які поєднують ці отвори. М. О. Макаренко вирізнив 4 типи платівок різного розміру і з різною конфігурацією оздоблення (Макаренко 1933, с. 45—47). На деяких платівках по краях нанесені регулярні нарізки у різній кількості та послідовності. Ці артефакти притаманні дорослим похованням цього могильника і, на нашу думку, можуть відігравати роль локального або родового маркера.

У цьому контексті цікаві намистини з нерозвинених іклів оленя з нарізками у похованнях 2 і 3 Ненаситецького могильника, які знаходились лише у могилах дорослого чоловіка і маленької дитини. Такі нарізки зустрічаються надзвичайно рідко на пам'ятках Надпоріжжя, відомі лише три підвіски з нарізками у похованні 40 Вільнянки та в Ясиноватці (Телегин 1991, с. 17). В якості аналогії можна згадати пізньопалеолітичні поховання у Сен-Жермен-ла-Рів'єр та Авен де Ібуссьє у Франції, де були виявлені відповідно 72 та 49 оленячих зубів, прикрашених нарізками різних конфігурацій (Vanhaeren 2005, p. 127, 128; d'Errico, Vanhaeren 2002, p. 228).

Деякі дитячі поховання мають артефакти, які можуть свідчити, на нашу думку, про їхній особливий сакральний статус. У похованні 101 Маріупольського могильника серед розмаїття прикрас вирізняється кістяна статуетка тварини. Стилістично подібна статуетка була знайдена у надзвичайно багатому похованні 8 цього ж могильника, яке містило окрім неї уламки флейти та булаву з чорного каменю. Ще одна подібна фігурка була знайдена на поселенні Раздорське II (Котова 1994, с. 112). На наш погляд, зооморфні фігурки відіграють роль «знака тварини», що вказує на персональний віртуальний зв'язок похованих з означеними тваринами. Подібними за змістом «знаками тварин» вірогідно були зооморфні статуетки з поховання 6 могильника С'єзжее (Васильев 1979, с. 151, 152) та з могильника Звейнієкі (Zagorska 2018), а також лосеголові жезли та зображення лосів у неолітичних могильниках Північної Європи та Сибіру (Михайлова 2017).

У похованні 105 Маріупольського могильника в районі черепа знаходився великий кристал гірського кришталю. Кристали у багатьох корінних народів використовувались у сакральних діях, зокрема, були атрибутами шаманів (Garfinkel 2016, p. 199, 200). Про високий семантичний статус похованої дитини можуть свідчити підвіски із зубів оленя, які знаходились в очницях у пох. 14 Вільнянського могильника (Телегин 1991, с. 70). Подібна ситуація була у поховальних комплексах Звейнієкі і Дуонкалніс у Латвії, де зуби лося знаходилися в очницях, у ніздрях, вушних раковинах і між зубів небіжчиків (Zagorska 2008, p. 120, fig. 6). Загальновідомо, що очі, як і інші отвори у голові, мали надзвичайно важливе семантичне значення у первісному світогляді.

Поховання чоловіка з дитиною 109 у Маріупольскому могильнику привертає особливу увагу, оскільки дитина займала домінуючу позицію порівняно з чоловіком. Окрім наявності вепрячих іклів, що притаманно особливо багатим дитячим похованням 30а та 50 цього могильника, на грудях дитини лежав майстер-

но виконаний виріб із порфіриту з двома отворами (рис. 1: 1). Найімовірніше, витончений виріб був імпортований, скоріш за все, шляхом обміну, і являв значну цінність. Його досконала форма підтверджує, що цей предмет міг маркувати особу з високим соціальним статусом, який вона, ймовірно, отримала у спадок. За словами Я. Турека, у дитячих поховання, що супроводжувались предметами, які можуть трактуватися як символи багатства та соціального статусу, можливо, були поховані первістки — потенційні спадкоємці соціального статусу та багатства в сім'ї чи цілій громаді (Turek 2000).

Висновки. Проаналізовані археологічні дані поховального інвентарю могильників маріупольського типу у зіставленні з етнографічними матеріалами дозволяють визначити попередні результати та окреслити перспективи подальших досліджень поховального інвентарю. Поховання маріупольського типу мають видатний поховальний інвентар, зокрема, предмети оздоблення. Для їхнього виготовлення найчастіше використовувались перфоровані оленячі недорозвинені ікла, зуби коропових риб, камінь, кістка, перли та мушлі. Унікальною рисою могильників маріупольського типу є велика кількість іклів кабана та штучно виготовлених предметів із них. Більшість з них були знайдені на Маріупольському могильнику. Ці артефакти, які можуть відзначати родову афіліацію, однаково були притаманні похованням для дорослих та дітей.

Дитячі поховання маріупольського типу іноді супроводжувались прикрасами не менш багатими, ніж у дорослих, але в деяких випадках вони були найбагатшими. Склад поховального інвентарю могильників був ідентичним як для дорослих, так і для дитячих поховань. Його однорідність вказує на єдність знакової системи суспільств, які залишили могильники, і процеси інтеграції дітей у соціальну організацію. Персональний орнамент, який позначав семантично важливі частини тіл дітей, міг бути маркером кланової чи родової приналежності, гендерно-вікової диференціації чи біологічної стадії розвитку дитини. Наявність поховань дітей, які мають більш рясне оздоблення, ніж дорослі, є перспективним напрямком вивчення соціального устрою суспільств мезоліту та неоліту України.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Т. И., Бадер, Н. О. (ред.). 2000. *Homo Sungirensis*. Москва: Научный мир.

Алекшин, В. А. 1986. *Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ*. Ленинград: Наука.

Арсеньев, В. Р. 1991. О воспроизводстве стереотипов полоролевого поведения бамбара. В: Байбурин, А. К., (ред.). *Этнические стереотипы мужского и женского поведения*. Санкт-Петербург: Наука, с. 29-38.

Берсенева, Н. А., Гильмитдинова, А. Х. 2013. Детские погребения ранних кочевников Южного Урала IV—II вв. до н. э.. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 2 (21), с. 36-44.

Бутанаев, В. Я. 2006. *Традиционный шаманизм Хонгорая*. Абакан: ХГУ им. Н. Ф. Катанова.

Бодянський, О. В. 1951. Неолітичний могильник біля Ненаситецького порога. *Археологія*, 5, с. 163-172.

Васильев, И. Б., Матвеева, Г. И. 1979. Могильник у с. Съезжее на р. Самаре. *Советская археология*, 4, с. 147-166.

Гурина, Н. Н. 1956. *Оленеостровский могильник*. Материалы и исследования по археологии СССР, 47. Москва; Ленинград: АН СССР.

Даниленко, В. Н. 1955—1956. *Неолит территории УССР*. Глава VI: Общие вопросы истории неолитического населения территории Украины. НА ІА НАН України, Ф. 26/41а.

Котова, Н. С. 1994. Мариупольская культурно-историческая общность (Днепро-донское междуречье). *Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України*, 1, с. 4-143.

Макаренко, М. О. 1933. *Маріюпільський могильник*. Київ: ВУАН.

Михайлова, Н. Р. 2017. *Культ оленя у стародавніх мисливців Європи та Північної Азії*. Київ: Стилос.

Михайлова, Н. Р. 2019. Дитячі поховання Маріупольського типу: питання інтерпретації. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України.171-181.

Москвина, М. В. 2013. Статусный символизм традиционных женских украшений тюркских народов Саяно-Алтая. *Гуманитарные науки в Сибири*, 3, с. 83-86.

Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Київ: ІА НАН України.

Потехина, И. Д. 2006. Биоархеологические реконструкции первобытного населения контактных зон юга Восточной Европы. *Вестник антропологии*, 14, с. 90-98.

Рудинський, М. Я. 1952. *Звіт Дніпрогесівської експедиції 1952 року. Вовнізький правобережний могильник*. НА ІА НАН України, 1952/14.

Рудинский, М. Я. 1955. Вовнигские поздненеолитические могильники *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 147-151.

Столяр, А. Д. 1955. Мариупольский могильник как исторический источник. *Советская археология*, 23, с. 16-37.

Телегин, Д. Я. 1957. *Исследование Вильнянского могильника в 1956 г. и вопрос хронологического расчленения неолитических могильников Надпорожья*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/8.

Телегин, Д. Я. 1988. Раскопки в Ясиноватке (о периодизации могильников мариупольского типа). *Советская археология*, 4, с. 5-17.

Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники Мариупольского типа*. Киев: Наукова думка.

Тернер, В. 1983. *Символ и ритуал*. Москва: Наука.

Albertsen, S., Petersen, E. 1976. Excavation of a Mesolithic cemetery at Vedbaek. *Acta Archaeologica*, 47, 1, p. 1-151.

Bacharov, K. (ed.). 2008. *Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: Archaeopress.

Boric, D., Cristiani, E. 2019. Taking beads seriously: Prehistoric Forager Ornamental traditions in Southeastern Europe. *Palaeoanthropology*, p. 208-239.

D'Errico, F., Vanhaeren, M. 2005. Criteria for Identifying Red Deer (*Cervus elaphus*). Age and Sex from Their Canines. Application to the Study of Upper Palaeolithic and Mesolithic Ornaments. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 211-232.

Garfinkel, A., Austin, D., Schroth, A., Goldsmith, P., Siva, E. 2016. Ritual, Ceremony and Symbolism of Archaic Bighorn Hunters of the Eastern Mojave Desert: Newberry Cave, California. *Rock Art Research*, 33, 2, p. 193-208.

Händel, M., Simon, U., Einwögerer, T., Neugebauer-Maresch, C. 2009. New excavations at Krems-Wachtberg — approaching a well-preserved Gravettian settlement site in the middle Danube region. *Quartär*, 56, p. 187-196.

Hausler, A. 1968. Burial customs of the ancient hunters and fishers of Northern Eurasia. *Arctic Anthropology*, V, 1, p. 62-67.

Kassam, A. 1999. Ritual and Classification: A Study of the Booran Oromo Terminal Sacred Grade Rites of Passage. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 62, 3, p. 484-503.

Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.

Larsson, L. 1989. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Scateholm, Southern Sweden. In: Bonsall, C. (ed.) *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the Third International Symposium*. Edinburgh: John Donald, p. 367-378.

Larsson, L., 2006. A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki. In: Larsson, L., Zagorska, I. (eds.). *Back to the Origin. New Research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki Cementery and Environment, North Latvia.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 52, p. 253-287.

Lillie, M. 2008. Suffer the children: «Visualising» children in the archaeological records. *British Archaeological Reports, International Series*, 1832: Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory, p. 33-43.

Murphy, E., Le Roy, M. 2017. Introduction: Archaeological Children, Death and Burial. In: Murphy, E., Le Roy, M. (eds.). *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses*. Society for the Study of Past Childhood, Monograph Series, 5. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, p. 1-18.

Mykhailova, N. 2020. Personal ornaments of the children in the Mariupol type cemeteries (Ukraine). In: Mărgărit, M., Boroneant, A. (eds.). *Beaty and the Eye of the Beholder. Personal adornments across the millennia.* Târgoviște: Cetatea de Scaun, p. 371-382.

Pettitte, P., Zvelebil, M. 2013. Biosocial archaeology of the Early Neolithic: Synthetic analyses of a human skeletal population from the LBK cemetery of Vedrovice, Czech Republic. *Journal of Anthropological Archaeology*, p. 313-329.

Pequart, M., Pequart, S. J., Boule, M., Vallois, H. 1937. *Teviec, station — necropole du Mesolithique du XVIII*. Paris: Archives de L'Institute de Paleontologie Humaine.

Scott, E. 1999. *The Archaeology of infancy and infant death*. Oxford: Archaeopress.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. *Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Bassin.* British Archaeological Reports, International Series, 383. Oxford: Archaeopress.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Lillie, M., Kovaliukh, M. M. 2002. The chronologie of the Mariupol-type cemeteries of Ukraine revisited. *Antiquity*, 76, p. 356-363.

Turek, J, 2000. Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society. In: Pavlů, I. (ed.). *In memoriam Jan Rulf*. Památky archeologické, Supplementum, 13. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Turek, J. 2013. Children in the burial rites of complex societies, In: Romanowicz, P. (ed.). *Child and Childhood in the Light of Archeology*. Wroclaw: Chronicon, p. 75-87.

Vanhaeren, M., D'Errico, F. 2000. Grave goods from the Saint-Germain-la Riviere burial. Evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic. *Journal of Anthropological archaeology*, 24, p. 117-134.

Zagorska, I., Meadows, J., Irsenas, M. 2018. New dates from Zveinieki burial ground graves with anthropomorphic and zoomorphic figurines. *Archeologia Baltica*, 25, p. 100-124.

REFERENCES

Alexeeva, T. I., Bader, N. O. (eds.). 2000. *Homo Sungirensis*. Mocow: Scientific World.

Alekshin, V. A. 1986. *Soczialnaya struktura i pogrebalnyj obryad drevnezemledelcheskix obshhestv*. Leningrad. Nauka.

Arsenev, V. R. 1991. O vosproizvodstve stereotipov polorolevogo povedeniya bambara. In: Bajburin, A. K. (ed.). *Etnicheskie stereotipy muzhskogo i zhenskogo povedeniya*. Sankt-Peterburg: Nauka, s. 29-38.

Berseneva, N. A., Gilmitdinova, A. X. 2013. Detskie pogrebeniya rannix kochevnikov Yuzhnogo Urala IV—II vv. do n. e. *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii*, 2 (21), s. 36-44.

Butanaev, V. Ya. 2006. *Tradiczionnyj shamanizm Khongoraya*. Abakan: KhGU im. N. F. Katanova.

Bodyanskij, O. V. 1951. Neoltichnij mogilnik bilya Nenasiteczkogo poroga. *Archeologia*, 5, s. 163-172.

Vasilev, I. B., Matveeva, G. I. 1979. Mogilnik u s. Sezzhee na r. Samare. *Sovetskaya arkheologia*, 4, s. 147-166.

Gurina, N. N. 1956. *Oleneostrovskij mogilnik*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 47. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Danilenko, V. N. 1955—1956. *Neolit territorii USSR*. Glava VI: Obshhie voprosy istorii neoliticheskogo naseleniya territorii Ukrainy. NA IA NAN Ukrainy, f. 26/41a.

Kotova, N. S. 1994. Mariupolskaya kulturno-istoricheskaya obshhnost. Dnepro-donskoe mezhdureche. *Arkheologichni pamyatki ta istorya starodavnogo naselennya Ukrainy*, 1, s. 41-43.

Makarenko, M. Ya. 1933. *Mariyupilskij mogilnik*. Kyiv: VUAN.

Mykhailova, N. R. 2017. *Kult olenya u starodavnih mislivciv Evropi ta Pivnichnoi Azii*. Kyiv : Stilos.

Mykhailova, N. R. 2019. Dytiachi pokhovannia Mariupolskoho typu: pytannia interpretatsii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zjizd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. S. 171-181.

Moskvina, M. V. 2013. Statusnyj simvolizm tradiczionnyx zhenskix ukrashenij tyurkskix narodov Sayano-Altaya. *Gumanitarnye nauki v Sibiri*, 3, s. 83-86.

Potekhyna, I. D. 1999. *Naselenie Ukrainy v epoxi neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Potekhyna, Y. D. 2006. Byoarkheolohycheskye rekonstruktsyy pervobytnoho naselenyia kontaktnykh zon yuha Vostochnoi Evropy. *Vestnyk antropolohyi*, 14, s. 90-98.

Rudins'kij, M. Ya. 1952. *Zvit Dniprogesivs'koï ekspediczii 1952 roku. Vovniz'kij pravoberezhnij mogil'nik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/14.

Rudinskij, M. Ya. 1955. Vovnigskie pozdneneoliticheskie mogilniki. *Kratkie soobshheniya IA AN USSR*, 4, s. 147-151.

Stolyar, A. D. 1955. Mariupolskij mogilnik kak istoricheskij istochnik. *Sovetskaya arkheologia*, 23, s. 16-37.

Telegin, D. Ya. 1957. *Issledovanie Vil'nyanskogo mogil'nika v 1956 g. i vopros khronologicheskogo raschleneniya neo-*

liticheskix mogil'nikov Nadporozhya. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/8.

Telegin, D. Ya. 1988. Raskopki v Yasinovatke. O periodizaczii mogilnikov mariupolskogo tipa. *Sovetskaya arkheologia*, 4, s. 5-17.

Telegin, D. Ya. 1991. *Neoliticheskie mogilniki Mariupolskogo tipa*. Kiev: Naukova dumka.

Terner, V. 1983. *Simvol i ritual*. Moskva: Nauka.

Albertsen, S., Petersen, E. 1976. Excavation of a Mesolithic cemetery at Vedbaek. *Acta Archaeologica*, 47, 1, p. 1-151.

Bacharov, K. (ed.). 2008. *Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: Archaeopress.

Boric, D., Cristiani, E. 2019. Taking beads seriously: Prehistoric Forager Ornamental traditions in Southeastern Europe. *Palaeoanthropology*, p. 208-239.

D'Errico, F., Vanhaeren, M. 2005. Criteria for Identifying Red Deer (*Cervus elaphus*). Age and Sex from Their Canines. Application to the Study of Upper Palaeolithic and Mesolithic Ornaments. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 211-232.

Garfinkel, A., Austin, D., Schroth, A., Goldsmith, P., Siva, E. 2016. Ritual, Ceremony and Symbolism of Archaic Bighorn Hunters of the Eastern Mojave Desert: Newberry Cave, California. *Rock Art Research*, 33, 2, p. 193-208.

Händel, M., Simon, U., Einwögerer, T., Neugebauer-Maresch, C. 2009. New excavations at Krems-Wachtberg — approaching a well-preserved Gravettian settlement site in the middle Danube region. *Quartär*, 56, p. 187-196.

Hausler, A. 1968. Burial customs of the ancient hunters and fishers of Northern Eurasia. *Arctic Anthropology*, V, 1, p. 62-67.

Kassam, A. 1999. Ritual and Classification: A Study of the Booran Oromo Terminal Sacred Grade Rites of Passage. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 62, 3, p. 484-503.

Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.

Larsson, L. 1989. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Scateholm, Southern Sweden. In: Bonsall, C. (ed.) *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the Third International Symposium*. Edinburgh: John Donald, p. 367-378.

Larsson, L., 2006. A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki. In: Larsson, L., Zagorska, I. (eds.). *Back to the Origin. New Research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki Cementery and Environment, North Latvia*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 52, p. 253-287.

Lillie, M. 2008. Suffer the children: «Visualising» children in the archaeological records. *British Archaeological Reports, International Series*, 1832: Babies Reborn: infant / child burials in pre- and protohistory, p. 33-43.

Murphy, E., Le Roy, M. 2017. Introduction: Archaeological Children, Death and Burial. In: Murphy, E., Le Roy, M. (eds.). *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses*. Society for the Study of Past Childhood, Monograph Series, 5. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, p. 1-18.

Mykhailova, N. 2020. Personal ornaments of the children in the Mariupol type cemeteries (Ukraine). In: Mărgărit, M., Boroneant, A. (eds.). *Beaty and the Eye of the Beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgovişte: Cetatea de Scaun, p. 371-382.

Pettitte, P., Zvelebil, M. 2013. Biosocial archaeology of the Early Neolithic: Synthetic analyses of a human skeletal population from the LBK cemetery of Vedrovice, Czech Republic. *Journal of Anthropological Archaeology*, p. 313-329.

Pequart, M., Pequart, S. J., Boule, M., Vallois, H. 1937. *Teviec, station — necropole du Mesolithique du XVIII*. Paris: Archives de L'Institute de Paleontologie Humaine.

Scott, E. 1999. *The Archaeology of infancy and infant death*. Oxford: Archaeopress.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. *Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Bassin*. British Archaeological Reports, International Series, 383. Oxford: Archaeopress.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Lillie, M., Kovaliukh, M. M. 2002. The chronologie of the Mariupol-type cemeteries of Ukraine revisited. *Antiquity*, 76, p. 356-363.

Turek, J, 2000. Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society. In: Pavlů, I. (ed.). *In memoriam Jan Rulf*. Památky archeologické, Supplementum, 13. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Turek, J. 2013. Children in the burial rites of complex societies, In: Romanowicz, P. (ed.). *Child and Childhood in the Light of Archeology*. Wroclaw: Chronicon, p. 75-87.

Vanhaeren, M., D'Errico, F. 2000. Grave goods from the Saint-Germain-la Riviere burial. Evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic. *Journal of Anthropological archaeology*, 24, p. 117-134.

Zagorska, I., Meadows, J., Irsenas, M. 2018. New dates from Zveinieki burial ground graves with anthropomorphic and zoomorphic figurines. *Archeologia Baltica*, 25, p. 100-124.

N. P. Mykhailova

SPECIAL CHILDREN. PERSONAL ORNAMENTS IN CHILDREN'S BURIALS OF MARIUPOL TYPE

The region of the Lower Dnieper was an outstanding landscape phenomenon in prehistoric times. During the Stone Age, this area had great economic and sacral significance. There are more than 20 Mesolithic and Neolithic cemeteries of the so called Mariupol type, located along the Lower Dnieper Rapids. The anthropological analysis demonstrated that the population of Middle Dnieper region belongs to the Proto-European large Europoid race. Periodisation of the Mariupol type cemeteries have two periods: Early Mariupol: 7000—5500 cal BC and Late Mariupol: 5500—4000 cal BC. The burials of the Mariupol type have outstanding grave goods. Raw materials used for used for manufacturing adornments were deer canines, carp fish teeth, stone, pearls and shells. Some burials yielded notched decorated canines. The most outstanding feature of the Mariupol type funerary adornments is the large number of items made from modified boar tusks. Most of them were found in the Mariupol cemetery. These artifacts, which may have marked the membership to a certain group, occurred equally both in adult and children burials. Child burials of the Mariupol type yielded specific funerary adornments. Sometimes they were as rich as those of the adults, but in some cases they were the richest. Personal ornaments, semantically identifying the important parts of a child's body, were the marker of clan or lineage affiliation, age differentiation or biological stage. Burials with indicating features of a special sacral character are very significant also. The availability of children burials, which have more abundant funerary adornments then the adults, or were the only burials with grave goods in the cemetery need a more thorough study.

Keywords: Mariupol type cemeteries, Neolithic, children's burials, personal ornament, grave goods.

Одержано 7.04.2020

МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

MYKHAILOVA Nataliia R., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada Ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6204-0487, e-mail: medzie.nataliiamykhailova@gmail.com.

УДК 903.3(4)”636” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.13

Н. Б. Бурдо

ІНТЕР’ЄР В АРХІТЕКТУРІ КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ (проблеми вивчення, інтерпретації та реконструкції)

У статті йдеться про основні проблеми вивчення, інтерпретації й реконструкції інтер’єру в архітектурі Трипілля-Кукутені.

Ключові слова: *Трипілля-Кукутень, інтер’єр, домобудування, архітектура, сакральні традиції.*

Вступ. Термін «інтер’єр» означає архітектурно й художньо оздоблену внутрішню частину будинку, що забезпечує комфорт людині та визначає функціональне призначення приміщення. З моменту виникнення жител облаштування приміщення було пов’язане із такими факторами як: ефективність виконання повсякденних справ, безпека та атмосфера для відпочинку. Для житла архаїчних та традиційних культур («народне або сільське житло»), отже й для трипільського житла, характерне синтетичне поєднання житлово-побутової, господарської та сакральної сфери. Таким чином можливо виділити два основні пов’язані між собою аспекти традиційного / архаїчного інтер’єру: функціональну та сакральну, обидва вони мали також і естетичне навантаження.

До конструкцій інтер’єру дослідники культурного комплексу Трипілля-Кукутень зверталися у зв’язку з вивченням архітектури. Як правило, в публікаціях не приділено достатню увагу особливостям фіксації, інтерпретації та реконструкції таких археологічних об’єктів. Тому, на нашу думку, це питання потребує особливої уваги.

Головним джерелом для вивчення трипільської архітектури, зокрема й інтер’єру, є об’єкти, досліджені під час розкопок. Виявлення деталей інтер’єру серед залишків конструкцій жител можливе за умови врахування двох факторів. По-перше — це розуміння загальної концепції трипільської архітектури і уявлення про конструктивні особливості будівель та етапи їх функціонування, а по-друге — досконалості фіксації під час польових досліджень.

У нашому дослідженні ми виходимо з концепції трипільського домобудування Маркевіча — Зіньковського, що була сформульована наприкінці 1960-х — 1970-х рр. (Бурдо 2012). Згідно її, для архітектури Трипілля характерні глиняно-дерев’яні житла прямокутної форми з розвиненою горизонтальною та вертикальною структурою. На заключному етапі існування житла перетворювали на сакральні об’єкти. У них певним чином розкладали різний інвентар перед ритуальним спаленням всього поселення. Саме ритуал спалення поселень, що був обумовлений священним циклом оновлення, забезпечив ту збереженість та різноманітність залишків глиняних конструкцій трипільських будівель, яку спостерігають археологи. Ритуальна пожежа законсервувала як глиняні деталі інтер’єру, так й глиняні конструкції. Таким чином інтер’єр, виявлений під час розкопок, відповідає фінальній стадії функціонування будівлі у якості ритуального об’єкту (Бурдо 2007).

Джерела та засади досліджень. Звертаючись до реконструкції інтер’єру трипільських жител необхідно враховувати, що розкопки фіксують лише ті конструкції, які археологізуються, тобто з таких матеріалів, як глина (випалена), камінь, тощо. Решта деталей внутрішнього вбрання трипільської хати не збереглася до наших днів та може бути встановлена гіпотетично на основі етнологічних відомостей.

Інтер’єр трипільських будівель не є даністю, як інтер’єр народної/традиційної архітекту-

© Н. Б. БУРДО, 2020

ри, до якої фактично він належить. Отримати уявлення про нього можливо лише завдяки кільком етапам дослідження. Основні етапи вивчення інтер'єру давніх споруд від археологічних об'єктів до реконструкції деталей внутрішнього простору будівель такі:

• *польові дослідження* та вдосконалена *фіксація* у польовій документації виявлених конструкцій інтер'єру;

• *інтерпретація* виявлених археологічних об'єктів;

• *реконструкція* виявлених конструктивних елементів — кінцева мета дослідження, яка може бути здійснена на основі інтерпретації археологічних об'єктів із застосуванням методики вивчення будівель, вироблених етнологією.

Дослідження інтер'єру трипільських будівель вимагає враховувати також і ту обставину, що усі відомі нам будинки на фінальному етапі свого існування були перетворені на сакральні об'єкти та спалені під час ритуалу залишення поселення (Бурдо 2003; 2007).

Відомості з польових досліджень. Головним джерелом для вивчення інтер'єру є об'єкти, виявлені під час розкопок. Виділення деталей інтер'єру серед залишків конструкцій жител можливе за умови врахування двох факторів. По-перше, це розуміння загальної концепції трипільської архітектури і уявлення про конструктивні особливості будівель та етапи їх функціонування, а по-друге, досконалої фіксації під час польових досліджень.

Для уявлення розташування конструкцій інтер'єру у приміщеннях будівель принцип реконструкції має вирішальне значення. Якщо під час розкопок не враховано фактор розподілу залишків конструкцій споруд, інтер'єру, знахідок по поверхам, то часто з наявної польової документації та опису об'єктів неможливо достовірно встановити, які деталі інтер'єру на якому рівні знаходилися.

Приміром, на фото підвищень у житлі 17 Володимирівки (Пассек 1949, рис. 44: а) чітко видно, що прямокутне підвищення, оточене бортиком, знаходилося на земляній долівці, а хрестоподібний жертовник на підлозі другого поверху. Ще одним прикладом може бути житло 1 поселення Поливанів Яр III, де виявлено рештки кількох печей та підвищень (Пассек 1961, с. 108; Попова 2003, с. 15—20). Але недостатньо повна інформація про знаходження деталей інтер'єру, а також неузгодженість опису об'єкту з його польовими кресленнями, не дозволяє з'ясувати, які конструкції були на першому, а які на другому поверсі. Судячи з того, що поди печей були виявлені на шарі глиняної обмазки міжповерхового перекриття, вони знаходилися на другому поверсі. Підвищення, оточені бортиками, часто споруджені на земляній долівці. Щодо круглих та прямокутних підвищень, що «оточували печі», то встановити їх розміщення по поверхам неможливо.

Керамічні моделі будівель — допоміжне джерело для реконструкції інтер'єру трипільських жител конкретних локально-хронологічних груп. Деталі інтер'єру відображено на моделях відкритого типу, знахідки яких пов'язані із поселеннями переважно томашівської, а у одному випадку чечельницької груп. Такі деталі інтер'єру моделей, як піч, хрестоподібний жертовник та подіум стандартні та стабільно зображені на певних місцях у приміщенні (Бурдо 2005, с. 107, 108). Певною мірою розташування жертовників та подіумів, а також печей на моделях іноді співпадає з аналогічними конструкціями, тобто черенями вогнищ, подіумами, жертовниками, виявленими під час розкопок будівель на поселеннях володимирівської (Пассек 1949, с. 82—89) й томашівської (Шмаглий, Видейко 2001—2002, рис. 14, 19, 20) груп.

В етнології для систематизації жител народної або традиційної архітектури певних кліматичних зон враховують матеріал будівництва та горизонтальне і вертикальне планування будівель, а іноді — й особливості інтер'єру. Взагалі інтер'єр традиційних жител на пряму залежить в основному від трьох факторів: кліматичної зони, будівельних матеріалів, планування.

В конструктивному плані більшість з розкопаних трипільських жител відносяться до глиняно-дерев'яних будівель, прямокутних в плані, з розвиненім горизонтальним та вертикальним плануванням, тобто складаються з кількох приміщень (камер) на нижньому та верхньому поверсі. Розкопки десятків споруд та керамічні моделей будівель дають підстави вважати, що найпоширенішим у трипільській архітектурі була конструкція будинку з вертикальним розвитком, прямокутного в плані, одно або багатокамерного.

Будівельним матеріалом майже для всіх відомих нам конструкцій інтер'єру була глина (земля, суглинок) різних ґатунків. Відомості про використання деревини дають відбитки різноманітних дерев'яних конструкцій на глиняній обмазці, а глиняні деталі та конструкції збереглися завдяки випалу у ритуальній пожежі. Очевидно, що ці конструкції існували у невипаленому вигляді, але дійшли до нас у випаленому стані, отримавши випал під час ритуального спалення будівель.

Стан залишків конструкцій трипільських будівель Трипілля-Кукутень далеко не завжди дає можливість отримати інформацію про інтер'єр, а у тих випадках, коли конструкції інтер'єру виявлені, чітко зрозуміти їх функціональне призначення. Слід також зауважити, що не у кожному з розкопаних будівель виявлено конструкції інтер'єру.

Деталі інтер'єру, створені з використанням з глини. За формальними ознаками можливо виділити такі деталі інтер'єру з глини:

• різноманітні підвищення («вимостки»);
• спеціальні глиняні ємності-сховища;
• печі.

Глиняні підвищення. Різноманітні за конструкцією, формою, розмірами вони є найбільш розповсюдженими деталями інтер'єру в будівлях Трипілля-Кукутень. За матеріалом підвищення розділяються на три основних типи: з глини різних ґатунків, без рослинної домішки; з глини з домішкою полови; комбінованої конструкції з використанням для основної частини підвищення чистої глини, а для бортика — глини з домішкою полови (за такими конструкціями в історіографії закріпилася назва «корита»). Подібні підвищення дійшли до нас у вигляді одного або кількох шарів обпаленої глини, що розтріскалися на окремі фрагменти — «плитки». Іноді зафіксовано фарбування поверхні підвищень (Пассек 1949, с. 58) червоною фарбою та декору прокресленими лініями.

За конструктивними особливостями можливо виділити одношарові або багатошарові підвищення; підвищення, в основі яких покладена галька, або камені; підвищення, в основі яких покладено фргментований посуд; підвищення, оточені бортиком (карнизом). Нашарування глини пов'язане з ремонтом підвищень.

Висота підвищень становить від 0,05 до 0,3 м, площа — від 0,6 до 5 м^2. У плані підвищення прямокутні (рисунок: II), квадратні, круглі (рисунок: III, V), хрестоподібні. Як окремі типи підвищень слід розглядати:

• підвищення з чистої глини прямокутні або круглі в плані;
• підвищення з бортиками (рисунок: VI);
• видовжені прямокутні конструкції — подіуми;
• хрестоподібні підвищення.

Різні типи підвищень могли бути розміщені на земляній долівці першого поверху, або на глиняній обмазці перекриття на підлозі другого поверху. Частіше у одному приміщенні знаходять одне підвищення, але зафіксовано випадки, коли поруч розташовані два підвищення різної форми, або різних типів.

Різноманітні за конструкцією, формою та розмірами підвищення виявлено в будівлях різних поселень починаючі з найдавнішого етапу Прекукутень-Трипілля А і до фіналу Трипілля СІІ. Приведемо кілька прикладів різних підвищень в будівлях Прекукутень-Трипілля А.

Підвищення з чистої глини прямокутні або круглі в плані, зокрема й підвищення з бортиком виявлено у найдавніших поселеннях Прекукутень-Трипілля А Бернашівка (Збенович 1980, с. 26, рис. 15—17), Окопи (Збенович 1989, рис. 26—27; с. 35; 40; 207), Кошерниця (Маркевич 1986, с. 29—31), Тимкове (Бурдо, Відейко 1985), Ленківці (Черниш 1959, с. 10, 13, 14), Тирпешть, Исая (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 551—557).

Подібні типи підвищень відомі і для інтер'єру будівель Кукутень А — Трипілля ВІ, зокрема Поливанів Яр III (Попова 2003, с. 15—19), Незвисько II (Черныш 1962, с. 31), Василівка (Шумова 2001, с. 114), Куконешть Вехи (Lazarovici, Lazarovici, Ţurcanu 2009, p. 100, fig. 2), Березівська ГЕС (Цыбесков 1964, с. 170—172), Аріушд (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 182), Дрегушень (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 188), Хебешешть, Тирпешть (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 207), Руджиноаза (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 209, 214), Фетешть (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 212), Скинтея (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 209), Трушешть (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 236). Рештки підвищень з прокресленим декором зафіксовано в житлі 8 поселення Скинтея та в житлі 1 поселення Берешть (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 210, 230).

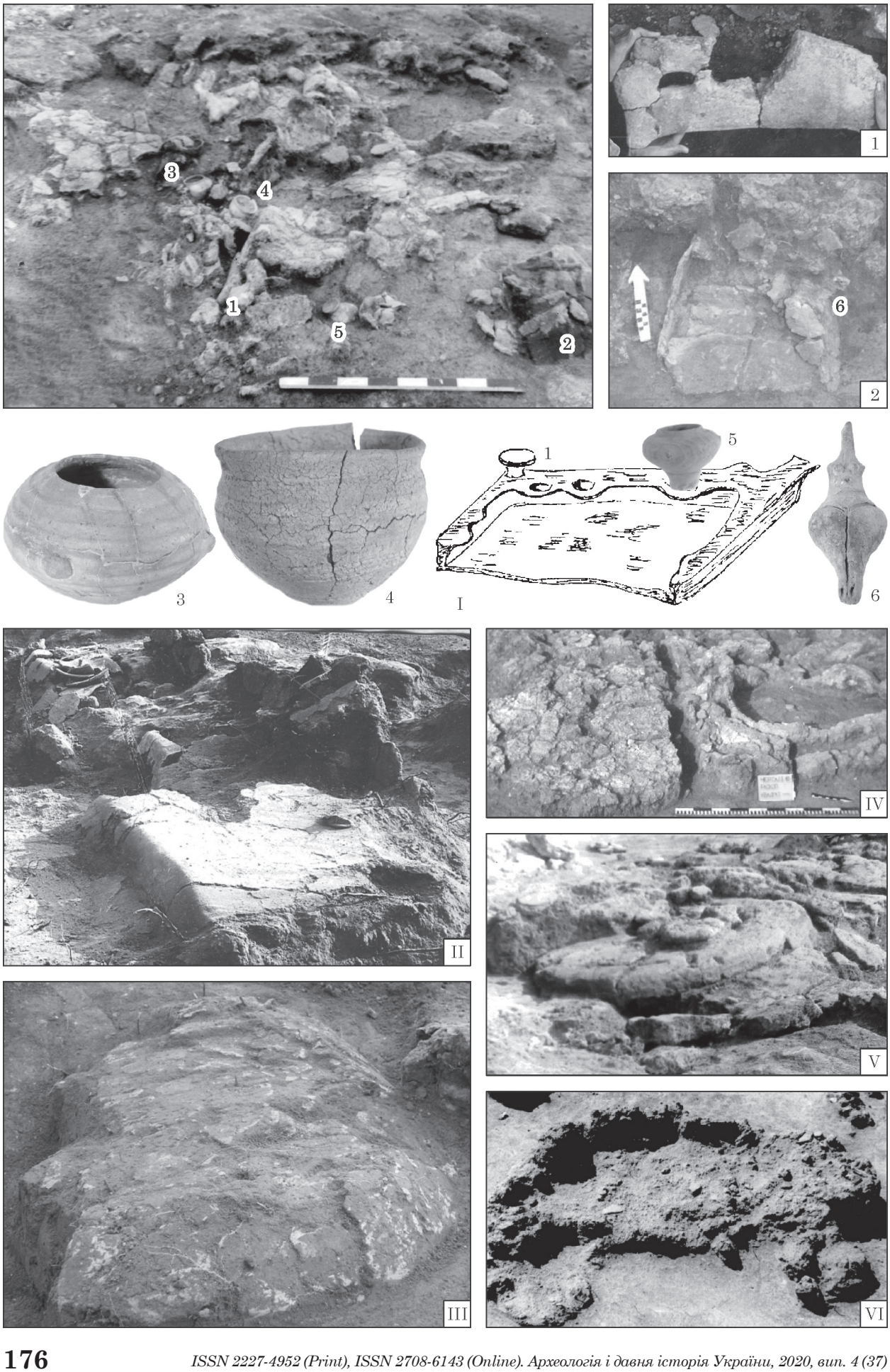
Різні типи підвищень характерні для будівель часу Кукутень А—В — Трипілля ВІ—ВІІ різних регіонів. Вперше підвищення — круглі «столоподібні» конструкції, відкрив В. В. Хвойко під час розкопок у Подніпров'ї (Хвойко 2006, с. 50, 96, 137). Підвищення різної форми виявлено на поселеннях Коломийців Яр (Відейко, Бурдо 2007, рис. 1, 3), Онопріївка (Савченко, Цвек 1990, с. 102, 103), Шкарівка (Цвек 2006, с. 20, 54), Радулян Вехі зафіксоване прямокутне підвищення (Lazarovici, Lazarovici, Ţurcanu 2009, p. 140, fig. 3), Кліщів (Заец, Рыжов 1992, с. 57—59, 13—14, 46), Кукутень-Димбул Морій (Lazarovici, Lazarovici, Ţurcanu 2009, p. 107, fig. 2).

Для періоду Трипілля ВІІ, СІ — Кукутень В підвищення різного типу зафіксовано в житлах різних локально-хронологічних груп, зокрема у Бринзенах VIII (Маркевич 1981, с. 87), Жуківцях (Хвойка 1901, рис. 70), Коломийщині II (Пассек 1949, с. 58), Колодистому II (рис. 1: II, Небелівці (Видейко и др. 2013), Володимирівці (Пассек 1949, с. 82—89), Poduri — Dealul Ghindaru (Lazarovici, Lazarovici, Ţurcanu 2009, p. 137, fig. 5), Тальянках, Майданецькому (Шмаглий, Видейко 2001—2002) та багатьох інших.

Для етапу Трипілля СІІ підвищення виявлено в будівлях бринзенської (Маркевич 1981), косенівської, троянівської груп (рисунок: VI).

Висловлені припущення, що різноманітні підвищення мали господарські функції були «робочими місцями», слугували для приготування їжі, помелу зерна. Втім, конструкція підвищень всіх типів, їх мала висота та матеріал (невипалена глина) виключають можливість їх утилітарного використання. Більш слушною є думка, що вони були вогнищами та / або вівтарями. Власне, інтерпретація підвищень як вогнищ —вівтарів типова для дослідників Кукутень та інших нео-енеолітичних культур (Kovács 2010).

Особливий підтип потужних підвищень з каолінітової глини площею 4—5 м^2 товщиною

1
2
3
4
5
6
I
II
III
IV
V
VI

Конструкції інтер'єру в будинках Трипілля-Кукутень: I — вогнище-вівтар в житлі 2 поселення Тимкове, фото автора (1 — деталі фігурного бортика; 2 — пірамідальна ємність-сховище; 3—5 — посудини, що стояли на вогнищі; 6 — жіноча фігурка); II — прямокутне підвищення на земляній долівці, поселення Колодисте II (за Спицин 1904); III — кругле підвищення, поселеня Коломийців Яр; IV — залишки печі, поселення Черкасів Сад II (за Поліщук 2004); V — кругле підвищення на другому поверсі житла поселення Бринзень VIII (за Маркевич 1985); VI — підвищення з бортиком, Троянів (фото з особистого архіву М. М. Шмаглія)

0,2—0,3 м характерний для другого поверху жител небелівської та томашівської груп. Ці підвищення були виявлені у більшості досліджених будинків Майданецького, та слугували опалювальними пристроями — вогнищами. Конструкція з шару каолінітової глини об'ємом 0,8—1,2—1,5—1,8 м^3 мала велику теплоємність та добре зберігала тепло.

Підвищення — вогнища завжди пов'язані з основними приміщеннями другого поверху, розміщені зазвичай біля довгої стіни або у куті, причому в одному приміщені частіше за все було тільки одне таке підвищення. Наприклад, в кожному з двох приміщень комплексу 4 Майданецького було виявлено по одному підвищенню розмірами 2,2 × 2 і 2 × 1,7 м товщиною 0,05—0,07 м. Лише в одному випадку таке підвищення зафіксоване у вхідній частині житлового комплексу И (Шмаглий, Видейко 2001—2002, рис. 12).

Підвищення-подіуми («лави») відрізняються великою довжиною та малою шириною і розташовані вздовж стін будівель, отримали назву «подіуми». Більшість з них видовженої прямокутної форми, але відомі й Г-подібні в плані. Найраніші підвищення-подіуми зафіксовано в будівлях поселення Тирпешть у шарах Прекукутень III (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 551) та Кукутень А (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 207), вони Г-подібні в плані, розташовані у кутах приміщень. У комплексі М протоміста Майданецьке зафіксоване розташування подіуму по периметру всього приміщення другого поверху (Шмаглий, Видейко 2001—2002). Частіше за все подіуми було розміщено на другому поверсі будівель. Подіуми завжди пов'язані з іншими інтер'єрними конструкціями, зокрема квадратними підвищеннями або піфосами. Подіуми з піфосами зображені на моделях будівель томашівської групи (Бурдо 2005) та моделі з теля Овчарово (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 139).

Хрестоподбні підвищення типові для інтер'єру будівель володимирівської, небелівської та томашівської груп. Присутні вони також й на керамічних моделях томашівської, а у одному випадку і чечельницької групи. Зафіксовано фарбування їх червоною вохрою та орнаментація прокресленими лініями. Хрестоподібні підвищення як серед руїн жител, так й на керамічних моделях розташовано по центральній вісі приміщення під торцевою стіною навпроти входу. У житлах Володимирівки (Пассек 1949, рис. 44: а: 2, 3; 44: б: 5) та Майданецького ці хрестоподібні підвищення розміщувалися на другому поверсі. Біля хрестоподібних підвищень знайдено розвали піфосів, а одне з підвищень складалося з трьох частин (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 68, 69; рис. 10). У небелівському храмі хрестоподібні підвищення були розташовані на першому поверсі.

У культурі Кукутень зафіксовано два хрестоподібних підвищення, Це вогнище на поселенні Stbnca Ştefâneşti (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 213) та вівтар з круглим заглибленням по центру з житла у телі Poduri — Dealul Ghindaru (Kovács 2010, fig. V: 1). Фрагменти хрестоподібного підвищення, яке вважають вогнищем, виявлено Кукутень. Хрестоподібні підвищення дослідниками слушно вважаються жертовниками.

Спеціальні глиняні ємності-сховища. На етапі Прекукутень-Трипілля А вони представлені знахідками прямокутних в плані конструкцій з Сабатинівки II (Бурдо 2018, рис. 2: 2) та Тимкова (Бурдо, Відейко 1985). Розповсюдженіші ємності-сховища, які отримали назву піфоси. Вони були виготовлені з глини з домішкою полови стрічковим способом, сконструйовані безпосередньо на підлозі другого поверху. В Майданецькому зафіксоване фарбування їх поверхні червоною вохрою та декор у вигляді тонких прокреслених ліній (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 80, 69). У житлах та на моделях піфоси розміщені на подіумах та підвищеннях.

Печі. Починаючи з 1930—40 рр. при розкопках глинобитних жител Трипілля залишками печей дослідники вважали аморфні скупчення глиняної обмазки, випаленої до стану шлаку. Як приклад, можна навести інтерпретацію окремих ділянок випалених решток конструкції жител з поселення Ленківці (Черниш 1959, с. 12, 13). При цьому конструктивні деталі печей у цих скупченнях зазвичай не виявляли.

Попри це, у реконструкціях жител Т. С. Пассек на місці таких знахідок були зображені печі, конструкція яких відтворювала печі з керамічних моделей будівель. У одному з приміщень житла 2 поселення Коломийщина I реконструйована наявність трьох печей (Пассек 1949, рис. 38: а, б; 72). Ці випадки помилкових інтерпретацій ми не розглядаємо. Втім, у публікаціях присутня інформація про фіксацію залишків конструкцій, які слушно вважати купольними печами.

Важливо, що печі зображено на керамічних моделях будівель томашівської групи, а та-

кож інших культур, приміром з телю Овчарово (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 139), Анзабегово та Ситогроя Трушешть (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 353). На томашівських моделях піч зображена у правому куті біля входу, у інших випадках праворуч у дальньому куті, або по центру біля стіни. Судячи із зображень на моделях будівель, купол печі міг бути оздоблений різними скульптурними деталями. Фрагменти декоративного карнизу від печі виявлено у Кліщеві (Заец, Рыжов 1992, с. 40). Декор простежений також для печей, досліджених у будівлях культури Тиса (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 599).

Залишки печей в будівлях виявляють дуже рідко. Чітко встановлені місця черенів, а купол печі представлений лише фрагментарно. Судячи з даних розкопок та зображень на моделях, овальним або на півовальним череням відповідав сферичний купол, а прямокутні черені мали кубічний купол. Склепіння печі могло бути каркасним, про що свідчать відбитки прутів на глиняних фрагментах, або виготовленим з глини стрічковим способом, як у печей з Варварівки VIII (Маркевич 1981, с. 132).

Найдавніші глиняні конструкції, які можна вважати печами, виявлено на поселенні Прекукутень-Трипілля А Кошерниця. Черінь з глини з домішкою піску мав розміри 0,6 × 0,6 м, товщину 0,35 м. На черені було виявлено фрагменти склепіння печі з глини з домішкою полови, що виготовлено стрічковим способом (Маркевич 1986, с. 29—31). В цьому ж приміщенні В. І. Маркевич виявив рештки двох артефактів з глини з домішкою полови. Вироби пірамідальної форми на чотирьох невисоких ніжках, основа їх прямокутна, із заокругленими кутами, розмірами 40—50 см, висота їх 40—50 см. Дослідник вважав ці вироби купольними переносними печами (Маркевич 1986, с. 30, рис. 1: 5).

У житлі ранньотрипільського поселення Багринешть VII виявлено частину череня овальної форми, частину припічка, нижня частина стінок склепіння, а на черені його фрагменти. Черінь та припічок намащені на земляну підсипку висотою 10 см (Мельничук 1992, с. 46—48; рис. 1: 1, 2).

Найбільшу кількість печей виявлено на поселенні Трипілля BI-BII Кліщів. Черені було споруджено на підвищенні з піску та глини на першому поверсі. Форма печей та їх розміри були стандартними. В плані вони мали форму напівовалу, приблизні розміри — 1,4 × 1,3, 1,6 × 1,3 м. Черінь печей був з чистої глини, 0,02—0,03 м завтовшки, а сферичне склепіння, товщиною до 0,05 м, представлене уламками глиняної обмазки з домішкою полови з відбитками від дерев'яного каркасу. Рештки печі (рисунок: IV) зі склепінням без каркасної конструкції виявлено на поселенні чечельницької групи Черкасів Сад II (Бурдо, Полищук 2013, с. 63).

У деяких багатокамерних житлах були приміщення без печей, а в інших в окремих камерах було по дві, а в одному випадку, три печі в одній будівлі (Заец, Рыжов 1992, с. 57—59). Наявність 2—3 печей у різних камерах будинку спостерігається в інших нео-енеолітичних культурах. Печі зі сферичним склепінням виявлено у неолітичних та енеолітичних культурах південно-східної Європи. Зокрема на поселеннях культури Гумельниця (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 102—105), на першому поверсі житла поселення Gorzsa та Herpбly культури Тиса (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 597, 599). Групу з трьох купольних печей виявлено в житлі поселення Zortenţu Mare періоду Вінча C1 (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 184, 185). Комплекс схожих печей виявлений на поселені культури Кьореш Альшон'єк-Батасек. Вважають, що це печі для приготування їжі, які після використання були пов'язані із поховальними ритуалами (Банффи 2014, с. 140).

В цілому конструкція та відносно невеликі розміри виявлених у трипільських житлах печей та їх керамічні моделі дозволяють припускати, що вони були в першу чергу спеціалізованими печами для приготування їжі, близьким по функціональним особливостям до тандиру. Безумовно, вони також обігрівали приміщення.

Особливо цікавими є будівлі із комплексом конструкцій інтер'єру. Зокрема, такий представлений в житлі 2 поселення Тимкове (рисунок: I). На першому поверсі у південно-східній частині знаходилося вогнище з черенем з чистої глини товщиною 0,05 м, прямокутне в плані розмірами 2,5 × 1,5 м (рисунок: II). З трьох боків черінь був оточений масивним фігурним бортиком з глини із домішкою полови. На фрагментах цієї конструкції та поруч з нею було знайдено декілька посудин невеликого розміру. Бортик виготовлений із глини з домішкою полови, його товщина 10 см, висота — 20 см. У ньому було зроблено фігурні вирізи для встановлення невеликих посудин, знайдених поруч. Перед вогнищем знайдено розвали двох ємностей-сховищ, зроблених з глини з домішкою полови. Ємність у формі усіченої піраміди, товщина стінок — 0,01 м, в плані квадратна, розміром 0,3 × 0,3 м, висотою 0,4 м. Серед уламків конструкцій вогнищевої споруди та ємностей-сховищ виявлено дві жіночі фігурки та стільці-трони. Фігурне оформлення бортику вогнища-вівтаря, спеціально розставлений посуд, знахідки статуеток підкреслюють культове призначення виявленого у житлі комплексу конструкцій інтер'єру (Бурдо,Відейко 1985).

Певна стандартизація таких конструкцій інтер'єру як вогнища, подіуми, піфоси, та їх розташування у приміщеннях типова для будівель томашівської групи. Зокрема, це показує приклад архітектури Майданецького (Шмаглий, Видейко 2001—2002). Деякі будівлі тут

вирізнялися багатством конструкцій інтер'єру, які складали певні комплекси. В приміщенні другого поверху житла 2 «Ж», яке було удвічі ширше за звичайне, у північно-західному куту біля торцевої стіни виявлено хрестоподібний жертовник, поруч з яким вздовж довгої стіни стояли вишикувані в ряд чотири піфоси. Горловини піфосів були закриті мисками та великого розміру кубкоподібною посудиною. В центрі приміщення знаходилися два підвищення, одне з яких мало бортик. Поруч з цім підвищення виявлене ще одну конструкцію розмірами 1 × 1,8 м з бортиком висотою 0,2 м. Поруч також стояло два піфоси (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 68, 69, рис. 10). В житлі 3 «Ж» під торцевою стіною були виявлені залишки вівтаря (збереглися 3 лопаті), по центру біля південно-східної стіни підвищення-вогнище, а по центральній довгій вісі будівлі в південно-західній частині — ще одне підвищення (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 69, рис. 10).

У розташованих в ряд житлових комплексах 4, «У», «П», «О» до комплексів інтер'єру входили підвищення-вогнища, підвищення-подіуми, підвищення вівтарі та піфоси (Шмаглий, Видейко 2001—2002, рис. 14). Натомість у ряді з шести досліджених жител «Ю», «Я1», «Я2», № 1—3 в усіх випадках були виявлені підвищення-вогнища, у чотирьох випадках — підвищення вівтарі, а у одному — підвищення-подіум (Шмаглий, Видейко 2001—2002, рис. 19, 20).

Інші елементи інтер'єрів. До інтер'єру відносять також оформлення проходів — глиняну обмазку одвірків, порогів, фарбування стін та підлоги, що зафіксовано найбільше на поселеннях томашівської групи, зокрема в Майданецькому (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 73).

Різноманітні скульптурні елементи у оздобленні інтер'єру зафіксовано у будівлях культури Кукутень на поселення Мерджинень, Трушешть, Ариушд (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 229, 235, 237).

Глиняні деталі інтер'єру характерні для архітектури нео-енеолітичних землеробських культур південно-східної Європи.

Особливо часто їх фіксують у будівлях, що були спалені у ритуальних пожежах. Глиняні конструкції інтер'єру, зокрема й у вигляді прямокутних та круглих в плані підвищень, зафіксовані в будівлях неолітичних культур Хаманджія III (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 459), Боян (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 526—529), Ведастра (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 513), різних варіантів та періодів культури Вінча (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 182—189, 328—336, 366, 367, 432, 433, 492, 493).

Квадратне глиняне підвищення, навкруги якого були сконцентровані культові предмети, знайдено в телі Vésztő-Mágor культури Тиса. Різної форми підвищення було виявлено в приміщеннях першого та другого поверху житла у телі Herpбly культури Tisa (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 599). Напівовальні конструкції виявлень в житлі поселення Suplac-Corău (Lazarovici, Lazarovici 2007, I, p. 615—620). В епохи мідного віку інтер'єр з глини зафіксований у будівлях культур Селкуца (Lazarovici, Lazarovici 2007, II, p. 72—73), Коджедермен-Караново-Гумельниця (Lazarovici, Lazarovici, 2007, II, p. 91—99; 110, 113, 117, 119, 122, 137, 144).

Проблеми вивчення, інтерпретації та реконструкції. Вивчення конструкцій інтер'єру жител Кукутень-Трипілля показує спадковість традиції від раннього до пізнього етапу культури.

Збереженість конструкцій інтер'єру жител Кукутень-Трипілля обумовлена традицією ритуального спалення поселень внаслідок циклічної зміни їх локалізації. Для безпосереднього дослідження інтер'єру доступні лише глиняні конструкції.

За формою та конструкцією такі об'єкти можна класифікувати як підвищення, спеціальні ємності-сховища та елементи оформлення приміщень. Функціональне призначення різноманітних глиняних конструкцій інтер'єру встановлюють переважно гіпотетично. Тому їх інтерпретація та реконструкція можуть бути більш менш вірогідними. Всі інтер'єрні деталі мали у певній мірі культове навантаження, що обумовлене сакралізацією житлового простору в традиціях архаїчних культур. Деякі з них можуть бути інтерпретовані як опалювальні пристрої.

Аналіз інтер'єру жител Кукутень-Трипілля свідчить про єдність архітектурної традиції від раннього до фінального етапу, упродовж V—IV тис. до н. е. Витоки цієї традиції, пов'язані з інтер'єром та ритуальною сферою жител та поселень, знаходяться у найдавніших неолітичних культурах Європи VI тис. до н. е. та їх попередниках — хліборобських культурах Анатолії.

ЛІТЕРАТУРА

Банффи, Э. 2014. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна и роль первых земледельцев Задунавья в европейском неолите. *Stratum plus*, 2, с. 115-182.

Бурдо, Н. Б., 2003. Сакральный аспект архитектуры трипольских протогородов. В: *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвин-пресс, 18-21.

Бурдо, Н. Б. 2005. Керамические модели построек трипольской культуры. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 4, 92-113.

Бурдо, Н. Б., 2007. Реконструкція будівель трипільської культури. Методика та концепції. В: Відейко, М., Кот, С. (ред.). *Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. До 100-річчя із дня народження О. Ольжича*. Київ: Віпол, с. 29-48.

Бурдо, Н. Б. 2012. Личностный фактор в исследовании проблем трипольского домостроительства. *Археологія і давня історія України*, 9, с. 68-77.

Бурдо, Н. Б. 2018. Раннетрипольское святилище в Сабатиновке II. Проблема интерпретации строительных остатков Триполья. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 39-45.

Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 1985. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області. *Археологія*, 52, с. 78-86.

Бурдо, Н. Б., Полищук, Л. Ю. 2013. Трипольская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса, с. 43-84.

Відейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. 2007. Рятувальні дослідження в ур. Коломійців Яр між с. Копачів та Перше Травня Обухівського району Київської області. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 110-114.

Видейко, М., Чапмен, Дж., Гейдарская, Б., Бурдо, Н., Овчинников, Э., Пашкевич, Г., Шевченко, Н. 2013. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, с. 97-123.

Заец, И. И, Рыжов, С. Н. 1992. *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге*. Киев.

Збенович, В. Г. 1980. *Поселение Бернашевка на Днестре: к происхождению трипольской культуры*. Киев: Наукова думка.

Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Маркевич, В. И. 1985. *Далекое — близкое*. Кишинев: Штиинца.

Маркевич, В. И. 1992. Раннетрипольское поселение Кошерница I. *Археологические исследования в Молдавии в 1986 г.*, с. 28-45.

Мельничук, И. В. 1992. Исследования на раннетрипольском поселении Багринешты VII. *Археологические исследования в Молдавии в 1986 г.*, с. 45-58.

Поліщук, Л. Ю. 2004. Черкасів Сад II. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. II. Київ, 597-599.

Савченко, Н. А., Цвек, Е. В. 1990. Поселение Оноприевка I и его место в системе Триполья Буго-Днестровского Междуречья. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара*. Тальянки; Веселий Кут; Майданецкое, с. 102-104.

Спицын, А. А. 1904. Раскопки курганов близь с. Колодистого. *Известия ИАК*, 12, с. 119-126.

Хвойка, В. В. 1901. Каменный век Среднего Приднепровья. В: *Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году*. 1. Москва, с. 730-812.

Хвойко, В. В. 2006. Кам'яний вік Середнього Подніпров'я. В: *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. І. Київ, с. 27-37.

Цыбесков, В. П. 1964. Обряд акротиния в культуре трипольских племен. *Материалы по археологи Северного Причерноморья*, 8, с. 170-176.

Шмаглий, Н. М., Видейко, М. Ю. 2001—2002. Майданецкое — трипольский протогород. *Stratum plus*, 2, с. 44-140.

Шумова, В. О. 2001. Житлові комплекси поселення Василівка. *Магістеріум: Археологічні студії*, 6, с. 112-220.

Kovács, A. 2010. Statistic analysis on the Neolithic and Eneolithic shrine hearths from south-eastern Europe. *Angvstia*, 14: Arheologie, p. 11-26.

Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh. 2007. *Arhitectura Neoliticului şi Epocii Cuprului din România, Epoca Cuprului*. I, II. Iaşi: Trinitas.

Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Ţurcanu, S. (eds.). 2009. *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*. Iaşi: Palatul Culturii.

REFERENCES

Banffi, E. 2014. Nachalo osedlogo obraza zhizni v zapadnoj chasti Karpatskogo bassejna i rol pervykh zemledelcev Zadunavya v evropejskom neolite. *Stratum plus*, *2*, s. 115-182.

Burdo, N. B., 2003. Sakralnyj aspekt arhitektury tripolskih protogorodov. In: *Tripilski poselennya-giganti. Materiali mizhnarodnoyi konferenciyi*. Kyiv: Korvin-press, s. 18-21.

Burdo, N. B. 2005. Keramicheskie modeli postroek tripolskoj kultury. *Materiali ta doslidzhennya z arkheologiyi Shidnoyi Ukrayini*, 4, s. 92-113.

Burdo N. B., 2007. Rekonstrukciya budivel tripilskoyi kulturi. Metodika ta koncepciyi. In: Videjko, M., Kot, S. (ed.). *Tripilska kultura. Poshuki, vidkrittya, svitovij kontekst. Do 100-richchya iz dnya narodzhennya O. Olzhicha*. Kyiv: Vipol, s. 29-48.

Burdo, N. B. 2012. Lichnostnyj faktor v issledovanii problem tripolskogo domostroitelstva. *Arkheologia i davnya istoria Ukrainy*, 9, s. 68-77.

Burdo, N. B. 2018. Rannetripolskoe svyatilishe v Sabatinovke II. Problema interpretacii stroitelnyh ostatkov Tripolya. *Arkheologia i davnya istoria Ukrainy*, 3 (28), s. 39-45.

Burdo, N. B., Videjko, M. Yu. 1985. Rannotripilske poselennya Timkove v Odeskij oblasti. *Arkheologia*, 52, s. 78-86.

Burdo, N. B., Polishuk, L. Yu. 2013. Tripolskaya kultura. In: Bruyako, I. V., Samojlova, T. L. (ed.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Odessa, s. 43-84.

Videjko, M. Yu., Burdo, N. B. 2007. Ryatuvalni doslidzhennya v ur. Kolomijciv Yar mizh s. Kopachiv ta Pershe Travnya Obuhivskogo rajonu Kyivskoyi oblasti. *Arkheologichni doslidzhennya v Ukrayini 2005—2007 rr.*, s. 110-114.

Videiko, M., Chapmen, Dzh., Gejdarskaya, B., Burdo, N., Ovchinnikov, E., Pashkevich, G., Shevchenko, N. 2013. Issledovaniya megastruktury na poselenii tripolskoj kultury u s. Nebelevka v 2012 godu. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, s. 97-123.

Zaets, I. I., Ryzhov, S. N. 1992. *Poseleniye tripolskoi kultury Klishchev na Yuzhnom Buge*. Kiev.

Zbenovich, V. G., 1980. *Poselenie Bernashevka na Dnestre: k proishozhdeniyu tripolskoj kultury*, Kiev: Naukova dumka,

Zbenovich, V. G., 1989. *Rannij etap tripolskoj kultury na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Markevich, V. I. 1985. *Dalekoe — blizkoe*. Kishinev: Ştiinţe.

Markevich, V. I. 1992. Rannetripolskoe poselenie Koshernica I. *Arkheologicheskie issledovaniya v Moldavii v 1986 g.*, s. 28-45.

Melnichuk, I. V. 1992. Issledovaniya na rannetripolskom poselenii Bagrineshty VII. *Arkheologicheskie issledovaniya v Moldavii v 1986 g.*, s. 45-58.

Polishuk, L. Yu. 2004. Cherkasiv Sad II. In: Videjko, M. Yu. (ed.). *Enciklopediya tripilskoyi civilizaciyi*. II. Kyiv, 597-599.

Savchenko, N. A., Cvek, E. V. 1990. Poselenie Onoprievka I i ego mesto v sisteme Tripolya Bugo-Dnestrovskogo Mezhdurechya. In: *Rannezemledelcheskie poseleniya-giganty tripolskoj kultury na Ukraine: Tezisy dokladov I polevogo seminara*. Talyanki; Veselij Kut; Majdaneckoe, s. 102-104.

Spicyn, A. A. 1904. Raskopki kurganov bliz s. Kolodistogo. *Izvestiya IAK*, 12, s. 119-126.

Hvojka, V. V. 1901. Kamennyj vek Srednego Pridneprovya. In: *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda v Kieve v 1899 godu*. 1, Moskva, s. 730-812.

Khvoiko, V. V. 2006. Kamyanij vik Serednogo Podniprovya. In: *Doslidzhennya tripilskoyi civilizaciyi u naukovij spadshini arkheologa Vikentiya Khvoiki*. I. Kyiv, s. 27-37.

Tsybeskov, V. P. 1964. Obryad akrotiniya v kulture tripolskih plemen. *Materialy po arkheologi Severnogo Prichernomorya*, 8, s. 170-176.

Shmaglij, N. M., Videjko, M. Yu. 2001—2002, Majdaneckoe — tripolskij protogorod. *Stratum plus*, *2*, s. 44-140.

Shumova, V. O. 2001. Zhitlovi kompleksi poselennya Vasilivka. *Magisterium: Arkheologichni studiyi*, 6, s. 112-220.

Kovács, A. 2010. Statistic analysis on the Neolithic and Eneolithic shrine hearths from south-eastern Europe. *Angvstia*, 14: Arheologie, p. 11-26.

Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh. 2007. *Arhitectura Neoliticului şi Epocii Cuprului din România*, *Epoca Cuprului*. I, II. Iaşi: Trinitas.

Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Ţurcanu, S. (eds.). 2009. *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*. Iaşi: Palatul Culturii.

N. B. Burdo

INTERIOR IN THE ARCHITECTURE OF TRYPILLIA-CUCUTENI CULTURAL COMPLEX (problems of studies, interpretations and reconstructions)

The interior of Trypillian houses is not as available object as the interior of the folk architecture to which it actually belongs. The necessary steps to study the interior of Copper Age houses from archeological sites are:

• field research and advanced fixation in field documentation of detected interior details / remains;

• interpretation of discovered archaeological data;

• reconstruction of identified structural elements — the ultimate goal of the study which can be carried out on the basis of the interpretation of archeological objects using the method of study of buildings used by ethnology.

It is necessary to take into account the sacral load of all elements of the dwelling, as well as the factor of transformation of them in the final stage of the settlement's life into a ritual object. Formally, the following clay interior details can be distinguished: I — various enhancements, including rectangular and round elevations, side elevations, cruciform elevations, and catwalks; II — special clay storage tanks; III — furnaces.

The analysis of the interior of Cucuteni—Trypillya dwellings shows the unity of the architectural tradition from the early up to the final stages. The origins of these traditions are related to the interior and ritual sphere of dwellings and settlements discovered in the oldest Neolithic Cultures of Europe. Clay interior details are characteristic of the architecture of the neoneolithic crops of South-Eastern Europe. They are especially often recorded in buildings that were burned in ritual fires. Clay interior designs including in the form of rectangular and circular elevations are recorded in buildings of such cultures as Hamangia III, Boyan, Vedastra, different variants and periods of Vinca Culture. The rituals, similar to Trypillian ones, associated with rituals, known in the cultures of Tisza, Kojaderman-Karanovo-Gumelnitsa, Selkutsa.

Keywords: Trypillia-Cucuteni, interior, architecture, sacred traditions.

Одержано 18.04.2020

БУРДО Наталія Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

BURDO Nataliia, candidate of Historical Sciences, Senior researcher, the Institute of Archaeology NAN Ukrayiny, Kyiv, Heroiv Stalingradu ave., 12, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4873-5092, e-mail: nbburdo@gmail.com.

УДК 903.2(477.7-15)”636” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.14

С. В. Іванова

ІМПОРТ АБО ІМІТАЦІЯ: ПРО ОСОБЛИВОСТІ БУДЖАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я

Своєрідність матеріальної культури, перш за все — кераміки, дозволила дослідникам виділити особливу буджацьку культуру ямної культурно-історичної спільноти. Вирішення питання імпорту або місцевого виробництва деяких форм посуду дозволяє дійти висновку про наявність різноманітних та довготривалих зв’язків з культурами Центральної та Південно-Східної Європи, під впливом яких поступово склався керамічний комплекс буджацької культури.

Ключові слова: *імпорт, імітація, буджацька культура, Північно-Західне Причорномор’я.*

Вступ. Виділив окрему (нерушайську) культуру Північно-Західного Причорномор’я Л. С. Клейн, на матеріалах новобудовних досліджень 1960-х рр. (Клейн 1975). І. Т. Черняков змінив її назву на буджацьку, але відніс лише до пізнього етапу ямної культури (Черняков 1979) [1]. Потім майже всі дослідники, які займалися цією тематикою, давали власну назву для особливої культури або окремого культурного варіанту (Дергачев 1986; Алексеева 1992; Субботин 2000 та ін.). З часом Л. Клейн дійшов висновку, що нерушайська культура охоплює територію всього Балкано-Карпатського регіону, включаючи Північну Грецію, а Північно-Західне Причорномор’я — лише східний її форпост (Клейн 2007).

Вважається, що саме кераміка постає найвиразнішим маркером виділення окремої археологічної культури. Буджацька культура є складовою ямної культурно-історичної спільноти (КІС). Її характерна риса — своєрідний керамічний комплекс, частина з якого має аналогії в культурах Центральної і Південно-Східної Європи. Ще одна її особливість — пласкодонність практично всього посуду, на відмінність від інших ареалів ямної КІС. Традиційна ямна кераміка серед знахідок майже не відома.

Матеріали і методи. У розвитку буджацької культури можна виділити два хронологічних етапи: ранній (3100—2600/2500 ВС) і пізній (2600/2500—2200 ВС). Уже на ранньому етапі були вироблені специфічні форми кераміки, які є одними з визначальних при культурній атрибуції буджацьких пам’яток — це так звані буджацькі банки, амфори (переважно, сферичних обрисів) і амфороподібний посуд. Домінуючою формою кераміки були горщики, в основному, стрункіх пропорцій з невеликим, прямим або відігнутим назовні вінчиком, в невеликій кількості були знайдені округлодонні посудини. З інших категорій посуду зустрічалися кубки, глечики, миски, чаші (рис. 1).

На пізньому етапі в керамічному комплексі, як і раніше, домінують горщики і горщикоподібний посуд, але тепер він є більш уніфікованим. Банки і банкоподібни посудини, часом, більш приземкуваті, ніж на ранньому етапі, але, в цілому, мають схожий вигляд. Серед амфор переважають екземпляри стрункіх пропорцій, з високим або коротким вінчиком, найчастіше з вузьким дном; амфороподібний посуд не має виражених відмінностей від раннього етапу. В цілому, того ж вигляду залишаються чаші і миски. Відомі кубки зі шнурової орнаментацією. Майже всі аски також слід віднести до пізнього етапу. Деякі екземпляри посуду мають паралелі серед катакомбної та Бабинської кераміки, причому не тільки з Північно-

1. Терміни «буджацька культура», «буджацький варіант» стали домінуючими. Але, скоріш за все, ця культура з’являється вже з раннього етапу ямної КІС, бо саме тоді вже фіксуються її основні риси.

© С. В. ІВАНОВА, 2020

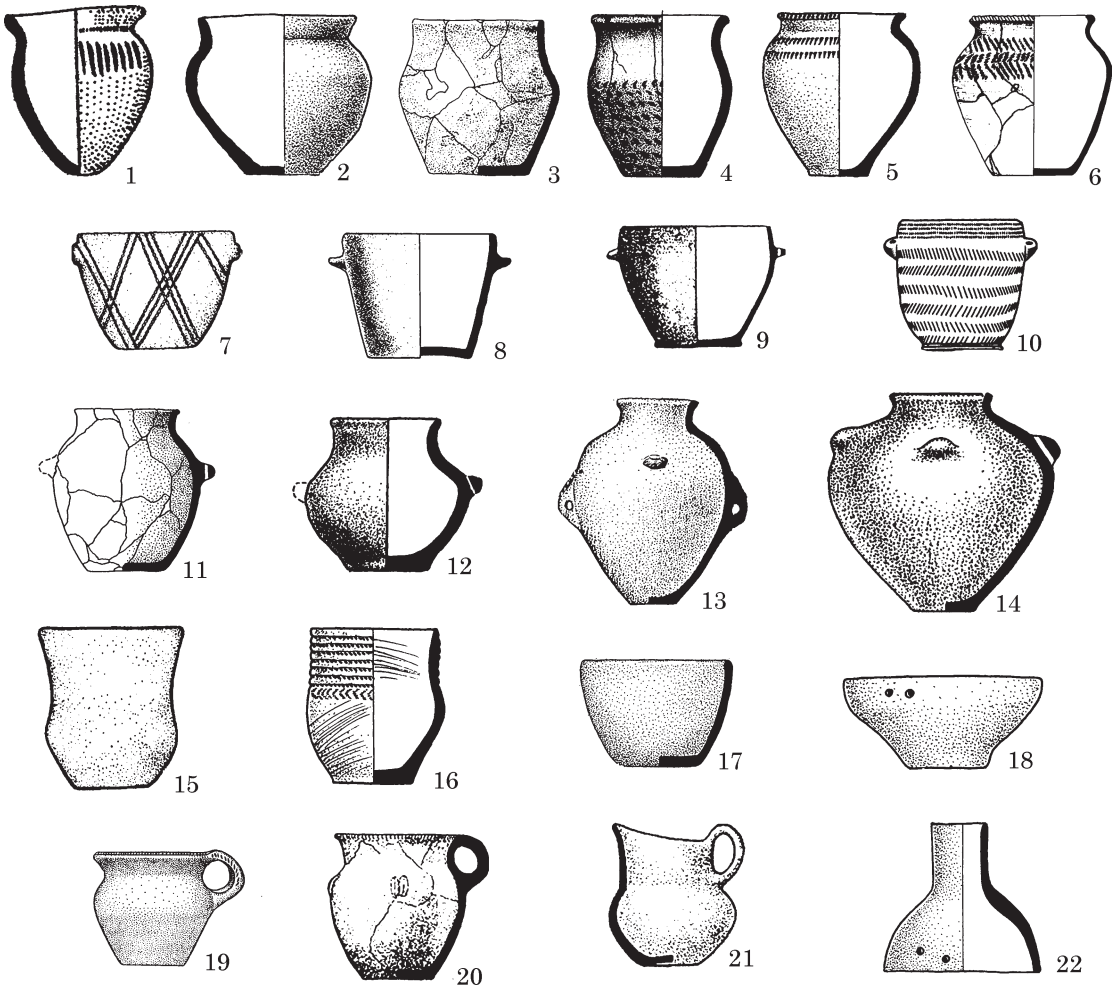

Рис. 1. Основні типи кераміки буджацької культури: 1 — Дальник 3/1; 2 — Новоселиця 3/2; 3 — Оланешти, к. 3; 4 — Саратени 3/4; 5, 22 — Новоградківка 1/4, 1/10; 6 — Сичавка 1/10; 7 — Гура-Бикулуй 5/13; 8 — Джурджулешть 2/14; 9 — Старі Беляри 1/14; 10 — Єфимівка 3/5; 11 — Ревова 3/7; 12 — Вишневе 52/40; 13 — Каменка 3/13; 14 — Корпач 2/13; 15, 21 — Глибоке 2/8, 2/11; 16 — Трапівка 6/20; 17 — Молога 2/25; 18 — Приморське 1/34; 19 — Маяки 1/18; 20 — Тараклія 16/5

Західного Причорномор'я, а й з віддаленіших територій.

Серед дослідників склався стереотип щодо саме імпорту окремих груп посуду (Черняков, Тощев 1985; Яровой 1985; Алексеева 1992). У літературі ми зустрічаємо назви: шнурові амфори, шнурові кубки, кераміка культури кулястих амфор?

Для вирішення питання (імпорти або ж імітація) нами були опрацьована вся колекція кераміки буджацької культури, яка зберігається в фондах Одеського археологічного музею, частково — в фондах Інституту археології та етнографії Академії наук Республіки Молдова, а також посуд культур ранньої бронзової доби у фондах Інституту археології Польської Академії Наук (м. Краків), з метою порівняння різнокультурних артефактів.

Результати та обговорення. Публікації кераміки дають можливість виявити напрям контактів, але по малюнкам (і навіть фото) далеко не завжди можна визначити, в якому культурному середовищі була вироблена та чи інша посудина. Порівняння деяких технологічних прийомів виготовлення та оформлення кераміки саме при візуальному вивченні надають змогу дати відповідь на важливе питання щодо місцевого походження чи привнесення тих чи інших конкретних екземплярів в буджацьке середовище. Цей аспект дозволяє уточнити характер та напрямки культурних зв'язків населення Північно-Західного Причорномор'я в ранню бронзову добу. Розглянемо типи й конкретні форми посуду, які традиційно відносяться дослідниками до імпортів.

Амфори. Цей тип посуду підрозділяється на дві групи, одна з яких пов'язана з культурою кулястих амфор (ККА), для іншої можна знайти аналоги в середовищі культур шнурової кераміки (КШК) і нижньодунайських культур ранньої бронзової доби.

Амфори ККА (рис. 2; 3) з Північного Причорномор'я розглядалися в науковій літературі (Szmyt 1999; Kośko, 2009). М. Шмит зазначає, що прямі контакти населення ККА (східної групи), і ямної культури спостерігалися тільки в двох регіонах лісостепу — на правому березі

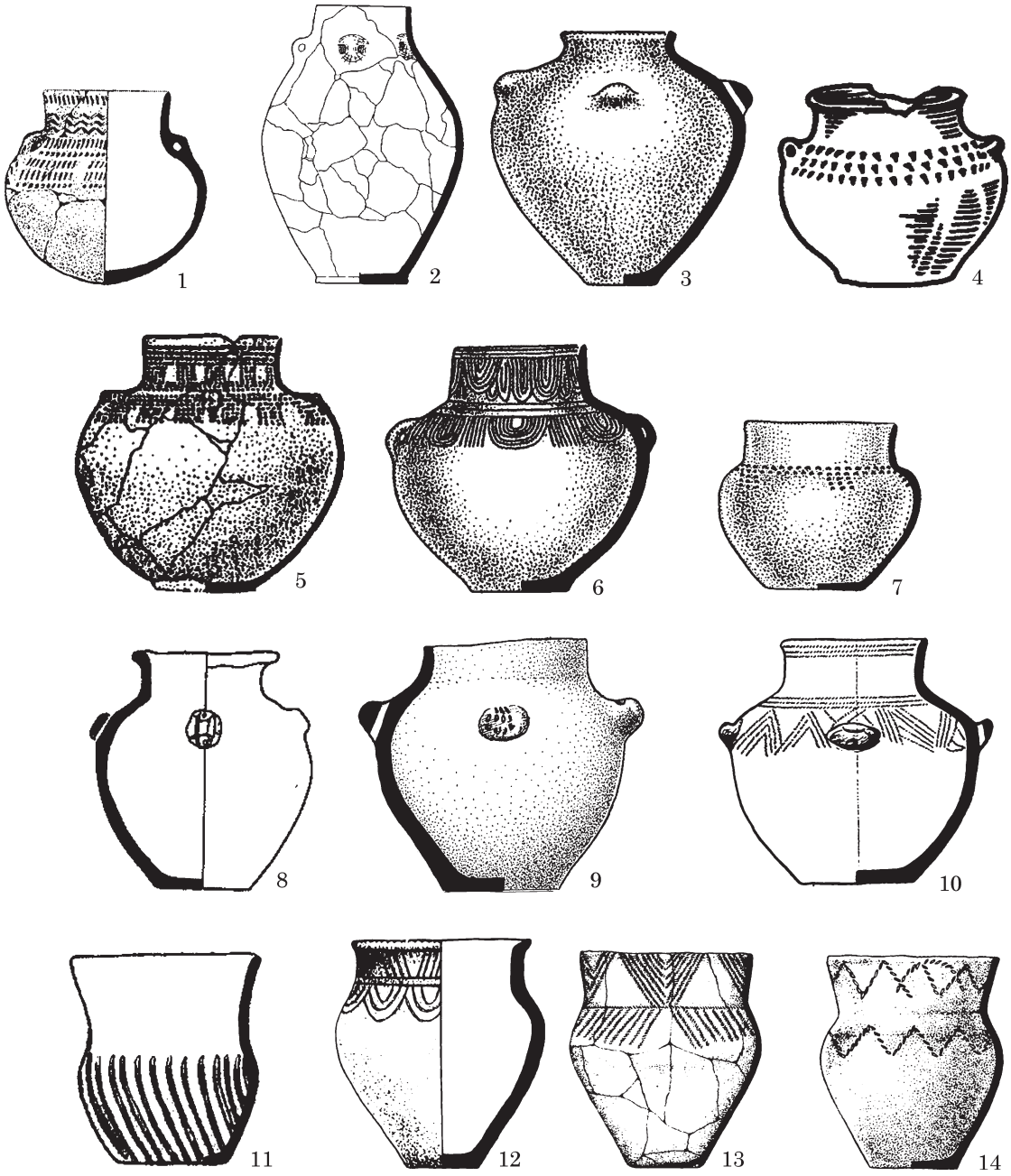

Рис.2. Посуд з буджацьких поховань, що має паралелі в культурі кулястих амфор: 1 — Мокра 3/4; 2 — Маркулешти 3/4; 3 — Корпач 2/13; 4 — Єфимівка 2/14; 5, 7 — Каменка 3/14, 445/7; 6 — Корпач 2/7; 8 — Татарбунари 1/2; 9 — Новоселиця 19/14; 10 — Градешка I, 5/11; 11 — Паркани 87/1; 12 — Орхей 1/3; 13, 14 — Оланешти 15/4, 5/5

Середнього Дніпра і між Прутом та Дністром (Szmyt 1999, p. 184), тобто, у другому випадку саме в ареалі буджацької культури. «Тактика контактів» в першій половині III тис. до н. е. проявляється не тільки в прикордонних регіонах, реєструється проникнення окремих представників КША глибоко в степ. Виділяються: сусідські зв'язки, сімейний обмін, дифузія ідей, військові конфлікти (Szmyt 2009, p. 242—244).

Але чи можна вважати всю цю кераміку імпортом, що з'явився внаслідок контактів? Чи це був вплив внаслідок довготривалих та достатньо тісних контактів, наприклад сімейного обміну чи сусідських зв'язків?

Візуальне вивчення доступних посудин дозволило дійти певних висновків. Так, синкретизм і поєднання різних традицій, на наш погляд, вказують на місцеве походження частини амфор подібного вигляду. Наприклад, в похованні Градешка I, 5/11 форма тулубу і чотири великих наліпи наближають амфору (рис. 2: 10) до типу VIIв, який в Східній Європі є трансформацією амфор ККА з чотирма ручками (Szmyt 1999, p. 127, fig. 38). Але ці ручки-наліпи мають вигляд, традиційний для буджацької культури і відомий на інших типах її посуду — буджацьких банках і амфорках. Це сплощені ручки з наскрізним вертикальним отвором (рис. 3: 5,

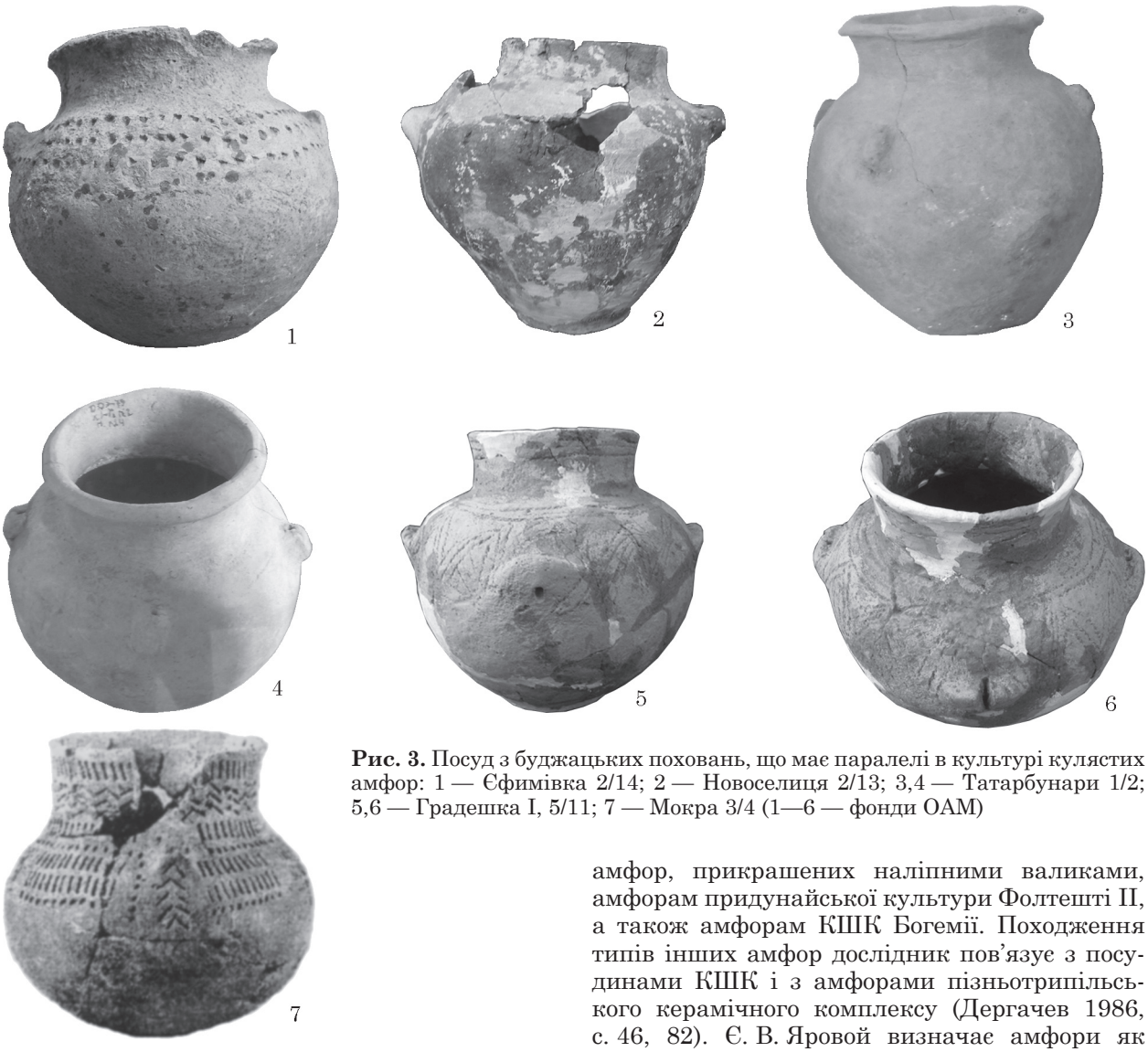

Рис. 3. Посуд з буджацьких поховань, що має паралелі в культурі кулястих амфор: 1 — Єфимівка 2/14; 2 — Новоселиця 2/13; 3,4 — Татарбунари 1/2; 5,6 — Градешка I, 5/11; 7 — Мокра 3/4 (1—6 — фонди ОАМ)

6). Незначне зміщення ручок від традиційного їх місця розташування на амфорі з Кам'янки 3/14 (рис. 2: 5), на думку М. Шмит, вказує на її місцеве походження. Нарешті, неакуратність, недбалість, товщина стінок окремих примірників (що не простежується на малюнках), безсумнівно, свідчить про те, що перед нами імітація посудин ККА. Особливо помітна крайня недбалість виконання амфор з Новоселиці 21/13 та Ефимівки 2/14 (рис. 3: 1, 2).

Водночас в деяких випадках можна говорити й про імпорт. Так, з ареалом серетской групи ККА пов'язано походження амфори з Мокра 3/14, Республіка Молдова (рис. 2: 1; 3: 7).

Амфори КШК (рис. 4; 5). У роботах, присвячених ранньому бронзовому віку Північно-Західного Причорномор'я, певна увага приділяється групі амфор великих розмірів зі сферичним та овальним тулубом, але інтерпретація їх, на наш погляд не цілком коректна і визначена. Так, В. А. Дергачев співвідносить амфори з раннім етапом ямної культури (Дергачев 1999, с. 208, рис. 28). При цьому він відзначає близькість амфор, прикрашених наліпними валиками, амфорам придунайської культури Фолтешті II, а також амфорам КШК Богемії. Походження типів інших амфор дослідник пов'язує з посудинами КШК і з амфорами пізньотрипільського керамічного комплексу (Дергачев 1986, с. 46, 82). Є. В. Яровой визначає амфори як «шнурові» (Яровой 1985, с. 85, 86) або овоїдні (Яровой 2000, с. 22). На його думку, основні знахідки цих амфор пов'язані з так званими «пост'ямними» пам'ятками, в групі власно ямних пам'яток він відзначає лише одиничний випадок знахідки подібної амфори (Яровой 2000, с. 22—24). І. Л. Алексеєва вважає, що ранніми є амфори з яйцеподібним корпусом без орнаментації; аналогії їм дослідниця бачить в культурах Чорнавода I і Фолтешті. Пізніми, на її думку, є амфори, прикрашені шнуровим орнаментом, валиком біля основи горла, біля ручок, насічками, відзначаючи при цьому аналогії з культурою Чернавода III, що не може відповідати реальному співвідношенню культур (Алексеева 1992, с. 71—75). Таким чином, думки різних дослідників є досить суперечливими і не співпадають з хронологією Балкано-Дунайських культур, прийнятою в теперішній час (Görsdorf, Bojadħiev 1996).

Дійсно, частина амфор великих розмірів має паралелі в культурах шнурової кераміки. До раннього етапу відносяться ті з них, для яких характерні сферичний тулуб, розташу-

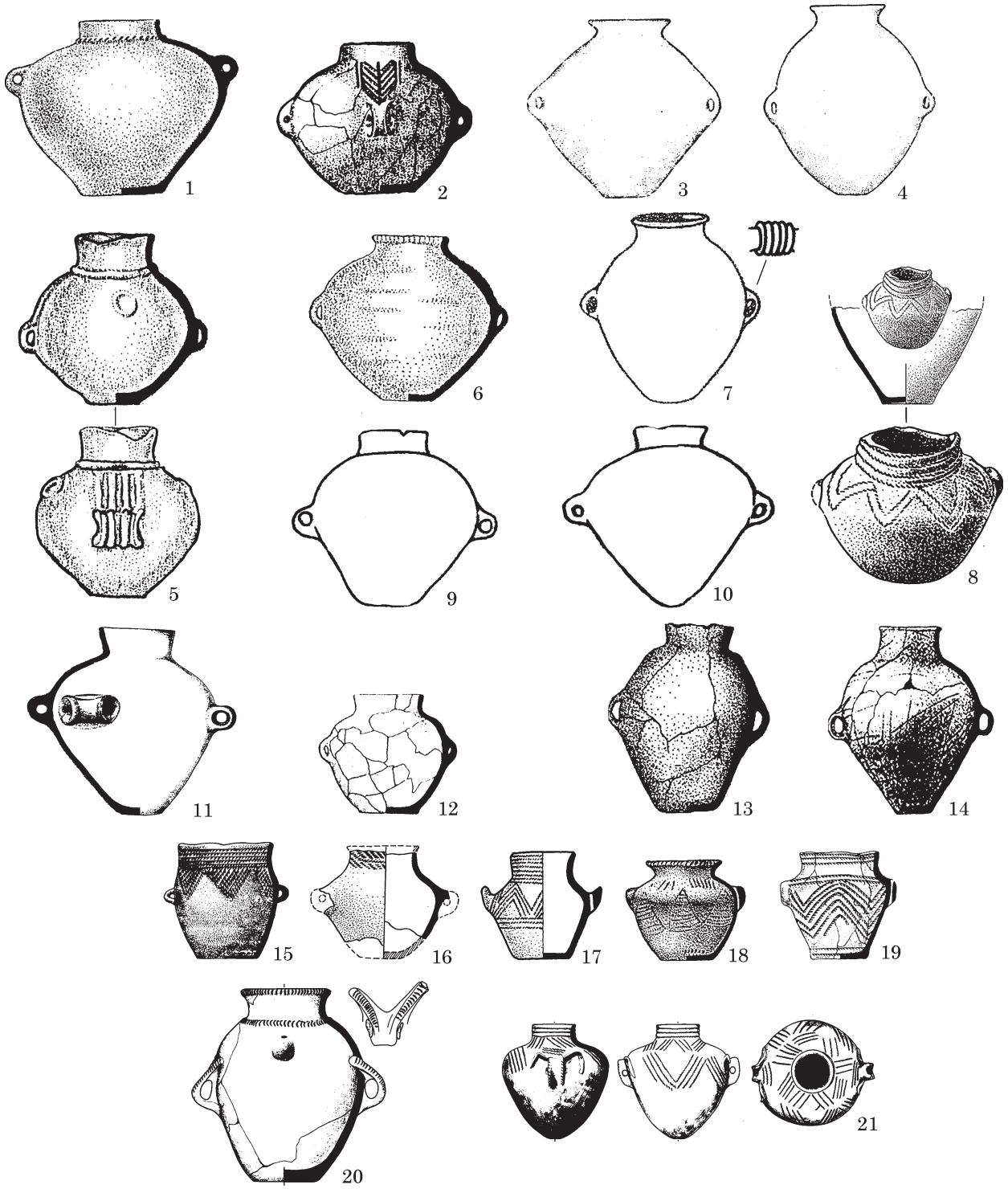

Рис. 4. Посуд з буджацьких поховань, що має паралелі в культурі шнурової кераміки: 1 — Гура Галбене 2/5; 2, 19 — Оланешти 14/1, 1/15; 3, 4 — Бурсучени 1/19, 1/14; 5, 6 — Каушани 1/4, 1/18; 7 — Єфимівка 10/7; 8 — Білолісся, к. 1, насип; 9 — Острівне 2/12; 10 — Яськи 5/26; 11 — Городне, к. 1, насип; 12 — Яблона 1/1; 13 — Тараклія 10/19; 14 — Казаклія 3/13; 15 — Пуркари 1/29; 16 — Градешка I, 5/1; 17 — Михайлівка 3/6; 18 — Нікольске 16/16; 20 — Глине, група Сад 1/15; 21 — Тузли 2/13

вання ручок в середній його частині, короткий вінчик, досить широке дно, іноді — шнуровий орнамент. Прикладом є такі: Оланешти 14/1 (рис. 4: 2), Бурсучени 1/19 (рис. 4: 3), Яблона 1/1 (рис. 4: 12). П. Влодарчак бачить в них риси загальноєвропейського горизонту та усатівської культури і датує в діапазоні 2800—2700 ВС (Iwanowa, Kośko, Włodarczak 2013). Деякі амфори демонструють наявність лише певної шнурової стилістики або паралелей — Білолісся, к. 1 (рис. 4: 8). В інтервалі 2600—2500 ВС, ймовірно, датується амфора з Тараклії II, 10/19 (рис. 4: 13), вона проявляє схожість з амфорою з поховання Нойзідль-ам-Зее (Австрія); інвен-

Рис. 5 Амфори з буджацьких поховань: 1 — Острівне 2/12; 2 — Яськи 5/26; 3,4 — Градешка I, 5/11; 5, 6 — Трапівка 1/18 (фонди ОАМ)

тар цього поховання співвідносять з вучедольською культурою (Harrison, Heyd 2007). Частину амфор можна датувати першою половиною III тис. до н. е., без вужчих прив'язок; в них простежуються паралелі з культурами шнурової кераміки в цілому: Гура-Галбене 2/5 (рис. 4: 1), Острівне 2/12 (рис. 4: 9). Для них характерні сферичний або трохи витягнутий тулуб, високий або короткий вінчик, максимальне розширення тулубу доводиться на його середину або верхню третину (Гура-Галбене 2/5), ручки розміщені в середній частині тулубу або на плечиках, на деяких є канелюри. Деякі екземпляри прикрашені по ручках та тулубу наліпним валиком у вигляді букраній: Градешка 5/11 (рис. 5: 3, 4; 6: 13), Каменка 6/18 (рис. 6: 14) Глине / Сад 1/15 (рис. 4: 20). Зафіксовано жолобок в місці переходу вінця в тулуб: Тараклія II, 10/19 (рис. 4: 13), Острівне 2/12 (рис. 4: 9; 5: 1), або ж налепний валик: Гура-Галбене 2/5 [1]. Амфора з поховання Яськи 5/26 унікальна, її гостродонність, можливо, пов'язана з впливом Дніпро-Бузького ареалу ямної КІС, де відомі невеликі гостродонні амфорки (рис. 4: 10; 5: 2). При цьому зовнішній вигляд, глина, колір і обробка поверхні амфори з Яськи 5/26 близька амфорі з Городнє III, 1/16 (рис. 4: 11), відрізняючись лише формою денця. Окремі екземпляри за деякими характеристиками можна порівняти з раннім етапом моравської групи КШК, тобто з фіналом першої половини III тис. до н. е. (Єфимівка 10/7, Каушани 1/4, 1/18). На одному з них — рельєфний валиковий орнамент у вигляді кола на тулубі, валик також оперізує горло і по плечах спускається до ручок Каушани 1/4 (рис. 4: 5); на іншому орнаментований край вінчика Каушани 1/18 (рис. 4: 6).

Пошук аналогій так званим «шнуровим» (або «овоїдним», «овальним») амфорам з поховань буджацької культури продемонстрував складність однозначного рішення проблеми (Ivanova 2013). Адже цей тип посуду характерний не тільки для кола шнурових культур, але широко представлений також в культурах Балкано-Дунайського ареалу (рис. 7). Там знаходять аналогії і ручки частини амфор, з канелюрами та валиками (рис. 8). Візуальне вивчення доступних примірників цього типу амфор дозволяє говорити про різні технологічні прийоми (які не збігаються з буджацькими), що припускає можливість різного походження деяких з них. Одні екземпляри мали теракотовий колір і лощіння (Градешка I 5/1; Курчі 1/6). Щільне тісто, часом, підлощена поверхня сірого кольо-

1. Поховання Гура-Галбене 2/5 виділяється не тільки амфорою шнурового типу, але й характерною для КШК позою похованого. З іншого боку, ця амфора має схожість з амфорами з усатівських поховань, наприклад, Пуркари 1/21 (Яровой 1990, с. 67, рис. 29: 1).

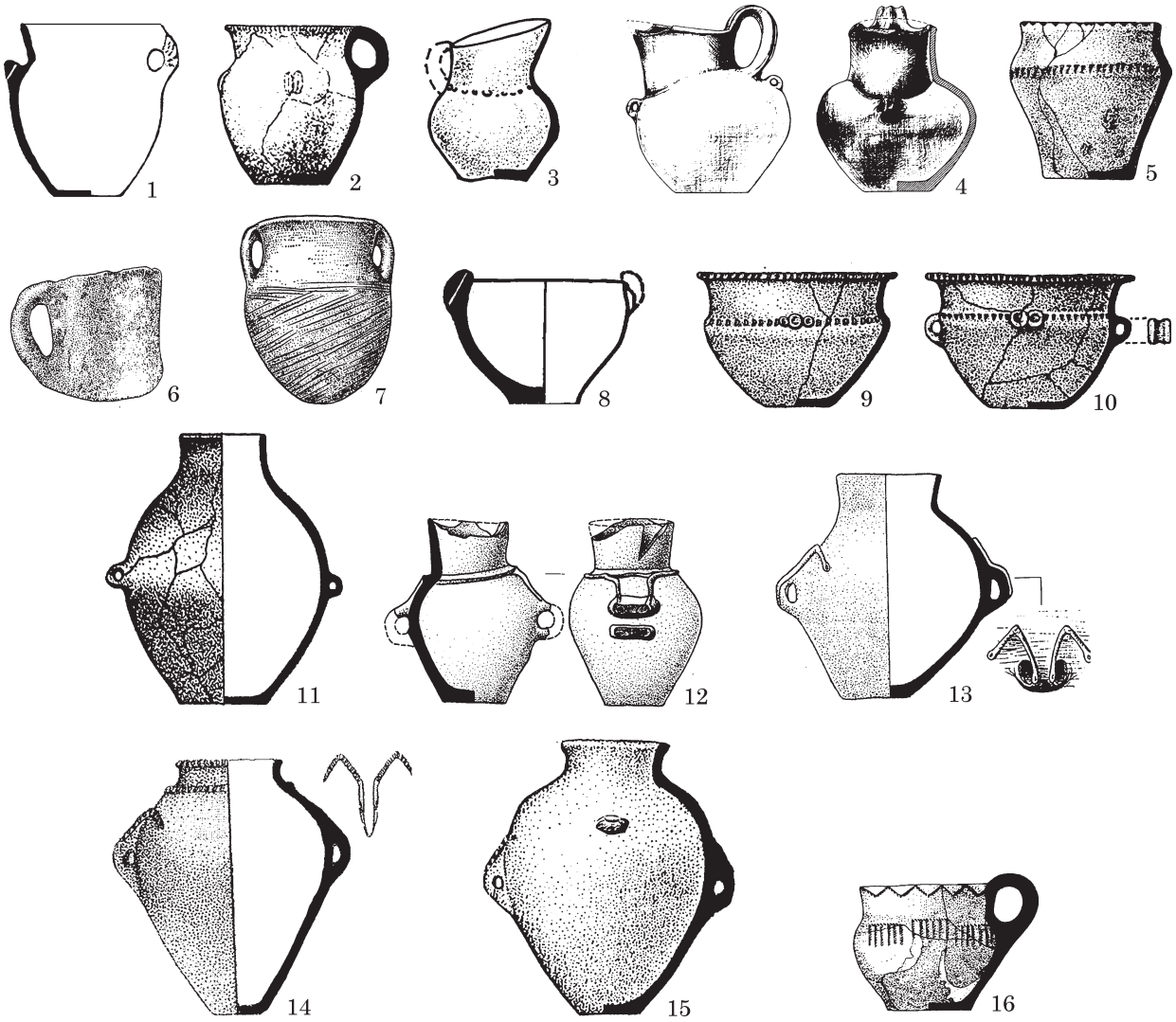

Рис.6. Посуд з буджацьких поховань, що має паралелі в культурах Балкано-Карпатського регіону: 1 — Струмок 1/3; 2, 10 — Тараклія 16/5, 14/1; 3 — Кубей 21/5; 4 — Матроска, к. 1; 5 — Оланешти 3/8; 6 — Ковалевка I, 3/2; 7 — Ковалевка VII, 1/24; 8 — Вишневе 17/36; 9 — Казаклія 8/5; 11 — Саратени 2/10; 12 — Трапівка 1/18; 13 — Градешка I, 5/11; 14, 15 — Каменка 6/18, 3/13; 16 — Оланешти 1/28

ру характеризує амфори з поховань Градешка 5/11, Яськи 5/26, Городнє III, к.1; інші ж екземпляри відрізняла шорстка поверхня та бежевий (Ефимівка 10/7) або рожевий (Острівне 2/2) колір [1]. Деякі амфори мають схожість з посудом кількох культур (Чорнавода II, КШК), зіставлення інших є досить умовним в силу явних відмінностей. Ці типи амфор мають паралелі не лише в КШК, але і в культурах Карпатської улоговини — Мако-Косиги-Чака: Кам'янка 3/13, 6/18 (рис. 6: 14, 15), Трапівка 1/18 (рис. 6: 12), в балканському ареалі — Вінковці — Саратени 2/10 (рис. 6: 11).

На амфорі з Кам'янки 3/13 в публікації (Манзура, Клочко, Савва 1992) не зазначений додатковий наліп на тулубі, подібний традиційним ручкам буджацького посуду. Його наявність, що не має аналогів на амфорах КШК і Нижнього Подунав'я, також вказує на виготовлення цієї амфори в Північно-Західному Причорномор'ї. До цієї підгрупи слід додати амфору з комплексу Глиное, група Сад 1/15 (Разумов та ін. 2013), з двома ручками, оформленими у вигляді букраніїв, і двома додатковими ручками «буджакського» вигляду (рис. 4: 20). Дослідники вважають, що амфорку з комплексу Тузли 2/13 з правобережжя Південного Бугу (рис. 4: 21) слід розглядати як свого роду синкретичний різновид кераміки, де «східна» степова форма поєднується з елементами «західної» рельєфної орнаментації, що пов'язані з Карпато-Балканським регіоном (Разумов та ін. 2015, с. 348).

Особливо цікава в цьому контексті амфорка з Трапівки 1/18 (рис. 5: 5, 6; 6: 12), що виконана в шнурових традиціях, однак вона має злегка асиметричний тулуб і скошений вінчик, що зближує її з асками, відомими в культурах Нижнього Подунав'я. Посудина демонструє

1. Нажаль, немає технічної можливості публікації кольорових світлин цих амфор.

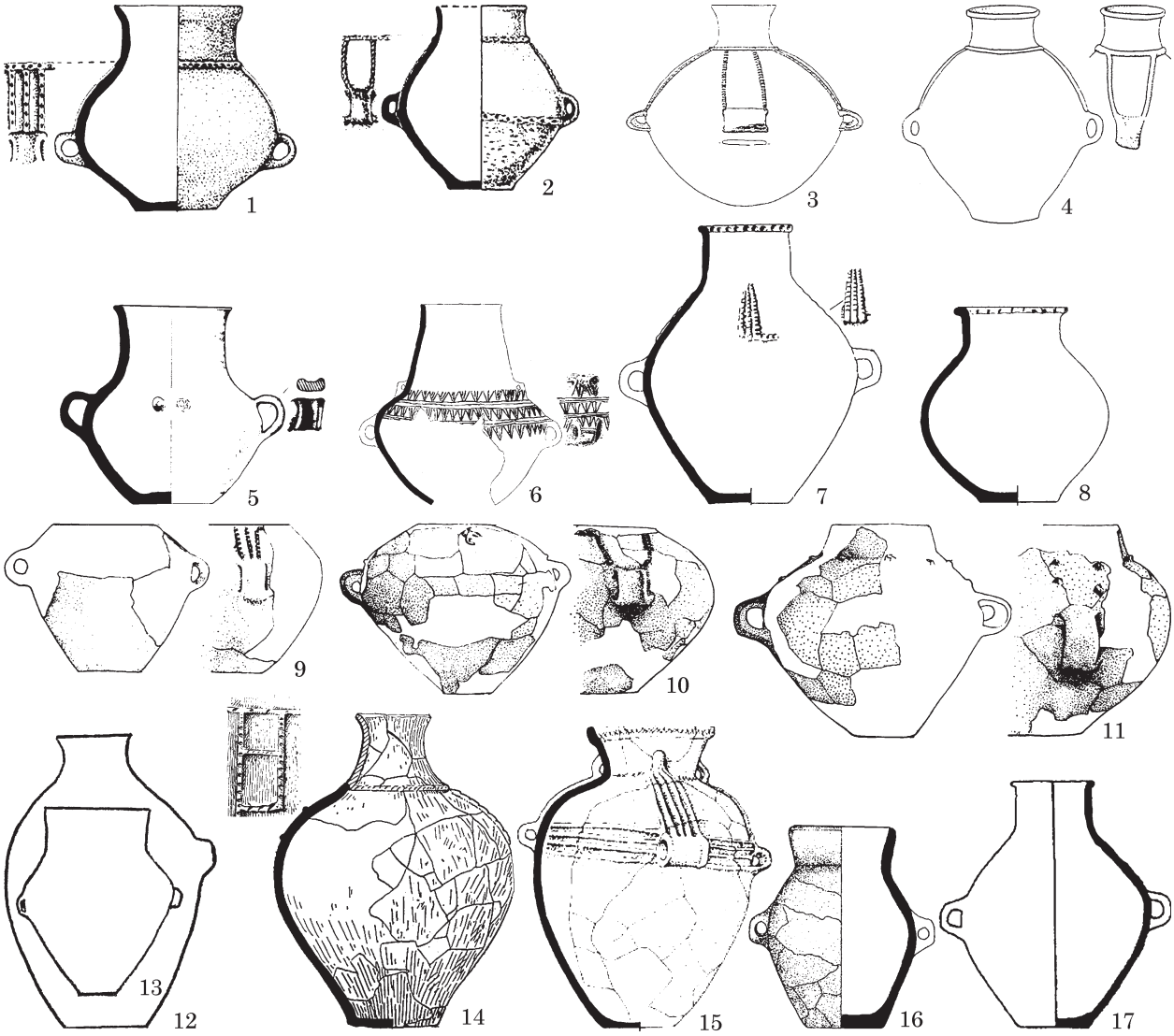

Рис. 7. Амфори й амфороподібний посуд Балкано-Дунайського регіону: 1 — Ливезіль-Дялулул Сарбулуй; 2 — Хорія; 3 — Певкакія Магула (Греція); 4 — Врдник (Сербія); 5 — Кындача (Болгарія); 6 — Басарабі (Коцофені IIIа); 7, 8 — Тирпешті (тип Тирпешті); 9—11 — Фолтешті II; 12 — Забала (тип Забала); 13 — Байю (Коцофені); 14 — Кателу Ноу (Фолтешті II); 15 — Валя Лупулуй; 16 — Карлігі-Алдешті; 17 — Тирпешті (1, 2, 6—17 — Румунія)

оригінальне поєднання кількох керамічних традицій і, ймовірно, відноситься до місцевого виробництва.

Швидше за все, можна говорити про місцеве виробництво більшості амфор, з аналогіями в культурах Південно-Східної і Центральної Європи (КШК, культури Нижньодунайського басейну). Це проявилося і в оформленні амфор пластичним орнаментом, і в формі ручок, і в поєднанні різнокультурних елементів в одному екземплярі.

Зазначимо, що досить рідко амфори витягнутих пропорцій відомі власне в комплексах культур шнурової кераміки (Buchvaldek 1958). Проте, форма тулубу амфори і стилістика її оформлення є важливою хронологічною ознакою. Ранній етап (як і «загальноєвропейський горизонт КШК») характеризується поширенням амфор зі сферичним тулубом. Амфори з подовженим тулубом є більш пізніми, їх походження М. Бухвальдек пов'язував з культурами Нижнього Дунаю, виділяючи «дунайський тип», для якого характерний рельєфний (валиковий) орнамент, досить поширений в синхронних культурах Нижнього Подунав'я (Buchvaldek 1997, S. 182). П. Влодарчак звертає увагу на той факт, що «овальні» амфори відомі з раннього бронзового віку практично у всій зоні Балкано-Карпатського басейну, але в КШК виявлені тільки в південних групах, в областях, прилеглих до зон поширення ямної культури — в Богемії, Моравії, Нижній Австрії. Дослідник виділяє «дунайський шлях» розповсюдження ямної культури і відзначає її певний вплив на формування керамічного комплексу в деяких групах КШК. Саме за допомогою ямного населення культурами шнурової кераміки були сприйняті типи амфор, характерні

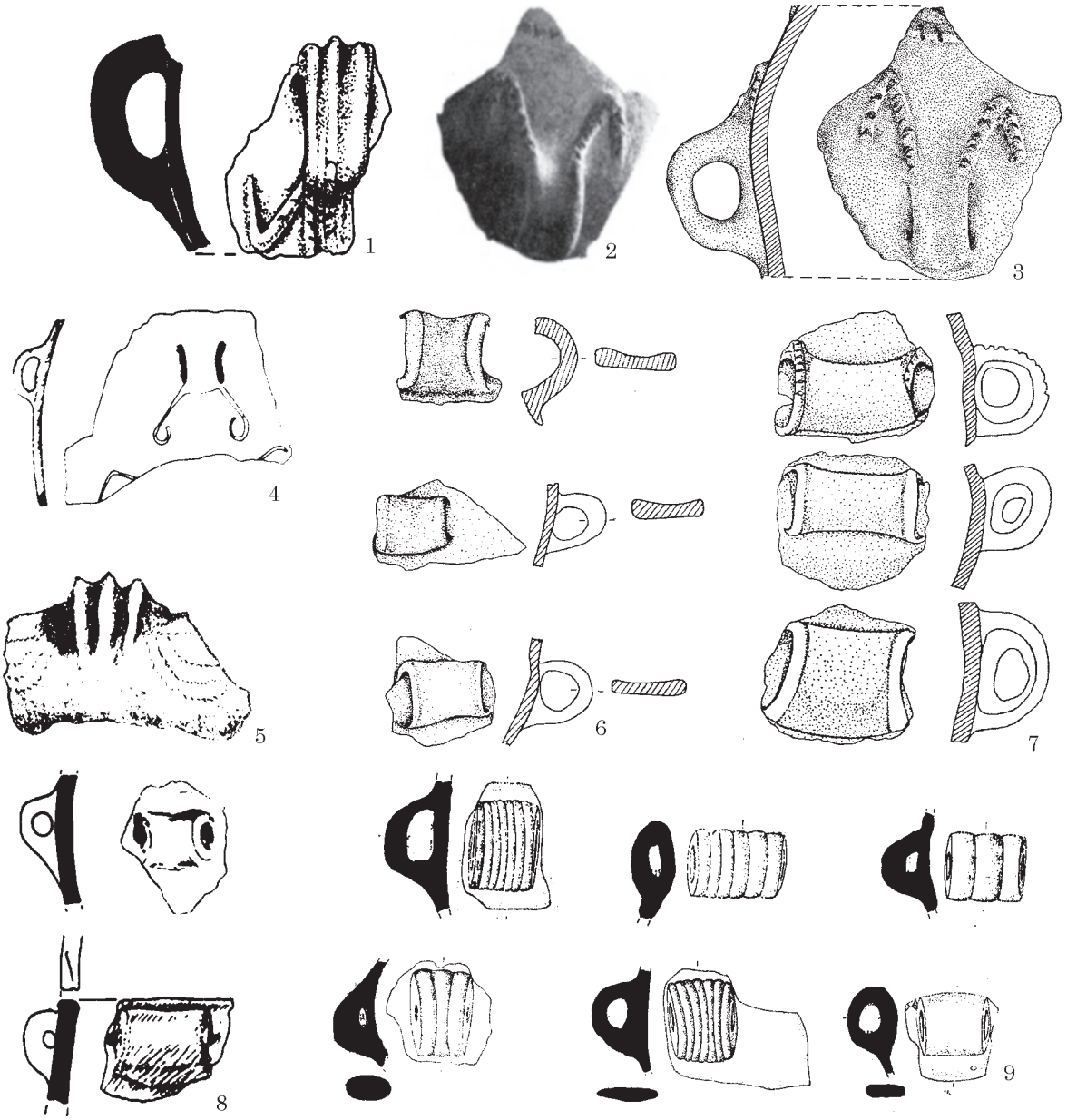

Рис. 8. Елементи оформлення кераміки різних культур, що мають аналогії в буджацькій культурі: 1 — Лункавиця; 2, 3 — Стойкань; 4, 5 — Єзерово II; 6 — Алдешті; 7 — Богданешті-Тодоскану; 8 — Бада-Бунар (Чернавода III); 9 — Дуранкулак, шар II (Чернавода III)

для карпатських культур і окремі елементи поховальної обрядовості. Найбільше ж ямний вплив проявляється в моравській групі КШК (Wlodarczak 2010, p. 302).

Амфори культури Коцофені. Амфорку з поховання Болград 5/6 (рис. 11: 9; 12: 3, 4) досить довго помилково відносили до ККА. Однак М. Шмит вважає. що ця посудина не має до культури ККА ніякого відношення. На наш погляд, найближчі аналогії їй можна знайти в культурі Коцофені, серед групи кераміки з аркоподібними ручками, яку П. Роман виділяє в тип IXa (Roman 1976, p. 130, pl. 27). Дещо інша форма тулубу дозволяє припустити, що посудина не є імпортом, а має місцеве походження.

Амфори культури Глина та Єдинецької культури. Одиничним екземпляром представлена асиметрична амфора, яку можна співвідносити з культурою Глина III — Шнекенберг, вона походить з поховання Холмське 1/21. Щільне рожеве тісто з незначним лощінням не характерно для буджацької культури, що може свідчити про імпорт. Ймовірно, модифікацією амфори єдинецької культури є посудина з трубчастими ручками, що з'єднують край вінчика з плічками; вона походить з правобережжя Південного Бугу, з поховання Ковалівка VIII 1/24 (рис. 6: 7). Округле дно, ймовірно, з'явилося під впливом ямного посуду сусіднього південнобужського варіанту ямної культури. Походження єдинецької культури В. А. Дергачов пов'язує з культурами Карпатської улоговини (Дергачев 1986, с. 117), а Я. Махник — з територією Нижнього Дунаю, припускаючи просування населення на північ уздовж

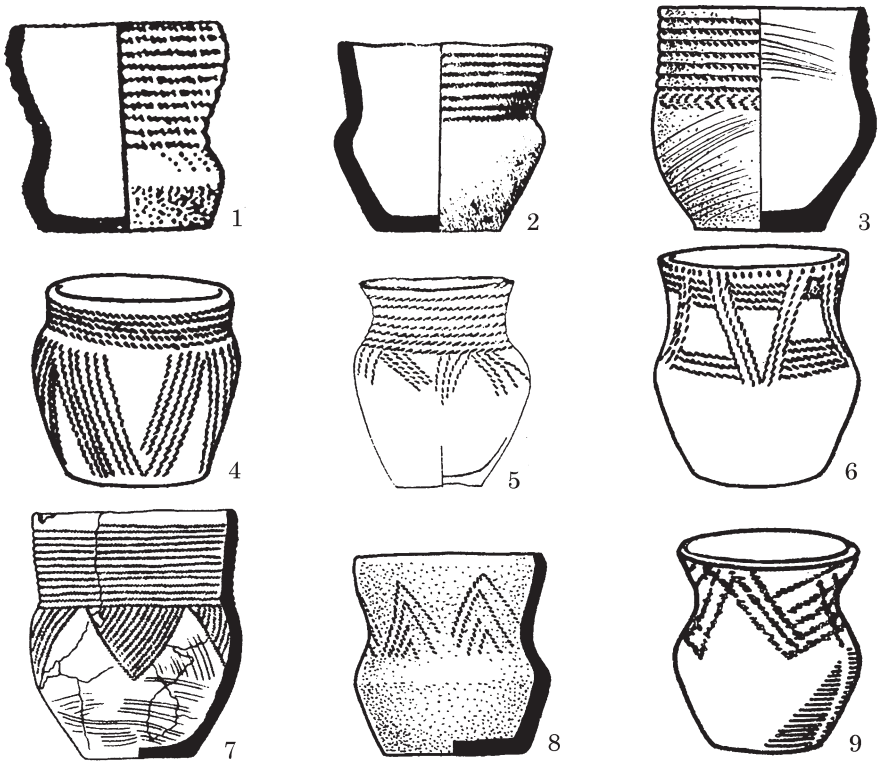

Рис. 9. Кубки з буджацьких поховань, що демонструють зв'язки з культурами шнурової кераміки: 1 — Мирне 1/12; 2 — Бутор 9/3; 3, 8 — Трапівка 6/20, 4/5; 4, 6 — Баштанівка 7/21, 7/12; 5 — Курчи 3/11; 7 — Холодна балка 1/13; 9 — Єфимівка 9/17; 10 — Городне III, 1/16; 11 — Яськи 5/26; 12 — Біляївка 1/32; 13 — Молога 2/3

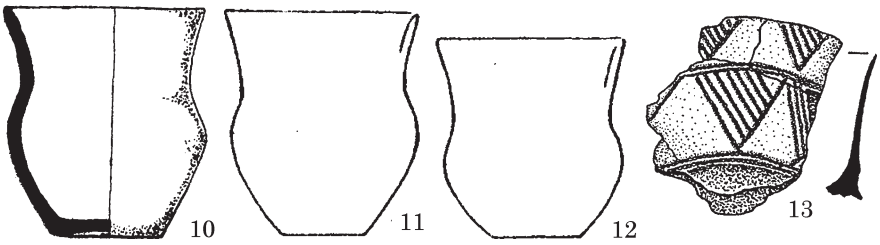

Рис. 10. Кубки з буджацьких поховань, що демонструють зв'язки з культурами шнурової кераміки: 1 — Дивизія II, 2/5; 2 — Курчи 3/9; 3 — Мирне 1/12; 4, 7 — Баштанівка 7/21, 7/12; 5 — Каменка, к. 1, насип; 6, 8 — Трапівка 4/5, 6/20 (фонди ОАМ)

▽

Рис. 11. Кераміка буджацької культури, що має паралелі в культурах Балкано-Карпатського регіону: 1 — Нерушай 9/9; 2 — Вишневе 52/3; 3, 6, 10 — Новоградківка 2/9, 5/3, 5/4; 4 — Алкалія 4/2; 5 — Старі Беляри 1/14; 7 — Щербанка 1/10; 8 — Трапівка 5/6; 9 — Болград 5/6; 11 — Старі Дубоссари 1/38; 12 — Тараклія 14/16; 13 — Дзинілор 9/12; 14 — Холмске 1/16; 15 — Дивизія II, 2/5; 16 — Курчи 3/8

Прута (Machnik 1991, p. 42). Але посуд подібного вигляду відомий і в культурі Глина.

Кубки. *Кубки КШК* (рис. 9; 10). З загальношнуровим горизонтом КШК можна співпоставити два кубки — Бутор 9/3, Трапівка 6/20 (рис. 9: 2, 3), тому ми вважали за можливе, віднести їх до раннього етапу буджацької культури. На думку доктора П. Влодарчака, вони мають паралелі з типом B1 середньоєвропейських кубків, за класифікацією М. Бухвальдека (Buchvaldek 1966, S. 138, Abb. 5). Подібна стилістика відома в оформленні деяких кубків Середньої Німеччини (Matthias 1982, Taf. 54: 10; 109: 6) і Північно-Західного Причорномор'я, зокрема кубка з Холодної балки 1/13 (рис. 9: 7). На думку П. Влодарчака, вплив пізніх культур кола КШК простежується на кубках з Курчі 3/9, Баштанівки 7/12, Ефимівка 9/17 (рис. 9: 5, 6, 9). На місцеве їх виробництво вказує не тільки форма, але й спотворення орнаментальних схем, порушення ритміки орнаменту, розчленовування горизонтального фриза зиґзаґом. Але такі порушення стандартів зустрічаються на периферіях КШК. Наприклад, подібні «нестандартні» мотиви з порушенням орнаментального ритму зафіксовані на кубку, що походить з південно-західної частини Німеччини, в ареалі р. Таубер (Dresely 2004, Taf. 10: 3). Горщик з поховання Баштанівка 7/12 (рис. 9: 6; 10: 7) також має, на думку П. Влодарчака, паралелі в орнаментації на кубках пізньої групи КШК Німеччини (Matthias 1982, Taf. 29: 7). Крім специфіки оформлення, зовнішній вигляд, тісто, домішки, технологія виготовлення дозволяють вважати цю групу кубків виробами місцевих майстрів.

Культура Коцофені. Два кубкоподібних екземпляри з витягнутим горлом та невеликими ручками по краю вінчика також, мабуть, пов'язані з культурою Коцофені (рис. 11. 12,

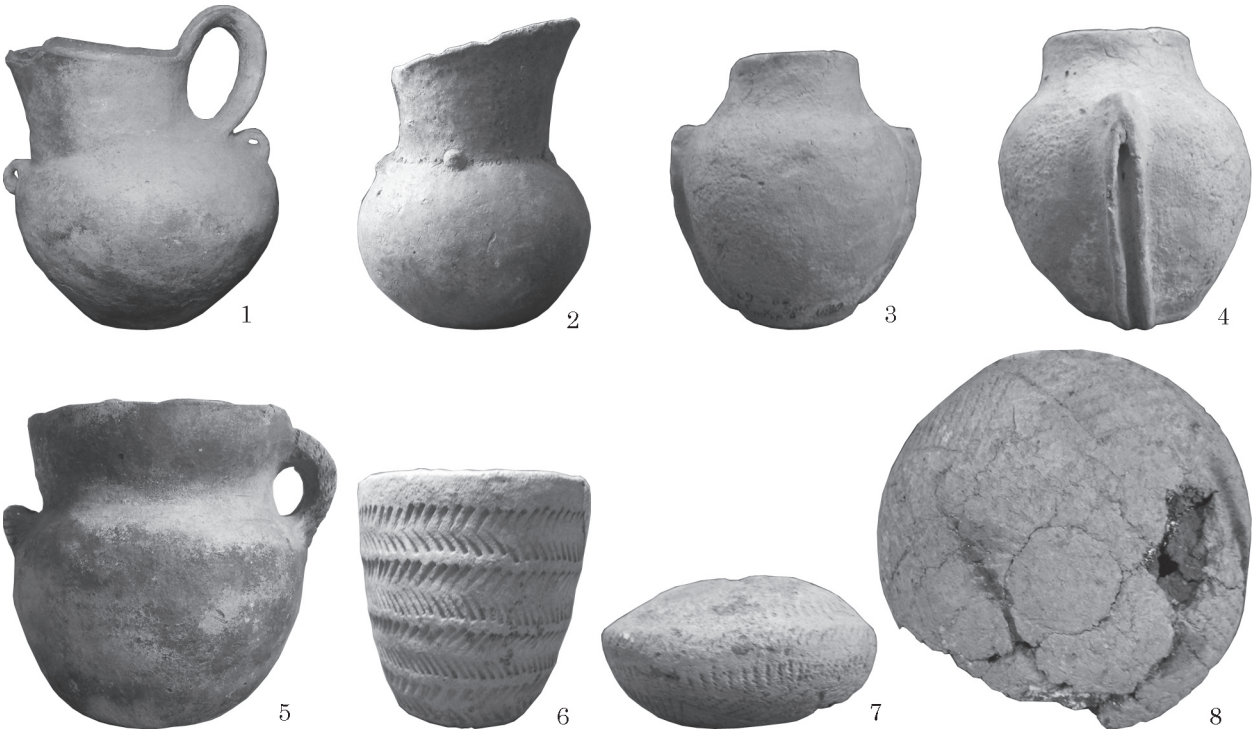

Рис. 12. Кераміка буджацької культури, що має паралелі в культурах Балкано-Карпатського регіону: 1 — Матроска, к. 1; 2 — Кубей 21/5; 3,4 — Болград 5/6; 5 — Струмок 1/3; 6 — Новоградківка 2/9; 7,8 — Курчи 3/8 (фонди ОАМ)

13). Один з них, на думку авторів розкопок, є імпортом (Тараклія 14/16), інший (Дзінілор 9/12) ми вважаємо досить грубою імітацією (рис. 11. 13). Але подібний посудин відомий й в культурі Чернавода II.

Культура лійчастого посуду. Можливо, в культурі лійчастого посуду має паралелі посудина з поховання Дивізія II 2/5 (рис. 11: 15). На досить пізній характер анклавів КВК (аж до другої чверті III тис. до н. е.) в західній частини Волинської височини вказує М. Шмит (Шмит 2001—2002, с. 257).

Аски. Цей тип посуду має петлеподібну ручку, злегка скошений вінчик і майже завжди злегка асиметричний тулуб (рис. 1: 21; 6: 3, 4). Два примірника не орнаментовані, на двох в місці переходу шийки в тулуб є наліпи у вигляді горошин (рис. 12: 2); ще на одному — нігтьові насічки в місці з'єднання тулубу й вінчика, який виявився обламаним в давнину. Найбільш виразний аск походить зі зруйнованого кургану у с. Матроска (рис. 6: 4; 12: 1), що є, без сумніву імпортом. До імпорту можна віднести і інші аски, про що говорять такі ознаки деяких з них, як оливковий колір щільного тіста, лощена поверхня. Аски мали широке розповсюдження в Карпато-Балканському ареалі, тому співвідносити їх походження з окремою культури не має можливості, хоча Я. Махник перший з найдених асків, Глибоке 2/11 (рис. 1: 21) відносив до культури Глина III (Machnik 1991).

Чаші. *Культура Баден.* Дві унікальні біконічні чаши (Курчі 3/8, Світлий 1/10) з шнуровим орнаментом у вигляді зірок з сьома кінцями (рис. 11: 16; 12: 7, 8) мають аналогії в ареалі культури Баден, в пізньобаденському шарі на поселенні Кошич-Барче, Словаччина (Vladar 2008, s. 79, obr. 3). І саме для цієї пам'ятки дослідник відмічає сприйняття ямних традицій, якими він пояснює появу на поселенні небагатьох посудин, прикрашених шнуровим орнаментом, а також шорстку поверхню деяких екземплярів (Vladar 2008, s. 86). Деякі відмінності в профілі чаш двох регіонів вказують на їх місцеве походження.

Культура Чернавода II. До типу чаш можна віднести дві «кратероподібни посудини» з поховань Казаклія 8/5 і Тараклія 14/1 (Agulnikov 1995), прикрашених насічками і ручками-наліпами. Поверхня їх має оливковий колір та лощіння і є імпортом. (рис. 6: 9, 10).

Культура Коцофени Деякі з чаш знаходять аналогії в культурі Коцофені, як за формою, так і в стилістиці орнаменту (рис. 11: 2—4, 10, 11). Можливо, деякі з них є імпортом або вдалою імітацією — Новоградківка 2/9 та 5/4 (рис. 11: 3, 10; 12: 6).

Горщики. Горщики і горшкоподібний посуд є найбільш численним в керамічному комплексі буджацької культури — 161 екземпляр (або 34,5 % усієї кількості кераміки), вони варіюють по пропорціям і за профілем. Переважають плоскодонні посудини, округлодонних відомо близько десятка, більше половини з них зосереджені на правому березі Південного Бугу, відображаючи зв'язок з південнобужським варіантом ямної КІС.

Горщики ККА. На ранньому етапі буджацької культури відомі поодинокі горщики, стиль оформлення яких, на думку М. Шмит, можна порівняти з керамікою культури кулястих амфор (рис. 2: 11—14). Аналогії виділеної посуді можна знайти в подільській і волинській групах ККА, цілком імовірним є зв'язок з сіретською групою, яка демонструє досить ранні дати (Szmyt 2009, p. 242—244). На жаль, в силу ряду причин, у автора не було можливості їх візуального огляду.

Горщики Чорнавода II. Вони характеризуються відсутністю уніфікації і достатньою різноманітністю. Орнаментовані трохи більше десятка екземплярів; найчастіше це — насічки або відбитки шнура на плічках або під вінчиком (рис. 6: 5; 11: 8), іноді — ялинкові композиції або напівовали, зафіксовані наліпи у вигляді горошин, поверхня деяких оформлена пальцьовими защипами. Поширені насічки, защипи або відбитки шнура по краю вінчика, так оформлені близько третини горщиків.

Але всі ці типи, в основному поодинокі, зовнішній вигляд поверхні та технології ліпленні подібні для традиційних буджацьких, тому їх слід визнати запозиченням та імітацією, пов'язаними впливом з Нижньодунайського ареалу.

Глечики, кухлі. Глечики не мають стандартної форми, в них відсутний злив, так що назва це досить умовна; об'єднує їх наявність виділеного вінчика і петлеподібні ручки. Інколи вони орнаментовані (рис. 6: 16). Близькими до них є екземпляри, які, крім ручки, від неї осторонь мають наліпи, в одному випадку невеликі парні — Тараклія 16/5 (рис. 6: 2), в іншому — сплощений наліп з вертикальним отвором, прикрашений відбитками шнура — Струмок 1/3 (рис. 6: 1). Глечики з невеликими наліпами, але без орнаменту, відомі в культурі Мако, Угорщина (Machnik 1991), на півночі Болгарії, в шарі поселення раннього бронзового віку Хотниця-Оманський Дол (Krauss 2006, S. 13, Abb. 6.9), в ямному похованні Голяма Детеліна 2/24 у Фракії. Обидва варіанти глечиків є в керамічному комплексі буджацької культури. Походження поширених в культурі Мако глечиків пов'язують з балканськими культурами, але передавальним середовищем вважають ямні племена. Підтвердженням цієї тези є, наприклад, знахідка аналогічного глечику в ямному похованні кургану Вербиця в Олтенії (Vollmann 2009, S. 284, Taf. 2.1). Скоріш за все, модифікацією відомих в керамічному комплексі Мако глечиків з невеликими ручками-налепами є нечисленні посудини з інших районах Північного Причорномор'я, наліп на них також найчастіше має шнурової орнамент. Можна припустити їх просування на схід завдяки населенню буджацької культури.

Банки («буджацькі банки») і банкоподібний посуд, можливо, був пов'язаний походженням з керамікою культур Коцофені і Костолац, де відомі подібні, але неорнаментовані, форми, з підлощеною поверхнею. П. Роман включає посудини схожого вигляду в тип XVII (Roman 1976, p. 133, pl. 32: 8); в чомусь близькі типи Ib2 (Roman 1976, p. 117, pl. 12, 18) і IId (Roman 1976, p. 120, pl. 15: 8, 14, 15). Вони поширені в усьому ареалі культури Коцофені, в тому числі й на півдні, в Подунав'ї (Коцофені-Магура болгарських археологів), де, швидше за все, і могли мати місце контакти двох культур. Частково близькі неорнаментованим банкам чаши усечено-конічного вигляду високих пропорцій (рис. 11: 4), такі чаші П. Роман виділяє в тип XXV (Roman 1976, p. 134, pl. 34: 5). Все ж банки (досить різних форм) набули широкого поширення саме в буджацькому середовищі, вже на ранньому етапі на них з'являється шнурова орнаментація, яка прикрашає всю поверхню посудини, часом — в поєднанні з відбитками трубочки. Для кераміки Коцофені характерним є заглиблений орнамент, з відбитками штампів, які іноді відомі й серед буджацького посуду (рис. 11: 3, 10; 12: 6). Досить численними залишаються неорнаментовані екземпляри (рис. 11: 5—7). «Буджацьки банки» відразу ж стають одним з маркерів матеріального комплексу буджацької культури.

Сучасні генетичні дослідження й археологічні реалії. Розглядаючи питання імпорту, культурних контактів і взаємовпливів, слід зупинитися на досить новій у генетиків концепції. Нещодавно вийшло кілька робіт з результатами спільної роботи археологів і палеогенетиків, де особлива увага приділена інтерпретації результатів за даними загальногеномного аналізу представників євразійських землеробських і степових кочових популяцій неоліту — ранньої бронзи (Haak et al. 2015; Allentoft et al. 2015). З одного боку, ці інтерпретації пов'язані з питаннями міграцій давнього населення, з іншого — пошуком перших індоєвропейців і їх прабатьківщини. Основним висновком цих комплексних досліджень стало ствердження про те, що міграція племен ямної культури в Центральну Європу привела до формування культур шнурової кераміки і поширенню в Європі індоєвропейських мов. Як аргумент наводилися дані по дослідженню загальногеномних маркерів, які виявили схожість між двома культурними спільнотами, але, в основному, акцент робився на несподівану присутність ямної генетики в генетиці Центральної і Північно-Західної Європи в бронзову добу. Так, генофонд культури шнурової кераміки на дві третини виявився споріднений генофонду ямної культури [1].

1. У свою чергу, специфіка ямного геному полягає у включенні в нього двох неавтохтонних компонентів — іранських хліборобів і кавказьких мисливців та збирачів.

Аналіз археологічних джерел і дані природничих наук, на наш погляд, не дозволяють погодитися з гіпотезою навали ямних племен на захід, незалежно від її інтерпретації — як мирного переселення або завоювання. Можна припустити, що поява фактично однорідного степового генетичного елементу на всьому степовому ареалі до 3300 р. до н. е., а тим більше поява цього елемента в Центральній і Північно-Західній Європі не може бути пов'язана з його поширенням з Самарського центру. Більш ймовірно припустити, що у цього степового елемента була спільна основа, що з'явилася в степу з початком підвищеної популяційної мобільності. Скоріш за все, ця мобільність була пов'язана із зародженням металургії, а також динамічними змінами в господарському і демографічному устрої степових і фермерських популяцій Європи, також як і населення північних районів Кавказу і Передньої Азії. Ми припускаємо, що «вторгнення» ірано-кавказького елементу в Європу на початку бронзи було не результатом масштабної міграції представників ямної культурної спільності, а наслідком глобальних популяційних і культурних змін в Євразії в кінці атлантичного кліматичного оптимуму (біля 3900 ВС). Можливо, ще до того, як в Європі на початку бронзової доби з'явилися носії «степового» комплексу генів, в самому степу в енеоліті з'явилася колишні жителі Центральної Європи. Тоді переміщення степового елемента в Європу було (принаймні частково) другою фазою міграції європейських експатріатів, які повертались в історичну зону проживання.

На наш погляд, можна говорити про поступове і поетапне переселення ямних племен на територію Центральної і Північно-Західної Європи в ранню бронзову добу, а саме — просування носіїв буджацької культури з одного освоєного регіону в інший. Такий наш висновок ґрунтується не тільки на аналізі матеріальної культури, а й на даних природничих наук — зокрема, на результатах ізотопного аналізу (Gerling, Banffy, Dani 2012). Незважаючи на певні відмінності в матеріальній культурі між пам'ятками ямної культури окремих регіонів Південно-Східної і Центральної Європи, є достатньо підстав об'єднати їх в Балкано-Карпатський варіант ямної культурно-історичної області (Иванова 2014). При цьому керамічний матеріал буджацької культури підтверджує зв'язок цих анклавів з вихідними територіями — з Північно-Західним Причорномор'ям.

Висновки. Розгляд археологічного матеріалу надав можливість підтвердити й обґрунтувати припущення дослідників про існування в Північно-Західному Причорномор'ї особливої культури ранньої бронзової доби — буджацької культури. Археологічні дані дозволяють синхронізувати її з ямною КІС в цілому, виділити в ній ранній і пізній етапи. Хронологічними реперами при цьому виступають не тільки радіовуглецеві дати, але й зіставлення з колом синхронних культур Центральної і Північно-Західної Європи.

Для буджацької культури на ранньому її етапі найбільш вираженими були зв'язки з Балкано-Дунайським регіоном, переважно — з культурами Коцофені III, Езеро В, Єзерово II, Чернавода II. а також з місцевими культурами пізнього енеоліту та ранньої бронзи. На пізньому етапі виявляються контакти з культурами Карпатської улоговини — Глина III — Шнекенберг, Мако — Косиги — Чака, Шомодьвар — Вінковці. На ранньому і пізньому етапах мали місце взаємозв'язки з культурою кулястих амфор і культурами шнурової кераміки. На наш погляд, характерною особливістю буджацької культури була переробка іншокультурних традицій, а не імпорт кераміки і артефактів, хоча і він мав місце. В кераміці проявилися і паралелі з іншими культурами, імітація, сприйняття лише окремих елементів оформлення кераміки; часом, різнокультурні елементи поєднувалися в одному виробі. Основна маса посуду, що виділяє Північно-Західне Причорномор'я в контексті ямної КІС, була виробами місцевих гончарів. Склад глини і технологічні прийоми таких посудин не відрізняються від традиційних буджацьких. Це свідчить про сприйняття певних керамічних традицій, а не про одиничні імпорті. Мабуть, тривали взаємини племен буджацької культури з тим населенням, що просунулося на захід. На це вказують в ряді випадків близькі форми іншокультурної кераміки в ямних похованнях Балкано-Карпатського регіону та в буджацьких пам'ятках. У той же час під західним впливом були створені специфічні форми посуду, характерні тільки для буджацького керамічного комплексу.

Відображенням таких культурних контактів є пам'ятки ямного кола, розташовані в Південно-Східній і Центральній Європі та пов'язані — в тій чи іншій мірі — з Північно-Західним Причорномор'ям. Їх особливістю є синкретизм і сприйняття деяких місцевих рис обряду в контактних зонах, знахідки місцевих артефактів в поховальному інвентарі.

На відміну від інших ареалів ямної КІС, для буджацької культурі є можливість синхронізації її етапів з широким колом культур Південно-Східної і Центральної Європи: імпорти та імітації, присутні в похованнях, виступають своєрідними хронологічними реперами. Поряд з радіовуглецевим датами, вони дозволяють датувати поховання і стратиграфічні шари в курганах. Виділення раннього і пізнього комплексів матеріальної культури є одним з компонентів для реконструкції історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в ранню бронзову добу. Іншим компонентом слід вважати іншокультурні зв'язки, що проявилися як в ареалі буджацької культури, так і на деяких

територіях Південно-Східної і Центральної Європи.

Саме переробка різнокультурних керамічних традицій, домінування імітацій над імпортами, вказує на довготривалі та активні зв'язки буджацької культури з іншокультурним оточенням. Це дозволяє визначити буджацьку культуру не лише як унікальне структурне утворення в контексті ямної КІС, але і як мобільну спільноту, відкриту для «культурного діалогу». На це вказують появи тих чи інших нових тенденцій у керамічному комплексі буджацької культури на протязі усього часу її існування. Іншим аспектом є поступовий рух на захід, до Балкано-Карпатського регіону та Центральної Європи, населення яке зберігало при цьому зв'язки з Північно-Західним Причорномор'ям.

Подяки. Висловлюю щиру подяку професору Александру Косько (Університет Адама Міцкевича, м. Познань), професору Мажені Шмит (Археологічний музей м. Познань), доктору Петру Влодарчаку (Інститут археології Польської Академії Наук, м. Краків) — за консультації при роботі над статтею; доктору історичних наук Ігорю Бруяко (Одеський археологічний музей) — за надану можливість працювати з керамікою буджацької культури, та науковому співробітнику Центру археології Інституту культурної спадщини АН Республіки Молдова Сергію Агульникову — за повсякчасну допомогу в ознайомленні з колекціями.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, И. Л. 1992. *Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье.* Киев: Наукова думка.

Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.* Кишинев: Штиинца.

Дергачев, В. А. 1999. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы *Stratum plus*, 2, с. 169-221.

Иванова, С. В. 2014. Балкано-Карпатский вариант ямной культурно-исторической области. *Российская археология*, 2, с. 5-20.

Клейн, Л. С. 1975. Рецензия на: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. *Советская археология*, 1, с. 297-304.

Клейн, Л. С. 2007 *Древние миграции и происхождение индоевропейских народов*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Манзура, И. В., Клочко, Е. О., Савва, Е. Н. 1992. *Каменские курганы*. Кишинев: Штиинца.

Разумов, С. Н., Лысенко, С. Д., Синика, В. С., Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А. 2013. Курганы эпохи бронзы могильника у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра. *Stratum plus*, 2, с. 297-340.

Разумов, С. Н., Смирнов, А. И., Смирнов, Л. И., Карнаух, Е. Г. 2015. Курганы бронзового века у села Тузлы в верховьях Березанского лимана. *Stratum plus*, 2, с. 329-357.

Субботин, Л. В. 2000. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы. *Stratum plus*, 2, с. 350-387.

Черняков, И. Т. 1979 Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции; Донецк 3—6 декабря 1979 г.* Донецк, с. 8-10.

Черняков, И. Т., Тощев, Г. Н. 1985. Культурно-хронологические особенности курганных погребе ний эпохи бронзы Нижнего Дуная. В: Станко, В. Н.(ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 5-31.

Шмит, М. 2001—2002. Из исследований контактов между культурами шаровидных амфор и позднего Триполья. *Stratum plus*, 2, с. 246-259.

Яровой, Е. В. 1985. *Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация погребального обряда).* Кишинев: Штиинца.

Яровой, Е. В. 1990. *Курганы эпохи энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца.

Яровой, Е. В. 2000. *Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла.* Автореферат диссертации д. и. н. ИА РАН.

Agulnikov, S. 1995. Importuri de pe cursul interior al Dunării on complexele arheologice ale bronzului timpuriu din stepa Bugeacului. *Cercetări Arheologice în Aria Nord Tracă*, I, p. 81-86.

Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P. B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507

Buchvaldek, M. 1958. Hroby se šňůrovou keramikou ze Sulejovic. *Památky archeologické*, 1, s. 15-39.

Buchvaldek, M. 1966. Die Schnurkeramik in Mitteleuropa — zur Herausstellung der Fundgruppen und der Frage ihrer gegenseitigen Beziehungen. *Památky archeologické*, 1, S. 126-171.

Buchvaldek, M. 1997. Die südosteuropäischen Elemente in der Schnurkeramik. In: Becker, M.-L. (ed.). *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Eselkamp: Marie Leidorf, S. 181-185.

Dresely, V. 2004. *Schnurkeramik und schnurkeramiker im Taubertal*. Stuttgart: Konrad Theiss.

Gerling, C., Banffy, E., Dani, J. 2012. Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan. *Antiquity*, 86, p. 1097-1111.

Görsdorf J. Bojadziev, J. 1996. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ^{14}C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundpldtzen. *Eurasia Antiqua*, 2, S. 105-173.

Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K. et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, s. 207-211, doi:10.1038/nature14317

Harrison, R. J., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of «Le Petit Chasseur I+III» (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift*, 82, 2, p. 129-214.

Ivanova, S. 2013. Connections between the Budzhak Culture and Central European Groups of the Cordered Ware Culture. *Baltic-Pontic Studies*, 18, p. 86-120.

Iwanowa, S., Kośko, A., Wlodarczak, P. 2014. Komponent tradycji kultur ceramiki sznurowej. Amfory w północny-zachodnio nadczarnomorskich grobach kultury jamowej. *Arhaeologia Bimaris*, 6, s. 351-386.

Kośko, A. 2009. Transit routs between the Baltic and the Black Seas: early development stages — from

the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 9-18.

Krauss, R. 2006. Indizien für Mittelbronzezeit in Nordbulgarien. *Archaeologia Bulgarica*, X, 3, S. 3-26.

Machnik, J. 1991. *The earliest Bronze Age in the Carpatian Basin*. Bradford: Bradford University.

Matthias, W. 1982. *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik*. Landesmuseums, V. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Roman, P. 1976. *Cultura Coţofeni*. Biblioteca de arheologie, XXVI. Bucharest: Editura Academiei. Republicii Socialiste România.

Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznań: Adam Mickiewicz University.

Vladar, J. 2008. K problematike kultúrnej príslušnosti keramiky so šnúrovou ornamentikou z Košíc-Barce. *Studia Historica Nitriensia*, 14, s. 75-93.

Vollmann, D. 2009. Der Makó-Kosihy-Čaka-Komplex und die früheste Nagyrév-Kultur an Donau und Thei. In: Berteme, F (ed.). *Zeiten — Kulturen — Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Langenweiisbach: Beier & Beran, S. 271-288.

Włodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobów jamowycha problem genezy kultury ceramiki sznurowej. Włodarczak. In: Czopek, S. (ed.). *Mente et rutro*. Rzeszów: Archaeologica Ressoviensis, s. 299-325.

REFERENCES

Alekseeva, I. L. 1992. *Kurgany epohi paleometalla v Severo-Zapadnom Prichernomorye.* Kiev: Naukova dumka.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epohu bronzy*. Kishinev: Shtiincza.

Dergachev, V. A. 1999. Osobennosti kulturno-istoricheskogo razvitiya Karpato-Podnestrovya. K probleme vzaimodejstviya drevnikh obshhestv Srednej, Yugo-Vostochnoj i Vostochnoj Evropy. *Stratum plus*, 2, s. 169-221.

Ivanova, S. V. 2014. Balkano-Karpatskij variant yamnoj kulturno-istoricheskoj oblasti. *Rossijskaya arkheologia*, 2, s. 5-20.

Klejn, L. S. 1975. Reczenziya na: Kurgany' stepnoj chasti mezhdurechya Dunaya i Dnestra. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 297-304.

Klejn, L. S. 2007. *Drevnie migrazii i proishozhdenie indoevropejskih narodov*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Manzura, I. V., Klochko, E. O., Savva, E. N. 1992. *Kamenskie kurgany*. Kishinev: Shtiincza.

Razumov, S. N., Lysenko, S. D., Sinika, V. S., Telnov, N. P., Chetverikov, I. A. 2013. Kurgany epohi bronzy mogilnika u s. Glinoe na levoberezhye Nizhnego Dnestra. *Stratum plus*, 2, s. 297-340.

Razumov, S. N., Smirnov, A. I., Smirnov, L. I., Karnaukh, E. G. 2015. Kurgany bronzovogo veka u sela Tuzly v verhovyah Berezanskogo limana. *Stratum plus*, 2, s. 329-357.

Subbotin, L. V. 2000. Severo-Zapadnoe Prichernomorye v epohu rannej i srednej bronzy. *Stratum plus*, 2, s. 350-387.

Chernyakov, I. T. 1979. Kulturno-hronologicheskoe svoeobrazie pamyatnikov epohi bronzy Severo-Zapadnogo Prichernomorya. In: *Problemy epohi bronzy yuga Vostochnoj Evropy. Tezisy dokladov konferenczii; Doneczk 3—6 dekabrya 1979 g*. Doneczk, s. 8-10.

Chernyakov, I. T., Toshhev, G. N. 1985. Kulturno-hronologicheskie osobennosti kurgannyx pogrebenij epohi bronzy Nizhnego Dunaya. In: Stanko, V. N.(ed.). *Novye materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-31.

Szmyt, M. 2001—2002. Iz issledovanij kontaktov mezhdu kulturami sharovidnyh amfor i pozdnego Tripolya. *Stratum plus*, 2, s. 246-259.

Yarovoj, E. V. 1985. *Drevnejshie skotovodcheskie plemena yugo-zapada SSSR (klassifikacziya pogrebalnogo obryada*). Kishinev: Shtiincza.

Yarovoj, E. V. 1990. *Kurgany epohi e'neolita—bronzy Nizhnego Podnestrovya.* Kishinev: Shtiincza.

Yarovoj, E. V. 2000. *Skotovodcheskoe naselenie Severo-Zapadnogo Prichernomorya epohi rannego metalla.* Avtoreferat dissertazii d. i. n. IA RAN.

Agulnikov, S. 1995. Importuri de pe cursul interior al Dunării în complexele arheologice ale bronzului timpuriu din stepa Bugeacului. *Cercetări Arheologice în Aria Nord Tracă*, I, p. 81—86.

Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G. Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P. B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507

Buchvaldek, M. 1958. Hroby se šňůrovou keramikou ze Sulejovic. *Památky archeologické*, 1, s. 15-39.

Buchvaldek, M. 1966. Die Schnurkeramik in Mitteleuropa — zur Herausstellung der Fundgruppen und der Frage ihrer gegenseitigen Beziehungen. *Památky archeologické*, 1, S. 126-171.

Buchvaldek, M. 1997. Die südosteuropäischen Elemente in der Schnurkeramik. In: Becker, M.-L. (ed.). *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Eselkamp: Marie Leidorf, S. 181-185.

Dresely, V. 2004. *Schnurkeramik und schnurkeramiker im Taubertal*. Stuttgart: Konrad Theiss.

Gerling, C., Banffy, E., Dani, J. 2012. Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan. *Antiquity*, 86, p. 1097-1111.

Görsdorf J. Bojadziev, J. 1996. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ^{14}C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplдtzen. *Eurasia Antiqua*, 2, S. 105-173.

Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K. et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, s. 207-211, doi:10.1038/nature14317

Harrison, R. J., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of «Le Petit Chasseur I+III» (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift*, 82, 2, p. 129-214.

Ivanova, S. 2013. Connections between the Budzhak Culture and Central European Groups of the Cordered Ware Culture. *Baltic-Pontic Studies*, 18, p. 86-120.

Iwanowa, S., Kośko, A., Wlodarczak, P. 2014. Komponent tradycji kultur ceramiki sznurowej. Amfory w północny-zachodnio nadczarnomorskich grobach kultury jamowej. *Arhaeologia Bimaris*, 6, s. 351-386.

Kośko, A. 2009. Transit routs between the Baltic and the Black Seas: early development stages — from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 9-18.

Krauss, R. 2006. Indizien für Mittelbronzezeit in Nordbulgarien. *Archaeologia Bulgarica*, X, 3, S. 3-26.

Machnik, J. 1991. *The earliest Bronze Age in the Carpatian Basin*. Bradford: Bradford University.

Matthias, W. 1982. *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik*. Landesmuseums, V. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Roman, P. 1976. *Cultura Coţofeni*. Biblioteca de arheologie, XXVI. Bucharest: Editura Academiei. Republicii Socialiste România.

Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznań: Adam Mickiewicz University.

Vladar, J. 2008. K problematike kultúrnej príslušnosti keramiky so šnúrovou ornamentikou z Košíc-Barce. *Studia Historica Nitriensia*, 14, s. 75-93.

Vollmann, D. 2009. Der Makó-Kosihy-Čaka-Komplex und die früheste Nagyrév-Kultur an Donau und Thei. In: Berteme, F (ed.). *Zeiten — Kulturen — Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Langenweissbach: Beier & Beran, S. 271-288.

Włodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobów jamowycha problem genezy kultury ceramiki sznurowej. Włodarczak. In: Czopek, S. (ed.). *Mente et rutro*. Rzeszów: Archaeologica Ressoviensis, s. 299-325.

S. V. Ivanova

IMPORT OR IMITATION: CHARACTERISING THE BUDZHAK CULTURE OF THE NORTH-WEST PONTIC REGION

Specific feature of the cultural-historical genesis of the North-Western Pontic Region at the turn of the 4th to the 3rd mill. BC is manifested by relations of its population with a foreign cultural environment. This concerns, first and foremost, the Budzhak culture that is a component of the Pit-Grave (Yamna) cultural-historical region. The Budzhak culture represents connections with the Carpathian and Danube, the Corded Ware and the Globular Amphora cultures. The contacts were reflected in two aspects: imports, imitations and parallels in the Budzhak pottery and the occurrence of the Yamna burials found in other territories. Some forms of pottery and elements of its décor are rather surprisingly similar to central European groups of the Corded Ware culture. The analysis of the mainland culture of the Budzhak population enables us to assume the existence of contacts with the Corded Ware culture circle as early as in the first half of the 3rd mill. BC.

The current state of research on the movement of Yamna cultural aspect towards west is also discussed in the paper. The recent genetic analysis results the link of Yamna and Corded Ware populations. They were treated as the evidence of direct massive migration of Steppe people into Central Europe. Archaeological data supporting this concept are few if any. The westernmost enclaves of Yamna culture rather indicate limited intrusion of specialized groups aimed at control of exchange routs and raw material extraction places. It is suggested that formation of Balkan-Carpathian variant of Yamna cultural-historical community is connected to the expansion of the tribes of the Budzhak culture of the North-West Pontic region. The western group of Yamna-Budzhac culture is distinctively different from «core» Yamna by typology of pottery while both aspects share the similar burial rites.

The information obtained as a result of many years of excavations of barrows of the North-Western Pontic Region allow defining the Budzhak culture not only as a unique structural entity within the Yamna cultural-historical area but also as a mobile community opened to «cultural dialogue» and capable of long-distance migrations. Indications of that include imports, imitations, derivatives in the material complex, as well as the population's westward movement to the Central European and Balkan-Carpathian Region.

Keywords: import, imitation, Budzhak culture, North-West Black Sea.

Одержано 15.04.2020

ІВАНОВА Світлана Володимирівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
IVANOVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Main Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3318-8244, e-mail: svi1956@gmail.com.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 903.2(477.2)"632" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.15

І. А. Сніжко

ЗНАРЯДДЯ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Пізньопалеолітична стоянка біля с. Кам'янка на Харківщині належить до кола епіграветських пам'яток середньої течії р. Сіверський Донець. Стаття присвячена публікації колекції знарядь із вторинною обробкою.

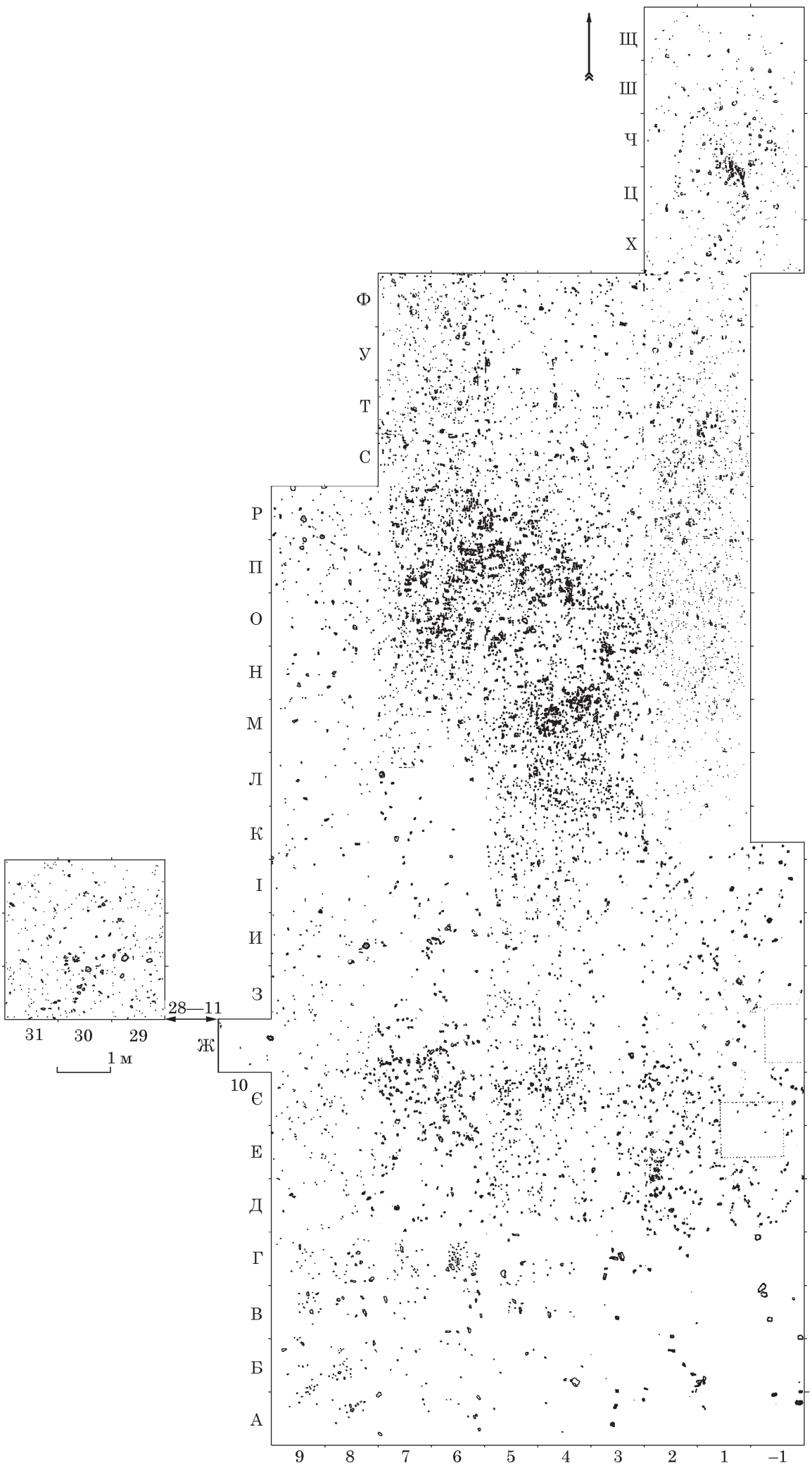
Ключові слова: *пізній палеоліт, епіграветт, Сіверський Донець, Кам'янка.*

Вступ. Одним з основних компонентів дослідження кожної археологічної пам'ятки є аналіз комплексу знарядь праці. Запропонована робота присвячена публікації колекції знарядь із вторинною обробкою пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка. Стоянка знаходиться на високому мисі при впадінні в р. Сіверський Донець правої притоки р. Суха Кам'янка в 2,5 км на південний схід від с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Відкрила 2004 р. й досліджує експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. Вивчається суцільною площею: нові розкопи закладаються поруч з уже дослідженими ділянками. На момент закінчення польового сезону 2019 р. загальна площа, досліджена розкопами, становить 225 м^2. З розкопів та підйомного матеріалу, зібраного навколо, сформована колекція, яка налічує 8356 артефактів. Із них знаряддя із вторинною обробкою утворюють групу, до якої віднесено 88 предметів.

Основні відомості про пам'ятку. Стоянка розташована на мисі, що піднятий на 8—10 м над рівнем р. Сіверський Донець. Зараз його схили повільно спускаються в бік обох річок: з півдня на північ на 27 м падіння становить 0,9 м, з заходу на схід на 29 м — 0,92 м. За часів існування пізньопалеолітичного поселення схил в бік р. Сіверський Донець був крутішим: з півдня на північ це 1,5 м, з заходу на схід 0,7 м. Культурний шар визначається рівнем розповсюдження знахідок, розтягнутий по вертикалі, не має специфічного забарвлення. Він вміщує кремінь, що демонструє всі стадії процесу розщеплення від жовна до знаряддя, дрібні фрагменти кісток тварин, шматочки червоної та жовтої вохри, вугілля. Кілька відщепів, уламків кременю та кісток мають сліди перебування у вогні. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. Культурний шар сильно пошкоджений кротовинами, природними процесами, що пов'язані з голоценовим ґрунтоутворенням а також більш давніми постгенетичними процесами. До останніх можна віднести відсутність консервації знахідок після завершення функціонування пам'ятки — свідченням цього є наявність патини та кальцитових напливів з одного боку на багатьох артефактах. Також це вплив делювіальних процесів (зміщення по схилу), що простежується у формі деяких скупчень, орієнтованих на північ, північний схід та схід, в бік р. Сіверський Донець та р. Суха Кам'янка та положенні артефактів на ребрі, з нахилом в означений бік. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється з жовтувато-палевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризонту.

На основі результатів палінологічних досліджень була проведена реконструкція палеокліматичних умов життя давнього населення. Встановлено, що під час функціонування пам'ятки означена територія знаходилася в ме-

© І. А. СНІЖКО, 2020

Щ
Ш
Ч
Ц
Х
Ф
У
Т
С
Р
П
О
Н
М
Л
К
І
И
З
28—11
31
30
29
1 м
Ж
10
Є
Е
Д
Г
В
Б
А
9
8
7
6
5
4
3
2
1
–1

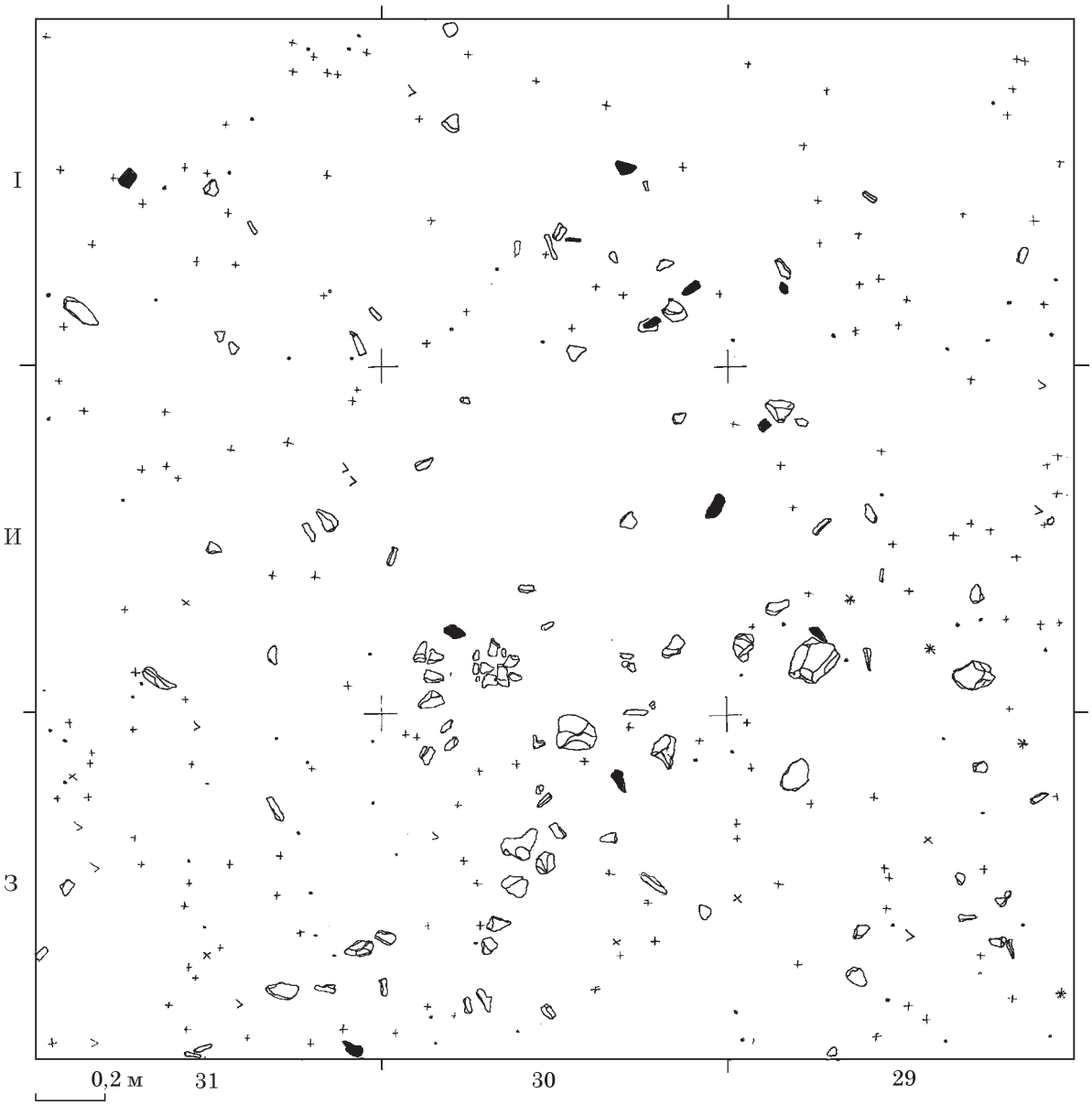

Рис. 1. Стоянка біля с. Кам'янка, план розташування знахідок на досліджених ділянках

жах степової зони із субперигляціальним кліматом, який був значно холоднішим та сухішим за сучасний. Рослинний покрив був одноманітним, бідним за складом та розрідженим. Про холодний клімат свідчить наявність серед деревних порід лише бореальних та аркто-бореальних елементів. В долині була присутня деревинна рослинність, а степові ценози були ксеромезофітними різнотравно-злаковими та злаковими. За стратиграфічними спостереженнями та результатами палінологічного аналізу можна припустити, що існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольодовиків'я (Герасименко, Снежко 2012, с. 100—102).

На дослідженій площі знахідки розташовані нерівномірно, утворюючі різні за розміром та насиченістю скупчення (рис. 1). Можна виділити зону, де відбувалась більш активна обробка кременю, переважно первинна, а також простежити окремі робочі місця. Підтвердженням цього можуть бути певні характеристики крем'яної сировини та випадки ремонтажу у скупченнях.

Знаряддя із вторинною обробкою. На сьогоднішній день колекція, що походить з пам'ятки, налічує 8356 артефактів. В якості сировини мешканці стоянки використовували місцевий темно-сірий, майже чорний напівпрозорий крейдяний високоякісний кремінь. Знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита шаром патини від молочно-білої до блакитної димчастої.

Знахідки свідчать, що на поселенні відбувався повний цикл розщеплення — від заготовок нуклеусів до залишкових ядрищ і утилізованих

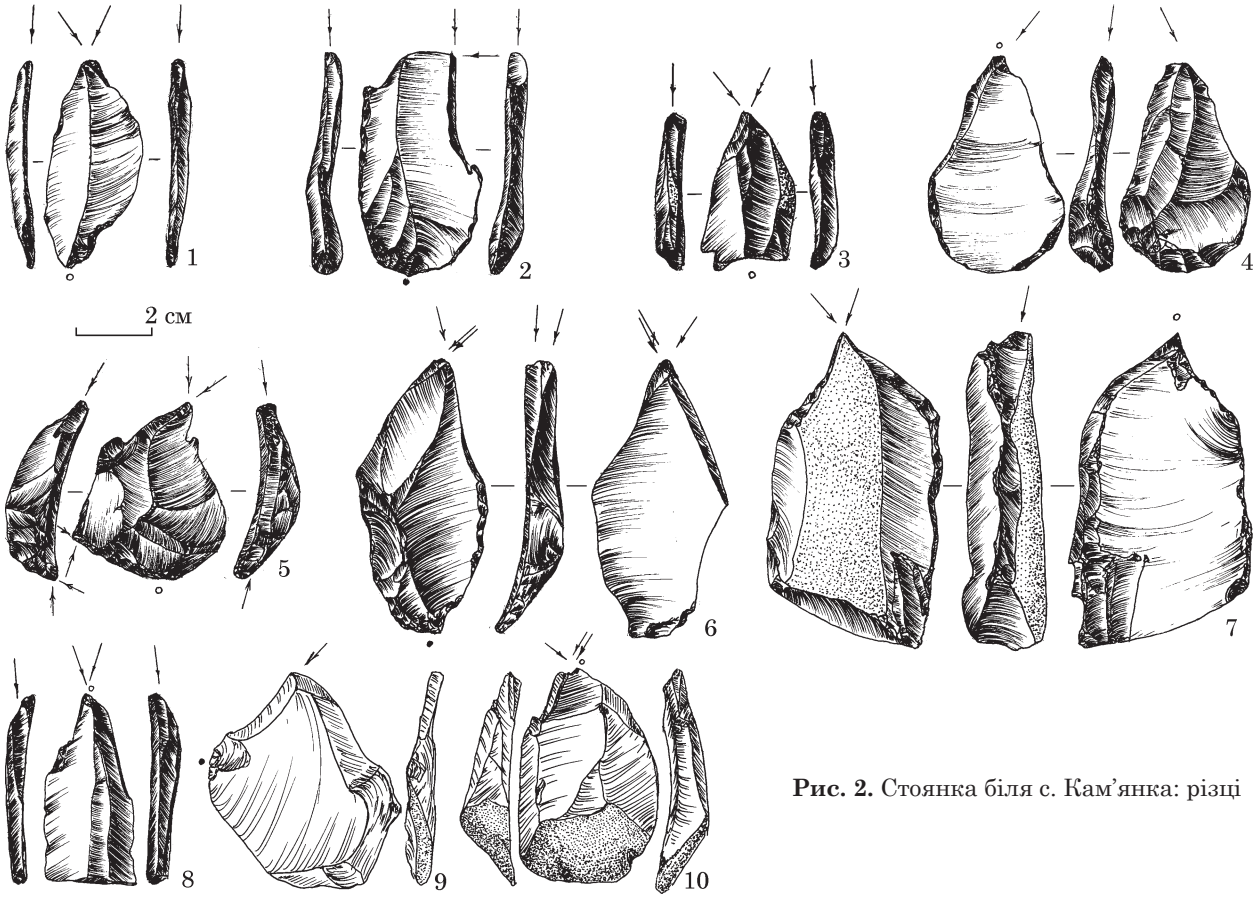

Рис. 2. Стоянка біля с. Кам'янка: різці

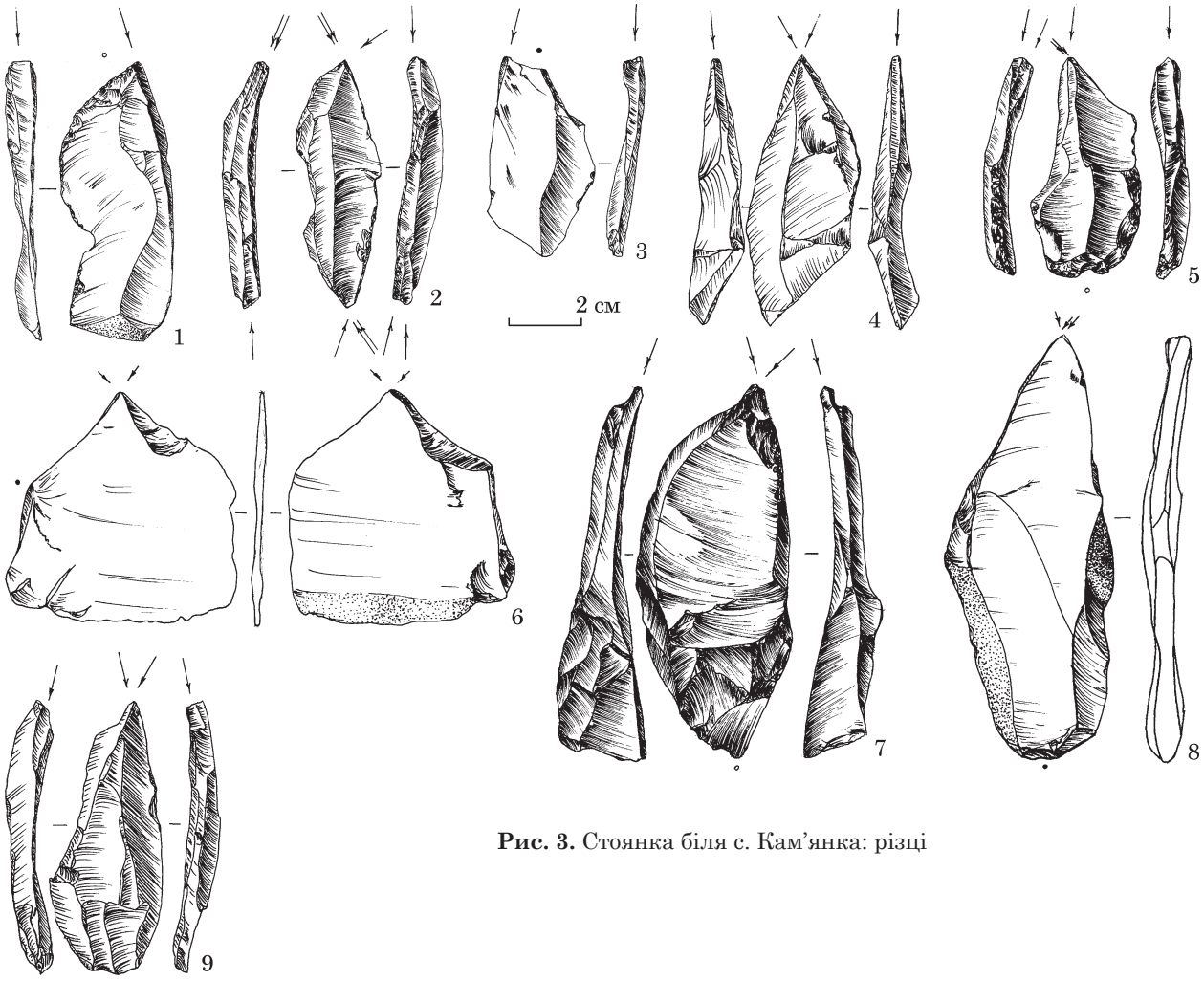

Рис. 3. Стоянка біля с. Кам'янка: різці

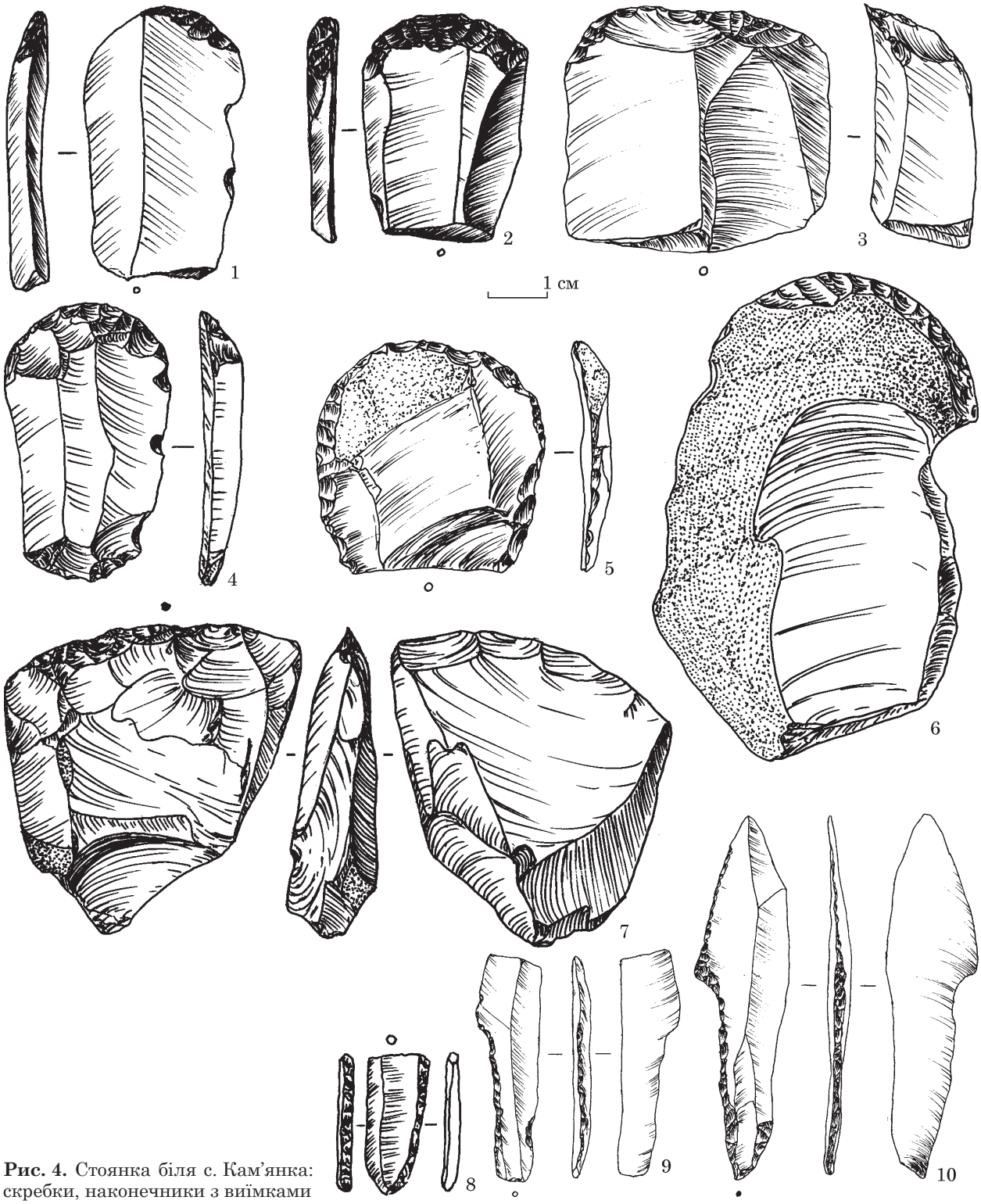

Рис. 4. Стоянка біля с. Кам'янка: скребки, наконечники з виїмками

знарядь. Нуклеуси торцевидної, призматичної, кубовидної форми демонструють ударну техніку сколювання. Найбільш виразною є група торцевих нуклеусів з виступаючою тильною частиною. Процес виготовлення та підживлення нуклеусів представлено реберчастими сколами і відщепами. Значна кількість заготовок і сколів з жовновою кіркою свідчать, що джерело добування кременю знаходилось порівняно недалеко від стоянки. Метою первинного розщеплення були заготовки у вигляді видовжених пластинок та відщепів.

Знаряддя із вторинною обробкою складають невелику частину колекції: їх 88 екземплярів, що становить 1,05 %. Незначна кількість предметів цієї групи типова для пам'яток, розташованих поблизу виходів крем'яної сировини, де первинна обробка відбувалась безпосередньо на території поселення.

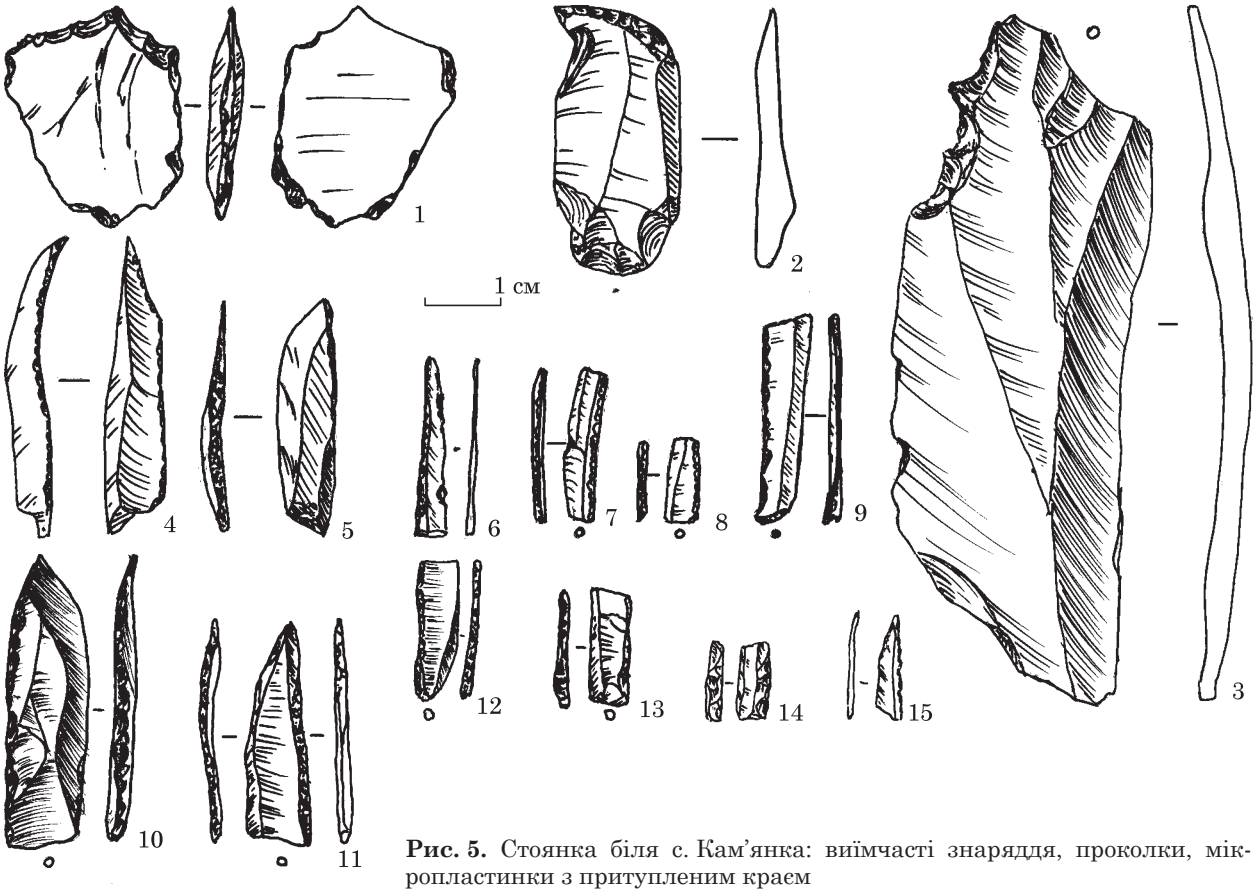

Рис. 5. Стоянка біля с. Кам'янка: виїмчасті знаряддя, проколки, мікропластинки з притупленим краєм

Колекція ***різців*** налічує 27 екземплярів. В якості заготовок для цих знарядь були використані відщепи, пластини, масивні сколи та залишкові нуклеуси. Більше половини різців (16 екз.) — серединні (рис. 2: 1, 3—10; 3: 4, 7—9), два сформовані на масивних напівпервинних сколах формування / підправки нуклеусів (рис. 2: 7; 3: 8). Два різці двогранні серединні (рис. 3: 5, 8). Один із різців має сформовану ретушшю невеличку виїмку у базальній частині (рис. 4: 5). Бокових різців 5 екземплярів (рис. 2: 2; 3: 1, 3), два з них косоретушні (рис. 3: 1). Кутових різців 2: на масивному відщепі та на трискатній пластинці. По одному екземпляру представлені подвійний різець (рис. 3: 2), плаский на напівпервинному відщепі (рис. 3: 6), ретушний трансверсальний на масивному відщепі та багатофасетковий різець, до якого підібрався різцевий скол.

Хоча просторове розміщення знарядь не є метою цього дослідження, все ж варто відзначити, що ділянка квадратів 29—31/З—І в порівнянні з усією іншою дослідженою площею відзначається значною, як для цієї пам'ятки, концентрацією різців — 7 екз. фактично на трьох квадратних метрах (рис. 1). В колекції з кв. 1—10/А—Щ та підйомного матеріалу, зібраного за всі роки навколо розкопу всього 20 різців. Така концентрація знарядь одного типу на невеликій ділянці може бути свідченням їх виготовлення та / або використання.

Скребків та скребловидних знарядь 12 екземплярів. Серед скребків значно переважають кінцеві на відщепах та пластинах — їх 7. Це кінцевий скребок на тонкому відщепі, що розширюється до дистальної частини, кінцевий скребок на невеликій двоскатній пластинці, 2 кінцеві скребки на двоскатній та трискатній пластині (рис. 4: 1, 2), на масивному сколі (фрагмент; рис. 4: 3), на напівпервинному пластинчатому відщепі (рис. 4: 5) а також кінцевий скребок високої форми. Подвійних скребків 3 екземпляри (рис. 4: 4). Також як скребок міг бути використаний відщеп напівпервинний з ретушованою ділянкою (рис. 4: 6). Два скребловидні знаряддя виконані на масивних сколах формування / підправки нуклеусів (рис. 4: 7).

Виїмчасті знаряддя на відщепах, пластинках та сколі підправки нуклеусу представлені 9 екземплярами (рис. 6: 1—5).

Робочий елемент чотирьох **проколок** сформований кількома сколами на відщепах (рис. 5: 1—3), в одному випадку знаряддя поєднане із серединним різцем (рис. 2: 6).

11 предметів мають ***ретушовані ділянки***. Це фрагменти двох масивних відщепів, фрагменти трьох пластинок, 2 уламки а також фрагмент невизначеного знаряддя із ретушованою ділянкою.

Мікропластинки з притупленим краєм утворюють невелику групу, але вона дуже важлива для характеристики пам'ятки. Із 16 мік-

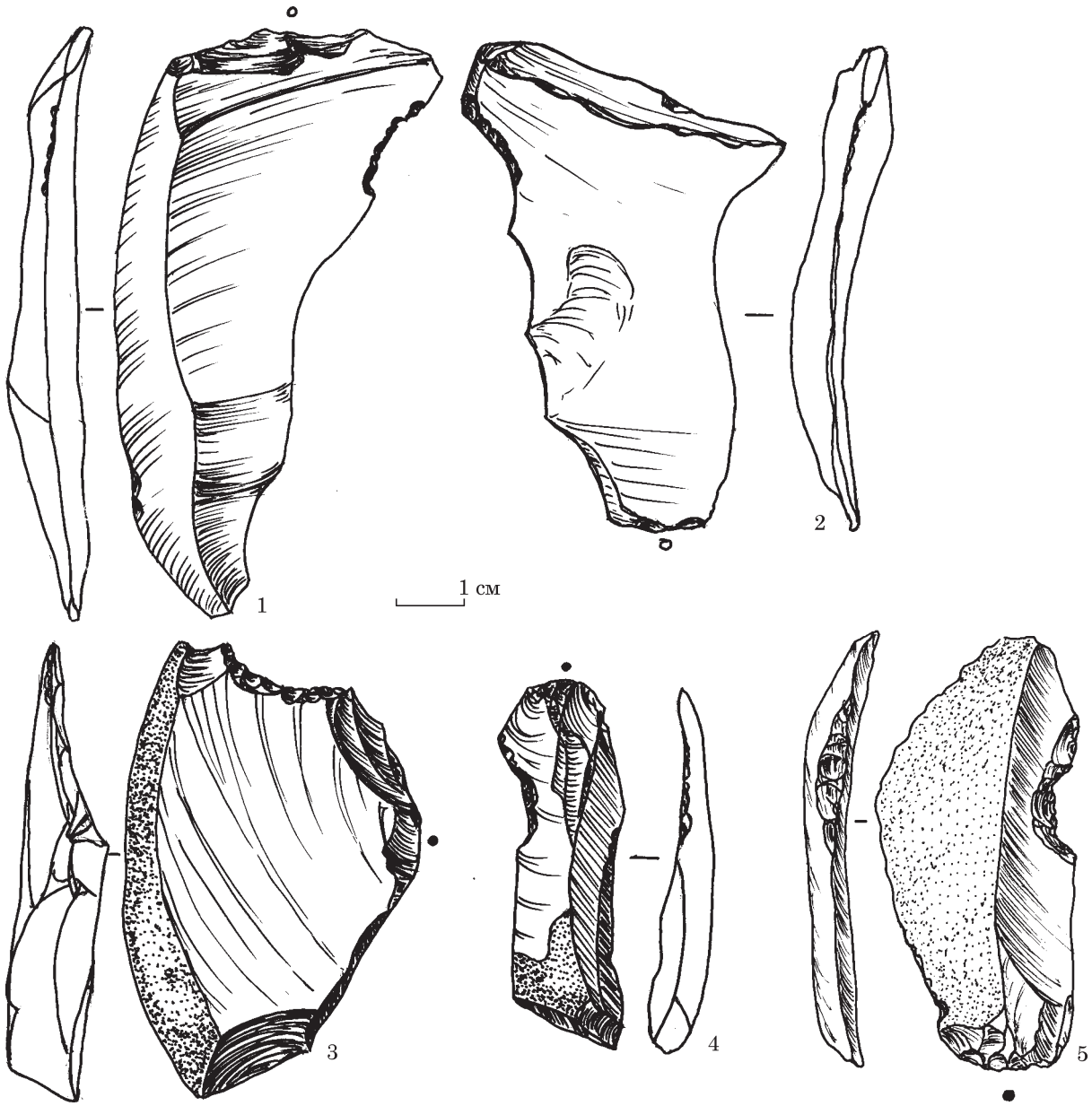

Рис. 6. Стоянка біля с. Кам'янка: виїмчасті знаряддя

ропластинок з притупленим краєм 3 цілі та 13 у фрагментах (рис. 5: 4—15).

Цікавою є знахідка трьох ***наконечників з виїмкою*** — цілого та двох у фрагментах. Цілий наконечник (рис. 4: 10) довжиною 6 см, шириною 1,6 см та завтовшки 0,5 см має круту ретуш, що зліва формує черешок та виїмку, та пологу ретуш, що тягнеться майже до вістря. З правого боку в нижній частині також невеличка ділянка крутої ретуші. Фрагмент наконечника (рис. 4: 9) розмірами 3,4 × 1,1 × 0,4 см є черешковою частиною з крутою ретушшю зліва до виїмки та ділянкою крутої ретуші праворуч в нижній частині. Другий фрагмент розмірами 2,3 × 1 × 0,3 см — це черешок наконечника з виїмкою (рис. 4: 8) з крутою ретушшю праворуч. Останній фрагмент не дуже переконливо виглядає на малюнку, але в реальності справляє враження абсолютної подібності, в тому числі за станом поверхні, що вкрита густою молочно-білою патиною. Знахідка цих трьох наконечників без перебільшення унікальна, оскільки вони не мають аналогій не тільки в матеріалах розкопок попередніх років, а й в колекціях пам'яток суміжних територій. Подібні знаряддя походять з верхнього шару стоянки Костенки I (Ефименко 1958, с. 240—243), Гагарино (Тарасов 1979, с. 77), Краків-Спадзиста (Wilczynski 2015, p. 139, 141), Борщево I (Рогачев, Кудряшов 1982, с. 212.) тощо.

Деякі знаряддя із вторинною обробкою представлені в одному екземплярі. Два незавершені — заготовка біфасу на масивному напівпервинному відщепі та овальна дископодібна заготовка. В колекції присутнє дископодібне знаряддя з ретушованою ділянкою, масивна

пластина з виділеним ретушшю кутовим елементом, стамескоподібне знаряддя на масивному сколі з нуклеуса та висока трапеція на неправильній пластинці.

Висновки. Набір знарядь, що включає мікропластинки з притупленим краєм, кінцеві скребки та різці різних типів переважно на пластинах, призматичні нуклеуси для пластин, типовий для епігравецьких пам'яток. Всі означені категорії присутні в номенклатурі знарядь із вторинною обробкою стоянки біля с. Кам'янка, що дозволяє віднести її до кола епігравецьких пам'яток басейну середньої течії р. Сіверський Донець. Хоча наявність в колекції наконечників з виїмкою викликає певні питання, зокрема про можливість кількох епізодів заселення території мису. Як вірогідну можна розглядати також можливість зв'язків з іншими територіями концентрації епігравецьких пам'яток. Наскільки правомірними є ці припущення, покажуть майбутні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Герасименко, Н. П., Снежко, И. А. 2012. Реконструкция природной среды обитания человека на позднепалеолитической стоянке у с. Каменка. *Старожитності 2012: Харківський історико-археологічний щорічник*, 11, с. 97-104.

Ефименко, П. П. 1958. *Костенки I.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Рогачев, А. Н., Кудряшов, В. Е. 1982. Борщево 1. В: Праслова, Н. Д. Рогачева, А. Н. (ред.). *Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону 1879—1979. Некоторые итоги полевых исследований*. Ленинград: Наука, с. 211-216.

Тарасов, Л. М. 1979. *Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы*. Ленинград: Наука.

Wilczyński, J. 2016. Variability of Late Gravettian lithic industries in southern Poland: A case study of the Kraków Spadzista and Jaksice II sites. *Quaternary international*, 406, p. 129-143.

REFERENCES

Gerasimenko, N. P., Snezhko, I. A. 2012. Rekonstruktsiia prirodnoi sredy obitaniia cheloveka na pozdnepaleoliticheskoi stoianke u s. Kamenka. *Starozhytnosti 2012: Kharkivskyi istoryko-arkheolohichnyi shchorichnyk*, 11, s. 97-104.

Efimenko, P. P. 1958. *Kostenki I.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rogachev, A. N., Kudriashov, V. E. 1982. Borshchevo 1. In: Praslova, N. D. Rogacheva, A. N. (ed.). *Paleolit Kostenkovsko-Borshchevskogo raiona na Donu 1879—1979. Nekotorye itogi polevykh issledovanii*. Leningrad: Nauka, s. 211-216.

Tarasov, L. M. 1979. *Gagarinskaia stoianka i ee mesto v paleolite Evropy*. Leningrad: Nauka.

Wilczyński, J. 2016. Variability of Late Gravettian lithic industries in southern Poland: A case study of the Kraków Spadzista and Jaksice II sites. *Quaternary international*, 406, p. 129-143.

I. A. Snizhko

TOOLS WITH SECONDARY TREATMENT OF THE LATE PALEOLITHIC SITE NEAR THE KAMYANKA VILLAGE

The tools with secondary treatment from collection of the Late Paleolithic site near the Kamyanka village of Izum district in Kharkiv region are published in the paper. The collection of 8356 flint artifacts comes from the excavated area of 225 m^2. The group of the tools with secondary treatment is not large — it consists of 88 items (1.05 %), typical for sites located near flint raw material outputs, where primary treatment took place directly in the dwelling area. From 27 burins 16 are straight burins, 5 are angle burins, 5 are truncation burins, a flat-faceted burin, a many-faceted burin and a double burin. As a preform, the flakes, blades, massive flakes and residual cores were used. There are 12 end-scrapers and scrapers; end-scrapers on flakes and blades prevail. The tools with notches are represented by 9 exemplars. Working elements of the piercing tools (4 exemplars) are formed by several splits on the flakes; in one case the tool is combined with middle burin. 11 flakes and blades have retouched areas. Microblades with truncated edge are represented by 16 exemplars. Notched backed points (whole one and 2 fragments) have no analogs in collections of the sites of allied territories. A high trapeze on a wrong-shape blade, a massive blade with an angle unit pointed out by retouch, a chisel-like item, a disk-shaped tool with retouched area are represented in one exemplar for now.

Generally the tools set is typical for Epigravettian sites, though the presence of notched backed points in it raises a range of questions which can be answered on during the further research.

Keywords: Late Paleolithic, Epigravettian, Siversky Donets, Kamyanka village.

Одержано 21.04.2020

СНІЖКО Ірина Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, Український державний університет залізничного транспорту, майдан Фейєрбаха, 7, Харків, 61050, Україна.
SNIZHKO Iryna, PhD, Associate Professor, Ukrainian State University of Railway Transport, Feuerbach square, 7, Kharkiv, 61050, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7797-9494, e-mail: isnizhko@ukr.net.

УДК 903.2(477.2)”634” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.16

В. О. Манько, С. А. Теліженко

СТОЯНКА ДОНЕЦЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ БОНДАРИХА II

Статтю присвячено історії вивчення неолітичної стоянки Бондариха II на Сіверському Дінці. Автори публікації заново переглянули матеріали стоянки, порівняли отримані статистичні дані зі статистикою Д. Я. Телегіна, який досліджував пам’ятку на початку 1950-х рр. Робиться висновок про гомогенність матеріалів стоянки та їх належність до розвинутого етапу донецької культури, тобто — до першої половини VI тис. до н. е.

Ключові слова: *неоліт, донецька культура, атлантикум, трапеції, пластинки з притупленими краями, донецькі вістря.*

Вступ. Стоянка Бондариха II є однією з найвідоміших пам’яток донецької неолітичної культури у середній течії Сіверського Дінця. Вона стала відомою після публікації 1954 р. (Телегін 1954). Після цього стоянка згадувалася в усіх без винятку узагальнюючих публікаціях з археології України або з неоліту України. На жаль, ці згадування носили досить поверхневий характер. Фактично, повідомлялося, що матеріали цієї стоянки характеризують ранній етап розвитку донецької культури. Особливого розвитку тема не отримувала. Посилання на матеріали Бондарихи II з роками набувало такого собі ритуального характеру, коли не згадати неможливо, а згадувати особливо й немає чого.

Така ситуація була зумовлена первинною публікацією матеріалів стоянки, коли було зроблено ілюстрації або фото кількох фрагментів кераміки та неповної сторінки ілюстрації нуклеусів та знарядь з каменю. Автор розкопок опублікував дві таблиці, бажаючи попередньо донести до читачів найяскравіші риси донецької технології обробки кременю, з метою довести свої теорії про культурну приналежність та відносну хронологію комплексу. Однак нема нічого більш постійного, ніж те, що спочатку вважалося тимчасовим і попереднім. За десятиліття нові публікації матеріалів стоянки так і не з’явилися, для нас основним джерелом для розуміння комплексу залишалася та сама таблиця, що вперше стала відомою у 1954 р.

Усі дослідники, що зверталися до теми донецького неоліту, добре розуміли, що матеріали Бондарихи II потрібно використовувати у культурно-хронологічних побудовах, але не могли цього зробити належним чином, через елементарний брак інформації.

До того ж, процес дослідження неоліту Східної України не стояв на місці. Завдяки розкопкам О. Ф. Гореліка (Горелик, Выборный 1995), С. М. Санжарова (Санжаров и др. 2000), В. О. Манька (Манько и др. 2001; Манько 2006) та С. А. Теліженка (Манько, Телиженко 1999; 2000) постійно з’являлися дані про нові комплекси, аналіз яких здійснювався за допомогою більш досконалих методів, публікація таких комплексів супроводжувалась подачею великого обсягу графічних матеріалів. Відповідно, для культурно-історичних реконструкцій усе більше залучалися матеріали тих стоянок, публікація яких була найбільш повною, а згадування Бондарихи II усе більше ставали формальністю.

На цю ситуацію абсолютно не впливало те, що усі теоретичні положення про неоліт Східної України постійно ревізувалися. Ані зникнення терміну «дніпро-донецька культура», ані впровадження понять про культурні спільноти, більших за обсягом, ніж археологічна культура, ані ревізія хронології неоліту України у цілo-

© В. О. МАНЬКО, С. А. ТЕЛІЖЕНКО, 2020

му не призводила до спроб якось переглянути наші погляди на матеріали Бондарихи ІІ.

Здавалося б, кожен дослідник міг ознайомитися з колекцію стоянки у фондах Інституту археології НАН України. Проте мусимо визнати, що ми розуміємо усіх наших попередників, які відмовилися від публікації матеріалів Бондарихи ІІ. Матеріали стоянки було скомпоновано таким чином, що планомірний перегляд їх був майже нездійсненним, адже потребував дуже значної витрати часу, у чому ми й переконалися під час опрацювання колекції. Тим не менш, будь-яка справа колись закінчується, навіть якщо на початку перспективи такого закінчення виникали запитання. Авторам вдалося переглянути усі хаотично скомпоновані ще у 50-х роках минулого століття розділи колекції, скласти типолого-статистичні таблиці та опис матеріалів, розпочати підготовку до публікації.

Чи варто було це робити? Переконані, що повна публікація матеріалів Бондарихи ІІ дозволить виправити ту дивну ситуацію, коли про них згадується лише як данина традиції. Вдалося скласти цілісну картину типологічного різноманіття кременевого комплексу. При цьому типологія, запропонована нами, суттєво відрізняється від тієї, що була запропонована у 1950-і рр. Це й не дивно, адже про деякі типологічні категорії знарядь у той час навіть не могли згадуватися через певні вади теоретичних побудов. Нам вдалося виявити дуже неочікувані особливості технології, що використовувалася при виготовленні окремих знарядь, пов'язаних з комплексом мисливського озброєння. Вдалося описати техніку розщеплення, що практикувалася на території стоянки, зв'язок окремих прийомів розщеплення з виготовленням конкретних категорій знарядь. Усі ці аналітичні побудови дозволяють нам переглянути відносну хронологію комплексу, розглянути питання про його місце у системі старожитностей донецької культури, дніпро-донецької культурно-історичної області, неоліту Східної Європи.

Звичайно, аналіз матеріалів стоянки дозволив значно скорегувати традиційні уявлення про походження донецької неолітичної культури, про систему культурних зв'язків її носіїв. Більш того, виникло переконання у тому, що повернення до старих «хрестоматійних» матеріалів може призвести до значних зрушень у вивченні неоліту Східної Європи, адже ми повертаємося до давно відомого із застосуванням більш досконалої методики аналізу, озброєні знаннями про велику кількість інших неолітичних комплексів, які не були відомими у час, коли здійснювалися первинні публікації.

Цю публікацію присвячено пам'яті видатного дослідника неоліту України Д. Я. Телегіна. Його подвижницька праця протягом багатьох десятиліть зробила можливою й нашу роботу. Методи розкопок Д. Я. Телегіна значно випереджали час, коли вони були зроблені, що й дозволило нам вважати комплекс Бондарихи ІІ повноцінним археологічним джерелом, що не втратив свого значення і може успішно використовуватися для культурно-історичних реконструкцій розвитку неоліту Східної Європи.

Місце розташування стоянки, **стратиграфія**, **планіграфія.** Урочище Бондариха, де виявлено стоянку Бондариха ІІ, знаходиться за 1,2 км на схід від південно-східної околиці м. Ізюм Харківської об. Урочище є ділянкою надзаплавної борової тераси, яка тягнеться вздовж лівого берега Сіверського Дінця та стариці, що має назву Вербова Яма. Висота тераси відносно заплави близько 7 м. В північній частині тераса перетиналася безіменним струмком, з півдня та сходу обмежувалася заплавними луками та лісонасадженнями. У низинах поблизу тераси — заболочені ділянки.

Цілком очевидно, що Вербова Яма являла собою русло ріки, яке з часом перетворилося у заплавне озеро. Загалом описане положення стоянки є типовим для багатьох неолітичних пам'яток донецької культури, зокрема Зелена Горниця 1, 5, 6, Клішня 1, 3—5, Ольхова 2, 5 та багато інших. Здебільшого вони розташовуються на високих ділянках борових терас, сформованих старим руслом Сіверського Дінця.

Прив'язка багатьох стоянок до заплавних озер лівого берега Сіверського Дінця пояснюється просто. Правий берег Сіверського Дінця, як правило, стрімкий та непридатний для облаштування поселень, місцями представляє собою нешироку (30—100 м) надзаплавну терасу, яка підпирається високим корінним берегом зі стрімкими бортами, складеним з крейдових відкладів. Лівий берег ріки більш положистий, порослий лісонасадженнями, які перемежовуються з луками, має широку, до 3 км заплаву, в якій розташовані озера, деякі з них у довжину від 3 до 5 км (Туба, Боброве). Звичайна ширина таких озер — 70—100 м. Віддалені від русла Сіверського Дінця береги озер стикуються з піщаними боровими терасами, поверхня яких іноді розчленована руслами діючих і зниклих струмків. Відповідно, приуроченість більшості пам'яток неолітичної епохи до країв та виступаючих частин (мисів) борової тераси пояснюється великою щільністю біомаси заплави лівобережжя Сіверського Дінця, можливостями риболовецького промислу, збиральництва.

На жаль, спеціальні дослідження історії формування заплави Сіверського Дінця відсутні, тому ми не можемо вказати природні причини відсутності тут пам'яток, що мали б вік більший, ніж атлантичний. Цілком ймовірно, що в умовах раннього голоцену заплава та її береги були заболоченими, що характерно для постльодовикового часу. Болота зберігаються і нині, при цьому вони можуть розташовувати-

ся як в самій заплаві, так і на борових терасах. Можна припускати, що умови для проживання людини склалися на борових терасах тільки з середини-третьої чверті VII тис. до н. е. Цим часом датуються стоянки з архаїчними матеріалами Клішня 3 та Туба 5. Переважна ж більшість неолітичних стоянок тут пов'язана з VI — першою половиною V тис. до н. е.

Потужним поштовхом для заселення заплави лівобережжя Сіверського Дінця та його борових терас став початок аридизації, що розпочався приблизно у час 7300 ВР та продовжувався до 6800 ВР (Герасименко 1997, с. 52). У цей час відбувалося значне підвищення середньорічної температури, що сприяло появі на терасах Сіверського Дінця сухих та придатних до життя ділянок. Тоді ж відбувався наступ степу по долинах Дніпра, Сіверського Дінця й Дону, що призводило до необхідності пошуку нових місць проживання для груп населення, які проживали на межі лісостепу й степу. Заплава Сіверського Дінця стала однією з ідеальних ділянок, де високий рівень вологості зберігав лісостепову рослинність та, відповідно, ресурси тваринного світу, що приваблювало мігрантів — носіїв донецької та матвієво-курганської культур. Поява донецької стоянки Бондариха II, як здається, як раз відображує цей процес.

Стратиграфія стоянки є типовою для неолітичних пам'яток Подонеччя. Д. Я. Телегіним було встановлено таку стратиграфію (Телегін 1954, с. 160).

1. Сірий еоловий пісок (до 0,05 м).
2. Гумусований пісок — лісовий ґрунт (до 0,30 м).
3. Сіро-бурий пісок (до 0,20 м).
4. Світлий жовтий пісок.

Культурний шар неолітичного часу знаходився у сіро-бурому піску (шар 3), при цьому значну кількість знахідок було виявлено на 5—7 см вище стерильного світло-жовтого піску (шар 4). Подібну стратиграфію простежено на більшості донецьких стоянок. Лише на стоянках Туба 2 та Клішня 4 між сіро-бурим піском та лісовим ґрунтом зафіксовано гумусований піщаний шар темно-сірого кольору, що містив культурні нашарування. Найдавніші дати стоянки Туба 2 пов'язуються з початком останньої третини VI тис. до н. е. Таким чином, у стратиграфічній позиції, подібній до тієї, що описав Д. Я. Телегін, розміщуються культурні шари усіх стоянок борових терас Подонеччя у часовому проміжку між серединою VII — серединою VI тис. до н. е.

Планіграфічний аналіз стоянки обтяжений значними руйнуваннями її площі, спричиненими як діяльністю носіїв бондарихінської культури доби фінальної бронзи, так і сучасними перекопами. Площа розкопу досягала 170 м^2. У центрі розкопу було виявлене вогнище — овальну пляму попелу розміром 0,6 на 0,9 м. Вогнище — сегментоподібне у розрізі, завглибшки до 0,1 м. Стратиграфічно воно розташоване у верхній частині сіро-бурого піску, майже під лісовим ґрунтом. Ця обставина спонукає нас з певною долею обережності ставитися до твердження Д. Я. Телегіна про облаштування вогнища у неолітичний час. Слід також враховувати, що подібні об'єкти не було зафіксовано на жодній неолітичній стоянці Подінців'я. Більш того, у культурних шарах донецьких стоянок навіть знахідки крихіток кісткового або деревинного вугілля невідомі. Можливо, що автору розкопок пощастило, але це питання, на жаль, наразі є суто теоретичним. Заповнення вогнища не збереглося, тому встановити його вік вже ніколи не вдасться.

Згідно планів розкопу на стоянці простежено три скупчення кременю — у центрі, на північній та південній ділянках. Д. Я. Телегін пише, що у місцях скупчень щільність знахідок доходила до 40—50 предметів на 1 м^2. Подібна щільність є звичайною для донецьких стоянок, хоча слід відзначити, що вона не є гранично високою. На жаль, розкопки відбувалися без застосування сита, що, скоріше за все, призвело до досить значної втрати матеріалів. Як буде показано, матеріали містять дуже непредставницький мікролітичний комплекс у якому явно присутній перекіс у співвідношенні дрібних та великих відщепів, майже відсутні лусочки.

Дуже цікавим є знаходження на території стоянки «скарбу», який складався з пластин з нерегулярною субпаралельною ретушшю по краях, а також кінцевих скребачок на пластинах та їх частинах. Його було знайдено у ямці майже в центральній частині розкопу. Діаметр ямки — приблизно 0,20 м. Заслуговує на увагу інформація про те, що у ямці зі «скарбом» поруч з крем'яними предметами були шматочки вохри.

У цілому стоянка, незважаючи на масштабні пошкодження, які спричинені населенням більш пізніх періодів, є досить інформативною. По-перше, вона має досить компактний та не переміщений по вертикалі культурний шар, який сягав потужності до 0,10 м, що є свідченням його відносної гомогенності. По-друге, неолітична стоянка займала найвище місце на боровій терасі, що виключало процеси змиву з більш високих ділянок. Усе це дозволяє припускати, що матеріали стоянки є наслідком одноразового відвідування місця стоянки первісним колективом, що значно підвищує інформативну цінність отриманого комплексу.

У цьому плані стоянка вигідно відрізняється від пам'яток, подібних до Ольхової 5 (Горелик, Выборный 1995), де культурний шар сягає потужності 0,6—0,7 м, відкладався упродовж сотень років і, ймовірно, сформувався не лише через багаторазове відвідування місця стоянки, але ще й через можливість відвідування носіями різних культур.

Таким чином, Бондариха II є одним з тих комплексів, який можемо розглядати як гомогенні або умовно гомогенні та використовувати матеріали для культурно-історичних реконструкцій та вивчення відносної хронології донецької культури.

Оцінка крем'яного комплексу стоянки Бондариха II. Наявність у безпосередній близькості місцезнаходжень якісної кременевої сировини стало одним із чинників, який стимулював населення Подніпров'я та Подоння до переселення. Неподалік від стоянки знаходяться місцезнаходження кременевої сировини у вигляді жовен та гальок. Поклади кременевих жовен високої якості відомі поблизу Святогорська, Ізюму та Чугуєва. Група носіїв донецької культури, що залишила стоянку Бондариха II, використовувала виключно гальковий кремінь, місцезнаходження якого також є досить поширеними і трапляються в тому числі й на лівобережжі Сіверського Дінця. Як правило, виходи гальки фіксуються по природних розрізах балочної системи борової тераси, де була можливість їх збирати. Саме ці місцезнаходження й приваблювали населення, адже гальковий кремінь відрізняється особливою якістю і є максимально пристосованим для відтискного розщеплення.

Галька має тонку кірку чорного, сірого або жовтого кольорів, внутрішня структура гальок дуже однорідна, внутрішні каверни майже ніколи не трапляються. Під кіркою може знаходитися тонкий прошарок (до 1 мм) коричневої підкірки. Колір серцевини може варіювати від жовтого до чорного, більшість сколів, отриманих при розщепленні гальок темно сірого кольору. При патинізації сколи вкриваються патиною кольору небесної лазурі, яка при висиханні набуває сіруватих відтінків. Як правило, ознакою гарної збереженості культурного шару є наявність патини з одного боку, хоча таке правило не є надто суворим.

Таблиця 1. Крем'яний комплекс Бондарихи II, типолого-статистична таблиця (за Д. Я. Телегіним)

Тип	Культурний шар	«Скарб»	Разом	%
Нуклеуси	20	—	20	0,60
«Ножоподібні» пластини	≈100	7	≈107	3,21
Відщепи	≈3000	—	≈3000	89,87
Відбійники	4	—	4	0,12
Відтискувачі	2	—	2	0,06
Вироби з вторинною обробкою, в т. ч.	195	10	205	6,14
сокири-різаки	4	1	5	2,44
свердла	7	—	7	3,41
трапеції	7	—	7	3,41
пластинки з притупленими краями	4	—	4	1,95
тронковані пластинки	4	—	4	1,95
скребачки	96	9	105	51,22
різці	73		73	35,61
Усього	≈3321	17	≈3338	100,00

У випадку з бондарихінським комплексом, більшість предметів з кременю має або однобічну патинізацію, або патинізацію різної глибини, коли один бік вкритий абсолютно непрозорим шаром патини, а з іншого боку патина є димчастою.

На жаль, Д. Я. Телегін так і не склав типолого-статистичну таблицю бондарихінського комплексу. Про склад колекції можна робити висновки лише за тими окремими цифрами, що наводяться у публікаціях (Телегін 1954, с. 160; Телегін 1968, с. 51—55). «Реконструйована» таблиця виглядає наступним чином (табл. 1).

Як бачимо, Д. Я. Телегін не здійснив підрахунок пластин і відщепів. Крім того, у таблиці використано такий реліктовий термін «ножоподібна пластина». Типологічний набір описаних знарядь досить бідний, не містить таких очевидних категорій, як скобелі, пластини й відщепи з ретушшю, проколки та інші. Записані у таблиці «тронковані пластинки» насправді додано авторами. Д. Я. Телегін використовує термін «мікролітичні знаряддя», яких налічує 15 одиниць. Як виходить з публікації, 7 з них — трапеції, 4 — пластинки з притупленими краями. Тронковані пластинки враховані за малюнками, адже у тексті про них сказано «інші» (Телегін 1968, с. 54).

У цілому, публікація бондарихінського матеріалу відображає тенденції періоду розвитку науки, коли принципи типологізації ще не були сформовані. Звідси й екзотичні поняття та недбалість у опису комплексу виробів із вторинною обробкою. Деякі поняття, наприклад «мікропластина», у той час ще просто не з'явилися, але воно дуже знадобилося б, якби Д. Я. Телегін описував бондарихінський комплекс у наш час.

Ще однією особливістю опису комплексу є застосування визначення «відтиску», але при цьому відсутнє поняття «відтискна техніка розщеплення». Як здається, поява бондарихінського комплексу лише поставила завдання навчитися відрізняти пластини, отримані ударним та відтискним способом.

Не слід дивуватися тому, що отримана нами типолого-статистична таблиця виявилася мало схожою на те, про що писав автор розкопок стоянки.

Наведемо стислий опис техніки розщеплення та основних категорій знарядь. Для реконструкції техніки розщеплення ми можемо використовувати тільки нуклеуси. Статистика по дебітажу, на жаль, може додати лише відомості загального характеру. Якщо подивитися статистику (табл. 2), то стає зрозумілим, що під час розкопок відбиралися переважно великі речі, адже у жодному з донецьких комплексів

ми не побачимо переважання долі пластин над долею пластинок та мікропластин, що, ймовірно, були втрачені.

Серед нуклеусів ми виділяємо такі, що були пов'язаними з отриманням пластин за допомогою відбійника (рис. 1: 1—4) та конічних і олівцеподібних нуклеусів для відтиску пластинок та мікропластин (рис. 1: 5—8). Здається, дебітаж кожної стадії в обробці нуклеусів відповідав типу заготовки для певних типів знарядь. Відтиск пластин, звичайно, міг розпочатися лише після підготовки гальки. При цьому така підготовка здійснювалася за допомогою різних типів відбійників. Початкове розщеплення, коли отримувалися повздовжні й поперечні відщепи, призводило до отримання заготовок для скребачок, відщепів з ретушшю. Початок зняття пластин за допомогою відбійника призводив до відбору заготовок для різців, окремих пластин з ретушшю. Заготовки ж, отримані із застосуванням ручного відтиску, використовувалися для виготовлення вкладнів мисливського озброєння.

Трапецій — 7, вони виготовлені з відтискних пластин та пластинок, симетричні із стрімкоретушованими краями (рис. 2: 1—6). Окремі трапеції мають ретушування сторін з черевця, що є ознакою їх «маріупольського» походження.

Пластин з ретушшю — 66 (рис. 2: 22—26). Трапляються вироби з повністю вкритими дрібною похилою ретушшю краями, але дуже часто ретуш — фрагментарна. Пластин з виїмками на диво мало — 4 екз. Відщепів з ретушшю — 24, більшість з них — недоформовані скребки. Відщепів з виїмками — 2.

Виявлено серію з 6 свердел на пластинках з конвергентною ретушшю (рис. 2: 27—30) і лише 1 проколка.

Вістер — 7, усі на пластинах, у тому числі 1 черешкове вістря, 3 вістря на косотронкованих пластинках з мікрорізцевими сколами (так звані «донецькі» вістря; рис. 2: 8, 9) та 4 косотронковані пластини (вістря «абузівського» типу; рис. 2: 7, 10—12). Знайдено також 13 вкладнів кістяних вістер — пластинок та мікропластин з притупленими краями (рис. 2: 13—21).

Найбільшу серію становлять скребачки — 93 екз. Серед скребачок є замкнутолезові форми на відщепах (рис. 3: 2, 5) та кінцеві на пластинах (рис. 3: 3, 4).

Співвідношення скребачок та різців у бондарському комплексі не звичайне для донецьких стоянок. Тут різців майже у півтора рази менше, аніж скребачок. Різців — усього 65. Типологія різців надто різноманітна. Наявні бічні (рис. 3: 6), кутові (рис. 3: 9) та двогранні різці, білатеральні бічні різці (так звані різці-струги; рис. 3: 7, 8, 10). З останніми пов'язані сколи підправки різців, що мають крайову ретуш, нанесену до сколу різцевого відщепу.

У невеликій кількості (3 екз.) трапляються комбіновані знаряддя (різець-скребачка).

Таблиця 2. Крем'яний комплекс Бондарихи II, типолого-статистична таблиця (за В. О. Маньком та С. А. Теліженком)

Тип	Кількість	%
Нуклеуси	43	1,04
Нуклеоподібні уламки	1	0,02
Відбійники	6	0,15
Ретушер-відбійник	1	0,02
Таблетки	24	0,58
Реберчасті сколи	107	2,59
Частини пластин, членовані на ковадлі	11	0,27
Пластини	191	4,63
Проксимальні частини пластин	150	3,63
Медіальні частини пластин	92	2,23
Дистальні частини пластин	48	1,16
Пластинки	24	0,58
Проксимальні частини пластинок	79	1,91
Медіальні частини пластинок	53	1,28
Дистальні частини пластинок	38	0,92
Мікропластини	5	0,12
Проксимальні частини мікропластин	6	0,15
Медіальні частини мікропластин	9	0,22
Дистальні частини мікропластин	1	0,02
Відщепи первинні	712	17,25
Відщепи вторинні	2028	49,14
Сколи різцеві	24	0,58
Уламки кременю	94	2,28
Лусочки	34	0,82
Вироби із вторинною обробкою	346	8,38
Трапеції	7	2,02
Пластини з ретушшю	66	19,08
Пластини з виїмками	4	1,16
Відщепи з ретушшю	24	6,94
Відщепи з виїмками	2	0,58
Свердла	6	1,73
Проколки	1	0,29
Вістря черешкове	1	0,29
Вістря з мікрорізцевим сколом	3	0,87
Косотронковані пластини	4	1,16
Пластинки з притупленими краями	13	3,76
Скребачки	93	26,88
Різці	65	18,79
Сколи підправки різців	3	0,87
Знаряддя комбіновані	3	0,87
Сокира-пік	1	0,29
Сокири-різаки	5	1,45
Сколи підправки біфасів	34	9,83
Тесла	2	0,58
Долота	8	2,31
Вкладень кукрецького типу	1	0,29
Усього	4127	100,00

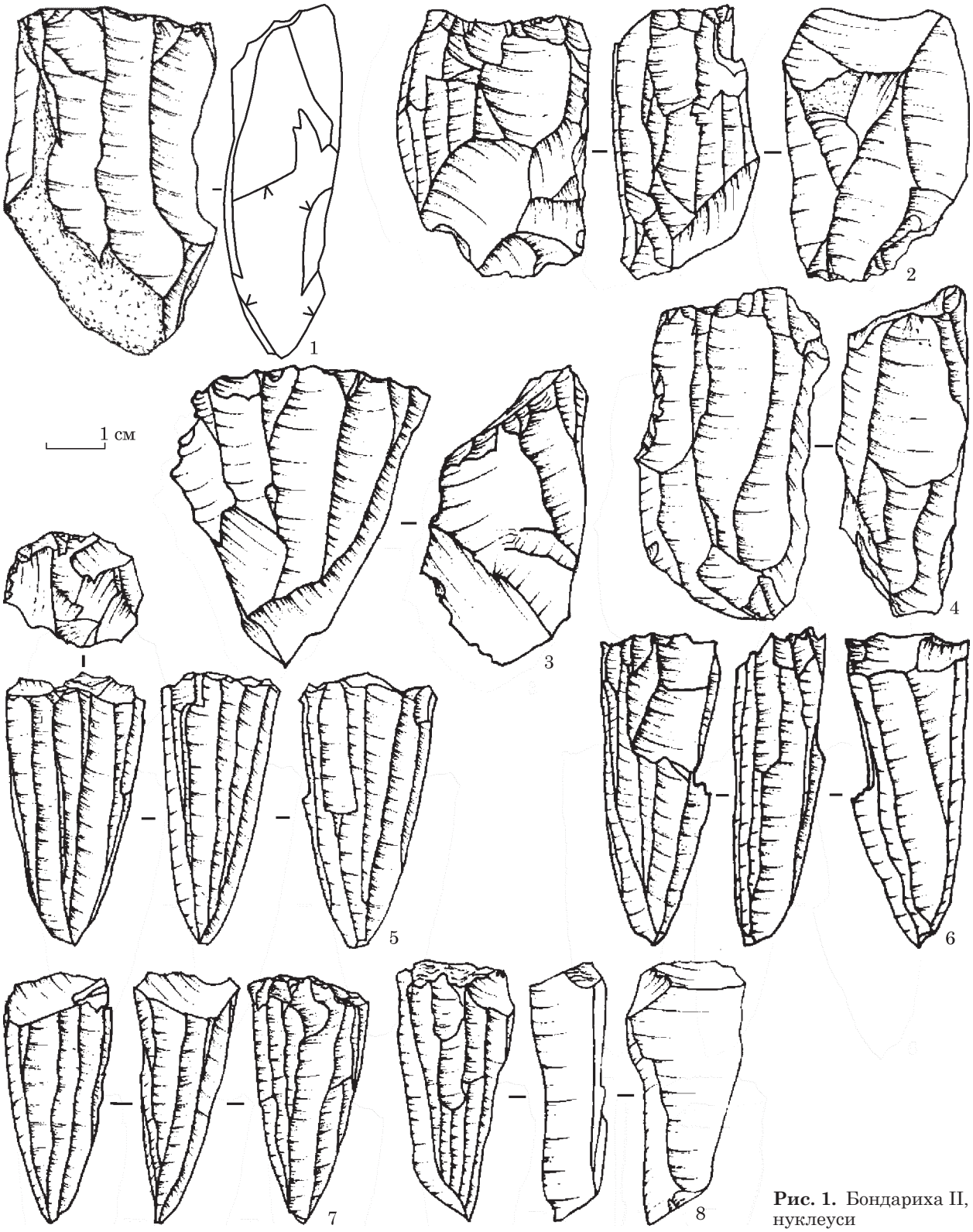

Рис. 1. Бондариха II, нуклеуси

Наявна одна сокира пікоподібної форми та п'ять овальних біфасіальних сокир-різаків з траншеєподібними сколами на робочих частинах (рис. 3: 1). З такими сокирами пов'язана серія з 34 сколів підправки леза сокир. Наявні також тесла (2 екз.) та долота (8 екз.).

Досить рідкісною знахідкою на донецькій стоянці є кукрецький вкладень із залишками виїмок на зламі та з пласкою лускатою ретушшю з черевця.

Інтерпретація бондарихінських матеріалів досить проста. Наявність олівцеподібних нуклеусів, косих вістер абузівського та донецького типів, серії пластинок з притупленими краями, так званих різців-стругів, замкнутолезових скребачок, сокир-біфасів свідчить про те, що

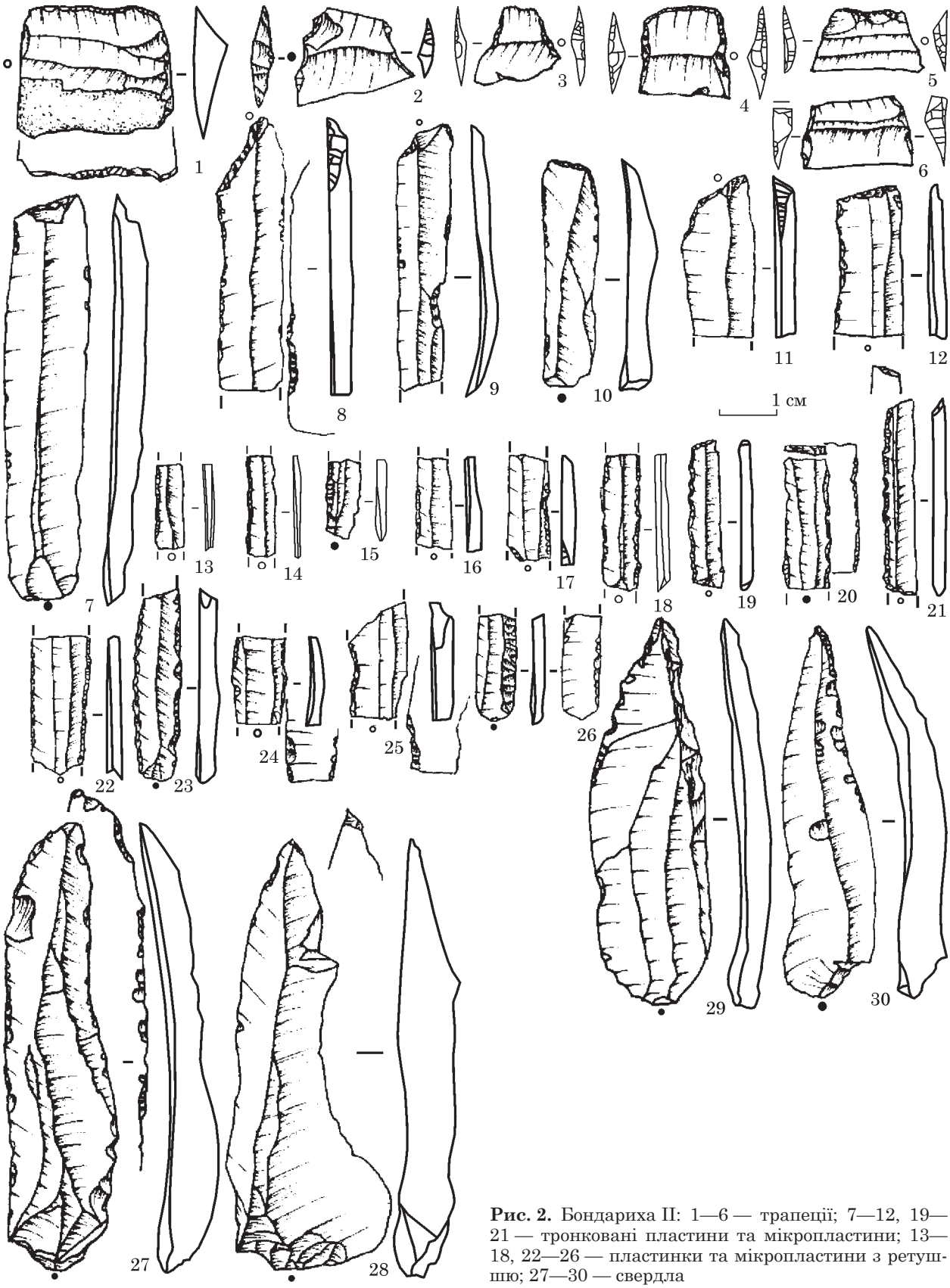

Рис. 2. Бондариха II: 1—6 — трапеції; 7—12, 19—21 — тронковані пластини та мікропластини; 13—18, 22—26 — пластинки та мікропластини з ретушшю; 27—30 — свердла

комплекс пов'язаний з розвинутим етапом донецької культури.

Оцінка віку пам'ятки можлива лише за принципами відносної хронології. Маріупольське походження трапецій комплексу дозволяє нам окреслити нижню межу віку комплексу у межах початку VI тис. до н. е. У той же час ми не бачимо на стоянці серії трапецій зі струганими спинками, що поширилися у Подонеччі у третій чверті VI тис. до н. е. Відповідно, ми мо-

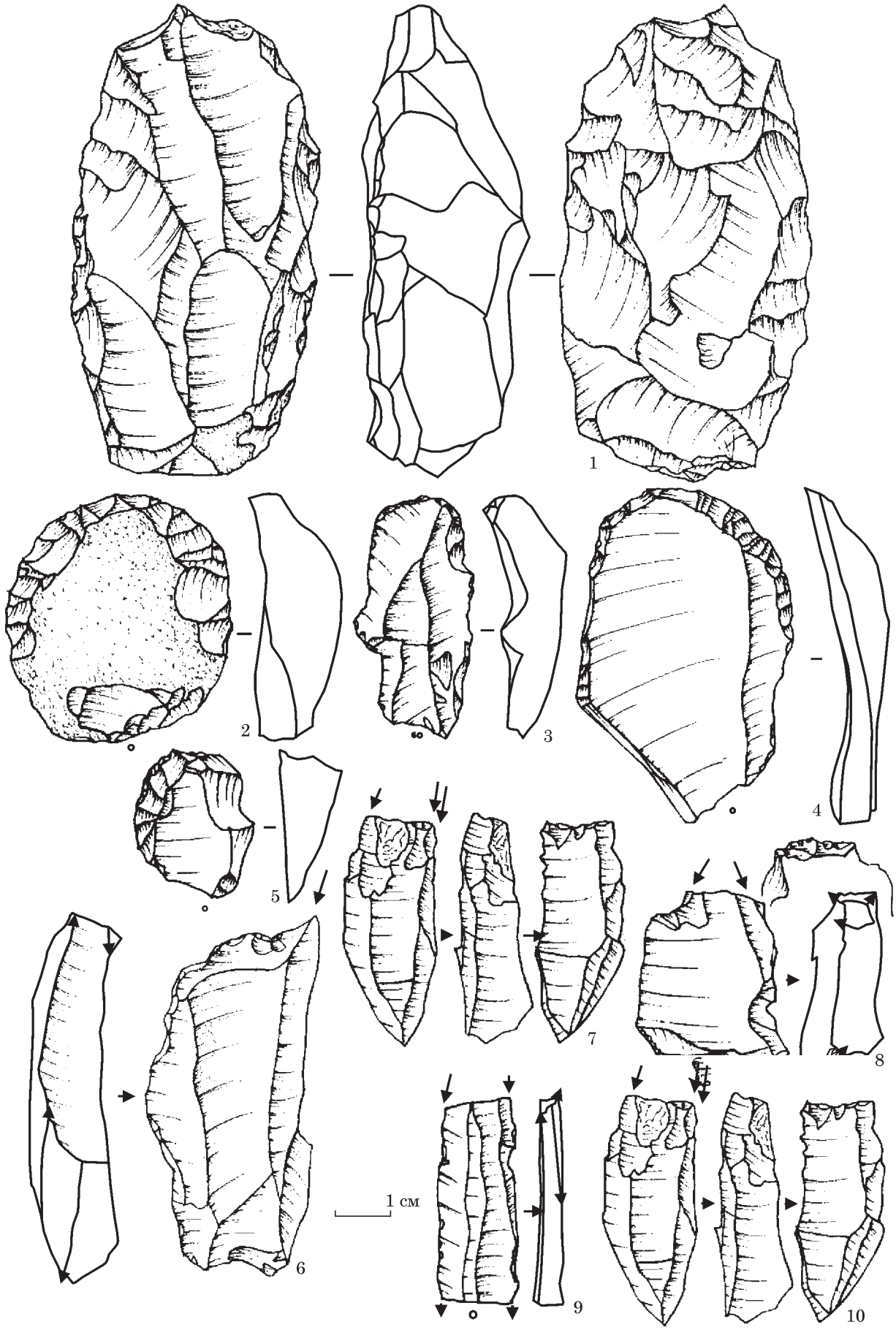

Рис. 3. Бондариха II: 1 — біфас; 2—5 — скребки; 6—10 — різці

жемо говорити про вік стоянки у межах першої половини VI тис. до н. е.

Висновки. Підводячи підсумки зазначимо, що кількість типів знарядь у підрахунках Д. Я. Телегіна та у наших підрахунках значно відрізняється. За звітом фігурує 7 типів знарядь, нами нарахований 21 тип, у дебитажі не виділяються таблетки, реберчасті сколи, різцеві сколи та інші типи предметів.

Слід відзначити факт того, що колекція виробів з кременю з моменту його передачі на зберігання до наукових фондів Інституту археології НАН України відносно добре збереглася. Такий висновок можна зробити, на підставі того, що кількість скребачок та різців майже співпадає.

Оцінюючи джерельне значення кременевого комплексу, вимушені визнати, що він є не зовсім повноцінним. Більшість дрібних знарядь були втраченими ще під час розкопок. Найкрасномовніше таке твердження ілюструє кількість підрахованих лусочок — лише 34. Якщо врахувати, що кількість відщепів — 2740, то стає абсолютно зрозуміло, що уся дрібнота потрапила у відвал. Лусочок, вочевидь, має налічуватися 5—10 тисяч. Їх відсутність означає, що разом з ними у відвал могли потрапити також трапеції, негеометричні вкладні мисливського озброєння та інші дрібні знаряддя: свердла, проколки, нігтеподібні скребки. Абсолютно неадекватно виглядає статистика з мікропластин та їхніх частин. Зазвичай у донецьких комплексах їх як мінімум стільки ж, скільки й пластин. Тобто, у бондарихінському комплексі опинилися лише 5—10 % мікропластин.

Тим не менш, такі втрати не є катастрофічними, адже питома вага мікролітів зовсім не значно відрізняється від звичайної, що було зафіксовано на пам'ятках донецької культури, розкопаних нещодавно (Манько 2006, с. 34, 35).

Таким чином, опрацьована колекція може бути використаною для розробки питань відносної хронології донецької культури, культурихі зв'язків носіїв культури, особливостей інвентаря на її розвиненому етапі.

ЛІТЕРАТУРА

Герасименко, Н. П. 1997. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников). *Археологический альманах*, 6, с. 3-64.

Горелик, А. Ф., Выборный, В. Ю. 1995. Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р. Ольховой. *Археологический альманах*, 4, с. 105-126.

Манько, В. А., Телиженко, С. А. 1999. Ранненеолитический комплекс стоянки Зелена Горница-1 в среднем течении Северского Донца. *Древности Северского Донца*, 3, с. 24-39.

Манько, В. А., Телиженко, С. А. 2000. Ранненеолитическая стоянка Клешня 3 на Среднем Донце. *Древности Северского Донца*, 4, с. 5-34.

Манько, В. А., Телиженко, С. А., Журавлев, О. П., Ковалюх, Н. Н. 2001. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба. *Древности Северского Донца*, 5, с. 27-53.

Манько, В. О. 2006. *Неоліт Південно-Східної України*. Київ: Шлях.

Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А., Котова, Н. С., Черных, Е. А. 2000. *Поселения недолита — ранней бронзы Северского Донца*. Луганск: Восточноукраинский национальный університет.

Телегін, Д. Я. 1954. Неолітична стоянка в урочищі Бондариха. *Археологія*, IX, с. 158-167.

Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Наукова думка.

REFERENCES

Gerasimenko, N. P. 1997. Prirodnaya sreda obitaniya cheloveka na yugo-vostoke Ukrainy v pozdnelednikovie i goloczene (po materialam paleogeograficheskogo izucheniya arkheologicheskih pamyatnikov). *Arkheologicheskij almanakh*, 6, s. 3-64.

Gorelik, A. F., Vybornyj, V. Yu. 1995. Itogovye rezul'taty issledovanij neoliticheskih pamyatnikov v ustje r. Ol'hovoj. *Arkheologicheskij almanakh*, 4, s. 105-126.

Man'ko, V. A., Telizhenko, S. A. 1999. Ranneneoliticheskij kompleks stoyanki Zelena Gornicza-1 v srednem techenii Severskogo Doncza. *Drevnosti Severskogo Doncza*, 3, s. 24-39.

Man'ko, V. A., Telizhenko, S. A. 2000. Ranneneoliticheskaya stoyanka Kleshnya 3 na srednem Doncze. *Drevnosti Severskogo Doncza*, 4, s. 5-34.

Man'ko, V. A., Telizhenko, S. A., Zhuravl'ov, O. P., Kovalyuh, N. N. 2001. Predvaritel'nye itogi issledovanij uzla neoliticheskih pamyatnikov u ozera Tuba. *Drevnosti Severskogo Doncza*, 5, s. 27-53.

Man'ko, V. O. 2006. *Neolit Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy*. Kyiv: Shliakh.

Sanzharov, S. N., Brityuk, A. A., Kotova, N. S., Chernyh, E. A. 2000. *Poseleniya neolita — rannej bronzy Severskogo Doncza*. Lugansk: Vostochnoukrainskij naczional'nyj universitet.

Telehin, D. Ya. 1954. Neolitychna stoianka v urochyshchi Bondarykha. *Arkheolohia*, IX, s. 158-167.

Telehin, D. Ya. 1968. *Dnipro-donetska kultura*. Kyiv: Naukova dumka.

V. O. Manko, S. A. Telizhenko

THE DONETSK NEOLITHIC CULTURE SITE OF BONDARIKHA II

The Neolithic site Bondarikha II was explored 70 years ago by D. Ya. Telegin. The materials of the site were not processed utilizing modern methods. The authors of the paper re-examined and analyzed the site's materials using current methodologies.

The Bondarikha II site is set along a natural boundary on what is now the south-eastern outskirts of the modern city of Izium, Kharkiv region. The location of the site is a section of an over-flooded terrace that stretches along the left bank of the River Siversky Donets, and a section of an older river bed named the Willow Pit. In the north, sections of the terrace were crossed by an unnamed stream, and its southern boundary defined by floodplains. The lowlands nearest the terrace are primarily comprised of wetlands.

It is quite clear that the Willow Pit was once an active river and seasonally may have transformed into a lake during times of flooding. The site is located

approximately 7 m above the current floodplain. The general site position is typical for the Neolithic sites of Donetsk Culture, with the vast majority of which are located on terraces above the floodplain lakes of Siversky Donets, with the habitational remains occupying the highest areas of terraces, or the periphery / edges of such terraces.

The interpretation of Bondarikha material culture was quite simple. The presence of pencil-like blade cores, oblique truncated points of the Abuzova Balka and Donetsk types, a series of blades displaying abrupt retouch on edges, along with bilateral burins, scrapers on flakes, and ovate axes are attestation that the assemblage and complex are connected with the advanced stages of Donetsk Culture.

The estimation of the site's age is possible only by the principles of relative chronology. The Mariupolian origin of the trapeze projectiles allows us to establish the earliest age range of the complex within the beginning of the VI millennium BC. However, the utilization of trapeze projectiles with flat dorsal retouch that spread in the basin of Siversky Donets in the third quarter of VI millennium BC is not present. Accordingly, we can safely place the age of the site within the first half of VI millennium BC.

Keywords: Neolithic, Donetsk Culture, Atlanticum, trapezes, bladelets with abrupt retouch, Donetsk points.

Одержано 8.04.2020

МАНЬКО Валерій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
MANKO Valery O., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada Ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2990-7234, e-mail: Valery_Manko@yahoo.com.

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
TELIZHENKO Serhii A., PhD, Principal investigator, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada Ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1677-4900, e-mail: telizharh@hotmail.com.

УДК 902.2(282.247.314-197.4) DOI: 10.37445/adiu.2020.04.17

І. О. Старенький, Є. Ю. Левінзон

РОЗВІДКИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ 2009—2019 рр.

У статті йдеться про хід розвідкових досліджень, проведених на багатошарових археологічних пам'ятках Середньої Наддністрянщини в межах Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., а саме: Кам'янець-Подільський ур. Татариски поблизу с. Смотрич, Малинівці та Малинівці ур. Попівський яр, Бабшин, Брага. Описано історію вивчення цих пам'яток, проаналізовано здобуті матеріали, звернено увагу на проблеми і перспективи подальшого вивчення і збереження поселень.

Ключові слова: *поселення, розвідка, Дністер, трипільська культура, чорноліська культура, скіфський час, черняхівська культура, давньоруські старожитності.*

Вступ. Протягом 2009—2014 рр. П. А. Болтанюк (завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, далі — К-ПДІМЗ) та І. О. Старенький провели ряд розвідок на багатошаровому (трипільська й черняхівська культури, давньоруський час) поселенні Кам'янець-Подільський ур. Татариски поблизу с. Смотрич.

2012 р. О. Д. Могилов (ст. н. с. ІА НАН України) та П. А. Болтанюк виконали розвідку на багатошаровому поселенні (ранньотрипільська, трипільська, пізньочорноліська, ранньоскіфська культури, старожитності доби середньовіччя — модерну) на березі Дністра в районі с. Малинівці.

2019 р. дослідження цієї пам'ятки було продовжено експедицією К-ПДІМЗ (автори та П. А. Болтанюк), яка також провела подальшу розвідку вздовж лівого берега р. Дністер до с. Жванець. Що дало змогу обстежити поселення Малинівці ур. Попівський яр, Бабшин, Брага (зруйноване). Всі виявлені знахідки зберігаються у фондах К-ПДІМЗ. Мета статті — ввести в обіг нові матеріали та визначити роль вищезгаданих пам'яток у контексті історичного розвитку давнього населення Середньодністровського регіону, звернути увагу наукової спільноти на проблему охорони археологічної спадщини в зоні затоплення Дністровської ГЕС.

© І. О. СТАРЕНЬКИЙ, Є. Ю. ЛЕВІНЗОН, 2020

Поселення Кам'янець-Подільський ур. Татариски. Пам'ятка займає високе мисовидне плато, обмежене з півночі струмком Дібруха, який відмежовує каньйоном Старий Замок, зі сходу — р. Смотрич, з півдня — безіменним струмком, із заходу — балкою (Стара Хотинська дорога). Поселення розташоване на території с. Смотрич (до 1947 р. — Татариски) Колибаївської ОТГ.

Одним із авторів вже було розглянуто детальну історію вивчення пам'ятки (Левінзон 2019b), зупинимось на найбільш вагомих моментах.

Вперше (за відомими нам на сьогодні даними) старожитності трипільської культури виявлені тут були у 1926 р. художником та краєзнавцем К. І. Кржемінським (загинув 1937 р. в ході сталінських репресій). Разом з учнем художньої школи С. Морозом вони заклали розвідковий шурф на полі, в якому було виявлено кераміку, статуетки, обмазку тощо (Кржемінський 1930, с. 68). Згадує про трипільські старожитності з цієї пам'ятки колега К. І. Кржемінського — відомий подільський історик та археолог Ю. Й. Сіцінський (Сіцінський 1930, с. 37).

Про роботу «ворога народу» К. І. Кржемінського надовго було забуто, подальші розвідкові дослідження на пам'ятці виконувались О. П. Чернишем (1947), М. О. Тихановою (1954), М. С. Борковським, І. С. Винокуром, В. О. Круцом та ін. (Левінзон 2019b, с. 38).

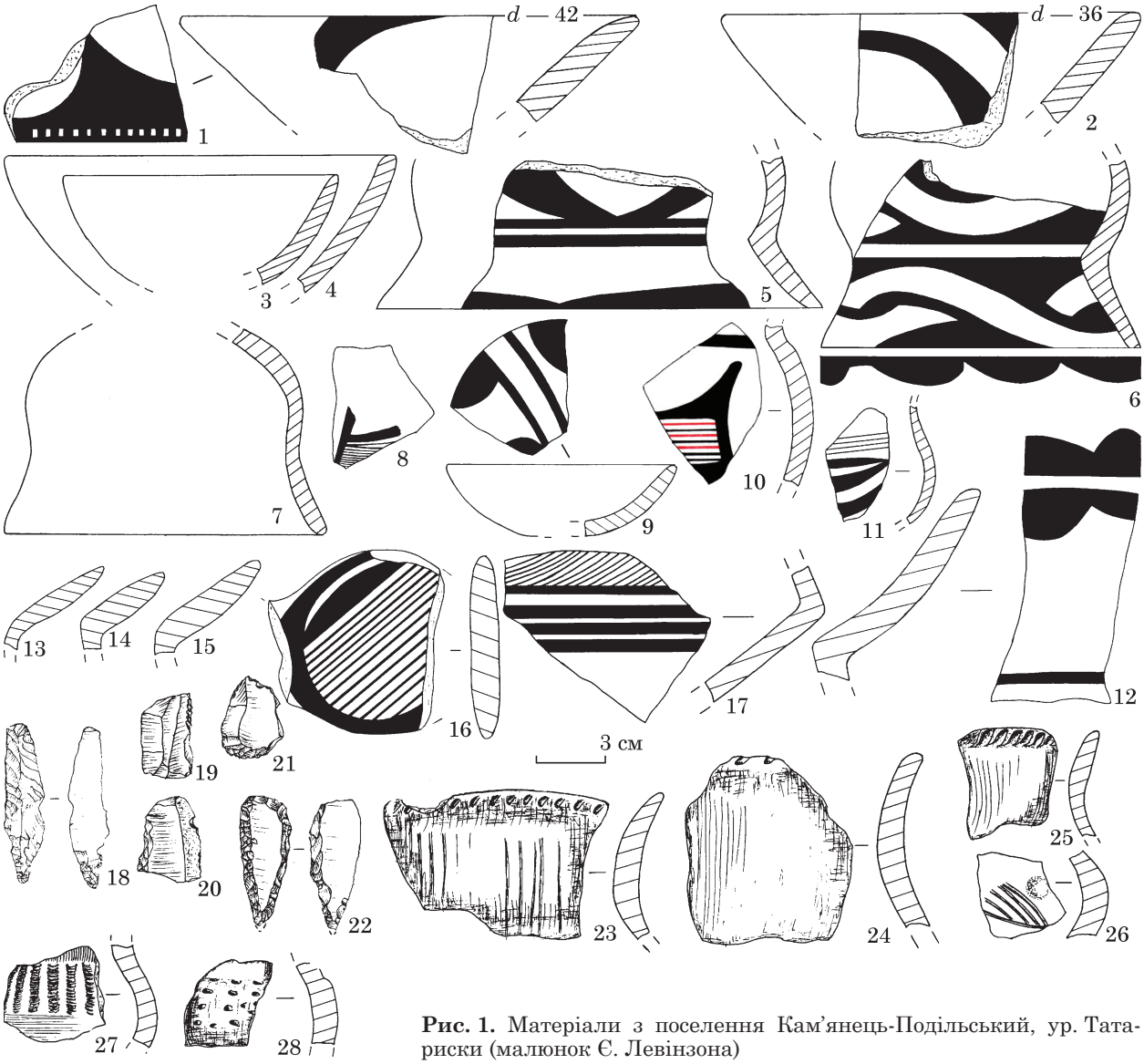

Рис. 1. Матеріали з поселення Кам'янець-Подільський, ур. Татариски (малюнок Є. Левінзона)

2019 р. на пам'ятці було розпочато стаціонарні дослідження Подільської трипільської міжнародної експедиції (керівники: О. В. Дяченко, І. Собковяк-Табака), що започаткувало якісно новий етап у вивченні поселення.

За час розвідок 2009—2014 рр. П. А. Болтанюк та І. О. Старенький виявили велику кількість орнаментованої трипільської кераміки етапу ВІІ. Зупинимось більш детально на описі цих матеріалів.

Виявлена кераміка традиційно поділяється на дві техніко-технологічні категорії: без видимих домішок у тісті з розписом — столова та з варіаціями заглибленого орнаменту і значною домішкою товченої черепашки в тісті — кераміка типу Кукутень С або ж кухонна.

Випал столової кераміки — оксидаційний, розписана вона здебільшого монохромним орнаментом чорною або коричневою фарбою, у вибірці маємо лише 1 фрагмент з біхромним чорно-червоним розписом. Значні домішки у тісті відсутні, здебільшого трапляються включення дрібнофракційного піску, зрідка — поодинокі зерна вапняку, жорстви тощо. Велика кількість кераміки має обкатану поверхню, розпис на якій звісно, на жаль, не зберігся. У вибірці ми використали декілька таких фрагментів, які, проте, мають інформативні форми.

Серед столової кераміки представлені наступні категорії посуду. Миски зрізано-сферичної (рис. 1: 3, 4, 9) та, імовірно, зрізано-конічної форм (рис. 1: 1, 2). Розписані миски наступними орнаментальними схемами: з двох сторін негативними овалами та рядом негативних прямокутників зсередини по краю (рис. 1: 1), колами та «кометною» схемою (зовні розпис не зберігся; рис. 1: 9), лише ззовні — дугами (рис. 1: 2) на інших екземплярах розпис не збережено.

Кубок — один фрагмент з монохромним розписом (рис. 1: 11). Через фрагментарність не вдалось визначити форму двох невеликих посудин, розписаних «лицьовими» мотивами (рис. 1: 8, 10), один з фрагментів (рис. 1: 10) розмальований чорною та червоною фарбами.

Вінця амфор та округлотілих посудин мали лійчасту форму, різко відігнуті назовні, розписи не збереглись, проте на інших вінцях з цього ж поселення часто зображали фестони з обидвох сторін, а по шийці — горизонтальну стрічку з декількох ліній (Левінзон 2019а, рис. 1: 15—19).

Кратери мали великі відігнуті назовні вінця, що виходили за максимальний діаметр тулуба, декоровані з двох сторін фестонами та лінією по шийці (рис. 1: 12).

Покришки грушоподібного посуду мали шоломоподібну форму, високі вінця, зрізані або заокруглені (рис. 1: 5—7). Розписані горизонтальними S-подібними дугами з лінзоподібними потовщеннями у серединах у два яруси, зсередини по краю декоровані фестонами (рис. 1: 6), схему розпису іншої покришки ідентифікувати важче через її фрагментарність (рис. 1: 5).

Фрагмент великої центральної перемички біноклеподібної посудини має підовальну форму, розписаний з обидвох сторін негативним овалом, заштрихованим тонкими діагональними лініями (рис. 1: 16).

Цікавим є уламок біконічної посудини (рис. 1: 17) та розписом, що є типовим для більш пізнього часу. Можливо, що це випадкова знахідка, яку було занесено ще в трипільські часи із сусіднього поселення в Старому місті (етап CI). На Татарисках аналогічно зустрічаються дуже поодинокі уламки посуду етапу BI, CII, чорноліської культури, які, ймовірно, заносились зі Старого замку (Левінзон 2019а) в ході господарської діяльності давніх землеробів. Така ситуація пов'язана зі щільним розташуванням археологічних пам'яток.

Кухонна кераміка репрезентована горщиками з дещо відхиленими назовні вінцями, які декоровані вертикальними розчосами, відбитками кісток, защипами, «гусеничками», пальцевими вдавленнями, прокресленим орнаментом тощо (рис. 1: 23—28).

Найбільша кількість аналогів до розписного посуду походить із середньодністровських пам'яток мерешовської групи (за Т. М. Ткачуком): Мошанець (Ткачук, Шевчук 2007), Мерешовка-Четецуе III (Сорокин 1983, рис. 3), з пам'ятки попередньої раковецької групи Флорешти V (Тодорова, 1992, с. 67, рис. 4: 7) тощо.

Окрім того, було зібрано невелику колекцію крем'яних знарядь праці (рис. 1: 18—22). Здебільшого вони виготовлені з місцевої дністровської сировини, проте дві проколки (свердла) — з високоякісного чорного кременю (рис. 1: 18, 22).

С. М. Рижов визначив приналежність цієї пам'ятки до I фази петренської групи — сюди дослідник відніс пам'ятки з «несталим керамічним комплексом» (Рижов 2003, с. 142). Т. М. Ткачук зарахував пам'ятку до попередньої II фази мерешовської групи (Ткачук 2015, с. 54).

Імовірнішим, на наш погляд, все ж виглядає друга думка. На приналежність знахідок до етапу BII вказують двосторонній розпис мисок та кратерів, лійчасті вінця посуду, округлий тулуб кубка, тощо. Проте, межа між пізньомерешовськими та ранньопетренськими комплексами є на сьогодні дещо розмитою через малу кількість опублікованого матеріалу.

Сподіваємось, що подальші дослідження Подільської міжнародної трипільської експедиції дадуть змогу здобути інформативний керамічний комплекс, що певною мірою зможе закрити цю білу пляму.

Також виявлено декілька невеликих фрагментів вінець черняхівського (III—V ст.) та давньоруського (XII—XIII ст.) часів. У зборах археологів минулого століття (поки що неопубліковані) категорія цих знахідок була набагато чисельнішою, можливо, що багаторічна оранка знищила верхні (над трипільським) шари.

Поселення Малинівці розташоване на території однойменного села, у прибережній зоні Дністра активно руйнується його водами.

Пам'ятку відкрив у 1975 р. Гринчуцький загін Дністровської давньоруської новобудної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом С. П. Пачкової (Пачкова та ін. 1976, с. 375), зокрема на території села було виявлено трипільські, черняхівські та давньоруські старожитності.

2003 р. в околицях села експедиція Кам'янець-Подільського державного університету (нині — К-ПНУ ім. І. Огієнка) під керівництвом А. Ф. Гуцала досліджувала кургани пізньочорноліського та ранньоскіфського часу, водночас було виконано і розвідки в околицях села. Так, по берегу Дністра було простежено виходи ранньотрипільських, середньотрипільських, пізньочорноліських, ранньоскіфських, черняхівських та давньоруських старожитностей (Гуцал та ін. 2004, арк. 16—17; мал. 1).

2008 р. у зсуві берега Дністра, на глибині 1,2 м від сучасної поверхні випадково було виявлено трипільську розмальовану миску та горщик (округлотілу посудину — *Є. Л.*). В останньому знаходилися тринадцять антропоморфних статуеток. Дев'ять з них були цілими або майже цілими. Серед них був і кремінний наконечник дротика (Шманько 2008, с. 368).

2012 р. О. Д. Могилов і П. А. Болтанюк провели розвідку на поселенні і зібрали велику кількість різночасового матеріалу, також залученого до цієї статті.

2019 р. експедиція К-ПДІМЗ провела детальніше обстеження пам'ятки. Визначено таке: виходи підйомного матеріалу тягнуться по березі Дністра від устя струмка на північній околиці села і далі, поступово скорочуючись, до устя наступного струмка на південній околиці села. Достовірно розміри пам'ятки можна буде

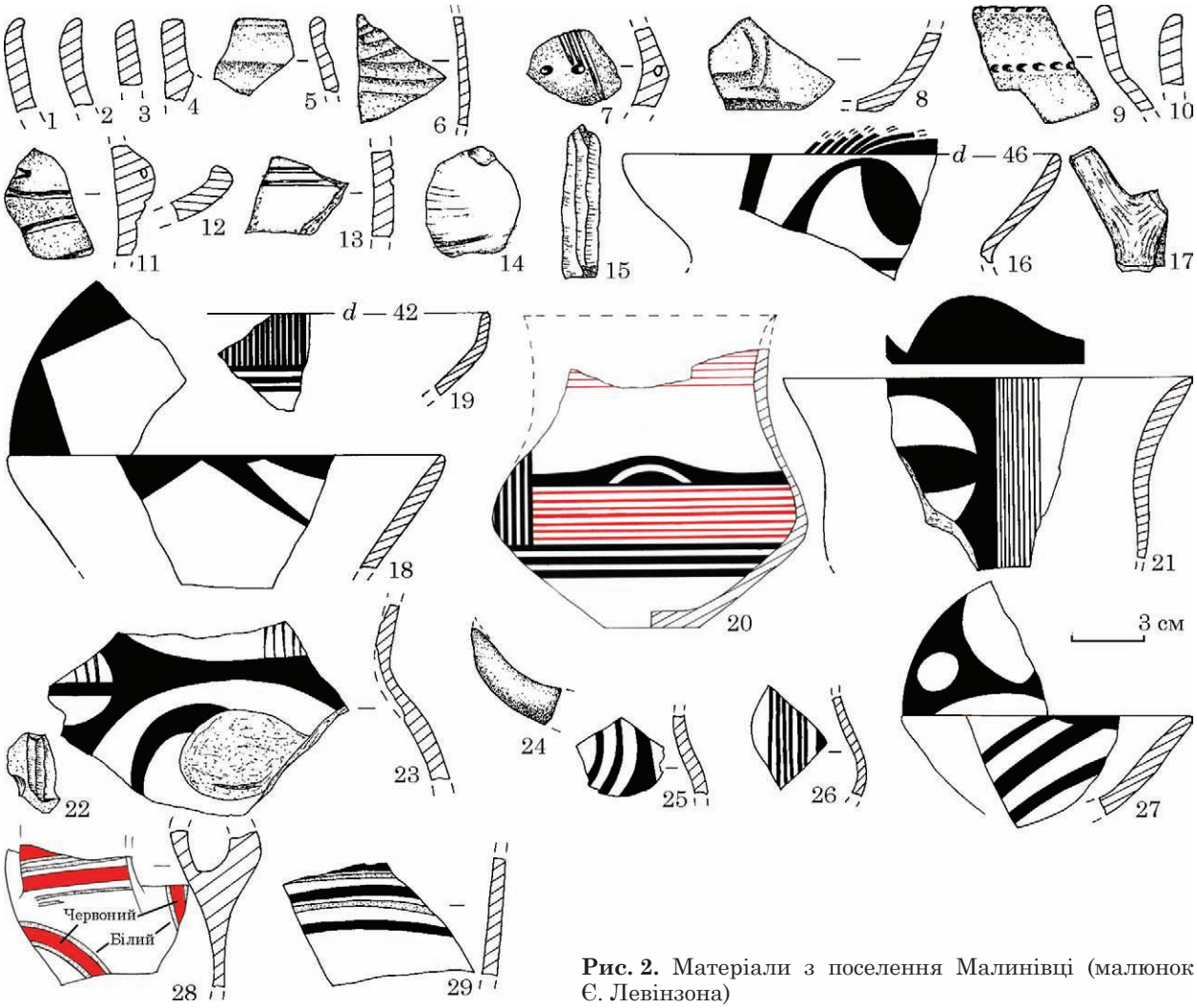

Рис. 2. Матеріали з поселення Малинівці (малюнок Є. Левінзона)

визначити лише при проведенні детальніших досліджень, хоча б шурфування.

У зрізі Дністра у північній частині пам'ятки було простежено виходи трипільської обмазки, зокрема і однієї площадки, що залягала на глибині близько 0,25 м, товщина залягання обмазки приблизно 0,1 м.

Далі було виявлено три поруч розташовані ями, відстань між ними складала 1,5—1,8 м, яма 1 була глибиною 1,6 м від сучасної поверхні, шириною 1,6 м; яма 2: глибина й діаметр — 1,7 м; яма 3: глибина й діаметр — 1,8 м. Культурний шар насичений артефактами трипільської культури та РЗВ. Також зафіксовано було давньоруський заглиблений об'єкт.

Проаналізуємо матеріали кожної хронологічної верстви.

Ранньотрипільські знахідки (рис. 2: 1—15) були виявлені 2012 р. О. Д. Могиловим та П. А. Болтанюком, розвідкою 2019 р. артефактів Трипілля А зафіксовано не було.

Серед кераміки виокремлюється три групи: кухонна (рис. 2: 1, 2, 10—12), з шерехатою або недбало загладженою поверхнею з домішкою шамоту, інколи товченої черепашки тощо. Столова (рис. 2: 5—8) здебільшого світлого кольору, декорована канелюрами та заглибленим орнаментом. Третя група — декорована заглибленим орнаментом та з шамотом у тісті (рис. 2: 3, 4, 10—13) сірого та світлого кольору.

На жаль, зовсім невелика збірка не дає змоги точно визначити відносну хронологію, проте попередньо місцезнаходження можна продатувати в межах початку Трипілля AII / Прекукутень III — 4 ступінь за періодизацією К. К. Черниш (1982, с. 175, табл. 10). До синхронних пам'яток, імовірно, слід відносити неподалік розташовану Брагу (Борисковский 1950 с. 120—122; Збенович 1989).

Більш репрезентативною є вибірка матеріалів середнього трипілля етапу BII. Кераміка традиційно ділиться на 2 категорії, в цьому сенсі вона не відрізняється від вищеописаної з поселення Татариски, проте вона краще збережена. Серед розпису столового посуду переважає монохромний розпис чорною фарбою та її відтінками, проте, значний відсоток складає і біхромний: чорно-червоний (рис. 2: 20), чорно-білий (рис. 2: 29) та червоно-білий (2: 28), де червона (у першому випадку) та біла фарби відіграють допоміжну роль. Біхромним розписом чорною та коричневою фарбами (тут,

імовірно, також мається на увазі червона — *Є. Л.*) було орнаментовано і посуд з ритуального скарбу (Шманько 2008, с. 370).

Серед мисок вирізняється один великий фрагмент (рис. 2: 18), за формою — миска зрізано-конічна, розписана з обидвох сторін чорною фарбою. Невелика зрізано-сферична мисочка розписана зсередини негативним овалами, а ззовні — дугоподібними лініями (рис. 2: 27). Ще одна миска — циліндро-конічна, з розписом лише зовні, у вигляді рядів вертикальних ліній та горизонтальних ліній під ними (рис. 2: 19). Інші виявлені невеликі уламки мисок були розписані так само.

Репрезентативнішою є зрізано-конічна миска з публікації О. Шманька, вона розписана зсередини чотирма великими негативними колами, в оточенні менших, поверх розпису було нанесено червоні стрічки у вигляді хреста, щодо зовнішнього розпису, то графічно він не зображений, автор зазначає про чотири червоні крапочки (Шманько 2008, с. 370; рис. 2: 1).

Кубки представлені двома невеликими тонкостінними фрагментами з монохромним розписом (рис. 2: 25, 26). Гарно збереженою є кубкоподібна посудина з біхромним чорно-червоним метомним орнаментом, всередині метопи зображено «горбики», вище та нижче від яких — ряди червоних тонких ліній.

Кратери поділяються на два типи. Перший — з плавно виступаючими назовні невиділеними вінцями, до цього типу відносяться два кратери. Один з них розмальований зовні схемою у вигляді горизонтального лінзоподібного овалу (або «зірки» з чотирьох лінзоподібних овалів, що менш імовірно), а зсередини — фестонами (рис. 2: 21). Інший кратер, імовірно, містить частину розпису «лицьового» мотиву (рис. 2: 23).

Другий тип кратерів — з великими сильно відігнутими назовні вінцями, представлений одним фрагментом з «лицевим» мотивом зовні та багаторядовим фестоном зсередини (рис. 2: 16).

Слід також звернути увагу на округлотілу посудину з ритуального скарбу. Вона має лійчасті вінця, вертикальні провушини на тулубі, розписана метопно-тангентною схемою у біхромному чорно-червоному виконанні (Шманько 2008, с. 370, рис. 2: 2)

Також виявлено фрагмент зооморфної статуетки — ріг бовина (рис. 2: 24).

Знаряддя праці представлені декількома крем'яними виробами (рис. 2: 14, 15, 22) та обпиляним з трьох сторін рогом оленя (рис. 2: 17), аналоги такому виробу виявлено було в Більчі-Золотому (Kadrow 2013, s. 306, tabl. 196). Подібні за формою вироби з доби палеоліту інтерпретуються як молоточкоподібні знаряддя (Борзияк, Коваленко 1992, с. 22, рис. 6: 12).

Аналіз керамічного комплексу, дозволяє зробити попередні висновки, щодо відносної хронології та локальної приналежності пам'ятки. Часте застосування біхромного стилю та червоне хрестоподібне пофарбування поверх розпису на мисці з ритуального скарбу дають змогу говорити про те, що поселення Малинівці (другий горизонт) відноситься до І фази шипинецької групи (Ткачук 2002).

Водночас є і риси, які вказують на вплив ІІ фази мерешовської групи, такі як двосторонній розпис кратерів та наявність на них «лицьових» розписів (Ткачук 2015, с. 55), що можливо, вказує на контактну шипинецько-мерешовську зону кінця етапу ВІІ (Ткачук 2015).

Таким чином, попередньо можемо говорити про синхронізацію поселення з наступними пам'ятками: Незвисько ІІІ (Ткачук 2019), Голосків (Ткачук 2015, с. 55), Збручанське (Сохацький 2006).

Не менш яскраво представлено добу РЗВ. На поверхні дністровського берега та у зрізі було виявлено велику кількість кераміки пізньочорноліського та ранньоскіфського часу (рис. 3: 1—22). Весь посуд ліпний, випал нерівномірний (коричневого, сірого, чорного кольорів), тісто здебільшого містить значну домішку шамоту, піску, жорстви тощо.

Посуд представлений наступними категоріями: горщики (рис. 3: 12—16, 18—22), за формою більшість — тюльпаноподібні, декоровані під вінцем або по тулубу розчленованими валиками, часто з проколами. Мають коричневолощену або шерехату поверхню. Трапляються фрагменти стінок з опуклими наліпами (рис. 3: 22).

Миски — великі посудини, здебільшого чорнолощені або коричневого кольору із загнутими досередини вінцями (рис. 3: 1—7), трапляються з наліпами зовні (рис. 3: 2), та товстостінні глибокі посудини з округлими стінками (рис. 3: 11).

Черпаки — невеликі сіро- та чорнолощені посудини округлої форми (рис. 3: 8, 9) з петельчатими ручками (рис. 3: 10).

Вирізняється фрагмент чорної зовні тонкостінної посудини з геометричним врізним орнаментом (рис. 3: 17).

Наявність в кераміці двох типів горщиків: з валиками під вінцями та валиками по тулубу, ймовірно, вказує на перехідний етап пам'ятки від пізньочорноліського до ранньоскіфського часу. Аналогічну відносну хронологію мали і розкопані в околицях села кургани (Гуцал та ін. 2004).

Велика кількість аналогів до виявленого посуду походить з різних пунктів на Середньому Дністрі, наприклад, Теремці (Могилов 2011), Зіньківці, Рудковецьке городище тощо (Могилов, Нечитайло 2016).

Давньоруські знахідки представлені уламками горщиків XII — першої половини XIII ст. (рис. 3: 51—53) — тип V за типологією М. В. Малевської-Малевич (2005, с. 43, рис. 17).

Також виявлено фрагмент вінця горщика XV ст. (рис. 3: 54) та вінця горщиків, макітри та люльку XVII—XVIII ст. (рис. 3: 55—58).

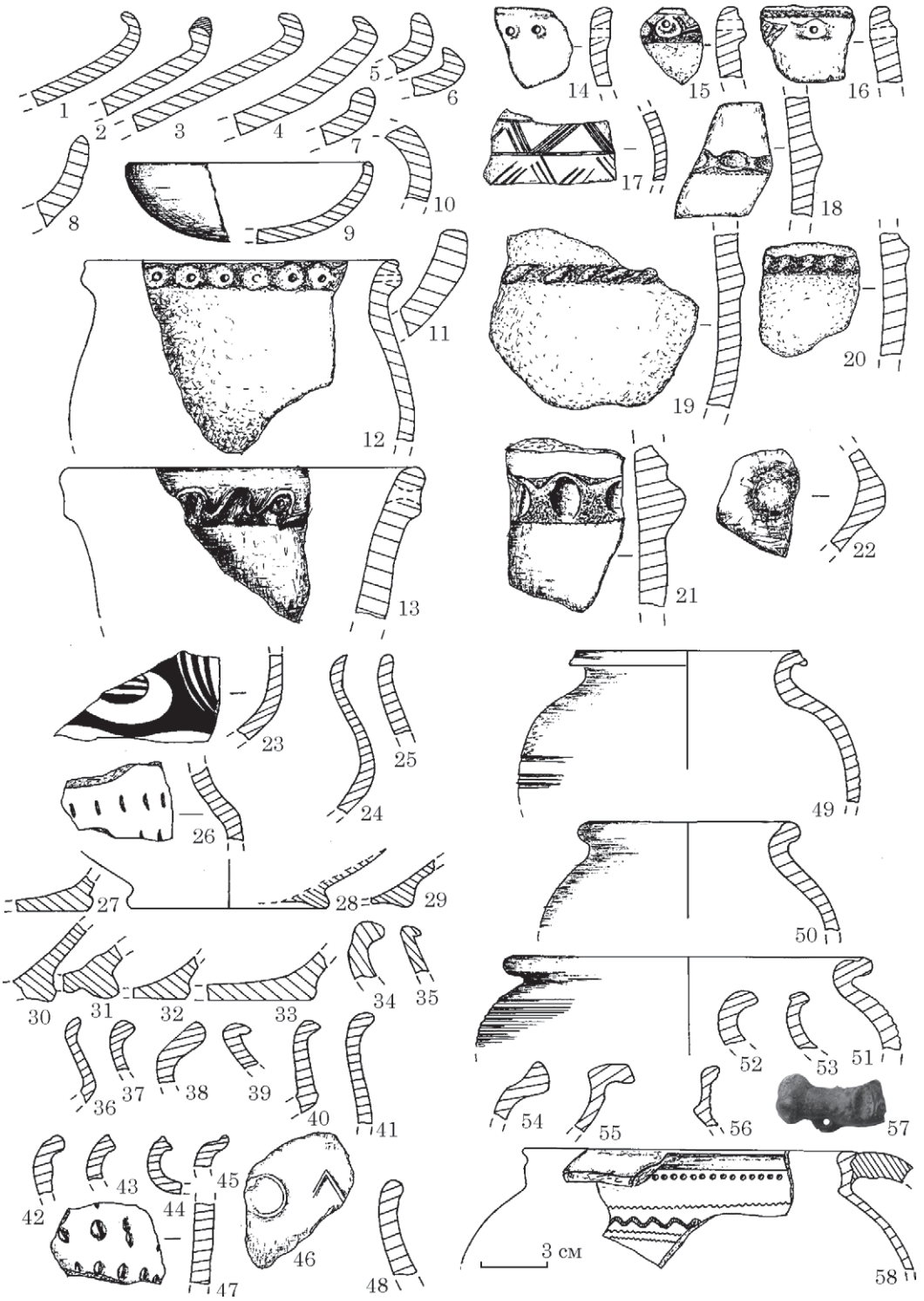

Рис. 3. Матеріали з поселень Малинівці, Малинівці ур., Попівський яр, Бабшин (малюнок Є. Левінзона)

Поселення Малинівці ур. Попівський яр відкрите розвідками 1968—1969 рр. А. Ф. Гуцала: «пам'ятка розташована за 800 м від південної околиці села, на березі Дністра висотою до 30 м між урочищем Попівський яр і колгоспним садом» (Гуцал 1979, с. 72). Подальшими розвідками Кам'янець-Подільського університету було виявлено, що пам'ятку також розмиває і у прибережній зоні за 1,5 км на південь від села, виявлено було ранньоскіфські матеріали (щоправда цього разу його зараховано до с. Гринчук; Гуцал та ін. 2004, арк. 17, мал. 1).

Експедицією К-ПДІМЗ було обстежено пам'ятку і виявлено артефакти різних епох. Найдавнішими є поодинокі знахідки кухонної кераміки раннього Трипілля (рис. 3: 25, 26), фрагменти стінки з монохромним розписом та опуклобокого кубка (рис. 3: 23, 24).

На відміну від попередніх досліджень Кам'янець-Подільського університету, знахідок РЗВ майже не було виявлено, за винятком фрагментів стінок посуду та унікального чорнолощеного черпака пізнього етапу чорноліської культури (IX—VIII ст. до н. е.), в оздобленні якого прослідковуються впливи фракійського гальштату (рис. 4). Посудина має опуклий тулуб, петельчасту ручку, плавно відігнуті назовні вінця та звужену придонну частину. Декорований він наліпами по тулубу.

Чисельними є знахідки черняхівської культури (III—V ст.). Кераміка ділиться на столову, серед якої є фрагменти мисок та ваз на кільцевих піддонах і кубків (рис. 3: 28—30, 35—37, 39—41) та кухонну: фрагменти горщиків (рис. 3: 27, 30, 31, 33, 34, 38; Магомедов 2002).

Давньоруська кераміка репрезентована фрагментами вінець горщиків (рис. 3: 42—45, 49, 50), що відносяться до типів V, VI, VIII, IX за типологією М. В. Малевської-Малевич (2005, с. 43, рис. 17) і можуть бути датовані в межах першої половини XII — другої половини XIII ст. Цікавою знахідкою є також фрагмент таврованого денця (рис. 3: 46), що належить до групи Ж (поодинокі екземпляри; Гупало 1985, с. 240, рис. 7).

Поселення Бабшин знаходиться навпроти с. Анадоли, на північний захід від однойменного села, на похилому схилі першої тераси Дністра. Відкрив його П. І. Борисковський під час розвідок 1946—1948 рр (1950, с. 122). Подальші дослідження провела 1969 р. Середньодністровська експедиція ІА АН УРСР, обстежене воно також у 1970 та 1978 рр. Тоді дослідники виявили залишки двох зруйнованих ранньотрипільських площадок та землянки (Збенович 1989, с. 201).

Експедиція К-ПДІМЗ (учасники: П. А. Болтанюк, Є. Ю. Левінзон) 2019 р. обстежила стан пам'ятки. У зрізі Дністра на глибині 0,7—1 м було зафіксовано велику кількість дрібної обмазки, кісток тварин (зокрема щелепу кабана) та поодинокі фрагменти ранньотрипільської й черняхівської кераміки. Зокрема було виявлено 2 фрагменти кухонної кераміки етапу А, один з яких декорований суцільними защипами (рис. 3: 47, 48). Верхня ділянка пам'ятки сильно заросла деревами, що унеможливило подальші досліди.

Поселення Брага знаходиться на південний схід від села, на першій терасі Дністра. Пам'ятку відкрив М. Я. Рудинський у 1930-ті рр. (Збенович 1989), надалі її обстежив П. І. Борисковський (1950, с. 120—122), а В. Г. Збенович пізніше вже зафіксував факт руйнації пам'ятки (1989, с. 203).

Рис. 4. Черпак з поселення Малинівці ур., Попівський яр (фото — К-ПДІМЗ)

2019 р. експедиція К-ПДІМЗ обстежила цю місцевість і підтвердила свідчення В. Г. Збеновича: пам'ятку було зруйновано земляними роботами. Лише в декількох місцях залишились невеликі ділянки культурного шару, з якого походять декілька дрібних фрагментів стінок ранньотрипільського посуду та черняхівської культури.

Висновки. Таким чином, висвітлені вище матеріали є невеликим доповненням до масиву знань про історичний розвиток давнього населення регіону Середнього Дністра. Пам'ятки розташовані безпосередньо на лівому березі Дністра перебувають під загрозою руйнації — з часом буде втрачено неоціненну інформацію з нашої минувшини. Подальші дослідження на вищезгаданих поселеннях (особливо Малинівці та Малинівці ур. Попівський яр) вважаємо перспективними та нагальними.

Подяки. Автори висловлюють щиру подяку О. Д. Могилову (ІА НАН України) та П. А. Болтанюку (К-ПДІМЗ) за можливість ознайомитись з матеріалами їх розвідок на поселенні Малинівці. Також автори щиро вдячні А. Ф. Гуцалу (К-ПНУ ім. І. Огієнка), В. А. Гуцалу (К-ПНУ ім. І. Огієнка), А. Л. Донець, О. В. Дяченку (ІА НАН України), В. В. Ільчишину (ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України) О. Д. Могилову (ІА НАН України), Д. О. Паровому (К-ПНУ ім. І. Огієнка), Н.-М. О. Рибчинському (ЛНУ ім. І. Франка), І. Собковяк-Табаці (Університет Адама Міцкевича, Познань), Т. М. Ткачуку (Національний заповідник «Давній Галич») за допомогу та надані консультації під час проведення досліджень та написання статті.

ЛІТЕРАТУРА

Борзияк, И. А., Коваленко, С. И. 1992. Исследования слоя 3Б многослойной палеолитической стоянки Косоуцы на Среднем Днестре. *Археологические исследования в Молдавии 1986*, с. 3-26.

Борисковский, П. И. 1950. Некоторые дополнения к археологической карте Среднего Приднестровья. *Археология*, 4, с. 117-131.

Гупало, В. Д. 1985. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации). *Советская археология*, 4, с. 236-242.

Гуцал, А. Ф. 1979. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї: (розвідки 1968—1969 рр.). *Археологія*, 31, с. 65-75.

Гуцал, А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д., 2004. *Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Малинівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 2003 р.* НА НДЛА К-ПНУ.

Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Кржемінський, К. 1930. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського. *Хроніка археології та мистецтва*, 1, с. 68.

Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Левінзон, Є. 2019a. Збори І. С. Винокура з поселення Татариски. В: Гуцал, А. Ф. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*. Кам'янець-Подільський: Сисин Я. І., с. 73-84.

Левінзон, Є. 2019b. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілля). *Археологія і Фортифікація України*, с. 37-44.

Магомедов, Б. В. 2002. Кераміка племен черняхівської культури. В: *Давня кераміка України: археологічні джерела та реконструкції*. Київ: ІА НАН України. с. 193-201, рис. 1-16.

Могилов, О. Д. 2011. Теремці — поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія і Фортифікація України*, с. 23-31.

Могилов, О., Нечитайло, П. 2016. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. *Археологія і Фортифікація України*, с. 55-66.

Пачкова, С. П., Петрошенко, В. А., Яковенко, Э. В. 1976. Работы на Среднем Днестре. *Археологические открытия 1975*, с. 374-375.

Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*. Київ: Корвін Пресс, с. 140-145.

Сіцінський, Ю. 1930. Матеріяли до археології Західнього Поділля. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*, 1, с. 25-44.

Сорокин, В. Я. 1983. Раскопки многослойного поселения Мерешовка-Четэцуе в 1980 г. *Археологические исследования в Молдавии 1979—1980*. с. 102-111.

Сохацький, М. 2006. Дослідження поселення Збручанське на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*, 11, с. 3-7.

Ткачук, Т. 2002. Фази розвитку та відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. *Записки НТШ*, CCXLIV, с. 89-114.

Ткачук, Т., Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу ВІІ. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 14-40.

Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів ВІІ і СІ на Поділлі. *Археологія і Фортифікація України*, с. 52-57.

Ткачук, Т. 2019 Мальований посуд поселення Незвисько ІІІ етапу ВІІ трипільської культури. *Археологія і Фортифікація України*, с. 24-30.

Тодорова, Т. Д. 1992. Результаты исследований на поселении Флорешты V. *Археологические исследования в Молдавии 1986*, с. 58-72.

Черныш, Е. К., Массон В. М. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: Массон, В. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Энеолит СССР*. Москва: Наука, с. 165-319.

Шманько, О. 2008. Випадкова знахідка ритуального скарбу трипільської культури з території Середнього Подністров'я. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, с. 368-374.

Kadrow, S. (ed.) 2013. *Bilcze Złote materiały kultury trypolskiej ze stanowisk werteba i ogryd*. Kraków.

REFERENCES

Borziyak, I. A., Kovalenko, S. I. 1992. Issledovaniya sloya 3B mnogoslojnoj paleoliticheskoj stoyanki Kosouczy na Srednem Dnestre. *Arkheologicheskie issledovaniya v Moldavii 1986*, p. 3-26.

Boriskovskij, P. I. 1950. Nekotorye dopolneniya k arkheologicheskoj karte Srednego Pridnestrovya. *Arkheologia*, 4, p. 117-131.

Gupalo, V. D. 1985. Goncharnye klejma Prikarpatya i Zapadnoj Volyni (opyt sistematizaczii). *Sovetskaya arkheologia*, 4, p. 236-242.

Hutsal, A. F. 1979. Novi pamiatky rannoho zaliznoho viku v Serednomu Podnistrovyi: (rozvidky 1968—1969 rr.). *Arkheolohia*, 31, p. 65-75.

Hutsal, A. F., Hutsal V. A., Mehei V. P., Mohylov O. D., 2004. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Malynivtsi Kamianets-Podilskoho r-nu Khmelnytskoi obl. 2003 r.* NA NDLA K-PNU.

Zbenovich, V. G. 1989. *Rannij etap tripol'skoj kul'tury na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Krzheminskyi, K. 1930. Pamiatky trypilskoi kultury bilia m. Kamiantsia-Podilskoho. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 1, p. 68.

Malevskaya-Malevich, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskix gorodov X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.

Levinzon, Ye. 2019a. Zbory I. S. Vynokura z poselennia Tatarysky. In: Hutsal, A. F. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini: zdobutky i perspektyvy*. Kamianets-Podilskyi: Sysyn Ya. I., p. 73-84.

Levinzon, Ye. 2019b. Shtrykhy do arkheolohichnoi karty okolyts Kamiantsia-Podilskoho (pamiatky Kukuten-Trypillia). *Arkheolohia i Fortyfikatsiia Ukrainy*, p. 37-44.

Mahomedov, B. V. 2002. Keramika plemen cherniakhivskoi kultury. In: *Davnia keramika Ukrainy: arkheolohichni dzherela ta rekonstruktsii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 193-201, fig. 1-16.

Mohylov, O. D. 2011. Teremtsi — poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohia i Fortyfikatsiia Ukrainy*, p. 23-31.

Mohylov, O., Nechytailo, P. 2016. Arkheolohichni rozvidky na poselenniakh rannoho zaliznoho viku v Serednomu Podnistrovyi. *Arkheolohia i Fortyfikatsiia Ukrainy*, p. 55-66.

Pachkova, S. P., Petroshenko, V. A., Yakovenko, E'. V. 1976. Raboty' na Srednem Dnestre. *Arkheologicheskie otkrytiya 1975*, p. 374-375.

Ryzhov, S. M. 2003. Trypilski pamiatky petrenskoi lokalnoi hrupy Podillia. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H., Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. (ed.). *Trypilski poselennia-hihanty*. Kyiv: Korvin Press, p. 140-145.

Sitsinskyi, Yu. 1930. Materiialy do arkheolohii Zakhidnoho Podillia. *Zapysky VUAK*, 1, p. 25-44.

Sorokin, V. Ya. 1983. Raskopki mnogoslojnogo poseleniya Mereshovka-Cheteczue v 1980 g. *Arkheologicheskie issledovaniya v Moldavii 1979—1980*, p. 102-111.

Sokhatskyi, M. 2006. Doslidzhennia poselennia Zbruchanske na Borshchivshchyni. *Litopys Borshchivshchyny*, 11, p. 3-7.

Tkachuk, T. 2002. Fazy rozvytku ta vidnosna khronolohiia shypynetskoi hrupy arkheolohichnykh pamiatok. *Zapysky NTSh*, CCXLIV, p. 89-114.

Tkachuk, T., Shevchuk, B. 2007. Trypilske poselennia Moshanets i deiaki problemy etapu BII. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, p. 14-40.

Tkachuk, T. 2015. Kontaktna zona lokalnykh hrup trypilskoi kultury etapiv BII i CI na Podilli. *Arkheolohia i Fortyfikatsiia Ukrainy*, p. 52-57.

Tkachuk, T. 2019 Malovanyi posud poselennia Nezvysko III etapu BII trypilskoi kultury. *Arkheolohia i Fortyfikatsiia Ukrainy*, p. 24-30.

Todorova, T. D. 1992. Rezul'taty' issledovanij na poselenii Floreshty V. *Arkheologicheskie issledovaniya v Moldavii 1986*, p. 58-72.

Chernysh, E. K., Masson V. M. 1982. Eneolit Pravoberezhnoj Ukrainy i Moldavii. In: Masson V. M., Merpert N. Ya. (ed.). *Eneolit SSSR*. Moskva: Nauka. p. 165-319.

Shmanko, O. 2008. Vypadkova znakhidka rytualnoho skarbu trypilskoi kultury z terytorii Serednoho Podnistrovia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, p. 368-374.

Kadrow, S. (ed.). 2013. *Bilcze Złote materiały kultury trypolskiej ze stanowisk werteba i ogród*. Kraków.

I. O. Starenkyi, Ye. Yu. Levinzon

THE RESEARCHS IN THE MIDDLE DNIESTER BASIN IN 2009—2019

The paper deals with the course of exploration of the multilayered archaeological sites of the Middle Dniester within the Kamianets-Podilskyi district of Khmelnytskyi region.

During 2009—2014 P. Boltaniuk (Head of the «Museum of Antiquities» sector of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, hereinafter — K-PSHMR) and I. Starenkyi made a number of explorations on the multilayered site Kamianets-Podilskyi, Tatarysky (Trypillia culture, Chernyakhiv culture, Kievan Rus age) near the Smotrych village.

In 2012 O. Mohylov (Senior Research Fellow, IA NAS of Ukraine) and P. Boltaniuk have explored the multilayered site Malynivtsi on the left bank of the Dniester (Early and Middle Trypillia, Late Chornolis, Early Scythian culture, antiquities of the Middle Ages — Modern age).

In 2019 the study of this site was continued by the expedition of the K-PSHMR (authors and P. Boltaniuk) which also made further exploration along the left bank of the Dniester River to the Zhvanets village which permits to survey the sites Malynivtsi, Popivskyi Yar (Trypillia, Early Iron Age, Cherniakhiv, Kievan Rus antiquities), Babshyn (Trypillia A, Chernyakhiv culture), Braga (destroyed).

The authors' main focus was on the analysis of Middle Trypillia findings from the Kamianets-Podilskyi, Tatarysky and Malynivtsi sites of the BII stage. Firstly the characteristic ornamental features of the pottery were identified. The mapping of the site to the second phase of the Mereshovka local-chronological group was justified.

Concerning the settlement of Malynivtsi the analysis of the pottery complex made it possible to trace the main features of the first phase of the Shypyntsi group and the influences of the Mereshovka ornamental traditions. As a result we managed to attribute the site to the Shypyntsi-Mereshovka contact area.

The history of the study of these monuments is described, the materials obtained are analyzed, the attention is paid to the problems and prospects of studying and preserving the monuments.

Keywords: site, survey, cultural layer, Dnister river, Trypillia culture, Chornolis culture, Scythian time, Cherniakhiv culture, Kievan Rus antiquities.

Одержано 16.04.2020

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович, студент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна.
LEVINZON Yevhenii, student, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Tatarska str., 14, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4356-0430, e-mail: ljenya98@gmail.com.

СТАРЕНЬКИЙ Ігор Олександрович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна.
STARENKYI Ihor, PhD, Leading Researcher, Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Ioanno-Predtechenska str., 2, Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7676-4128, e-mail: starenkiy_igor@ukr.net.

УДК 903.5(477.64)”637” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.18

С. В. Махортих, Н. С. Котова, В. С. Джос, С. Б. Радченко

НОВІ ПОХОВАЛЬНО-РИТУАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КАМ’ЯНОЇ МОГИЛИ

У науковий обіг уведено матеріали дослідження поховально-ритуальних комплексів доби ранньої бронзи, вивчених Приазовською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під час розкопок неподалік від пагорба Кам’яна Могила у 2017 р. (Мелітопольський р-н Запорізької обл.). Представлено результати вивчення неординарного поховання III тис. до н. е., а також двох ритуальних об’єктів. Серед досліджених комплексів найбільшу увагу привертає поховання, приналежне до періоду пізньої ямної культури. Його було здійснено у кам’яній гробниці, складеній великими пісковиковими плитами. Конструкція гробниці є унікальною. Дослідження та фіксація матеріалів фотограмметричним методом уможливила отримання повної та детальної інформації щодо її метричних параметрів.

Ключові слова: *Західне Приазов’я, Кам’яна Могила, доба ранньої бронзи, кам’яна гробниця, ритуальні об’єкти.*

Вступ. У 2017 р. Приазовська археологічна експедиція Інституту археології НАН України в межах спільного українсько-швейцарського наукового проєкту, спрямованого на вивчення реакції людини та рослинного покриву на зміни клімату, здійснила розкопки археологічного об’єкта, розташованого на 2 км східніше від селища Мирне Мелітопольського р-ну Запорізької обл., на території кварталу 67 Семенівського лісництва Мелітопольського лісомисливського господарства. Ця територія належить до складу першої охоронної зони Національного історико-археологічного заповідника «Кам’яна Могила». Досліджений об’єкт у 2014 р. внесений до Державного реєстру нерухомих пам’яток України як курган 2 (охоронний номер 4461/2-Зп) курганної групи в заплаві р. Молочна. Він знаходиться на відстані 200 м від пагорба Кам’яної Могили (рис. 1: 1).

Наприкінці минулого століття територія досліджуваної земельної ділянки була зайнята огородами та використовувалась місцевими жителями для власних господарських потреб. Потому ділянку було передано Семенівському лісництву державного підприємства «Мелітопольське лісомисливське господарство» для створення лісових насаджень. Ділянка та численні археологічні об’єкти на ній значно пошкоджені глибокою оранкою, а також кореневою системою лісонасаджень.

Саме через оранку поверхня земельної ділянки була вкрай нерівною та посіченою лініями розорювання міжрядового простору завширшки до 2 м (рис. 1: 2). На відміну від даних з Державного реєстру, під час досліджень на місцевості жодних ознак курганного насипу зафіксовано не було. Однак розвідки у прогнозованому місці розташування об’єкту виявили фрагменти пісковику, уламки кісток тварин та мушель прісноводних молюсків.

Результатом археологічних досліджень місця скупчення матеріалу стала знахідка трьох поховань та двох імовірно ритуальних об’єктів у шарі світло сірого суглинку (рис. 2). Одне з досліджених поховань, зафіксоване на глибині 0,24—0,26 м (поховання 3), належить до раннього середньовіччя. За результатами радіовулецевого аналізу та знайденим у похованні глиняним горщиком, воно датоване V ст. н. е. (Махортых, Котова, Джос 2019). Однак окремої уваги заслуговує також вкрай нетипове поховання 2, здійснене у кам’яній гробниці, та ритуальні об’єкти, приналежні до доби ранньої бронзи.

© С. В. МАХОРТИХ, Н. С. КОТОВА, В. С. ДЖОС, С. Б. РАДЧЕНКО, 2020

Рис. 1. Досліджуваний об'єкт: 1 — розташування на ортофотозображенні місцевості; 2 — місце розкопок, вид з півдня

Методи та результати. Польове дослідження поховальних комплексів здійснено штиковими лопатами зі збереженням центральної бровки завширшки 1 м, орієнтованої за віссю N—S. З двох боків від центральної бровки було викопано дві паралельні траншеї довжиною 6 м та шириною 2 м. Виміри глибини було виконано від умовного R0, зафіксованого на опорі залізобетонного стовпа високовольтної ЛЕП, на 42 м південніше дослідженого об'єкта. Розкопки здійснено горизонтами по 0,20 м.

Тут вдалося визначити та зафіксувати чітку стратиграфію ґрунтових нашарувань. Верхній шар утворений активно розореним чорноземом потужністю 0,19—0,25 м. Під ним, на глибині 0,25—0,5 м, залягає світло-сірий суглинок, значно порушений діяльністю землерийних тварин. Нижче залягає потужний шар коричневого суглинку з численними фрагментами подрібнених мушель прісноводних молюсків. Його потужність — 20 см, в інтервалі 0,4—0,6 м від R0.

Поховання 2 здійснено у кам'яній гробниці, встановленій на рівні давньої денної поверхні — коричневого суглинку з фрагментами подрібнених мушель. Відсутнє перекриття могло бути зруйнованим оранкою, переміщеним або витягнутим для господарських потреб місцевими жителями.

Унікальний характер поховальної конструкції, знайденої під час роботи Приазовської експедиції 2017 р., актуалізував питання про її фіксацію, презентацію та детальне вивчення цифровими методами. Найпридатні-

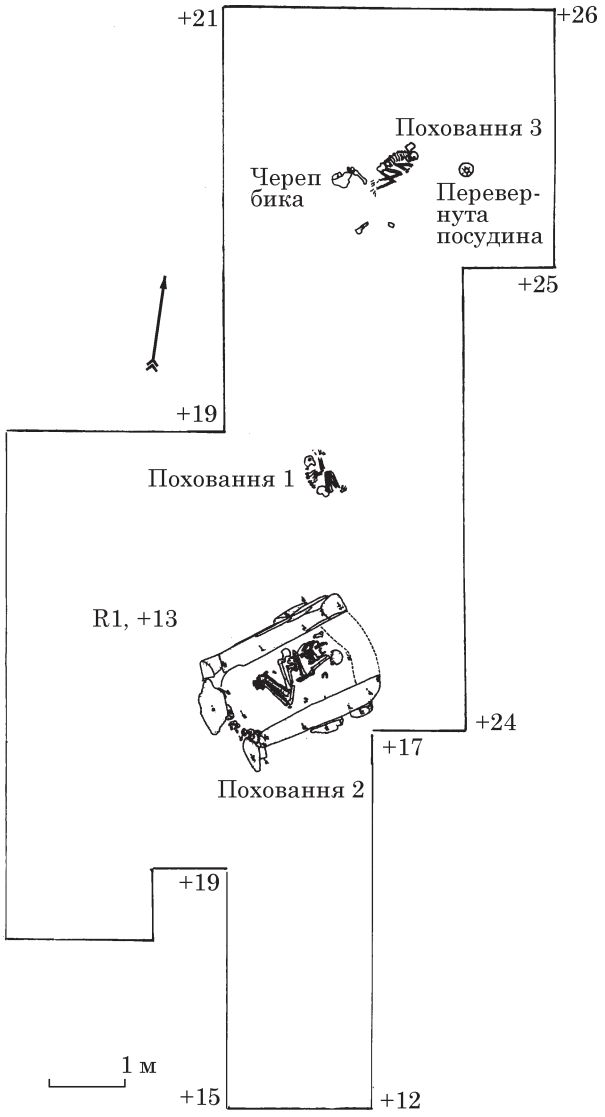

Рис. 2. План дослідженої ділянки

шим та водночас єдиним доступним методом точної тривимірної фіксації гробниці став фотограмметричний (так званий метод SfM-photogrammetry, метод структури-із-руху). Крім очевидних переваг такого методу з точки зору вимірності та транспортабельності інформації про об'єкт, варто вказати на його доцільність для збереження, візуалізації та презентації культурної спадщини.

Перспективи до подолання руйнівного характеру археологічних досліджень були описані ще задовго до піку поширення фотограмметричних методів (Barker 1982). З цієї точки зору доцільною є повна фіксація кожного археологічного об'єкта засобами тривимірного моделювання на декількох етапах досліджень. Під час польових робіт 2017 р. ми не мали змоги моделювати поховальну конструкцію з найбільшою можливою точністю на кожному етапі досліджень. Однак на майбутнє видається необхідним: 1) фіксувати поховальні об'єкти перед початком знімання антропологічного та археологічного матеріалу; 2) створити детальний послідовний протокол-інструкцію для фіксації археологічних об'єктів різними засобами тривимірного моделювання.

Хоча української археології фотограмметричні методи дістались лише нещодавно і порівняно бідно представлені у публікаціях вітчизняних авторів (Никоненко, Радченко, Волков 2017; Жигола, Скороход 2019; Tuboltsev, Radchenko 2019; Radchenko, Nykonenko 2019), методи тривимірного моделювання досліджені дещо повніше (наприклад, Бабенко, Богданець 1997; Шерстюк 2015; Дараган 2015; Радченко, Кіосак 2019). Значно краще фотограмметрія інтегрована до археологічної методики за кордоном — опубліковано численні методичні статті та курси (Doneus et al. 2001; Bernasik 2008; Farjas 2009; Verhoeven 2011). Окремий масив публікацій представляє накопичений зарубіжний досвід з використання методів фотограмметричної фіксації процесу археологічних досліджень (Barcely et al. 2003; Losier et al. 2007; Lerma et al. 2010; Doneus et al. 2011). Не менш ґрунтовно опрацьовано і потенціал цих методів для збереження та візуалізації культурної спадщини (De Reu et al. 2014; 2013; Porter et al. 2016; Bleed et al. 2017). Ефективність відповідних методик було показано навіть на прикладі палеолітичних пам'яток (Peng et al. 2017). Їх також було неодноразово застосовано і при дослідженні мегалітичних конструкцій та кам'яних гробниць Європи (Pellitero, Lopez 2016; Lopez et al. 2016).

Під час роботи експедиції, збирання даних було проведене камерою Nikon D3300 з фокусною відстанню 31 мм, одержано 139 фото; їх було вирівняно з похибкою 0,9 пікселя (розмір пікселя — 4 мкм), середовищем обробки, вимірювання та створення моделі були Agisoft Metashape та 3D-Max.

Прив'язку тривимірної моделі здійснено сіткою маркерів, координованих на уявній поверхні в умовній системі координат (рис. 3: 1). Каталог координат наведено в табл. 1.

Аналіз контрольних точок та похибок їх локалізації в табл. 2 свідчить, що похибка прив'язки планових координат не перевищує 1 см (відповідно, похибка їх вимірювання не перевищить 2 см), а вимірювання параметру висоти не може бути здійснено точніше, ніж 4,5 см. Для зменшення похибки вимірювання висоти, координування маркерів необхідно здійснювати за допомогою геодезичного обладнання, бажано — одночасно з визначенням планових координат точок. Додатково точність моделі зросте при попередньому калібруванні камери.

Досліджувана кам'яна конструкція мала прямокутну форму розміру 2,35 × 1,66 м та орієнтована на південний захід — північний схід. Основу гробниці складали дві великі, грубо обтесані брили пісковику розміром 1,82 × 0,67 × 0,31 м та 1,82 × 0,69 × 0,33 м, встановлені на ребро, що утворювали її північну та

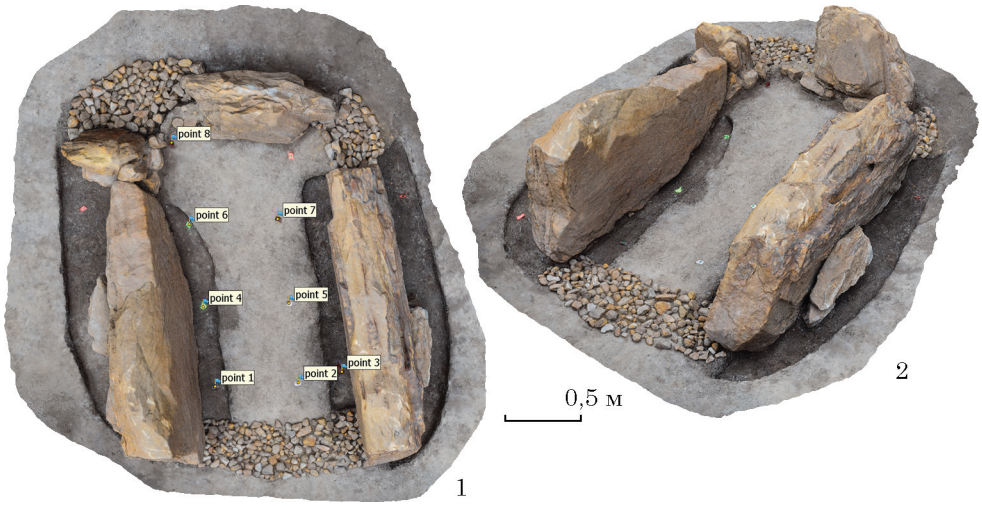

Рис. 3. Модель гробниці, відображена у тривимірному просторі. 1 — схема прив'язки координатних маркерів на тривимірній моделі; 2 — ізометричне відображення моделі

Таблиця 1. Каталог координат контрольних точок тривимірної моделі гробниці

№ точки	Координати, см			Похибка, см	Кількість проекцій
	X	Y	Z		
1	0	0	0	1,22	12
5	50	50	6,3	4,17	10
6	100	0	6,2	1,25	6
7	100	50	1	4,22	11
8	150	0	6,8	2,39	9
Загальна похибка, см	—	—	—	2,97	—

Таблиця 2. Похибки прив'язки контрольних точок моделі

№ точки	Похибка прив'язки, см			Загальна
	X	Y	Z	
1	–0,09	–0,60	1,06	1,22
5	0,16	0,29	–4,16	4,17
6	0,70	0,25	1,00	1,25
7	0,31	0,51	4,18	4,22
8	–1,08	–0,44	–2,08	2,39
Середня похибка, см	0,60	0,44	2,87	2,97

південну стінки. Верхні їх частини знаходились на глибині 0,06—0,14 м від R0, а їхні нижні частини були поглиблені на 3—8 см від рівня долівки гробниці (0,79 м від R0). Ззовні їх підпирали невеликі плитки пісковику. Південну плиту підпирали два камені (0,48 × 0,26 м, 0,29 × 0,21 м), а північну плиту — один (розміром 0,51 × 0,21 м; рис. 4; 5: 2). Західною стінкою гробниці слугувала масивна, грубо оброблена, пісковикова плита (розміром 0,63 × 0,38 м), яку було встановлено вертикально на основу з декількох невеликих каменів, покладених плиском (рис. 4; 5: 1). Східна стінка гробниці, ймовірно, була зведена за допомогою кладки, що складалася з дрібних пісковикових каменів, змішаних з мулистим ґрунтом. Крім того, дрібним камінням був заповнений простір між плитами у північно- та південно-західному кутах гробниці.

До конструктивних особливостей гробниці належить також наявність своєрідного «входу», розташованого у південно-західному секторі і позначеного невеликою вертикально встановленою плитою розміром 0,41 × 0,21 м, яка була дотична до південної стінки і розташовувалась перпендикулярно до неї (рис. 3; 10: 1). Зовні вхід був перекритий дрібним змішаним з глиною щебенем, імовірно, переміщеним з поселення Кам'яна Могила 1 (220 м на південний захід). Про це свідчить фрагмент стінки ліпної кераміки другого періоду Азово-Дніпровської культури, знайдений у середній частині заповнення входу (рис. 7: 1, 2). Він має помаранчевий колір зовнішньої поверхні, орнамент з наколів та домішку піску і рослинних волокон у тісті.

Крім вимірювань усього комплексу загалом, тривимірне моделювання пам'ятки надає можливість обчислити окремі параметри конструкції. Це може бути корисно з технічної точки зору (для музеєфікації або при виконанні технічних розрахунків у польових умовах) — визначення точних параметрів окремих плит тощо (рис. 4). Виміряні параметри конструкції графічно відображено на рис. 5 та рис. 6. Крім того, механізми обчислення об'єму тривимірної моделі уможливлюють визначення маси або густини окремих об'єктів. Так, наприклад, за автоматично обчисленим об'ємом та густиною пісковику (варіює 2,4—2,65 кг/м^3; пісковик Кам'яної Могили є неоднорідним, але дуже щільним, тож ми передбачали середню його густину не меншою, ніж 2,6 кг/м^3) визначаємо, що маса найбільшої плити гробниці складає приблизно 700 кг.

Після реконструкції тривимірної моделі (розмір моделі — 7,5 мільйонів полігонів, спрощена версія доступна за QR-кодом на рис. 3), будь-які її метричні параметри можуть бути

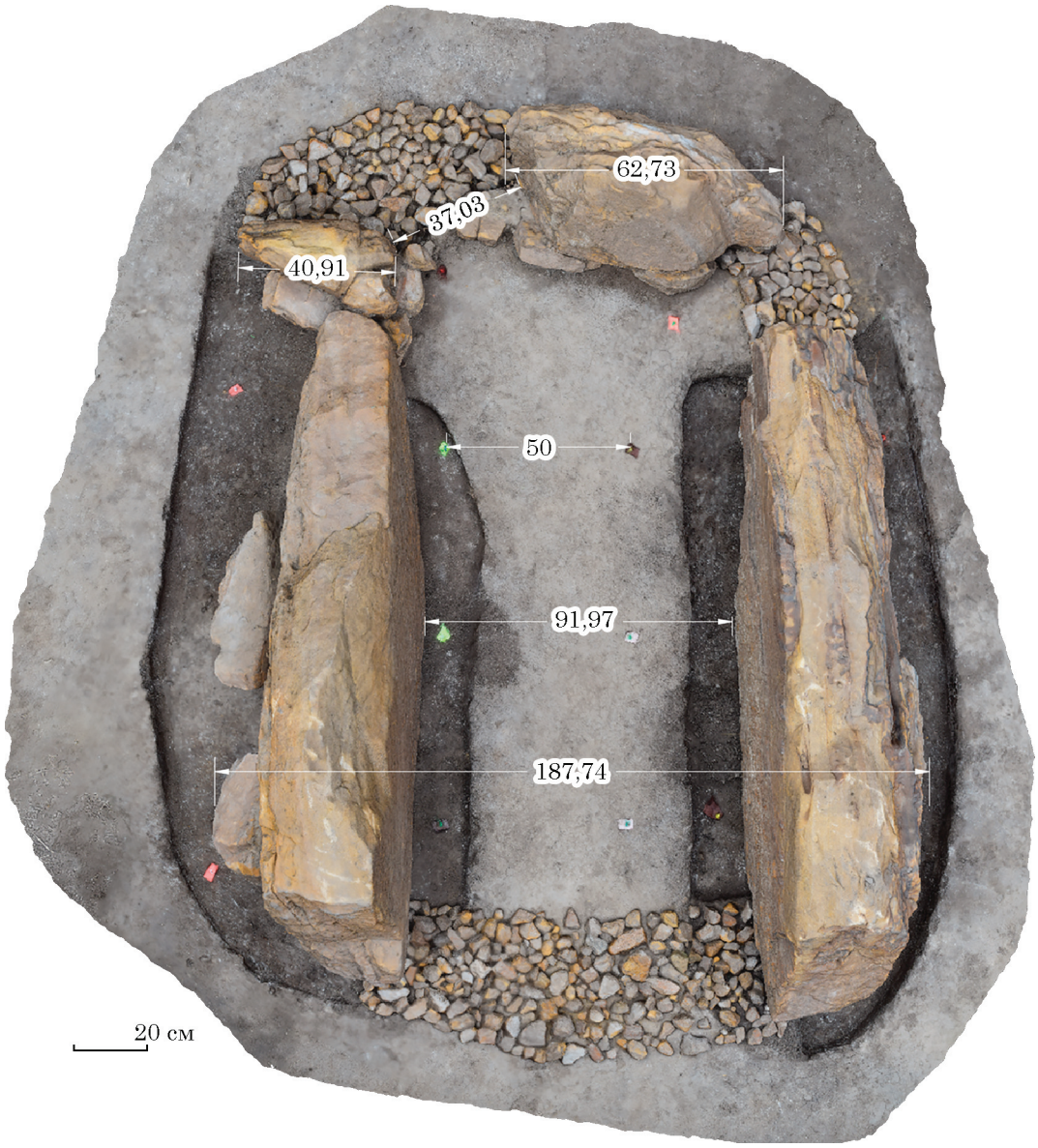

Рис. 4. Модель гробниці, ортофото, вид зверху. Параметри гробниці, виміряні на фотограмметричній моделі

виміряні у відповідному програмному забезпеченні.

Рештки перекриття з дрібних пісковикових каменів знайдені поблизу південно-західного сектору гробниці (рис. 8). Серед них знаходився фрагмент невеликого зашліфованого предмету з вапняку. Він має доволі чіткі та видимі неозброєним оком (рис. 9: 1) сліди обробки. Мікроскопічне вивчення (рис. 9: 2) підтверджує їх штучний, найвірогідніше, антропогенний характер. Крім того, при детальному його вивченні вдалось зафіксувати інклюзію самородної міді (рис. 9: 3), що свідчить про неміс-цеве походження знахідки. Найімовірніше, вона пов'язана з родовищами міді на схід або південний схід від Кам'яної Могили, можливо Донбасу або Західного Кавказу.

У верхній частині заповнення гробниці знайдено рештки домашніх тварин (рис. 8). За визначенням О. П. Журавльова, це — два ребра бика, грифельна кістка та третя фаланга коня. Поруч із гробницею знайдено плюсневу кістку бика та грифельну кістку коня.

На дні гробниці виявлено кістяк молодого чоловіка віком до 25 років (визначення Л. В. Литвинової) у скорченому положенні на лівому боці, який лежав головою на схід з відхиленням на північ (рис. 10). Нижню щелепу було зміщено — вона лежала перед обличчям чоловіка. Зміщеною також була ключиця похованого, вона знаходилась серед ребер, та кістки рук померлого. Ліва рука була випростана в напрямку до колін. Кістки правої руки лежали перпендикулярно кісткам лівої та були відокремленими від тулуба (ліктьова та плечова кістки лежали паралельно одна одній). Коліна ніг зігнуті, а кістки запали вліво. Фаланга пальця, що лежала поруч з правою стег-

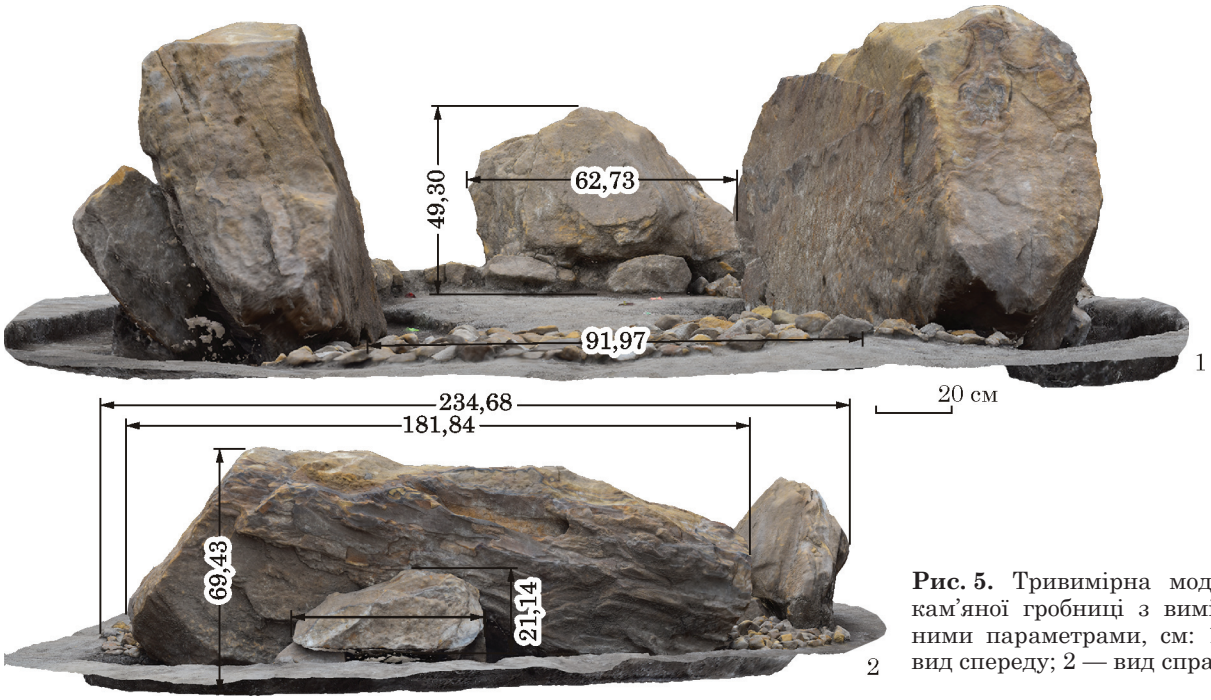

Рис. 5. Тривимірна модель кам'яної гробниці з виміряними параметрами, см: 1 — вид спереду; 2 — вид справа

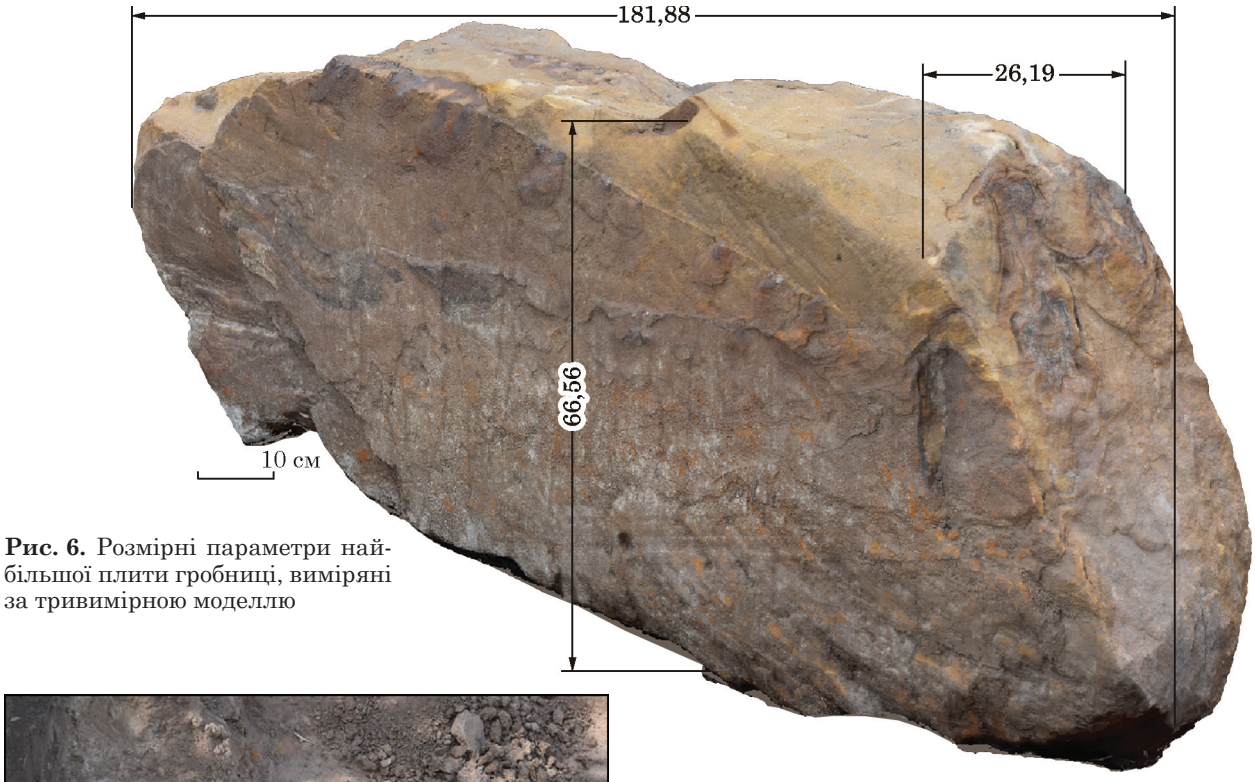

Рис. 6. Розмірні параметри найбільшої плити гробниці, виміряні за тривимірною моделлю

Рис. 7. Фрагмент ліпної кераміки другого періоду Азово-Дніпровської культури (автор С.В. Махортих)

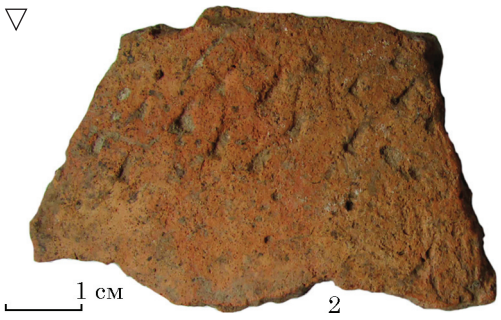

Рис. 8. Скупчення пісковику та кісток поблизу південно-західного сектору гробниці

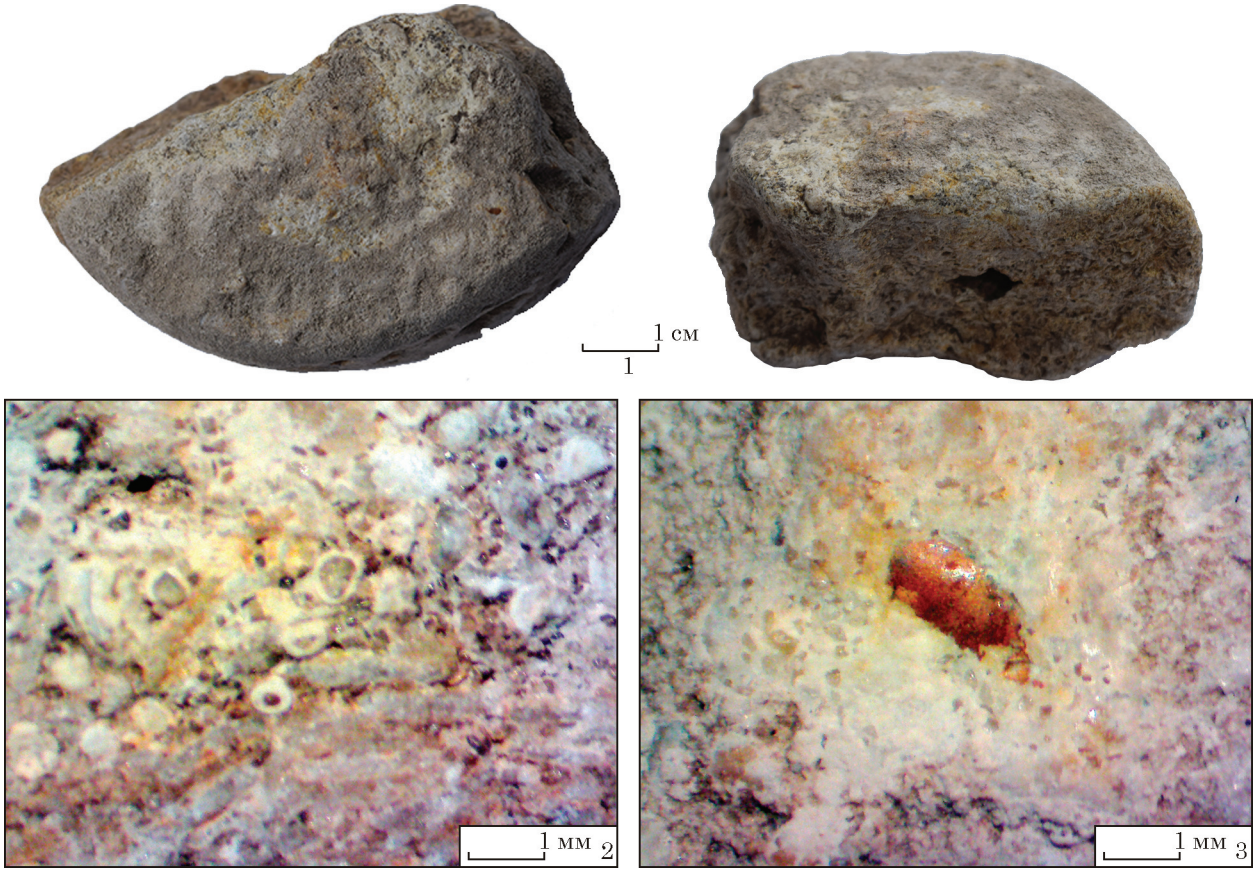

Рис. 9. Фрагмент вапняку зі слідами обробки, знайдений у кам'яній гробниці: 1 — загальне фото (автор С. В. Махортих); 2 — сліди обробки, зафіксовані мікроскопічно; 3 — фрагмент самородної міді, зафіксований мікроскопічно (автор С. Б. Радченко)

Рис. 10. Поховання 2 у кам'яній гробниці: 1 — вид з південного заходу; 2 — вид з півдня

Рис. 11. Ритуальні об'єкти: 1 — перевернута посудина доби ранньої бронзи; 2 — скупчення кісток бика

новою кісткою, має червоний колір суглобової поверхні.

На дні гробниці, поруч з її південною стінкою, знайдено половинку мушлі молюска *Unio*.

За людськими та фауністичними рештками у лабораторії м. Берн (Швейцарія) здійснено радіовуглецеве дослідження. Антропологічні рештки датовано 4116 ± 23 BP, тобто приблизно 2733 ± 98 cal BC (2831—2635 років до н. е.). Ребро домашнього бика з верхньої частини заповнення гробниці датовано 4142 ± 23 BP (2757 ± 82 cal BC, 2839—2675 років до н. е.). Дати калібровано програмою Quickcal 2007 1.5 з використанням калібрувальної кривої CalPal 2007_HULU. Загальний інтервал дати по остеологічних рештках, який і датує поховання 2, становить 2831—2675 рр. до н. е.

Ритуальні об'єкти комплексу. *Об'єкт 1.* На відстані 6 м у північному напрямку (глибина 0,63 м від R0), знайдено перевернуту глиняну посудину (рис. 11: 1) — присадкуватий горщик висотою 14,1 см з діаметром тулуба 16 см, невеликим плоским денцем (діаметром 6,2 см) та невисоким відігнутим назовні вінцем (рис. 12). Тісто містить домішку піску. Поверхня горщика чорна, на момент відкриття вона була вкрита вапняковим нальотом. Зовнішня та внутрішня поверхні посудини вкриті розчосами-штрихуванням. На зовнішній поверхні розчоси нанесено в різних напрямах, ймовірно з декоративною метою, а у придонній частині посудини вони загладжені. На внутрішній поверхні посудини розчоси переважно горизонтальні. Посудина типова для кераміки пізньоямного часу цього регіону.

Об'єкт 2. На відстані 1,4 м на захід від горщика (глибина 0,7 м від R0) виявлено фауністичні рештки (рис. 11: 2). За визначенням

О. П. Журавльова це — мозкові частини черепа молодого домашнього бика і кістки його кінцівок (дві перші фаланги без епіфізів; друга фаланга; п'яткова кістка).

Радіовуглецеву дату для кістки бика було отримано у лабораторії м. Берн. Результати датування — 3976 ± 21 BP або 2516 ± 38 cal BC. Загалом отримані дати визначають вік цих кісток 2554—2478 рр. до н. е.

Археологічний контекст дослідженого комплексу. Кам'яні поховальні споруди доби енеоліту — ранньої бронзи знані та досліджені неподалік Кам'яної Могили, у басейні Молочної та у Західному Приазов'ї загалом (Рудинський 1954, с. 15; Михайлов 1990, с. 63; 2006, с. 89, рис. 3: 5). Найближчою аналогією гробниці з поховання 2 є кам'яна гробниця з поховання 14 кургану 11 курганної групи Аккермень 1 (рис. 13; Вязьмітіна та ін. 1960, с. 116, 117, рис. 86: 5; 87; Rassamakin 2004). Ця гробниця, подібно до дослідженої нами, мала прямокутну форму та параметри 3,5 × 2,5 м, і була орієнтована на південний захід — північний схід. Її було складено з великих пісковикових блоків, встановлених на рівні поховального чорнозему. Паралельно її основним стінкам було споруджено своєрідний вхід-коридор, що вів в середину поховальної камери. Тут зафіксовано декілька зотлілих фрагментів деревини, імовірно, пов'язаних з дерев'яним перекриттям гробниці. Зовні плити були суцільно вкриті червоною вохрою. У заповненні гробниці знайдено зуби та уламки нижньої щелепи барана. На дні, у південно-західній частині конструкції, знайдено вкритий червоною фарбою уламок кістки людини. Цікавою особливістю обох кам'яних гробниць є своєрідний вхід-коридор, організований у їхній південно-західній частині.

За свідченням авторів публікації, поховання в гробниці було основним у кургані та належить до давньоямного часу (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 116). Однак Ю. Я. Рассамакін трактує цей комплекс як зруйноване поховання доби енеоліту (Rassamakin 2004, p. 161, tabl. 485: 3).

Ритуальні об'єкти дослідженого комплексу також мають аналогії у долині р. Молочної. Перевернута посудина має аналогії у ямному похованні 26 кургану 1 Новопилипівки (рис. 14: 2) та катакомбному похованні кургану 4 комплексу Аккермень II (рис. 14: 3). Катакомбний горщик з Аккермень II відзначається гребінцевим орнаментом на плічках. Часткову подібність з кам'яномогильським горщиком мають чаші з катакомбних поховань долини р. Молочної — з поховання 1 кургану 20, поховання 1 кургану 7 курганної групи Аккермень I, та розораного кургану 1 поблизу р. Юшанли (рис. 14: 4—6).

Обряд перевертання горщика у похованнях було зафіксовано у поховальній камері вище згаданого поховання 1 кургану 20 курганної групи з Аккермень I (Вязьмітіна та ін. 1960,

Рис. 12. Посудина з ритуального об'єкту 1

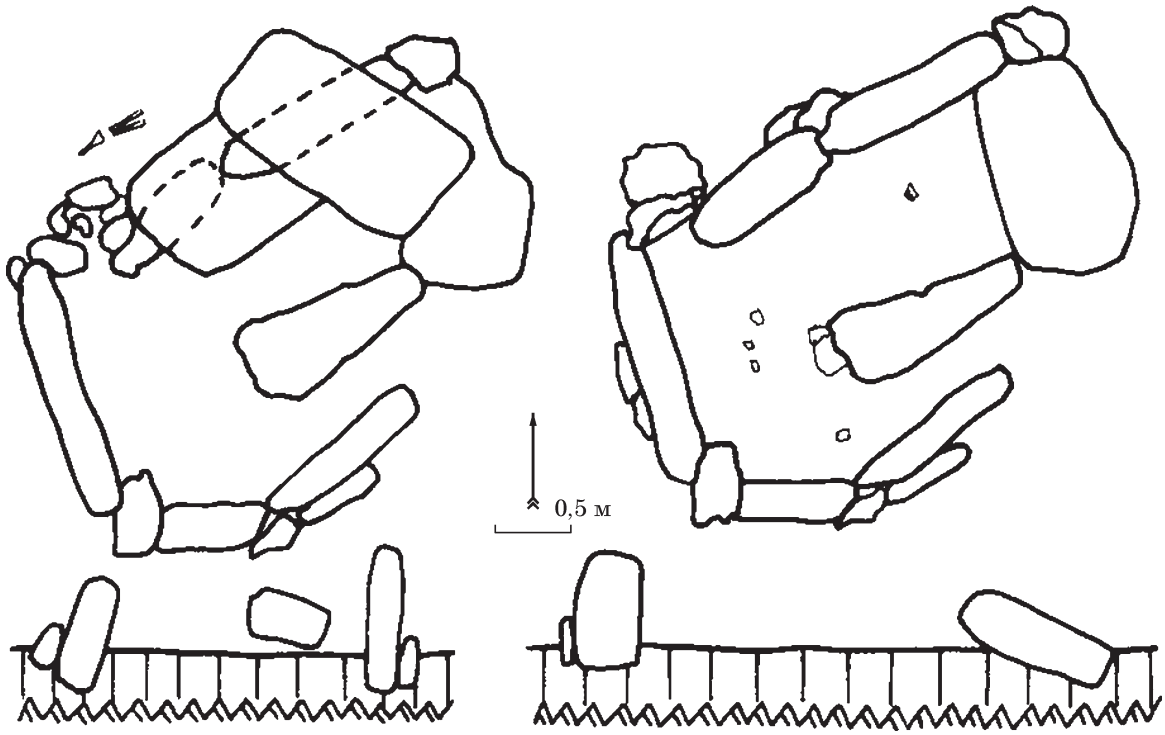

Рис.13. Кам'яна гробниця поховання 14 з кургану 11 курганної групи Аккермень I (рис. за Rassamakin 2004)

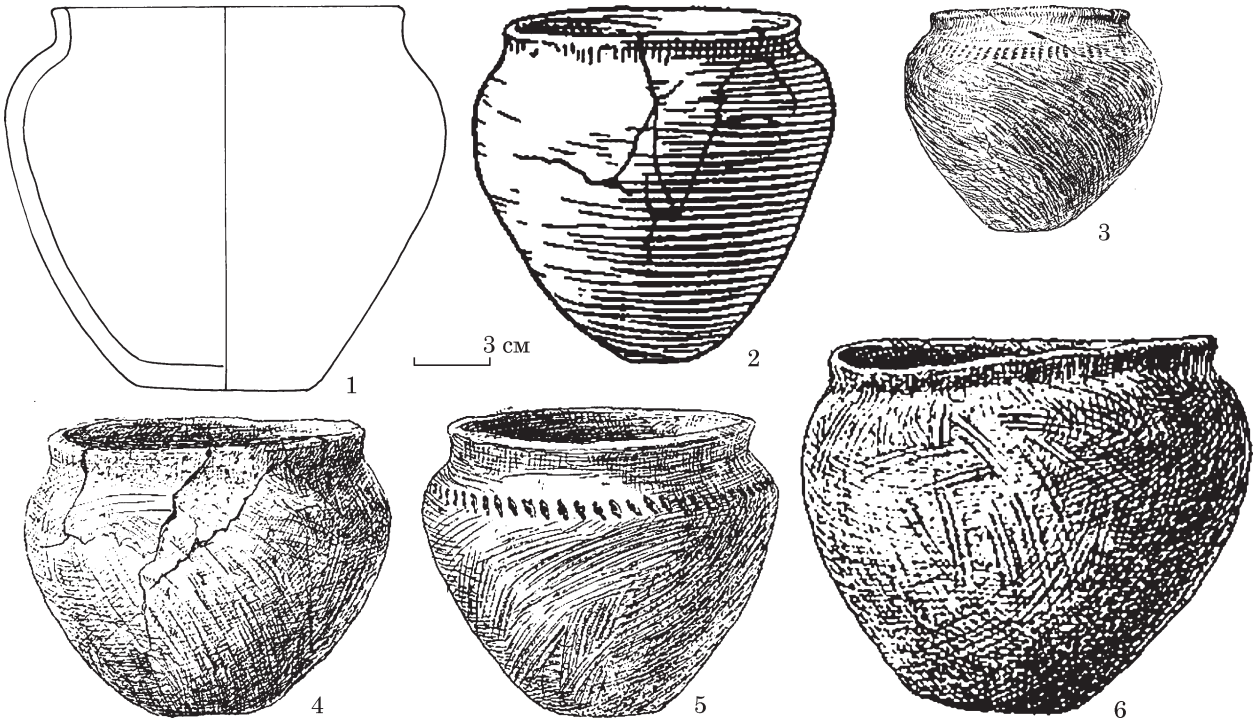

Рис. 14. Посудини пізньої ямної та катакомбної культур Північного Приазов'я: 1 — ритуальний комплекс поблизу Кам'яної Могили; 2 — Новопилипівка, курган 1, поховання 26; 3 — Аккермень II, курган 4; 4 — Аккермень I, курган 20, поховання 1; 5 — Аккермень I, курган 7, поховання 1; 6 — Юшанли, курган 1 (2—6 — за Вязьмітіна та ін. 1960)

с. 127), а також в усті поховальної камери кургану поблизу р. Юшанли (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 107, рис. 97). Такий обряд знаний у катакомбних похованнях Приазов'я та Причорномор'я (Демченко 2013).

Перевернутий ліпний горщик знайдено під насипом кургану 21 курганної групи VI у верхів'ях р. Інгулець поблизу с. Головківка. Ямний горщик яйцеподібної форми з невисокими прямими вінцями та невеликим пласким

денцем було вкопано у давню денну поверхню догори денцем та заповнено привізною глиною яскраво-жовтого кольору (Тупчієнко 2015, с. 139, 140, рис. 1). Його пов'язують з певними ритуальними діями та відтворенням міфологічної ідеї космогонічного першояйця, де жовта глина уособлює образ першозародка (Тупчієнко 2015, с. 140—144).

Наші матеріали свідчать, що у похованнях ямної культури горщики розміщували догори дном з ритуальною метою. З усіх етнографічних, міфологічних та археологічних паралелей комплексу Кам'яної Могили (напр., Ковальова 1989; Демченко 2012; Сотникова 2015), найближчі до нього — матеріали доби бронзи уральського регіону. Досліджені там жертовні комплекси також складаються з перевернутих горщиків, черепів та кісток тварин (Сотникова 2015). Спільним для них є невеликий розмір посудин з денцем, що не передбачає його побутового використання, та відсутність орнаменту. Для таких горщиків на уральських пам'ятках описують їх виготовлення для використання лише під час ритуалу. Відсутність поховання неподалік дозволяє обрати припущення про зв'язок описаного комплексу з ритуалом вигнання хвороби, яка після магічних дій переносилась на жертовну тварину. Перевернута посудина, виготовлена для цієї території, могла містити негативну сутність, наприклад, хворобу, яку, перевертаючи горщик, сподівались знищити (Демченко 2012).

Перевернутий горщик поблизу Кам'яної Могили містив ґрунт, що, імовірно, утворився під час перегнивання їжі. Тож можливий також і інший обряд — перевертання наповненої посудини могло мати зміст «*повернення землі того, що взято у неї, щоби знову отримати у землі родючість та багатство*» (Свешнікова, Цив'ян 1997, с. 368—370). Такий ритуал був актуальним у давнину для посушливої Степової України, особливо для населення пізньої фази існування ямної культури, що мешкало в умовах аридного максимуму, коли вологість степової зони була значно меншою від сучасного рівня (Спиридонова, Лаврушин 1997, с. 154, 155).

Фрагмент черепа молодого бика та кістки його кінцівок, найвірогідніше, також пов'язані з певними поховально-поминальними обрядами. Велика рогата худоба, зокрема бик, була доволі розповсюдженою жертвою за доби енеоліту — бронзи на території Євразії. Відповідний ритуал пов'язаний з численними археологічними пам'ятками та культурами —Трипільська, Сінташтська тощо (Иванов 2008, с. 169). Ритуальну та побутову значимість бика для населення місцевості поблизу Кам'яної Могили у цей період віддзеркалено в наскельному живописі комплексу, багатому на характерні та виразні зображеннями великої рогатої худоби (Михайлов 2005, с. 118—124; Radchenko, Nykonenko 2019).

Ознаки ритуалу жертвоприношення великої рогатої худоби також присутні у кургані 11 курганної групи Аккермень I. Скоріш за все, відповідні знахідки пов'язані з похованням 14, здійсненим у кам'яній гробниці. Вона була обнесена кромлехом з окремо розміщених плит вапняку на рівні поховального чорнозему. За межами кромлеха, на відстані 0,75 м від підкурганного простору, на рівні поховального чорнозему досліджено ділянку, на якій було розсипано значну кількість зубів бика (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 117).

Висновки. Поховальний та ритуальний комплекси, досліджені неподалік від історико-археологічного заповідника Кам'яна Могила, збагачують наявні дані щодо поховальної обрядності та релігійних уявлень мешканців степової України доби ранньої бронзи. Два описаних об'єкти (кістки бика та перевернутий горщик) можуть формувати один ритуальний комплекс, оскільки результат датування кісток вказує на час поширення тут пізньої Ямної культури. Це узгоджується зі знайденою тут посудиною, типовою для Ямної культури регіону.

Датування дослідженого поховання та ритуального комплексу свідчить про послідовне використання Кам'яної Могили та її околиць пізньоямним населенням для ритуальних дій. Вірогідно, наземна гробниця з описаного поховання 2 є першою подібною знахідкою серед пам'яток Українського степу доби ранньої бронзи. Раніше тут досліджено лише підкурганні кам'яні конструкції. Знайдений 2017 р. культовий комплекс свідчить про обрядові традиції населення Західного Приазов'я, пов'язані з жертвоприношенням бика та ритуалом перевертання посуду. Подібність посудин та поховальних ритуалів пізньої Ямної та Катакомбної культур у Західному Приазов'ї вкотре підтверджує думку про вплив ямних традицій на притаманні катакомбній культурі обряди цього регіону.

ЛІТЕРАТУРА

Бабенко, М. Ю., Богданець, С. А. 1997. Комп'ютерне тривимірне моделювання трипільського посуду. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 61-62.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Дараган, М. Н. 2015. Опыт 3D-моделирования курганных сооружений эпохи энеолита — ранней бронзы. В: Гук, Д. Ю. (ред.). *Виртуальная археология (эффективность методов). Материалы второй международной конференции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 127-138.

Демченко, О. В. 2013. Ритуал перевертання посуду в поховальному обряді катакомбної культури та спроби інтерпретації його значення. *Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*, 23, с. 15-28.

Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, 1, с. 118-130. doi:10.15407/archaeologyua2019.01.118

Иванов, В. В. 2008. Бык. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира*. Москва: Советская энциклопедия, с. 168-169.

Ковалева, И. Ф. 1989. *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины)*. Днепропетровск: ДГУ.

Лагодовська, О. Ф., Шапошнікова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1960. *Михайлівське поселення*. Київ: АН УРСР.

Махортых, С. В., Котова, Н. С., Джос, В. С. 2019. Нердинарное погребение эпохи раннего средневековья в Северо-Западном Приазовье. *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*, 4, с. 34-40.

Михайлов, Б. Д. 1990. Курган эпохи бронзы на Мелитопольщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 63-65.

Михайлов, Б. Д. 2005. *Петрогліфи Кам'яної Могили: Семантика. Хронологія. Інтерпретація*. Київ: МАУП.

Михайлов, Б. Д. 2006. Погребение Майкопской культуры на Мелитопольщине. В: Михайлова, Н. И. (ред.). *Каменная Могила и ее окрестности*. Запорожье: Дикое Поле, с. 89-90.

Никоненко, Д. Д., Радченко, С. Б., Волков, А. В. 2017. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмметричних досліджень. *Археологія*, 4, с. 120-129.

Радченко, С., Кіосак, Д. 2019. Тривимірний світ археологічних матеріалів та як його спостерігати? В: Корохіна, А. (ред.). *Тези міжнародної конференції молодих вчених «To dig or not to dig: інвазивні та неінвазивні методи археології». 11—12 жовтня 2019 року*. Київ: ІА НАН України, с. 17-21.

Рудинский, М. Я. 1954. *Институт археологии на новостройках юга УРСР*. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 54, арк. 15.

Свешникова, Т. Н., Цивьян, Т. В. 1979. К функциям посуды в восточногерманском фольклоре. В: Королюк, В. Д. (ред.). *Этническая история восточных германцев (древность и средние века)*. Москва: Наука, с. 147-190.

Сотникова, С. В. 2015. Андроновские ритуальные комплексы с перевернутыми сосудами: сравнительная характеристика и интерпретация. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 231-245.

Спиридонова, Е. А., Лаврушин, Ю. А. 1997. Корреляция геолого-палеоэкологических событий голоцена арктической, бореальной и аридной зон Восточной Европы. В: Яншин, А. Л. (ред.). *Четвертичная геология и палеогеография России*. Москва: Геос, с. 151-170.

Тупчієнко, М. П. 2015. До питання про семантику орнаменту ямного горщика із кургану № 21 у верхів'ях Інгульця. В: Тощев, Г. М., Михайлов, Я. Б., Пеньова, О. В., Джос, В. С. (ред.). *Збірка наукових праць міжнародної наукової конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Східної Європи (камяна доба — епоха бронзи)»*. Запоріжжя: Дике Поле, с. 139-145.

Шерстюк, В. В. 2015. Віртуальні археологічні розвідки. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 148-154.

Barcely, J. A., de Castro, O., Travet, D., Vicente, O. 2003. A 3D Model of an Archaeological Excavation. In: Doerr, M., Sarris, A. (eds.) *The Digital Heritage of Archaeology. CAA2002. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*. Athens: Hellenic Ministry of Culture, p. 85-87.

Barker, P. 1982. *Techniques of Archaeological Excavation*. London: Batsford.

Bernasik, J. *Wykłady z fotogrametrii i teledetekcji*. Kraków, 2008.

Bleed, P., Douglass, M., Sumner, A., Behrendt, M., Mackay, A. 2017. Photogrammetrical Assessment of Procedural Patterns and Sequential Structure in «Handaxe» Manufacture: A Case Study along the Doring River of South Africa. *Lithic Technology*, 42, p. 3-12.

De Reu, J., De Smedt, P., Herremans, D., Van Meirvenne, M., Laloo, P., De Clercq, W. 2014. On Introducing an Image-Based 3D Reconstruction Method in Archaeological Excavation Practice. *Journal of Archaeological Science*, 41, p. 251-262.

De Reu, J., Plets, G., Verhoeven, G., De Smedt, P., Bats, M., Cherretté, B., De Maeyer, W., Deconynck, J., Herremans, D., Laloo, P., Van Meirvenne, M., De Clercq, W. 2013. Towards a Three-Dimensional Cost-Effective Registration of the Archaeological Heritage. *Journal of Archaeological Science*, 40, p. 1108-1121.

Doneus, M., Verhoeven, G., Fera, M., Briese, C., Kucera, M., Neubauer, W. 2011. From Deposit to Point Cloud — a Study of Low-cost Computer Vision Approaches for the Straightforward Documentation of Archaeological Excavations. In: *XXIII International CIPA Symposium, Prague, 12—16 September 2011, Geoinformatics*. 6. Prague: Czech Technical University, p. 81-88.

Farjas, M. Digital Photogrammetry: 3D Representation of Archaeological Sites. 2009. Електронний ресурс. — режим доступу: ocw.upm.es/ingenieria-cartografica-geodesica-y-fotogrametria/3d-scanningandmodeling/Contenidos/Lectura_obligatoria/photogrammetry1.pdf

Lerma, J. L., Navarro, S., Cabrelles, M., Villaverde, V. 2010. Terrestrial Laser Scanning and Close Range Photogrammetry for 3D Archaeological Documentation: The Upper Palaeolithic Cave of Parpally As a Case Study. *Journal of Archaeological Science*, 37, p. 499-507.

Lopez, J. A. B., Aranda Jimenez, G., Sanchez Romero, M., Alarcon Garcia, E., Fernandez Martin, S., Lozano Medina, A., Esquiel Guerrero, J. A. 2016. 3D modelling in archaeology: The application of Structure from Motion methods to the study of the megalithic necropolis of Panoria (Granada, Spain), *Journal of Archaeological Science: Reports*, 10, p. 495-506. Doi: doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.11.022

Losier, L. M., Pouliot, J., Fortin, M. 2007. 3D Geometrical Modeling of Excavation Units at the Archaeological Site of Tell 'Acharneh (Syria). *Journal of Archaeological Science*, 34, p. 272-288.

Pellitero, P. L. Lopez, J. K. 2016. La aplicaciyn de técnicas Structure from Motion en el registro arqueolygico. In: *Congresso International RESCATE, 18—20 May, 2016, Cordoba*. URL: www.academia.edu/24426199

Peng, F., Lin, S. C., Guo, J., Wang, H., Gao, X. 2017. The Application of SfM Photogrammetry Software for Extracting Artifact Provenience from Palaeolithic Excavation Surfaces. *Journal of Field Archaeology*, 42: 4, p. 326-336, DOI: 10.1080/00934690.2017.1338118

Porter, S. T., Roussel, M., Soressi, M. 2016. A Simple Photogrammetry Rig for the Reliable Creation of 3D Artifact Models in the Field Lithic Examples from the Early Upper Paleolithic Sequence of Les Cottés (France). *Advances in Archaeological Practice*, 4, p. 71-86.

Radchenko, S., Nykonenko, D. 2019. Western Edge of Steppe rock art. *Expression*, 24, p. 49-62.

Rassamakin, Y. 2004. *Die nordpontishe Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte der 5 Jts. Bis Ende des 4 Jts. v. Chr.* Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: DAI.

Tuboltsev, O., Radchenko, S. 2019. Causewayed enclosures in Ukraine? A new look at an Early Bronze Age site in the Ukrainian Steppe. *Antiquity*, 93 (369), E18. doi:10.15184/aqy.2019.53

Verhoeven, G. 2011. Taking Computer Vision Aloft — Archaeological Threedimensional Reconstructions from Aerial Photographs with Photoscan. *Archaeological Prospection*, 18, 1, p. 67-73.

REFERENCES

Babenko, M. Yu., Bohdanets, S. A. 1997. Kompiuterne tryvymirne modeliuvannia trypilskoho posudu. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*, 1, s. 61-62.

Vyazmitina, M. I, Illinska, V. A, Pokrov'ska, E. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, G. T. 1960. Kurgany bilya Novopylypivky i radgospu «Akkermen». *Arkheologichni pamyatki URSR*, VIII, p. 22-135.

Daragan, M. N. 2015. Opyt 3D-modelirovaniya kurgannyh sooruzhenij epohi Eneolita — rannej Bronzy. In: Guk, D. Yu. (ed.). *Virtualnaya arkheologia (effektivnost metodov). Materialy vtoroj mezhdunarodnoj konferencii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 127-138.

Demchenko, O. V. 2013. Rytual perevertannia posudu v pokhovalnomu obriadi katakombnoi kultury ta sproby interpretatsii yoho znachennia. *Zapysky istorychnoho fakultetu ONU im. I. I. Mechnykova*, 23, s. 15-28.

Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2019. Novitni metody fiksatsii v arkheolohii. *Arkheolohia*, 1, s. 118-130. doi:10.15407/archaeologyua2019.01.118

Ivanov, V. V. 2008. Byk. In: Tokarev, S. A. (ed.). *Mify narodov mira.* Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, s. 168-169.

Kovaleva, I. F. 1989. *Sotsialnaya i dukhovnaja kultura plemen bronzovogo veka (po materialam levoberezhnoj Ukrainy*). Dnepropetrovsk: DGU.

Lagodovska, O. F., Shaposhnikova, O. G., Makarevich, M. A. 1960. *Mykhailivske poselennya.* Kyiv: AN URSR.

Makhortykh, S. V., Kotova, N. S., Dzhos, V. S. 2019. Neordinarnoe pogrebenie epokhi rannego srednevekovya v Severo-Zapadnom Priazovie. *Visnyk NIAZ «Kamyana Mohyla»*, 4, p. 34-40.

Mikhailov, B. D. 1990. Kurgan epokhi bronzy na Melitopolschine. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, II, p. 63-65.

Mykhailov, B. D. 2005. *Petrohlify Kamianoi Mohyly: Semantyka. Khronolohiia. Interpretatsiia*. Kyiv: MAUP.

Mikhailov, B. D. 2006. Pogrebenie Maykopskoj kultury na Melitopolschine. In: Mikhailova, N. I. (ed.). *Kamyana Mohyla i ee okrestnosti*. Zaporizhzhya: Dyke Pole, p. 89-90.

Nykonenko, D. D., Radchenko, S. B., Volkov, A. V. 2017. Vitovtova vezha za danymy suchasnykh fotohrammetrychnykh doslidzhen. *Arkheolohia*, 4, s. 120-129.

Radchenko, S., Kiosak, D. 2019. Tryvymirnyi svit arkheolohichnykh materialiv ta yak yoho sposterihaty? In: Korokhina, A. (ed.). *Tezy mizhnarodnoi konferentsii molodykh vchenykh «To dig or not to dig: invazyvni ta neinvazyvni metody arkheolohii». 11—12 zhovtnia 2019 roku*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 17-21.

Rudinskiy, M. Ya. 1954. *Institut arkheologii na novostrojkakh yuga URSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. VUAK, spr. 54, ark. 15.

Sveshnikova, T. N., Tsivyan, T. V. 1979. К funktsijam posudy v vostochnogermanskom folkrole. In: Korolyuk, V. D. (ed.). *Etnicheskaya istorija vostochnykh germantsev (drevnost i srednie veka*). Moskva: Nauka, s. 147-190.

Sotnikova, S. V. 2015. Andronovskie ritualnye kompleksy s perevernutymi sosudami*:* sravnitelnaya kharakteristika i interpretatsija. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3, s. 231-245.

Spiridonova, E. A., Lavrushin, Yu. A. 1997. Korrelyacziya geologo-paleoekologicheskix sobytij goloczena arkticheskoj, borealnoj i aridnoj zon Vostochnoj Evropy. In: Yanshin, A. L. (ed.). *Chetvertichnaya geologiya i paleogeografiya Rossii*. Moskva: Geos, s. 151-170.

Tupchienko, M. P. 2015. Do pitannya pro semantiku ornamentu yamnogo gorschika iz kurganu N 21 u verkhivyakh Ingultsa. In: Toschev, G. M., Mikhailov, Ya. B., Penkova, O. V., Dzhos, V. S. (eds.). *Zbirka naukovikh prats' mizhnarodnoyi naukovoyi konferetsii «Problemy vivchenya ta okhorony pamyatok pervisnogo mistetstva pivdnja Skhidnoi Evropy (Kamyana doba — epokha bronzy)»*. Zaporizhzhya: Dyke Pole, p. 139-145.

Sherstiuk, V. V. 2015. Virtualni arkheolohichni rozvidky. *Arkheolohia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 148-154.

Barcely, J. A., de Castro, O., Travet, D., Vicente, O. 2003. A 3D Model of an Archaeological Excavation. In: Doerr, M., Sarris, A. (eds.) *The Digital Heritage of Archaeology. CAA2002. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*. Athens: Hellenic Ministry of Culture, p. 85-87.

Barker, P. 1982. *Techniques of Archaeological Excavation*. London: Batsford.

Bernasik, J. *Wykłady z fotogrametrii i teledetekcji*. Kraków, 2008.

Bleed, P., Douglass, M., Sumner, A., Behrendt, M., Mackay, A. 2017. Photogrammetrical Assessment of Procedural Patterns and Sequential Structure in «Handaxe» Manufacture: A Case Study along the Doring River of South Africa. *Lithic Technology*, 42, p. 3-12.

De Reu, J., De Smedt, P., Herremans, D., Van Meirvenne, M., Laloo, P., De Clercq, W. 2014. On Introducing an Image-Based 3D Reconstruction Method in Archaeological Excavation Practice. *Journal of Archaeological Science*, 41, p. 251-262.

De Reu, J., Plets, G., Verhoeven, G., De Smedt, P., Bats, M., Cherretté, B., De Maeyer, W., Deconynck, J., Herremans, D., Laloo, P., Van Meirvenne, M., De Clercq, W. 2013. Towards a Three-Dimensional Cost-Effective Registration of the Archaeological Heritage. *Journal of Archaeological Science*, 40, p. 1108-1121.

Doneus, M., Verhoeven, G., Fera, M., Briese, C., Kucera, M., Neubauer, W. 2011. From Deposit to Point Cloud — a Study of Low-cost Computer Vision Approaches for the Straightforward Documentation of Archaeological Excavations. In: *XXIII International CIPA Symposium, Prague, 12—16 September 2011, Geoinformatics*. 6. Prague: Czech Technical University, p. 81-88.

Farjas, M. Digital Photogrammetry: 3D Representation of Archaeological Sites. 2009. Online: ocw.upm.es/ingenieria-cartografica-geodesica-y-fotogrametria/3d-scanningand-modeling/Contenidos/Lectura_obligatoria/photogrammetry1.pdf

Lerma, J. L., Navarro, S., Cabrelles, M., Villaverde, V. 2010. Terrestrial Laser Scanning and Close Range Photogrammetry for 3D Archaeological Documentation: The Upper Palaeolithic Cave of Parpally As a Case Study. *Journal of Archaeological Science*, 37, p. 499-507.

Lopez, J. A. B., Aranda Jimenez, G., Sanchez Romero, M., Alarcon Garcia, E., Fernandez Martin, S., Lozano Medina, A., Esquiel Guerrero, J. A. 2016. 3D modelling in archaeology: The application of Structure from Motion methods to the study of the megalithic necropolis of Panoria (Granada, Spain), *Journal of Archaeological Science: Reports*, 10, p. 495-506. Doi: doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.11.022

Losier, L. M., Pouliot, J., Fortin, M. 2007. 3D Geometrical Modeling of Excavation Units at the Archaeological Site of Tell 'Acharneh (Syria). *Journal of Archaeological Science*, 34, p. 272-288.

Pellitero, P. L. Lopez, J. K. 2016. La aplicaciyn de técnicas Structure from Motion en el registro arqueolygico. In: *Congresso International RESCATE, 18—20 May, 2016, Cordoba*. URL: www.academia.edu/24426199

Peng, F., Lin, S. C., Guo, J., Wang, H., Gao, X. 2017. The Application of SfM Photogrammetry Software for Extracting Artifact Provenience from Palaeolithic Excavation Surfaces. *Journal of Field Archaeology*, 42: 4, p. 326-336, DOI: 10.1080/00934690.2017.1338118

Porter, S. T., Roussel, M., Soressi, M. 2016. A Simple Photogrammetry Rig for the Reliable Creation of 3D Artifact

Models in the Field Lithic Examples from the Early Upper Paleolithic Sequence of Les Cottés (France). *Advances in Archaeological Practice*, 4, p. 71-86.

Radchenko, S., Nykonenko, D. 2019. Western Edge of Steppe rock art. *Expression*, 24, p. 49-62.

Rassamakin, Y. 2004. *Die nordpontishe Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte der 5 Jts. Bis Ende des 4 Jts. v. Chr.* Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: DAI.

Tuboltsev, O., Radchenko, S. 2019. Causewayed enclosures in Ukraine? A new look at an Early Bronze Age site in the Ukrainian Steppe. *Antiquity*, 93 (369), E18. doi:10.15184/aqy.2019.53

Verhoeven, G. 2011. Taking Computer Vision Aloft — Archaeological Threedimensional Reconstructions from Aerial Photographs with Photoscan. *Archaeological Prospection*, 18, 1, p. 67-73.

S. V. Makhortykh., N. S. Kotova,
V. S. Dzhos, S. B. Radchenko

NEW BURIAL AND RITUAL ASSEMBLAGES OF EARLY BRONZE AGE LOCATED NEAR THE COMPLEX OF KAMYANA MOHYLA

The paper presents the unique Early Bronze Age burial complex excavated during 2017 field season nearby the hill of Kamyana Mohyla in Zaporizhzhya region (South-Eastern Ukraine). The tomb located 200 m from the Kamyana Mohyla complex is obviously connected with the prehistoric processes of the region. The Structure-for-motion photorgammetric modeling of the tumuli was provided in addition to archaeological, anthropological and microscopc research. The model was studied to provide additional information on the details of the complex in general and its construction features. Moreover, it makes the unique object available for publishing and demonstration.

Paper presents burial and ritual complexes that show important data on the ritual worldview of the Early Bronze Age habitants of Ukrainian Steppe. The radiocarbon dating returned the timelap of 2831—2675 cal BC for the burial 2 and 2554—2478 cal BC for the ritual complex nearby. It means that the space around the Kamyana Mohyla was habitated by late Yamnaya culture population and used for the burial rituals and other sacral activities. The surface grave made of huge sandstone blocks, sometimes having a weight of approximately 700 kg is the first object of this kind in Ukrainian Steppe. Those graves that were excavated and studied here before, has been constructed inside the tumuli (i. e. kurgan). The stone used as a material for the construction was taken from the Hill of Kamyana Mohyla. This links the site with a number of previously excavated Eneolithic and Early Bronze Age burials in the closes Kamyana Mohyla surroundings. Complex shows traces of the Early Bronze Age rituals that took place in the Northwest Azov Sea region — the bull's sacrifice and a vessel upturning. The pottery artifacts similar to those found in 2017 are known from the Late Yamnaya and Catacombnaya culture burials of the region. This is evident of the close rituals and beliefs of these cultures or of the Yamnaya component in the Catacombnaya rituals of the region. Same can be stated by the numerous features of the funeral rite.

Keywords: Western Azov Sea region, Kamyana Mohyla, Bronze Age, stone tomb, ritual objects.

Одержано 08.09.2020

ДЖОС Віктор Сергійович, завідувач відділом, Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», вул. Заповідна, 1, смт Мирне, 72350, Україна.
DZHOS Viktor S., Head of the Department, National historical and archeological reserve «Kamyana Mohyla», Zapovidna street, 1, Myrne Urban Village, 72350, Ukraine.
E-mail: viktordzhos@ukr.net.

КОТОВА Надія Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна
KOTOVA Nadiia S., Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciencesof Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8197-7782, e-mail: nadja.kotova@hotmail.com.

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
MAKHORTYKH Sergiy V., Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciencesof Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7865-0263, e-mail: makhortykh@yahoo.com.

РАДЧЕНКО Симон Богданович, аспірант, університет Турину, Віа Верді, 8, Турин, 10124, Італія.
RADCHENKO Simon, PhD student, university of Turin, Via Verdi, 8, Torino, 10124, Italy.
ORCID: 0000-0003-2970-5373, e-mail: simon.radchenko@gmail.com.

АНТРОПОЛОГІЯ

УДК [572.71:575.1:903'13](477.84)"636" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.19

І. Д. Потєхіна

АНТРОПОЛОГІЯ І АРХЕОГЕНЕТИКА ПЕРВІСНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: КООРДИНАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Статтю присвячено результатам міждисциплінарних досліджень населення території України за антропологічними матеріалами з неолітичних могильників Дніпровського Надпоріжжя та поховань трипільської культури. Проводиться аналіз археогенетичних даних, отриманих в результаті секвенування давньої ДНК з цих поховань та їх кореляції з антропологічним контекстом. Висвітлюються витоки антропологічних типів, їхнє генетичне підґрунтя та антропологічні зв'язки первісного населення Північного Причорномор'я.

Ключові слова: *археогенетичний аналіз, антропологічний тип, мітохондріальна ДНК, Північне Причорномор'я, трипільська культура.*

Вивчення антропологічного складу та епохальної динаміки фізичного типу людності на споконвічних українських землях від первісності до нового часу є одним із ключових аспектів пізнання історії населення України. Дослідження давніх антропологічних типів на різних територіях показує, що вони є генетично обумовленими і майже незмінними або ж зазнають значно менших і повільніших змін впродовж тисячоліть у порівнянні з культурними, економічними і соціальними змінами суспільств. Тому поява метисних або нових для певної території антропологічних комплексів дозволяє відстежувати міжгрупові біологічні і культурні контакти, переміщення, часткову чи повну зміну населення в результаті приходу нових груп мігрантів тощо.

Феномен тяглості антропологічних типів на території України ще на початку минулого століття відзначав патріарх вітчизняної антропології Ф. Вовк. Його спостереження підтвердилося пізніше матеріалами Української антропологічної експедиції 1956—1963 рр. під керівництвом В. Д. Дяченка, які свідчили про збереження притаманного мезолітичним і неолітичним популяціям архаїчного комплексу ознак у сучасного населення Волині і Правобережного Полісся. Про можливу спадкоємність давніх антропологічних зв'язків впродовж тисячоліть у деяких регіонах України писали Т. І. Алексєєва, Д. Я. Телегін, С. П. Сегеда та інші дослідники.

Історія формування фізичного типу людності на теренах України стала об'єктом не лише антропологічних, а й широкого кола інтердисциплінарних досліджень. Останнім часом завдяки розвитку нових методів, зокрема, аналізу ДНК з викопних решток, їх можливості значно розширилися. Хоча пріоритет у вивченні динаміки складу давнього населення сьогодні все ще належить краніології, однак з огляду на специфіку і обмеженість джерельної бази цього напряму досліджень, його залежність від стану збереженості і чисельності краніологічної вибірки, дедалі більш важливого значення набуває археогенетика, перспективність якої не викликає сумніву. Однією з переваг археогенетичних досліджень є краща забезпеченість матеріалами, оскільки для екстракції давньої ДНК достатньо лише фрагментів кісткової тканини з тих частин скелета, які найменше зазнають тафономічних впливів і найкраще зберігаються в похованнях. Це, насамперед, *Pars petrosa* — кам'яниста частина скроневої кістки черепа, зуби (переважно моляри), кістки стопи або кисті (*Metatarsus* або *Metacarpus*), а також фрагменти довгих кісток кінцівок з найбільш щільним кортикальним шаром. Отримати необхідну для статистичної достовірності результатів кількість таких зразків значно легше, ніж сформувати чисельно представницьку

© І. Д. ПОТЄХІНА, 2020

серію черепів хорошої збереженості, особливо якщо йдеться про матеріали культур, у яких переважать кремаційні поховання, а інгумаційні зустрічаються вкрай рідко, як, наприклад, трипільської.

Поява археогенетичного напряму — вивчення поліморфізму мітохондріальної та ядерної ДНК дозволяє отримати генетичні характеристики давнього населення і виявити реальну картину генофонду на кожному історичному етапі його розвитку. Завдяки розвитку нових методик, які використовуються для вивчення нуклеотидних послідовностей ДНК, стало можливим прослідкувати внутрішньо- і міжгрупові варіації давніх популяцій. Важливим завданням було започаткувати вивчення поліморфізму ДНК у первісного і давнього населення України та інтегрувати отримані результати до системи антропологічних даних відповідних популяцій і культур у контексті формування населення Східної Європи.

У рамках спільних проектів по вивченню геномної історії Європи з генетичними лабораторіями університету Гранд Веллі (США), Гарвардської Медичної Школи (США), Центром геогенетики університету м. Копенгаген (Данія) та відділом біологічної еволюції університету м. Упсала (Швеція) проводяться дослідження стародавнього геному людності України. Завдяки цьому співробітництву отримані результати археогенетичних досліджень мисливців-збирачів Дніпровського Надпоріжжя, землеробів трипільської культури, носіїв ямної культури епохи ранньої бронзи, скіфського часу та епохи вікінгів (Nikitin, Potekhina et al. 2012; 2017; Потехіна та ін. 2013; Krzewińska et al. 2018; Matheison et al. 2018; Потехіна 2016; 2018; 2019; Nikitin 2020). Досвід роботи у міждисциплінарних проектах показав, що для підтвердження і адекватної інтерпретації історичного аспекту археогенетичних даних необхідно не тільки значне розширення їх бази, а і їх узгодження з археологічним та антропологічним контекстом. Розгляду результатів археогенетичних досліджень та їх кореляції з антропологічними даними присвячену цю статтю.

Дослідження ДНК похованих у могильниках Маріупольського типу. Археогенетичні дослідження первісного населення території України розпочалися 2005 р., коли у кількох європейських лабораторіях у співробітництві з генетиками Інституту молекулярної біології НАН України було вперше проаналізовано кісткові зразки з могильників Маріупольського типу. Однак перші спроби виділити ДНК з цих матеріалів виявилися невдалими, що фахівці пояснювали поганою збереженістю колагену у кістках через несприятливі тафономічні умови могильників Дніпровського Надпоріжжя.

Вирок про непридатність цих матеріалів для генетичного аналізу видавався нам необґрунтованим, оскільки достатній вміст у них колагену підтверджувався низкою інших біоархеологічних досліджень (Lillie et al. 2011; Потехіна та ін. 2014). Улітку 2009 р. одинадцять зразків кісткової тканини з поховань неолітичних могильників Ясинуватка і Нікольський були нами передані проф. А. Нікітіну з палеогенетичної лабораторії університету міста Гранд Веллі, США. Антропологічні матеріали з цих поховань були попередньо вивчені за краніологічною програмою і датовані радіокарбонним методом у Оксфордській лабораторії (Потехіна 1999; Lillie, Richards 2000). Нова спроба виявилася більш успішною, і до початку 2010 р. було проаналізовано сім із переданих зразків, а на трьох із них вдалося виділити мт-ДНК. Це було важливим результатом, оскільки спростувало попередній висновок про непридатність українських неолітичних матеріалів для аналізу ДНК.

Для виділення ДНК із кісткового матеріалу А. Нікітіним тоді застосовувалася методика за протоколами Qiagen QIAmp DNA Extraction Kit. Усі маніпуляції, пов'язані з підготовкою зразків, проводились в стерильних умовах у спеціально відведеній для аналізів архаїчної ДНК лабораторії, просторово розділяючи процеси очищення, вилучення ДНК та ампліфікації, відповідно до стандартів роботи зі стародавньою ДНК (Cooper, Poinar 2000). Кожний зразок масою 10—30 мг попередньо очищався від поверхневих забруднень і подрібнювався. Отримані екстракти були ампліфіковані методом полімеразної ланцюгової реакції (ПЛР), в результаті якої три зразки з Ясиноватки та Нікольського (табл. 1) дали ампліфікаційний продукт. Результати секвенування продуктів ПЛР показали, що кожний амплікон виявився гетерогенним, тобто, у кожному ПЛР продукті була присутня більш ніж одна нуклеотидна послідовність. Це, як правило, пояснюється забрудненням зразка сучасною ДНК, і для вирішення проблеми контамінації необхідне було клонування отриманих ампліконів. Амплікони HV1 клонували та секвенували або піддавали прямому секвенуванню ДНК після ампліфікації. Амплікони області кодування аналізували методом RFLP.

Таблиця 1. Походження, радіокарбонні дати та мітохондріальні гаплогрупи зразків, із яких виділено мтДНК у 2009—2010 рр.

Місцезнаходження	Радіокарбонні дати	Гаплогрупи мтДНК
Ясинуватка, пох. 19	6370 ± 60 BP (OxA 6165)	U3
Ясинуватка, пох. 45	6360 ± 60 BP (OxA 6164)	C5a
Нікольський, пох. 94	6225 ± 75 BP (OxA 6155)	U5a

Ампліфікаційний аналіз ДНК дозволив віднести похованих у надпорізьких могильниках до різних мітохондріальних гаплогруп, які вказують на спадковість по материнській лінії (табл. 1). Жінка 50—60 років з поховання 94 Нікольського могильника належала до гаплогрупи U5a, яка є типовою палеолітичною групою, найбільше поширеною в північній частині Європи. На думку багатьох дослідників, це найстаріша гаплогрупа в Європі. Жінка 20—25 р. з поховання 19 Ясинуватського могильника була носієм гаплогрупи U3. Ця група зустрічається і у сучасних жителів Чорноморського узбережжя, включаючи Анатолію, а також північних регіонів Ірану. Загалом мітохондріальні типи U є характерними для автохтонних популяцій Європи, вік їх появи на європейському континенті нараховує 40 тис. років, вони простежуються в Європі від палеоліту до сучасності.

При аналізі іншого зразка з Ясиноватки було виявлено гаплогрупу C5a, носієм її був чоловік 20—25 р. з поховання 45. Група C5a не характерна для Європи, вона поширена в Центральній і Східній Азії, включно з Тибетом, а також на Американському континенті. За інформацією від Genographic Project, група C виникла у високогірних полонинах центральної Азії між Каспійським морем і озером Байкал і вважається характерною гаплогрупою Сибірського регіону. На сході і заході Європи її частота менша 1 %, за одним істотним винятком — C5a виявлено у представників етнічної групи лемків (Карпатські Бескіди) з частотою 6 % (Nikitin et al. 2009).

Загалом перші результати аналізу мтДНК виявили гетерогенний склад ліній мтДНК похованих у Нікольському та Ясинуватці. З проаналізованих зразків було отримано лінії західноєвразійського та східноєвразійського походження. Західноєвразійські лінії були представлені членами кладу U, ідентифікованими у зразках з Нікольського (пох. 94) та Ясиноватки (пох. 19). Лінії кладу U були поширені також у неолітичного населення Європи (Sampietro et al. 2007; Bramanti et al. 2009; Malmström et al. 2009; Krause et al. 2010). Східноєвразійську лінію представлено у Нікольському могильнику (пох. 45) кладом C, який є рідкісним для давніх і сучасних європейських популяцій, але поширений в неолітичних і сучасних популяціях Південного Сибіру, де, найвірогідніше, виник цей лінедж (Starikovskaya et al. 2005; Mooder et al. 2006).

Цих результатів було, звичайно, не достатньо для висновків про генетичний склад неолітичного населення, але вони довели можливість виділення ДНК на матеріалах з неолітичних могильників Дніпровського Надпоріжжя, що відкрило перспективу робіт у цьому напрямі. В результаті їх продовження було проаналізовано загалом 18 зразків з трьох могильників маріупольського типу (Дереївка, Ясинуватка і Нікольський), чотирнадцять проб виявилися успішними. У цих могильниках були виявлені традиційні західні євразійські лінеджі U, H і T, причому переважна більшість зразків належала до типу U. Крім того, у двох випадках зафіксовано східні євразійські лінеджі гаплогрупи C.

Аналіз динаміки гаплотипів мтДНК і краніальної морфології могильника Ясинуватка в контексті його періодизації за даними стратиграфії і типології показав, що поховані на ранньому етапі належали до місцевого (з часів мезоліту) краніологічного варіанту протоєвропеоїдного типу (доліхокранний варіант, з широким і добре профільованим у горизонтальній площині лицем). На більш пізньому етапі існування могильника серед похованих трапляються індивіди більш масивного протоєвропеоїдного типу з мезокранною формою черепа, дуже широким обличчям і ослабленим горизонтальним профілем. Ця група, очевидно була прийшлою у Подніпров'ї, вона асоціюється з мезолітичними популяціями Скандинавії та лісової смуги Східної Європи. Представники обох краніологічних варіантів протоєвропеоїдного типу були носіями мітохондріальних гаплогруп типу U. У похованнях пізнього етапу Ясинуватки, крім того, виявлено гаплогрупу C, притаманну східним євразійським популяціям. Але морфологічних аналогій цьому населенню у похованих в Ясинуватці ми не знаходимо, тобто повна кореляція між краніологічними і генетичними даними у цьому випадку не спостерігається. Однак присутність тут гаплогрупи C все ж дозволяє висловити припущення про можливий генетичний зв'язок у окремих представників неолітичних популяцій Дніпровського Надпоріжжя з населенням Південного Сибіру чи Західної Азії.

На сьогоднішній день в різних лабораторіях Європи і США успішно проаналізовано матеріали великих мезолітичних і неолітичних могильників України, серед яких Василівка 3, Дереївка, Вовниги, Осипівка, Ясинуватка, Нікольський та Вільнянка, загалом з них вже отримано більше 50 визначень МтДНК (Matheison et al. 2018; Nikitin 2020). Їх аналіз підтверджує виявлений раніше генетичний поліморфізм неолітичних популяцій, що загалом відповідає висновкам краніологічного аналізу про неоднорідність населення дніпро-донецької культурно-історичної спільності (Потехіна 1999; Potekhina 2020). Разом з тим, аналіз МтДНК вказав на такі напрямки біологічних зв'язків неолітичного населення, які не фіксуються на краніологічних матеріалах (Nikitin et al. 2012; Потехіна та ін. 2013). Подальше розширення археогенетичних досліджень носіїв низки культур дніпро-донецької культурно-історичної спільності дозволить уточнити генетичні характеристики неолітичних популяцій Дніпровського Надпорожжя і

Рис. 1. Печера Вертеба, череп чоловіка 25—30 років (індивід 2, мітохондріальна гаплогрупа HVO: 1 — загальний вигляд; 2 — черепно-мозкова травма на потиличній кістці, сліди регенерації країв отвору відсутні

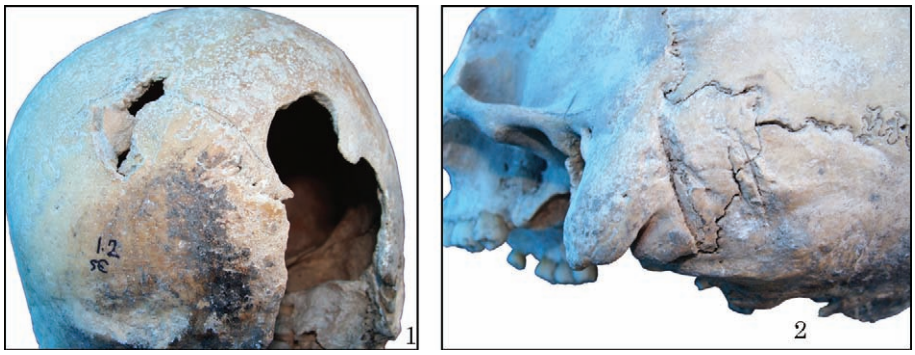

Рис. 2. Травми на черепі жінки 18—22 років з печери Вертеба (індивід 3, мітохондріальна гаплогрупа H): 1 — можлива трепанація, гострі краї отвору вказують на видалення кістки; 2 — сліди підрізання зв'язок і сухожиль у місці прикріплення м'язів шиї з метою декапітації

висвітлити процеси формування первісного населення Східної Європи.

Краніолгоічні і археогенетичні дослідження матеріалів трипільської культури. Вивчення фізичного типу і геному трипільської людності проводилися на антропологічних матеріалах з печери Вертеба на Поділлі. Вони були відкриті співробітниками борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. Сохацького у 2007—2008 рр. (Сохацький 2009). Черепи з Вертеби продатовані в Оксфордській лабораторії інтервалом 3931—3522 cal BC (Lillie et al. 2017), на сьогодні ця серія є єдиною достовірно датованою колекцією черепів трипільської культури. Дослідники пов'язують ці матеріали з шипинецькою групою Трипілля (Nikitin et al. 2010, p. 11).

Стан збереженості кісткових решток з печери хороший, що дозволило автору дослідити сім черепів (п'ять чоловічих і два жіночих) за повною краніологічною програмою. На кількох черепах виявлено свідоцтва міжособистісного насилля, травм, і, можливо, проведення ритуалів (рис. 1, 2). Наймолодшому чоловіку було 25 років, найстаршому — 40 років, жінки померли у молодому віці. Детальна краніологічна характеристика черепів з Вертеби та результати їх генетичного, палеодієтного та палеопатологічного аналізу опубліковані (Потехіна 2018а; Nikitin et al. 2017; Lillie et al. 2017). Радіокарбонні дати, статево-вікові визначення, основні краніологічні параметри та генетичні характеристики кожного черепа подані в табл. 2.

Не зупиняючись тут на індивідуальній характеристиці черепів із Вертеби, зазначимо, що серія відзначається певною антропологічною неоднорідністю в межах європеоїдного типу. Вона проявляється як у ступені масивності, так і за розмірами та пропорціями черепів, більшість яких (індивіди 2—6) асоціюються з середземноморським типом. В цілому вони характеризуються доліхокранною формою, нешироким та середньовисоким обличчям, добре або помірно профільованим у горизонтальній площині. Однак два із них (індивіди 3 і 4) демонструють присутність відчутної домішки протоєвропейського типу. До цього ж типу належить череп індивіду 1, який є найбільш давнім у вибірці. Йому притаманне найширше в серії обличчя з ослабленим профілюванням у горизонтальній площині. Виділені типи важко обґрунтувати статистично з огляду на малу чисельність вибірки, а виявлені відмінності можуть носити випадковий характер. Однак аналогічні краніологічні комплекси вже були зафіксовані у черепів середнього етапу Трипілля (Солончени, Верем'я, Незвисько, Лука-Устинська, Липкани, Троян), у пізньотрипільських серіях Більче Злоте і Вихватинці, а також

Таблиця 2. Радіокарбонні АМС-дати, статево-вікові визначення, результати аналізу МтДНК та основні краніологічні параметри семи черепів з печери Вертеба

Номер індивіда / польовий	Дата, Cal BC 2σ	Стать, вік	Мт гаплогрупи	Черепний індекс	Ширина вилиць	Верхньолицевий індекс	Назомалярний і зигомаксилярний кути
1/V3.17.1	3931—3670	Ч, 35—45	H5a	74,1	138	52,9	143,0
2/V3.16.1	3654—3522	Ч, 25—35	HV0	72,4	131	54,2	143,8
3/V1.2.SE	3709—3537	Ж, 18—22	H	75,7	126	51,6	143/117
4/V3.14.1	3911—3659	Ч, 30—40	T2b	75,4	129	48,1	146,0
5/V3.13.1	3758—3636	Ч, 30—40	HV	73,8	—	—	128,0
6/V3.15.1	3708—3536	Ж?, 14—20	U8b1b	71,9	—	—	—
7/V1.1.1	3772—3648	Ч, 20—30	U8b1a2	—	—	—	—

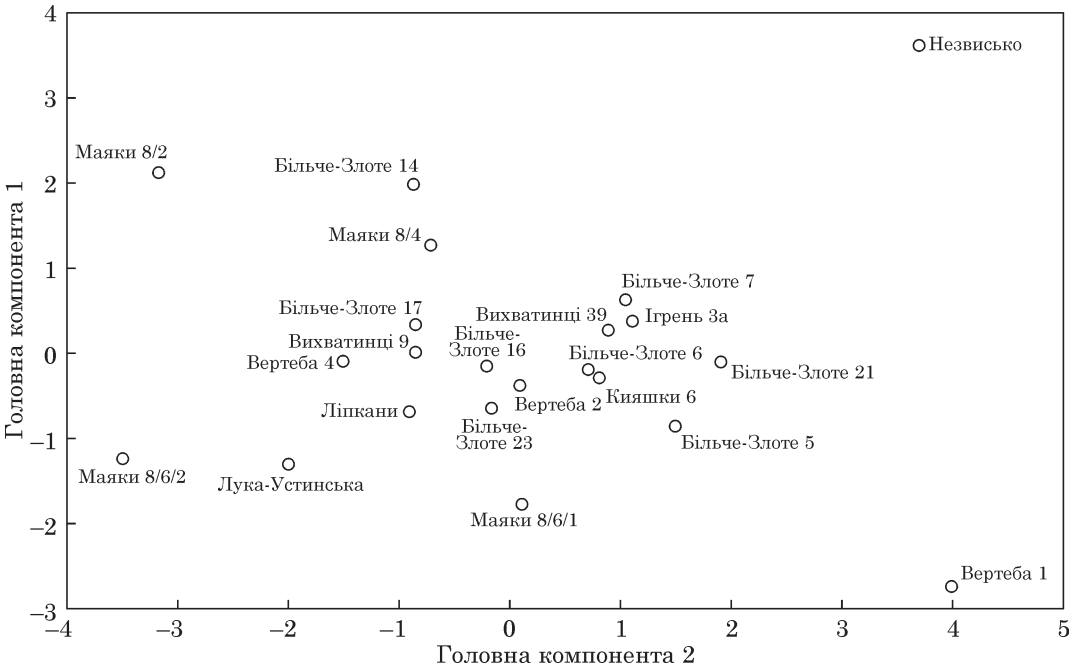

Рис. 3. Розміщення чоловічих черепів з Вертеби серед краніологічних матеріалів трипільської та інших енеолітичних культур за результатами аналізу головних компонент із залученням восьми краніологічіних ознак

в серії усатівської культури Маяки. Перегляд табличних даних з публікації польського антрополога К. Стояновського, який у 1948 р. опублікував краніологічну серію Більче-Злоте з печери Вертеба свідчить про відсутність у ній таких широколицих форм, які трапляються у дослідженій нами серії (Stojanowski 1948, s. 10—19). Разом з тим, автор виділив у ній кілька антропологічних типів, серед яких середземноморський є домінуючим.

Графік, побудований за результатами аналізу, проведеного методом головних компонент із залученням восьми найважливіших ознак, демонструє місце чоловічих черепів з Вертеби серед інших краніологічних матеріалів трипільської культури (рис. 3). Аналіз проводився без урахування кутів профілювання обличчя, оскільки ці параметри відсутні у публікаціях європейських дослідників. Індивіди 2 і 4 з Вертеби вписуються в коло трипільських черепів середземноморського типу. При цьому череп 2 як типовий представник цього типу, займає серед них центральне місце, на відміну від черепа 4, у якого було виявлено протоєвропеоідну домішку. Віддалене розміщення індивіду 1 з Вертеби у правому нижньому куті кореляційного поля наочно демонструє значну морфологічну відмінність, яка зумовлена протоєвропеоїдним комплексом цього черепа.

Для з'ясування антропологічних зв'язків трипільської популяції Вертеби нами проведено її зіставлення з ранішими та синхронними групами Південно-Східної Європи. Для порівняння залучено 34 краніологічні серії епох неоліту та енеоліту. За результатами аналізу методом головних компонент з використанням шести краніологічних ознак, найближчими до Вертеби виявилися серії басейну Дунаю і Балкан, зокрема неолітичної культури Хаманджія (могильник Чернавода у Добруджі), енеолі-

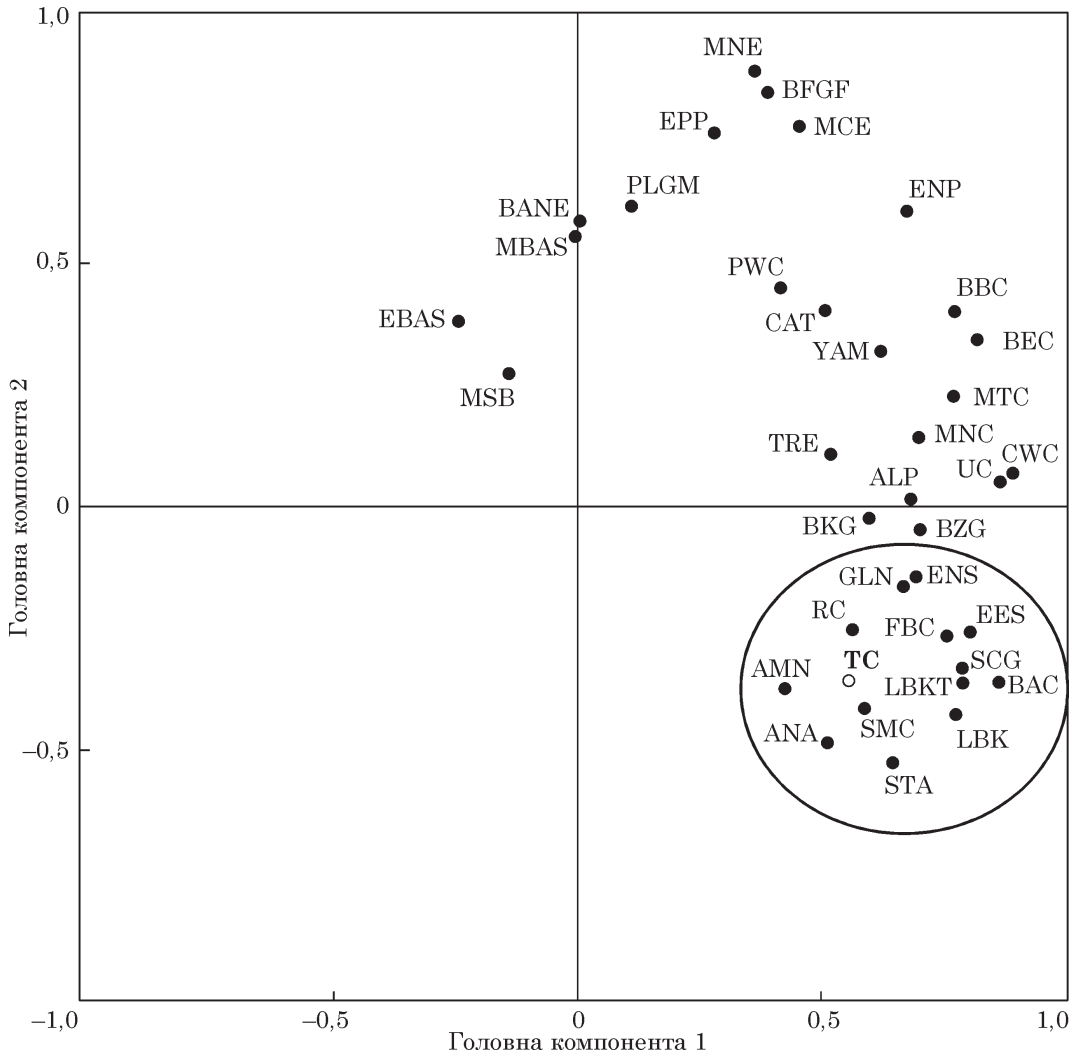

Рис. 4. Розміщення 36 євразійських груп від верхнього палеоліту до епохи бронзи в кореляційному полі Головних компонент за даними аналізу МтДНК. Вертеба (точка ТС) знаходиться в одному кластері з представниками європейських і анатолійських нео-енеолітичних фермерських популяцій (базу даних і розшифровку див.: Nikitin et al. 2017). Овалом позначено кластер генетично близьких популяцій неолітичних землеробів Європи й Малої Азії

тичної культури Гумельниця (могильник Лільяк) та череп з печери Деветашка в Болгарії, матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки басейну Дунаю, а також серії усатівської культури (могильники Маяки, Усатово). Подібно до серії з Вертеби, у них домінує середземноморський компонент при певній домішці протоєвропейського. На значній відстані від Вертеби за краніологічними ознаками знаходяться серії неолітичних і ранньоенеолітичних культур Північного Причорномор'я з масивними протоєвропеоїдними черепами. Таким чином, проведене співставлення свідчить про антропологічну спільність трипільців Вертеби з населенням балкано-дунайської культурно-історичної області.

На зразках з Вертеби були проведені аналізи як мітохондріальної, так і ядерної ДНК (Nikitin et al 2017; Mathieson et al. 2018). Мітохондріальні геноми вдалося виділити для всіх семи черепів (табл. 2). Чотири індивіди (№ 1—3, 5) були носіями мітохондріальних гаплогруп H5a, HV0, H та HV, які пов'язують трипільців з анатолійськими неолітичними фермерськими групами і ранньоземлеробськими популяціями Південно-Східної і центральної Європи. У двох індивідів (№ 6 і 7) виявлено гаплогрупи U8b1b і U8d1a2, властиві верхньопалеолітичним мисливцям та збирачам Європи. Один чоловік з Вертеби (№ 4) виявився носієм гаплогрупи T2b, яка є маркером експансії людей з Анатолії до Європи у ранньому неоліті (Nikitin et al 2017, p. 8).

У переважній більшості мітохондріальні геноми людей з Вертеби узгоджуються з їх антропологічними характеристиками. Представники гаплогруп H і T характеризуються середземноморським краніологічним комплексом. Однак ця відповідність спостерігається не завжди. Так, наприклад, один носій гаплогрупи H (індивід 1) має протоєвропеїдний краніологічний комплекс. Це може бути зумовлено особливос-

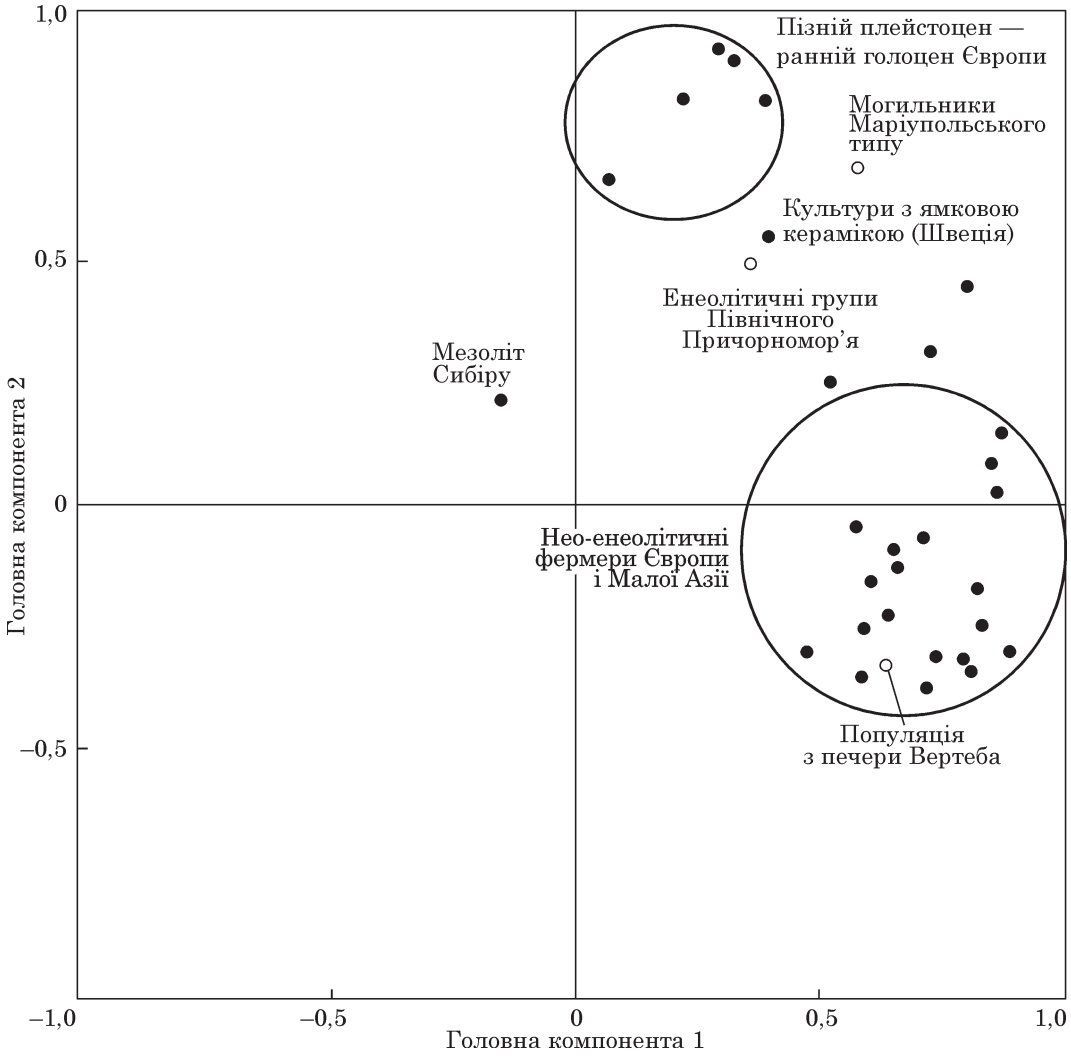

Рис. 5. Розміщення неолітичних та енеолітичних популяцій з території України (світлі точки) серед синхронних євразійських груп у кореляційному полі головних компонент за даними аналізу МтДНК (Nikitin 2020, fig. 10.3, p. 336)

Рис. 6. Результати аналізу повного геному трипільської популяції з Вертеби

тями фенетичної сегрегації краніологічних ознак у змішаних групах. Якщо в популяції більшість алелей, які відповідають за краніологічні ознаки, належить до середземноморського варіанту, то краніологія буде в основному середземноморська. З іншого боку, якщо в цій популяції присутні «протоєвропеоїдні» алелі, то їх випадкова зустріч (або дрейф генів) призведе до появи у окремих представників популяції протоєвропеоїдних краніологічних рис. Оскільки МтДНК визначає спадковість по материнській лінії, можна також припустити, що протоєвропеоїдний краніологічний комплекс цей чоловік успадкував від бабусі з батьківського боку, яка могла походити з середовища масивних мисливців-збирачів Північного Причорномор'я. Можливість популяційного обміну між трипільцями і протоєвропеоїдними групами підтверджується наявністю трипільських артефактів у могильниках маріупольського типу на Дніпровських Порогах.

При розгляді на груповому рівні генетичний поліморфізм Вертеби нівелюється. На

графіку візуалізації аналізу головних компонент, де розміщені 36 євразійських груп від верхнього палеоліту до епохи бронзи, Вертеба знаходиться в одному кластері з представниками європейських і анатолійських нео-енеолітичних фермерських популяцій (Nikitin et al 2017, p. 6). Як видно з цього графіка (рис. 4), найбільш генетично близькими до Вертеби виявилися групи, які представляють: неоліт Малої Азії (AMN), анатолійський неоліт (ANA), культуру Кріш-Старчево Хорватії і Угорщини (STA), ранній неоліт і енеоліт Іспанії (ENS, EES), культуру лінійно-стрічкової кераміки Центральної Європи і Угорщини (LBK, LBKT). Крім того, трипільці з Вертеби демонструють близький генетичний зв'язок з носіями культури лійчастого посуду (SMC, FBC, BAC) Центральної і Північної Європи.

Положення трипільців Вертеби по відношенню до неолітичних та енеолітичних популяцій території України в широкому колі більш ранніх і синхронних євразійських груп добре ілюструє графік (рис. 5), побудований методом головних компонент за результатами аналізу даних МтДНК (Nikitin 2020, fig. 10.3, p. 336). Графік, зокрема, ілюструє проміжне положення (змішаний генетичний склад) енеолітичних груп Північного Причорномор'я між протоєвропеоїдними популяціями, що залишили могильники Маріупольського типу і групами ранньоземлеробського населенням Європи та Малої Азії, серед яких і трипільська популяція Вертеби.

Окрім визначень МтДНК, нещодавно отримано результати повногеномного аналізу, який був проведений у лабораторії Гарвардської Медичної Школи. Повногеномні дані дали краще уявлення про походження трипільців, оскільки були інтегровані до широкомасштабного дослідження із залученням визначень по давній ДНК 225 мешканців Європи періодів до і після поширення там землеробства. Результати цього аналізу наведено у спільній публікації, присвяченій генетичній історії населення Південно-Східної Європи (Mathieson et al. 2018). Для чотирьох індивідів з Вертеби визначено основну складову їх родоводу та частку найбільш істотних домішок. За різними моделями обчислення і в різних зразках їх співвідношення дещо варіюють, що однак не впливає на загальну картину. У трипільців Вертеби основною є анатолійська (AN) генетична фракція — вона становить близько 83 % всього геному. Решта їх генетичного спадку припадає на домішки, отримані від племен мисливців і збирачів Західної (WHG — 14 %) і Східної (EHG — 3 %) Європи (рис. 6). Цікаво, що найбільшу частку цих домішок виявлено у геномі саме того індивіду (№ 1), який має протоєвропеоїдний краніологічний комплекс, що підтримує наше припущення про успадкування цих краніологічних ознак по батьківській лінії. Крім того, на трьох зразках знайдено незначні сліди «степової» домішки, природу якої ще належить з'ясувати при аналізі більш чисельних матеріалів.

Таким чином, результати повногеномного аналізу черепів з Вертеби доповнюють дані аналізу МтДНК і цілком узгоджуються з висновками краніологічних досліджень про те, що населення Подільської Височини фази BII—CI Трипілля веде свій родовід від нащадків неолітичних анатолійських фермерів. Просуваючись теренами Південно-Східної Європи у східному напрямку, вони поступово змішувалися з місцевими протоєвропеоїдними племенами мисливців і збирачів. Ці контакти простежуються у генетичному складі людності пізнього етапу дніпро-донецької культурно-історичної спільності, носіїв постмаріупольської, середньостогівської, новоданилівської та ямної культур, але в меншій мірі відбилися на їх фізичному вигляді. Пояснення цьому, можливо, слід шукати в особливостях шлюбних стратегій при контактах прийшлих землеробських груп з місцевими популяціями Північного Причорномор'я. Очевидно у період 3900—3500 cal BC ці контакти не завжди були мирними і могли супроводжуватися міжгруповими конфліктами чи випадками міжособистісного насилля, про що свідчать численні сліди важких травм на черепах трипільців.

ЛІТЕРАТУРА

Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным.* Киев: ИА НАН Украины.

Потєхіна, І. Д. 2016. Дослідження геному, дієти та резервуарного ефекту на матеріалах епох епіпалеоліту—енеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 254-255.

Потєхіна, І. Д. 2018a. Походження трипільців із печери Вертеба у світлі краніології і археогенетики. *Магістеріум. Археологічні студії*, 70, с. 25-33.

Потєхіна, І. Д. 2018b. Звідки прийшли люди з візками: антропологія й археогенетика ямних поховань Сугоклейського кургану. В: *Матеріали II міжнародної конференції Ольвійський форум (пам'яті В. В. Крапівіної) до 150-річчя дослідження Ольвії.* Миколаїв: Лукомор'є, с. 32-34.

Потєхіна, І. Д. 2019. Перші результати вивчення Мт ДНК і повного геному трипільців. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 383-384.

Потехина, И., Никитин, А., Ньютон, Дж. 2013. Евразийские линии митохондриальной ДНК у неолитического населения Днепровского Надпорожья В: *Человек в окружающей среде: этапы взаимодействия. 5-ая Международная конференциия «Алексеевские чтения» памяти академиков Т. И. Алексеевой и В. П. Алексеева 6—8 ноября 2013 г.,* Москва, с. 76.

Потєхіна, І., Ліллі, М., Бад, Ч. 2014. Аналіз палеодієти за даними стабільних ізотопів у популяціях епіпалеоліту-енеоліту Середнього та Нижнього Подніпров'я. *Історична антропологія та біоархеологія України*, 1, с. 5-20.

Сохацький, М. 2009. Нові палеоантропологічні матеріали з поселення трипільської культури в

печері Вертеба. В: *Актуальні проблеми археології. Тези міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура.* Тернопіль, с. 26-27.

Bramanti, B., Thomas, M. G., Haak, W., Unterlaender, M., Jores, P., Tambets, K., Antanaitis-Jacobs, I., Haidle, M. N., Jankauskas, R., Kind, C-J. et al. 2009. Genetic discontinuity between local hunter-gatherers and Central Europe's first farmers. *Science*, 326, p. 137-140.

Caramelli, D., Lalueza-Fox, C., Vernesi, C., Lari, M., Casoli, A., Mallegni, F., Chiarelli, B., Dupanloup, I., Bertranpetit, J., Barbujani, G., Bertorelle, G. 2003. Evidence for a genetic discontinuity between Neandertals and 24,000-year-old anatomically modern Europeans. *Proceedings of the NAS of USA*, 100, p. 6593-6597.

Cooper, A., Poinar, H. 2000. Ancient DNA: Do it right or not at all. *Science*, 289, p. 1139.

Haak, W., Forster, P., Bramanti, B., Matsumura, S., Brandt, G., Tänzer, M., Villems, R., Renfrew, C., Gronenborn, D., Alt, K. W., Burger, J. 2005. Ancient DNA from the first European farmers in 7500-year-old Neolithic sites. *Science* 310, p.1016-1018.

Krause, J., Briggs, A.W., Kircher, M., Maricic, T., Zwyns, N., Derevianko, A., Pääbo, S. 2010 A complete mtDNA genome of an early modern human from Kostenki, Russia. *Current Biology*, 20, p. 231-236.

Krzewińska, M., Kılınc, G., Juras, A., Koptekin, D., Chyleński, M., Nikitin, A., Shcherbakov, N., Shuteleva, I., a Leonova, T., Kraeva, L. et al. 2018. Ancient genomes suggest the eastern Pontic-Caspian steppe as the source of western Iron Age nomads. *Science Advances,* 4, eaat 4457. Doi: 10.1126/sciadv.aat4457

Lillie, M., Potekhina, I., Nikitin, A., Sokhatsky, M. 2015. First evidence for Interpersonal Violence in Ukraine's Trypillian Farming Culture: Individual 3 from Verteba Cave, Bilche Zolote. *Trends in Biological Anthropology*, 1, p. 54-60.

Lillie, M.C., Richards, M. 2000. Stable isotope analysis and dental evidence of diet at the Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 27, p. 965-972.

Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I. 2011. Stable isotope analysis of prehistoric populations from the Middle and Lower Dnieper Basine, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 38, 1, 57-68.

Lillie, M., Budd, Ch., Potekhina, I. D., Price, D., Sokhatsky, M., Nikitin, A. 2017. First isotope analysis and new radiocarbon dating of Trypillia (Tripolye) farmers from Verteba Cave, Bilche Zolote, Ukraine. *Documenta Praehistorica*, 44, p. 306-325.

Malmström, H., Gilbert, M.T., Thomas, M.G., Brandström, M., Store, J, Molnar, P., Andersen, P.K., Bendixen, C., Holmlund, G., Götherström, A., Willerslev, E. 2009. Ancient DNA reveals lack of continuity between Neolithic hunter-gatherers and contemporary Scandinavians. *Current Biology*, 19, p. 1758-1762.

Margaryan, A., Lawson, D., Sikora, M., Racimo, F., Rasmussen, S., Moltke, I., Cassidy, L., Jørsboe, E., Ingason, A., Pedersen, M. et al. 2020. Population genomics of the Viking world. *Nature*, 585, p. 390-396 doi.org/10.1038/s41586-020-2688-8

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olade, I., Broomandkhoshbacht, N., Cheronet, O., Fernandes, D. et al. 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203. doi.org/10.1038/nature25778

Mooder, K. P., Schurr, T. G., Bamforth, F. J., Bazaliiski, V. I., Savel'ev, N. A. 2006. Population Affinities of Neolithic Siberians: A Snapshot From Prehistoric Lake Baikal. *American Journal of Physical Anthropology*, 129, p. 349-361.

Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P., Kovaliukh, M. M., Videiko, M. Y. 2010. Comprehensive Site Chronology and Ancient Mitochondrial DNA Analysis from Verteba Cave — a Trypillian Culture Site of Eneolithic Ukraine. I*nterdisciplinaria Archaeologica: Natural Sciences in Archaeology*, 1, p. 9-18.

Nikitin, A. G., Newton, J. R., Potekhina, I. D. 2012. Mitochondrial haplogroup C in ancient mitochondrial DNA from Ukraine extends the presence of East Eurasian genetic lineages in Neolithic Central and Eastern Europe. *Journal of Human Genetics*, 57, 9, p.610-612.

Nikitin, A., Potekhina, I., Rohland,N., Mallick, S., Reich, D., Lillie, M. 2017. Mitochondrial DNA analysis of Eneolithic Trypillians from Ukraine reveals Neolithic farming genetic roots. *PLoS ONE*, 12, 2. doi: 10.1371/journal.pone.0172952

Nikitin, A. G. 2020. The genetic landscape of Ukraine from the Early Holocen to the early metal ages. In: Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 327-339.

Potekhina, I. 2020. The prehistoric Populations of Ukraine: Population dynamics and group composition. In: Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 155-186.

Sampietro, M.L., Lao, O., Caramelli, D., Lari, M., Pou, R., Martн, M., Bertranpetit, J., Lalueza-Fox, C. 2007. Palaeogenetic evidence supports a dual model of Neolithic spreading into Europe. *Proceedings of the Royal Society*, B 274, p. 2161-2167.

Starikovskaya, E. B., Sukernik, R. I., Derbeneva, O. A., Volodko, N. V., Ruiz-Pesini, E., Torroni, A., Brown, M. D., Lott, M. T., Hosseini, S. H., Huoponen, K., Wallace, D. C. 2005. Mitochondrial DNA Diversity in Indigenous Populations of the Southern Extent of Siberia, and the Origins of Native American Haplogroups. *Annals of Human Genetics*, 69, p. 67-89.

Stojanowski, K. 1948. *Anthropologia Prehistoryczna Poliski.* Polska Akademia Umiejętności, Prace I: Materiały Antropologiczne, II, 1. Krakow: Publikacje Komitetu Wydawnictw Śląskich.

REFERENCES

Potekhina, I. D. 1999. *Naseleniye Ukrainy v epokhi neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Potekhina, I. D. 2016. Doslidzhennya henomu, diyety ta rezervuarnoho efektu na materialakh epokh epipaleolitu-eneolitu Serednioho i Nyzhnioho Podniprovya. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2015 r.*, s. 254-255.

Potekhina, I. D. 2018a. Pokhodzhennya trypil'tsiv iz pechery Verteba u svitli kraniolohiyi i arkheohenetyky. *Mahisterium. Arkheolohichni studiyi*, 70, s. 25-33.

Potekhina, I. 2018b. Zvidky pryyshly lyudy z vizkamy: antropolohiya i arkheohenetyka yamnykh pokhovan' Suhokleys'koho kurhanu. In: *Ol'viys'kyy forum (pamyati V. V. Krapivinoyi) do 150-richchya doslidzhennya Ol'viyi*. Materialy II mizhnarodnoyi konferentsiyi. Mykolayiv: Lukomorye, s. 32-34.

Potekhina, I. D. 2019. Pershi rezul'taty vyvchennya Mt DNK i povnoho henomu trypil'tsiv. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2017 r.*, s. 383-384.

Potekhina, I., Nikitin, A., N'yuton, Dzh. 2013. Yevraziyskiye linii mitokhondrial'noy DNK u neoliticheskogo naseleniya Dneprovskogo Nadporozhya In: *Chelovek v okruzhayushchey srede: etapy vzaimodeystviya. 5-aya Mezhdunarodnaya konferentsiiya «Alekseyevskiye chteniya» pamyati akademikov*

T. I. Alekseyevoy i V. P. Alekseyeva 6—8 noyabrya 2013 g., s. 76.

Potekhina, I., Lilli, M., Bad, Ch. 2014. Analiz paleodiyety za danymy stabil'nykh izotopiv u populyatsiyakh epipaleolitu-eneolitu Serednioho ta Nyzhnioho Podniprovya. *Istorychna antropolohiya ta bioarkheolohiya Ukrainy*, 1, s. 5-20.

Sokhats'kyy, M. 2009. Novi paleoantropolohichni materialy z poselennya trypil's'koyi kul'tury v pecheri Verteba. In: *Aktual'ni problemy arkheolohiyi. Tezy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi na poshanu I. S. Vynokura*. Ternopil', S. 26-27.

Bramanti, B., Thomas, M. G., Haak, W., Unterlaender, M., Jores, P., Tambets, K., Antanaitis-Jacobs, I., Haidle, M. N., Jankauskas, R., Kind, C-J. et al. 2009. Genetic discontinuity between local hunter-gatherers and Central Europe's first farmers. *Science*, 326, p. 137-140.

Caramelli, D., Lalueza-Fox, C., Vernesi, C., Lari, M., Casoli, A., Mallegni, F., Chiarelli, B., Dupanloup, I., Bertranpetit, J., Barbujani, G., Bertorelle, G. 2003. Evidence for a genetic discontinuity between Neandertals and 24,000-year-old anatomically modern Europeans. *Proceedings of the NAS of USA*, 100, p. 6593-6597.

Cooper, A., Poinar, H. 2000. Ancient DNA: Do it right or not at all. *Science*, 289, p. 1139.

Haak, W., Forster, P., Bramanti, B., Matsumura, S., Brandt, G., Tänzer, M., Villems, R., Renfrew, C., Gronenborn, D., Alt, K. W., Burger, J. 2005. Ancient DNA from the first European farmers in 7500-year-old Neolithic sites. *Science* 310, p.1016-1018.

Krause, J., Briggs, A.W., Kircher, M., Maricic, T., Zwyns, N., Derevianko, A., Pääbo, S. 2010 A complete mtDNA genome of an early modern human from Kostenki, Russia. *Current Biology*, 20, p. 231-236.

Krzewińska, M., Kılınc, G., Juras, A., Koptekin, D., Chyleński, M., Nikitin, A., Shcherbakov, N., Shuteleva, I., a Leonova, T., Kraeva, L. et al. 2018. Ancient genomes suggest the eastern Pontic-Caspian steppe as the source of western Iron Age nomads. *Science Advances,* 4, eaat 4457. Doi: 10.1126/sciadv.aat4457

Lillie, M., Potekhina, I., Nikitin, A., Sokhatsky, M. 2015. First evidence for Interpersonal Violence in Ukraine's Trypillian Farming Culture: Individual 3 from Verteba Cave, Bilche Zolote. *Trends in Biological Anthropology*, 1, p. 54-60.

Lillie, M.C., Richards, M. 2000. Stable isotope analysis and dental evidence of diet at the Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 27, p. 965-972.

Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I. 2011. Stable isotope analysis of prehistoric populations from the Middle and Lower Dnieper Basine, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 38, 1, 57-68.

Lillie, M., Budd, Ch., Potekhina, I. D., Price, D., Sokhatsky, M., Nikitin, A. 2017. First isotope analysis and new radiocarbon dating of Trypillia (Tripolye) farmers from Verteba Cave, Bilche Zolote, Ukraine. *Documenta Praehistorica*, 44, p. 306-325.

Malmström, H., Gilbert, M.T., Thomas, M.G., Brandström, M., Store, J, Molnar, P., Andersen, P.K., Bendixen, C., Holmlund, G., Götherström, A., Willerslev, E. 2009. Ancient DNA reveals lack of continuity between Neolithic hunter-gatherers and contemporary Scandinavians. *Current Biology*, 19, p. 1758-1762.

Margaryan, A., Lawson, D., Sikora, M., Racimo, F., Rasmussen, S., Moltke, I., Cassidy, L., Jørsboe, E., Ingason, A., Pedersen, M. et al. 2020. Population genomics of the Viking world. *Nature*, 585, p. 390-396 doi.org/10.1038/s41586-020-2688-8

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olade, I., Broomandkhoshbacht, N., Cheronet, O., Fernandes, D. et al. 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203. doi.org/10.1038/nature25778

Mooder, K. P., Schurr, T. G., Bamforth, F. J., Bazaliiski, V. I., Savel'ev, N. A. 2006. Population Affinities of Neolithic Siberians: A Snapshot From Prehistoric Lake Baikal. *American Journal of Physical Anthropology*, 129, p. 349-361.

Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P., Kovaliukh, M. M., Videiko, M. Y. 2010. Comprehensive Site Chronology and Ancient Mitochondrial DNA Analysis from Verteba Cave — a Trypillian Culture Site of Eneolithic Ukraine. Interdisciplinaria Archaeologica: Natural Sciences in Archaeology, 1, p. 9-18.

Nikitin, A. G., Newton, J. R., Potekhina, I. D. 2012. Mitochondrial haplogroup C in ancient mitochondrial DNA from Ukraine extends the presence of East Eurasian genetic lineages in Neolithic Central and Eastern Europe. *Journal of Human Genetics*, 57, 9, p.610-612.

Nikitin, A., Potekhina, I., Rohland,N., Mallick, S., Reich, D., Lillie, M. 2017. Mitochondrial DNA analysis of Eneolithic Trypillians from Ukraine reveals Neolithic farming genetic roots. *PLoS ONE*, 12, 2. doi: 10.1371/journal.pone.0172952

Nikitin, A. G. 2020. The genetic landscape of Ukraine from the Early Holocen to the early metal ages. In: Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 327-339.

Potekhina, I. 2020. The prehistoric Populations of Ukraine: Population dynamics and group composition. In: Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 155-186.

Sampietro, M.L., Lao, O., Caramelli, D., Lari, M., Pou, R., Martн, M., Bertranpetit, J., Lalueza-Fox, C. 2007. Palaeogenetic evidence supports a dual model of Neolithic spreading into Europe. *Proceedings of the Royal Society*, B 274, p. 2161-2167.

Starikovskaya, E. B., Sukernik, R. I., Derbeneva, O. A., Volodko, N. V., Ruiz-Pesini, E., Torroni, A., Brown, M. D., Lott, M. T., Hosseini, S. H., Huoponen, K., Wallace, D. C. 2005. Mitochondrial DNA Diversity in Indigenous Populations of the Southern Extent of Siberia, and the Origins of Native American Haplogroups. *Annals of Human Genetics*, 69, p. 67-89.

Stojanowski, K. 1948. *Anthropologia Prehistoryczna Poliski.* Polska Akademia Umiejętności, Prace I: Materiały Antropologiczne, II, 1. Krakow: Publikacje Komitetu Wydawnictw Śląskich.

I. D. Potekhina

ANTHROPOLOGY AND ARCHAEOGENETICS OF THE PREHISTORIC POPULATION OF UKRAINE: COORDINATION OF RESULTS

The process of the prehistoric population formation in the territory of Ukraine has become the object of archaeogenetic research in the context of studying the genomic history of Southeast Europe. The work was carried out in the framework of scientific cooperation with the genetic laboratories of Grand Valley State University (USA), Harvard Medical School (USA), Universities of Uppsala (Sweden) and Copenhagen (Denmark).

The study of the ancient genome of the Ukrainian population has already yielded results for the Late Mesolithic and Neolithic groups of the Middle and Lower Dnieper, the population of the Trypillia culture of Volhynia (Verteba Cave), as well as for the carriers of Yamna (Pit Grave) Culture and some more late groups of the North Pontic Region (Nikitin, Potekhina et al. 2012; 2017; Potekhina et al. 2013; Krzewińska et al. 2018; Matheison et al. 2018; Potekhina 2016; 2018; 2019; Nikitin 2020). Analysis of mitochondrial DNA from Mariupol-type cemeteries showed the dominance of mitochondrial haplogroup U, which indicates a genetic links with the Mesolithic populations of Scandinavia and the forest belt of Eastern Europe. In some cases, mitochondrial haplogroups H and C have been identified here. The existence of the latter in the Dnieper basin is still difficult to explain, as it is characteristic of eastern Eurasian groups.

Genetic studies of the population of the Trypillia culture were carried out on samples dated to 3900—3500 cal BC from the Verteba cave in Volhynia. The majority of its inhabitants were carriers of the Mt haplogroup H, which connects the people of Trypillia with the Anatolian and Balkan early farmers. This haplogroup was also characteristic of farming cultures of the Central European Neolithic, but its frequency in Verteba is twice as high. The Mt haplogroup U found in one resident of Verteba may indicate contacts with hunters of the steppe Dnieper Region.

Genetic polymorphism is also analyzed in the bearers of the Yamna (Pit grave) Culture of the North Pontic Region, which opens a perspective in the context of the Indo-European studies. The research has shown that among the Late Neolithic populations of the proto-European anthropological type with the dominant Mt haplogroup U, and in the early Eneolithic populations of the region, carriers of haplogroup H of the Mediterranean anthropological type appear as a result of contacts with Trypillian groups, which gradually moved in the eastern direction. The same genetic lines in different proportions are preserved in the anthropologically heterogeneous North Pontic population of Yamna Culture.

Expanding the analysis of genetic markers of ancient craniological complexes will facilitate the interpretation of the results of archaeogenetic research. Given the historical and anthropological context, they are promising for the study of intercultural contacts and migrations in the early history of the population of Ukraine.

Keywords: archaeogenetic analysis, anthropological type, mitochondrial DNA, North Pontic Region, Trypillian culture.

Одержано 7.07.2020

ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
POTEKHINA Inna D., PhD in History, Head of the Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5107-8922, e-mail: idpotekhina@gmail.com.

УДК 902.65(477) DOI: 10.37445/adiu.2020.04.20

M. C. Lillie, C. E. Budd

DIET ISOTOPE ANALYSIS AND RELATED STUDIES IN PREHISTORIC UKRAINE: FACT, FICTION AND FANTASY

This paper outlines the results of twenty-eight years of collaborations between the authors and colleagues in Kiev, initiated when the first author began PhD research at Sheffield University under the supervision of the late Professor Marek Zvelebil in 1992. From the outset of this doctoral research Professor Dmitri Telegin, to whom this paper is dedicated, and Dr. Inna Potekhina, were fundamental not only to the success of the original research programme, but in terms of the considerable generosity, insight and friendship that was extended to the lead author as he navigated his way through the earlier Holocene parts of Ukrainian prehistory. The current study is as much a result of the work of the current authors as it is of collaboration and collegiality of these colleagues.

The topics considered throughout this paper focus around the key observations and themes that have been developed since the research began. It also aims to highlight those areas where inconsistencies occur, and where clarification is deemed warranted due to the activities of researchers who have failed to fully appreciate the nuances of Ukrainian prehistory and multi-disciplinary research agendas. It is apparent that, in light of a recent «gold rush» to claim ownership of the materials available in Ukraine, at prehistoric sites of all periods, there is clearly a need for a considered and careful approach to the data generated from dietary isotope and related studies. Furthermore, our research since the early 1990s has shown that misidentification of fragmentary or isolated bone in both primary and secondary contexts can lead to erroneous interpretations and occasional «flights of fancy». This paper will outline a number of the issues identified, and also explore issues around data use and representation in an attempt to offer some balance to discussions of prehistoric diet and chronology in Ukraine.

Keywords: *Ukraine, prehistory, dietary isotope analysis, $\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$, AMS dating, freshwater reservoir effects.*

© M. C. LILLIE, C. E. BUDD, 2020

Introduction. Studies of diet using stable isotope analysis alongside dental and skeletal pathology can provide detailed insights into the nature of the subsistence strategies employed by prehistoric groups, and their past lifeways. Initial investigations in the 1990s, into the dietary pathways of the Dnieper-Donets culture, through analysis of skeletal remains from the Mariupol-type cemeteries, showed that these groups placed an emphasis on the consumption of terrestrial animals and freshwater resources, alongside vegetal foodstuffs (the latter being less well reflected in isotopic studies that use bone collagen — see discussion below). Alongside palaeopathological and osteological studies of the human populations from the Dnieper cemeteries the research agenda has integrated AMS radiocarbon dating in an effort to provide an absolute chronological framework to the cemeteries studied. As discussed below, studies that fail to undertake such analyses run the risk of misinterpretation of the results from parallel studies of diet and pathology, and can, as will be highlighted, produce fundamentally flawed interpretations and misrepresentation of the evidence for past human lifeways.

Our investigations to date have confirmed that across the prehistoric periods, from at least 10,200 cal BC through to ca. 3500 cal BC (and probably beyond) the consumption of freshwater resources, including species of fish such as carp and pearl roach, formed an integral, and fundamental, part of subsistence strategies in the Dnieper region (Lillie et al. 2011; Potekhina et al. 2014). It has also been possible to demonstrate the existence of a freshwater reservoir effect that is influencing the absolute (radiocarbon) dating of the individuals that are interred in the cemeteries of the Dnieper region, where freshwater

resources are shown to be integral to subsistence strategies. As such, the available absolute dating of these cemeteries, when undertaken on the human remains themselves, or on freshwater resources, must be considered with caution when discussing the socio-cultural evolution of the populations being studied (Lillie et al. 2009).

Importantly, the continued reliance on the exploitation of wild resources across the Mesolithic and Neolithic period's means that the definition of the Neolithic does not necessarily follow the convention of a shift towards the exploitation of domesticates in many areas of Eastern Europe, as the transition lacks the major socio-economic transformations that generally demarcate the transition from a food extraction to a food production economy (Lillie et al. 2020). Indeed, as previously noted by Dolukhanov and Khotinsky (1984), whilst the appearance of a production economy would normally indicate Neolithisation, other criteria, such as the first appearance of ceramics, improved working tools, new forms of hunting and an increased reliance on fishing are also used to define the transition to a «Neolithic» way of life in Ukraine, and many parts of Eastern Europe (also Motuzaitë Matuzevičiűtë, Telizhenko 2016). In addition, Telegin and Titova (1993) attributed all those cultures which are characterised by the presence of ceramics, but lacking metal, to the Neolithic period. Furthermore, it should also be noted that, given the areal extent of the region of study, it is perhaps unsurprising that the nature and timing of this transition displays significant asynchronicity when studied in both a west—east and a south—north direction across Ukraine (Lillie et al. 2020, p. 188).

In general, research into the prehistoric populations of Ukraine has been developed within a rigorous methodological and scientific framework, but on occasion a lack of detailed knowledge and understanding of context has resulted in the publication of ill-conceived or poorly thought out research that has weakened the validity of new studies in this region (see Budd et al. 2020 for an overview of these studies). The current paper seeks to highlight areas where a more rigorous scientific and theoretical basis may be warranted, to consider aspects of recent studies undertaken by researchers who are relatively new to Ukrainian prehistoric studies, and to outline areas that would benefit from a more considered approach, or from clarification of the results obtained; both in terms of context and previous studies (see critiques in Lillie 2020; Lillie et al. 2020).

1. Background. The Dnieper Rapids region of Ukraine contains a wealth of cemeteries and burials dating from the earliest Holocene through to the later prehistoric periods and beyond (Telegin 1986; Telegin, Potekhina 1987; Lillie 1996; 1998a; 1998b). These cemeteries, the Dnieper-Donets Mariupol-type cemeteries (DD M-t), formed the basis of the first authors PhD research across the 1990^{s}, and more recently (over the past decade) has formed an integral element of the second authors' postgraduate and postdoctoral research at Oxford and Umeå Universities. Across this research period a number of reassessments of the chronological development of the cemeteries and the socio-cultural developments in evidence have been undertaken in collaboration (e. g. Potekhina, Telegin 1995; Lillie 1998a; 1998b; 1998c; Telegin et al. 2000; 2002; 2003a; 2003b; Lillie et al. 2009; Budd, Lillie 2020), and an overview of this work is presented in our most recent collaboration (Lillie et al. 2020).

Interpretations into the significance of the concentration of cemeteries at the Dnieper Rapids, and along the Dnieper itself, have reinforced observations relating to the importance of a reliable resource base to earlier Holocene fisher-hunter-foragers in a region where the areas away from the river valleys are poorly watered and lack the rich vegetation niches found in the river valleys themselves. Dolukhanov and Khotinskiy (1984, p. 319) have previously argued that Mesolithic groups exploited the fauna of the steppe, forest and tundra zones, with fishing and gathering becoming increasingly important factors in their adaptation to the more differentiated early Holocene landscapes (also Gimbutas 1956). In addition, Lillie (2003a, p. 4) has also suggested that the focus of large-scale cemeteries at the Dnieper Rapids argues for, at least, a seasonal aggregation of population at this location in order to exploit the stable resources, such as freshwater and anadromous fish, along with the plants and fauna of the riparian zone. Such aggregations would obviously offer the opportunity for a wide range of socio-political as well as economical interactions between the various groups in and around the Dnieper and its tributaries, and this aspect of inter-group interactions should not be overlooked.

At the cemeteries in this region the burial inventories themselves, and finds from archaeological sites, provide evidence that reinforces the importance of fishing through the presence of fishing related artefacts such as harpoons, net sinkers, fish-hooks, and fish-tooth necklaces, which are, by their very nature, more likely to be reported (e. g., Telegin 1986; Telegin, Potekhina 1987; Lillie, Richards 2000; O'Connell et al. 2000). The archaeological evidence from Neolithic and Eneolithic sites in the Dnieper region indicates that the range of faunal and freshwater resources available during these periods, as shown by the finds from the Neolithic settlements of Sobachky, Sredny Stog I and Buzky (Telegin, Potekhina 1987), and the Eneolithic site of Dereivka II (Telegin 1986), included a broad range of both wild and also some domesticated species. For the Neolithic period these included aurochs, red and roe deer, wild pig and beaver, alongside domesticates such as cattle, sheep / goat, pig, horse and dog (Dolukhanov 1979; Mallory 1987). In most cases

however, the evidence does not support the significant integration of domesticated species within a production economy, and instead the data probably suggest increasing trade and exchange between the fisher-hunter-foragers in the Dnieper region and adjacent groups of pastoralists and / or farmers.

Freshwater fish species such as European catfish, perch, roach, rudd, asp and carp, along with European pond terrapin and otter, as well as waterfowl such as mallard, pintail duck, goose, teal and coot are all in evidence at the Eneolithic site of Dereivka (Telegin 1986, p. 84). In addition, freshwater mussel and river snails are also attested. It should be anticipated that a similarly broad range of resources would have been available in earlier periods.

Whilst the archaeological data (e. g. Dolukhanov 1979; Telegin 1986; 1987; Telegin, Potekhina 1987; Kozłowski 1989) attests to the exploitation of a range of faunal and freshwater species, only limited research into palaeopathological analysis or dietary studies were undertaken prior to the work of Jacobs (1993; 1994) and Lillie (1996; 1997; 1998a). Research by Lillie (1996; 1998a), initially aimed at characterising the transition to the Neolithic from the perspective of palaeopathological analysis, soon identified the need for enhanced chronological studies (as discussed above), and integrated stable isotope studies through an initial collaboration with Mike Richards at Oxford University (Lillie, Richards 2000). The studies that have been undertaken since this early stage of the research agenda are summarised below.

2. Dietary Isotope Studies. Since the initial integration of dietary isotope studies into the research agenda a number of papers have sought to expand the dataset through whole cemetery analysis and / or through integrated analysis of materials, whether from human, faunal or fish remains, as they became available (e. g. Lillie et al. 2003; 2011; 2016; Lillie, Jacobs 2006; Lillie, Budd 2011; Potekhina et al. 2014; Budd, Lillie 2020; Budd et al. 2020).

Diet isotope studies have their limitations of course, and as noted in Lillie and Budd (2011, p. 44), there are differences in the $\delta^{13}C$ values obtained when using the different tissues, for example bone collagen or apatite-carbonate, and consequently it is also important to note that the stable isotope analysis of bone collagen predominantly reflects the protein component of the diet (Krueger, Sullivan 1984; Ambrose, Norr 1993; Tieszen, Fagre 1993; Schulting, Richards 2001). As many plant foodstuffs are difficult to «see» isotopically because the protein levels of unprocessed plants are usually quite low when compared to meat (from fauna and fish), there is an inherent «bias» towards meat proteins when using bone collagen in isotope studies, as opposed to reflecting the diet as a whole (Müldner, Richards 2005 and references therein). However, despite the fact that diet isotope studies using bone collagen are not 'whole diet' indicators, stable isotope analysis does provide a direct measure of the nature of past human diet, as the carbon isotope value ($\delta^{13}C$), indicates the amount of marine protein in the diet, as compared to terrestrial protein, and bone collagen analysis also distinguishes between different dietary components, such as C_3 and C_4 photosynthetic plants and the animals that consumed them (Schwarcz, Schoeninger 1991; Richards 2002). Nitrogen stable isotope ratios ($\delta^{15}N$) are used to establish the trophic level of an organism in the food web, with $\delta^{15}N$ enrichment of c. 3—6 ‰ (e. g. $\Delta^{15}N_{diet\text{-}body}$) observed as one progresses up the food chain (Schoeninger, DeNiro 1984; Minagawa, Wada 1984; Hedges, Reynard 2007).

Throughout the research programme the samples for diet isotope studies have been processed at the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, University of Oxford. In the initial studies (e. g. Lillie, Richards 2000; Lillie, Jacobs 2006) the collagen was extracted from the human bone samples following the protocol outlined in Richards (1998). In the more recent work (Budd 2015; Lillie et al. 2011, p. 61) the bone collagen was obtained from the skeletal material using a modified version of the «Longin» (1971) extraction method. Samples are subjected to a number of acid and H_2O (MilliQ) washes and freeze dried. The resulting collagen is then analysed using an automated carbon and nitrogen analyzer and a continuous-flow isotope ratio-monitoring mass-spectrometer (Carlo Erba carbon and nitrogen elemental analyser coupled to a Europa Geo 20/20 mass-spectrometer). Typical replicate measurement errors are of the order of ±0.2 ‰ for $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$. Only samples which produced collagen yields with a C:N ratio between 2.9 and 3.6 (DeNiro 1985) were used in the analysis of palaeodiet. The following sections summarise the current situation with regards to the analyses that have been undertaken to date, the most recent updates for which appear in Budd and Lillie (2020), and Budd et al. (2020).

2.1. Epipalaeolithic and Mesolithic Subsistence. The cemeteries and sites analysed in the investigation of earlier Holocene subsistence practices include human remains from Vasilyevka III and II, Marievka and Osipovka, and the Crimean site of Fat'ma Koba. It also includes fauna remains from the Epipalaeolithic sites of Vasilyevka III, Voloshkoe and Vyazivok, and the Mesolithic sites of Fat'ma Koba and Rogalik 2 (fig. 1). Research by Lillie and co-workers e. g. Lillie (2003a), Lillie et al. (2003), Lillie and Jacobs (2006), Lillie et al. (2011) has previously suggested that during the Epipalaeolithic and Mesolithic periods the slightly higher $\delta^{15}N$ values at the later Mesolithic site of Vasilyevka II (13.40 ± 0.65 ‰ (at 1σ)), when compared to 12.75 ± 0.61 ‰ from Vasilyevka III, is suggestive of either a

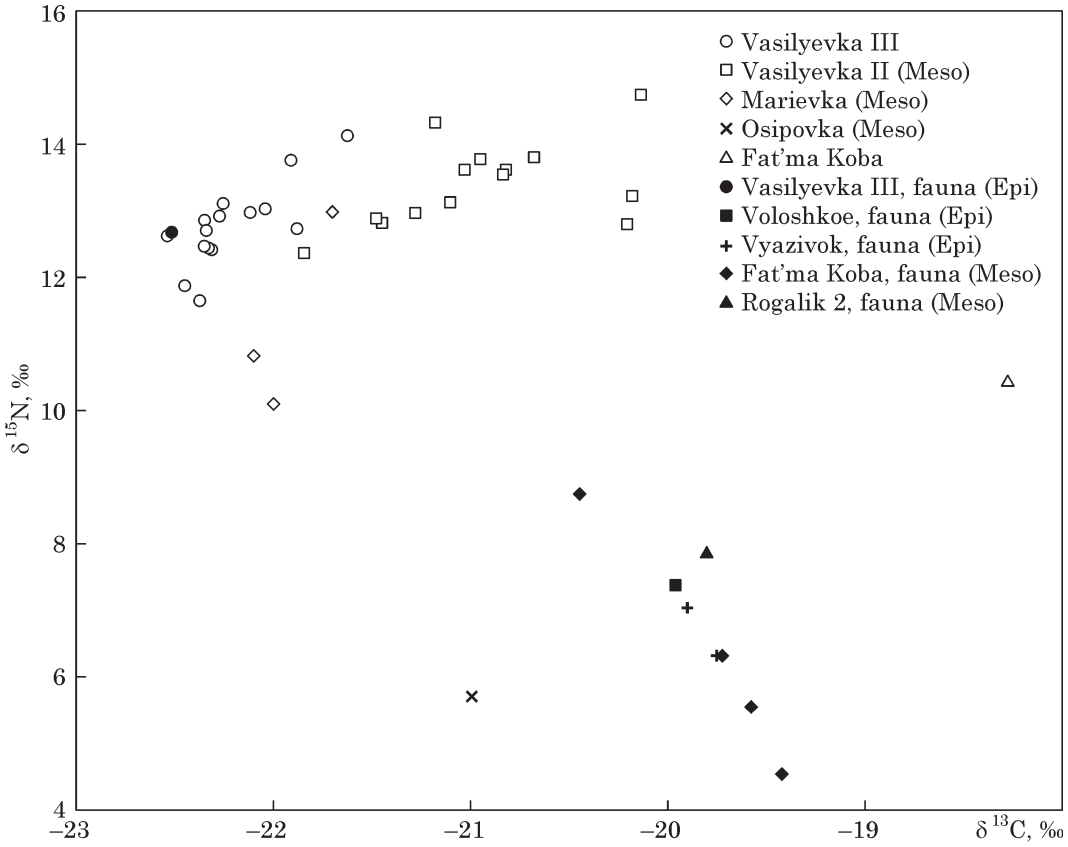

Fig. 1. Human and faunal $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$ values for the Epipalaeolithic and Mesolithic cemeteries in the study region (after Budd, Lillie 2020)

higher input from freshwater resources in the later Mesolithic period, or alternatively, the exploitation of differing fish species from a range of trophic levels in the riverine ecosystem (Lillie et al. 2011, p. 63). In addition, the $\delta^{13}C$ values at Vasilyevka II (–20.94 ± 0.51 ‰) are depleted by 2 ‰ when compared to Vasilyevka III (–22.22 ± 0.24 ‰; ibid. 2011, p. 61—63). Importantly, one individual of Mesolithic date from the predominantly Neolithic cemetery of Dereivka I, individual 84, also exhibits $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$ values that are fully commensurate with the mainstream values evident through the Epipalaeolithic and Mesolithic periods at (–23.6 ‰ and 11.4 ‰, although it is noted that the $\delta^{15}N$ value is towards the lower end of the ranges reported.

In this context, the data has shown that at the site of Marievka burials 4 and 14 have $\delta^{15}N$ ratios that would be commensurate with a diet wherein the majority of dietary proteins are obtained from terrestrial as opposed to freshwater resources. As noted by Budd and Lillie (2020, p. 291) on the basis of the dating at Marievka, these two individuals represent the chronologically earliest evidence for the exploitation of terrestrial as opposed to aquatic dominated diets. Unfortunately due to the limited number of interments at Marievka, and the state of preservation, the analysis by Lillie (1998a; 2020) was only able to produce tentative sex / age determinations of M? aged 50—60 for individual 4 and an indeterminate adult aged 35—45 designation for individual 14, so at this stage in the research agenda there is little value in attempting to establish why the diet of these particular individuals differed when compared to all other individuals studied from the Epipalaeolithic to Mesolithic periods.

It should also be noted that at Fat'ma Koba in Crimea, $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$ values of –18.3 ‰ and 10.5 ‰ respectively, for human remains recovered from Layer 4 (which is of either Murzak-Koba or Kukrek culture periodisation; Budd, Lillie 2020, p. 292), has also been interpreted as representing a diet wherein the majority of the dietary proteins are obtained from terrestrial resources. The $\delta^{13}C$ of –18.3 ‰ has been suggested as indicating the limited inclusion of some C_4 resources at this location, due to the fact that at the time this individual would have been exploiting the environment (ca. 9000—7500 BP) Crimea was a peninsula in a freshwater context within an arid steppe environment (ibid. 2002, p. 292).

There are additional individuals of Mesolithic date from the cemeteries of Dereivka I (Individual 84 — discussed above) and Osipovka (Individual 20b). As noted above, the values for the individual from Dereivka I are towards to lower end of the range identified, being closer to the terrestrial dominated baseline than the majority of the individuals analysed for the Mesolithic. At 6361—5879 cal BC (OxA-6161; 7270 ± 110 BP) this individual is placed, chronologically, to-

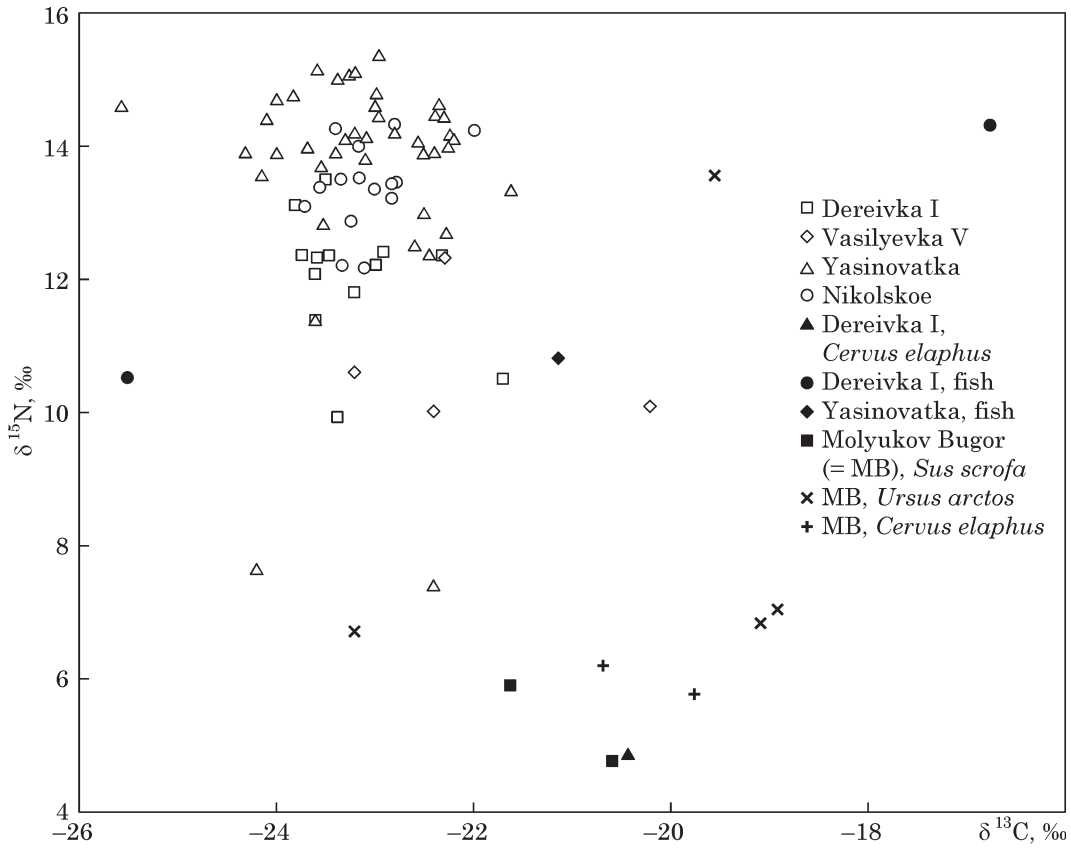

Fig. 2. Human and faunal $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$ values for the Neolithic cemeteries in the study region (after Budd, Lillie 2020)

wards the end of the Mesolithic period. Unfortunately the individual from Osipovka produced isotope ratios that must be considered anomalous at this stage of the analysis (as they are well below the entire dataset for this period to date) with values of 21.0 ‰ for $\delta^{13}C$ and 5.7 ‰ for $\delta^{15}N$. Given that the material from this individual comprised fragmentary post cranial skeletal elements the possibility that this represents a fauna value as opposed to a human diet isotope value cannot be discounted with certainty, and without assessment using a technique such as ZooMs (Zooarchaeology by Mass Spectrometry) to establish species identification (Buckley et al. 2009), this value is currently discounted from discussions of Mesolithic dietary pathways.

2.2. Neolithic Subsistence. During the Neolithic period there is a continued reliance on freshwater resources, to the point where these dominate the diet at certain locations (fig. 2), although variability in consumption is again in evidence. The data have demonstrated that, at certain locations, there are individuals who have nitrogen ratios that are indicative of a reliance on terrestrial resources, as opposed to the predominant dietary pathways wherein a reliance on freshwater resources is attested.

In this context, as can be seen from fig. 2, two individuals from the cemetery of Dereivka I have $\delta^{13}C$ values of 23.4 ‰ and 21.7 ‰, and $\delta^{15}N$ values of 9.9 ‰ and 10.5 ‰ respectively (individuals 49 and 33). In addition, individual 93 from Dereivka I has a similarly low nitrogen value at 9.54 ‰ and a carbon value of 26.78 ‰, the latter value is very depleted but it is consistent with the faunal and fish values that have been obtained from this region. Other individuals at this location have nitrogen values that, whilst towards the range of diets with a freshwater component in the Dnieper Rapids region in one instance, may well be more terrestrial based in light of the available baseline data for the forest-steppe zone (e. g. individuals 30 and 42). The values for these individuals are 23.61 ‰ and 23.2 ‰ for $\delta^{13}C$ and 12.07 ‰ and 11.08 ‰ for $\delta^{15}N$ respectively.

There are two individuals from Vasilyevka V with $\delta^{15}N$ values of 10.0 ‰ and 10.1 ‰, and a third individual who is elevated slightly at 10.6 ‰ (Individuals 8, 29 and 10), which would indicate the consumption of terrestrial based diets. Overall, it does appear that in general, $\delta^{15}N$ values around ca. 11 ‰ and below are indicative of diets that were weighted more towards terrestrial than aquatic resources.

Of some considerable interest in terms of the dietary $\delta^{15}N$ values that are recorded, are that two individuals from the cemetery of Yasinovatka (fig. 2) appear to have $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$ that would appear to indicate divergent dietary pathways to the majority of this population (Budd et al. 2020).

It is worth noting that an additional individual 26, at Yasinovatka also produced a low $\delta^{15}N$

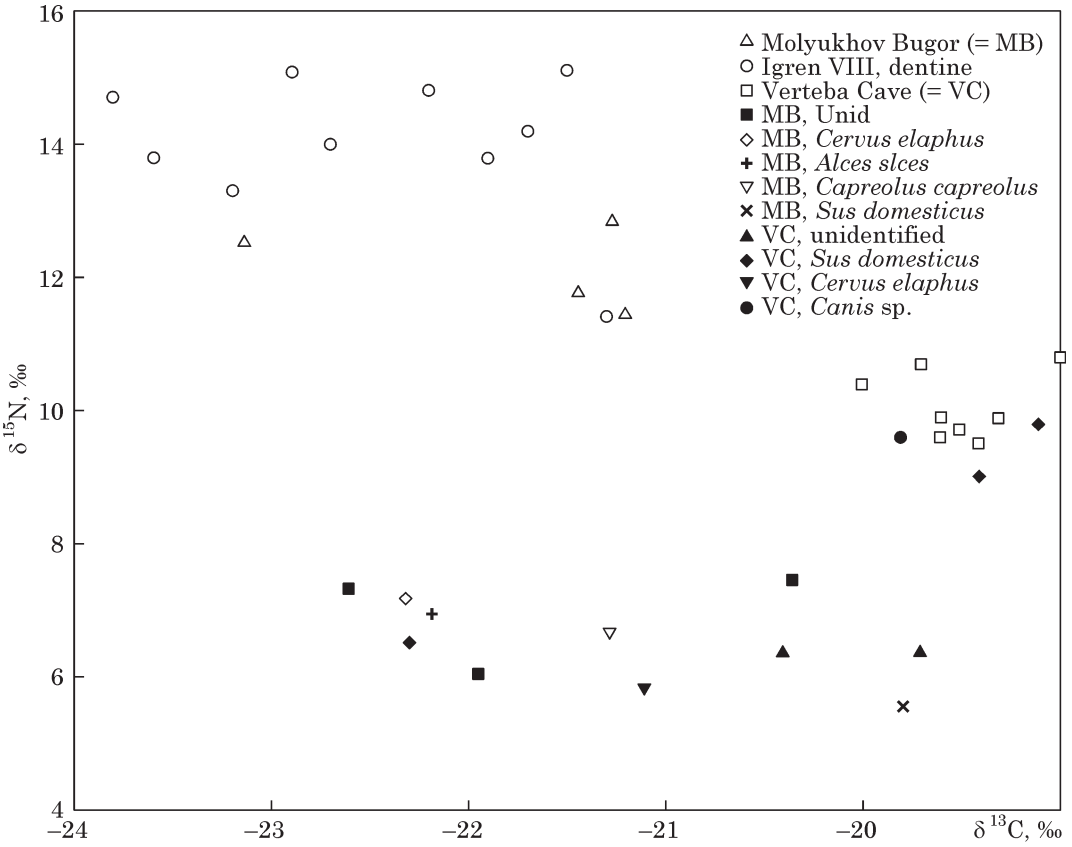

Fig. 3. Human and faunal $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$ values for the Eneolithic cemeteries in the study region (after Budd, Lillie 2020)

value at 7.6 ‰, but this individual was out of the acceptable range for C:N at 4.6, and as such, until further analysis (e. g. re-analysis for diet isotopes and ZooMs) can be undertaken, this individual is also discounted from further consideration.

Overall, whilst there is clear evidence to support variability in dietary pathways during the Neolithic (and preceding Mesolithic) period, it is apparent that that we need a considerable degree of caution in accepting that all samples analysed are in fact human, especially in the case of fragmentary material, or, as suggested by the current research, when the available fauna values indicate that human nitrogen values below ca. 4—5 ppm may suggest misidentification of fragmentary skeletal materials.

2.3. Eneolithic Subsistence. During the Eneolithic period the fact that a number of culture groups are available for study affords insights into differing food procurement strategies, whilst also highlighting the significant dietary differences that occur between groups following agro-pastoral as opposed to mixed hunting, fishing and foraging food procurement pathways (fig. 3).

The data obtained from Igren 8 and Molukhov Bugor are clearly very distinct, isotopically, when compared to Verteba Cave (fig. 3). Of course, the fact that Verteba Cave is in western Ukraine, as opposed to the Dnieper region, will exert an influence on the isotope ratios in evidence, as will the fact that the individuals from Verteba are presumed to be Trypillia culture farmers. This culture, whilst having evidence to support the fact that varied subsistence regimes were practiced (e. g. Cuik 2008 and references therein), were essentially agro-pastoralists (see discussion below).

The data from the Eneolithic phase at Igren VIII, which is dated to ca. 4337—4074 cal BC, were originally analysed by Rowena Henderson using high-resolution, incremental isotope analysis of the dentine in order to assess the relative contribution of dietary proteins (Henderson 2015; Lillie et al. 2016). The $\delta^{13}C$ and $\delta^{15}N$ values from Igren VIII are the post-weaning diet signal at 12 years of age for the ten individuals studied. These values, at 22.48 ± 0.9 ‰ and 14.02 ± 1.1 ‰ respectively, clearly indicate the significant consumption of freshwater aquatic proteins, such as fish and molluscs (Budd, Lillie 2020). By contrast, the data from the chronologically later site of Molukhov Bugor, at ca. 3951—3705 cal BC, exhibit carbon and nitrogen isotope values for the human inhabitants at $\delta^{13}C = 21.8 \pm 0.9$ ‰ and $\delta^{15}N = 12.2 \pm 0.7$ ‰, which, whilst indicative of the continued importance of aquatic proteins well into the Eneolithic period, are suggestive of more diversified subsistence strategies at Molukhov Bugor. As noted by Budd and Lillie (2020, p. 297), the more positive carbon, and lower nitrogen values at Molukhov Bugor probably reflect a mixed subsistence base, where aquatic proteins were

consumed alongside wild and domestic herbivores, or that there is possibly a difference in the composition of fish species available at the Sula river. By contrast, the data from Igren VIII are indicative of the heavy consumption of freshwater proteins with no isotopic or material culture evidence to suggest the consumption of dietary proteins from the terrestrial landscape in any significant quantity (Telegin, Zaliznyak 1975; Henderson 2015; Lillie et al. 2016; 2020).

3. Radiocarbon dating and the absolute chronology of the Dnieper-Donets Mariupol-type cemeteries. It is an established fact that there is a freshwater radiocarbon reservoir effect (FRE) influencing ^{14}C dating of the Dnieper-Donets Mariupol-type cemeteries (Lillie et al. 2009). However, despite the fact that there is clear evidence for a freshwater radiocarbon reservoir effect in the Dnieper River region, it is naпve to suggest that it is a simple case of calculating a «linear correction factor» using the existing limited dataset alongside δ^{15}N values to account for the ^{14}C offset for these cemeteries (e. g. Kotova 2018).

The freshwater reservoir effect, in oversimplified terms, can cause an anomalous ^{14}C offset in the radiocarbon age of a sample that is either from a freshwater context, or is from a human / animal that has consumed freshwater resources; specifically the effect can produce a ^{14}C age that is artificially «older» than its true radiocarbon age (Ascough et al. 2005; Philippsen 2013).

Radiocarbon dating at three sites in the Dnieper region has revealed a ^{14}C reservoir effect of ca. 100—500 years (see Lillie et al. 2009, p. 62, table 4). At Yasinovatka, there is a chronological offset between the fish tooth sample at 6840 ± 37 uncal BP (OxA-17498), and the deer tooth sample at 6121 ± 34 uncal BP (OxA-17500), of about 720 years (Lillie et al. 2009, p. 261). This equates to a ca. 250 uncal year difference between the fish sample and the human sample which is dated to 6593 ± 35 uncal BP (OxA-17499), and ca. 470 years between the human sample (with the latter having a ratio of 22.6 ‰ for δ^{13}C and 14 ‰ for δ^{15}N), and the deer sample. By contrast, at Dereivka I, the chronological difference between the fish sample (burial 29) at 6915 ± 50 uncal BP (OxA-17501) and the deer sample (square 801, burial 29) at 6147 ± 35 uncal BP (OxA-17594) is approximately 770 years. This equates to a disparity of 517 years between the fish and human sample which is dated to 6398 ± 35 uncal BP (OxA-17495), and 251 years between the human and the deer sample. The human sample (individual 29) from Dereivka I has yet to be analysed for diet isotopes, but the range from 12 individuals at this cemetery for δ^{15}N is 9.9 ‰ to 13.05 ‰ (δ^{15}N 11.96 ± 0.95 ‰).

Given that the Yasinovatka individual has a δ^{15}N value of 14 ‰ and an offset from the terrestrial baseline (fauna) of 470 years, we must consider that, in theory, at Dereivka I the FRE offset could be anything from zero (9.9 ‰ being a terrestrial diet signature) through to a ca. 350 year offset based on the human values obtained to date. However, it is important to emphasise that we cannot assume the degree of ^{14}C offset is systematic across the Dnieper region, or assume resource equivalence in terms of δ^{15}N baseline values between Yasinovatka and Dereivka I, which are located in different ecozones and different parts of the Dnieper system.

There are a number of challenges associated with unravelling freshwater radiocarbon reservoir effects at prehistoric sites (see Guiry 2019 for a review of the biogeochemical processes involved). Furthermore, there is an open debate in the academic literature concerning which statistical technique to apply to calculate ^{14}C offset. Most commonly, various forms of linear regression models are used (Schulting et al. 2014; 2015), with other studies preferring a Bayesian approach (Bronk Ramsey et al. 2014; Sayle et al. 2016).

A dedicated study investigating the freshwater radiocarbon reservoir effect at a number of prehistoric micro-regions in Lake Baikal, Siberia has shown that developing a correction for the FRE is not a straight-forward process. Weber et al. (2016) analysed 42 pairs of radiocarbon ages from human bone and terrestrial herbivore bone or tooth samples alongside δ^{15}N and δ^{13}C values to calculate a correction factor using the linear regression methods developed by Schulting et al. (2014; 2015). Even with the significantly larger dataset, and multiple technique approach, they note that not only does the predictive power of these regression models vary notably between micro-regions (in some cases the regression equations explain less than 50 % of the variation observed), there are also a number of cases where δ^{13}C values are better predictors of ^{14}C variation than δ^{15}N values (Weber et al. 2016, p. 82).

To reiterate, the comprehensive freshwater reservoir effect study at Lake Baikal has 42 paired dates within an overall dataset of 256 AMS determinations, and despite this dataset the authors could not fully resolve the ^{14}C offset. In the Dnieper region we have 2 paired dates. As such, it is apparent that, at present, there is no simple correction factor that can be uniformly applied to radiocarbon ages across the Dnieper River cemeteries.

4. Verteba Cave. Recent research undertaken at the site of Verteba Cave in western Ukraine has resulted in the production of a number of papers, by different research teams, following on from the initial investigations by Alex Nikitin and Mykhailo Sokhatsky between 2005 and 2008 (Nikitin et al. 2010; 2017; Nikitin 2011). Whilst there is no denying the fact that this location is exceptional for many reasons, not least due to the extremely long use of this cave as a location for

the deposition of human remains, certain aspects of the research that has been produced from investigations at this location require redress. Amongst the topics that have arisen from the recent research at this site, and which could be seen to require some further consideration, is the suggestion that Verteba Cave can be used to assess the shift from fisher-hunter-forager subsistence economies to farming economies in Ukraine. In this context Karsten and co-workers (e. g. Karsten et al. 2014; 2015b) have contrasted the pathologies in evidence at Verteba to those identified by Lillie (1998a) in the Dnieper region, suggesting that these pathologies demonstrate the impact of the transition to farming in Ukraine on overall health status.

The fact that there are consequences in terms of oral and overall health status at the transition to farming is a well-established fact, but, the point is that the pathologies that are reported for the individuals studied at Verteba, which are all *assumed* to be Trypillian farmers (an observation that is brought into question below), do not represent a continuum, in subsistence terms, for the populations of Ukraine as they transition from hunting, fishing and foraging to farming. One key issue lies in the fact that Verteba is ca. 500—600 km west of the Dnieper Rapids region, where Lillie (1998a) undertook his study, and a second issue is that Trypillia groups are not the populations who develop from the groups interred in the Dnieper-Donets Mariupol-type (DD M-t) cemeteries, which is convincingly proved by anthropological and archaeogenetic studies (Potekhina 2018). The hunter-fisher-forager groups in and around the Dnieper do not transition to agriculture until much later, and even when we see forager-farmer interactions, only limited elements of the farming «package» are integrated into subsistence strategies. It is invalid to suggest that pathologies recorded on the possible Trypillia (or chronologically equivalent) individuals from Verteba (or those from any period between the Mesolithic and later historical periods), can be considered to be suitable for comparative purposes for the simple fact that the subsistence differences and sociocultural trajectories of the DD groups interred in the Mt cemeteries are distinct from Trypillia, and cannot realistically be compared because DD groups do not develop farming; and ultimately, partially due to a failure to adapt, Trypillia fails (Kruts 2012, p. 230).

Referring back to the suggestion that it is erroneous to assume that all of the individuals studied at Verteba are Trypillian in origin, we must return to the issues surrounding the lack of absolute dating of the remains from Verteba as discussed by Lillie et al. (2015; 2017; 2020), and whilst Madden et al. (2018, p. 901) have previously stated the following: «*Lillie et al. (2017) have suggested dating and isotopic testing for all remains at the cave to ensure their provenance, while this would improve our understanding of the use of the cave and the Tripolie (Trypillia) culture it would also require destruction of what is a unique sample. This population is a non-renewable resource informing us of the past, we must be careful to balance potential knowledge gained with current technology against preservation of the remains for the future (Makarewicz and Sealy, 2015)*».

This is a somewhat trite statement which belies the fact that the approaches adopted by these researchers at Verteba have failed to adequately demonstrate that the remains being studied are contemporary, and as Ledogar et al. (2019) clearly demonstrate, Mesolithic through to modern cultural material and human remains are in evidence at this location. In actual fact, and apparently *contra* Madden et al. (2018, p. 901), Ledogar et al. (2019, p. 141) state that understanding the chronology of Verteba cave is *integral* to further interpretations of the material evidence from Verteba (our emphasis). The simple fact is that all of the studies that have been produced that group together undated material from secondary contexts are fundamentally and methodologically flawed, and these studies have simply failed to meet the basic requirements of rigour in scientific approach that should be anticipated.

Logic and good science dictates that when the available evidence clearly indicates that stratigraphical integrity cannot be assured and that co-mingling of sequences has been clearly demonstrated (as outlined in detail below), treating the material from Verteba as an homogenous collection of Trypillia individuals for the purposes of producing a seemingly numerically significant/satisfactory dataset is unjustifiable, at best. The fact that the studies prior to Ledogar et al. (2019) perpetuate these unsound assertions is perhaps made more problematic given that a number of other studies (e. g. Lillie et al. 2015; 2017) emphasised that, in light of the evidence from these studies and those of Nikitin (2011; Nikitin et al. 2010; 2017) absolute dating is essential to ensure that the conclusions of previous studies (e. g. Karsten et al. 2014; 2015a; 2015b) into the palaeopathological markers in evidence are accurate, and that all of the individuals used in these studies are, in fact, Trypillian in date.

Further issues arise in the reporting of the material from Verteba Cave with the observation that in their 2019 study Ledogar et al. (2019, p. 151) state that «*Probability distributions for the ^{14}C dates suggest that there may have been either two periods of occupation, or two discrete events resulting in deposits during the Eneolithic*» (fig. 4). As such, with this basic observation in place, it is clear that the grouping and treating of the Verteba material as an homogenous assemblage immediately fails to account for the fact that the pathologies in evidence actually represent at least two phases of deposition.

However, of even greater concern is the fact that Lillie et al. (2017, p. 313) had *previously* stated that their «*Figure 4 highlights the fact that the calibrated dates separate out into what appears to be three discrete phases of activity, an observation that would be consistent with the evidence from the palaeopathology*» (evidence for healed trauma suggesting that low levels of repeated interpersonal violence are attested at Verteba; fig. 5; 6). Of note here is the fact that no mention is made of the previous studies undertaken by Lillie and co-workers (2015; 2017) by Ledogar et al. (2019), who instead chose to focus on the stable isotope work by Lillie and co-workers, as this does not undermine the premise of their 2019 paper. In addition the AMS dates in Lillie et al. (2015; 2017) also extend the period of use at Verteba, back to pre 3900 cal BC, thus reinforcing the work of Nikitin et al. (2010). Importantly, as the Trypillia material is co-mingled with material of both earlier and later date, and there are at least two, and possibly three depositional events at Verteba during the Trypillia phases, it is an established fact that stratigraphic integrity simply cannot (and should not) be assumed for the material culture and human remains from Verteba.

As noted by Lillie et al. (2020), a total of 33 conventional dates from the Kiev radiocarbon facility, were reported in Nikitin et al. (2010), 14 of which were made on human remains (bone collagen) from the cave site. These dates primarily spanned the periods ca. 3600—2500 cal BC (Trypillia CI—CII), but large errors, e. g. Ki14308 at 4910 ± 400 BP (rib fragment), extended the range to 4652—2674 cal BC. The combined dates on pottery and human bone did extend the use of the cave back into the period of activity of the Shypynetska culture grouping of Trypillia, who used the cave ca. 3745—3550 cal BC (i. e. primarily into Trypillia stage BII). Fundamentally, the work of Nikitin et al. (2010) and Lillie et al. (2017) has clearly demonstrated that the earlier dates for Trypillia activity equate to stage BII of Trypillia and that subsequent activity extends the periods of cave use into stage CI and CII of this culture. Lillie et al. (2020) note that in addition to refining the earlier work of Karsten and co-workers this is also clearly *contra* Kadrow and Pokutta (2016, p. 3) who state that «*the oldest traces of human activity at the Verteba Cave come from the late CI phase and are associated with the Shipentsy group, living near the Badrazhy group on the central Dniester Plateau*». Importantly, Nikitin et al. (2010, p. 15) also noted that the use of the cave was not continuous, as attested to by sterile horizons between cultural layers, and that use by the

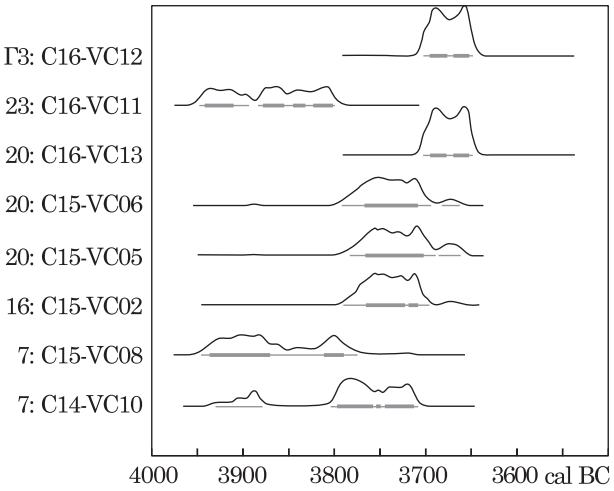

Fig. 4. Probability distributions for the calibrated dates for the eight samples from Verteba Cave that are associated with the Eneolithic (after Ledogar et al. 2019)

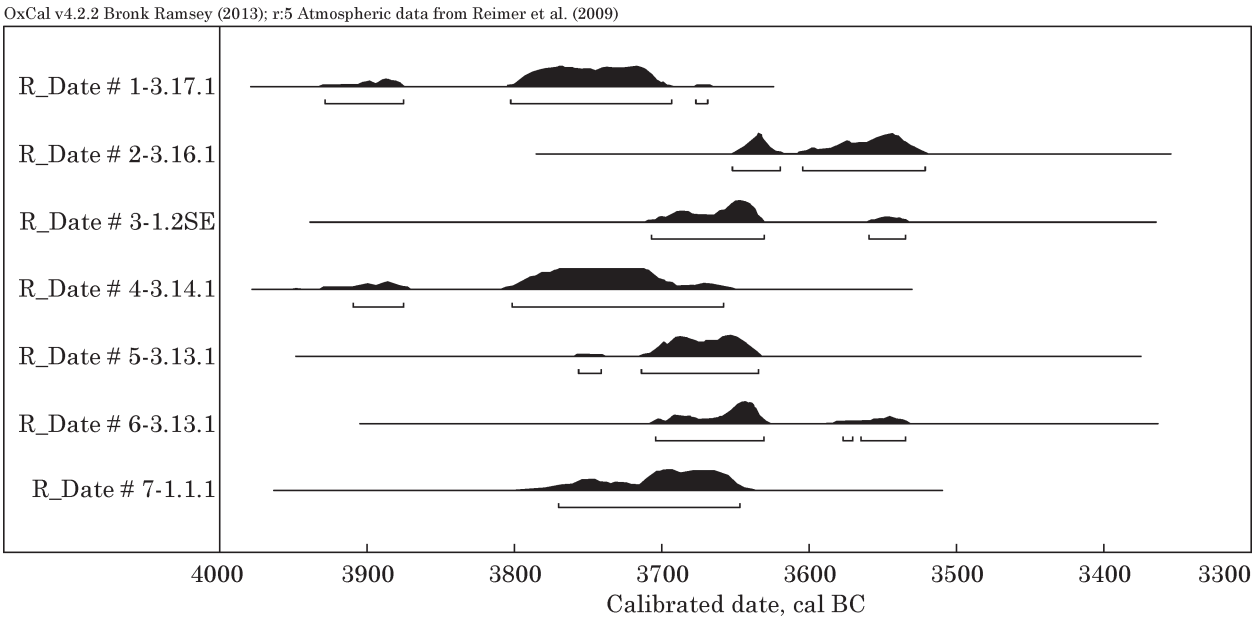

Fig. 5. AMS distribution plots for the individuals analysed by Lillie et al. (2015; 2017)

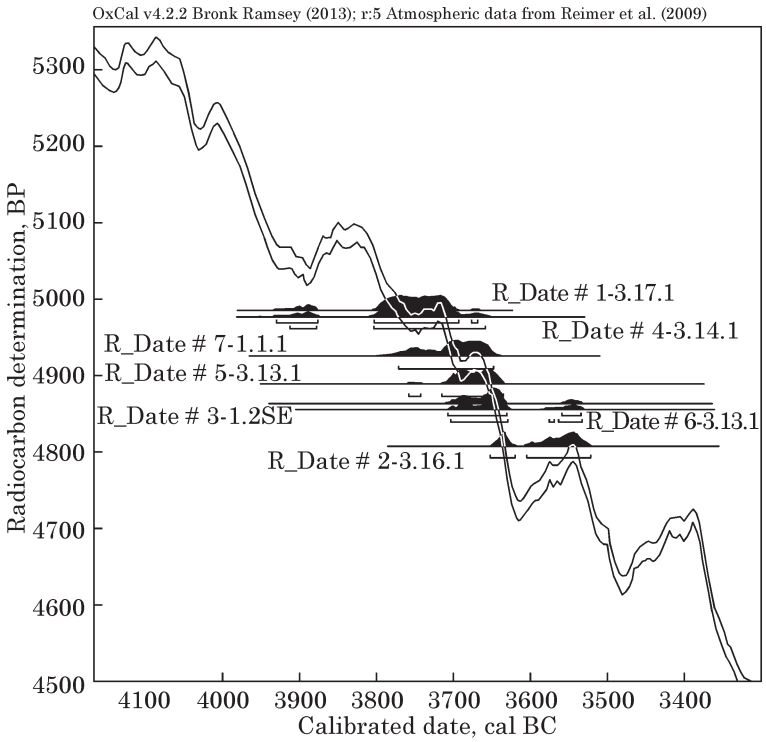

Fig. 6. Calibrated dates plotted on the radiocarbon curve — note that the location of the dates would indicate at least two or three discrete phases of deposition for these skulls (from Lillie et al. 2017)

Koshylovetska and Kasperivska groups occurred between ca. 3550—2747 cal BC.

In addition to the evidence from the radiocarbon dating at Verteba, DNA analysis undertaken by Nikitin and co-workers (e. g. Nikitin et al. 2017) has shown that the individual's analysed exhibit a typical Neolithic farmer package of mitochondrial DNA (mtDNA), with lineages traced to Anatolian farmers and Neolithic farming groups of central Europe. At the level of mtDNA haplogroup frequencies the TC population from Verteba demonstrates a close genetic relationship with population groups of the Funnel Beaker / *Trichterbecker* cultural complex from central and northern Europe (ca. 3950 ± 2500 BCE). Furthermore, two specimens belong to haplogroup U8b1 at Verteba, and these individuals can be viewed as a connection of Trypillia Culture (TC) groups with the Upper Palaeolithic populations of Europe.

The DNA analysis obviously provides important insights into the genetic origins of the Trypillia groups that used Verteba, but, importantly, an additional issue is highlighted by Nikitin's work. This relates to the suggestion that the dating and stable isotope values obtained by Ledogar et al. (2019) on a 2nd and 4th metacarpal, are from discrete individuals, an observation that is subject to question. DNA analysis by Nikitin (pers comm. 16/11/2019) has already shown that there are two metacarpals (left and right hand) excavated in May 2008 which appear, genetically, to be from the same individual. Importantly for the current discussion is the observation that one of the metacarpals was found near the surface (alluvial deposit, level 1) in the SE corner of quadrant 1 at Verteba, whilst the other was found at level 3 (within or on top of the clay matrix of the cave floor) in the NW corner. As both elements appear (genetically) to belong to the same person, the obvious conclusion must be that there is some considerable mixing between levels. Given the comingled, secondary depositional, context of the material at Verteba, caution is clearly warranted when analyzing material that cannot be shown to be from discrete individuals.

Thus, the observation that the dating and stable isotope values obtained on a 2nd and 4th metacarpal, are from discrete individuals at Verteba Cave (Ledogar et al. 2019, p. 148, table 2, fig. 3) should be queried (see table 1), especially given the close correspondence of the isotope values from these «individuals» ($\delta^{13}C$ of –19.8 ‰ and 19.8 ‰ and $\delta^{15}N$ of 9.8 ‰ and 9.9 ‰ respectively), and the identical AMS dates obtained.

Importantly, Ledogar et al. (2019, p. 152) state that «*The ^{14}C ages for bone samples from site 20, 4955 ± 25 BP (CC167135), 4965 ± 25 BP (CC167136), and 4900 ± 20 BP (CC169195), were compared and are not statistically different ($T = 0.78$, $\chi 2 = 5.99$ at $\alpha = 0.05$; $df = 2$) suggesting that the strata from these deposits are contemporaneous*». The problem appears to be that there is an identical date being reported from a different context. However, the subsequent statement by these authors (2019, p. 152) that CC169195 is in fact from site 20 and not location Г3 is problematic, and perhaps highlights some confusion in the reporting of these finds (which can happen obviously). As noted above, the isotope data and AMS dates would strongly suggest that these elements are from the same individual. Consequently, and given the lack of stratigraphic integrity at Verte-

Table 1. Identical AMS dates for elements from differing locations at Verteba Cave (after Ledogar et al. 2019)

Site	L/F	Lab #	Sample #	Taxon	Element	Age	Fraction Modern	^{14}C, BP	2σ date, cal BC
20	L2	CC169199	C15-VC13	*Homo sapiens*	4th metacarpal	A	0.54	4900 ± 20	3704—3648
Г3	L3	CC169195	C16-VC12	*Homo sapiens*	2nd metacarpal	A	0.54	4900 ± 20	3704—3648

Abbreviations, here and in table 4: L — level, F — feature, Ob — overburden, Sf — surface, A — adult, S — subadult.

Table 2. Strontium, oxygen and carbon isotopic composition of tooth enamel of three individuals from Verteba Cave (after Madden et al. 2018)

Sample	Element	Age, years	Tooth formation, crown complete, years	Sex	87Sr/86Sr	δ^{13}CvPDB, ‰	δ^{18}OvSMOW, ‰
EA14	3rd left maxillary molar	17—25	12—16	Male	0.70975	11.8	23.8
EA15	Canine	25—35	6—7	Male	0.70931	11.9	23.4
EA16	Left lateral maxillary incisor	25—35	4—5	Male	0.70966	11.5	23.7

Table 3. Sr, δ^{13}C and δ^{18}O results from human and pig samples at Verteba (after Lillie et al. 2017)

Species	Individual	Sample ID	Element	Sex	^{87}Sr/^{86}Sr	δ^{13}C	δ^{18}O
Human	7	V1.1.1	Max right M2	M	0.709660	13.12	5.80
Human	3	V3.18.1 (1.2)	Max left P3	F	0.709741	12.86	6.98
Human	4	V3.14.1	Max right P4	M	0.709616	11.99	6.83
Human	6	V3.15.1	Max Right M1	M	0.709692	12.86	6.48
Human	2	V3.16.1	Max right P3	M	0.709312	12.64	6.31
Human	1	V3.17.1	Max Left M1	M	0.709842	12.30	6.39
Human	8	A22	Incisor	I	0.709344	12.17	5.83
Human	9	M5	Mand right PM2	M	0.709475	9.12	5.94
Pig-F2	—	F2.6.2	Incisor	—	0.709100	—	—
Pig	—	F2.6.4	Mand right PM2	—	0.709700	—	—

Text Highlighted in Grey are samples that have identical 87Sr/86Sr ratios to samples EA16 and EA15 in the Madden et al. (2018) study: discussed in the text

Table 4. Identical AMS dates for elements from differing locations at Verteba Cave (after Ledogar et al. 2019)

Site	L/F	Lab #	Sample #	Taxon	Element	Age	Fraction Modern	^{14}C BP	2σ date	cal BC/AD
Г3	Sf.	CC-167139	C15-VC09	*Homo sapiens*	Parietal	A	0.85	1315 ± 25	656—780, 76 %; 741—766, 24 %	cal AD
Г3	L.1	CC-169196	C16-VC17	*Canis familiaris*	Metapodial	A	0.73	2505 ± 20	778—730, 22 %; 692—659, 17 %; 651—543, 61 %	cal BC

ba, a note of caution is warranted both in terms of methodological approaches that assume that all elements are from discrete individuals (a clearly untenable assumption), and where near identical data is generated the possibility that the same individual has been analyzed must surely be taken into account (a point that is touched upon further below).

As the evidence indicates, the remains at Verteba are secondary deposits, as such, the finds of smaller elements from the same individual suggests that the remains were relocated to Verteba prior to full disarticulation occurring at the primary point of interment / processing. This actually adds another interesting new aspect to the rituals in evidence at Verteba, and would corroborate the observations by Lillie et al. (2015; 2017) that the processing and inclusion of the remains into the cave deposits probably occurred relatively soon after the death of the individual.

With the above observations in mind it is obviously equally fictitious to assert that all of the

trauma in evidence at Verteba can be wholly assigned to a single stage of the Trypillia culture, as the available dating contradicts this, and equally, the lack of absolute dating of comingled / mixed deposits precludes such an assertion. It is apparent that the failure by Karsten and co-workers to date every sample (prior to the Ledogar et al. 2019 paper) suggests that there was a working assumption that the remains were Trypillian in age and as such, contemporary, but this is disproven. Additionally, there is a knock-on effect to all previous studies by these authors in that the grouping of the material from Verteba, and the implied contemporaneity, is at best an error of judgement, and at worst misleading. Similarly, suggesting that the available evidence attests to a CII age for the trauma in evidence is also somewhat economical with the facts, in that the dating by Nikitin (2011; Nikitin et al. 2010, and subsequently Lillie et al. 2015; 2017) had already shown / has shown that the material that equates to Trypillia is also dated to stages BII and CI of this culture (and possibly slightly earlier), thus establishing the fact that inter-personal violence occurs before the decline of Trypillia. This fact is actually far more interesting in research terms, as the available evidence indicates that low level endemic violence may characterise this farming culture across the main stages of its evolution, an observation that was not possible prior to the discovery of Verteba Cave, as the skeletal record for Trypillia is lacking in general, and very poor for the earlier stages of this culture.

Further irregularities are highlighted between the studies of Lillie et al. 2017 and Madden et al. 2018 in the reporting of strontium isotopes from Verteba. In their 2018 study Madden et al. (2018, p. 899) present the data in table 2 showing the strontium, oxygen and carbon isotope results from three individuals at Verteba.

Previously Lillie et al. (2017, p. 316) produced the results in table 3 for 8 human for 8 human and 2 pig samples from Verteba Cave.

Whilst the $\delta^{13}C$ and $\delta^{18}O$ ratios differ for two of the individuals analysed by Madden et al. (2018) it is intriguing to note the identical $^{87}Sr/^{86}Sr$ ratios between individual EA15 in the Madden et al. (2018) study and individual 2 in the Lillie et al. (2017) study, and the identical ratio for individual EA16 when compared to individual 7 in the Lillie et al. (2017) study (table 3: highlighted text). Whilst the $\delta^{13}C$ and $\delta^{18}O$ ratios are not comparable between these two studies, it might be worthwhile identifying whether the individuals with identical strontium values are in fact the same individuals, as given the finite nature of the resource, it is clear that different research teams need to work in synergy in order to reduce replication of analyses and thus propagate a reduction in the available resource. Of course, the fact that two individuals have produced identical Sr ratios is also somewhat unusual in itself.

5. Additional Observations. Ledogar et al. (2019, p. 149) observe that at Verteba «*Nitrogen values for two of the humans, two dogs, and one pig are at the same trophic level (9.0—10.5 ‰) as the freshwater species, while the other humans, pig, dog, and chicken (2.7—8.4 ‰) fall below the trophic level of the freshwater species*». The dating, alongside the nitrogen diet isotope values of 2.7 ‰ and 2.9 ‰ for human and dog remains from Verteba suggest that the Г3 site represents a mixed location with dates of the dog across three periods between 778—543 cal BC and the human placed across two periods between 656—780 cal AD (Iron Age and Scythian; table 4).

Whilst at face value the 2.7 ‰ and 2.9 ‰ nitrogen isotope values for the Iron Age dog and Scythian human appear to be reliable results, the fact that Ledogar et al. (2019) note that they are inconsistent with the data from Murphy et al. (2013), and in fact are inconsistent with all other studies undertaken on the remains from Ukraine to date, is potentially cause for concern.

It is clear that the application of a technique such as ZooMS (Zooarchaeology by Mass Spectrometry) should be considered to verify the identification of these samples. The isotope values are in fact well below all those of previous studies and also generally well below those in Ledogar et al. (2019). As such, stating that they suggest a «strongly herbivorous diet» (2019, p. 154) needs to be tested as these values do not reflect trophic enrichment (which would be expected) or the nature of the data that has been generated up to this point. In general, whilst the majority of the data at Verteba is consistent with the ratios that would be expected for humans consuming terrestrial diets wherein C_3 resources are being consumed, and the data are consistent with the levels identified by Budd and Lillie (2020) for the Mesolithic through to Eneolithic periods further east in the Dnieper Basin, that are associated with terrestrial diets, the values of 2.7 ‰ and 2.9 ‰ need to be investigated further given their anomalous nature in relation to the available data from Ukraine as a whole.

One further observation is that Ledogar et al. (2019, p. 153) state that «*Populations in Mesolithic Ukraine have been considered hunter-fisher-gatherers who relied heavily on animal protein; however, the isotopic data from individual CC167136 from Verteba Cave suggests that he or she consumed much more plant protein. While the data from this study is only the diet of one individual, it does introduce the possibility that diet was quite variable across the region at this period*». Lillie et al. (2009; 2010; Lillie 1998 and a number of other papers by these authors) had actually *already stressed* that Mesolithic diets did not rely heavily on animal protein, and they had also already noted the fact that variability in diet was occurring, and in actuality the data continues to highlight this (Budd, Lillie 2020). The reader is

directed towards Lillie et al. (2020), Lillie (2020) and Budd and Lillie (2020) for a detailed critique of the Ukrainian evidence.

6. Discussion. The identification of an emphasis on aquatic resources from the Epipalaeolithic period onwards in the Dnieper region is significant for Ukraine as it is generally assumed that broad-based resource procurement strategies are more characteristic of later, post-glacial or Mesolithic groups (Dolukhanov 2000, p. 78). Importantly, as noted by Lillie (2003a), it also suggests that the preoccupation with the exploitation of large game animals, that characterises discussions of prehistoric subsistence strategies in Ukraine (Balakin, Nuzhinyi 1995; O'Connell et al. 2000), fails to account for the reality, especially given the considerable evidence for the exploitation of aquatic resources; resources which clearly formed an essential element of Epipalaeolithic through to Eneolithic diets across the early to mid-Holocene. It is also likely that fish-based proteins periodically increased in significance across the Epipalaeolithic to Eneolithic periods for various socio-economic, environmental and even ritualised reasons. To reiterate however, it should be remembered that the designation of «Neolithic» for Ukraine does not necessarily equate to the «traditional» observation of an associated shift towards the exploitation of domesticated plants and animals, and as such continuity in subsistence practices across the early to mid-Holocene is not atypical for many regions of Eastern Europe.

The fact is that fish, and freshwater resources, are an important dietary staple from the Epipalaeolithic period onwards, and it would be fictitious to suggest that the exploitation of these resources represents the exploitation of a «starvation food» that is only relied upon during periods of resource stress. Amongst the fantasies that are highlighted in dietary studies is the idea that meat consumption is the «be all and end all» of the subsistence spectrum during the earlier Holocene. Furthermore, it appears that we see diversification in subsistence strategies between the Epipalaeolithic and later Mesolithic periods as the data suggest that a broader dietary spectrum was being exploited in the latter period as plant and animal resources expand and diversify (Budd, Lillie 2020). The isotope data also demonstrate that as early as ca. 7000—6600 cal BC there is evidence to suggest that certain individuals, in this case at the cemetery of Marievka, were consuming diets that were predominantly based on the consumption of terrestrial as opposed to freshwater resources (ibid. 2020). Throughout the Neolithic period the data again indicate that a heavy reliance is placed upon the exploitation of freshwater resources, especially at the sites of Yasinovatka, Nikolskoye and Dereivka I. At Yasinovatka, Vasilyevka V, and Dereivka I we again have individuals who were consuming terrestrial as opposed to aquatic dominated diets. By the Eneolithic period diversification is occurring. The isotope analysis at Igren VIII indicates a heavy reliance on freshwater resources, but at Molukhov Bugor the data indicate that more varied diets were being consumed, albeit with freshwater resources still forming an integral element of subsistence strategies. The main point of departure, as might be anticipated, is the evidence from Verteba Cave in western Ukraine, where the diet isotope data supports the exploitation of terrestrial dietary pathways for the (presumed) Trypillia farmer groups who interred their dead in secondary contexts at this location.

As has been emphasised elsewhere (Lillie et al. 2009), the heavy reliance on freshwater resources across the Epipalaeolithic through to Eneolithic periods in and around the Dnieper river system in Ukraine is resulting in a radiocarbon freshwater reservoir effect (FRE) that is impacting on the dating of the individuals interred in the DR M-t cemeteries of Ukraine. The discussion above has highlighted the fact that there is no simple correction factor that can be applied at the whole cemetery level due to the variations in $\delta^{15}N$ values that are in evidence. However, the fact that there are individuals at a number of cemeteries who consumed diets that were dominated by terrestrial resources, and who exhibit values for $\delta^{15}N$ across the range of ca. 9—11 ‰, does offer some potential for future studies aimed at refining the FRE correction factors at certain locations.

Finally, the discussion throughout this paper has sought to highlight areas where research agenda's overlap, and where the research itself is occasionally perhaps lacking somewhat in methodological and scientific rigour. In this context the research undertaken at Verteba Cave has proven fruitful in terms of a critique of methods and the dissemination of results. Whilst this overview is envisioned as an appraisal of the state of play up to this point, it is not intended to be critical *per se*, as there are many pitfalls in the development of new and innovative research agenda's. This is especially so in regions such as Ukraine, where the history of research makes it difficult to gain a rapid overview of cultural developments, and where the application of scientific methodologies such as AMS dating and isotope analyses are still relatively new in studies of past human groups. The costs involved in the application of these techniques can be prohibitive, and it is clear from the studies at sites like Verteba Cave in western Ukraine, that the work of different research teams can intersect, and that this can on occasion lead to inconsistencies and overlaps in the reporting of research findings. Undoubtedly concerted research efforts aimed at ensuring synergy in approach and securing funding for long-term studies must form an integral aspect of future research in Ukraine.

Conclusions. At present the majority of the cemeteries studied from the Dnieper Basin ex-

hibit either long periods of interment, or multiple phases of use, or both, this is the case for many DD/M-t cemeteries, and is also true for Verteba Cave in western Ukraine. Verteba Cave itself is unique in the myriad ritual activities that are attested, and in offering insights into the Trypillia culture that would have been impossible to disentangle without such a location. Of some significance is the observation that low levels of endemic inter-personal violence may well have characterised this population across stages BII to CII of its existence, and of course it is conceivable that such activities may have characterised the Trypillia culture in general.

The data has shown that in the Dnieper region the exploitation of freshwater resources is occurring from the Epipalaeolithic through to Eneolithic periods, and whilst there is some variability in evidence, prehistoric diets were not simply focussed on the exploitation of large game animals. Freshwater resources were stable resources in a changing environment and it is likely that all of the resources of the riparian zone were being exploited across the Epipalaeolithic through to Eneolithic periods and beyond. Logically we now need to undertake full cemetery analyses for all of the periods that have been studied to date, and to extend the analyses into the later prehistoric periods to try to elucidate the nature of the adoption of domesticated resources by subsequent culture groups, whilst also expanding the analyses further, beyond the areas that are currently being studied.

It is apparent that concerted collaborative efforts are needed to ensure that the study of prehistoric populations are systematic, integrated and targeted to ensure that realistic interpretations and conclusions are being generated from studies in the territory of Ukraine. It is also readily apparent that replication of data is wasteful in terms of research time and resources, and given that Madden et al. (2018, p. 901) state that Verteba is a «unique» and a «non-renewable resource» the potential analysis of the same individuals as identified above would reinforce the need for dialogue and synergy in approaches to such data. Similarly, the avoidance of misrepresentation or misuse of data from previous studies, which undermines the discipline and the peer review process somewhat, and weakens the value of the scientific research that has been undertaken over the past three decades (particularly so in the case of dating and isotope studies), is fundamental if the research being produced is to remain valid, authorised and significant.

Unfortunately, the fact is that despite our studies since 1992—1993, there is still a lot of analysis that needs to be undertaken if we are to adequately characterise the socio-cultural and economic development of the prehistoric populations of Ukraine, not least because the majority of our research has focussed on the populations in and around the Dnieper river system due to the exceptional preservation of human skeletal remains in cemeteries from the earliest Holocene through to ca. 3500 cal BC (and beyond) in this region. Throughout our research program a lack of resources has inhibited the degree to which dating and dietary isotope studies have been able to be applied. Ukraine has been shown to be exceptional in terms of its prehistoric cultural developments, the existence of cemeteries from as early as ca. 10,200 cal BC and their use across all periods of prehistory, the fact that the genetic data indicates that the Yamnaya culture is pivotal in terms of the origins of the Indo-Europeans, and that it is likely that earlier Sredni-Stog culture groups may well be central to these developments (e. g. Mathieson et al. 2018). Future research agendas now need to expand upon the foundations that have been established and undertake whole cemetery multi-disciplinary analyses in order to further enhance our understanding of socio-economic and societal developments during the early to mid-Holocene in Ukraine.

Acknowledgements. We would particularly like to thank Professor, Dr. Hab. Dmytro Telegin (to whom this paper is dedicated) and Dr. Inna Potekhina, as, without their help, guidance, collaborative spirit, inspiration, and advice the early research would have been far more difficult and onerous. We would also like to thank Alexei Nikitin for discussions around the DNA analyses, and for advice and opinions in relation to our thoughts regarding Verteba cave. Also, Mykhailo P. Sokohatskyi was kind enough to invite MCL to visit Verteba in 2011, with Dr. Inna Potekhina, and Prof. Aleksandr Potekhin drove us from Kiev to Verteba, no easy undertaking given the road conditions away from the major urban centers.

Professor Lillie would also like to make mention of two colleagues who are also no longer with us, but who both in their own ways helped him throughout the earlier years of his research — firstly Professor Timofeev (St. Petersburg) who helped with access to the collections housed in St. Petersburg and with an extended visit during the early part of the research agenda, and secondly Professor Dolukhanov, who was always helpful in offering advice and access to papers across a significant part of the research. Pivotal, in terms of Lillie's academic development was, of course, his PhD supervisor the late Professor Marek Zvelebil, one of the more influential thinkers in earlier Prehistoric studies. They are all missed.

Funding. A NERC-AHRC National Radiocarbon Facility (NRCF) grant (to MCL) provided funding for the AMS Dating presented in the Lillie et al. 2015; 2017 papers (Project — No. NF/2011/2/18). In addition, WAERC (Wetland Archaeology & Environments Research Centre) at the University of Hull (now based at Umeå University in Sweden) funded a considerable amount of the dating and isotope work that has been undertaken since 1991—1992.

REFERENCES

Ambrose, S. H. 1990. Preparation and characterization of bone and tooth collagen for isotopic analysis. *Journal of Archaeological Science*, 17, p. 431-451.

Ambrose, S. H., Norr, L. 1993. Experimental evidence for the relationship of the carbon isotope ratios of whole diet and dietary protein to those of bone collagen and carbonate. In: Lambert, J. B., Grupe, G. (eds.). *Prehistoric Human Bone: Archaeology at the Molecular Level*. New York: Springer, p. 1-37.

Ascough, P., Cook, G., Dugmore, A. 2005. Methodological approaches to determining the marine radiocarbon reservoir effect. *Progess in Physical Geography*, 29, 4, p. 532-547.

Balakin, S., Nuzhinyi, D. 1995. The origins of graveyards: the influence of landscape elements on social and ideological changes in prehistoric communities. *Préhistoire Européenne*, 7, p. 191-202.

Brock, F., Higham, T., Ramsey, C. B. 2010. Pre-screening techniques for identification of samples suitable for radiocarbon dating of poorly preserved bones. *Journal of Archaeological Science*, 37, p. 855-865.

Bronk Ramsey, C., Schulting, R. J., Goriunova, O. I., Bazaliiskii, V. I., Weber, A. W. 2014. Analyzing radiocarbon reservoir offsets through stable nitrogen isotopes and Bayesian modeling: a case study using paired human and faunal remains from the Cis-Baikal region, Siberia. *Radiocarbon*, 56, 2, p. 1-11.

Buckley, M., Collins, M., Thomas-Oates, J., Wilson, J. C. 2009. Species identification by analysis of bone collagen using matrix-assisted laser desorption/ionisation time-of-flight mass spectrometry. *Rapid Communications in Mass Spectrometry*, 23, p. 3843-3854.

Budd, C. 2015. *Neolithic Anatolia and Central Europe: disentangling environmental impacts from diet isotope studies*. Doctoral dissertation. University of Oxford.

Budd, C., Lillie, M. C. 2020. The prehistoric populations of Ukraine: stable isotope studies of fisher-hunter-forager and pastoralist-incipient farmer dietary pathways. In: Lillie, M. C., Potekhina, I. D. (eds.). *Prehistoric Ukraine: From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 283-307.

Budd, C. E., Lillie, M. C., Potekhina, I. D. 2020 Continuation of fishing subsistence in the Ukrainian Neolithic: diet isotope studies at Yasinovatka, Dnieper Rapids. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, 2, article id. 64.

Ciuk, K. (ed.). 2008. *Mysteries of Ancient Ukraine: the remarkable Trypilian Culture 5400—2700 BC*. Canada: Royal Ontario Museum.

DeNiro, M. J. 1985. Post-mortem preservation and alteration of *in vivo* bone collagen isotope ratios in relation to paleodietary reconstruction. *Nature*, 317, p. 806-809.

DeNiro, M. J., Epstein, S. 1978. Influence of diet on the distribution of carbon isotopes in animals. *Geochimica Cosmochimica Acta*, 42, p. 495-506.

Dolukhanov, P. 1979. *Ecology and economy in Neolithic eastern Europe*. London: Duckworth.

Dolukhanov, P. M. 2000. Alternative revolutions: hunter-gatherers, farmers and stock-breeders in NorthWestern Pontic area. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine. M. (eds.). *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*. McDonald Institute Monographs. Cambridge, p. 13-24.

Dolukhanov, P. M., Khotinskiy, N. A. 1984. Human cultures and the natural environments in the USSR during the Mesolithic and Neolithic. In: Vilechko, A. A. (ed.). *Late Quaternary Environments of the Soviet Union*. Minneapolis: University of Minnesota, p. 319-327.

Gimbutas, M. 1956. *The Prehistory of Eastern Europe.* I: Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area. ASPR Bulletin, 20. Cambridge.

Hedges, R. E., Reynard, L. M., 2007. Nitrogen isotopes and the trophic level of humans in archaeology. *Journal of Archaeological Science*, 34, 8, p. 1240-1251.

Henderson, R. C., 2015. *Early life histories: a study of past childhood diet and health using stable isotopes and enamel hypoplasia*. PhD Thesis. Oxford University.

Jacobs, K. 1993. Human Postcranial Variation in the Ukrainian Mesolithic-Neolithic. *Current Anthropology*, 34, p. 417-430.

Jacobs, K., 1994. Human Dento-Gnathic Metric Variation in Meolithic / Neolithic Ukraine: Possible Evidence of Demic Diffusion in the Dnieper Rapids Region. *American Journal of Physical Anthropology*, 95, p. 1-26.

Kadrow, S., Pokutta, D. A., 2016. The Verteba Cave: a subterranean sanctuary of the Cucuteni-Trypillia Culture in western Ukraine. *Journal of Neolithic Archaeology*, 18, p. 1-21.

Karsten, J. K., Heins, S. E., Madden, G. D., Sokhatsky, M. P. 2014. The biological implications of the transition to agriculture in Ukraine: a study of enamel hypoplasias. *International Journal of Dental Anthropology*, 27, 1—2, p. 16-25.

Karsten, Dzh., Sokhatskiy, M. P., Kheyns, S. G., Medden, G. D. 2015a. Bioarkheologicheskiy analiz antropologicheskogo materiala iz peshchery Verteba. *Stratum plus*, 2, p. 121-144.

Karsten, J. K., Heins, S. E., Madden, G. D., Sokhatskyi, M. P. 2015b. Dental Health and the transition to agriculture in prehistoric Ukraine: a study of dental caries. *European Journal of Archaeology*, 18, 4, p. 562-579.

Kotova, N. 2018. Revisiting the Neolithic chronology of the Dnieper Steppe region with consideration of a Reservoir Effect for Human Skeletal Material. *Sprawozdania Archeologiczne*, 70, p. 47-66.

Kozlowski, S. K. 1989. A Survey of Early Holocene Cultures of the Western Part of the Russian Plain. In: Bonsall, C. (ed.). *The Mesolithic in Europe*. Edinburgh: J. Donald, p. 424-441.

Krueger, H. W., Sullivan, C. H. 1984. Models for carbon isotope fractionation between diet and bone. In: Turnland, J. R., Johnson, P. E. (eds.). *Stable Isotopes in Nutrition*. Washington DC: American Chemical Society Symposium Series, 258, p. 205-220.

Kruts, V. 2012. The Latest Stage of Development of the Tripolye Culture. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 230-253.

Ledogar, S. H., Karsten, J. K., Madden, G. D., Schmidt, R., Sokhatsky, M. P., Feranec, R. S. 2019. New AMS dates for Verteba Cave and stable isotope evidence of human diet in the Holocene forest-steppe Ukraine. *Radiocarbon*, 61, 1, p. 141-158.

Lillie, M. C. 1996. Mesolithic and Neolithic populations of Ukraine: indications of diet from dental pathology. *Current Anthropology*, 37, 1, p. 135-142.

Lillie. M. C. 1997. Women and Children in Prehistory: Resource Sharing and Social Stratification at the Mesolithic-Neolithic Transition in Ukraine. In: Moore, J., Scott, E. (eds.). *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*. London: Leicester University, p. 213-228.

Lillie, M. C. 1998a. *The Dnieper Rapids region of Ukraine: a consideration of chronology, dental pathology and diet at the Mesolithic—Neolithic transition*. PhD Thesis. Sheffield University.

Lillie, M. C. 1998b. Cranial surgery dates back to Mesolithic. *Nature*, 391, p. 854.

Lillie, M. C. 1998c. The Mesolithic—Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids region. *Antiquity*, 72, p. 184-188.

Lillie, M. C. 2003a. Tasting the Forbidden Fruit: gender based dietary differences among prehistoric hunter-gatherers of Eastern Europe? *Before Farming*, 2, 3, p. 1-16.

Lillie, M. C. 2003b. The Fruit and Nut Case: hunter-gatherer subsistence and egalitarianism in the riparian zone. In: Bevan, L., Moore, J. (eds.). *Peopling the Mesolithic in a Northern Environment*. British Archaeological Reports, International Series, 1157. Oxford: BAR Publishing, p. 59-68.

Lillie, M. C. 2020. Palaeopathology of the Prehistoric Populations of Ukraine. In: Lillie, M. C., Potekhina, I. D. (eds.). *Prehistoric Ukraine: From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 235-281.

Lillie, M. C., Richards, M. P. 2000. Stable Isotope Analysis and Dental Evidence of Diet at the Mesolithic-Neolithic Transition in Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 27, p. 965-972.

Lillie, M. C., Jacobs, K. 2006. Stable isotope analysis of fourteen individuals from the Mesolithic cemetery of Vasilyevka II, Dnieper Rapids region, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 33, p. 880-886.

Lillie, M. C., Budd, C. 2011. The Mesolithic-Neolithic Transition in Eastern Europe: Integrating Stable Isotope Studies of Diet with Palaeopathology to Identify Subsistence Strategies and Economy. In: Pinhasi, R., Stock, J. T. (eds.). *Human Bioarchaeology of the Transition to Agriculture.* Chichester: John Wiley & sons, p. 43-62.

Lillie, M. C., Richards, M. P., Jacobs, K. 2003. Stable Isotope Analysis of Twenty-one Individuals from the Epipalaeolithic Cemetery of Vasilyevka III, Dnieper Rapids region, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 30, p. 743-752.

Lillie, M. C, Budd, C. E., Potekhina, I. D. 2011. Stable isotope analysis of prehistoric populations from the cemeteries of the Middle and Lower Dnieper Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 38, 1, p. 57-68.

Lillie, M. C., Budd, C. E., Potekhina, I. D., Hedges, R. E. M. 2009. The Radiocarbon Reservoir Effect: New Evidence from the Cemeteries of the Middle and Lower Dnieper Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 36, 2, p. 256-264.

Lillie, M. C., Henderson, R., Budd, C. E., Potekhina, I. D. 2016. Factors influencing the radiocarbon dating of human skeletal remains from the Dnieper river system: Archaeological and stable isotope evidence of diet from the Epipalaeolithic to Eneolithic periods. *Radiocarbon*, 58, 4, p. 741-753.

Lillie, M. C., Budd, C. E., Potekhina, I. D. 2020. Radiocarbon dating of sites on the Dnieper Region and Western Ukraine. In: Lillie, M. C., Potekhina, I. D. (eds.). *Prehistoric Ukraine: From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 187-233.

Longin, R. 1971. New method of collagen extraction for radiocarbon dating. *Nature*, 230 (5291), p. 241.

Madden, G. D., Kartsen, J. K., Ledogar, S. H., Scmidt, R., Sokhatsky, M. P. 2018. Violence at Verteba Cave, Ukraine: New insights into the Late Neolithic Intergroup Conflict. *International Journal of Osteoarchaeology*, 28, p. 44-53.

Mallory, J. P. 1987. Editor's Introduction. In: Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper Basin*. British Archaeological Reports, International Series, 383. Oxford: BAR Publishing, p. v-ix.

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olalde, I., Broomandkhoshbacht, N., Candilio, F., Cheronet, O. et al. 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203.

Minagawa, M., Wada, E. 1984. Stepwise enrichment of ^{15}N along food chains: further evidence and the relation between δ^{15}N and animal age. *Geochimica et cosmochimica acta*, 48, 5, p. 1135-1140.

Motuzaitë Matuzevičiűtë, G., Telizhenko, S. 2016. The first farmers of Ukraine: an archaeobotanical investigation and AMS dating of wheat grains from the Ratniv 2 site. *Archeologia Lituana*, 17, p. 100-111.

Müldner, G., Richards, M. P. 2005. Fast or feast: reconstructing diet in later medieval England by stable isotope analysis. *Journal of Archaeological Science*, 32, 1, p. 39-48.

Nikitin, A. G. 2011. Bioarchaeological analysis of Bronze Age human remains from the Podillya Region of Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica: Natural Sciences in Archaeology*, 2, 1/201, p. 9-14.

Nikitin, A. G., Sokhatsky, P., Kovaliukh, M. M., Videiko, M. Y. 2010. Comprehensive site chronology and ancient mitochondrial DNA analysis from Verteba Cave — a Trypillian culture site of Eneolithic Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica: Natural Science in Archaeology*, 1, 1—2, p. 9-18.

Nikitin, A. G., Potekhina, I. D., Rohland, N., Mallick, S., Reich, D., Lillie, M. C. 2017. Mitochondrial DNA analysis of Eneolithic Trypillians from Ukraine reveals Neolithic farming genetic roots. *PLoS ONE*, 12, 2, e0172952.

O'Connell, T. C., Levine, M. A., Hedges, R. E. M. 2000. The importance of fish in the diet of central Eurasion peoples from the Mesolithic to the early Iron Age. In: Levine, M. A., Renfrew, A. C., Boyle, K. (eds.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse.* Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, p. 253-68.

Philippsen, B. 2013. The freshwater reservoir effect in radiocarbon dating. *Heritage Science*, 1, 1, p. 24.

Potekhina, I., Telegin, D. 1995. On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic Transition. *Current Anthropology*, 36, 5, p. 823-826.

Potekhina, I., Lillie, M. C., Budd, C. E. 2014. Analiz paleodiyety za danymy stabilnykh izotopiv u populyatsiyakh epipaleolitu—eneolitu Serednioho ta Nyzhnioho Podniproviya. *Istorychna antropolohiya ta bioarkheolohiya Ukrainy*, I, s. 5-20.

Potekhina, I. D. 2018. Pokhodzhennya trypiltsiv iz pechery Verteba u svitli kraniolohiyi i arkheohenetyky. *Mahisterium. Arkheolohichni studiyi*, 70, c. 25-33.

Richards, M. P. 1998. *Palaeodietary studies of European human populations using bone stable isotopes*. D. Phil. Thesis. University of Oxford.

Richards, M. P. 2002. A brief review of the archaeological evidence for Palaeolithic and Neolithic subsistence. *European Journal of Clinical Nutrition*, 56, p. 1270-1278.

Sayle, K. L., Hamilton, W. D., Gestsdyttir, H., Cook, G. T. 2016. Modelling Lake Mǝvatn's freshwater reservoir effect: Utilisation of the statistical program FRUITS to assist in the re-interpretation of radiocarbon dates from a cemetery at Hofstapir, north-east Iceland. *Quaternary Geochronology*, 36, p. 1-11.

Schulting, R. J., Richards, M. P. 2001. Dating women and becoming farmers: new palaeodietary and AMS evidence from the Breton Mesolithic Cemeteries of Téviec and Hoлdic. *Journal of Anthropological Archeology*, 20, p. 314-344.

Schulting, R. J., Bronk Ramsey, C., Goriunova, O. I., Bazaliiskii, V. I., Weber, A.W. 2014. Analysing radiocarbon reservoir offsets with stable isotope data: a case study using paired human and faunal remains from the Cis-Baikal region, Siberia. *Radiocarbon*, 56, 3, p. 991-1008.

Schulting, R. J., Bronk Ramsey, C., Bazaliiskii, V. I., Weber A. W. 2015. Highly variable freshwater reservoir offsets found along the Upper Lena watershed, Cis-Baikal, southern Siberia. *Radiocarbon*, 57, 4, p. 1-13.

Schwarcz, H. P., Schoeninger, M. 1991. Stable isotope analysis in human nutritional ecology. *Yearbook of Physical Anthropology*, 34, p. 283-321.

Schoeninger, M., DeNiro, M. 1984. Nitrogen and carbon isotopic composition of bone collagen from marine and terrestrial animals. *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 48, p. 625-639.

Sealy, J. C., Johnson, M., Richards, M., Nehlich, O. 2014. Comparison of two methods of extracting bone collagen for stable carbon and nitrogen isotope analysis: comparing whole bone demineralization with gelatinization and ultrafiltration. *Journal of Archaeological Science*, 47, p. 64-69.

Telegin, D. Ya. 1986. *Derievka: a settlement and cemetery of Copper Age horse keepers on the middle Dnieper*. British Archaeological Report, S287. Oxford: BAR Publishing.

Telegin, D. Ya., 1987. Neolithic cultures of the Ukraine and adjacent areas and their chronology. *Journal of World Prehistory*, 1 (3), p. 307-331.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper Basin*. British Archaeological Report, S383. Oxford: BAR Publishing.

Telegin, D. Ya., Titova, E. N. 1993. La Zone des Steppes. In: Kozlowski, J (ed.). *Atlas du Néolithique européen*. 1: L'Europe orientale. (Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 45. Liège, p. 463-494.

Telegin, D. Ya., Zaliznyak, L. L. 1975. Raskopki na Igren'skom poluostrove. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1974 g.*, s. 358-359.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Kovaliukh, M. M., Lillie, M. C. 2000. Chronology of the Mariupol-type cemeteries and the problem of the periodisation of the Neolithic to Copper Age cultures of Ukraine. *Radiocarbon & Archaeology*, 1, 1, p. 59-74.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Lillie, M. C., Kovaliukh, M. M. 2002. The chronology of the mariupol-type cemeteries of Ukraine re-visited. *Antiquity*, 76, p. 356-363.

Telegin, D. Ya., Lillie, M. C., Potekhina, I. D., Kovaliukh, M. M. 2003. Settlement and economy in Neolithic Ukraine: a new chronology. *Antiquity*, 77 (279), p. 456-470.

Tieszen, L. L., Fagre, T. 1993. Effect of diet quality and composition on the isotopic composition of respira-

tory CO_2, bone collagen, bioapatite, and soft tissues, In: Lambert, J. B., Grupe, G. (eds.). *Prehistoric Human Bone: Archaeology at the Molecular Level*. New York: Springer, p. 121-155.

Van Klinken, G. J. 1999. Bone collagen quality indicators for palaeodietary and radiocarbon measurements. *Journal of Archaeological Science*, 26, 6, p. 687-695.

M. C. Lillie, C. E. Budd

DIET ISOTOPE ANALYSIS AND RELATED STUDIES IN PREHISTORIC UKRAINE: FACT, FICTION AND FANTASY

The authors consider scientific studies of Ukrainian skeletal material across the Epipalaeolithic to Eneolithic periods and offer some observations in relation to the efficacy of studies undertaken by different researchers. Firstly, the authors summarize the results of their own research since the original research undertaken by Lillie in the early 1990s, and present period based overviews (fig. 1—3) which discuss the nature of the evidence, the fact that fish remains important across the periods studied. The data also highlights the fact that by the Eneolithic period different culture groups are following distinct subsistence strategies. This is obviously marked by western dietary pathways linked to the integration of agro-pastoralism (and associated to presumed Trypillia farming groups at Verteba Cave), and those of the eastern hunter-fisher-foragers in the Dnieper region at Igren VIII and Molukhov Bugor.

Interestingly the chronological separation between these two sites is also linked to dietary variability. At the earlier site of Igren VIII there is diet isotope evidence for a relatively heavy reliance on freshwater resources as ca. 4300—4000 cal BC, whilst at the latter site of Molukhov Bugor, at 3950—3700 cal BC, a reduction in the reliance on freshwater resources is in evidence. This is accompanied by evidence for a broader spectrum approach to the exploitation of the wild resources in and around the Dnieper Rapids region. Radiocarbon dating is shown to be affected by the FRE at the sites in and around the Dnieper system. This is clearly not the case at Verteba Cave because the freshwater reservoir effect is not associated with dietary pathways that place a reliance on terrestrial resources.

The authors discuss the dating (fig. 4—6) and mobility and dietary isotope studies that they undertook at this location and contextualize these by comparison to the work of other researchers. It is suggested that some issues occur in relation to the different research groups activities at Verteba Cave, and the fact that there is a clear need for a more considered approach to the data presented by these other groups is highlighted. It could be argued that a lack of detailed knowledge and collaboration occurs despite the fact that there are clear overlaps between research agendas. The authors conclude with a call for targeted multi-disciplinary analyses aimed at whole cemetery studies in order to further enhance our understanding of socio-economic and societal developments during the early to mid-Holocene in Ukraine.

Keywords: Ukraine, prehistory, dietary isotope analysis, $\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$, AMS dating, freshwater reservoir effects.

М. К. Ліллі, Ч. Е. Бад

ІЗОТОПНИЙ ДІЄТНИЙ АНАЛІЗ ТА ПОВ'ЯЗАНІ З НИМ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРВІСНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНІ: ФАКТИ, ВИГАДКИ ТА ФАНТАСТИКА

Автори розглядають результати вивчення скелетного матеріалу періоду від епіпалеоліту та енеоліту та наводять деякі спостереження щодо ефективності досліджень, проведених різними вченими. Перш за все, автори узагальнюють результати досліджень, які проводились М. Ліллі з колегами з початку 1990-х рр., та проводять огляд нових результатів (рис. 1—3), які підтверджують той факт, що риба залишалася важливим продуктом харчування протягом названих періодів. Отримані дані також підкреслюють той факт, що в епоху енеоліту різні культурні групи дотримувалися різних харчових стратегій. Це, очевидно, визначається західними впливами та інтеграцією землеробства і скотарства (трипільська фермерська група з печери Вертеба), та традиціями мисливців-рибалок-збирачів з Ігрені VIII та Молюхового Бугра у Подніпров'ї.

Цікаво, що хронологічна відмінність між цими двома пам'ятками супроводжується і харчовою мінливістю. На старшій пам'ятці Ігрень VIII отримані ізотопні дані про відносно високу залежність від прісноводних ресурсів у період 4300—4000 cal BC, тоді як на пізнішій пам'ятці Молюхів Бугор, дані свідчать про зменшення залежності від прісноводних ресурсів протягом 3950—3700 cal BC. Ці результати супроводжуються доказами використання більш широкого спектру природних ресурсів у регіоні Дніпровських порогів та навколо нього. Показано також, що на радіовуглецеві дати на пам'ятках у басейні Дніпра впливає прісноводний резервуарний ефект. Цього не спостерігається на матеріалах з печери Вертеба, оскільки ефект прісноводного резервуару не пов'язаний з дієтичними ланцюгами, які залежать від наземних ресурсів.

Отримані авторами результати датування (рис. 4—6), дослідження мобільності та дієтних ізотопів обговорюються у контексті результатів інших дослідників. Висловлюється припущення, що діяльність різних дослідницьких груп у печері Вертеба породжує низку проблем, що викликає необхідність продуманішого підходу до даних, представлених іншими групами. Можна стверджувати, що незважаючи на спільну тематику і близькі програми, окремим дослідницьким групам бракує детальних знань та співпраці. Стаття завершується закликом до цілеспрямованого мультидисциплінарного аналізу при дослідженні всіх могильників з метою подальшого вдосконалення нашого розуміння соціально-економічних та суспільних подій протягом раннього та середнього голоцену на території України.

Ключові слова: Україна, передісторія, аналіз дієтних ізотопів, $\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$, датування AMS, прісноводний резервуарний ефект.

Одержано 10.07.2020

БАД Челсі, Доктор філософії, Постдокторант університету м. Умеа, SE 901-87, Швеція.
BUDD Chelsea, PhD, Postodcotral Research Fellow, Umeå University, SE 901-87, Sweden.
ORCID: 0000-0001-8527-9669, e-mail: Chelsea.budd@umu.se.

ЛІЛЛІ Малкольм, Доктор філософії, Професор університету м. Умеа, SE 901-87, Швеція.
LILLIE Malcolm, PhD, Professor, Umeå University, SE 901-87, Sweden.
ORCID: 0000-0002-6054-3651, e-mail: malcolm.lillie@umu.se.

УДК [572.9:904](477)”654” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.21

Т. О. Рудич

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ. СТЕПОВІ ВПЛИВИ

У статті на антропологічному матеріалі розглядається питання можливої участі вихідців з кочових груп у формуванні антропологічного складу населення України доби пізнього середньовіччя.

Ключові слова: *кочовики, Україна, пізнє середньовіччя, антропологія.*

Вступ. Степ займає суттєву частину сучасної території України, а степовий фактор протягом століть відігравав значну роль в житті населення наших земель та впливав на формування фізичного типу мешканців не тільки степової зони, але й українського лісостепу. Приазовсько-причорноморська смуга була найзахіднішим відтинком Великого Азійського Степу, коридором, що з’єднував Азію та Європу. Цим шляхом періодично рухалися різноманітні племена та народи. Частково назви цих племен ми знаємо починаючи від античної доби. Племена характеризувалися різними антропологічними типами та належали до різних мовних груп. Кіммерійці, скіфи, сармати та алани вважаються іраномовними. Після появи в причорноморських степах у IV ст. н. е. гунів ситуація в регіоні починає змінюватися на користь тюркомовних груп. Тюркомовне населення було компонентом аварського об’єднання, Хозарського каганату (разом з іраномовним), Великої Болгарії. В IX ст. степовим коридором пройшли мадяри, які на той час становили, скоріше за все, двомовний конгломерат угрофінських та тюркських груп. У IX—X ст. тут з’являються приаральські племена печенігів, які на певний час займають значні території від Дону до Дунаю, а на півночі до лінії Рось — пониззя Сули, середня течія Псла — верхня течія Ворскли. В XI ст. в причорноморські степи приходять торки (узи, гузи), які сприяли відходу печенігів на захід. На Дніпровському Лівобережжі за писемними джерелами відомі торки Переяславські та ковуї Чернігівські, а на Правобережжі у Пороссі локалізувалися Чорні Клобуки. В XI ст. в південних регіонах сучасної України з’являються половці-комани (Плетнева 1981; Толочко 1999; Моця 2000).

Відношення кочовиків з давньоруськими князями коливалися від набігів, військових конфліктів до союзних відносин. Частина торків та печенігів ставала на княжу службу. Для західного регіону варто згадати входження до складу Галицько-Волинського князівства Берладі з її строкатим населенням серед якого були кочовики або їх нащадки.

Люди зі степового середовища тривалий час мешкали поряд з слов’янським населенням. При такій ситуацій можна очікувати обміну генами. Руський літопис згадує шлюби давньоруських князів з доньками половецьких князів (Літопис… 1989). Але на християнських могильниках доби Київської Русі кістяки, які можна пов’язати з вихідцями з кочового середовища, фіксуються рідко. Вони не впливали на середні характеристики давньоруських антропологічних серій. Головним чином, якщо кочова присутність мала місце, то це стосувалося переважно людей, котрі були генетично пов’язані з аланським колом (Рудич 2019). Це не свідчить, що алани кількісно переважали серед кочовиків у цьому регіоні. Можливо, вони були відкритішими для сприйняття ідей християнства (Бубенок 2001), що сприяло їх більш швидкій інтеграції в слов’янське середовище та похованню на християнських могильниках.

Монголо-татарська навала спричинила істотні зміни на значних просторах Східній Єв-

© Т. О. РУДИЧ, 2020

ропі. Об'єктивно оцінити справжні масштаби матеріальних руйнацій та людських втрат на давньоруських землях складно, але для частини населення лісостепу одним з наслідків монгольської навали можливо став відтік слов'янського населення в більш спокійні лісові райони. Землі між пониззями Дніпра та Дністра взагалі увійшли до складу Золотої Орди. Відповісти на питання наскільки оновився склад племен, котрі кочували в цій зоні, на сьогодні важко. Антропологічні розробки в цьому напряму тільки почалися, а колекції тільки формуються (Литвинова 2012). Частина давнього степового населення цих земель очевидно залишилася на місцях, окремі групи тих таки половців, відкочували на захід, а потім повернулися назад, але з'явилися і нові групи степовиків. Частина їх перейшла до осілого способу життя. Найпізнішими з кочових прибульців в північно-причорноморські степи вважаються ногайці.

Українці Козацької доби, кочове населення та його нащадки. Звернутися до питання участі степовиків у формуванні антропологічного складу населення України Козацької доби антропологів змушують як розробки істориків, археологів та мовознавців, так і, в першу чергу, інформація, яку почав приносити матеріал доби пізнього середньовіччя. Правда, ситуацію ускладнює те, що якщо дослідники можуть оперувати досить репрезентативною вибіркою серій, які представляють населення давньоруського часу, то колекції з могильників другої половини XIII — початку XV ст. тільки почали формуватися. Це стосується як слов'янських популяцій, так і населення, що представляло собою кочовий світ. Тобто, цей важливий для розуміння процесів формування антропологічного типу населення України період є на сьогоднішній день досить темним для дослідників-антропологів саме завдяки браку матеріалів. Антропологічні вибірки кінця XV—XVIII ст. є більш представницькими, але брак раніших матеріалів заважає детально та поетапно простежити зміни у антропологічному складі населення, які відбувалися на території України від давньоруського часу. Попри це, навіть попередній аналіз матеріалів Козацької доби та порівняння його з матеріалами давньоруського часу дозволяє стверджувати, що в антропологічному складі населення окремих регіонів лісостепової зони сталися суттєві зміни. В українських групах кінця XVI—XVIII ст. чіткіше простежуються генетичні лінії, які пов'язують їх з відносно широколицими мешканцями колишніх древлянських, волинських, тиверських, галицьких земель. Це дозволяє припускати, що населення колишніх полянських та сіверянських земель зазнало значних демографічних втрат під час монгольської навали або частково відійшло з цих територій. Принаймні слов'янські популяції середньодніпровських земель відновлювалися у пізньосередньовічну добу, головним чином, завдяки вихідцям з більш західних та північних районів колишньої Південної Русі (Рудич 2014, с. 166—218). Для східних слов'ян північної групи (Білорусь, Росія) значна ширина обличчя не була типовою. Міграційні потоки з більш віддалених території, які не входили до зони розселення східних слов'ян, наприклад, Польщі, на сьогоднішній день на матеріалах антропології практично не визначаються. Широколиці морфологічні форми взагалі не були характерні для польських земель, винятком було лише населення Мазовії. Можливо уявлення антропологів дещо зміняться після введення до наукового обігу нових матеріалів із Західної України, але на сьогодні ситуація виглядає саме так. Групи доби пізнього середньовіччя України, в яких спостерігаються паралелі з відносно широколицими балтськими серіями потребують дуже ретельного аналізу, бо балтська присутність в окремих районах України антропологічно фіксується не тільки для часів Київської Русі, але й для хронологічно раніших періодів (Рудич 2014, с. 49—55). Виключно на антропологічному матеріалі дослідникам буває важко з'ясувати чи маємо ми справу з переселенцями з балтських земель доби Великого князівства Литовського, чи з проявами давнього балтського субстрату або слідами більш ранніх балтських міграцій. Але матеріали Козацької доби дають підстави дослідникам ставити питання про можливі східні або степові домішки при формуванні антропологічного складу населення України. Безумовно, в першу чергу, фіксується подібність пізньосередньовічних слов'янських популяцій України за лінійними ознаками, кутами і, що важливо, пропорціями обличчя та його деталей, до низки груп давньоруської доби з земель Південної Русі. Але варто відзначити і відмінності між ними, які стосуються низки таксономічно важливих ознак (черепного покажчика, діаметра вилиць, горизонтального профілювання обличчя).

Практично усі відомі на сьогодні серії українців XV—XVIII ст. відрізняються від давньоруських популяцій більшим черепним покажчиком. Збільшення черепного покажчика розглядається більшістю антропологів в якості загальної морфологічної тенденції доби середньовіччя та нового часу, хоча причини та механізми цього процесу є предметом тривалої дискусії. Брахікефалізація торкнулася більшості народів Європи, в чому можна пересвідчитися, якщо порівняти антропологічні карти Європи першого та другого тисячоліть нової ери. Але збільшення черепного індексу не було тотальним та проходило в окремих районах Європи різними темпами. Відмінність пропорцій черепів в українських серій XV—XVIII ст. від східнослов'янських груп давньоруської доби вписується в загальну картину таких змін у

межах слов'янського світу. Але Україна виявилася однією з тих територій, де збільшення черепного покажчика на цьому відрізку часу було максимальним. Більш істотне збільшення черепного покажчика цілком могло бути пов'язано з участю у формуванні антропологічного складу українців доби Козацтва вихідців з низки кочових груп, для яких здавна була характерна брахікефалія.

Другою важливою відмінністю пізньосередньовічних серій України від давньоруських популяцій з наших земель є збільшення діаметра вилиць в пізніших групах. Відзначалося, що при процесі брахікефалізації, як правило, спостерігається розрив функціональних зв'язків широтних розмірів обличчя та черепа. На великому антропологічному матеріалі Східної Європи II тис. н. е. було зафіксовано, що процес зміни краніологічного типу, одним із проявів якого є брахікефалізація, супроводжувався не збільшенням, а навіть, в більшості випадків, певним зменшенням ширини обличчя (Алексеев 1969, с. 179—181). У випадках, коли дослідники стикаються з матуризацією населення на більш пізніх хронологічних етапах в якомусь з регіонів, то пояснення цьому знаходять, як правило, в зміні антропологічної структури популяції за рахунок появи нових груп населення (Алексеев 2009).

Можливим поясненням істотного збільшення широтних розмірів обличчя в пізньосередньовічних серіях України може бути більш широке розселення на наших землях у післямонгольську добу більш широколицього населення. В першу чергу, маються на увазі нащадки мешканців колишніх древлянських, волинських, частково галицьких земель, але цілком можливі і степові впливи. Значна ширина обличчя характерна для низки степових груп I—II тис.

В межах Європи збільшення ширини обличчя населення у другій половині II тис. н. е. спостерігається для земель України, Румунії та колишньої Югославії. В усіх трьох випадках однією з причин цього цілком може бути біологічний контакт зі східним тюркомовним населенням.

Крім того, в окремих пізньосередньовічних групах Середнього Подніпров'я фіксується поєднання відносно великої в слов'янському масштабі ширини обличчя з тенденція до послаблення його горизонтального профілювання. Саме біологічний вплив окремих груп степовиків або їх нащадків на формування антропологічного складу населення Центральної України доби пізнього середньовіччя і міг спричинити деяке послаблення горизонтального профілювання обличчя низки популяцій українців XV—XVII ст. Він міг також, як вже відзначалось вище, сприяти помітному збільшенню ширини обличчя та істотному, у порівнянні з іншими групами Європи, збільшенню черепного покажчика. Поєднання значної ширини обличчя з послабленням горизонтального профілювання обличчя та брахікранією характерні для багатьох груп кочовиків Євразії принаймні від доби раннього заліза до нового часу. Для доби середньовіччя цей комплекс був домінуючим у більшості тюркомовних груп Східної Європи.

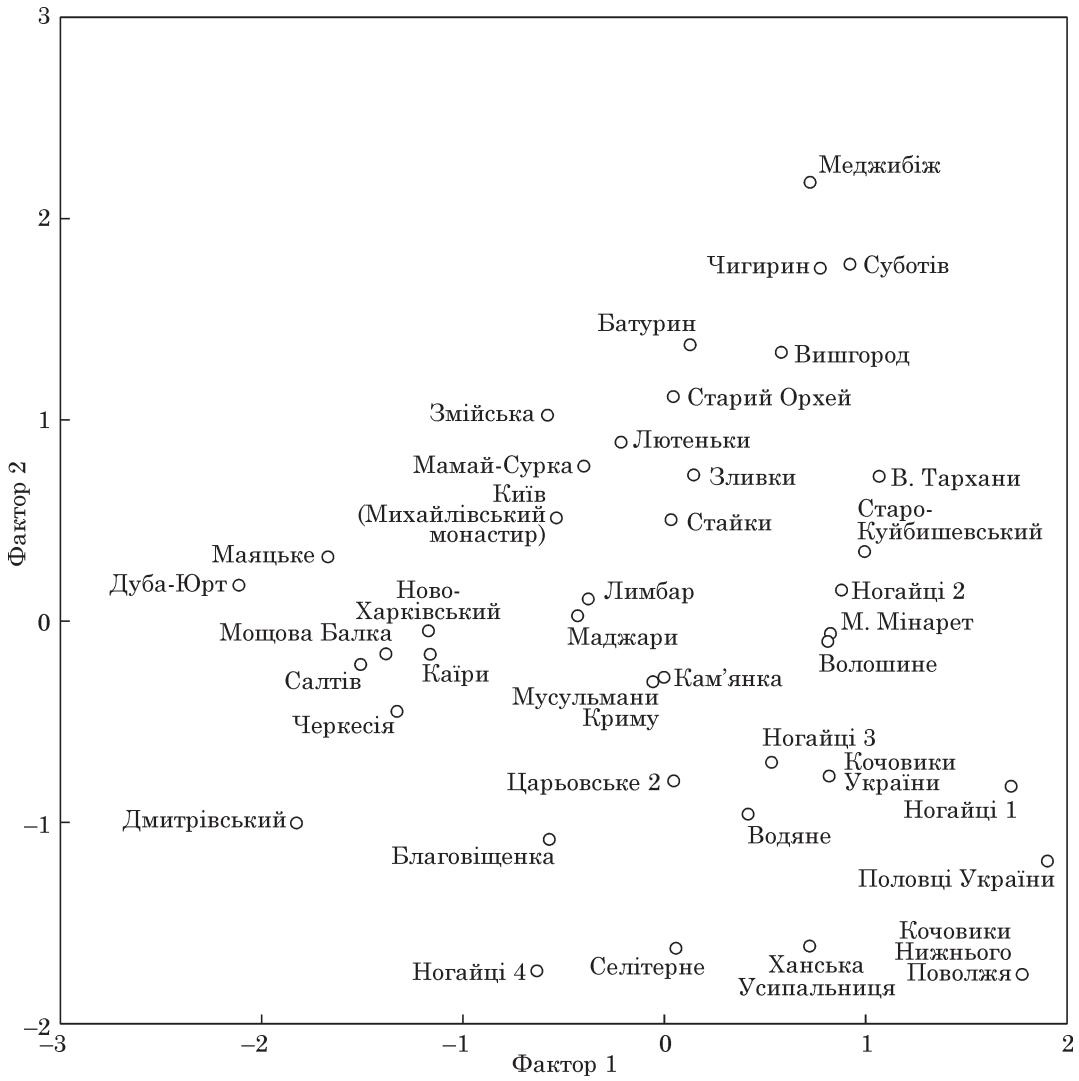
Наведені факти аргументують необхідність розгляду питання про можливість степових неслов'янських домішок при формуванні антропологічного складу населення України доби пізнього середньовіччя. До цієї теми дослідники антропологи вже зверталися (Литвинова 2012; Рудич 2000; 2014), але розширення бази даних змушує знову звернутися до її розгляду.

Міжгруповий статистичний аналіз краніологічного матеріалу. Допомогти уточнити, які з східних кочових груп могли брати участь у формуванні фізичного типу популяцій України козацької доби та чи були степові впливи суттєвими, може міжгруповий статистичний аналіз. Проводилося кілька варіантів аналізу за різною кількістю ознак, груп та з використанням різних статистичних методів (пакет програм Systat). Вони дають близьку картину. Для ілюстрації нами пропонується один з варіантів факторного аналізу.

У цьому варіанті аналізу групи чоловічих черепів порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомалярний та зигомаксилярний кути обличчя, кут носа, черепний, орбітний, носовий, симотичний та дакріальний покажчики.

Могильники України доби Козаччини були представлені серіями з Чигирина (Рудич 2000), Суботова, Вишгорода (Рудич 2014) Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (Рудич 2008), Меджибожа (Рудич, Толкачев 2006), Стайок (Потехіна 2020), Лютеньок (Долженко 2012), Батурина (Dolzhenko 2014).

Східний і степовий світ репрезентують матеріали з могильників салтово-маяцької культури та дозолотоординського часу України, Подоння, Поволжя та Північного Кавказу: Салтів (Алексеев 1962), Зливки (Наджимов 1955), Маяцьке (Кондукторова 1984), Великі Тархани (Акимова 1964), Дуба-Юрт, Мощова Балка (Дебец 1948; Герасимова 1986), Змійська, збірна серія Черкесії VIII—XII ст. (Алексеев, Гохман 1984), Дмитрівський могильник (Кондукторова, Сегеда 1990), кочовики з курганів Нижнього Поволжя (Дебец 1948), кочовики України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації, половці України (Круц 2003). До аналізу були залучені могильники золотоординського часу та такі, які мали більш широке датування, але продовжували своє існування у цей час: Ново-Харківський (Алексеева, Козловская 2002), Селітерне, Водяне, Ханська Усипальниця, Малий Мінарет, Старо-Куйбишевський (Герасимова и др. 1987), Царевське 2 (Балабанова 1999),

Результати факторного аналізу чоловічих серій

Маджари (Алексеев 2009). З Молдови походять матеріали могильників Лимбар та Старий Орхей (Великанова 1975). Населення південних регіонів України цього часу було представлене могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Мамай-Сурка (Литвинова 2012), Благовіщенка (Круц, Литвинова 2003). До аналізу були залучені також група золотоординського часу з могильника біля с. Волошино (Долженко 2020) і група черепів з мусульманських могильників Криму (Алексеев 1980). Найбільш пізнє кочове населення репрезентують 4 групи ногайців (Круц 2003).

Після факторизації кореляційної матриці виділяються два головні фактора, у яких власна вага більша 1.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) мають за 1 фактором: черепний покажчик, ширина обличчя, назомалярний кут, зигомаксилярний кут, найбільші від'ємні — кут носа, симотичний та дакріальний покажчик. Вони розділяють 32,68 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несе ширина лоба, висота черепа, носовий покажчик, а від'ємні — висота обличчя та орбітний покажчик (розділяють 26,46 %, сукупності).

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Групи було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рисунок).

Серії українського населення Козацької доби пізнього середньовіччя, як і варто було очікувати, складають досить компактну групу, яка розміщується в правій верхній частині факторного поля. Можна відзначити значну статистичну та морфологічну подібність їх між собою на тлі іноетнічних(тюркомовних та іраномовних) груп Східної Європи.

Від низки серій, які пов'язують з аланським антропологічним колом, вони відрізняються більшими черепним покажчиком, нижчим, але ширшим обличчям, нижчими орбітами, ширшим носом, слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя, слабкіше виступаючими кістками носа, нижчим переніссям. Тоб-

то ознаками, котрі несуть навантаження як за першим, так і за другим фактором.

Від серій, які репрезентують, як вважається, тюркомовний світ, українські групи Козацької доби відрізняються вищим черепом, нижчим обличчям, нижчими за покажчиком орбітами, ширшим носом. Максимально далекі вони від половців, серій кочовиків з Нижнього Поволжя та України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації та ногайців. Перелічені кочові групи є змішаними, мають істотну монголоїдну домішку або взагалі балансують на межі європеоїдних та монголоїдних груп.

Найближчими до українського масиву чоловічих груп Козацької доби виявилися низка серій, які відносяться до різних хронологічних періодів та походять інколи з досить далеких територій від Поволжя і до Молдови. Але усіх їх об'єднує домінування у складі їхнього населення зливкинського компоненту.

З груп східного масиву до серій українців Козацької доби найбільш наближаються європеоїдні брахікранні, відносно широколиці групи, які представляють населення поховане на могильниках Зливки, Великі Тархани, Старокуйбишевський. Ці групи мають у своєму складі зливкинський морфотип, який антропологи пов'язують з болгарами. З більш західних територій до груп козацької доби України наближаються: серії з могильника Мамай-Сурка у Нижньому Подніпров'ї, Лимбар та Старий Орхей у Прутсько-Дністровському межиріччі. На цих могильниках також фіксується наявність зливкинського антропологічного компонента. Тип присутній на південних землях Східної Європи від VII до XV ст., висловлювалися думки, що надалі він відіграв суттєву роль при формуванні антропологічного типу окремих груп Поволжя — татар та чувашів (Герасимова и др. 1987). Нами навмисно було розширене коло груп, що залучаються до цього варіанту аналізу, за рахунок більш ранніх серій, щоб продемонструвати витоки цього типу.

Обговорення результатів. Контакти слов'янського населення території України з болгарськими групами та їх нащадками були давні, але у давньоруську добу у біологічному плані вони не проявлялися яскраво. Можливо, що на якомусь етапі інтенсивному обміну генами не сприяли культурні та релігійні розбіжності. На загальну картину впливало те, що іновірців, якщо вони навіть проживали поряд, не ховали на християнських могильниках.

Після монгольської навали змін зазнала, політична, економічна та, скоріше за все, демографічна, ситуація на тій частині українських земель, де проживало слов'янське населення. Істотних змін зазнали і ситуація у Дикому Полі. Окремі групи давніх степових мешканці полишили цю територію, якась частина населення залишилася на місцях, з'явилися і нові групи номадів. Монголи під час руху на захід через Велику Болгарію та аланські землі Передкавказзя могли зрушити з місця місцеві тюркомовні та іраномовні групи. Частина їх цілком могла відкочувати у західному напрямку. Принаймні болгарська присутність в західній частині Північного Причорномор'я фіксується досить довго (Грек 2013; Руссев, 2016). Степові землі були включені до володінь Золотої Орди, а потім частково контролювались Кримським ханством (Черкас 2014; Єльніков 2009). Можливо саме в цей час проходило певне зближення частини слов'янських та низки степових груп у культурному плані та за інтересами. Цьому могло сприяти те, що кочові групи не були сильно етнічно консолідовані. Консолідація ж степовиків на релігійній основі проходила не надто швидкими темпами. Окремі степові групи наверталися до християнства, але більшість з них потрапляла в зону мусульманських впливів. У XIII—XV ст. сильної конфронтації між християнським та мусульманськими світами на землях України не фіксувалося. Можливо однією з причин цього було входження частини нашим земель до складу Великого Князівства Литовського, в якому позиції християнської церкви укріплялися досить повільно.

Для Середнього Подніпров'я степовий світ залишався близьким територіально, татарські стійбища починалися приблизно за 200 км південніше Канева. Від слов'янських земель їх відділяла буферна зона, північну межу якої на правому березі Дніпра приблизно проводять по течії р. Рось, а на Лівобережжі — нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького. Нейтральна зона, кордони якої періодично змінювалися, проіснувала досить тривалий час. Ще у XVI ст. один з кримських ханів писав до Великого князя литовського про території на південь від Канева й Черкас як про землю, що «не моя і не твоя, лише Богова» (Яковенко 2009, с. 176). У пониззі Дніпра, Дністра, Південного Бугу кримські хани побудували декілька фортець для охорони північних районів. Зі слов'янського боку у XV—XVI ст. виникає також низка замків у Подніпров'ї, Побужжі, Поділлі. На степових просторах між цими укріпленнями кочували степові орди залежні від хана. Дослідники неодноразово відзначали, що етнонім «татари» в писемних джерелах того часу вживався як у вузькому, так і широкому сенсі — стосовно будь яких кочових або напів кочових груп даних територій. Але частина цих кочовиків цілком могла бути генетично пов'язана з давніми болгарськими групами.

Наявність нащадків кочовиків на пізньосередньовічних християнських могильниках району Тясмина (Чигирин, Суботів) варто було очікувати з огляду на те, що район здавна перебував у контактній зоні зі степовиками. Черкащина входила в зону формування українського козацтва. Стосовно витоків козацтва існує велика дискусійна література. Беззаперечно, що

козацтво формувалося на стику слов'янського та східного світів. Вперше назва «козак» фіксується у зв'язку з озброєними татарськими групами, деякий час згадки про татарських та християнських козаків йдуть паралельно. Першу згадку про християнських козаків 1492 р. пов'язують з киянами та черкасцями (Яковенко 2009). Окремі автори XIX—XX ст. пов'язують витоки козацтва з іноплемінною складовою — хозарами, чорноклобуцьким союзом, черкесами, групами осілих татар. Ми не станемо заглиблюватися у цю дискусію, яка має численну літературу, але зазначимо, що значні запозичення козацтва у військовій та культурній сфері зі світу тюркських народів заперечувати важко. Антропологічний матеріал дає підстави говорити, що для окремих, особливо ранніх, періодів існування козацтва степовики та їх нащадки були однією з його складових. Слов'янські групи здавна поступово просувалися у південні степи, але зачепитися та вижити в них було легше за допомогою вихідців з кочової спільноти, які були значно краще адаптовані до умов степового прикордоння. Так антропологічно вихідці з слов'янського середовища фіксуються в Нижньому Подніпров'ї на могильнику Мамай-Сурка XII—XV ст., де було поховане, головним чином, досить строкате степове населення (Литвинова 2012). Скоріше за все бродники та берладники, про яких згадують руські літописці починаючи від 1147 р., також складалися з змішаного населення: слов'ян, болгар, аланів, половців. Вони концентрувалися на Нижньому Дунаї, Південному Подніпров'ї, Подонні, можливо пережили монголо-татарську навалу. Частина їх, на думку дослідників, могла трансформуватися в козацтво (Котляр 1969).

Степовики, в свою чергу, йшли на службу до місцевих (слов'янських та литовських) князів та частково осідали на землю в більш високих широтах. Одним з наслідків цього був обмін генами, хоча на різних територіях він був більш чи менш інтенсивним. Для південних районів Середнього Подніпров'я, які являли собою прикордонну зону, степові впливи були очікуваними та більш суттєвими. Тут особливо були потрібні люди, які вправно володіли зброєю та були знайомі з реаліями Степу. Ревізія порубіжних замків XVI ст. зафіксувала істотну кількість тюркських імен серед мешканців Черкас. За даними кінця XV—початку XVI ст. на Київщині вихідці з татарських земель становили не менше третини місцевого боярського загалу, на що вказує аналіз імен (Яковенко 2009, с. 179).

Висловлюється думка, що адаптація кочовиків у порубіжній зі степом Київщині розпочалася принаймні за литовських князів Ольгерда та Володимира Ольгердовича. Частина кочової знаті визнала зверхність литовських князів та лишилася мешкати у прикордонній зі степом смузі. Міжусобиця XV ст. в Золотій Орді сприяла відтоку тюркського збройного люду в теж таке Середнє Подніпров'я, де їх приймали на збройну службу та наділяли землею. Причому це стосувалося не лише прикордонних зі степом територій. На Київщині історики відзначають сліди таких осередків-колоній не тільки довкола Черкас, за річкою Уж на Овруччині, біля Чорнобиля, у південно-західному районі Житомирщини (Яковенко, 2009, с. 154).

При внутрішньогруповому аналізі черепів з козацького цвинтаря кінця XVI—XVII ст. у Чигирині виділяються два морфологічні типи. Один тип має витоки в масивних формах давньоруської доби з колишніх волинських, древлянських, тиверських земель, а інший — можна пов'язати з степовими групами, для яких був характерний зливкинський морфологічний тип (Рудич 2014, с. 172—175). Внутрішньо груповий аналіз дає підстави говорити і про присутність вихідців зі степу або їх нащадків на християнському цвинтарі початку XVII ст. у Вишгороді (Рудич 2014, с. 186—187). До речі, у 1607 р. Вишгород було передано київському хорунжому Гаврилу Гойському, який вів свій рід від татарських (перекопських) Кірдеїв. Цілком можливо, що він міг залучати до служби вихідців зі степових груп.

Кожну третю географічну назву в Україні лінгвісти вважають утвореною на іншомовній основі, серед них лідерство утримують групи з тюркською основою (до 6 %). На материковій Україні вони найчастіше фіксуються в Полтавській, Сумській, Чернігівській, Київській. Хмельницькій, Вінницькій, Львівській. Житомирській, Харківській областях (Тищенко 2010). Тобто, вони заходять досить далеко як на північ, так і на захід, та можуть свідчити про тривале перебування на наших землях тюркомовних груп населення, причому на територіях, котрі не знаходилися під владою Отоманської імперії.

Висновки. Антропологічний тип українців козацької доби сформувався на давньоруському антропологічному субстраті Переважно це були нащадки відносно широколицих вихідців з колишніх древлянських, волинських, тиверських та частково галицьких земель. Але у формуванні антропологічного складу пізньосередньовічного населення України приймали участь також і люди з неслов'янських груп, в тому числі і вихідці з степової зони. Переважно це були люди, генетично пов'язані з групами, що мали давне коріння в тюркомовному світі. Для цих груп був характерний зливкинський морфологічний комплекс (брахікранія, відносно широке обличчя, яке мало ослаблене горизонтальне профілювання у верхній частині). Цей морфотип є європеоїдним та був розповсюдженим на значних територіях, які в свій час займала салтово-маяцька культура. Він був характерний для частини населення Хазарії, середньовічних міст Криму, рівнинних

районів Північного Кавказу, для південних болгар. Для населення Волзької Болгарії появу цього морфологічного комплексу пов'язують з рухом ранніх болгар. Тип продовжував залишатися домінуючим на окремих територіях сходу Європи у золотоординський та після золотоординський час. На західніших землях його присутність зафіксована на півдні України та в Молдові. На півдні України він присутній на могильниках осілого населення XII—XV ст. Кам'янка, Каїри, Мамай-Сурка, Благовіщенка, Торговиця, де він домінує у жінок. Інфільтрація нащадків кочового населення у слов'янське середовище України проходила, скоріше за все, різними шляхами. Вихідними територіями для неї могли слугувати Нижній Дніпро та причорноморські землі між Дунаєм та Дніпром. Час інфільтрації приходиться, скоріше за все, на другу половину XIII—XV ст.

Внутрішньогруповий аналіз пізньосередньовічних груп з християнських могильників України дозволяє говорити про присутність на них черепів з зливкинським комплексом. Група таких черепів добре виділяється на козацькому цвинтарі в Чигирині, присутні вони і на інших могильниках, але в жодному з випадків вони не складають більшість.

Поодинокі черепи, для яких характерне високе обличчя з різким горизонтальним профілюванням та які можна пов'язати з вихідцями з Північного Кавказу, фіксуються в добу пізнього середньовіччя на козацькому цвинтарі у Чигирині та Суботові, але кількість їх така, що на середні характеристики серій це не впливає.

Черепи з чітко визначеною монголоїдністю на пізньосередньовічних християнських могильниках України практично не зустрічаються. Монгольська орда, яка прийшла на наші землі була конгломератом різних етнічних компонентів. Монголи, для яких були характерні ці риси, через деякий час відійшли в Азію, в Північному Причорномор'ї вони складали незначну частину населення (Біляєва 2012, с. 138). Групи кочовиків, які були змішаними, але в яких чітко проступав монголоїдний компонент (від половців і до ногайців, які були найпізнішою хвилею кочовиків, що прибули в наші степи) є максимально антропологічно далекі від населення України козацької доби, яке було поховане на християнських могильниках.

Присутність вихідців з кочового середовища або їх нащадків фіксується, як вже говорилося, переважно при внутрішньогруповому аналізі матеріалів християнських могильників Козацької доби. При чому це стосується далеко не всіх могильників цього періоду. Найбільше степові впливи проявляються на правобережних придніпровських могильниках кінця XV — початку XVIII ст. Черкащини та Київщини, які входили до зони формування українського козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

Акимова, М. С. *19*64. Материалы к антропологии ранних болгар. В: Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. *Ранние болгары на Волге*. Москва: Наука, с. 177-196.

Алексеев, В. П. 1962. Антропологія Салтівського могильника. *Матеріали з антропології України*, 2, с. 48-87.

Алексеев, В. П. 1969. *Происхождение народов Восточной Европы*. Москва: Наука.

Алексеєв, В. П. 1971. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу. *Матеріали з антропології України*, 5, с. 30-545.

Алексеев, В. П. 1980. Характеристика краниологических материалов из поздних мусульманских захоронений Крыма. *Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Музей антропологии и этнографии АН СССР*, 36, с. 169-181.

Алексеев, В. П. 2009. Происхождение народов Кавказа. В: Алексеев, В. П. *Избранное в 5 т*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Гохман, И. И. 1984. *Антропология азиатской части СССР*. Москва: Наука.

Алексеева, Т. И., Козловская, М. В. 2002. Антропологический облик населения. В: Алексеева, Т. И., Бужилова, А. П., Винников, А. З., Волков, И. В., Козловская, М. В., Лебединская, Г. В., Медникова, М. Б., Цыбин, М. В. *Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды*. Воронеж: ВГУ, с. 111-119.

Балабанова, М. А. 1999. Антропологический состав и происхождение населения Царевского городища. *Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье*, 3, с. 199-228

Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет Україна.

Бубенок, О. 2001. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я. *Східний світ*, 1, с. 15-36.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука

Герасимова, М. М. 1996. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов. *Вестник антропологии*, 2, с. 156-167.

Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и среднего населения Восточной Европы*. Москва: Наука.

Грек, И. Ф. 2013. Черные болгары: этническая история и историческая судьба. *Stratum plus*, 3, с. 307-332.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды института этнографии, новая серия, 4. Москва; Ленинград: МГУ.

Долженко, Ю. В. 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*. Луганськ: Елтон-2, с. 487-507.

Долженко, Ю. В. 2020. Краніологія золотоординського часу з пониззя Псла. *Історична антропологія та біоархеологія України*, 2, с. 108-124.

Єльніков, М. В. 2008. *Золотоординські часи на українських землях*. Київ: Наш час.

Зіневич, Г. П. 1960. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника X—XIII ст. *Матеріали з антропології України*, 1, с. 98-101.

Кондукторова, Т. С. 1957. Палеоантропологические материалі из средневекового Каменского могильника. *Советская археология*, 1, с. 55-59.

Кондукторова, Т. С. 1984. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище: Труды советско-болгарской экспедиции*. Москва: Наука, с. 200-237.

Кондукторова, Т. С., Сегеда, С. П. 1990. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитриевское. *Вопросы антропологии*, 78, с. 69-81.

Котляр, М. Ф. 1969. Хто такі бродники? *Український історичний журнал*, 5, с. 95-101.

Круц, С. И. 2003. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. Приложение. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 4, с. 206-239.

Круц, С. І., Литвинова, Л. В. 2003. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, с. 143-149.

Літопис… 1989. *Літопис Руський за Іпатським списком переклав Махновець*. Київ: Дніпро.

Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст*. Київ: ІА НАН України.

Моця, О. П. 2000. Русь і кочовий світ степів. В: Толочко, П. П. (ред.) *Давня історія України*. 3. Київ: Поліграфкнига, с. 558-573.

Наджимов, К. Н. 1955. О черепах Зливкинского могильника. *Краткие сообщения Института этнографии АН СССР*, 24, с. 147-155.

Плетнева, С. А. 1981. Печенеги, торки, половцы. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Москва: Наука, с. 213-221.

Потехіна, І. Д. 2020. Краніологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропологія та біоархеологія України*, 2, с. 125-139.

Рудич, Т. А. 2000. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. *Степи Украины в эпоху средневековья*, 1, с. 381-391.

Рудич, Т. О. 2008. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Археологія*, 4, с. 49-54.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тис. за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2019. Кочова складова населення Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби за матеріалами антропології. *Археологія*, 4, с. 43-49.

Рудич, Т. О., Толкачев, Ю. І. 2006. Антропологічні матеріали з Меджибожа. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 446-448.

Руссев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов. *Stratum plus*, 6, с. 165-181.

Тищенко, К. 2010. *Іншомовні топоніми України*. Тернопіль: Мандрівець.

Толочко, П. П. 1999. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Киев: Абрис.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1981. Монгольское завоевание и Золотая Орда. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Москва: Наука, с. 229-236.

Черкас, Б. 2014. *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально адміністративний устрій, економіка, міста (XIII—XIV ст.)*. Київ.

Яковенко, Н. 2009. *Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика.

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17—18 centuries. *Нижинська старовина*, 18 (21): Пам'яткознавство Північного регіону України, 6, p. 40-56.

REFERENCES

Akimova, M. S. 1964. Materialy k antropologii rannih bolgar. In: Gening, V. F., Halikov, A. H. *Rannie bolgary na Volge*. Moskva: Nauka, s. 177-196.

Aleksieiev, V. P. 1962. Antropolohiia Saltivskoho mohylnyka. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 2, s. 48-87.

Alekseev, V. P. 1969. *Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*. Moskva: Nauka.

Aleksieiev, V. P. 1971. Materialy do antropolohichnoi kharakterystyky ukrainskoho narodu. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 5, s. 30-545.

Alekseev, V. P. 1980. Harakteristika kraniologicheskih materialov iz pozdnih musul'manskih zahoronenij Kryma. *Issledovaniya po paleoantropologii i kraniologii SSSR. Muzej antropologii i etnografii AN SSSR*, 36, s. 169-181.

Alekseev, V. P. 2009. Proishozhdenie narodov Kavkaza. In: Alekseev, V. P. *Izbrannoe v 5 t*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Gohman, I. I. 1984. *Antropologiya aziatskoi chasti SSSR*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, T. I., Kozlovskaya, M. V. 2002. Antropologicheskij oblik naseleniya. In: Alekseeva, T. I., Buzhilova, A. P., Vinnikov, A. Z., Volkov, I. V., Kozlovskaya, M. V., Lebedinskaya, G. V., Mednikova, M. B., Czy'bin, M. V. *Novohar'kovskij mogil'nik epohi Zolotoj Ordy*. Voronezh: VGU, s. 111-119.

Balabanova, M. A. 1999. Antropologicheskij sostav i prishozhdenie naseleniya Czarevskogo gorodishha. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniya v Nizhnem Povolzhje*, 3, s. 199-228

Biliaieva, S. O. 2012. *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini (z istorii vzaiemyn u XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Universytet Ukraina.

Bubenok, O. 2001. Poshyrennia hristianstva sered alaniv Pivnichnoho Prychornomoria. *Shidnyi svit*, 1, s. 15-36.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya*. Moskva: Nauka.

Gerasimova, M. M. 1996. Kraniologicheskie materialy k etnogenezu severokavkazskih narodov. *Vestnik antropologii*, 2, s. 156-167.

Gerasimova, M. M., Rud', N. M., Yablonskij, L. T. 1987. *Antropologia antichnogo i srednego naseleniya Vostochnoj Evropy*. Moskva: Nauka.

Grek, I. F. 2013. Chernye bolgary: etnicheskaya istoriya i istoricheskaya sud'ba. *Stratum plus*, 3, s. 307-332.

Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR*. Trudy instituta etnografii, novaya seriya, 4. Moskva; Leningrad: MGU.

Dolzhenko, Yu. V. 2012. Antropolohichni materialy mohylnyka kozatskoho chasu Liutenka. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy (pamiati S.N.Bratchenka)*. Luhansk: Elton-2, s. 487-507.

Dolzhenko, Yu. V. 2020. Kraniolohiia zolotoordynskoho chasu z ponyzzia Psla. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2, s. 108-124.

Yelnikov, M. V. 2008. *Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh*. Kyiv: Nash chas.

Zinevych, H. P. 1960. Materialy do vyvchennia antropolohichnykh osoblyvostei cherepiv z Kairskoho mohylnyka X—XIII st. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 1, s. 98-101.

Konduktorova, T. S. 1957. Paleoantropologicheskie materiali iz srednevekovogo Kamenskogo mogil'nika. *Sovetskaya arkheologia*, 1, s. 55-59.

Konduktorova, T. S. 1984. Paleoantropologicheskie materialy iz Mayaczkogo mogil'nika. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Mayaczkoe gorodishhe: Trudy sovetsko-bolgarskoj ekspediczii*. Moskva: Nauka, s. 200-237.

Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1990. Kraniologicheskaya i odontologicheskaya harakteristika lyudej saltovo-mayaczkoj kul'tury iz sela Dmitrievskoe. *Voprosy antropologii*, 78, s. 69-81.

Kotliar, M. F. 1969. Khto taki brodnyky? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, *5*, s. 95-101.

Krucz, S. I. 2003. Antropologicheskaya harakteristika nogajczev XVI—XVIII vv. Prilozhenie. *Materialy po izucheniyu istoriko-kul'turnogo naslediya Severnogo Kavkaza*, 4, s. 206-239.

Kruts, S. I., Lytvynova, L. V. 2003. Antropolohichnyi sklad naselennia Pivdennoho Podniprovia za materialamy mohylnyka Blahovishchenka*Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001—2002 rr.*, s. 143-149.

Litopys… *19*89. *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom pereklad Makhnovets. Kyiv: Dnipro.*

Lytvynova, L. V. 2012. *Naselennia Nyzhnioho Podniprovia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Motsia, O. P. 2000. Rus i kochovyi svit stepiv. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Davnia istoriia Ukrainy*. 3. Kyiv: Polihrafknyha, s. 558-573.

Nadzhimov, K. N. 1955. O cherepah Zlivkinskogo mogil'nika. *Kratkie soobshheniya Institut etnografii AN SSSR*, 24, s. 147-155.

Pletneva, S. A. 1981. Pechenegi, torki, polovczy. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epohu srednevekovya. Arheologiya SSSR*. Moskva: Nauka, s. 213-221.

Potekhina, I. D. 2020. Kraniolohichnyi kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2, s. 125-139.

Rudich, T. A. 2000. K voprosu ob antropologicheskom sostave naseleniya Ukrainy XVI—XVII vv. *Stepi Ukrainy v epohu srednevekovya*, 1, s. 381-391.

Rudych, T. O. 2008. Antropolohichni materialy z rozkopok tsvyntaria na terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. *Arkheolohia*, 4, s. 49-54.

Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprovia I—II tys. za materialamy antropolohii.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2019. Kochova skladova naselennia Serednoho Podniprovia (Pravoberezhzhia) davnioruskoi doby za materialamy antropolohii. *Arkheolohia*, 4, s. 43-49.

Rudych, T. O., Tolkachev, Yu. I. 2006. Antropolohichni materialy z Medzhybozha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr.*, s. 446-448.

Russev, N. D. 2016. Karpatsko-Dunajskie zemli v epohu Dzhuchidov. *Stratum plus*, 6, s. 165-181.

Tyshchenko, K. 2010. *Inshomovni toponimy Ukrainy.* Ternopil: Mandrivets.

Tolochko, P. P. 1999. *Kochevye narody stepej i Kievskaya Rus*'. Kiev: Abris.

Fedorov-Davy'dov, G. A.1981. Mongol'skoe zavoevanie i Zolotaya Orda. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epohu srednevekovya. Arheologiya SSSR.* Moskva: Nauka, s. 229-236.

Cherkas, B. 2014. *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno administratyvnyi ustrii, ekonomika, mista (XIII—XIV st.).* Kyiv.

Yakovenko, N. 2009. *Narysy istorii seredniovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. Kyiv: Krytyka.

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17—18 centuries. *Nizhynska starovyna*, 18 (21): Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy, 6, p. 40-56.

T. O. Rudych

FORMATION OF THE ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF UKRAINE IN COSSACK TIME. STEPPE IMPACT

The anthropological type of Ukrainians of Cossack Era was formed on the Old Rus anthropological substrate. They were mostly descendants of the inhabitants of former lands of Drevlyani, Volynyani, Tivertsy and partly Galichani. They were characterized by a combination of a broad face with a dolichocranial or mesocranial skull. People from non-Slavic groups, including ones from the steppe zone, also took part in the formation of the anthropological composition of the late medieval population of Ukraine. Mostly it was a population that was genetically related to the groups that had ancient roots in the Turkic-speaking world. It was characterized by a Zlivkin morphological complex (brachycranium, a relatively broad face that had a weakened horizontal profile at the top). The type is Caucasian, it was widespread in large areas occupied by the Saltovo-Mayatska culture. It was characteristic for the population of Khazaria, the medieval cities of Crimea, the plains of the North Caucasus, the southern Bulgarians. For the population of Volga Bulgaria, the appearance of this morphological complex is associated with the movement of the early Bulgarians genetically related to the Sarmatians.

The type continued to dominate in some areas during the Golden Horde and after the Golden Horde Age. Its presence is recorded in the south of Ukraine and in Moldova. The infiltration of the descendants of this population into the Slavic environment of Ukraine took place in different ways.

The source territories for it could be the Lower Dnieper and the Prut-Dniester interfluve. The time of infiltration is most likely the second half of the 13th—15th centuries. Single skulls which are characterized by a tall face with a sharp horizontal profile and can be associated with people from the North Caucasus are recorded in the late medieval cemeteries of Ukraine.

Skulls with clearly defined Mongoloid features practically are not found in the late medieval Christian cemeteries of Ukraine. Groups of nomads with these features (from Cumans to Nogai Tartars) are anthropologically differ as far as possible from the population of Cossack Era Ukraine, which was buried in Christian cemeteries.

Keywords: nomads, Ukraine, late Middle Ages, anthropology.

Одержано 2.092020

РУДИЧ Тетяна Олександрівна. доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-002-3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК [904.5:572.7](476.5)"12/13"
DOI: 10.37445/adiu.2020.04.22

V. A. Yemialyanchyk

THE MEDIEVAL POPULATION OF POLOTSK ACCORDING TO THE ANTHROPOLOGICAL DATA

The aim of this study was to analyze human skeletal remains from 13th—14th centuries burials discovered in the territory of the Lower Castle in Polotsk, Belarus. The article deals with morphological characteristics of medieval urban population, mortality levels and skeletal stress indicators such as cribra orbitalia.

***Keywords**: Polotsk, 13th—14th centuries, craniology, paleodemography, cribra orbitalia.*

Introduction. Polotsk (Polack) is one of the oldest city of Belarus and eastern Slavs. The first annalistic mention of Polotsk dates back to 862. In the 9th century Polotsk was a tribal center of the Polotsk Krivichi. During this period, Polotsk was well known to the Scandinavians under the name *Pal(l)teskia*, *Pallteskioborg*. In the 10th—11th centuries, Polotsk became the center of the Principality of Polotsk, in which its independent princely dynasty rules. Unlike other Kievan Rus cities, in the 13th century Polotsk did not experience the invasion of the Mongol-Tatars and Crusaders. At the beginning of the 14th century Polotsk became part of the Grand Duchy of Lithuania. For a long time Polotsk became an important outpost in the north of the state, with the help of which the great princes of Lithuania spread their influence to neighboring Russian lands, and also fought against the Livonian Order.

Systematic anthropological studies of the ancient population of Polotsk have been carried out since 2005. In the course of many years of archaeological research which are carried out on the basis of Polotsk State University, a representative osteological collection was obtained, including materials from urban burials, dated mainly from the 17th—18th centuries. The results of a comprehensive anthropological study of these materials are reflected in a number of publications (Емельянчик 2012; Borutskaya, Vasilyev, Yemialyanchyk 2015).

In 2014, as a result of archaeological excavations at the foreland of the Lower Castle in Polotsk, which were conducted under the guidance of D. V. Duk and A. L. Kots, for the first time materials on the medieval population of Polotsk dated to the 13th—14th centuries were obtained. An anthropological study of these materials allows us to trace the characteristics of the formation of Polotsk population in the Middle Ages, to determine the nature of the relationship between urban and rural populations, to characterize the living conditions and general health status of Polotsk population in the Middle Ages.

Material and methods. Osteological series of the 13th—14th centuries from the territory of the Lower Castle in Polotsk is characterized by a mixed sex and age composition and is represented by skeletons of various degrees of conservation, which belonged to at least 61 individuals, including 12 subadults and 49 adults (24 males, 12 females, the gender of 13 individuals was not determined due to the fragmentary preservation of the skeletons). Subadults' remains make up about 19.7 % of the total number of those buried, which most likely indicates an underestimation of children's burials, due to the worse preservation of poorly mineralized children's bones.

Sex and age were determined using standard methods. Sex was determined based on an assessment of the structural features of the skull and pelvic bones characteristic of men and women. When determining the adult age estimation, the extent of cranial suture closure combined with the degree of tooth wear was taken into account. The age of subadults skeletons was determined

© V. A. YEMIALYANCHYK, 2020

based on the degree of dental formation according to the Ubelaker's scheme (Ubelaker 1989, p. 64), the degree of ossification of different parts of the skeleton, as well as on the basis of a morphological criterion that takes into account bone size and maturation (Piontek 1996, p. 143). The sex and age determination results were used for paleodemographic analysis. When constructing life tables, the concept of a conditionally stationary population was used. The average age of death was calculated by multiplying the average of each age class by a fraction of this class. The average of the first age category (15—20 years) was taken equal to 17.5 years; the average of senile age was taken equal to 52.5 years respectively.

Measurement of craniological material with subsequent calculation of angles and indices was carried out using a standard technique (Алексеев, Дебец 1964). To evaluate the obtained indicators, tables of craniometric constants were used (Алексеев, Дебец 1964, p. 112—127). The reconstruction of the intravital body length was carried out on the basis of the measurement data of long bones according to the Trotter and Gleser method (Piontek 1996, p. 180—182).

The severity of *cribra orbitalia* (porosity and hyperostosis of the superior wall of the orbit) was estimated according to the Nathan and Haas scale: 1) *porotic type* consisting of isolated small pores on the bone surface; 2) *cribrotic type*, in which the pores are large and conglomerate, but still preserve their individuality; 3) *trabecular type* where the apertures have become confluent, and the bone remaining between them has been converted into a network of trabeculae (Nathan, Haas 1966, p. 351). The statistical significance of the intergroup differences in the occurrence of the trait was checked using the χ^2 test.

Research. ***Craniological study.*** *Males.* The state of skeletal material preservation allowed the measurement of 18 male skulls (table 1). The total series of male skulls is characterized by mesocrany, large longitudinal and average transverse diameter of skull in combination with high brain case. The face is average — in terms of absolute dimensions and upper facial index, orthognathic, well-profiled in horizontal plane with insignificant flattening at the level of orbits. The orbits are of average breadth and low — in terms of absolute dimensions and orbit index. The nose is characterized by average size of piriform aperture and high nose bridge.

As for the individual variations in the brain shape, eight out of 17 male skulls are characterized by dolichocrania, eight have a mesocranic form, and one is brachycranic. Inside the male sample, there are skulls with both a narrow and a wide (in by-zygomatic diameter) face. A variation in the height of the face is also observed: 4 skulls have a high and very high face, 5 skulls have a low face, and the rest are medium in height. According to the upper facial index, 5 skulls belong to the category of narrow-faced, 2 skulls — to the category of broad-faced; the remaining 7 have a face of medium width. According to the face profile index, most skulls are orthognathic, one is mesognathic, and one of the skulls is characterized by prognathism.

Despite the revealed variability of craniological signs, most of the standard deviations of the sample of male skulls are within the standard values (Алексеев, Дебец 1964, p. 123, 124), except for the face base length, the upper facial height and orbit height, the nose breadth and height.

Females. The state of skeletal material preservation allowed the measurements of only 7 female skulls (table 1). In almost all indicators of the cerebral and facial parts of the skull, as well as in the angles of horizontal profiling, the female sample is similar to the male one. Like the men's, the women's series is characterized by mesocrania with large sizes of the longitudinal and altitudinal diameters of the skull, and medium — transverse, orthognathic, face average on the upper facial index. As in men, the face is slightly flattened at the level of the orbits, and is strongly profiled at the level of the cheekbones; the nose protrudes well, as evidenced by the high values of the dacrial and symotic indices.

Some differences between the female and male samples relate only to certain size categories. If in the male sample all sizes of the facial skeleton are classified as medium, then in the female sample, most of the absolute sizes (malar diameter, upper facial breadth, and upper facial height) belong to the category of large values.

Individual variations of the female sample are presented as follows: of 7 skulls, two are characterized by dolichocrania, three skulls have a mesocrane shape, and two have a brachicrania shape. According to the upper facial index, one skull belongs to the category of narrow-faced, the remaining three to the category of medium-faced. According to the index of the face protrusion, most skulls are orthognathic, mesognathism is marked on one skull.

The similarity of the signs of the neurocranium and viscerocranium of the skull, as well as signs characterizing the profile of the face and the degree of protrusion of the nasal bones, allows us to state the anthropological proximity between the female and male samples.

Comparison of a series of male skulls of the 13th—14th centuries from Polotsk with a chronologically close series of rural burial mounds of the 11th—13th centuries from the territory of Polotsk Land showed significant similarities in most absolute sizes (Емельянчик, Шипилло 2018, p. 20—22). The Polotsk series of the 13th—14th centuries naturally differs from the rural series of the 11th—13th centuries in higher skull index, which reflects the beginning of the epochal process of brachycephalization in the later Polotsk populations. In addition, Polotsk series of male skulls is

Table 1. Average sizes and indices of male and female skulls from the 13—14th centuries burial in Polotsk

No, according to Martin	Trait	Males, 18			Females, 7		
		N	*M*	S	N	M	S
	Neurocranium						
1	Longitudinal diameter	18	186.4	6.3	7	179.1	3.7
8	Transverse diameter	17	140	4.6	7	138.6	6.4
5	Skull base length	17	104	4.8	5	102.0	3.7
9	Breadth frontal minimum	18	98.3	4.4	7	97.4	2.2
10	Breadth frontal maximum	18	119.3	3.9	7	120.6	5.4
12	Occipital breadth	17	109.2	4.6	7	106.3	3.0
17	Height diameter	17	137.8	4.3	6	138.2	4.4
	Viscerocranium						
45	By-zygomatic diameter	14	132.6	4.5	6	127.5	4.1
43	Upper facial breadth	18	105.7	4.2	7	104.0	3.1
46	Medium facial breadth	17	95.5	4.5	4	90.8	4.2
40	Face base length	16	100.1	6.7	5	96.4	4.9
48	Upper facial height	17	71.7	4.7	5	68.8	4.3
51	Orbit breadth	17	42.5	1.4	5	41.2	2.1
52	Orbit height	17	31.7	2.4	5	33.6	2.9
54	Nose breadth	16	25.7	2.1	5	24.0	1.6
55	Nose height	17	51.4	3.6	5	50.2	3.3
DC	Dacrial breadth	15	22.0	2.2	5	21.4	0.6
DS	Dacrial height	15	12.1	1.5	5	11.3	1.2
SC	Symotic breadth	16	9.5	1.9	5	9.7	0.8
SS	Symotic height	16	4.6	1.1	5	4.7	1.4
	Indices						
8 : 1	Skull index	17	75.3	3.5	7	77.4	4.5
40 : 5	Face profile index	16	96.0	3.0	5	94.6	4.7
48 : 45	Upper facial index	14	54.0	3.7	4	53.6	3.2
52 : 51	Orbit index from mf.	17	74.6	5.3	5	81.6	6.9
54 : 55	Nose index	16	50.4	4.5	5	47.9	3.4
DS : DC	Dacrial index	15	55.5	7.5	5	52.9	6.4
SS : SC	Symotic index	16	48.2	9.5	5	48.1	12.8
	Horizontal profiling angles						
77	Nasomalar angle	17	140.0	3.4	5	140.6	4.2
zm	Zygomaxillar angle	15	122.8	3.9	4	122.9	2.1

statistically significantly different from the rural series in a higher face, a larger face profile index, as well as a lower nose bridge.

The female series of skulls from Polotsk differs from the mound female series in larger absolute sizes of the brain and facial sections. The comparison of Polotsk female series and the mound series with the use of the Student's t-criterion revealed nonrandom intergroup differences in longitudinal diameter and height diameter of the skull, skull base length and face base length, as well as upper facial breadth. Like the men's, Polotsk women's series is characterized by a larger skull index compared to the earlier rural series.

The fact that the urban series of male skulls of the 13th—14th centuries from Polotsk differs from the mound rural series of the 11th—13th centuries from the territory of Polotsk land in a complex of features that are not associated with secular trend and characterizing the structural features of the facial skeleton (a higher face with a smaller protrusion of the nose, a larger face profile index) may indicate genetic differences and participation in the formation of alien component in the anthropological composition of the later medieval Polotsk population.

The body length of adult men from Polotsk, reconstructed on the basis of measuring the long tubular bones of the limbs, varies within 162—175 cm and averages 169.5 cm. The body length of adult women varies within 147—159 cm and averages 156 cm. Compared with the later population of Polotsk 17th—18th centuries the medieval urban population was taller. So, the height of medieval men was 2.5 cm more than the height of the townspeople of the 17th—18th centuries, the

medieval Polotsk women were on average 2 cm higher than the women of the 17th—18th centuries.

Paleodemographic analysis. For the studied osteological series, a life table was calculated (table 2). Due to the fact that the average life expectancy at birth is significantly distorted depending on the representativeness of the child part of the sample, the mortality rate of adults was analyzed. The average life expectancy without taking into account child mortality (E_{20}) in the group of the Polotsk medieval population was 16.2 years. This means that individuals who have reached the age of 20, on average, could expect to live another 16.2 years. The average age of adult death in the studied group was 35.1 years. The life expectancy of Polotsk women of the 13th—14th centuries was 3 years less than that of men.

The average life expectancy and the average age of death of Polotsk 13th—14th centuries urban population were 6 years lower than that of the medieval rural population represented by the materials of burial mounds of the 11th—13th centuries (Емельянчик 2015a, p. 322).

Cribra orbitalia (porosity and hyperostosis of the superior wall of the orbits) is currently considered to be an indicator of stress due to malnutrition and increased pathogenic load. Like demographic indicators, *cribra orbitalia* is a kind of generalizing criterion of the ancient population health status. Analysis of the incidence of *cribra orbitalia* in different populations allows a comparative assessment of the population general health status without taking into account the specific paleoepidemiological situation.

The group of Polotsk medieval population is characterized by increased frequencies of *cribra orbitalia.* Among adults, the indicator is present in 32.2 % of cases, among children — in 55.5 % of cases. These indicators are higher than those of the medieval rural population (14.7 % among adults and 50 % among children). The differences in the frequencies of *cribra orbitalia* between medieval groups of rural and urban populations achieve statistical significance ($\chi^2 = 4.6$, $p < 0.05$).

Discussion. In general, higher incidence of *cribra orbitalia* were characteristic for the population of Polotsk 13th—14th centuries, as well as increased mortality compared to the medieval rural population. This indicates the deterioration in living conditions and the general state of health of the studied group of urban population in comparison with the earlier rural population.

As a hypothesis explaining the deterioration of the general health status of Polotsk residents compared with the rural population, we can consider the factor of urbanization. The negative impact of the urban environment was noted by A.P. Buzhilova in her study of a number of ancient Rus' cities. In particular, in urban groups there is an increase in the incidence of *cribra orbitalia* and tooth enamel hypoplasia, as well as a wider spread of bacterial infections, such as tuberculosis and syphilis (Бужилова 2005, p. 241, 242). These facts A.P. Buzhilova explains as the result in the increase of urban population density, in some cases — insufficient or poor-quality nutrition (Бужилова 2005, p. 241).

In addition to the noted factor of urbanization, one of the possible reasons for the deterioration of the general health of the Polotsk population in the 13th—14th centuries there could be climate changes that began in Europe in the fourteenth century. On the eve, in the 10th—13th centuries, the so-called «medieval climatic optimum» was observed, the era of a relatively warm climate. However, from the beginning of the 14th century the period of relative cooling began, which lasted until the 19th century (Борисенков 1988, p. 175). The direct consequence of the first phase of this so-called «small ice age» was the mass famine of the first half of the 14th century in Europe. Only in the 14th century in the annals there are more than 100 extreme natural phenomena, which resulted in 30 hungry years (Борисенков 1988, p. 179). A confirmation of the hypothesis of the influence of the climatic factor is the recorded earlier fact of an increase in the frequency of *cribra orbitalia* among Polotsk rural population land in the 13th—16th centuries in comparison with the «mound population» of the 11th — beginning of the 13th centuries (Емельянчик 2015b, c. 304).

Conclusions. As a result of the study, the following conclusions can be drawn.

Table 2. Life table

Age category	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	E_x
0—7	5	8.2	100.0	0.082	575.4	2903.3	29.0
7—15	7	11.5	91.8	0.125	688.5	2327.9	25.4
15—20	2	3.3	80.3	0.041	393.4	1639.3	20.4
20—30	18.5	30.3	77.0	0.394	618.9	1245.9	16.2
30—40	11.5	18.9	46.7	0.404	373.0	627.0	13.4
40—50	10	16.4	27.9	0.588	196.7	254.1	9.1
50+	7	11.5	11.5	1.000	57.4	57.4	5.0
	61	100	—	—	—	—	—

The total male sample of skulls from medieval Polotsk is characterized by meso-dolichocrania, large sizes of the brain. The face is of medium size, orthognathic, well profiled at the level of the cheekbones and slightly flattened at the level of the orbits, with a strongly protruding nose. The female sample of skulls is similar to the male in most indicators, as well as in terms of characterizing the profile of the face and the degree of protrusion of the nasal bones. According to most craniological characteristics, a series of male skulls from Polotsk of the 13th—14th centuries is similar to a sample of the medieval rural population of Polotsk land from burial mounds of the 11th—13th centuries. The differences relate to an increase in the cranial index in the later Polotsk series, which reflects the onset of the epochal process of brachycephalization. In addition, Polotsk urban population differs from the rural population in a number of features of the facial skeleton (a higher face, a larger index of facial protrusion, a smaller protrusion of the nose). These differences can be genetically determined and indicate the participation of the alien component in the formation of Polotsk medieval population.

The body length of adult men from Polotsk varies within 162—175 cm and averages 169.5 cm. The body length of adult women varies within 147—159 cm and averages 156 cm. Compared to the later Polotsk population of the 17th—18th centuries, the medieval urban population was taller (2.5 cm in men and 2 cm in women).

The average age of adult death in the studied group was 35.1 years. The average age of death for Polotsk women was 3 years less than for men. The group of Polotsk medieval population is characterized by relatively high frequencies of *cribra orbitalia.* Among adults, the indicator is present in 32.2 % of cases, among children — in 55.5 % of cases.

Compared with the rural population of the 11th—13th centuries urban population of Polotsk of the 13th—14th centuries had higher mortality rates and increased incidence of *cribra orbitalia*, which indicates deterioration in general health in Polotsk urban population. The most probable causes of this phenomenon were, on the one hand, negative factors of urbanization, and on the other hand, the cooling of the climate, which began in Europe in the 14th century and led to deterioration in the living conditions of a significant part of the region's population.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Борисенков, Е. П. 1988. *Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы*. Москва: Мысль.

Бужилова, А. П. 2005. *Homo sapiens: История болезни.* Москва: Языки славянской культуры.

Емельянчик, О. А. 2012. Антропологический анализ погребений XVII—XVIII вв. с территории Полоцка. В: Коваленя, А. А., Левко, О. Н. (ред.). *Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX—XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV—XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье*. Минск: Беларуская навука, с. 165-176.

Емельянчик, О. А. 2015a. Палеодемография городского и сельского населения Беларуси. В: Саливон, И. И., Васильев, С. В. (ред.). *Палеоантропология Беларуси.* Минск: Беларуская навука, с. 309-338.

Емельянчик, О. А. 2015b. Формирование научных представлений об этиологии и патогенезе *cribra orbitalia* и встречаемость этого индикатора анемического стресса среди населения Беларуси на протяжении II тысячелетия н. э. В: Саливон, И. И., Васильев, С. В. (ред.). *Палеоантропология Беларуси*. Минск: Беларуская навука, с. 283-305.

Емельянчик, О. А., Шипилло, В. А., 2018. Краниологическая характеристика материалов погребений с территории Нижнего Замка в Полоцке. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, гуманитарные науки*, 1, с. 18-23.

Borutskaya, S. B., Vasilyev, S. V., Yemialyanchyk, V. A. 2015. The Population of Polotsk in the 17—18th Centuries According to Anthropological Data. *International Journal of Anthropology*, V, 30, 1, p. 27-42.

Nathan, H., Haas, N. 1966. On the presence of cribra orbitalia in apes and monkeys. *American Journal of Physical Anthropology*, V, 24, p. 351-360.

Piontek, J. 1996. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*. Poznań: UAM.

Ubelaker, D.H. 1989. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Washington: Taraxacum.

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskih issledovanij*. Moskva: Nauka.

Borisenkov, E. P. 1988. *Tysyacheletnyaya letopis' neobychajnyh yavlenij prirody*. Moskva: Mysl'.

Buzhilova, A. P. 2005. *Homo sapiens: Istoriya bolezni*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury.

Emelyanchik, O. A. 2012. Antropologicheskij analiz pogrebenij XVII—XVIII vv. s territorii Poloczka. In: Kovalyenya, A. A., Levko, O. N. (eds.). *Poloczk: Poloczk i Poloczkoe knyazhestvo (zemlya) v IX—XIII vv., letopis' drevnih sloev, Poloczk i ego okruga v XIV—XVIII vv., remeslo, denezhnoe obrashhenie i torgovye svyazi Poloczka v srednevekovje*. Minsk: Biełaruskaja navuka, s. 165-176.

Emelyanchik, O. A. 2015a. Paleodemografiya gorodskogo i sel'skogo naseleniya Belarusi. In: Salivon, I. I., Vasilev, S. V. (eds.). *Paleoantropologiya Belarusi*. Minsk: Biełaruskaja navuka, s. 309-338.

Emelyanchik, O. A. 2015b. Formirovanie nauchnyh predstavlenij ob etiologii i patogeneze *cribra orbitalia* i vstrechaemost' etogo indikatora anemicheskogo stressa sredi naseleniya Belarusi na protyazhenii II tysyacheletiya n. e. In: Salivon, I. I., Vasilev, S. V. (eds.). *Paleoantropologiya Belarusi*. Minsk: Biełaruskaja navuka, s. 283-305.

Emelyanchik, O. A., Shipillo, V.A., 2018. Kraniologicheskaya harakteristika materialov pogrebenij s territorii Nizhnego Zamka v Poloczke. *Vestnik Poloczkogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya A, gumanitarnye nauki*, 1, s. 18-23.

Borutskaya, S. B., Vasilyev, S. V., Yemialyanchyk, V. A. 2015. The Population of Polotsk in the 17—18th Centuries According to Anthropological Data. *International Journal of Anthropology*, V, 30, 1, p. 27-42.

Nathan, H., Haas, N. 1966. On the presence of cribra orbitalia in apes and monkeys. *American Journal of Physical Anthropology*, V, 24, p. 351-360.

Piontek, J. 1996. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*. Poznań: UAM.

Ubelaker, D.H. 1989. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Washington: Taraxacum.

V. A. Yemialyanchyk

MEDIEVAL POPULATION OF POLOTSK ACCORDING TO ANTHROPOLOGICAL DATA

The aim of this study was to analyze human skeletal remains from 13th—14th centuries burials discovered on the territory of the Lower Castle in Polotsk, Belarus. The article deals with the morphological characteristics of medieval urban population and skeletal stress indicators such as mortality and *cribra orbitalia*.

According to most craniological characteristics, a series of male skulls from Polotsk of the 13th—14th centuries is similar to a sample of the medieval rural population of Polotsk land from burial mounds of the 11th—13th centuries. The differences relate to an increase in the cranial index in the later Polotsk series, which reflects the onset of epoch-making brachycephalization. In addition, Polotsk urban population differs from the rural population in a number of features characterizing the structural features of the facial skeleton (a higher face, a larger index of facial protrusion, a smaller protrusion of the nose). These differences can be genetically determined and indicate the participation of the alien component in the formation of Polotsk medieval population.

The body length of adult men from Polotsk varies within 162—175 cm and averages 169.5 cm. The body length of adult women varies within 147—159 cm and averages 156 cm. Compared to the later Polotsk population of 17th—18th centuries, the medieval urban population was taller (2.5 cm in men and 2 cm in women).

The average age of adult death in the studied group was 35.1 years. The average age of death for Polotsk women was 3 years less than for men.

The group of Polotsk medieval population is characterized by relatively high frequencies of *cribra orbitalia*. Among adults, the indicator is present in 32.2 % of cases, among children — in 55.5 % of cases.

Compared with the rural population of the 11th—13th centuries urban population of Polotsk of the 13th—14th centuries had higher mortality rates and increased incidence of *cribra orbitalia*, which indicates deterioration in general health in Polotsk urban population. The most probable causes of this phenomenon were, on the one hand, negative factors of urbanization, and on the other hand, the cooling of the climate, which began in Europe in the 14th century and led to deterioration in the living conditions of a significant part of the region's population.

Keywords: Polotsk, 13th—14th centuries, craniology, paleodemography, *cribra orbitalia*.

В. А. Ємельянчик

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ НАСЕЛЕННЯ ПОЛОЦЬКА ЗА АНТРОПОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Метою цього дослідження є аналіз людських скелетних решток поховань XIII—XIV ст., виявлених на території Нижнього замку в Полоцьку, Білорусь. У статті розглянуто морфологічні характеристики середньовічного міського населення і показники скелетного стресу, такі як смертність та *cribra orbitalia*.

За більшістю краніологічних характеристик серія чоловічих черепів з Полоцька XIII—XIV ст. схожа на зразок середньовічного сільського населення Полоцької землі з курганів XI—XIII ст. Відмінності стосуються збільшення черепного індексу в пізніших Полоцьких рядах, що відображає початок епохи брахіцефалізації. Крім того, міське населення Полоцька відрізняється від сільського за низкою ознак, що характеризують особливості будови лицьового скелета (більш високе обличчя, більший показник випинання обличчя, менший виступ носа). Ці відмінності можуть бути генетично детермінованими та свідчити про участь чужорідного компоненту у формуванні полоцького середньовічного населення.

Довжина тіла дорослих чоловіків з Полоцька коливається в межах 162—175 см, в середньому становить 169,5 см. Довжина тіла дорослих жінок коливається в межах 147—159 см, в середньому становить 156 см. Порівняно з пізнішим населенням Полоцька XVII—XVIII ст., середньовічне міське населення було вищим на 2,5 см у чоловіків і 2 см у жінок.

Середній вік смерті дорослих у досліджуваній групі становив 35,1 року. Середній вік смерті для полоцьких жінок був на 3 роки менший, ніж для чоловіків.

Група середньовічного населення Полоцька характеризується відносно високими частотами *cribra orbitalia*. Серед дорослих показник присутній у 32,2 % випадків, серед дітей — у 55,5 % випадків.

У порівнянні із сільським населенням XI—XIII ст. міське населення Полоцька XIII—XIV ст. мало вищі показники смертності та збільшення захворюваності на *cribra orbitalia*, що свідчить про погіршення загального стану здоров'я міського населення Полоцька. Найвірогіднішими причинами цього явища були, з одного боку, негативні фактори урбанізації, а з іншого — охолодження клімату, що розпочалося в Європі в XIV ст. і призвело до погіршення умов життя значної частини населення регіону.

Ключові слова: Полоцьк, XIII—XIV ст., краніологія, палеодемографія, *cribra orbitalia*.

Одержано 14.04.2020

ЄМЕЛЬЯНЧИК Вольга, кандидат біологічних наук, доцент, Полоцький державний університет, вул. Блохіна, 29, Новополоцьк, 211440, Беларусь.
YEMIALYANCHYK Volha, PhD in Biological Sciences, Associate Professor, Polotsk State University, Blokhin Str., 29, Novopolotsk, 211440, Belarus.
ORCID: 0000-0002-8813-4411, e-mail: o.emeljanchik@psu.by.

УДК [572.7:904.5](476.5)"13/15" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.23

D. S. Hrytskevich

PATHOLOGICAL MANIFESTATIONS ON PALEOANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM RURAL BURIALS OF 14th—16th CENTURIES FROM THE TERRITORY OF POLOTSK LAND

The results of paleopathological study of osteological material obtained during archaeological excavations of rural burial grounds of the 14th—16th centuries, located on the territory of Polotsk land. In total, 72 individuals from three cemeteries were examined (Ives, Biruli and Dolgoe). The purpose of the work is to identify and analyze pathologies and nonspecific reactions of the body, determined on bone material.

The study identified the most typical for the rural population of the studied burial grounds pathology and trauma — degenerative changes of the spine and joints, skull injuries, abscesses, caries, periodontitis, non-specific reactions of the body (porotic hyperostosis, cribra orbitalia, enamel hypoplasia, vascular reactions).

Keywords: *rural population of the Belarusian Dvina region of 14th—16th centuries, osteology, paleopathology, degenerative-dystrophic changes, injuries, dental pathologies, non-specific reactions of the body.*

Introduction. Paleopathological studies of the rural population of the Belarusian Dvina region of the 14th—16th centuries significantly enrich the knowledge about the living conditions, providing material about the most characteristic diseases of the past centuries that existed in the studied region. The bioarchaeological direction is an actual vector of development of the anthropological science of Belarus. The research results supplement the anthropological database with data on the lifestyle of ancient people, highlight regional features, and contain information about factors that had a direct impact on the occurrence and development of diseases among the rural population.

For the first time in Belarus, the paleoanthropological direction was developed by I. Salivon. In the 1960s and 1970s, under her leadership, excavations of rural burial grounds of the 18th—19th centuries were carried out in different regions of Belarus in order to collect and study the structural features of the bone remains of the population of this period. Based on the comparison of these materials with the data of previous researchers on the population of the 11th—13th centuries, the continuity of the main racial characteristics of the anthropological type in time is noted, the direction of epochal structural variability of the skeleton in general and the size of the head over the last millennium is traced (Цягака і інш. 2006, с. 37, 38).

An actively developing and promising area of modern paleoanthropology is the reconstruction of the type of physical activity and motor activity of ancient people associated with their occupation. O. Marfina's research of postcranial skeletons from burial mounds of the 12th century in Drutsk, Vitebsk region revealed pathological structural changes in the bone system and traces of injuries (Марфина 2015, с. 71).

A significant contribution to the study of the dynamics of the anthropological composition of the Northern region of our country was made by the research of an anthropologist from Polotsk, O. Yemelyanchik. New arrivals of a large volume of paleoanthropological material from the Polotsk land of the 10th—14th centuries allowed it to prove the heterogeneity of the population during this period. Of particular interest are the paleoecological works of O. Yemelyanchik, dedicated to determining the frequency of occurrence of the marker of anemic stress (cribra orbitalia; Марфина 2016, с. 71).

Materials and methods. The material for paleopathological research was the osteological collection of Polotsk State University (Belarus). Its formation was started in 2010, when the ar-

© D. S. HRYTSKEVICH, 2020

Sex and age composition of the studied individuals of of 14th—16th centuries

Burials	Male	Female	Adults of unknown gender	Children	Total
Ives	12	7	2	7	28
Dolgoe	2	5	15	9	31
Biruli	6	3	3	1	13
Total	20	15	20	17	72

chaeologist V. Cherevko conducted archaeological excavations of rural burial grounds in the village of Ives and Dolgoe (Glubokoye district). In the following years, the burial ground near the village of Biruli (Dokshytsy district).

The sex and age composition of the studied series is shown in table.

Ives (14th—16th). Burial ground near the village of Ives (Glubokoye district, Vitebsk region). Graves were marked with stone plates. Some of the boulders had carved crosses on them, and there were no burial mounds (Чараўко, 2011, с. 5). During the study period, 28 burials of medium preservation were identified. The grave goods indicated that the period of existence of the burial ground is limited by the 14th—16th centuries (Чараўко 2016b, с. 21; 2012, с. 10; 2011, с. 5; 2013, с. 5; 2014, с. 19).

Biruli (14th—16th). The kurgan-zhalnik burial ground near the village of Biruli in the Dokshytsy district is located on the shore of lake Medzozol, and includes both burial mounds and ground burials with stone linings of later times. In 2011, the research of the Biruli burial ground was carried out by archaeologists A. Voitekhovich and V. Cherevko. During the excavations, 5 burials were discovered, of which four were found without inventory. Burial 5, which has an inventory (an earring), was dated to the 14th—16th centuries (Чараўко 2012, с. 6—8).

Dolgoe (14th—18th). The burial ground is located about 0.2 km northeast of the village of Dolgoe. During the excavations that were carried out in 2015, the archaeologist discovered 29 burials. There were no grave goods. The study revealed that part of the burial ground functioned in the 15th—18th centuries (Чараўко 2016a, с. 177). At the same time, A. Voitekhovich conducted excavations of a mound with late medieval intake burials (8 burials). Analysis of burials in the complex makes it possible to date them to the beginning of the 16th century. In general, 13 burials of good preservation were investigated on the site (Вайцяховіч 2012, с. 33, 34).

Osteological material from the graves of Ives and Biruli was studied by the O. Yemelyanchik. The assessment of traumatic injuries and stress indicators, such as cribra orbitalia, caries, hypoplasia of tooth enamel was given. Based on the measurement of skulls, a characteristic of the anthropological features of the rural population was compiled (Емяльянчык, 2012). Also, O. Yemelyanchik in his article presented the results of paleodemographic research of the Ives and Dolgoe burial grounds (Емельянчик 2017).

The degree of preservation of osteological material was determined according to the method of N. Mamonova (Мамонова и др. 1989, с. 51—53). The gender and age of adult individuals were defined using a comprehensive method to identify structural features of the skull and pelvic bones (Buikstra, Ubelaker 1994, p. 18, 20).

When determining the biological age of adult individuals, the degree of obliteration of the cranial sutures, as well as the degree of the teeth abrasion, was taken into account. However, using that feature may be erroneous, since the odontological material is not well preserved in the collection (Piontek 1996, s. 151). The age of children was determined by the degree of development of the dental system using the scheme of D. Ulebaker (Buikstra, Ubelaker 1994, p. 51). If the postcranial skeleton was preserved, the degree of ossification of the skeleton was taken into account (Piontek 1996, s. 148).

The paleopathological study was carried out using a complex method developed by paleopathologists A. Buzhilova (Buzhilova 1998) and D. Buikstra and D. Ubelaker (Buikstra, Ubelaker 1994). In addition, the study recorded cases of manifestation of markers of physiological stress, namely, porotic hyperostosis, cribra orbitalia, enamel hypoplasia, vascular reaction.

To obtain reliable frequency numbers, the preservation of the skeleton for each group of pathological conditions was taken into account. For diseases of the spine, the safety of vertebral bodies and articular processes was at least 50 %. For traumatic skull injuries, individuals with a preserved skull without a lower jaw were allowed. For caries, the safety of molars in at least one of the jaws was taken into account. When calculating cases of inflammatory diseases of the dental system (abscesses and paradontopathies), individuals who had at least one of the jaws preserved were taken into account. For porotic hyperostosis, the preservation of the cranial vault was important. At the same time, an osteological material with preserved orbital parts of the frontal bone was used for cribra orbitalia. Enamel hypoplasia was accounted for among individuals with the majority of teeth in one of the jaws. Skeletons with preserved brow arches were used to assess the prevalence of vascular reaction.

Results and discussion. Among the ancient rural population represented by the burial grounds of Ives, Biruli and Dolgoe, the following pathological changes of the spine and joints were registered: degenerative changes of the vertebral bodies, Schmorl nodes, spondyloarthrosis and spondylosis of the vertebrae, systemic joint

Fig. 1. Traces of degenerative changes on the vertebral bodies (Ives)

lesions and osteoarthrosis of the hip joint. Their appearance can be associated with both the natural process of wear and tear of the body and with intense physical activity that affects the skeletal system of a person throughout his life.

Degenerative lesions of the spine can manifest as dystrophic change in the intervertebral disc and adjacent vertebral bodies (Жарков 1994, с. 16). Traces of degeneration of vertebral bodies were found in the rural population from the burial ground of Ives and Biruli (fig. 1). There were 11 cases (11/20) of mostly mild to moderate development. Traces of the disease were detected in the buried at the age of 30—50 years, pathological changes were more often registered in men.

The study also recorded herniation of the vertebral bodies (Schmorl's nodes). Schmorl nodes are formed when the vertebral plate is damaged, and the compressed cartilage penetrates the body of the neighboring vertebrae and forms a hernia. Schmorl nodes are extremely common, especially in the lower thoracic and lumbar regions, and are easily recognized in the skeleton as depressions on the vertebral surfaces (Waldron 2008, p. 45). In addition to serious physical exertion and injuries, the occurrence that pathological changes may be associated with the loss and weight of the human body (Trzciński 2017, p. 308). The presence of traces of hernias of vertebral bodies were detected in 7 individuals (7/20) from the Ives and Biruli burial grounds, in men of 30—50 years old.

The study of the ancient population also revealed traces of spondyloarthrosis. Spondyloarthrosis is a dystrophic lesion of the arch-process joints that develops in the same sequence of morphological changes as in osteoarthrosis of the peripheral joints (Крутько и др. 2013, с. 7). On osteological material, spondyloarthrosis lesions represent porosity, bone deformation, erosion and development of osteophytes in the area of arch-process joints. Degeneration of the facet joints of the vertebrae can lead to a hernia of the vertebral bodies that are under pressure from the altered bone articular surface (Ortner, Putschar 1981,

Fig. 2. Spondyloarthrosis of the facet joint of the vertebra (Ives)

p. 555). Degenerative-dystrophic changes in the joints of the facet vertebrae were registered in the rural population of the Ives and Biruli burial grounds. A total of 8 cases (8/20) of spondyloarthrosis were recorded (fig. 2), the majority of cases — in the male, aged 30—50 years.

The study showed the presence of a specific spine disease — deforming spondylosis. In case of disease, the vertebral bodies are soldered by narrow arched brackets, sometimes only partly ossified (Рейнберг 1963, с. 348). The disease most often is a result of chronic overload of the spine, causing tears in the peripheral parts of the fibrous ring of intervertebral discs in the area of their attachment to the edge of the vertebral body (Рохлин 1965, с. 55). In the Ives and Biruli burial grounds, pathological changes were detected in 8 individuals (8/20; fig. 3). Among them, 6 men, one woman and one individual whose gender could not be determined. At the time of death, all were over 30 years old. The presence of such

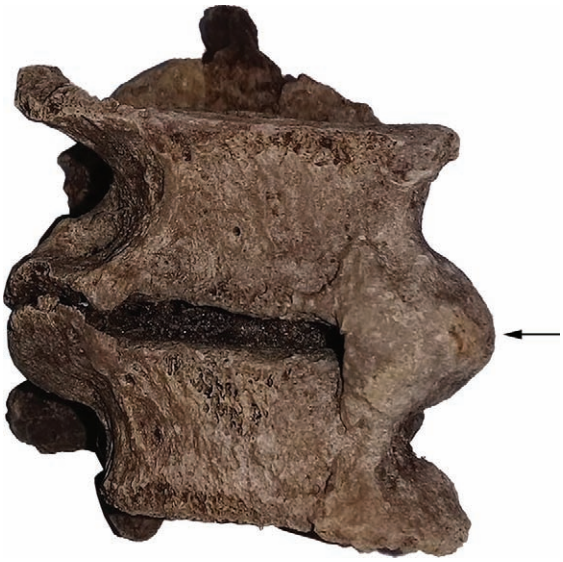

Fig. 3. Spondylosis of the lumbar vertebrae with subsequent ossification (Biruli)

Fig. 4. Indented injury with signs of healing (Dolgoe)

changes indicates serious disorders in the spine, which in turn could lead to the functioning problems of the musculoskeletal system.

During osteological examination, traces of degenerative pathology of the hip joint, coxarthrosis, were also recorded. Gradually, as the arthrosis progresses, pain and limited mobility in the joint increase, and lameness appears (Герасименко 2007, с. 28). It is known that various conditions predispose to the development of hip arthrosis, including congenital hip dislocation, displacement of the femoral epiphysis, and Legg-Kalve-Pertes disease (Waldron 2008, p. 38).

Traces of osteoarthrosis of the hip joint were recorded in a 30—40-year-old man from Biruli.

A special case of degenerative-dystrophic changes in the joints was identified during the study of osteological material from the graves of Ives and Biruli. In 3 individuals, namely men of 30—50 years old, traces of the costal-transverse joints osteoarthrosis were found. The deforming arthrosis of these joints, which in some cases causes the back pain, is particularly often in adulthood and in the elderly age. By this disease, the marginal bone growth can reach significant sizes on the head of the rib and on the transverse process of the vertebra (Рохлин 1965, с. 50).

In the course of the study, the analysis of injuries to the skull and postcranial skeleton was carried out. D. Ortner suggested that the cause of injuries in ancient populations may be the following factors: war, violence within the family, human activity during harvest or hunting, intentional and unintentional injury in the course of ritual actions, as well as physiological factors that could lead to bone fractures, such as senile osteoporosis (Ortner 2003, p. 119).

The study of the osteological collection revealed the presence of antemortal injuries and post-traumatic changes in all three burial grounds. A total of 3 cases (3/32) of skull injuries were identified. Injuries were localized on the frontal, parietal and occipital bones. In one case, the zygomatic bone was damaged. According to the nature of the damage, there are two groups. The first is chopping or cutting damage — 1 case (Biruli). The second one is depressed fractures — 2 cases (Ives — 1, Dolgoe — 1; fig. 4). The study revealed postcranial skeletal injuries with signs of healing. They are fractures with displacement of the radius (Ives) and fibula (Biruli). Injuries were recorded in two men over 40 years of age.

An indicative aspect of the health status and morbidity of the ancient population is the presence of diseases of the dental system.

One of the important indicators of the population's health is the presence of caries — a local pathological process that manifests itself after teeth eruption, with demineralization and softening of the hard tissues of the tooth, followed by the formation of a defect in the form of a cavity. The cause of its occurrence is a cariogenic situation on the surface of a sensitive tooth during prolonged fermentation of sugars food by enzyme forming microorganisms of dental plaque (Леус, Горегляд, Чудакова 2002, с. 67, 68).

Dental surfaces that are susceptible to potential caries include occlusal surfaces; smooth crown surfaces, including mesiodistal (interproximal) surfaces that come into contact with other teeth and buccal-lingual surfaces; and the root, which may be directly affected by caries after a gum and supporting bone recession. Each of these surfaces has a different cariogenic potential, so when combined with oral bacteria and diet, they cause different patterns of caries (Ortner 2003, p. 590).

Caries was registered in 14 people (14 cases out of 35 individuals; fig. 5) and was mainly localized on the molars of the upper and lower jaws,

affecting various tooth surfaces. Traces of the disease were present on the teeth of both men and women aged 9 to 50+ years.

The subsequent development of caries can lead to the defeat of the pulp and the spread of inflammation inside the dental canal. In this case, bacterial invasion causes rapid necrosis of the vascular network of the canal and soft tissues, spreading the necrosis process to the top of the root and surrounding spongy bone, causing a periapical abscess (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 403). On the craniological material, the consequences of an abscess are recorded in the form of caverns (cavities) located in the area of the roots of one or more adjacent teeth. An acute abscess, acting on the soft tissues surrounding the tooth, penetrates through the bone to the soft tissues, thus forming an opening. In some cases, there are serious consequences and the disease becomes potentially life-threatening (Waldron 2008, p. 242). Acute inflammatory processes were registered among individuals of all burial grounds. Paleopathological examination of jaws revealed the presence of 9 cases (9/43) of periapical abscesses in individuals aged 30—50 years.

The general state of health, peculiarities of hygiene habits, and dental pathology determine the condition of the periodontal tissue that surrounds the teeth. These diseases have a common name — periodontopathies. The origin and causes of these diseases in the anthropological literature are primarily considered as general markers of adverse environmental conditions (Козак 2010, с. 115, 116). In the process of identifying pathologies of the dental system, 19 cases (19/35) of periodontal disease were recorded. Pathological periodontal changes were equally present among both men and women aged 18 years and older.

The development of teeth is controlled by a genetic factor and environmental conditions that are relatively independent of those factors that affect the development of the jaws. Because of this independence, the sizes of the two types of structures may not match. Insufficient space for teeth leads to crowding of teeth (Ortner 2003, p. 598).

Some diseases can leave unspecific signs of stress on the bones and teeth. This is typical for individuals with injuries and degenerative pathologies, as well as for certain infectious diseases and nutritional deficiencies (Cohen, Armelagos 1984, p. 15, 16).

The emergence of difficulties in diagnosing the manifestations of physiological stress, represented by porotic hyperostosis (cribra orbitalia), and the multifactorial development of signs of enamel hypoplasia and vascular reaction causes a number of difficulties in the process of studying them. These changes can be attributed to non-specific reactions of the body that indicate unfavorable living conditions (Бужилова и др. 1998, с. 16).

Among the rural population of the Belarusian Dvina region of the 14th—16th centuries, the following manifestations of stress conditions were recorded: porotic hyperostosis, cribra orbitalia, enamel hypoplasia, vascular reaction on the superciliary arch. Porotic hyperostosis is characterized by symmetrically located lesions of the cranial vault, which can be fixed on the frontal and parietal bones, less often occipital. In the process of changes, areas of the skull thicken due to the compaction of the diploid layer, and the surface plate on the contrary is thinned, which leads to the appearance of porosis (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 348). In childhood, diploe contains red bone marrow, so it is believed that the expansion of this space is a result of the body's need to produce and store more red blood cells in the event of anemia (Lewis 2007, p. 111, 112). During the study, traces of porotic hyperostosis were recorded in 10 individuals (10/49) from the graves of Ives, Biruli and Dolgoe. Mostly lesions were localized on the parietal bones of the skull. In most cases, stress markers were recorded in the male aged 18 to 50 years.

Fig. 5. Manifestations of extensive carious lesions, traces of abscesses (Ives)

A specific manifestation of porotic hyperostosis is cribra orbitalia. Currently, there are a number of hypotheses among paleopathologists about the factors contributing to the formation of this stress indicator in the form of porosity in the upper inner region of the orbits. Walker and colleagues suggest that cribra orbitalia is the result of megaloblastic anemia acquired by infants as a result of the synergistic effect of depleted maternal vitamin B12 stores and unsanitary living conditions that contribute to additional nutrient losses from gastrointestinal infections during weaning (Walker et al 2009, p. 119).

At the same time, paleopathological studies have shown that such morphological changes could be caused by other diseases: inflammation of the skull bones (periostitis, osteitis and osteomyelitis), inflammatory processes of the scalp or

Fig. 6. Cribra Orbitalia (Ives)

Fig. 7. Enamel hypoplasia (Biruli)

nasal cavity, paranasal sinuses, eye socket (Ortner 2003, p. 120).

Cribra orbitalia as nonspecific stress marker was found in 21 individuals from the graves of Ives, Biruli, and Dolgoe (fig. 6). In most cases this stress marker affected either both or only the left eye socket. When assessing the intensity of these lesions were assigned to the porotic and cribrotic type. In 7 cases (7/10), lesions were detected in children 3—15 years old, as well as in 6 cases in women aged 18—50 years, 4 cases among men 20—40 years old, and 4 cases in individuals of indeterminate gender older than 50 years (adults — 14/43).

The manifestations of enamel hypoplasia in the population provides valuable information about the general state of health of the population and the stress that it experienced at an early age. Enamel hypoplasia — uneven development of the thickness of the enamel cover, which occurs due to insufficient calcification during the formation of the tooth (Бужилова 1998, с. 102). The feature has the form of transverse lines-furrows of various depths that encircle the tooth along the perimeter (transverse hypoplasia) or pits located on the surface of the tooth enamel (point hypoplasia; Козак 2010, с. 133).

The appearance of enamel hypoplasia has several reasons associated with negative environmental factors. First, there is the likelihood of prolonged breastfeeding, which is common in low-social groups. With this type of nutrition, children have hypovitaminosis (lack of vitamins and trace elements), which leads to the formation of enamel hypoplasia. Second, hypovitaminosis, characterized by generally poor and irregular nutrition of the population. Also, another possible cause is seen in the consequences of rickets. This disease is caused by a lack of vitamin D, which is produced by the body under the influence of ultraviolet light, and also comes with products rich in this vitamin (Бужилова 2005, с. 51).

Besides it, enamel hypoplasia can be formed due to fever, birth trauma, congenital syphilis, low birth weight, severe malnutrition in childhood, rickets and hypocalcemia, tuberculosis, zinc deficiency and intrauterine malnutrition due to insufficient nutrition of the mother (Lewis 2007, p. 105).

Enamel hypoplasia was recorded in 4 individuals (4/37) from all three burial grounds (fig. 7). In two men 30—50 years old, one child 10—11 years old, and one individual of unknown gender 20—30 years old.

Pathological changes in the brow ridge («orange pill») registered in the ancient rural population have several causes. According to M. Schultz's vascular reaction is a consequence of infection of the bone (ostitis) in purulent frontitis and ethmoiditis (inflammation in the frontal sinus and ethmoid cells). Another reason for these changes, not only on the brow arches, but also on the zygomatic, temporal and other bones of the skull, may be chronic skin irritation from parasite bites and, as a result, inflammation of the periosteum (Козак 2010, с. 173).

Along with this, according to A. Buzhilova, specific changes in the brow are associated with the impact of low temperatures on the human body (Бужилова 1998, с. 104, 105).

During the study of the ancient population, 9 cases (9/40) of the «orange pill» appearance were registered in individuals from the graves of Ives, Biruli and Dolgoe. Traces of the reaction were recorded in the area of the brow ridges and along the edge of the zygomatic bone. Stress occurred mainly in men aged 30—50 years. This indicates an active daily activity of the male population. Women, most likely, were in more comfortable conditions, or wore hats that reduced the possible impact of cold on the body.

Conclusions. Analysis of the bones of the postcranial skeleton of the ancient rural population of the Belarusian Dvina region showed that the nature of the spread of diseases of the spine

and the degree of joint wear is associated with the impact of physical exertion on the body. The type and location of injuries on skeletons in the study populations indicate that some men were involved in armed or domestic conflicts, while the possibility of domestic injuries and accidents is not excluded. Traces of pathological changes in the dental system of individuals of all the studied burial grounds indicate the prevalence of this group of diseases among the ancient rural population. Caries, abscesses of the jaw and traces of periodontal disease are the result of an unbalanced diet and a lack of vitamins. During the study of the rural population of the 14th and 16th centuries, specific signs were discovered that indicate the existence of physiological stresses due to a number of factors. The causes or factors of stress the most important were: lack of vitamins and minerals, which is most keenly felt at an early age, various inflammatory and infectious diseases that weaken the immune system, as well as the social and climatic conditions, of the population life.

ЛІТЕРАТУРА

Бужилова, А. П. 1998. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях. *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. Москва: Старый Сад, с. 87-146.

Бужилова, А. П., Козловская, В. М., Медникова, М. Б. 1998. *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. Москва: Старый Сад.

Бужилова, А. П. 2005. *Homo sapiens. История болезни*. Москва: Языки славянской культуры.

Вайцяховіч, А. В. 2012. *Справаздача пра археалагічныя даследаванні курганных могільнікаў ў Докшыцкім раене Віцебскай вобласці ў 2011 годзе*. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі, спр. 2844.

Герасименко, М. А. 2007. *Остеоартроз*. Минск: БГМУ.

Емяльянчык, В. А. 2012. Новыя матэрыялы па антрапалогіі вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XIV—XVI стст. В: Каваленя, А. А. (ред.). *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, 22—23 мая 2012 г.* Мінск: ПДУ, с. 149-157.

Емельянчик, О. А. 2017. Смертность сельского населения Беларуси XI—XIX вв. (по данным палеодемографии и исторической демографии). В: Саливон, И. И. (ред.). *Актуальные вопросы антропологии*. Минск: Беларуская навука, с. 20-33.

Жарков, П. Л. 1994. *Остеохондроз и другие дистрофические изменения позвоночника у взрослых и детей*. Москва: Медицина.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ: Академперіодика.

Крутько, А. В., Байкалов, А. А., Маркин, С. П., Козлов, Д. М., Васильев, А. И. 2013. *Спондилоартроз*. Новосибирск.

Леус, П. А., Горегляд, А. А., Чудакова, И. О. 2002. *Заболевания зубов и полости рта*. Ростов-на-Дону: Феникс.

Мамонова, Н. Н., Романова, Г. П., Харитонов, В. М. 1989. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях. В: Шелов, Д. Б. (ред.). *Методика полевых археологических исследований*. Ленинград: Наука, с. 50-84.

Марфина, О. В. 2015. Палеоантропология Беларуси: полвека открытий. *Наука и инновации*, 1, с. 68—72.

Марфина, О. В. 2016. Создание национальной антропологической школы в Беларуси. В: Дук, Д. У. (рэд.). *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зборнік навуковых артыкулаў III Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 14—15 красавіка 2016 г.* Полацк: ПДУ, с. 117—127.

Рейнберг, С. А. 1963. *Рентгенодиагностика заболеваний костей и суставов*. Москва: Медицина.

Рохлин, Д. Г. 1965. *Болезни древних людей*. Ленинград: Наука.

Цягака, Л. І., Салівон, І. І., Мікуліч, А. І., Марфіна, В. У., Поліна, Н. І., Гурбо, Т. Л. 2006. Антрапалогія. *Беларусы, у 11 т*. 9. Мінск: Беларуская навука

Чараўко, В. У. 2011. *Справаздача аб археалагічных разведках на тэрыторыі Глыбоцкага і Ушацкага раенаў Віцебскай вобласці ў 2010 годзе*. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі, спр. 2878.

Чараўко, В. У. 2012. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Докшыцкага, Глыбоцкага і Ушацкага раенаў Віцебскай вобласці ў 2011 годзе*. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі, спр. 1320.

Чараўко, В. У. 2013. *Справаздача аб археалагічных раскопках на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раена Віцебскай вобласці ў 2012 годзе*. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі, спр. 1313.

Чараўко, В. У. 2014. *Справаздача аб археалагічных раскопках на могільніках каля в. Жарнасекава Бешанковіцкага раена, в. Івесь Глыбоцкага раена і археалагічных разведках на тэрыторыі Бешанковіцкага і Полацкага раенаў Віцебскай вобласці ў 2013 годзе*. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі, спр. 1353.

Чараўко, В. У. 2016a. Археалагічныя раскопкі на могільніку каля вескі Доўгае Глыбоцкага раена ў 2015 г. В: Дук, Д. У. (рэд.). *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зборнік навуковых артыкулаў III міжнароднай навуковай канферэнцыі, 14—15 красавіка 2016 г.* Наваполацк: ПДУ, с. 170-177.

Чараўко, В. У. 2016b. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях на могільніках каля весак Доўгае, Васькавічы, Івесь Глыбоцкага раена Віцебскай вобласці ў 2015 годзе*. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі, спр. 3350.

Aufderheide, A., Rodriguez-Martin, C. 1998. *Human paleopathology*. Cambridge: Cambridge University.

Buikstra, J., Ubelaker D. 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Arkansas: Arkansas Archeological Survey.

Cohen, M., Armelagos G. 1984. *Paleopathology at the origins of agriculture*. Orlando: Academic Press.

Lewis, M. 2007. *The bioarchaeology of children*. Cambridge: Cambridge University.

Ortner, D. 2003. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Elsevier: Academic press.

Ortner, D., Putschar, W. 1981. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Piontek, J. 1996. *Biologia populacji pradziejowych*. Poznań: Wydawnictwo naukowe.

Trzciński, D. 2017. High stature and body mass might affect the occurrence of Schmorl's nodes. *Anthropological review*, 80, 3, p. 301-311.

Waldron, T. 2008. *Paleopathology*. London: Cambridge University Press.

Walker, P. L., Bathurst, R. R., Richman, R., Gjerdrum, T., Andrushko, V. A. 2009. The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology*, 139, p. 109-125.

REFERENCES

Buzhilova, A. P. 1998. Paleopatologiia v bioarkheologicheskikh rekonstruktsiiakh. *Istoricheskaia ekologiia cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovanii*. Moskva: Staryi Sad, s. 87-146.

Buzhilova, A. P., Kozlovskaia, V. M., Mednikova, M. B. 1998. *Istoricheskaia ekologiia cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovanii*. Moskva: Staryi Sad.

Buzhilova, A. P. 2005. *Homo sapiens. Istoriia bolezni*. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Vajciachovič, A. V. 2012. *Spravazdača pra archieałahičnyja dasledavanni kurhannych mohilnikaŭ ŭ Dokšyckim rajonie Viciebskaj vobłasci ŭ 2011 hodzie*. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi Centralnaha navukovaha archiva NAN Biełarusi, spr. 2844.

Gerasimenko, M. A. 2007. *Osteoartroz*. Minsk: BGMU.

Jemialjančyk, V. A. 2012. Novyja materyjały pa antrapałohii viaskovaha nasielnictva Połackaj ziamli XIV—XVI stst. In: Kavalenia, A. A. (ed.). *Połack u historyi i kultury Jeŭropy: materyjały Mižnarodnaj navukovaj kanfierencyi, 22—23 maja 2012 h*. Minsk: PDU, s. 149—157.

Emelianchik, O. A. 2017. Smertnost selskogo naseleniia Belarusi XI—XIX vv. (po dannym paleodemografii i istoricheskoi demografii). In: Salivon, I. I. (ed.). *Aktualnye voprosy antropologii*. Minsk: Belaruskaia navuka, s. 20-33.

Zharkov, P. L. 1994. *Osteokhondroz i drugie distroficheskie izmeneniia pozvonochnika u vzroslykh i detei*. Moskva: Meditsina.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii*. Kyiv: Akademperiodyka.

Krutko, A. V., Baikalov, A. A., Markin, S. P., Kozlov, D. M., Vasilev, A. I. 2013. *Spondiloartroz*. Novosibirsk.

Leus, P. A., Goregliad, A. A., Chudakova, I. O. 2002. *Zabolevaniia zubov i polosti rta*. Rostov-na-Donu: Feniks.

Mamonova, N. N., Romanova, G. P., Kharitonov, V. M. 1989. Pervichnaia obrabotka i opredelenie antropologicheskogo materiala v polevykh usloviiakh. In: Shelov, D. B. (ed.). *Metodika polevykh arkheologicheskikh issledovanii*. Leningrad: Nauka, s. 50-84.

Marfina, O. V. 2015. Paleoantropologiia Belarusi: polveka otkrytii. *Nauka i innovatsii*, 1, s. 68-72.

Marfina, O. V. 2016. Sozdanie natsionalnoi antropologicheskoi shkoly v Belarusi. In: Duk, D. U. (ed.). *Biełaruskaje Padzvinnie: vopyt, mietodyka i vyniki palavych i miždyscyplinarnych dasledavanniaŭ: zbornik navukovych artykułaŭ III Mižnarodnaj navukova-praktyčnaj kanfierencyi, 14—15 krasavika 2016 h*. Połack: PDU, s. 117-127.

Reinberg, S. A. 1963. *Rentgenodiagnostika zabolevanii kostei i sustavov*. Moskva: Meditsina.

Rokhlin, D. G. 1965. *Bolezni drevnikh liudei*. Leningrad: Nauka.

Ciahaka, Ł. I., Salivon, I. I., Mikulič, A. I., Marfina, V. U., Polina, N. I., Hurbo, T. Ł. 2006. Antrapałohija. *Biełarusy, u 11 t.* 9. Minsk: Biełaruskaja navuka.

Čaraŭko, V. U. 2011. *Spravazdača ab archieałahičnych razviedkach na terytoryi Hłybockaha i Ušackaha rajonaŭ Viciebskaj vobłasci ŭ 2010 hodzie*. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi Centralnaha navukovaha archiva NAN Biełarusi, spr. 2878.

Čaraŭko, V. U. 2012. *Spravazdača ab archieałahičnych dasledavanniach na terytoryi Dokšyckaha, Hłybockaha i Ušackaha rajonaŭ Viciebskaj vobłasci ŭ 2011 hodzie*. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi Centralnaha navukovaha archiva NAN Biełarusi, spr. 1320.

Čaraŭko, V. U. 2013. *Spravazdača ab archieałahičnych raskopkach na mohilniku kala v. Ivieś Hłybockaha rajona Viciebskaj vobłasci ŭ 2012 hodzie*. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi Centralnaha navukovaha archiva NAN Biełarusi, spr. 1313.

Čaraŭko, V. U. 2014. *Spravazdača ab archieałahičnych raskopkach na mohilnikach kala v. Ťarnasiekava Biešankovickaha rajona, v. Ivieś Hłybockaha rajona i archieałahičnych razviedkach na terytoryi Biešankovickaha i Połackaha rajonaŭ Viciebskaj vobłasci ŭ 2013 hodzie*. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi Centralnaha navukovaha archiva NAN Biełarusi, spr. 1353.

Čaraŭko, V. U. 2016a. Archieałahičnyja raskopki na mohilniku kala vioski Doŭhaje Hłybockaha rajona ŭ 2015 h. In: Duk, D. U. (ed.). *Biełaruskaje Padzvinnie: vopyt, mietodyka i vyniki palavych i miždyscyplinarnych dasledavanniaŭ: zbornik navukovych artykułaŭ III mižnarodnaj navukovaj kanfierencyi, 14—15 krasavika 2016 h*. Navapołack: PDU, s. 170-177.

Čaraŭko, V. U. 2016b. *Spravazdača ab archieałahičnych dasledavanniach na mohilnikach kala viosak Doŭhaje, Vaškavičy, Ivieś Hłybockaha rajona Viciebskaj vobłasci ŭ 2015 hodzie*. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi Centralnaha navukovaha archiva NAN Biełarusi, spr. 3350.

Aufderheide, A., Rodriguez-Martin C. 1998. *Human paleopathology*. Cambridge: Cambridge University.

Buikstra, J., Ubelaker D. 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Arkansas: Arkansas Archeological Survey.

Cohen, M., Armelagos G. 1984. *Paleopathology at the origins of agriculture*. Orlando: Academic Press.

Lewis, M. 2007. *The bioarchaeology of children*. Cambridge: Cambridge University.

Ortner, D. 2003. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Elsevier: Academic press.

Ortner, D., Putschar, W. 1981. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Piontek, J. 1996. *Biologia populacji pradziejowych*. Poznań: Wydawnictwo naukowe.

Trzciński, D. 2017. High stature and body mass might affect the occurrence of Schmorl's nodes. *Anthropological review*, 80, 3, p. 301-311.

Waldron, T. 2008. *Paleopathology*. London: Cambridge University Press.

Walker, P. L., Bathurst, R. R., Richman, R., Gjerdrum, T., Andrushko, V. A. 2009. The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology*, 139, p. 109-125.

D. S. Hrytskevich

PATHOLOGICAL MANIFESTATIONS ON PALEOANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM RURAL BURIALS OF 14th—16th CENTURIES FROM THE TERRITORY OF POLOTSK LAND

Paleopathology deals with the identification and research of diseases that are fixed on the osteological material of ancient people. This anthropological direction, using a variety of methods, answers the questions of the origin and spread of diseases in ancient populations. The results of such studies help to reveal the following aspects: the influence of the environment, and consequently the adaptation of a person to its changes,

professional occupations of the population, and related types of physical activity, diet, causes of physiological stress and the level of development of medicine.

The aim of the study is to assess the incidence of the rural population of the Belarusian Dvina region of the 14th—16th centuries by conducting a paleopathological study of bone material.

During the study, an anthropological examination of the remains of 72 people belonging to the rural population of the 14th—16th centuries was carried out. The osteological material was obtained during the archaeological excavations of three rural burial grounds in the Belarusian Dvina region-Ives, Biruli, and Dolgoe. During the research, special attention was paid to the identification and registration of paleopathological changes in bone material.

As a result, signs of the following groups of pathologies were identified: degenerative-dystrophic changes in the spine and joints, skull injuries, dental system pathologies (caries, abscesses, paradontopathies), non-specific reactions of the body (porotic hyperostosis, cribra orbitalia, enamel hypoplasia, vascular reaction).

As a result of the work performed to identify and interpret pathological changes, the main aspects reflecting changes in the health status of the ancient population due to a number of factors were identified: the manifestation of an active lifestyle of individuals, the influence of sanitary and hygienic conditions that existed in rural settlements of the studied period, and the supposed stressful situations to which the population was more or less exposed.

Keywords: rural population of the Belarusian Dvina region of 14th—16th centuries, osteology, paleopathology, degenerative-dystrophic changes, injuries, dental pathologies, non-specific reactions of the body.

Д. С. Грицкевич

ПАТОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ НА ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНОМУ МАТЕРІАЛІ З СІЛЬСЬКИХ ПОХОВАНЬ 14—16 ст. З ТЕРИТОРІЇ ПОЛОЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

Палеопатологія займається виявленням і дослідженням захворювань, зафіксованих на остеологічному матеріалі древніх людей. Це антропологічний напрямок, використовуючи різноманітні методи, відповідає на питання походження і поширення хвороб в древніх популяціях. Результати таких досліджень дозволяють виявити наступні аспекти: вплив навколишнього середовища, а отже, і адаптацію людини до її змін, професійні заняття населення і пов'язані з ними види фізичної активності, режим харчування, причини фізіологічного стресу і рівень розвитку медицини.

Мета дослідження-оцінити захворюваність сільського населення Білоруського Подвинья 14—16 ст. шляхом проведення палеопатологического дослідження кісткового матеріалу.

В ході дослідження була проведена антропологічна експертиза останків 72 осіб, що належать до сільського населення 14—16 ст. Остеологічний матеріал був отриманий при археологічних розкопках трьох сільських могильників Білоруського Подвинья — Івесь, Бірюлі і Довгое. В ході досліджень особлива увага приділялася виявленню та реєстрації палеопатологічних змін в кістковому матеріалі.

В результаті були виявлені ознаки наступних патологій: дегенеративні зміни хребта і суглобів, травми черепа, патології зубощелепної системи (каріес, абсцеси, парадонтопатії), неспецифічні реакції організму (поротичний гіперостоз, крібра орбіталія, гіпоплазія емалі, судинна реакція).

В результаті проведеної роботи з виявлення та інтерпретації патологічних змін були виявлені основні аспекти, що відображають зміни стану здоров'я стародавнього населення, обумовлені рядом факторів: проявом активного способу життя індивідів, вплив санітарно-гігієнічних умов, що існували в сільських населених пунктах досліджуваного періоду, і передбачувані стресові ситуації, яким населення в тій чи іншій мірі піддавалося.

Ключові слова: сільське населення Білоруського Подвинья 14—16 ст., остеологія, палеопатологія, дегенеративно-дистрофічні зміни, травми, стоматологічна патологія, неспецифічні реакції організму.

Одержано 15.04.2020

ГРИЦКЕВИЧ Дар'я, аспірант, Інститут історії Національної академії наук Білорусі, вул. Академічна, 1, Мінськ, 220072, Республіка Білорусь.
HRYTSKEVICH Darya, graduate student, the Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Akademicheskaya str., 1, Minsk, 220072, Republic of Belarus.
ORCID: 0000-0001-6982-3556; e-mail: gritskevichdarya@gmail.com.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК [561:902](477)

DOI: 10.37445/adiu.2020.04.24

Г. О. Пашкевич

СУЧАСНИЙ СТАН АРХЕОБОТАНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Science never solves a problem
without creating ten more

Bernard SHAW

Палеоетноботанічні дослідження, розпочаті в Інституті археології АН УРСР в кінці 1970-х рр. на пропозицію Д. Я. Телегіна, співпали з часом становлення палеоетноботаніки (археоботаніки) як науки. За майже сорокарічний період досліджень отримано для території України характеристику складу культурних рослин та супроводжуючих бур'янів від неоліту до середньовіччя включно. Поява в останні десятиріччя в руках археоботаніків Європи нового інструментарію (скануючий електронний мікроскоп), нових методів досліджень викопних решток рослин (хімічний аналіз мікрорешток за допомогою мас-спектрометра, генетичні дослідження давніх ДНК, аналіз стабільних ізотопів та ін.) значно розширили результативність вже опублікованих даних.

Ключові слова: *палеоетноботаніка (археоботаніка), Д. Я. Телегін, територія України, флотація, походження проса.*

Дмитро Якович Телегін — ініціатор створення в Інституті археології АН УРСР відділу (лабораторії) використання методів природничих та технічних наук, за допомогою яких значно розширювались би відомості про археологічні знахідки. Він планував об'єднати в такому відділі спеціалістів по вивченню давнього металу та металообробки, палеоботаніків, палеозоологів, антропологів. Початок роботи був вдалим і її наслідком стала конференція та випуск двох збірників «Использование методов естественных наук в археологии», Киев: Наукова думка, 1978, 1981.

Саме Д. Я. Телегін, який намагався створити спорово-пилкову лабораторію, організував в 1976 р. мій перехід до Інституту археології. Та не так сталося, як гадалося. Завеликі фінансові кошториси для роботи такої лабораторії стали на заваді. І ось мені дали завдання — визначати рештки культурних рослин з археологічних розкопок, тобто стати спеціалістом-палеоетноботаніком.

Викопні рослинні рештки з території України здавна привертали увагу спеціалістів, адже Південно-Східна Європа, тобто сучасні Молдова та Україна, впродовж тисячоліть були першим на території Східноєвропейської рівнини регіоном, що опинився на шляху неолітичних землеробів близькосхідного походження, які йшли сюди через Балканський півострів. Видатний вчений М. І. Вавілов вважав, що територія України разом з Молдовою була одним з найдавніших осередків землеробства. Для підтвердження свого припущення про існування посівів давніх реліктових плівчастих пшениць у замкнених гірських районах М. І. Вавілов організував експедицію в Карпати у 1940 р. Припущення вченого підтвердилось знахідкою куща реліктової плівчастої пшениці двозернянки біля с. Путила під Чернівцями (Бахтеев 1960).

На час мого переходу до Інституту археології спеціалістів-палеоетноботаніків в Україні не було. Довелось терміново навчатись у З. В. Янушевич — відомого спеціаліста з палеоетноботаніки, яка працювала в Кишиневі. Наука палеоетноботаніка, що займається вивченням викопних решток культурних рослин, тільки почала розвиватись. Перші друковані відомості про такі матеріали з'явились на початку XIX ст. К. Кунт (C. Kunth) описав муміфіковані зернівки, насіння та фрукти з єгипетських гробниць (Kunth 1826). Батьком палеоетноботаніки вважається проф. Освальд Гір (Oswald Heer) з Цюріха, який в середині XIX ст. дослідив рослинні рештки із свайних поселень

© Г. О. ПАШКЕВИЧ, 2020

Швейцарії, що добре збереглися похованими під водою, а в сухі зими 1853—1854 рр. були відкриті. Поява детального опису цих знахідок разом з малюнками поклала початок новій науці (Heer 1866). Дослідження рослинних решток в археологічному матеріалі одразу ж привернули увагу тих ботаніків, які вивчали історію культурних рослин, їх появу та перехід від дикого стану до культурного. Та оформлення таких досліджень в окрему науку сталося лише в останні десятиріччя XX ст. В жовтні 1968 року відбулась перша зустріч трьох десятків спеціалістів в замку Kasina під Прагою, на якій було закріплено термін *палеоетноботаніка* в назві Міжнародної робочої групи з палеоетноботаніки (International Work Group for Palaeoethnobotany — IWGP). До того часу термін *палеоетноботаніка* вже існував. Його запропонував в 1950 р. датський дослідник Ганс Хельбек (Hans Helbaek) з метою підкреслити спрямованість досліджень на вивченні *викопних решток культурних* рослин. Поява в слові «палеоботаніка» кореня «етно» вказує на те, що ця наука вивчає рослини, пов'язані з життєдіяльністю людини (Helbaek 1960).

Перша зустріч IWGP дійсно відповідала визначенню «робоча група», а в 1998 р., тобто в тридцяту річницю її заснування, на черговій зустрічі у м. Тулуза кількість учасників вже перевищила сотню. Таке зібрання палеоетноботаніків більше відповідало статусу конференції. У монографії, створеній колективом авторів з нагоди двадцятиріччя роботи IGWP, підведено підсумки досліджень, і можна вважати, що досягнення цієї молодої науки на той час були вже вагомими (Zeist et al. (eds.). 1991). В монографії знайшли відображення як питання інтерпретації отриманих даних і методологічні питання, так і результати регіональних палеоетноботанічних досліджень в межах Європи.

З появою професійних спеціалістів стало очевидним, що отримання викопних рослинних решток можливе лише при тісному співробітництві ботаніків з археологами. Згодом в країнах Європи в археологічних виданнях стали використовувати термін *археоботаніка* (archaeobotany). Очевидно, що він точніше відповідає напрямку досліджень, тобто вивченню решток культурних рослин, знайдених при археологічних роботах і тісно пов'язаних з економічними і соціальними аспектами діяльності людини в минулому. Обидва терміни є синонімами і вживаються в залежності від бажання дослідника. Якщо на початку становлення цієї науки головним напрямком досліджень було вивчення процесу доместикації культурних рослин, то згодом, в міру зміцнення співробітництва між археологами та ботаніками, економічні та екологічні проблеми стають головними в дослідженнях.

Результатами, отриманими археоботаніками, користуються ботаніки, історики, географи, археологи, інколи об'єднуючи свої зусилля для освітлення складних проблем. Наприклад, у 2009 р. на Симпозіумі «Походження землеробства. Нові дані, нові ідеї» (The origine of agriculture. New data, new ideas. Wenner Gren Symposium, Mexico, 2009, Yucatan, Merida, Hacienda Temozon) для вирішення проблеми походження і розповсюдження землеробства об'єднались археоботаніки, палеозоологи, антропологи, археологи, генетики всього світу (Price, Bar-Yosef 2011).

Значна кількість польових робіт як в нових, так і в старих місцях, нові дослідження з використанням сучасних методів, нові радіовуглецеві дати дали можливість встановити точний час початку одомашнення рослин в центрах походження культурних рослин на території Азії, Америки та в південній частині Тихого океану (Bar-Yosef 2017, p. 298, fig. 1).

У XX—XXI ст. археоботанічні дослідження поступово охопили всі континенти. Найбільша кількість досліджень припадає на Південно-Західну Азію. Зацікавленість до цього району пов'язана з тим, що саме тут проходила доместикація більшості культурних рослин (пшениця, ячмінь, бобові), відомих в Старому Світі. Завдяки цьому район отримав назву «Fertile Crescent» (родючий півмісяць). Тут і в наш час у складі рослинного покриву розріджених дубових лісів зустрічаються дикорослі пшениці і ячмінь та бобові — сочевиця (*Lens culinaris*), горох (*Pisum sativum*), нут (*Cicer arietinum*), чина посівна (*Lathyrus sativus*), боби (*Vicia faba*), вика ервілія (*Vicia ervilia)* і віка посівна (*Vicia sativa*). Враховуючі останні дослідження, більша частина археоботаніків схиляються до думки, що в часовому діапазоні 10500—10000 років тому частина рослин вже була доместикована (Bar-Yosef 2017).

Для збільшення продуктивності роботи археоботаніків, а саме збільшення кількості викопних решток під час археологічних робіт, особливо в посушливих районах, була запропонована техніка флотації. Така техніка без використання пінистих речовин називається промивкою. Перші флотації були зроблені під час польових робіт в штаті Іллінойс в 1960-х рр. (Struever 1968) та Г. Хельбеком в 1969 р. при роботах на рівнині Дех Луран в Ірані (Helbaek 1969). З 1970-х рр. флотація стала звичним процесом під час польових робіт. На думку Р. Денелла, за допомогою флотації (промивки) є можливість перевірити щоденно біля тони відкладів. Значення флотації Денелл навіть порівнює з відкриттям телескопу в астрономії (Dennell 1978).

З початком археоботанічних досліджень в Інституті археології АН УРСР методика промивки також стала використовуватись при проведенні польових робіт. Її застосовано під час розкопок наступних поселень та давніх міст: Виноградний Сад, 1986, 1987 рр. (сабатинівсь-

ка культура); Глеваха, 1982 р. (київська культура); Пилипи, 1983 р. (культура карпатських курганів); Нагорне 2, 1989 р.; Хлопків, 1982 р., Боромля 2, 1990 р. (черняхівська культура); Монастирок, 1983 р., Григорівка, 1986, 1987 рр. (райковецька культура); Кам'янське городище, 1989 р. (скіфська культура); Ольвія та поселення її хори, 1989, 1991, 1993, 1994 рр.; Херсонес та його хора, городища Німфей, Тиритака, 1998—2011 рр. (античність); давні Київ, Чернігів; городище Китаєво, городище Іван, 1987—2011 рр. (Київська Русь); Київ: вул. Спаська (2011 р.), Поштова площа (2016—2017 рр.).

Та серед цього великого списку не було поселень трипільської культури. Перша невелика спроба була зроблена в 1991 р. при розкопках поселення етапу СІ Тальянки в Черкаській обл. (розкопки В. О. Круца). Лише в 2012—2013 рр. під час розкопок трипільських поселень Бернашівка, Ожево та Небелівка проведено повноцінні промивочні роботи (Пашкевич 2015; Пашкевич, Черновол 2015).

Саме за часів трипільської культури почалась справжня колонізація землеробськими племенами території України. У фондах Інституту археології НАН України зберігаються великі колекції кераміки, обмазки, предметів пластики з розкопок добре відомих трипільських поселень. Досліджена величезна колекція кераміки, обмазки та пластики з поселень Трипілля. Декілька тисяч фрагментів кераміки, обмазки та пластики налічують лише колекції раннього Трипілля: Лука Врублевецька (5248 фр.), Бернашівка (1280 фр.), Гайворон (1177 фр.), Гренівка (736 фр.), Кормань (640 фр.), Окопи (1313 фр.), Сабатинівка (3092 фр.; Збенович, Пашкевич 1988; Пашкевич, Відейко 2006, с. 45—48, 74, 75).

Завдяки майже семидесятирічним дослідженням обвуглених матеріалів разом з визначенням відбитків зернівок та насіння на численних фрагментах кераміки та в обмазці встановлено склад культурних рослин та супроводжуючих їх бур'янів, що вирощувались на території України впродовж тисячоліть, починаючи від появи тут перших землеробських племен і по середньовіччя включно (Янушевич 1976; 1986; Пашкевич 1991a; 1991b; 1991c; 1991d; 2012; 2016). За цими даними створена історія культурної флори України. Археоботанічні дослідження в деяких випадках привели до кардинальної зміни існуючої попередньо уяви про склад вирощуваних рослин на території України (Пашкевич 2005; Пашкевич, Непомящих 2013).

Паралельно з дослідженням викопних матеріалів, для подолання складнощів у видових визначеннях археоботаніки спрямували свої зусилля на ретельне вивчення морфологічних особливостей зернівок та насіння. В багатьох наукових центрах Європи були створені еталонні колекції. З'явились посібники та атласи. M. Kuhn та F. Antolin розробили детальний опис морфологічних особливостей голозерних пшениць в обвугленому стані, яким користуються археоботаніки при визначенні матеріалів (Jones et al. 2000). Dorian Q. Fuller створив «Атлас проса» (Fuller 2006), в якому надано детальні морфологічні ознаки зернівок *Sorgum bicolor*, *Pennisetum glaucum*, *Setaria italica*, S. *verticillata*, *Panicum miliaceum*, *Echinocloa colona*. Раз на три роки, під час зібрань археоботаніків IWGP, обов'язково відбуваються лабораторні заняття, на яких дослідники мають можливість ознайомитись з навичками визначення морфологічних особливостей викопних матеріалів.

В останні роки у своїй роботі археоботаніки почали використовувати крім звичайного оптичного ще й електронний скануючий мікроскоп. Такі дослідження інколи зовсім змінюють отримані раніше результати. Прикладом є недавно проведені дослідження відбитків зернівок на фрагментах кераміки, обмазки та статуетках з розкопок усатівської культури (An, Pashkevich, Jones 2018). Це дослідження завдячує зверненню уваги в останнє десятиріччя до проблеми походження проса, місця введення його в культуру, часу та шляхів просування цієї рослини з Китаю до Європи. Радіовуглецеве датування зернівок проса з неолітичних шарів 6—5 тис. до н. е., проведене на пропозицію Г. Матузайте-Матузевічуте (G. Motuzaite-Matuzeviciute), показало, що вони належать до часу не пізніше кінця 17 ст. до н. е. (Motuzaite-Matuzeviciute et al. 2013). В зв'язку з цим з'явилась велика програма радіовуглецевого датування з метою перевірки ранніх дат знахідок проса в Європі («Millet and what else? The wider context of the adoption of millet cultivation in Europe»). Виникла нагальна необхідність переглянути опубліковані дані. Ми разом з An Ting, аспіранткою з Університету м. Кембрідж (Великобританія), на прохання її керівника M. Jones'a у фондах Одеського археологічного музею НАН України в 2016 р. переглянули всю колекцію кераміки, обмазки та статуеток з розкопок поселень усатівської культури (3600—3000 cal BC; Пашкевич 2017). Палеоетноботанічні дослідження частини цієї колекції були проведені в 1980-х рр. Н. Кузьміновою (Кузьминова, Петренко 1989). За її визначеннями, на статуетках знаходяться відбитки зернівок проса. Під час перегляду матеріалів були отримані моделі з відбитків за допомогою пластиліна та силіконової пасти *Speedex*. Отримані моделі Ting An вивчала у Кембріджі під скануючим електронним мікроскопом (SEM). Виявлено детальні морфологічні ознаки, невидимі під оптичним мікроскопом. Жоден з відбитків, визначених Н. Кузьміновою на статуетках, не мав ознак зернівок проса.

Зауважимо, що виготовлення моделей (реплік) із використанням силікону з відбитків

зернівок та насіння в кераміці і подальше їх дослідження під скануючим електронним мікроскопом відкриває можливості детального вивчення морфологічних особливостей цих об'єктів. Прикладом результативності такого застосування може бути недавнє вивчення матеріалів поселення буго-дністровської культури Базьків Острів (Гаскевич, Ендо, Насу 2020). В статті є детальний опис методики отримання силіконових реплік, який використовується японськими дослідниками (Ushino, Tagawa 1991).

В останні роки значно розширились можливості отримання археоботаніками нових даних в результаті використання таких методів досліджень як аналіз складу стабільних ізотопів (Hu et al. 2006); хімічний аналіз залишків органічних решток; визначення на молекулярному рівні за допомогою мас-спектрометра залишків білків, жирів та інших речовин (Jacob et al. 2008). Особливо перспективними такі дослідження є для встановлення складу та характеру давньої їжі — була вона м'ясна, рослинна чи змішана, а також звідки була отримана рослина, була вона місцевою чи одержаною внаслідок торгівлі або обміну. Генетичні розробки, визначення давніх ДНК в останні роки включаються у вирішення питання де і коли проходило одомашнення рослин та тварин і подальше їх поширення (Fukunaga et al. 2006; Dobney, Larson 2006).

Відбувається також розширення об'єктів дослідження. В обвугленому стані малоймовірно знайти листя і стебла рослин. Їх виявляють завдяки фітолітам — мікроскопічним рослинним утворенням, які складаються з кремнію.

За результатами нових досліджень та радіовуглецевого датування, просо з'явилось в східних частинах Європи в останній чверті 17 ст. до н. е. і поширилось до її західних меж до середини 2 тис. до н. е. Найраніше в Європі просо, вік якого визначено радіовуглецевим способом — зерно з поселення сабатинівської культури Виноградний Сад в Миколаївській обл., що датується 1631—1455 рр. до н. е. (Dal Corso et al. 2019). Поселення розкопала І. М. Шарафутдінова в кінці 1980-х рр (Шарафутдинова 1986a; 1986b). Тоді проводилась промивка заповнень культурних шарів, відбирались обвуглені викопні рештки рослин (Пашкевич, Костильов 1992; Pashkevich 2003).

Знахідки проса 14 ст. до н. е. в Європі є вже більш численними. На початку 12 ст. до н. е. просо вирощувалось по всій Європі, включаючи навіть її північні райони. Зернівки проса з розкопок поселення білозерської культури Дикий Сад, яке знаходиться в межах м. Миколаєва, теж отримали радіовуглецеві дати: 1214—1001 ВС та 1209—979 ВС (Dal Corso et al. 2019). Час існування городища визначається фінальною фазою епохи бронзи (кінець XIII — початок IX ст. до н. е.) Викопні рослинні матеріали відбирались за допомогою промивок під час розкопок 2003, 2004, 2007 та 2008 рр. (Горбенко, Пашкевич 2010).

Та існує значна кількість археоботанічних матеріалів, згідно яких знахідки проса мають більш раннє датування, а саме — 6—5 тис. до н. е. Список опублікованих даних про знахідки проса з 31 пам'ятки, розташованої між Німеччиною на заході і Кавказом на сході, Польщею на півночі і Грецією та Кавказом на півдні, наведено в статті Х. В. Ханта зі співавторами (Hunt et al. 2008).

Безумовно, в XX ст. археоботаніки ще не користувалися скануючим електронним мікроскопом, техніка радіовуглецевого датування була менш досконалою. Тому отримані раніше результати потребують перегляду з використанням сучасних методів досліджень. Є приклади того, що такий перегляд вже розпочався. Як вказувалось вище, за допомогою японських спеціалістів, які мають можливість користуватись скануючим електронним мікроскопом, переглянуті відбитки зернівок на деяких неолітичних матеріалах з території України в межах програми походження та шляхів просування проса до Європи (Endo et al. 2019). За сприяння німецьких археоботаніків отримано радіовуглецеві дати для викопних зернівок проса з матеріалів розкопок XX ст. — початку XXI ст. на території України: Іване-Пусте, Ольвія, Залісся, Виноградний Сад, Дикий Сад (Dal Corso et al. 2019).

Як тут не згадати висловлювання видатного вченого О. О. Любіщева: «Будівля науки постійно зводиться та ніколи не буде доведена до кінця».

Отже, територія України була не тільки першим районом Східноєвропейської рівнини на шляху неолітичних племен, що принесли сюди культурні рослини (плівчасті пшениці, ячмінь, бобові) та навички їх вирощування з центру їх походження — Малої Азії, а також, завдяки останнім дослідженням, названа воротами, через які просо поширилось на територію Європи з місця його походження — Китаю. Відповідно маємо велику зацікавленість європейських дослідників до археоботанічних матеріалів з археологічних розкопок території України.

ЛІТЕРАТУРА

Бахтеев, Ф. Х. 1960. Полба (*Triticum dicoccum* Schubl.), найденная Н. И. Вавиловым в Карпатах. В: *Вопросы эволюции, биогеографии, генетики и селекции*. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 59-60.

Гаскевич, Д. Л., Ендо, Е., Насу, Х. 2020. Нові археоботанічні дослідження кераміки субнеолітичного поселення Базьків Острів на Південному Бузі (з використанням Replica-SEM методу). *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 181-191.

Горбенко, К. В., Пашкевич, Г. О. 2010. Палеоетноботанічні дослідження на території городища Дикий Сад. *Емінак*, 1—4 (5), с. 5-19.

Збенович, В. Г., Пашкевич, Г. А. 1988. К характеристике земледелия Трипольской культуры (ранний этап). *Studia praehistoria*, 9, с. 179-193.

Кузьминова, Н. Н., Петренко, В. Г. 1989. Культурные растения на Западе Северного Причерноморья в середине 3—2-ом тыс. до н. э. (по данным палеоботаники). В: *Проблемы древней истории и археологии Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, с. 119-120.

Пашкевич, Г. А. 1991a. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит—бронза). Каталог*. Препринт, Киев.

Пашкевич, Г. А. 1991b. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог 1*. Препринт, Киев.

Пашкевич, Г. А. 1991c. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог 2*. Препринт, Киев.

Пашкевич, Г. А. 1991d. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог*. Препринт, Киев.

Пашкевич, Г. О. 2005. Археологія та палеоетноботаніка. *Археологія*, 2, с. 80-88.

Пашкевич, Г. О. 2012. *Хліб давньої України*. Київ: Скіф.

Пашкевич, Г. О. 2015. Результати палеоетноботанічного аналізу залишків рослин з розкопок мегаструктури на поселенні біля с. Небелівка. В: *На Східній межі старої Європи. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Кіровоград, Небелівка 12—14 травня 2015*. Кіровоград, с. 44.

Пашкевич, Г. А. 2016. Археоботанические исследования Боспора. *Боспорские исследования*, XXXII, с. 205-303.

Пашкевич, Г. А. 2017. Палеоэтноботаническое исследование памятников усатовской культуры. В: *Человек в истории и культуре. Мемориальный сборник научных работ в память лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук В. Н. Станко*. 3. Одесса: Ирбис, с. 363-372.

Пашкевич, Г. О., Костильов, О. М. 1992. Синтаксономічний аналіз палеоботанічних даних на прикладі матеріалів епохи бронзи. *Ойкумена. Український екологічний вісник*, 3, с. 72-77.

Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен Трипільської культури*. Київ.

Пашкевич, Г. О., Непомящих, В. Ю. 2013. Палеоботанічні знахідки з Білгорода Київського (за результатами археологічних досліджень 1972 та 1976 рр.). *Археологія і давня історія України*, 11, с. 127-132.

Пашкевич, Г., Черновол, Д. 2015. Нові палеоботанічні матеріали з трипільських пам'яток. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 97-110.

Шарафутдинова, И. Н. 1986a. Исследование поселения сабатиновской культуры на Южном Буге. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 432.

Шарафутдинова, И. Н. 1986b. Сабатиновская культура. В: Березанская, С. С. (ред.). *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 83-113.

Янушевич, З. В. 1976. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинев: Штиинца.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования*. Кишинев: Штиинца.

An, T., Pashkevich, G., Jones, M. 2018. Re-examining millet impressions in Usatovo clay materials from NW Black Sea region, Ukraine. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, p. 3201-3211.

Bar-Yosef, O. 2017. Multiple Origins of Agriculture in Eurasia and Africa. In: Tibayrenc, M., Ayala, F. J. (eds.). *On Human Nature. Biology, Psychology, Ethics, Politics, and Religion*. Boston: Academic Press, p. 297-331.

Dal Corso, M., Pashkevych, G., Filipovic, D., Meadows, J., Motuzaite-Matuzeviciute G., Shatilo, L., Kirleis, W. 2019. Tracing and introduction and first dispersal of millet in Ukraine. In: *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany (Lecce, 3rd—8th June 2019)*. Lecce: Università del Salento, 2019. Program and abstracts, p. 48.

Dennell, R. 1978. Archaeobotany and early farming in Europe. *Archaeology*, 31, 1), p. 8-13.

Dobney, K., Larson, G. 2006. Genetics and animal domestication: new windows on an elusive process. *Journal of Zoology*, 269, p. 261-271.

Endo, E., Nasu H., Gaskevych, D, Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko M. 2019. Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany (Lecce, 3rd—8th June 2019)*. Lecce: Università del Salento, 2019. Program and abstracts. p. 27.

Fukunaga, K., Ichitani, K., Kawase, M. 2006. Phylogenetic analysis of the DNA intergenic spacer subrepeats and its implication for the domestication history of foxtail millet, Setaria italica. *Theoretical and Applied Genetics*, 113, 2, p. 261-269.

Fuller, D. Q. 2006. *A Millet Atlas: Some Identification Guidance*. London: University College.

Heer, O. 1866. Die Pflanzen der Pfahlbauten. *Neujahrsblatt der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich für das Jahr 1866*, 68, S. 1-54.

Helbaek, H. 1959. Domestication of food plants in the Old World. *Science*, 130, p. 365-372.

Helbaek, H. 1960. Palaeobotany of the Near East and Europe. In: Braidwood, R. J., Howe, B. (eds.). *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. Chicago: University of Chicago. P. 99-118.

Helbaek, H. 1969. Plant collecting, dry-farming and irrigation agriculture in prehistoric Deh Luran. In: Hole, F., Flannery, K. V., Neely, J. A. (eds.). *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain*. Ann Arbor: University of Michigan, p. 383-426.

Hu, Y, Ambrose, S. H, Wang, C. 2006. Stable isotopic analysis of human bones from Jiahu site, Henan, China: implications for the transition to agriculture. *Journal of Archaeological Science*, 33, p. 1319-1330.

Hunt, H. V., Vander Linden M., Liu, X., Motuzaite-Matuzeviciute, G., Colledge, S., Jones, M. K. 2008. Millet across Eurasia: chronology and context of early records of the genera *Panicum* and *Setaria* from archaeological sites in the Old World. *Vegetation History and Archaeobotany*, 17, p. 5-18.

Irvine, B., Erdal, Y. S., Richards, M. P. 2019. Dietary habits in the Early Bronze Age (3rd millennium BC) of Anatolia: A multi-isotopic approach. *Journal of Archaeological Science*, 24, p. 253-263.

Jacob, J., Disnar J-R., Arnaud, F., Chapron, E., Debret, M., Lallier-Vergès, E., Desmet, M., Revel-Rolland, M. 2008. Millet cultivation history in the French Alps as evidenced by a sedimentary molecule. *Journal of Archaeological Science*, 35, p. 814-820.

Janushevich, Z. V. 1978. Prehistoric food in the South-West of the Soviet Union. *Bericht Deutche Botanische Geshichte*, 91, p. 59-66.

Janushevich, Z. V. 1989. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age. In: Harris, D. R., Hillmann, G. C. (eds.). *Foraging and farming. The evolution of plant exploitation*. London, p. 607-619.

Jones, G., Valamoti, S., Charles, M. 2000. Early Crop diversity: a «new» glume wheat from northern Greece. *Vegetation History and Archaeobotany*, 9, p. 133-146.

Kunth, C. 1826. Examen botanique des fruits et des plantes. In: Passalacqua, J. (ed.). *Catalogue raisonné et historique des antiquités découvertes en Égypte*. Paris, p. 227-229.

Motuzaite-Matuzeviciute, G., Richard, A., Staff, Z., Harriet, V., Hunt, H., Xinyi, L., Martin, K. 2013. The early chronology of broomcorn millet (*Panicum miliaceum*) in Europe. *Antiquity*, 87, p. 1073-1085.

Pashkevich, G. 2003. Palaeoethnobotanical evidence of agriculture in the steppe and the forest-steppe of East Europe in the Late Neolithic and Bronze Age. In: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (eds.). *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, p. 287-297.

Pashkevych, G. 2012. Environment and economic activities of Neolithic and Bronze population of Northern Pontic area. *Quaternary International*, 261, p. 176-182.

Price, T. D., Bar-Yosef, O. 2011. The origine of agriculture. New data, new ideas. *Current Antropology*, 52, S4, p. 163-174.

Struever, S. 1968. Flotation techniques for the recovery of small-scale Archaeological remains. *American Antiquity*, 33, p. 353-362.

Ushino, T., Tagawa, H. 1991. Replication method of the impression on the pottery surface. *Archaeology and Natural Science*, 24, p. 13-36. (in Japanese).

Zeist, W van. Wasylikowa, K. Behre, K.-E. (eds.). 1991. *Progress in Old World palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany*. Rotterdam; Brookfield: A. A. Balkema.

REFERENCES

Bahteev, F. H. 1960. Polba (*Triticum dicoccum* Schubl.), najdennaya N. I. Vavilovym v Karpatah. In: *Voprosy evolyuczii, biogeografii, genetiki i selekczii*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 59-60.

Haskevych, D. L., Endo, E., Nasu, Kh. 2020. Novi arkheobotanichni doslidzhennia keramiky subneolitychnoho poselennia Bazkiv Ostriv na Pivdennomu Buzi (z vykorystanniam Replica-SEM metodu). *Arkheolohia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), s. 181-191.

Horbenko, K. V., Pashkevych, H. O. 2010. Paleoetnobotanichni doslidzhennia na terytorii horodyshcha Dykyi Sad. *Eminak*, 1—4 (5), s. 5-19.

Zbenovich, V. G., Pashkevich, G. A. 1988. K harakteristike zemledeliya Tripol'skoj kul'tury (rannij etap). *Studia praehistoria*, 9, s. 179-193.

Kuz'minova, N. N., Petrenko, V. G. 1989. Kul'turnye rasteniya na Zapade Severnogo Prichernomorya v seredine 3—2-om tys. Do n. e. (po dannym paleobotaniki). In: *Problemy drevnej istorii i arkheologii Ukrainskoj SSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 119-120.

Pashkevich, G. A. 1991a. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy (neolit—bronza). Katalog*. Preprint, Kiev.

Pashkevich, G. A. 1991b. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy. Pamiatniki I-go tys. do n. e. — II tys. n. e. Katalog 1*. Preprint, Kiev.

Pashkevich, G. A. 1991c. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy. Pamiatniki I-go tys. do n. e. — II tys. n. e. Katalog 2*. Preprint, Kiev.

Pashkevich, G. A. 1991d. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy. Drevniaia Rus. Katalog*. Preprint, Kiev.

Pashkevych, G. O. 2005. Arkheolohia ta paleoetnobotanika. *Arkheolohia*, 2, s. 80-88.

Pashkevich, G. O. 2012. *Khlib davnoi Ukrainy*. Kyiv: Skif.

Pashkevych, G. O. 2015. Rezultaty paleoetnobotanichnoho analizu zalyshkiv roslyn z rozkopok mehastruktury na poselenni bilia s. Nebelivka. In: *Na Skhidnii mezhi staroi Yevropy. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kirovohrad, Nebelivka 12—14 travnia 2015*. Kirovohrad. S. 44.

Pashkevich, G. A. 2016. Arheobotanicheskie issledovaniya Bospora. *Bosporskie issledovaniya*, XXXII, s. 205-303.

Pashkevich, G. A. 2017. Paleoetnobotanicheskoe issledovanie pamiatnikov usatovskoi kultury. In: *Chelovek v istorii i kulture. Memorialnyi sbornik nauchnykh rabot v pamiat laureata Gosudarstvennoi premii Ukrainy, akademika RAEN, professora, doktora istoricheskikh nauk V. N. Stanko*. 3. Odessa: Irbis, s. 363-372.

Pashkevych, G. O., Kostylov, O. M. 1992. Syntaksonomichnyi analiz paleobotanichnykh danykh na prykladi materialiv epokhy bronzy. *Oikumena. Ukrainskyi ekolohichnyi visnyk*, 3, c. 72-77.

Pashkevych, G. O., Videiko, M. Yu. 2006. *Rilnytstvo plemen Trypilskoi kultury*. Kyiv.

Pashkevych, G. O., Nepomiashchykh, V. Yu. 2013. Paleobotanichni znakhidky z Bilhoroda Kyivskoho (za rezultatamy arkheolohichnykh doslidzhen 1972 ta 1976 rr.). *Arkheolohia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, s. 127-132.

Pashkevych, G., Chernovol, D. 2015. Novi paleobotanichni materialy z trypilskykh pamiatok. In: Diachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatian, K., Kadrov, S. (eds.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy. Zbirka naukovykh prats pamiati Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astroliabiia, s. 97-110.

Sharafutdinova, I. N. 1986a. Issledovanie poseleniya sabatinovskoj kul'tury na Yuzhnom Buge. *Arkheologicheskie otkrytiya 1985 g*., s. 432.

Sharafutdinova, I. N. 1986b. Sabatinovskaya kul'tura. In: Berezanskaya, S. S. (ed.). *Kul'tury epohi bronzy na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 83-113.

Ianushevich, Z. V. 1976. *Kulturnye rasteniia Iugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniiam*. Kishinev: Shtiintsa.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria. Paleoetnobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

An, T., Pashkevich, G., Jones, M. 2018. Re-examining millet impressions in Usatovo clay materials from NW Black Sea region, Ukraine. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, p. 3201-3211.

Bar-Yosef, O. 2017. Multiple Origins of Agriculture in Eurasia and Africa. In: Tibayrenc, M., Ayala, F. J. (eds.). *On Human Nature. Biology, Psychology, Ethics, Politics, and Religion*. Boston: Academic Press, p. 297-331.

Dal Corso, M., Pashkevych, G., Filipovic, D., Meadows, J., Motuzaite-Matuzeviciute G., Shatilo, L., Kirleis, W. 2019. Tracing and introduction and first dispersal of millet in Ukraine. In: *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany (Lecce, 3rd—8th June 2019). Lecce: Università del Salento, 2019. Program and abstracts*, p. 48.

Dennell, R. 1978. Archaeobotany and early farming in Europe. *Archaeology*, 31, 1), p. 8-13.

Dobney, K., Larson, G. 2006. Genetics and animal domestication: new windows on an elusive process. *Journal of Zoology*, 269, p. 261-271.

Endo, E., Nasu H., Gaskevych, D, Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko M. 2019. Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany (Lecce, 3rd—8th June 2019). Lecce: Università del Salento, 2019. Program and abstracts*. p. 27.

Fukunaga, K., Ichitani, K., Kawase, M. 2006. Phylogenetic analysis of the DNA intergenic spacer subrepeats and its implication for the domestication history of foxtail millet, Setaria italica. *Theoretical and Applied Genetics*, 113, 2, p. 261-269.

Fuller, D. Q. 2006. *A Millet Atlas: Some Identification Guidance*. London: University College.

Heer, O. 1866. Die Pflanzen der Pfahlbauten. *Neujahrsblatt der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich für das Jahr 1866*, 68, S. 1-54.

Helbaek, H. 1959. Domestication of food plants in the Old World. *Science*, 130, p. 365-372.

Helbaek, H. 1960. Palaeobotany of the Near East and Europe. In: Braidwood, R. J., Howe, B. (eds.). *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan.* Chicago: University of Chicago. P. 99-118.

Helbaek, H. 1969. Plant collecting, dry-farming and irrigation agriculture in prehistoric Deh Luran. In: Hole, F., Flannery, K. V., Neely, J. A. (eds.). *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain*. Ann Arbor: University of Michigan, p. 383-426.

Hu, Y, Ambrose, S. H, Wang, C. 2006. Stable isotopic analysis of human bones from Jiahu site, Henan, China: implications for the transition to agriculture. *Journal of Archaeological Science*, 33, p. 1319-1330.

Hunt, H. V., Vander Linden M., Liu, X., Motuzaite-Matuzeviciute, G., Colledge, S., Jones, M. K. 2008. Millet across Eurasia: chronology and context of early records of the genera *Panicum* and *Setaria* from archaeological sites in the Old World. *Vegetation History and Archaeobotany*, 17, p. 5-18.

Irvine, B., Erdal, Y. S., Richards, M. P. 2019. Dietary habits in the Early Bronze Age (3rd millennium BC) of Anatolia: A multi-isotopic approach. *Journal of Archaeological Science*, 24, p. 253-263.

Jacob, J., Disnar J-R., Arnaud, F., Chapron, E., Debret, M., Lallier-Vergès, E., Desmet, M., Revel-Rolland, M. 2008. Millet cultivation history in the French Alps as evidenced by a sedimentary molecule. *Journal of Archaeological Science*, 35, p. 814-820.

Janushevich, Z. V. 1978. Prehistoric food in the South-West of the Soviet Union. *Bericht Deutche Botanische Geshichte*, 91, p. 59-66.

Janushevich, Z. V. 1989. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age. In: Harris, D. R., Hillmann, G. C. (eds.). *Foraging and farming. The evolution of plant exploitation*. London, p. 607-619.

Jones, G., Valamoti, S., Charles, M. 2000. Early Crop diversity: a «new» glume wheat from northern Greece. *Vegetation History and Archaeobotany*, 9, p. 133-146.

Kunth, C. 1826. Examen botanique des fruits et des plantes. In: Passalacqua, J. (ed.). *Catalogue raisonné et historique des antiquités découvertes en Égypte*. Paris, p. 227-229.

Motuzaite-Matuzeviciute, G., Richard, A., Staff, Z., Harriet, V., Hunt, H., Xinyi, L., Martin, K. 2013. The early chronology of broomcorn millet (*Panicum miliaceum*) in Europe. *Antiquity*, 87, p. 1073-1085.

Pashkevich, G. 2003. Palaeoethnobotanical evidence of agriculture in the steppe and the forest-steppe of East Europe in the Late Neolithic and Bronze Age. In: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (eds.). *Prehistoric steppe adaptation and the horse.* Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, p. 287-297.

Pashkevych, G. 2012. Environment and economic activities of Neolithic and Bronze population of Northern Pontic area. *Quaternary International*, 261, p. 176-182.

Price, T. D., Bar-Yosef, O. 2011. The origine of agriculture. New data, new ideas. *Current Antropology*, 52, S4, p. 163-174.

Struever, S. 1968. Flotation techniques for the recovery of small-scale Archaeological remains. *American Antiquity*, 33, p. 353-362.

Ushino, T. Tagawa, H. 1991. Replication method of the impression on the pottery surface. *Archaeology and Natural Science*, 24, p. 13-36. (in Japanese).

Zeist, W van. Wasylikowa, K. Behre, K.-E. (eds.). 1991. *Progress in Old World palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany*. Rotterdam; Brookfield: A. A. Balkema.

G. O. Pashkevych

THE CURRENT STATE OF ARCHAEOBOTANICAL STUDY IN UKRAINE

The territory of Ukraine was the first on the path of the Neolithic tribes to the territory of the East European Plain. These tribes brought here cultivated plants with the skills of their cultivation (hulled wheat, barley, legumes) from the center of origin, from Asia Minor through the Balkan Peninsula. N. I. Vavilov considered that the territory of Ukraine together with Moldova was one of the ancient places of farmers culture. He received confirmation of his assumption about the existence of crops of ancient hulled wheat in the closed mountainous regions of the Carpathians. In 1940 he found a hulled wheat *Triticum dicoccum* in the vicinity of the village of Putila near Chernivtsi.

Recently thanks to modern research and radiocarbon dates on charred broomcorn millet grains Ukraine has a gateway through which millet from China, the birthplace of its origin, has spread to Europe. The earliest radiocarbon date (1631—1455 cal BC) in Europe is coming from the site Vinogradnyi Sad of Sabatynivka culture, Bronze Age. This date was received thanks to the European program «When and Where broomcorn millet arrived in Europe». Reports of much earlier occurrences of millet in Neolithic — Early Bronze Age (6th — early 3rd millennium BC) were almost entirely based on millet-looking impressions in pottery, daub and figurines. A recent re-examination of these impressions on figurines from the Usatovo culture with using a scanning electron microscope excluded millet grains as a source for some of the imprints. European researchers show great interest in archaeobotanical records of the crop from archaeological excavations of the territory of Ukraine. The use of modern research methods such as a scanning electron microscope, stable isotope evidence, modernized radiocarbon dating, chemical analysis of microparticles using a mass spectrometer, and analysis of DNA will allow a new look at the earliest obtained results.

Keywords: palaeoethnobotanica (archaeobotanica), Dmytro Ya. Telehin, territory of Ukraine, flotation, origin of millet.

Одержано 25.04.2020

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна, доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, Ботанічний музей Науково-природничого музею НАН України, вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01030, Україна.

PASHKEVYCH Galyna O., Doctor of Biology Sciences, Senior researcher, Botanical Museum of the National Museum of Natural History of the National Academy of Science of Ukraine, Bohdan Khmelnitskii str., 15, Kyiv, 01030, Ukraine.

E-mail: galina.pashkevich@gmail.com.

УДК [569:903](477.46)”632” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.25

П. С. Шидловський, Б. В. Мамчур, М. В. Чимирис, С. Пеан

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ГОСПОДАРСЬКОЇ ЯМИ 6 МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБ’ЄКТУ

Стаття присвячена історії дослідження та опису остеологічного матеріалу з господарської ями 6 Межиріцької пізньопалеолітичної стоянки. На основі вивчення архівних матеріалів про попередні розкопки, а також безпосереднього дослідження вмісту заповнення об’єкту, подається узагальнений опис фауністичних решток. Особливу увагу приділено знахідкам кісток та бивню, які мають сліди цілеспрямованої людської обробки. У результаті застосування археозоологічного та технологічного аналізів було виділено кілька основних категорій оброблених предметів з органічних матеріалів. Це дозволило виявити деякі технологічні тенденції та поглибити розуміння господарства і побуту палеолітичних мисливців Межиріцької стоянки.

Ключові слова: *Межиріч, епігравет, археозоологія, фауністичний комплекс, кістяні знаряддя.*

Вступ. Верхньопалеолітична стоянка Межиріч знаходиться на території однойменного с. Канівського р-ну Черкаської обл. Пам’ятка розташована на мису утвореному долинами річок Росі та Росави, на відстані 200 м від високого корінного схилу плато р. Росі. Геоморфологічно стоянка знаходиться на другій надзаплавній терасі р. Рось, ускладненої конусом виносу давнього яру у долину цієї річки. Тераса має висоту 10—12 м над сучасним рівнем Росі, а сам мис знаходиться приблизно за 12 км на захід від сучасної долини р. Дніпро (Нужний 2015, с. 211—213).

Палеолітичні культурні рештки стоянки залягають на глибині 2,5—3 м від сучасної поверхні, трохи вище основного рівня покрівлі алювію другої надзаплавної тераси Росі. Пам’ятку датовано радіокарбоновим методом в межах 15—14,3 тис. р. тому. У цих рамках сходиться більшість з дев’ятнадцяти зразків, що були отримані з деревного вугілля, а також кісток мамонта, вовка і песця та проаналізовані у різних лабораторіях (Haesaerts et al. 2015, p. 382—384).

Перші дослідження стоянки пов’язані з діяльністю академіка І. Г. Підоплічка, який відкрив та повністю розкопав три житла, побудовані з мамонтових кісток, та описав три господарсько-побутових комплекси (ГПК) (Пидопличко 1969; 1976). Під його керівництвом, розкопки тривали з 1966 по 1974 рр. У 1969—1970 рр. дослідником було відкрито та досліджено друге житло, на південь від якого спостерігалось поширення потужного культурного шару, «топталища».

Другий етап дослідження тривав з 1976 по 1989 рр., під час якого групою українських та російських спеціалістів (Н. Л. Корнієць, А. О. Величко, Ю. М. Грибченко, Е. М. Зеліксон) під керівництвом завідувача кафедри археології, етнографії та музеєзнавства Київського університету М. І. Гладких було проведено розкопки та міждисциплінарні дослідження стоянки. В ході робіт було відкрито та розпочато дослідження четвертого житла, а також господарських ям і ділянок культурного шару, пов’язаних із житлами 2 і 4. Так, у 1976 р., в межах другого ГПК на південний захід від другого житла було виявлено та повністю досліджено господарську яму разом з потужним культурним шаром, що поширювався в південному напрямку (Гладких, Корнієць 1979; Дудник 2017).

Під час третього етапу з 1989 по 2002 рр. роботи на пам’ятці проводились українсько-американською експедицією під керівництвом Н. Л. Корнієць. На регулярній основі поча-

© П. С. ШИДЛОВСЬКИЙ, Б. В. МАМЧУР, М. В. ЧИМИРИС, С. ПЕАН, 2020

ли застосовуватися флотація та дослідження мікростратиграфії, розпочато використання лазерного теодоліту, змінено методику розмітки об'єктів на сектори, що якісно позначилось на дослідженні стратиграфії заповнення господарських ям. Ці методи сприяли автоматизації фіксації, збільшенню точності при визначенні глибини та розташування культурних решток. Під час цього етапу відбулось з'єднання розкопів, пов'язаних з 1-м, 2-м і 4-м ГПК та досліджено нові господарські об'єкти, що пов'язані з житлами з кісток мамонта — низка господарських ям та ділянки насиченого культурного шару (Корниец 1997, 2000).

З 2003 р. починається сучасний (четвертий) етап. Пам'ятка комплексно досліджувалась спільною українсько-французькою експедицією за участі Інституту археології НАН України та французького Інституту палеонтології людини (Institut de Paléontologie Humaine) в межах програми Національної дослідницької агенції (Agence Nationale de la Recherche) «The end of the Mammoth Steppe: men / environmental interaction at Late Pleninglacial in Eastern Europe» під керівництвом Д. Ю. Нужного та С. Пеана. З 2009 р. межиріцьку стоянку досліджують Кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (П. С. Шидловський), Інститут археології НАН України (Д. Ю. Нужний) та Національний природничий музей (Muséum national d'histoire naturelle, Paris), Франція (С. Пеан), із залученням вітчизняних та зарубіжних спеціалістів в галузі археозоології, геології, палеоботаніки, геоморфології тощо. У 2011—2012 рр. дослідження стоянки відбувалися завдяки співробітництву в рамках міжнародної українсько-французької програми «Дніпро» (Шидловський 2013). У 2017—2018 рр. вивчення об'єктів стоянки відбувалось в рамках виконання проекту ДФФД № Ф77/38811 «Межиріцька стоянка мисливців на мамонтів: археологічні дослідження та музеєфікація». На базі експедиції за підтримки Міжнародної спілки по вивченню четвертинного періоду (INQUA) проведено літню археологічну школу 1804S «Mezhyrich International Archaeology Summer School: interdisciplinary study of an Upper Pleistocene site» (Shydlovskyi et al. 2018).

Історія відкриття та дослідження ями 6. Після виявлення та дослідження житлових споруд стоянки, постало питання встановлення їхнього контексту, що зумовило вивчення культурних нашарувань та об'єктів навколо жител. У 1995 р., під час дослідження нової ділянки розкопу, було зроблено припущення про розташування господарської ями на південь від другого житла, на кв. 22 та 23. Наявність заглиблення в цих квадратах простежувалась в плані починаючи з глибини 405 см за присутністю переривистих концентричних лінз піску шириною до 10 см, що чергувались з прошарками чистого лесу. Уздовж імовірного краю ями знаходились кілька великих, добре збережених кісток мамонта, що включали два уламки хребців, фрагменти черепа та ребра, а також невелика кількість кременю. Всі знахідки залягали на глибині від 405 до 415 см з ухилом до ймовірного центру ями. Порода, як всередині ями, так і за її межами не пофарбована (Корниец, Сунцов, Соффер 1996, с. 6, 16).

Наступного року завдяки бурінню було визначено площу об'єкту, яка була поділена на чотири сектори. У 1997—1998 рр. розкопки ями проводились у південному секторі, до якого увійшли кв. 22В, 22Г, а також частково 22А і 22Б, що дало можливість одночасно вивчити стратиграфію ями від перекриваючих її відкладень до її дна, і простежити зв'язок між ямою та культурним шаром стоянки. Серед знайденого матеріалу були дрібні (до 4 см) і масивніші (до 20 см) фрагменти та цілі кістки тварин, значний відсоток яких містив сліди перебування у вогні. Культурний шар забарвлений в темно-сірий колір з включеннями обпаленого матеріалу (Корниец 1997, с. 7—10). Було зроблено припущення, що центр об'єкту має знаходитись у кв. 23А. У 1998 р., було завершено дослідження південного сектору ями та зроблені висновки щодо характеру нашарування, складу фауністичних решток. У південному секторі ями 6 досліджено шари, у яких виявлено велику кількість матеріалу, представленого фауністичними рештками, горілою кісткою, крем'яними виробами, а також шматочками вохри. Мамонтові кістки представлені переважно уламками черепних кісток, окремими пластинами зубів, фрагментами ребер (Корниец 1997, с. 23; Корниец, Сунцов 1999, с. 9—12).

Другий етап дослідження ями 6 розпочався 2006 р. В ході зачистки східної стінки розкопу були виявлені досить насичені культурними рештками ділянки «топталища» на кв. 23Б, 23Г і 18Г прилеглих до ями 6 і пов'язаних з ГПК 2. Після цього були зроблені прирізки в кв. 23А і 23Б, в межах східного сектору ями (Нужний та ін. 2007, с. 11—13). У 2007—2008 рр. було досліджено верхню частину заповнення ями на кв. 22Б, 23А і 23В. В ході цих досліджень виявлено низку великих трубчастих кісток по краю ями, потужну лінзу стерильного піску та почато дослідження основного вуглистого шару заповнення ями (Нужний та ін. 2008, с. 9).

У 2010—2014 рр. продовжувалось дослідження вмісту найпотужнішого шару Z-2 у східному секторі ями на кв. 23А і 23В. Основні знахідки представлені кістковими рештками тварин, переважно мамонта, вироби з кременю та органічних матеріалів. Серед останніх привертають увагу фрагменти ребер мамонта; анатомічні групи кінцівок зайця; анатомічна група з двох хребців мамонта з слідами обпалу з однієї сторони; фрагменти трубчастих кісток

мамонта; щелеп; дві лопатки та фрагменти кісток інших ссавців.

Найбільш цікавим комплексом в придонній частині виявилась частина скелету лисиці, що лежала на масивній лопатці мамонта. Анатомічна група складалась з повного черепа, декількох хребців та відділу верхньої кінцівки. Череп та хребці перекривались ребром молодого мамонта, поперечно зрізаного в дистальній частині. Окрім дистальної частини ребро ціле, за характером епіфізів слід сказати про досить молодий вік особини. Дистальна частина поперечно зрізана по обох сторонах та з боків, а потім зламана. Загалом, комплекс демонструє досить представницьку серію виробів з органічних матеріалів, серед яких наявні оброблені кістки, знаряддя праці, предмети декоративного мистецтва.

У 2014 р. завершено дослідження східного сектору ями у кв. 23А і 23В, завдяки чому отримано повний повздовжний розріз об'єкту, що дозволило провести попередній аналіз стратиграфічних особливостей заповнення та дати характеристику крем'яному комплексу і фауністичних решток, що походять з неї (Шидловський та ін. 2015).

Особливості господарського об'єкту. У результаті вивчення двох секторів ями, встановлено, що діаметр об'єкта в перетині по довгій вісі близько 2 м у верхній частині, а глибина близько 1 м у найглибшій частині на кв. 23А (рис. 1). Борти ями, судячи з повного розрізу, не симетричні. З південно-західної сторони край більш похилий, спускається невеликими уступами до рівня долівки. Північно-східний край ями більш стрімкий, без будь-яких уступів. Долівка ями має нахил з південного заходу на північний схід в напрямку до найглибшої ділянки. Складається враження, що яма мала своєрідний вхід з південно-західного боку (рис. 1: В).

Судячи з розташування великих кісток по краю об'єкту у верхній частині заповнення, яма мала своєрідну конструкцію над найглибшою частиною споруди, у створенні якої було використано трубчасті кістки мамонта (рис. 1: С). У верхніх горизонтах самої ями виявлено в основному уламки черепних кіток, окремих пластин зубів та фрагменти ребер мамонта. На прилеглій до ями території з південного сходу розкрито дві горизонтально розташовані лопатки мамонта, одна з яких мала округлий штучний отвір (Корниец 1997, с. 23).

Яма 6 характеризується присутністю в ній потужного зольного шару, а також декількох тонших вуглистих прошарків, що спускаються з рівня давньої поверхні до її нижньої межі (рис. 1: D, E). Стратиграфічні дослідження П. Езартса показали три етапи накопичення культурних решток (Z-1, Z-2 і Z-3) зі стерильними прошарками між ними, що корелюються з трьома культурними прошарками, які було простежено на різних ділянках стоянки загалом (To-1, To-2, To-3; Haesaerts et al. 2015, p. 367—378).

Найнижчий шар (Z-1), який фіксує етап утворення ями, виявився практично пустим, за винятком незначної кількості крем'яних виробів та дрібних фрагментів кісток на самому дні об'єкту. Наступний етап функціонування ями (шар Z-2) являє собою щільну брекчією з супіску та кісткового вугілля, потужністю до 35 см, з фрагментами великих кісток мамонта, анатомічними групами інших ссавців, що супроводжувались крем'яними та кістяними знаряддями, відходами кременеобробного та кісткорізного виробництва. В деяких місцях ця лінза рошаровувалась горизонтами чистого піску. Третій етап у існуванні об'єкту представлений шаром Z-3, що також являє собою вуглистий прошарок меншої потужності, відділений від попереднього лінзою чистого піску. Цей прошарок сягає до 4 см товщини, заходить на верхній край західного борту ями, де з'єднується з зольною масою «топталища» на кв. 21А і 21Б. Він містить поодинокі, дрібні уламки кісток, лусочки кременю і велику кількість дуже дрібних кістяних вуглинок, котрі надають йому характерний «зольний» вигляд.

Для основного шару Z-2 було отримано декілька радіовуглецевих дат в межах 14800—14600 BP, що у календарних каліброваних датах це відповідає 17700—18000 рр. тому, і за П. Езартсом відноситься до другої фази існування стоянки (Haesaerts et al. 2015, pp. 385—390; Шидловський та ін. 2019).

Фауністичний комплекс господарської ями. Різні сектори господарської ями досліджувались в різний час та різними командами дослідників, що безумовно позначилось на різниці як в техніці польових робіт, так і в методах опрацювання остеологічного матеріалу. Крім того, слід урахувати, що єдиним джерелом про дослідження ями у 1995—1998 рр. є виключно польові звіти, в яких зазвичай подано попередню інформацію без детального аналізу кісткових решток. Найбільша кількість фауністичних залишків та виробів з органічних матеріалів походить з зольного шару Z-2 південного та східного секторів. З метою уникнення змішування матеріалів з різних ділянок об'єкта, наводимо дані по фауністичному комплексу цього шару окремо по секторам.

Південний сектор (кв. 22А, 22Б, 22В, 22Г). Під керівництвом Н. Л. Корніець було досліджено південний сектор ями 6, з якого було зібрано 1040 зразків остеологічного матеріалу (1997—1998 рр. дослідження). Найбільше одиниць матеріалу, з визначених кісток належить зайцю, мамонтові, песцю і вовку (табл. 1; Корниец, Сунцов 1999; Корниец 2000). До рідкісних знахідок відносяться: череп з вийнятими верхніми зубами і дві фаланги росомахи, а також одна кінцівка невизначеного птаха. Серед

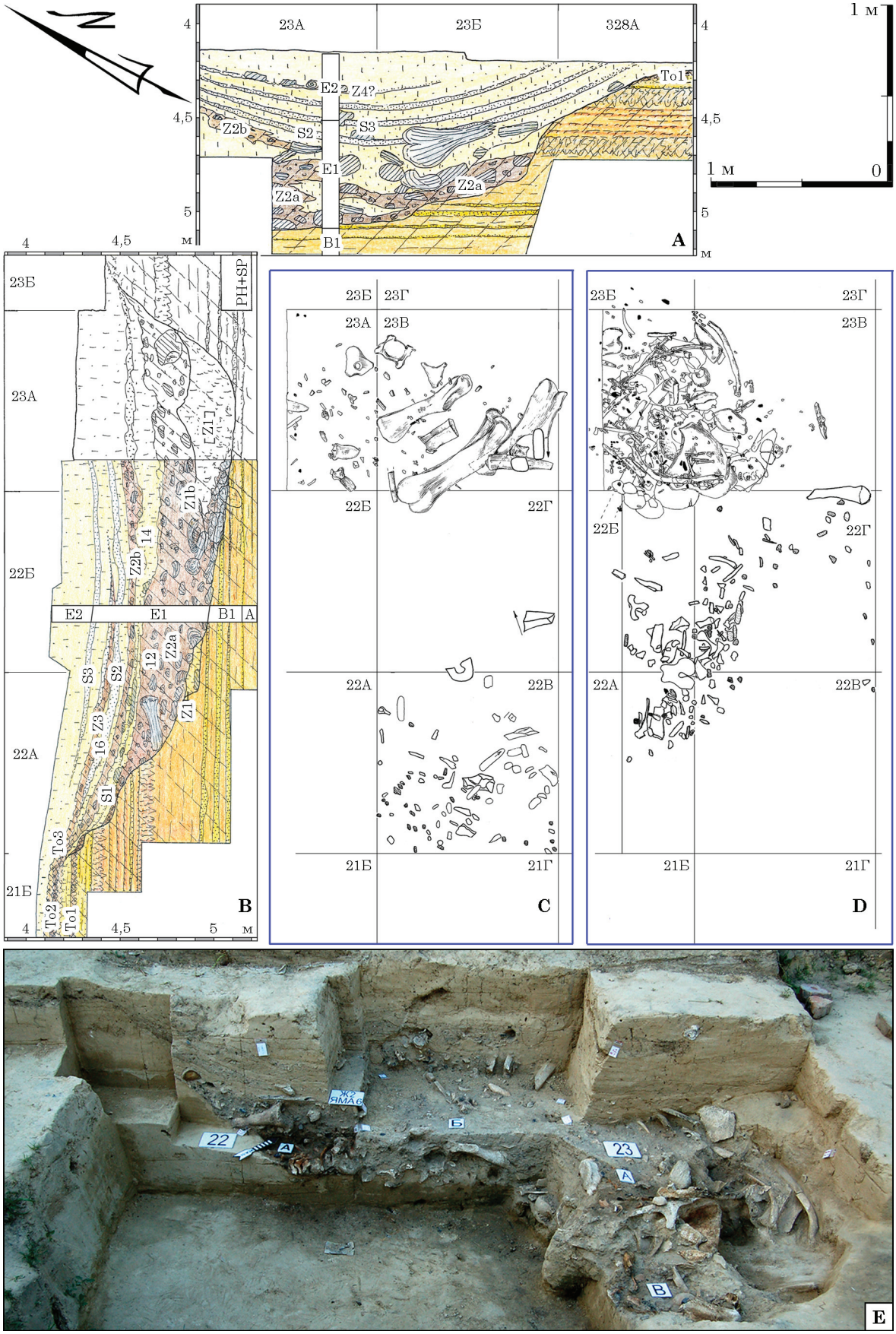

Рис. 1. План та загальний вигляд ями 6: A — стратиграфія поперечного перетину ями; B — стратиграфія повздовжнього перетину ями (за Haesaerts et al. 2015); C — планіграфія верхніх шарів ями; D — планіграфія заповнення ями на рівні шару Z-2 (за Корниец 1997; 1998; Шидловський та ін. 2012); E — загальний вигляд ями з південного сходу в ході досліджень

Таблиця 1. Датування шару Z-2 господарської ями 6

Шар, Z-2a	Матеріал	Шифр	Вік, BP	OxCal v4.2.3, BP
Верхній	Деревне вугілля	SacA-11487	14600 ± 60	17681—17882
Там само	Те саме	SacA-11486	14610 ± 60	17692—17892
Середній	Кістка мамонта	GrA-38810	14750 ± 50	17866—18031
Там само	Та сама	SacA-11177	14810 ± 90	17895—18138

Таблиця 2. Видове співвідношення визначених фауністичних решток ссавців у шарі Z-2 південного та східного секторів ями 6

Вид тварини	Південний сектор *		Східний сектор		Загалом	
	N	%	*N*	%	*N*	%
Мамонт *Mammuthus primigenius*	381	36,6	279	50	660	41,3
Заєць *Lepus cf. europaeus*	461	44,3	198	35,4	659	41,2
Песець / лисиця ** *Vulpes vulpes / Alopex lagopus*	124	11,9	59	10,6	183	11,5
Вовк *Canis lupus*	69	6,6	19	3,4	88	5,5
Росомаха *Gulo gulo*	4	0,3	1	0,2	5	0,3
Олень *Rangifer tarandus*	1	0,1	1	0,2	2	0,1
Печерний лев *Panthera spelaea*	—	—	2	0,4	2	0,1
Всього	1040	100	559	100	1599	100

* Не було враховано 1 кістку птаха та 2 кістки гризуна за 1998 р.; ** У звітах Н. Л. Корнієць і В. Ю. Сунцова говориться лише про песців, на відміну від пізніших звітів, оскільки за будовою скелету песці та лисиці дуже схожі і належать до однієї родини (Vulpes).

великих уламків кісток мамонта переважають частини кінцівок. Фрагменти інших частин скелета (черепа, хребців, ребер, зубів, фаланг і ін.) присутні в набагато меншій кількості.

Залишки зайця і лисиці / песця представлені всіма частинами скелета, часто групи кісток лежали в анатомічному порядку, що особливо характерно для дистальних частин лап. Їхнє вивчення показало, що передні кінцівки відрізані на рівні ліктьової кістки, а задні — на рівні гомілкової, що може вказувати на обрізання лап в процесі зняття шкурок з зайців і песців. Мінімальна кількість особин зайця, вирахувана з цих решток — 7 особин, песця — 1. Залишки вовка представлені кістками кінцівок, що належали принаймні 2 особинам. Кістки передніх кінцівок (плечова, ліктьова і променева, зап'ясток, п'ясток, фаланги) перебували в анатомічному порядку. Всі кістки, що знаходилися в зольній масі, цілі, мають хорошу збереженість і без слідів вогню. З кістяних виробів у вищезгаданих квадратах було знайдено проколки з трубчастих кісток зайця: три цілих предмета і два уламки, а також різні кістки мамонта, ріг і зуб північного оленя зі слідами обробки (Корниец, Сунцов 1999, с. 10, 32).

Східний сектор (кв. 23A, 23B). За результатами досліджень, проведених у 2010—2014 рр., фауністичний матеріал складається з майже 54000 фрагментів, з яких більше 1 % було визначено таксономічно: це переважно шерстистий мамонт, заєць, вовк, лисиця, а також печерний лев і росомаха (табл. 2). Попередній аналіз фауністичних решток з розкопок Межиріцького поселення 2010—2014 рр. проведено співробітниками лабораторії Національного природничого музею (Париж), під керівництвом С. Пеана. Серед фауністичних решток оброблених людиною привертають увагу ребра мамонта; фрагменти обробленого бивня; фрагменти модифікованих людиною трубчастих кісток дрібних ссавців (Шидловський та ін. 2012, с. 18, 46, 47).

Кісткові рештки, оброблені людиною. *Вироби з органічних матеріалів.* Подальші дослідження фауністичного комплексу зосереджувались на зразках остеологічного матеріалу, які мають сліди людської обробки — навмисної модифікації форми кістки. Загалом, всі вироби з органічного матеріалу можна розділити на відходи кісткорізного виробництва та готові вироби. Останні, в свою чергу, поділяються на знаряддя праці та прикраси, або предмети декоративного мистецтва.

До першої категорії віднесено ребра мамонта (7 екз.) з типовим патерном обробки: поперечні надпили, асоційовані зі зламами (рис. 2). Сюди ж відноситься два ребра, які було зламано таким способом з обох боків. Ще у двох випадках ребро почали пиляти, але не довели роботу до кінця. В переважній більшості випадків відпилювалась дистальна, вузька частина мамонтового ребра. Зважаючи на те, що вироби з дистальних частин мамонтових ребер було

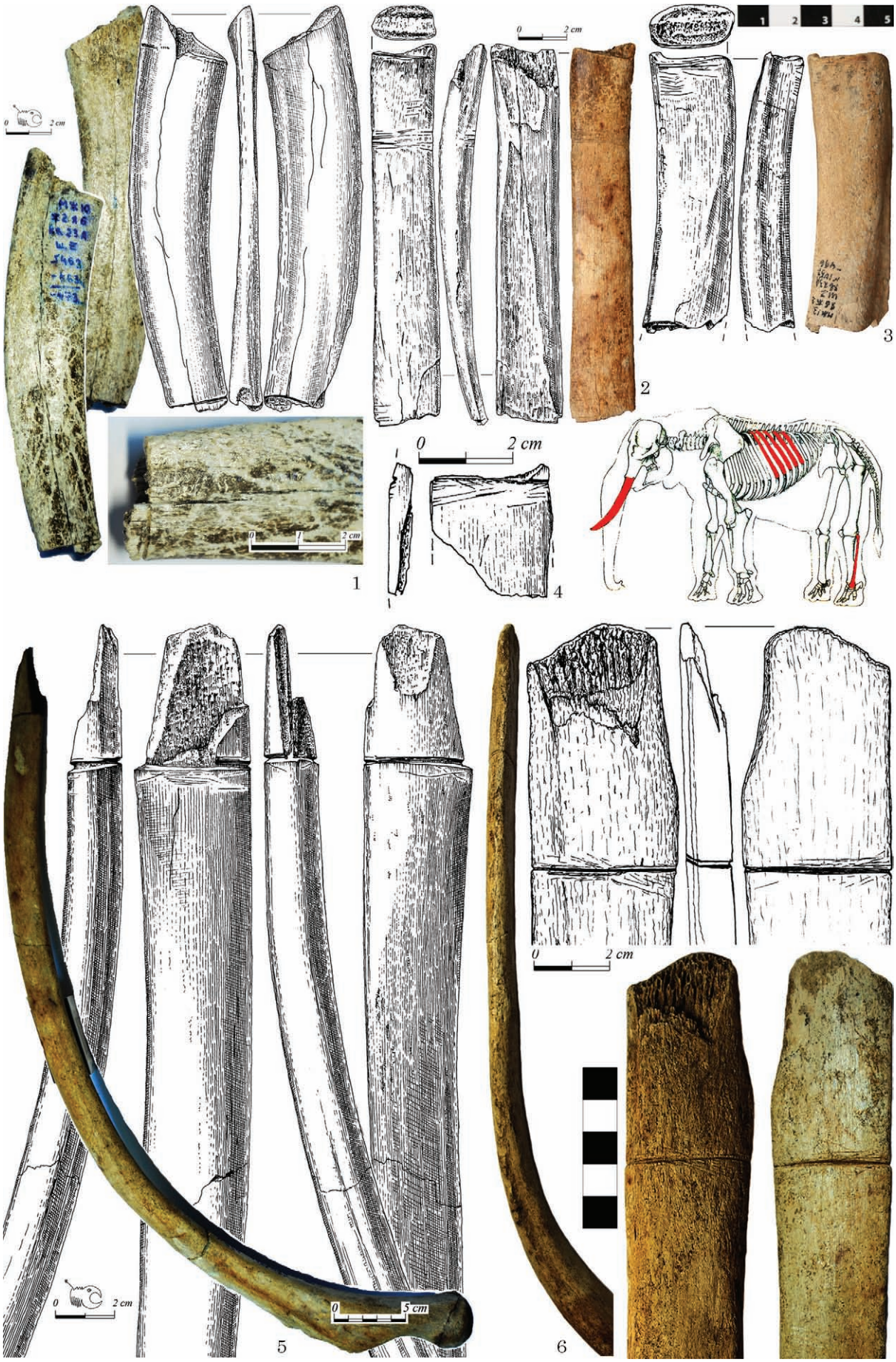

Рис. 2. Межиріч, яма 6: фрагменти оброблених ребер мамонта

знайдено в житлі 4 та в культурному шарі на південь від житла 1, вони були цінними для мешканців стоянки і піддавались подальшій обробці. Ребра з відрізанними кінцями, що залишались після відтинання дистальних частин скидались у яму в якості сміття.

Серед знарядь з кістки слід відмітити проколки з довгих кісток середніх та дрібних ссавців (рис. 3: 4, 5, 8—10). При дослідженні південного сектору було виявлено три цілих вироби і два уламки з кісток зайця та простежені певні особливості у виготовленні цих знарядь (Корниец, Сунцов 1999, с. 10). Розкопки 2010—2014 рр. збільшили колекцію проколок з довгих кісток ссавців середнього розміру (на 6 екз.) виробами не лише з заячих кісток, але й з кісток лисиці / песця. Частина фрагментів трубчастих кісток є відходами виробництва проколок (рис. 3: 7, 11, 12).

Окрему категорію складають голки, які в наявних матеріалах представлені виключно фрагментовано (рис. 3: 1, 2). Ці вироби, виготовлені з мамонтового бивня або кістки, мають округлий або овальний перетин 3—4 мм в діаметрі. Судячи з знахідок цілих екземплярів з інших об'єктів стоянки, ці вироби досить різнились характером обробки проксимального кінця — наявні вушка, надпили чи надрізи та ін.

Імовірно, природні розмірні категорії, по яких розподілені різні види тварин, давали давнім мисливцям певну стандартизацію, яку їм залишалося адаптувати відповідними технологіями обробки. У більшості випадків біля краю знаходяться поперечні сліди різання або пиляння. Скоріш за все, це надпили, які робилися для створення косого зламу і гострого кінця проколки, окрім того, проколки та інші гострі предмети відрізняються відполірованою поверхнею (Шидловський та ін. 2012, с. 18).

Вироби з мамонтового бивню представлені фрагментом пазового наконечника (рис. 4: 4). Виріб сплощений, має овальний переріз. Один кінець його зламаний, а інший спочатку зламаний, а потім загладжений з метою його потоншення. По поверхні виробу в повздовжньому напрямку прорізано дві канавки (пази), одна з яких заходить на сплощену поверхню, а інша розташовується безпосередньо на ребрі. На одній з поверхонь виробу простежуються прокреслені лінії, як в повздовжньому, так і в поперечному напрямках. В одному випадку комбінація ліній утворює «орнамент» у вигляді «сіточки». У цьому випадку, можливо припустити, що виріб вибув з ужитку в результаті зламу.

Обидві знахідки решток північного оленя пов'язані з фрагментами рогів цієї тварини, що несуть на собі сліди лощення та полірування в результаті використання.

Категорія прикрас з решток мамонта представлена двома виробами. Перший — фрагмент пластини зуба мамонта циліндричної форми (рис. 4: 1). Він має випиляний паз по всій окружності на одному з кінців. Так як це єдиний слід обробки на цьому зразку, можна припустити, що паз було зроблено для використання фрагменту зуба у якості підвіски. Ще один виріб — зламана намистина з бивню з простеженим отвором посередині (рис. 4: 2).

Фауністичні рештки з слідами обробки. Яскравим свідченням виготовлення прикрас являються знахідки фрагментів черепів хижих тварин з видаленими зубами. Знахідка 1998 р. черепа росомахи з (Корніець 1999) доповнена пізнішою знахідкою верхньої щелепи вовка зі слідами видалення ікол (рис. 4: 3). Для цього біля кожного ікла спереду і ззаду було зроблено надпили, схоже для того, аби легше вийняти зуб разом з коренем з альвеоли. Слід також відмітити, що частина зубів (різці), залишилися на місці та відсутні сліди вирізання. Часте використання зубів хижих тварин в якості прикрас підтверджено для багатьох об'єктів стоянки і дозволяє стверджувати про наявність особливої технології їхнього виготовлення.

До категорії «господарська діяльность» відносяться довгі кістки дрібних ссавців (заєць та лисиця) зі слідами розбирання туш у вигляді надрізів (8 екз.). Даний тип слідів свідчить про операції, пов'язані зі зняттям шкур, розчленуванням туш або відділенням м'язів від кісток.

Важливими свідченнями споживання мамонтового м'яса мешканцями стоянки є сліди свіжування у вигляді надрізів на лопатці, фаланзі та інших кістках цієї тварини. Сліди скобління по кістці також виявлені на лопатках та ребрах мамонта. Мамонтова кістка та бивень активно піддавались обробці шляхом оббивання, про що свідчить великий фрагмент стегнової кістки з слідами ударів та кістяні і бивневі відщепи (рис. 4: 5).

Висновки. Межиріцька пізньопалеолітична стоянка — одна із найбільш атрактивних пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, що вивчається вже понад пів століття різними групами дослідників. Одним з об'єктів, що досліджується з середини 1990-х рр. є господарська яма 6, що відноситься до другого ГПК і розташована на південь від другого житла з використанням кісток мамонта. Фауністичний комплекс ями, як і для інших об'єктів стоянки, демонструє абсолютне домінування мамонта та зайця серед здобичі. На противагу комплексам жител, в яких зафіксовані різні вікові категорії мамонта, в заповненні ями переважають кістки молодих та дуже молодих особин, що може свідчити про особливості полювання на цих тварин. Частина кісток тварин несе безпосередні свідчення проведення операцій по білуванню та розбиранню туш мамонта та зайця (Шидловський, Мамчур та ін. 2019; Péan et al. 2019).

Кістки та бивні виступали паливом та сировиною для виготовлення знарядь та прикрас. Аналіз модифікованих людиною кісток засвід-

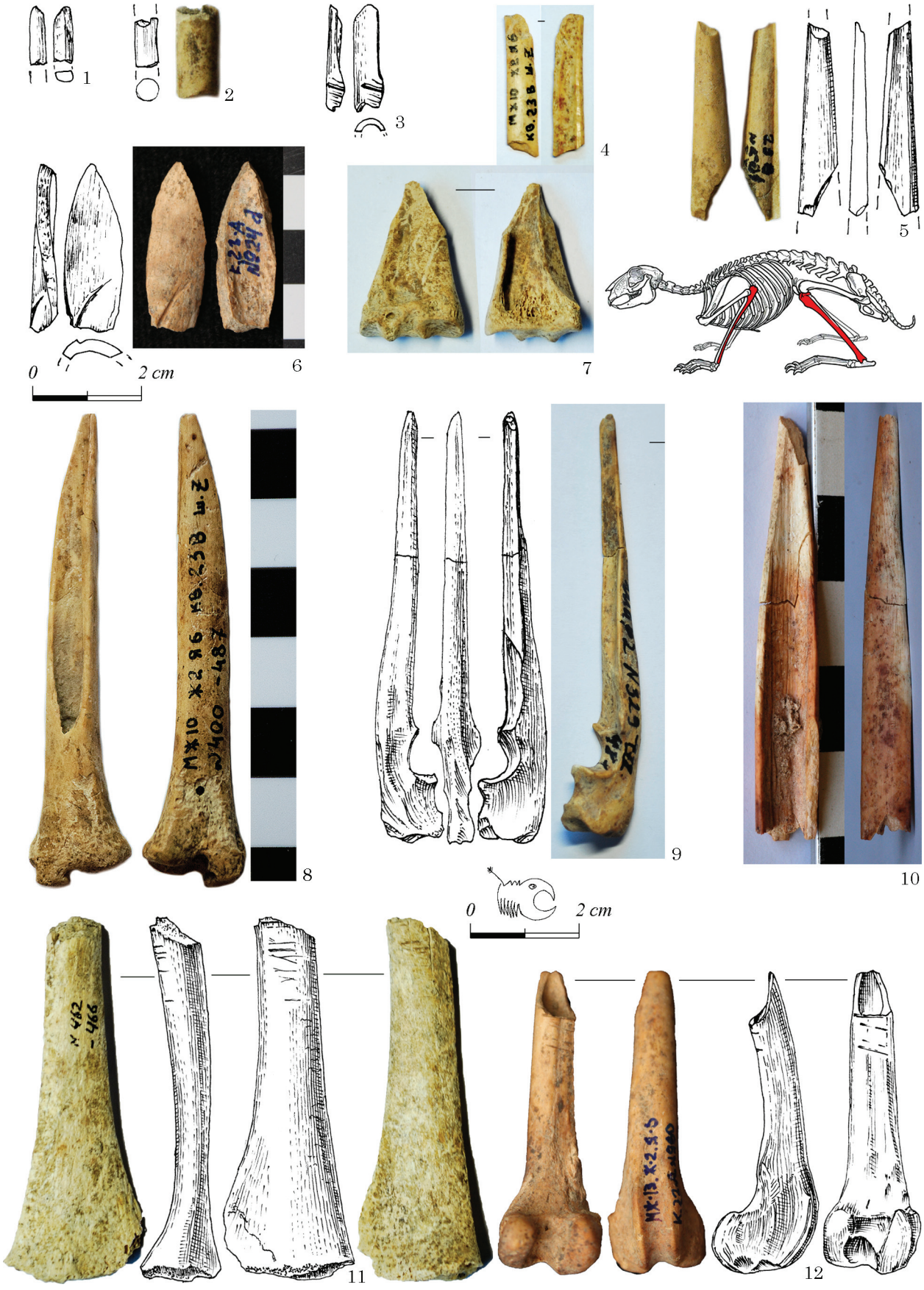

Рис. 3. Межиріч, яма 6: фрагменти голок, проколки та оброблені трубчасті кістки дрібних ссавців

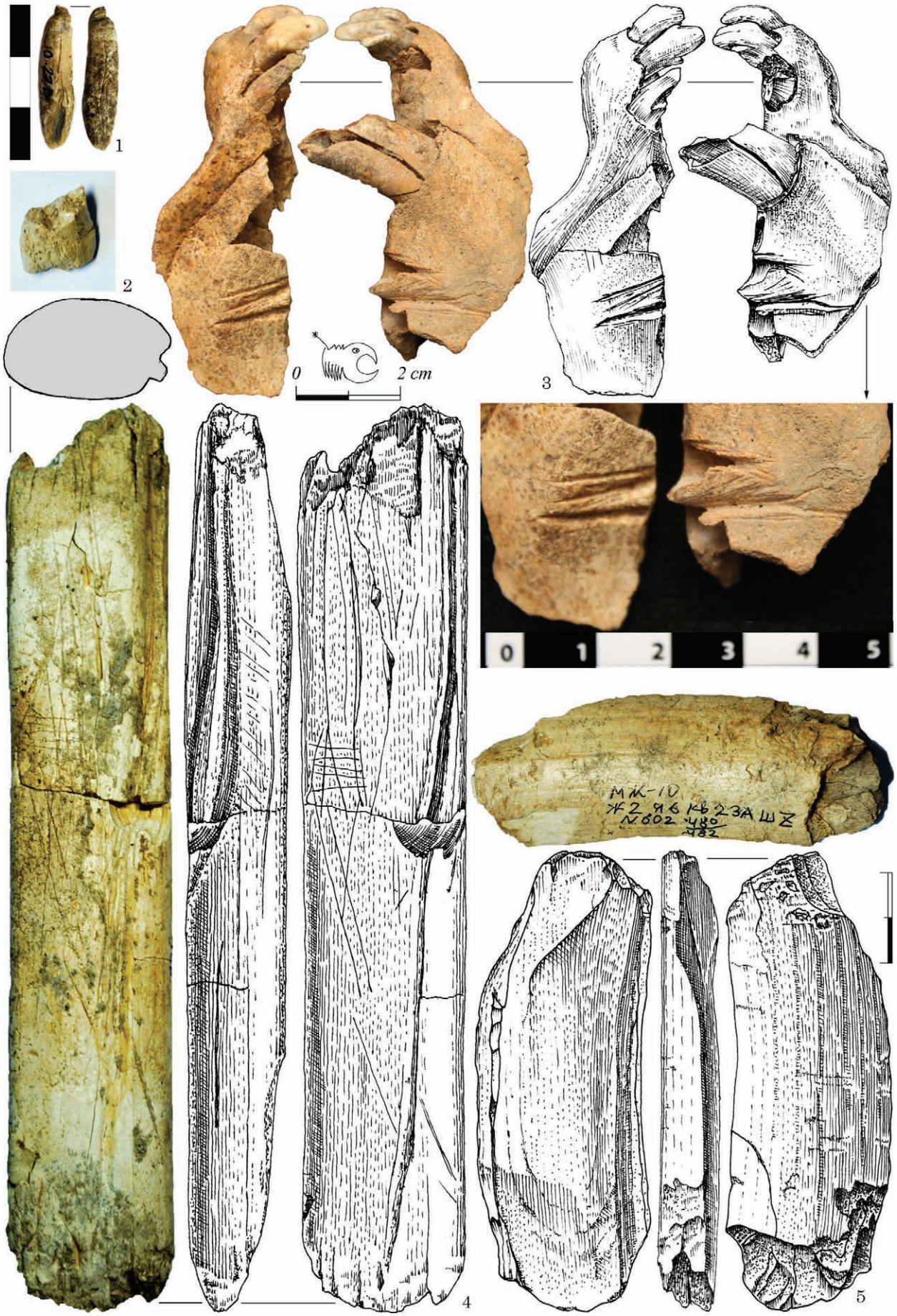

Рис. 4. Межиріч, яма 6: прикраси, щелепа вовка та вироби з бивню

чив вибірковість у використанні фауністичних решток для виготовлення певних категорій виробів. Можливо визначити декілька паттернів обробки, які характеризують кістяну індустрію Межиріча: поперечні надрізи мамонтових ребер з метою отримання дистальних частин для подальшої обробки, повздовжні розлами трубчастих кісток дрібних та середніх ссавців для виготовлення проколок, специфічна обробка щелеп хижих тварин з метою отримання зубів для виготовлення прикрас.

Вивчення вмісту заповнення ями 6 засвідчило наявність декількох етапів її функціонування. Можливо, перший етап пов'язаний з зберіганням м'яса та кісткової сировини, однак найбільш потужний шар Z-2, склався внаслідок використання цього об'єкту в якості смітєвої ями. На це вказує співвідношення кількості роздроблених кісток до цілих та характер кісток з слідами обробки: наявність анатомічних груп кінцівок дрібних ссавців, сліди розчленування, переважання виробів, що були зламані в давнину.

Особливості кістяної індустрії, виявлені в господарській ямі, нарівні з технологією кременеобробки, відображають культурно-хронологічну своєрідність господарсько-побутового комплексу, що створює широке поле для проведення порівняльного аналізу з іншими пам'ятками епіграветського (і не тільки) кола.

Матеріали досліджень використані у створенні міжнародного навчального курсу «Природа і суспільство первісної Європи», що підтримується Європейським Союзом за програмою House of Europe: https://houseofeurope.org.ua/en.

ЛІТЕРАТУРА

Гладких, М. І., Корнієць, Н. Л. 1979. Нова споруда з кісток мамонта в Межирічі. *Вісник АН УРСР*, 9, с. 50-54.

Дудник, Д. В. 2017. Етапи дослідження Межиріцької стоянки. *Vita antiqua*, 9: Людина та ландшафт: первісна археологія Східної Європи, с. 69-80. DOI: 10.37098/VA-2017-9-69-80

Корниец, Н. Л. 1997. *Отчет о раскопках позднепалеолитической стоянки Межирич в 1996 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/54.

Корниец, Н. Л. 2000. *Отчет о раскопках позднепалеолетичнеской стоянки Межирич в 1999 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/3.

Корниец, Н. Л., Сунцов, В. Ю., Соффер, О. 1996. *Отчет о раскопках позднепалеолетичнеской стоянки Межирич в 1995 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/96.

Корниец, Н. Л., Сунцов, В. Ю. 1998. *Отчет о раскопках позднепалеолетичнеской стоянки Межирич в 1997 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/51.

Корниец, Н. Л., Сунцов, В. Ю. 1999. *Отчет о раскопках позднепалеолетичнеской стоянки Межирич в 1998 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/51.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт західної та північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Філюк О.

Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Пеан, С., Шидловський, П. С., Езердз, П. 2007. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріч у 2006 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/65.

Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Шидловський, П. С., Пеан, С. 2008. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріч у 2007 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/167.

Пидопличко, И. Г. 1969. *Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине*. Киев: Наукова думка.

Пидопличко, И. Г. 1976. *Межиричские жилища из костей мамонта*. Киев: Наукова думка.

Шидловський, П. С. 2013. Дослідження та проблеми збереження Межиріцького поселення мисливців на мамонтів. *Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, 8, с. 567-581. DOI: 10.5281/zenodo.1188707

Шидловський, П. С., Нужний, Д. Ю., Пеан, Ст., Прядко, Д. Ю. 2012. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріч у 2011 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/251.

Шидловський, П. С., Нужний, Д. Ю., Пеан, Ст., Лизун, О. М. 2015. Дослідження господарської ями № 6 на Межиріцькій стоянці. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 259-261. DOI: 10.5281/zenodo.1202443

Шидловський, П., Езартс, П., Цвіркун, О., Чимирис, М. 2019a. Стратиграфічні дослідження Межиріцької стоянки. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 321-324. DOI: 10.5281/zenodo.3365380

Шидловський, П., Мамчур, Б., Чимирис, М., Péan, S. 2019b. Кістяні вироби із господарчої ями Межиріцької стоянки: інтерпретація об'єкту. В: *Від палеоліту до козацької України: Анотації Міжнародної конференції до 100-літнього ювілею Дмитра Яковича Телегіна*. Київ: О. Філюк, 2019, с. 114-115.

Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F, Nuzhnyi, D. 2015. Contribution a la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine). *L'Anthropologie*, 119, 4, p. 364-393. DOI: 10.1016/j.anthro.2015.07.002

Péan, S., Shydlovskyi, P., Haesaerts, P., Chymyrys, M., Mamchur, B. 2019. Functional features related to subsistence behaviours of Mezhyrich (Ukraine) Epigravettian settlements: multidisciplinary analyses of pit no. 6 content. In: *3rd Conference World of Gravettian Hunters, Abstracts*. Krakow: ISEA PAS, 60. DOI: 10.5281/zenodo.3233348

Shydlovskyi P., Pean S., Crepin L., Tsvirkun O. 2018. Investigating a Prehistoric mammoth bone dwelling: from field and lab research to education. *Quaternary Perspectives*, 25, 2, p. 18-19. DOI: 10.5281/zenodo.2631381

REFERENSES

Gladkikh, M. I., Kornietz, N. L. 1979. Nova sporuda z kistok mamonta v Mezhyrichi. *Visnyk AN URSR*, 9, s. 50-54.

Dudnyk, D. V. 2017. Etapy doslidzhennia Mezhyritskoi stoianky (Stages of research of Mezhyrich site). *Vita antiqua*, 9: Human & landscape: Prehistoric Archaeology of Eastern Europe, s. 69-80. DOI: 10.37098/VA-2017-9-69-80

Kornietz, N. L. 1997. *Otchet o raskopkakh pozdnepaleoliticheskoy stoyanki Mezhirich v 1996 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1996/54.

Kornietz, N. L. 2000. *Otchet o raskopkakh pozdnepaleoletichneskoy stoyanki Mezhirich v 1999 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/3.

Kornietz, N. L., Suntsov, V. Yu., Soffer, O. 1996. *Otchet o raskopkakh pozdnepaleoletichneskoy stoyanki Mezhirich v 1995 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/96.

Kornietz, N. L., Suntsov, V. Yu. 1998. *Otchet o raskopkakh pozdnepaleoletichneskoy stoyanki Mezhirich v 1997 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/51.

Kornietz, N. L., Suntsov, V. Yu. 1999. *Otchet o raskopkakh pozdnepaleoletichneskoy stoyanki Mezhirich v 1998 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/51.

Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhnii paleolit zakhidnoi ta pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: O. Filiuk.

Nuzhnyi, D. Yu., Kornietz, N. L., Péan, S., Shydlovskyi, P. S., Haesaerts, P. 2007. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnoho poselennia Mezhyrich u 2006 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/65.

Nuzhnyi, D. Yu., Kornietz, N. L., Shydlovskyi, P. S., Péan, S. 2008. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnoho poselennia Mezhyrich u 2007 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/167.

Pidoplichko, I. G. 1969. *Pozdnepaleoliticheskiye zhilishcha iz kostey mamonta na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Pidoplichko, I. G. 1976. *Mezhirichskiye zhilishcha iz kostey mamonta*. Kiev: Naukova dumka.

Shydlovskyi, P. S. 2013. Doslidzhennia ta problemy zberezhennia Mezhyritskoho poselennia myslyvtsiv na mamontiv. *Pratsi naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*, 8, s. 567-581.

Shydlovskyi, P. S., Nuzhnyi, D. Yu., Péan, St., Priadko, D. Yu. 2011. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnoho poselennia Mezhyrich u 2011 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/251.

Shydlovskyi, P. S., Nuzhnyi, D. Yu., Péan, St., Lyzun, O. M. 2015. Doslidzhennia hospodarskoi yamy N 6 na Mezhyritskii stoiantsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r*., s. 259-261. DOI: 10.5281/zenodo.1202443

Shydlovskyi, P., Haesaerts, P., Tsvirkun, O., Chymyrys, M. 2019a. Stratyhrafichni doslidzhennia Mezhyritskoi stoianky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 321-324. DOI: 10.5281/zenodo.3365380

Shydlovskyi, P., Mamchur, B., Chymyrys, M., Péan, S. 2019b. Kistiani vyroby iz hospodarchoi yamy Mezhyritskoi stoianky: interpretatsiia obiektu. In: *From Palaeolithic to Cossack Ukraine: Anotatsii Mizhnarodnoi konferentsii do 100-litnoho yuvileiu Dmytra Yakovycha Telehina*. Kyiv: O. Filiuk, s. 114-115.

Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F, Nuzhnyi, D. 2015. Contribution a la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine). *L'Anthropologie*, 119, 4, p. 364-393. DOI: 10.1016/j.anthro.2015.07.002

Péan, S., Shydlovskyi, P., Haesaerts, P., Chymyrys, M., Mamchur, B. 2019. Functional features related to subsistence behaviours of Mezhyrich (Ukraine) Epigravettian settlements: multidisciplinary analyses of pit no. 6 content. In: *3rd Conference World of Gravettian Hunters, Abstracts*. Krakow: ISEA PAS, 60. DOI: 10.5281/zenodo.3233348

Shydlovskyi P., Pean S., Crepin L., Tsvirkun O. 2018. Investigating a Prehistoric mammoth bone dwelling: from field and lab research to education. *Quaternary Perspectives*, 25, 2, p. 18-19. DOI: 10.5281/zenodo.2631381

P. S. Shydlovskyi, B. V. Mamchur, M. V. Chymyrys, S. Péan

OSTEOLOGICAL MATERIALS FROM THE HOUSEHOLD PIT 6 AT THE MEZHYRICH SETTLEMENT: INTERPRETATION OF THE FINDS

The Upper Palaeolithic settlement of Mezhyrich is located on the territory of Mezhyrich village of Kaniv district, Cherkasy region. The settlement is located on the cape formed by the valleys of the rivers Ros' and Rosava. Palaeolithic cultural layers of the site lies 2.5—3 m below the modern surface. The site is radiocarbon dated to 15—14.3 kyr BP. using bones of several animal species, including mammoth. The remains of the structures and objects are well-preserved in the cultural layer, they contain bone, antler and ivory.

In the last years pit 6 is household object of a particular interest. It belongs to the second household unit and is situated to the south of the second dwelling's structure. The microstratigraphic studies of the object indicate three episodes of sediment accumulation in the pit, which correspond to the three cultural horizons of the site. As a result of the excavation we have a bright series of bone, tusk and antler artifacts. According to the cross-sections of the north and east walls, the pit is a lens-shaped (lens-like) depression with a diameter of about two meters and a depth of one meter. There were large mammoth bones by the edges of its filling.

For the study we have chosen samples of osteological material which bear traces of human processing. As a result of the zooarchaeological analysis several main categories of the material were chosen (identified): blanks of mammoth ribs, bone tools of long bones of small/medium-sized mammals and ornaments of teeth. It allowed to find out some technological traits and to deepen the understanding of household and everyday life of Upper Palaeolithic hunters-gatherers from the Mezhyrich site. The study of the collection allows to widen the description of this site and to conclude about the life of its inhabitants.

The research materials were used in the creation of the international training course «Nature and Society in Prehistoric Europe», supported by the European Union under the House of Europe programme: https://houseofeurope.org.ua/en.

Keywords: Mezhyrich, Epigravettian, zooarchaeology, faunal assemblage, bone tools.

Одержано 22.04.2020

МАМЧУР Богдан Вячеславович, магістр біології, магістрант, університет міста Феррара, вул. Ерколе І Д'Есте, 32, Феррара, Італія.
MAMCHUR Bohdan V., Master in biology, Master student, the University of Ferrara, Ercole I d'Este str., 32, Ferrara, Italy.
ORCID: 0000-0002-8574-1662, e-mail: boma.pg@gmail.com.

ПЕАН Стефан, доктор філософії, асоційований професор, Національний природничий музей, вул. Рене Панхард, 1, Париж, 75013, Франція.
PÉAN Stéphane, PhD, associate professor, the National Museum of Natural History, rue René Panhard, 1, Paris, F-75013, France.
E-mail: stephane.pean@mnhn.fr.

ЧИМИРИС Маргарита Володимирівна, магістр археології, історик 2 категорії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна.
CHYMYRYS Marharyta V., Master in archaeology, historian of 2nd category, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01033, Ukraine.
E-mail: margochimiris@gmail.com.

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна.
SHYDLOVSKYI Pavlo S., PhD, associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01033, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6771-812X, e-mail: prehist@knu.ua.

УДК [902.65:903.23](477)"634" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.26

Д. Л. Гаскевич, Е. Ендо, Д. Кунікіта, О. О. Яневич

НОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ПРЯМОГО РАДІОВУГЛЕЦЕВОГО AMS ДАТУВАННЯ КЕРАМІКИ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ СУБНЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Публікуються та аналізуються 11 нових AMS дат, одержаних в лабораторії Токійського університету за органічними включеннями в керамічному тісті та обвугленими залишками на поверхні посудин з трьох пам'яток буго-дністровської культури. Крім двох аномально давніх дат, зроблених за зразками з дуже низьким вмістом вуглецю, вони потрапляють у діапазон 60—46 ст. до н. е.

Ключові слова: *неоліт, буго-дністровська культура, радіовуглецеве датування, кераміка, хронологія, стратиграфія.*

Вступ. Перебіг процесу неолізації як поширення осілого способу життя і впровадження відтворюючого господарства є одним з найбільш інтригуючих питань дослідження первісності. У Східній Європі ключовим районом для його вивчення є басейни річок Дністер і Південний Буг. Саме тут неолітичні фермери з Балкан та Дунає-Карпатського регіону безпосередньо контактували з місцевими мисливцями та рибалками. Наслідки такої взаємодії відбилися у своєрідності археологічних матеріалів місцевих пам'яток, яка стала підставою для виділення буго-дністровської культури (далі БДК).

Щоб прояснити час появи і шляхи поширення перших культурних рослин на території України спеціальний японсько-український археоботанічний проєкт [1] був реалізований впродовж 2016—2019 рр. (Endo et al. 2019). Зокрема, у його рамках перевірено раніше опубліковану інформацію про відбитки культурних рослин на керамічному посуді БДК. Його нове вивчення із використанням Replica-SEM методу не виявило жодного достовірного відбитку зернових і бобових культур (Гаскевич та ін. 2020). Тому було б правильніше назвати буго-дністровську культуру не «неолітичною», а «пара-неолітичною» або «субнеолітичною».

Шукаючи відбитки на поверхні посудин, дослідники весь час стикалися з питанням про вік останніх. Але у випадку з БДК на нього не можна було відповісти більш чи менш точно, оскільки її відносна хронологія і абсолютні дати впродовж двох останніх десятиліть викликають бурхливі дискусії. Як спробу почати розв'язання цієї проблеми в радіовуглецевій лабораторії Університетського музею Токійського університету одержано 11 AMS дат за двома зразками обвуглених залишків на поверхні і дев'ятьма зразками органічних включень у формівній масі керамічного посуду.

1. Історія дослідження абсолютної хронології БДК. Територія БДК охоплює частину басейнів Південного Бугу та Дністра в лісостеповій та степовій зонах сучасної України і Молдови (рис. 1). Її виділив В. М. Даниленко, який під час масштабних новобудовних робіт в лісостеповому Побужжі у 1949—1961 рр. дослідив найбільш яскраві буго-дністровські пам'ятки (Даниленко 1969), більшість з яких зараз затоплені водосховищами ГЕС.

Радіовуглецеве датування БДК почалося в кінці 1960-х рр. одержанням в Берлінській лабораторії чотирьох дат дністерських пам'яток Сорока II та V (Quitta, Kohl 1969, S. 250). Двадцять років по тому зразок із Пугача II було продатовано в Київській (Tovkajlo 1996, с. 24), а із Гіржове — в Ленінградській лабораторії (Станко, Свеженцев 1988, с. 117). У 1997—1998 рр. лабораторії в Глівіце та Кілі надали,

1. Робота здійснена за фінансування японської Програми грантів для підтримки наукових досліджень (проект KAKENHI 16K03166).

© Д. Л. ГАСКЕВИЧ, Е. ЕНДО, Д. КУНІКІТА, О. О. ЯНЕВИЧ, 2020

відповідно, три конвенційні і п'ять AMS дат для трьох пам'яток з території Молдови (Ларина и др. 1997, с. 109; Wechler 2001, S. 29—30). У 1997—2004 рр. в Київській лабораторії зроблено 30 конвенційних дат пам'яток Побужжя, досліджених в 1950—1980-х рр. (Відейко, Ковалюх 1998; Бурдо 2002; Котова 2002, с. 92—94, 103, 104; Манько 2006, с. 18, 19). Ще 20 конвенційних дат Київської лабораторії і 4 AMS дати з Гронінгену і Оксфорду одержані в 2005—2010 рр. за зразками з розкопок у Добрянці I та III (Залізняк, Манько 2004, с. 141, 145; Biagi et al. 2007, p. 27; Lillie et al. 2009, p. 260), Ґарді (Товкайло 2010, с. 214; 2014, с. 231) і Ташлику II (Фоменко та ін. 2014, табл. 3). Зрештою, дві AMS дати нещодавно одержані в Познанській лабораторії за вугіллям з нових розкопок в Мельничній Кручі (Kiosak, Salavert 2018, p. 122).

Отже, до останнього часу за зразками з пам'яток зі знахідками БДК було зроблено 71 дату (повне зведення: Haskevych et al. 2019, tabl. 1). Серед них чотири дати т. зв. «безкерамічних» пам'яток Заньківці II і Сороки II, шар 2 і 3, а також нижнього шару поселення Ґард впевнено пов'язуються з мезолітом. Дві прямі дати зразків ранньотрипільської кераміки з т. зв. «синкретичного» комплексу в Ґарді точно пов'язані з енеолітом. Три дати для поселення Добрянка III, ще три — для Сорока III, і по одній — для Тетереука Ноуе XIV та XV також виявилися явно давнішими або молодшими за неолітичний час. Оскільки відповідні зразки відбиралися там з «неолітичних» шарів, це демонструє справжню культурну стратиграфію названих пам'яток, де знахідки різних періодів виявилися перемішаними. Слід підкреслити, що всі вісім таких дат були виміряні в європейських лабораторіях і опубліковані європейськими дослідниками (Wechler 2001, S. 29, 30; Biagi et al. 2007, p. 27; Lillie et al. 2009, p. 260). І навпаки, у великому масиві з 51 київської дати культури жодного явно помилкового результату нема. Більш того, одержання дат, що не відповідають неолітичному часу, навіть не згадується в роботах українських авторів. Складається враження, що проблему порушення стратиграфії буго-дністровських пам'яток вони не помічають або приховують.

Таким чином, на час проведення нашого дослідження уяву про абсолютну хронологію БДК формували 57 опублікованих дат. Верхня межа найстарішої з них сягає 65 ст. до н. е., а нижня межа наймолодшої — 47 ст. до н. е.[1] Але проміжок між ними ніхто не визнає часом існування культури. Після публікації великої серії київських дат пам'яток Побужжя в 1998 р.

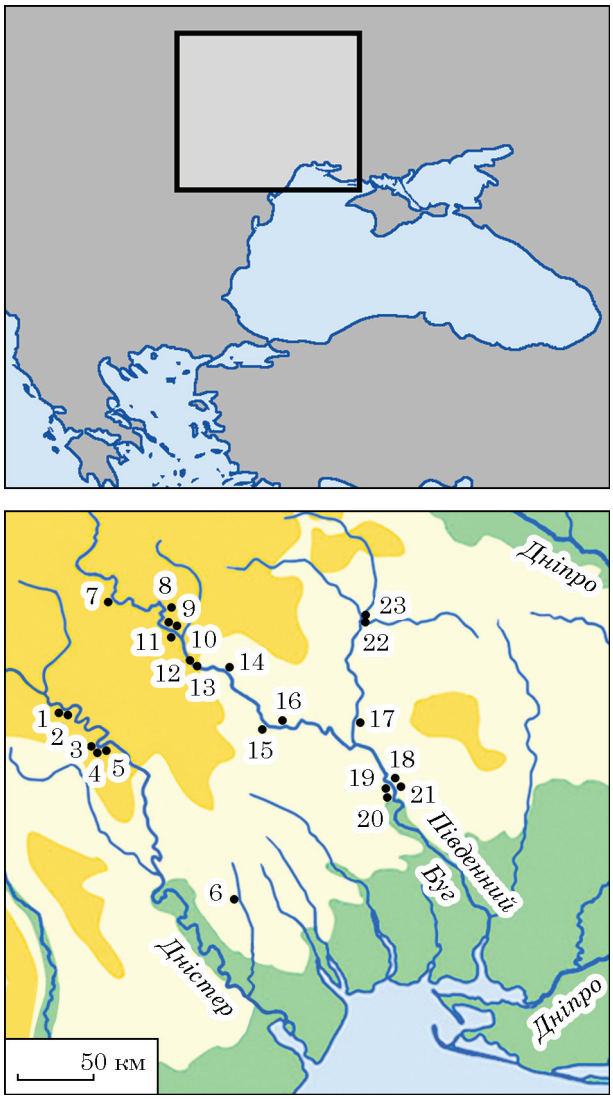

Рис. 1. Карта ^{14}C датованих пам'яток БДК: 1 — Тетереука Ноуе XIV; 2 — Тетереука Ноуе XV; 3 — Сорока V; 4 — Сорока II; 5 — Сорока III; 6 — Гіржове; 7 — Печера I; 8 — Заньківці II; 9 — Сокільці II; 10 — Сокільці I; 11 — Глинське I; 12 — Митьків Острів; 13 — Базьків Острів; 14 — Шумилів-Чернятка; 15 — Саврань; 16 — Мельнична Круча; 17 — Миколина Брояка; 18 — Пугач II; 19 — Ґард III; 20 — Ґард; 21 — Ташлик II; 22 — Добрянка III; 23 — Добрянка I

погляди більшості фахівців поляризувалися у два протилежні підходи. Прибічники одного довіряють переважно датам 60—47 ст. до н. е., зробленим закордоном і в Київській лабораторії до 1998 р. (Товкайло 2005, с. 44—49; 2014, с. 235—239; Залізняк та ін. 2013, с. 249, 250), а другого — київським датам 65—54 ст. до н. е, одержаним починаючи з 1998 р. (Котова 2002, с. 22—24). Для позначення цих підходів в публікаціях почали використовуватися терміни «стара хронологія» і «нова хронологія», відповідно.

Добре відомі свідчення взаємодії носіїв БДК та сусідніх землеробських культур (Даниленко 1969, с. 66—69, 76, 87, 97—100, 106, 116; Мар-

1. Всі календарні дати прокалібровані із використанням OxCal v4.3.2 (Bronk Ramsey 2017) та калібраційної кривої IntCal13 (Reimer et al. 2013) і наведені з довірчим рівнем 95,4 % (2σ).

кевич 1973, с. 25; 1974, с. 45, 101, 116; Ларина 1999, с. 104; 2006; Larina et al. 1999, p. 27; Товкайло 2005, с. 34, 35; 2014, с. 201, 202, 218—223; Гаскевич 2008, с. 170; Залізняк та ін. 2013, с. 234; Дергачев, Ларина 2015, с. 176—180) дали підстави дослідникам говорити про функціонування буго-дністровських поселень з посудом скибинецького, сокільцівського та печерського типів у час культури Кріш, самчинського та савранського типів — у час культури лінійно-стрічкової кераміки (далі КЛСК), савранського типу — час раннього Трипілля. Переведення такої традиційної синхронізації у площину абсолютних дат краще узгоджується зі «старою» хронологією культури (Гаскевич 2007; 2014). Але оскільки її послідовники не змогли пояснити «нові» дати, що вказують на становлення БДК у середині VII тис. до н. е., тобто до початку неолітизації Дунайсько-Прутського регіону, вони поставили під сумнів достовірність всіх «нових» київських дат як таких. Але прихильники «нової» хронології наполягали на своїй правоті, адже ці найраніші дати були зроблені за кістками, знайденими поруч з керамікою БДК. Аналіз причин, що призвели до цього «глухого кута», дозволив намітити кілька шляхів виходу з нього: а) перегляд стратиграфії пам'яток; б) радіовуглецеве датування у закордонних лабораторіях; в) пряме ^{14}C датування керамічних посудин різних типів (Гаскевич 2014).

Першим кроком на шляху ревізії стратиграфії ключових пам'яток БДК стали нові розкопки на дослідженій В. М. Даниленком пам'ятці Печера I та вивчення архівної документації. Їх результати доводять, що жодні надійні «закриті» комплекси БДК у Побужжі не зафіксовані, а на низці пам'яток, які вважалися «добре стратифікованими», знахідки, що традиційно співвідносилися з різними періодами, насправді залягають вперемішку (Гаскевич 2013, с. 11—13). Отже, продатовані кістки можуть походити з палімпсестів багатьох епізодів заселення, включаючи мезолітичні (наприклад, Гаскевич 2014, с. 11, 12; 2017b, с. 200, 201). Відтак, співставлення одержаних за ними дат лише з одною групою знахідок потребує складних процедур спеціального доведення такого зв'язку, які раніше ніхто не здійснював. За таких обставин більш надійним способом перевірити існуючі періодизаційно-хронологічні схеми є пряме радіовуглецеве датування керамічного посуду.

До 2019 р. були опубліковані 16 конвенційних дат, одержаних в Києві за органічними включеннями у 15 зразках кераміки з пам'яток Добрянка I, Добрянка III, Ґард, Гіржове і дві AMS дати за обвугленою речовиною на поверхні однієї посудини з Тетереука Ноуе XV, зроблені в Кілі. На жаль, докладний опис обробки і складу керамічного тіста, а також обгрунтоване віднесення до посуду певного типу наведені не для всіх зразків. Занадто великі стандартні похибки (±140—230 років) деяких дат сильно зменшують їх вартість. Серед нечисленних краще опублікованих результатів привертає увагу низка дат, зроблених за зразками кераміки печерського типу з «нижнього» шару та савранського типу з «верхнього» шару поселення Ґард, що одержали однакові значення в межах другої та третьої чвертей VI тис. до н. е. (Товкайло 2010, табл. 2), а також дата зразку достеменно самчинської гостродонної посудини із зубчастими відбитками з Добрянки I, яка вказала на першу половину VI тис. до н. е. (Манько 2013, с. 216; 2016, с. 271, 278). Ці результати явно суперечать всім наявним періодизаціям БДК. Тому вони викликали неприйняття більшості прихильників як «старої», так і «нової» хронології. Перші обґрунтовують це скептицизмом по відношенню до Київської лабораторії, де були зроблені ці дати (Залізняк та ін. 2013, с. 249; Товкайло 2014), а другі — ненадійністю кераміки як зразку для датування (Котова 2015, с. 13).

Висловлені сумніви в достовірності вимірювань Київської лабораторії можна розвіяти, одержавши дати в інших лабораторіях. Публікації таких результатів, власне, і присвячена ця стаття. Проте недоліки прямого датування кераміки добре відомі і їм важко дати раду. Тому надалі особливу увагу ми приділимо критичному розгляду одержаних нами дат з точки зору можливого спотворення реального віку відповідних зразків.

2. Опис зразків. Одинадцять зразків — дев'ять фрагментів керамічного посуду з органічними включеннями у формівній масі та два залишки обвугленої речовини на поверхні кераміки — були відібрані серед знахідок трьох пам'яток: Шумилів-Чернятка, Глинське I та Базьків Острів, що зберігаються у наукових фондах ІА НАН України [1].

2.1. Шумилів-Чернятка. Пам'ятка розташована на ділянці високої заплави лівого берега р. П. Буг між селами Шумилів і Чернятка Бершадського р-ну Вінницької обл. біля порогів у місці з координатами 48°29'17.69" Пн. 29°40'33.54" Сх. Досліджена В. М. Даниленко в 1960 р. За опублікованими даними, загалом було розкопано близько 300 м^2. Кілька скупчень субнеолітичних і ранньотрипільських матеріалів лежали на глибині 0,5—0,8 м в шарі «щільного сіро-зеленого суглинку», який дослідник розглядає як «давній луговий ґрунт». Пам'ятку віднесено до савранської фази БДК (Даниленко 1969, с. 121—125). За нашими попередніми підрахунками, зараз її колекція включає 450 фрагментів від, приблизно, 12 посудин БДК і 314 фрагментів від не менше ніж

1. Акт № 12 видачі зразків на проведення досліджень з передбаченою руйнацією зразків від 20 червня 2019 р.

19 ранньотрипільських посудин, 303 крем'яні вироби, дві гальки некрем'яної породи і дві кістки тварин.

Матеріали Шумилова-Чернятки було обрано для датування аби перевірити досить поширені уявлення про часткову синхронність пізньої буго-дністровської і ранньої трипільської культур (наприклад, Tringham 1971, p. 167, 168; Товкайло 2005, с. 39, 40). По-друге, в колекції виявлений фрагмент посудини, на поверхні якого збереглися вкрай рідкісні у матеріалах БДК залишки нагару.

Для датування були відібрані два зразки.

2.1.1. Shum-1t. Зразок є фрагментом стінки (№ 183 польового інвентаря, кв. 26Г, без глибини) посудини, представленої у колекції 128 фрагментами. Вона мала циліндричну верхню частину діаметром близько 30 см і нижню частину перевернуто-конічної форми. Вінце злегка відігнуте назовні. Зріз прямий округлий. Дно не знайдене. Товщина стінок 0,6—0,8 см. Формівна маса містить багато кутастого гравію (до 0,6 см), піску та органічних волокон, а також трохи подрібненої мушлі (до 0,6 см). Зовнішня поверхня світло-червонувато-коричнева, блідо-червона, сіра, дуже темно-сіра. Внутрішня дуже темно-сіра, рожево-сіра, світло-червонувато-коричнева, сіра. Колір зламів різний, нерегулярний. Обидві сторони вінець вкриті розчосами, корпус загладжений краще. На збереженій частині посудини орнаменту нема (рис. 2).

2.1.2. Shum-1c. Тонкий шар обвугленої органічної речовини у вигляді двох темно-коричневих плям, кожна розміром менше 1 см^2, був зішкрябаний з внутрішньої поверхні черепка, що є зразком Shum-1t.

2.2. Глинське I. Пам'ятка, розташована на правому березі р. П. Буг на південь від с. Глинське Немирівського р-ну Вінницької обл. в місці з координатами 48°44'27.19" Пн 29°5'14.55" Сх, зараз затоплена водосховищем Ладижинської ГЕС. Різночасові знахідки були зібрані тут П. І. Хавлюком і В. М. Даниленком на поверхні більше ніж 100-метрової ділянки надзаплавної тераси ріки висотою близько 3 м в 1955 і 1957 рр. Також у 1957 р. вони зачистили частину крутого краю тераси довжиною 35 м, і на протилежних кінцях зачистки заклали два розкопи — комплекс 1 площею 22 м^2 і комплекс 2 площею 6 м^2 (Даниленко 1969, с. 105—107). У колекції пам'ятки з часом неоліту можуть бути пов'язані 160 фрагментів від 16 посудин, 82 крем'яні артефакти, одне знаряддя з кістки і шість кісток тварин (Гаскевич 2017а).

Керамічні знахідки неолітичного часу представлені посудом самчинського, скибинецького і печерського типів, а також притаманного культурі Кріш. Проте їх відособлене заляг ання на поверхні пункту чи чітка вертикальна послідовність у розкопах і зачистках не зафіксовані. Таким чином, слова В. М. Даниленко про Глинське I як стратифіковане поселення

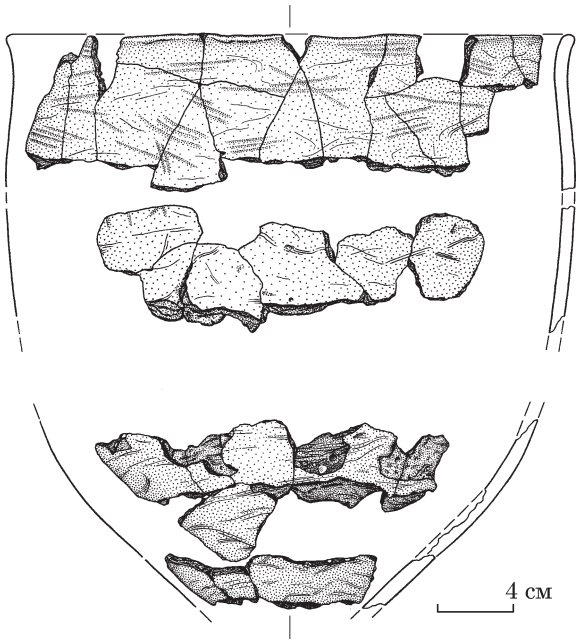

Рис. 2. Шумилів-Чернятка, посудина, датована зразками Shum-1c і Shum-1t

з двома шарами, представленими знахідками печерської та самчинської кераміки (Даниленко 1969, с. 107), як і неодноразові згадки про «нижній шар» пам'ятки в публікаціях Н. С. Котової (Котова 2002, с. 22; 2015, с. 40, 41, 102), жодними фактами не підтверджуються. При цьому достовірно встановлено відсутність кераміки самчинського типу серед знахідок комплексу 1, відносно добре збереженого у шарі жовтого суглинку на глибині 3,1 м. Натомість у ньому були знайдені дві посудини, дуже схожі на столовий посуд культури Кріш-Кереш, або навіть доставлені з її ареалу. Їх уламки лежали навколо викладених камінням вогнищ поруч з уламками посудин скибинецького і печерського типів (Даниленко 1969, с. 106; Гаскевич 2017а). Це дозволяє перевірити можливу синхронність зазначених видів кераміки, що й обумовило відбір двох проб з числа знахідок комплексу 1.

2.2.1. Hlyn-2t. Зразком є фрагмент стінки (№ 9 польового інвентаря, № 93 колекційного інвентаря, комплекс 1, кв. 2—3/а, без глибини) посудини 16, представленої пятьма уламками. Вони були виявлені на площі крайніх квадратів комплексу 1 та в оголенні урвища тераси. Найбільший фрагмент лежав на каменях викладки вогнища в кв. 1/а. Посудину реконструйовано як біконічну чашу з вираженим ребром корпусу. Її максимальний діаметр 15 см; висота збереженої частини — 10,5 см. Вінце вертикальне, дещо потоншене, з округлим прямим зрізом. На нижній поверхні є залишки зламаного кільцевого піддону. Ще у давнину злами піддону були вирівняні та загладжені, щоб зробити посудину стійкою. Товщина стінок 0,5—0,9 см. Формівна маса складається з м'якої,

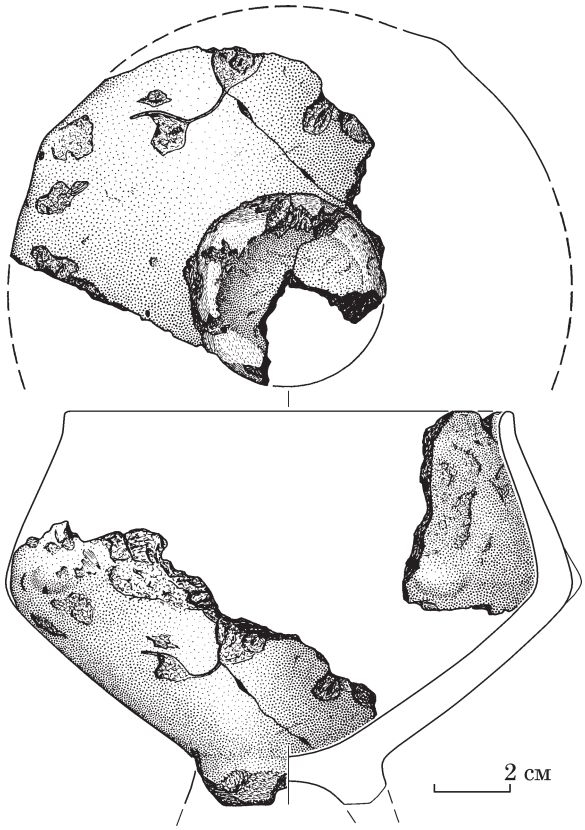

Рис. 3. Глинське I, посудина 16 (зразок Hlyn-2t)

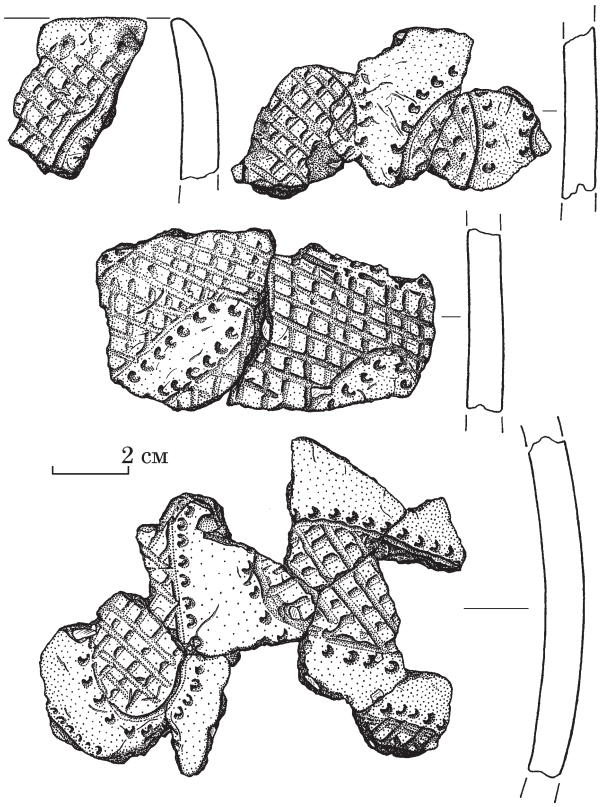

Рис. 4. Глинське I, посудина 7 (зразок Hlyn-3t)

добре відмуленої дрібноструктурної глини, що містить невелику кількість органіки і дрібного слюдяного піску. Зовнішня поверхня була загладжена, покрита ангобом і залюстрована. Але тепер вона еродована в багатьох місцях. Її колір темно-сірий, коричневий, дуже темний сірувато-коричневий, чорний. Внутрішня поверхня гладка; дуже темно-сіра, чорна. Злами темно-сірі. Орнамент — ледь помітні виступи-наліпи на ребрі корпусу (рис. 3).

2.2.2. Hlyn-3t. Зразком є орнаментований фрагмент стінки (№ 8 польового інвентаря, № 51 колекційного інвентаря, комплекс 1, кв. 4/б, без глибини) посудини 7, представленої в колекції 21 уламком. Вони були виявлені на всій площі комплексу 1, а також в оголенні і зачистці краю тераси. Ймовірно, посудина мала циліндричний корпус з максимальним діаметром близько 20 см. Вінце зовні потоншене, злегка загнуте досередини. Зріз округлий, прямий. Дно не знайдене. Товщина стінок 0,8—1,2 см. Гончарна маса добре вимішана, містить невелику кількість великих фрагментів мушлі (до 1,0 см) і рослинних волокон. Обидві поверхні гладкі, в деяких місцях збереглися залишки лискування. Колір світло-червонувато-коричневий і рожево-сірий з сірувато-коричневими плямами. Злами чорні. Орнамент — зони, окреслені вигнутими злегка прогладженими і глибоко врізаними лініями товщиною 0,1—0,2 см. Всередині ці зони заповнені сіткою з перехрещених діагональних ліній, виконаних у той самий спосіб. Ряд щільно розташованих ямок, нанесених трубчастим штампом діаметром 0,4 см, проходить уздовж ліній контура зон зовні (рис. 4).

2.3. Базьків Острів. Пам'ятку, розташовану на однойменному острові посеред порожистої ділянки р. П. Буг між південними околицями сіл Митківка та Скибинці Тростянецького р-ну Вінницької обл. в місці з приблизними координатами 48°33'06.72" Пн 29°21'30.27" Сх, зараз затоплено водосховищем Глибочанської ГЕС. Її в 1959 р. дослідив В. М. Даниленко. За опублікованим ним описом, там було виявлено три культурні шари неолітичного часу: нижній — з посудом скибинецького типу, середній — самчинського та культури лінійно-стрічкової кераміки, верхній — савранського (Даниленко 1969, с. 62—69). Пізніше Н. С. Котова переглянула стратиграфію пам'ятки, виділивши два культурні шари — нижній раннього етапу, та верхній — пізнього етапу БДК (Котова 2002, с. 19—21).

Буго-дністровські матеріали виявлені на різних глибинах у «жовто-сірому лесово-мулястому суглинку». Розкопи загальною площею 247 м^2 накреслені на планах, де також позначено 3381 знахідку — 1353 фрагменти кераміки, 487 крем'яних виробів, 1509 цілих та фрагментованих кісток і виробів з них, 32 камені некрем'яних порід з обробкою та без неї. Але на сьогодні колекція матеріалів поселення нараховує лише 1403 предмети: 701 фрагмент від 90 посудин,

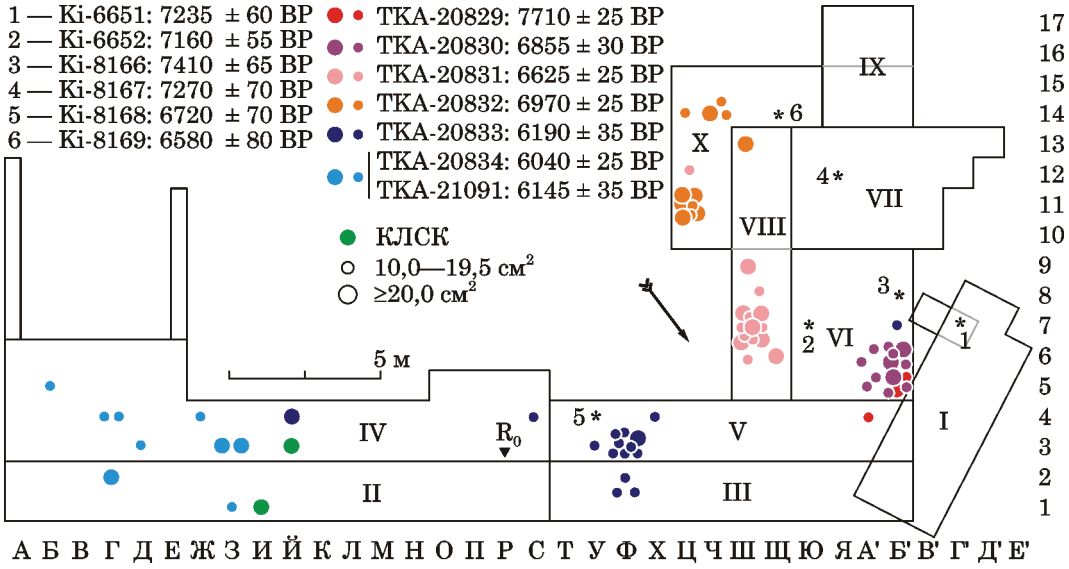

Рис. 5. Базьків Острів, схема розкопу із зазначенням умовних зон і місць виявлення продатованих знахідок

Глибина, м	Зона								
	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
0,00—0,39	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,40—0,49	—	—	—	●	—	—	—	—	—
0,50—0,59	—	●	—	●	—	—	●	—	—
0,60—0,69	●●	—	●	●●●	—	—	—	—	6*
0,70—0,79	●	●●	●●●	●●●● 5*	—	—	—	—	●
0,80—0,89	—	—	●●	●	2* 3*	4*	●●●●	—	—
0,90—0,99	—	—	●●	●	●●●●●	—	●	—	●●●●●
1,00—1,09	—	—	—	—	●●	—	—	—	—
1,10—1,19					—		—	—	

Рис. 6. Базків Острів. Схема вертикального розташування продатованих матеріалів. *Умовні позначки* див. на рис. 5

665 крем'яних виробів і три кам'яні артефакти з некрем'яних порід, 34 кістки тварин та виробів із кістки та рогу (Гаскевич 2017b). Ще не менше 375 цілих і фрагментованих кісток тварин і риб зберігаються у Національному науково-природничому музеї НАН України ім. Шмальгаузена (Вейбер, Смаголь, Гаскевич 2019).

Вивченням креслень стратиграфічних розрізів було з'ясовано, по-перше, що давня денна поверхня поселення мала незначний ухил, по-друге, що всі глибини вимірювалися від базової лінії, накресленої на різних стінках розкопів на різних абсолютних глибинах. Відтак, коректну культурну стратиграфію можна відновити лише для невеликих ділянок за позначками глибин, виміряних від одної і тої ж базової лінії. Тому горизонтальне та вертикальне розташування знахідок було проаналізовано наново для дев'яти зон [1], кожна з яких представляє окремий епізод збільшення площі розкопу (рис. 5; 6). Цим було засвідчено можливу наявність на пам'ятці трьох горизонтів підвищеної концентрації матеріалів — двох верхніх із залишками посуду БДК і нижнього, безкерамічного, ймовірно, мезолітичного. «Стерильних» шарів між ними не зафіксовано. Для пошуку культурної відмінності знахідок горизонтів було вивчено глибини залягання уламків посуду, площа яких дорівнює або є більшою за 20 см², адже більші фрагменти менше пересуваються у відкладах. В результаті наявність культурних шарів, згаданих В. М. Даниленко та Н. С. Котовою, не підтвердилася. Натомість було встановлено значне перемішування матеріалів, віднесених ними до різних періодів БДК. Кілька випадків відносно чіткої стратиграфії компактних розвалів посудин суперечили традиційним уявленням про послідовність побутування кераміки відповідних типів (Гаскевич 2017b).

Матеріали Базькова Острова були обрані для датування через наявність серед них фрагментів двох столових чаш «нотної» фази КЛСК,

1. Пронумеровані від II до X. Знахідки зони I не аналізувалися, бо їх глибини виміряні від іншого реперу.

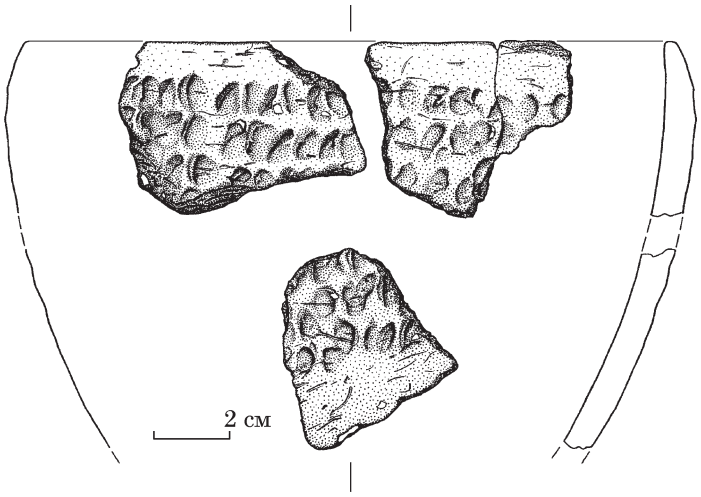

Рис. 7. Базків Острів, посудина 23 (зразок Bazk-4t)

які дозволяють перевірити думку В. М. Даниленка щодо їх синхронності кераміці самчинського типу (Даниленко 1969, с. 66, 154). По-друге, у 1998 і 2000 рр. в Київській лабораторії за кістками тварин з пам'ятки були одержані сім радіовуглецевих дат третьої чверті VII—третьої чверті VI тис. до н. е. (Telegin et al. 2000, с. 63, 64; Котова 2002, с. 103, 104, табл. 9), що дозволяє порівнювати результати, отримані в різних лабораторіях із використанням зразків з різних матеріалів.

Для датування з колекції пам'ятки відібрано сім зразків.

2.3.1. Bazk-4t. Зразком є орнаментований фрагмент стінки (без № польового інвентаря, кв. Б/5, глибина 1,03 м) посудини 23, представленої у колекції шістьма уламками її верхньої частини. Половина з них знайдені в кв. Б/5 в зоні VI на глибині 1,03 м. Ймовірно, посудина була півсферичної форми. Вінце діаметром близько 18 см злегка загнуте досередини. Його зріз округлий, місцями, сплощений. Товщина стінок 0,7—0,9 см. Формівна маса містить органічні волокна, дрібний пісок і велику кількість уламків мушель (до 0,8 см). Зовнішня поверхня добре загладжена, темно-червонувато-сіра, сірувато-коричнева і темно-коричнева. Внутрішня поверхня добре загладжена, коричнева, сірувато-коричнева, дуже темна сірувато-коричнева, рожево-сіра. Злами чорні. Орнамент — суцільна зона з горизонтальних рядів щільно розташованих пальцево-нігтьових защипів, що охоплює всю верхню частину корпусу крім краю вінець (рис. 7).

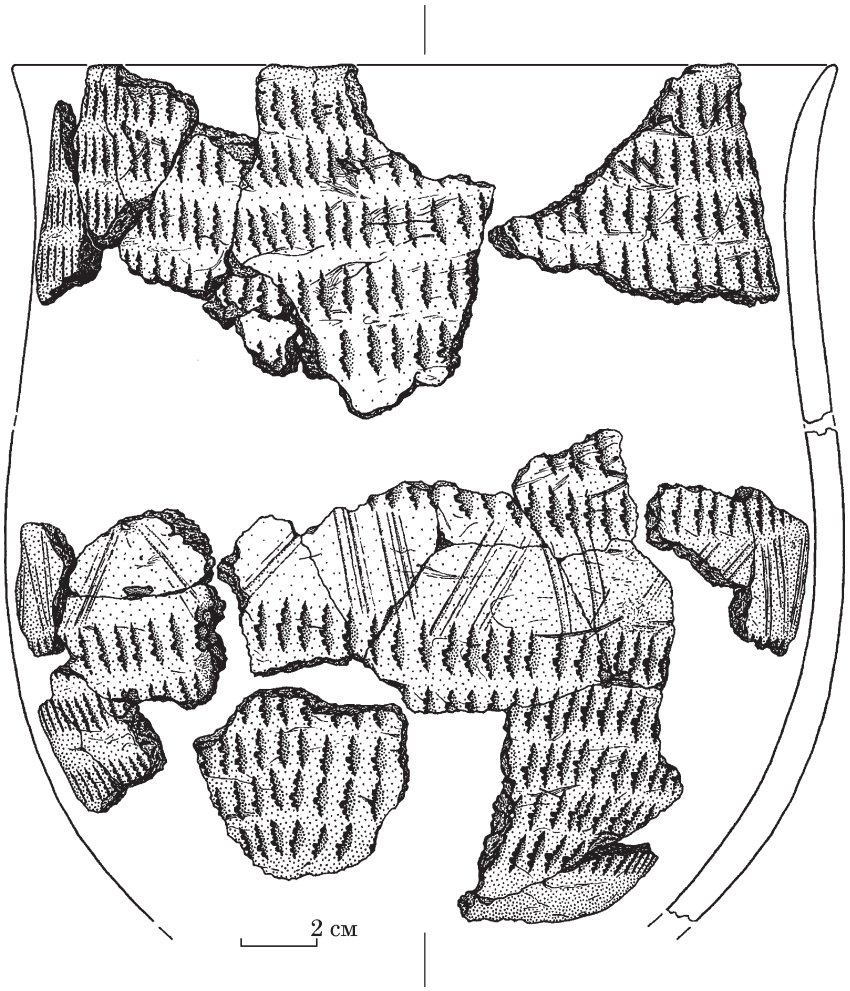

Рис. 8. Базків Острів, посудина 1 (зразок Bazk-5t)

2.3.2. Bazk-5t. Зразком є фрагмент стінки (№ 1 польового інвентаря, кв. Б'/6, глибина 0,9 м) посудини 1, представленої у колекції 31 фрагментом, що виявлені в зонах I, V—VII. Але 16 з них були знайдені у вигляді компактного скупчення в кв. А'—Б'/5—7 у зоні VI на глибині 0,9—0,99 м. Посудину реконструйовано як горщик із дещо відведеним назовні вінцем діаметром 22 см і напівсферичною нижньою частиною з максимальним діаметром 22 см. Край вінець потоншений, зріз округлий, прямий. Дно в колекції відсутнє. Товщина стінок 0,6—1,0 см. Формівна маса містить багато тонких органічних волокон, незначну кількість дрібних гальок і окатаного піску, а також шамот — дрібні округлі кавалки необпаленої білої глини. Зовнішня поверхня добре загладжена, дуже темно-сірувато-коричнева, сірувато-коричнева, коричнева, червонувато-коричнева; внутрішня — чорна, дуже темно-сіра, дуже темна сірувато-коричнева. Злами чорні. Орнамент — два горизонтальні пояси, що складаються з горизонтальних рядів відбитків зубчастого штампу, відокремлені один від одного горизонтальним зигзагом, прокресленим тим самим штампом (рис. 8).

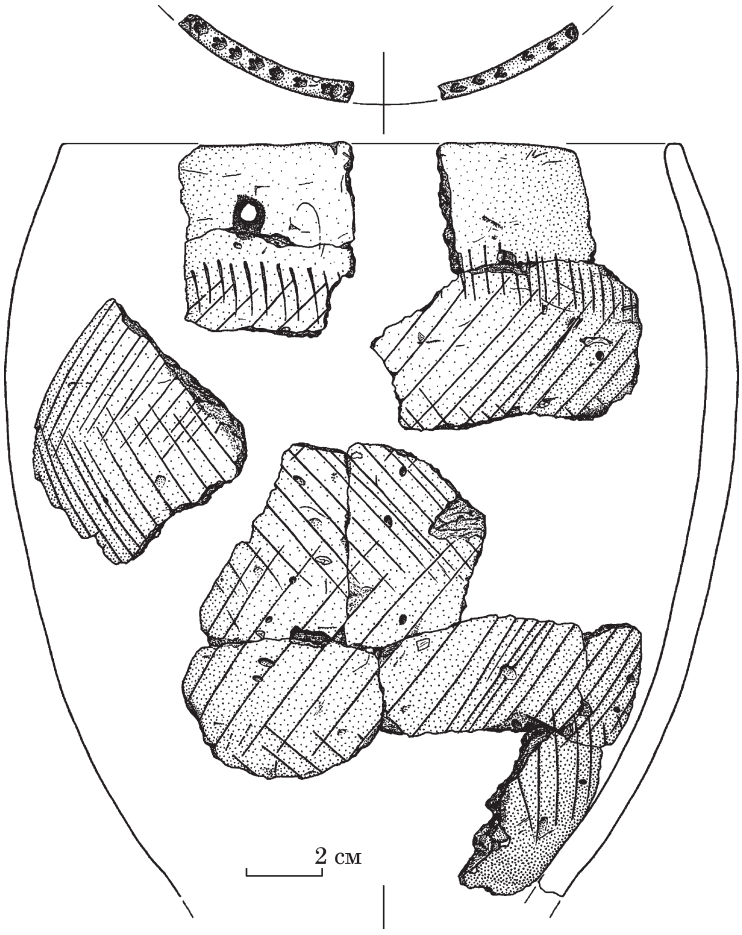

Рис. 9. Базків Острів, посудина 22 (зразок Bazk-6t)

2.3.3. Bazk-6t. Зразком є орнаментований фрагмент стінки (без № польового інвентаря, кв. Ш/6, без глибини) посудини 22, представленої у колекції 20 фрагментами. Більшість з них були виявлені в компактному скупченні у кв. Ш/7 в зоні VIII на глибині 0,8—0,89 м. Посудина реконструюється як горщик усіченої овальної форми висотою не менше 21 см та з максимальним діаметром 19 см. Дещо потоншене вінце ледь зведене досередини. Зріз вінець плоский, прямий. Дно в колекції відсутнє. Товщина стінок 0,6—0,9 см. Формівна маса містить тонкі органічні волокна, невелику домішку неокатаного гравію і уламків мушель (до 0,7 см). Зовнішня поверхня добре загладжена червонувато-сіра, коричнева, сірувато-коричнева, дуже темно-сіра. В деяких місцях збереглися сліди лискування (self-slip). Внутрішня поверхня добре загладжена, дуже темна сірувато-коричнева, дуже темно-сіра, сіро-коричнева. Злами чорні. Орнамент — вертикальна зиґзаґова композиція, нанесена глибоко врізаними лініями шириною менше 1 мм. Вона вкриває весь корпус крім краю вінець і придонної частини. Глибокі ямки, відтиснуті вузьким штампом з ребристим торцем, прикрашають зріз вінець (рис. 9). На зовнішній поверхні посудини зафіксовано відбитки насіння бузини (*Sambucus*; Гаскевич та ін. 2020, с. 187).

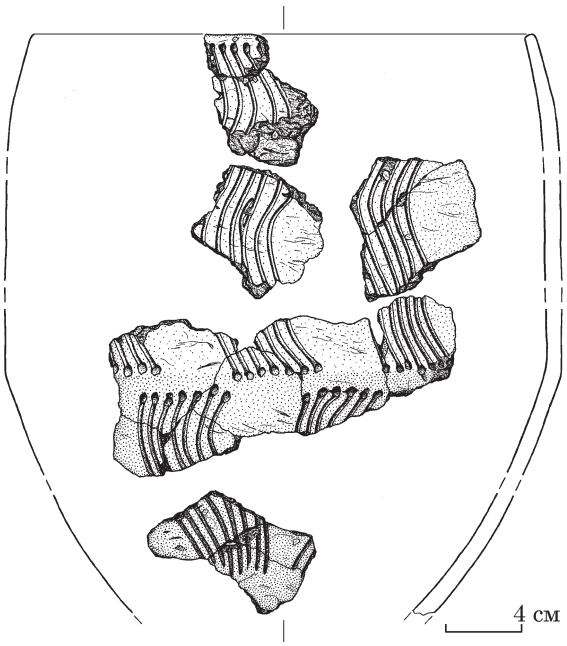

Рис. 10. Базків Острів, посудина 21 (зразок Bazk-7t)

2.3.4. Bazk-7t. Зразком є орнаментований фрагмент стінки (№ 210 польового інвентаря, кв. Ц/14, глибина 0,7 м) посудини 21, представленої у колекції 19 уламками. Більшість з них

утворювали компактне скупчення у зоні X на глибині 0,9—0,99 м. Посудина реконструюється як горщик із дещо зведеними досередини вінцями, циліндричною верхньою частиною діаметром близько 30 см, з'єднаною з перегорнуто-конічною нижньою частиною вираженим ребром корпусу. Зріз вінець округлий, прямий. Дно в колекції відсутнє. Товщина стінки 0,8—1,0 см. Формівна маса містить тонкі органічні волокна, окремі окатані гальки, дуже значну кількість великих уламків мушель (до 0,7 см). Зовнішня поверхня підлискована (self-slip), рожево-сіра, червона, темно-коричнева; внутрішня — добре загладжена сіра. Злами чорні. Орнамент — композиція з двох широких поясів, заповнених вертикальними стрічками, кожна з яких складається з семи паралельних хвилястих глибоко врізаних ліній шириною 2—3 мм. Кожна лінія починається і закінчується глибокою ямкою, нанесеною орнаментиром з ребристим торцем (рис. 10).

2.3.5. Bazk-8t. Зразком є орнаментований фрагмент стінки (№ 6 польового інвентаря, кв. Ф/1-2, глибина 0,7 м) посудини 2, представленої у колекції 32 уламками. Їх було виявлено в зонах III—VI. Але більшість з них залягали у відносно компактному скупченні в кв. У—X/1—4 у зонах III і V на глибині 0,5—0,79 м. Посудину реконструйовано як горщик усічено-овальної форми з максимальним діаметром 22 см. Вінця діаметром 19 см дещо відхилені назовні. Зріз округлий, злегка хвилястий. Дно в колекції відсутнє. Товщина стінок 0,6—0,8 см. Формівна маса містить багато неокатаного гравію (до 0,6 см), піску і органічних волокон, а також трохи слюди і дрібні кавалки червоної вохри. Обидві поверхні добре загладжені і злегка залисковані (self-slip). Зовнішня — червонувато-коричнева, рожево-сіра, сірувато-коричнева; внутрішня — чорна, дуже темно-сіра, темно-червонувато-сіра, рожево-сіра. Більшість зламів чорні. Орнамент — сітка з перехрещених стрічок із двох або трьох паралельних діагональних ліній, прогладжених тризубим гребінцевим штампом на зовнішній поверхні краю вінець; прямокутні зони, заповнені горизонтальними рядами вертикальних відбитків того самого штампу у верхній частині корпусу посудини; і розріджені діагональні лінії, нанесені цим же штампом на її нижній частині (рис. 11).

2.3.6. Bazk-9t. Зразком є орнаментований фрагмент стінки (№ 38 польового інвентаря, кв. Б/5, глибина 0,65 м) посудини 39, представленої у колекції 12 уламками, знайденими

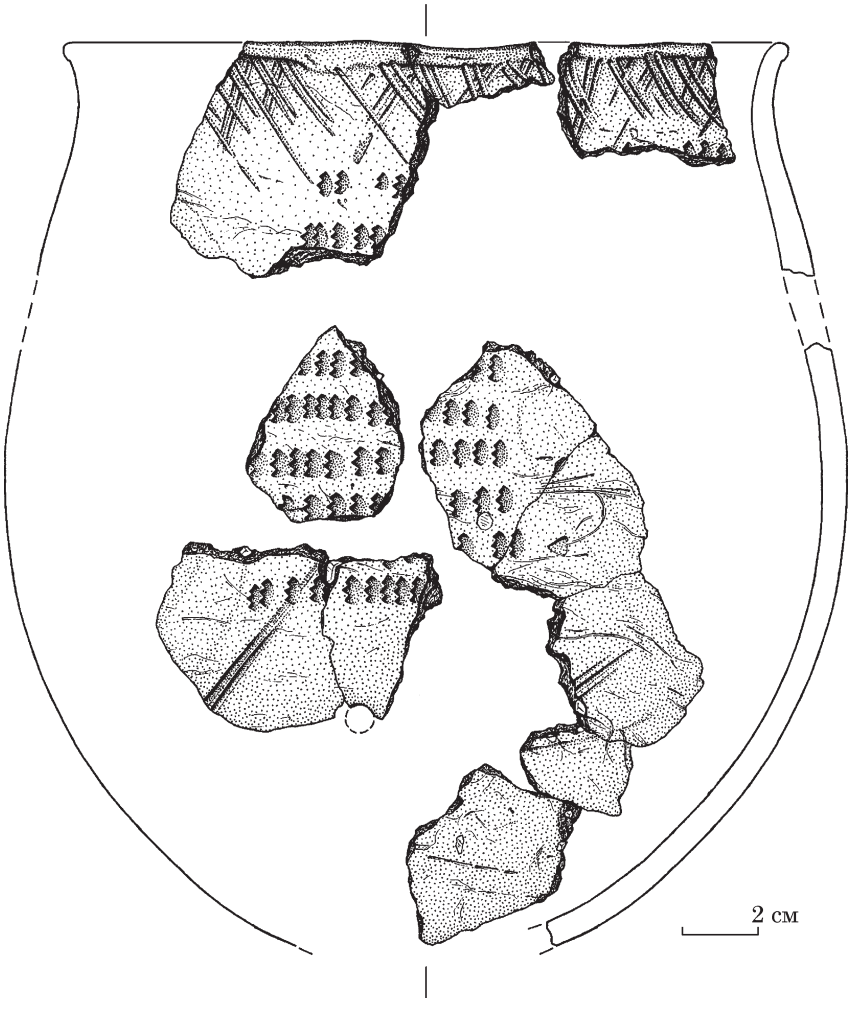

Рис. 11. Базків Острів, посудина 2 (зразок Bazk-8t)

в зонах II і IV. З них 10 виявлено на глибині 0,6—0,79 м. Збереглися лише залишки верхньої частини горщика, ймовірно, усіченої яйцеподібної форми з максимальним діаметром корпусу 19 см. Вінця вертикальні діаметром 13 см. Зріз округлий, прямий. Товщина стінок 0,5—1 см. Формівна маса перенасичена неокатаним гравієм (до 0,4 см), піском і слюдою. Також у ній є і незначна кількість тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня добре загладжена, світло-червонувато-коричнева, сірувато-коричнева, дуже темна сірувато-коричнева. Внутрішня поверхня і злами чорні. Орнамент у вигляді діагональної сітки, нанесеної поверхнево прокресленими лініями шириною 1—2 мм, є на зовнішній поверхні всіх наявних черепків. Крім цього один горизонтальний ряд відбитків гребінцевого штампу нанесено на потоншеному внутрішньому краю вінець (рис. 12).

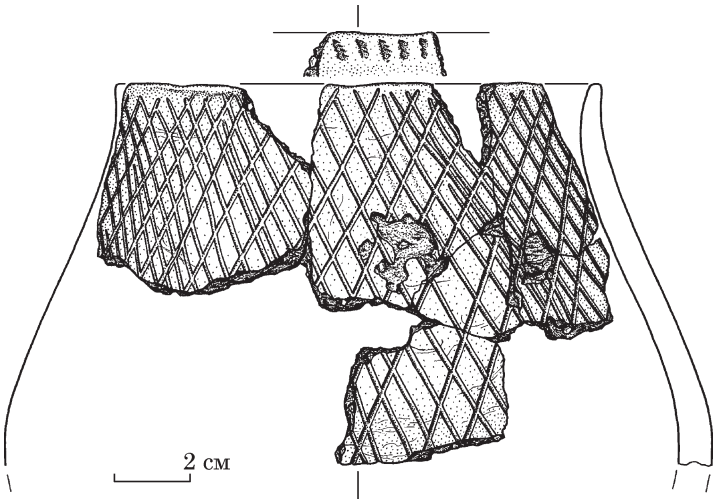

Рис. 12. Базків Острів, посудина 39 (зразки Bazk-9c і Bazk-9t)

2.3.7. Bazk-9c. Зразок обвуглених органічних залишків у вигляді дуже тонкого чорного шару був зішкрябаний з внутрішньої поверхні фрагменту, який є зразком Bazk-9t.

3. Метод. Приготування зразків для радіовуглецевого датування проводилося за методикою, розробленою під керівництвом К. Йошіди (Yoshida et al. 2004). Спочатку кілька міліметрів поверхні черепка видалялися за допомогою шліфувальної машини аби позбутися зовнішніх забруднень. Зразок масою близько 0,2—0,3 г, що приблизно відповідає розміру 0,5 × 0,5 × 1 см, відрізався за допомогою алмазного різака. Для видалення забруднюючих речовин зразки піддавалися кислотно-лужно-кислотній (ААА) обробці при температурі 80 °С, за методикою, описаною Д. Кунікітою зі співавторами (Kunikita et al. 2007). Показники хімічної обробки зразків наведені в табл. 1. Концентрація лугу для обробки черепка (органічної складової формівної маси) підбиралася таким чином, аби зразок не змінив свого кольору. Концентрація лугу для обробки обвуглених залишків з поверхні посудин також підтримувалася на рівні, при якому зразок не розчинявся повністю. Рівень CO_2 в очищених зразках кераміки коливався в діапазоні від близько 0,6 до 5,6 %. Вимірювання проводились на компактному прискорювальному мас-спектрометрі (AMS) в лабораторії музею Токійського університету. Результати вимірювання калібрувалися із використанням програми OxCal v4.3.2 (Bronk Ramsey 2017; Bronk Ramsey, Lee 2013).

4. Результати та обговорення. Результати датування наведено в табл. 2. Але їх подальшому використанню має передувати оцінка достовірності дат через взаємну перевірку інформації, одержаної різними способами. Зокрема, ми проаналізуємо ступінь потенційної можливості спотворення реального віку різних зразків і порівняємо одержані за ними дати між собою та з типологічними характеристиками

Таблиця 1. Хімічна обробка зразків

Зразок	Маса зразка, мг	Залишок після ААА-обробки		Окислювальна маса, мг	Маса CO_2, мг	Вміст CO_2, %
		мг	%			
Shum-1c	5,3	1,5	27,8	1,5	0,7	49,0
Shum-1t	188,5	93,4	49,6	66,1	2,3	3,5
Hlyn-2t	233,5	132,4	56,7	77,7	0,9	1,1
Hlyn-3t	291,2	207,1	71,1	100,0	0,6	0,6
Bazk-4t	257,5	164,5	63,9	53,0	0,4	0,7
Bazk-5t	273,9	195,0	71,2	91,8	1,0	1,1
Bazk-6t	211,6	127,9	60,4	83,7	2,0	2,4
Bazk-7t	324,4	223,3	68,8	97,6	0,7	0,7
Bazk-8t	229,0	122,1	53,3	84,7	1,0	1,1
Bazk-9c	7,8	2,6	33,0	0,8	0,2	21,3
Bazk-9t	197,1	99,6	50,5	66,2	3,7	5,6

Таблиця 2. Радіовуглецевий вік зразків

Зразок	Посудина №	Рисунок	Матеріал	Лабораторний №	^{14}C вік, BP	Календарний вік cal BC (2σ)	δ^{13}C (‰, AMS)
Шумилів-Чернятка							
Shum-1c	—	2	Обвуглені залишки зсередини	ТКА-20826	5725 ± 30	4683—4491	–23,6 ± 0,2
Shum-1t	—	2	Органічні включення	ТКА-20827	5805 ± 25	4723—4558	–29,5 ± 0,2
Глинське I							
Hlyn-2t	16	3	Органічні включення	ТКА-20828	7080 ± 30	6016—5899	–24,2 ± 0,3
Hlyn-3t	7	4	Те саме	ТКА-21090	7795 ± 30	6686—6532	–22,7 ± 0,5
Базьків Острів							
Bazk-4t	23	7	Органічні включення	ТКА-20829	7710 ± 25	6597—6477	–25,8 ± 0,4
Bazk-5t	1	8	Те саме	ТКА-20830	6855 ± 30	5807—5666	–26,4 ± 0,5
Bazk-6t	22	9	Те саме	ТКА-20831	6625 ± 25	5621—5514	–28,4 ± 0,2
Bazk-7t	21	10	Те саме	ТКА-20832	6970 ± 25	5972—5769	–24,8 ± 0,3
Bazk-8t	2	11	Те саме	ТКА-20833	6190 ± 35	5288—5030	–24,0 ± 0,6
Bazk-9t	39	12	Те саме	ТКА-20834	6040 ± 25	5003—4847	–28,2 ± 0,3
Bazk-9c	39	12	Обвуглені залишки зсередини	ТКА-21091	6145 ± 35	5211—5000	–23,0 ± 0,4

відповідних посудин, а також стратиграфічним контекстом, в якому останні були виявлені під час розкопок.

4.1. Можливе спотворення реального віку зразків. Одною з причин спотворення реального віку кераміки в процесі ^{14}C датування є наявність у її формівній масі вуглецю різного походження. По-перше, це «археологічний» вуглець з рослинних волокон, які були спеціально додані, чи випадково потрапили до керамічного тіста. Відтак, його вік більш-менш відповідає часу виробництва посудини. По-друге, це давніший «геологічний» вуглець органічної фракції глини чи мулу, з яких було сформовано виріб. Але його вміст *a priori* не може бути дуже значним, а тому він буде більш помітним у формівній масі з меншим загальним вмістом органічних включень (Кулькова 2014, с. 117). Таким чином, визначальним для коректного датування кераміки є відносний вміст у ній вуглецю як такого. Чим він більший, тим більше шансів, що слабкий геологічний сигнал «розчиниться» у потужному археологічному. Вважається, що якщо загальна кількість вуглецю дорівнює або є більшою за 2—3 % маси зразку, то вплив на його дату «старого» геологічного вуглецю можна ігнорувати як несуттєвий (Yoshida et al. 2004, p. 716). Проте, це не означає, що зразки з меншим вмістом органіки не можуть дати коректних результатів. Просто в цих випадках доведення достовірності вимірювання потребуватиме більш складних процедур, зокрема, ретельного лабораторного вивчення складу формівних мас, встановлення природи та джерел використаної сировини, а, можливо, і її радіовуглецевого віку.

Виходячи з відносного вмісту вуглецю у описаних зразках кераміки (табл. 1), лише три результати, одержані за уламками посудин 22 і 39 з Базькова Острова, а також посудини з Шумилова-Чернятки, можна розглядати без застережень. Надійність ще трьох дат за зразками з однаковим вмістом CO_2 на рівні 1,1 % є середньою. Вони отримані за фрагментами посудини 16 з Глинського I та посудин 1 і 2 з Базькова Острова. А от результати за зразками посудини 7 з Глинського I і посудин 23 і 21 з Базькова Острова, які містили лише 0,6—0,7 % CO_2, є найменш достовірними. Примітно, що два з них дали самі суперечливі найдавніші дати першої половини VII тис. до н. е. Можливо, вони сильно подавнені через значний вплив геологічного вуглецю з глиняної матриці відповідних посудин.

Крім геологічного сигналу реальний вік продатованих посудин можуть спотворювати низка інших факторів (огляди: Bonsall et al. 2002; Philippsen 2015, с. 160—162). Основним з них є прісноводний резервуарний ефект (ПРЕ). В його основі лежить процес розчинення карбонатних мінералів у воді. З такої «жорсткої» води «геологічний» вуглець із «нульовим» радіовуглецевим віком потрапляє у водну рослинність і далі по харчовому ланцюгу в організми молюсків, риб, раків, черепах і прісноводних ссавців. Відповідно, радіовуглецевий вік решток цих організмів виглядає давнішим за реальний. Своєю чергою, включення мулу, водоростей і мушель молюсків у керамічне тісто продатованої посудини може подавнити і її справжній вік.

Аналіз складу наших дев'яти зразків кераміки на наявність видимих неозброєним оком прямих та опосередкованих ознак присутності водної органіки засвідчив уламки мушель річкових молюсків у 5 випадках, окатаного піску (можливо, взятого разом з річковим мулом) — в 3 випадках, відбитків тонких коротких закру-

Таблиця 3. Домішки можливого водного походження у керамічному тісті датованих посудин

Зразок	Календарний вік, cal BC (2σ)	Посудина №	Керамічний тип (Даниленко 1969)	Мушля	Окатані пісок і гравій	Відбитки водоростей?
Шумилів-Чернятка						
Shum-1c	4683—4491	—	Савранський	+	—	+
Shum-1t	4723—4558					
Глинське I						
Hlyn-2t	6016—5899	16	Кереш?	—	—	—
Hlyn-3t	6686—6532	7	Печерський	+	—	+
Базьків Острів						
Bazk-4t	6597—6477	23	Скибинецький	+	+	+
Bazk-5t	5807—5666	1	Самчинський	—	+	+
Bazk-6t	5621—5514	22	Скибинецький	+	—	+
Bazk-7t	5972—5769	21	Скибинецький	+	+	+
Bazk-8t	5288—5030	2	Самчинський	—	—	+
Bazk-9c	5211—5000	39	Самчинський	—	—	+
Bazk-9t	5003—4847					

чених ниткоподібних волокон (водорості?) — в 8 випадках (табл. 3). За концентрацією цих ознак, посудини з більш низьким вмістом вуглецю у масі водночас виявилися і потенційно найуразливішими до впливу ПРЕ. Це додатково збільшує сумніви щодо достовірності дуже старих дат серії.

Спотворення віку керамічних посудин під впливом ПРЕ може виникати і внаслідок просочування їх стінок рідинами, що утворилися в процесі приготування страв із прісноводної флори та фауни, а також утворення на їх поверхнях нагару з обвуглених решток такої їжі. Забруднення цього типу можна ідентифікувати лише за допомогою спеціального аналізу залишків ліпідів. Зразки восьми з дев'яти продатованих посудин вже передані для такого вивчення колективу фахівців під керівництвом К. Херона в рамках реалізації міжнародного проекту «Інновація, поширення і використання кераміки в Північно-Західній Євразії».

Беручи до уваги розглянуті фактори, що потенційно подавнюють вік зразків, кожну з отриманих нами дат (особливо для зразків з низьким вмістом вуглецю і великою кількістю мушель прісноводних молюсків) слід розглядати не як точний часовий проміжок, а лише як *terminus post quem* — найраніший можливий вік відповідної посудини.

Але слід зауважити, що деякі забруднення не подавнюють, а омолоджують результати датування. Так, молодший вуглець з ґрунту, що містить чи перекриває археологічні знахідки, може розчинятися у воді і в такому вигляді потрапляти до складу майбутніх зразків, накопичуючись як в гончарній масі, так і в нагарі. Зазвичай, ретельна хімічна підготовка проб забезпечує видалення гумінових кислот з пористої структури керамічної матриці, а також із карбонізованих залишків на поверхні посудин (Кулькова 2014, с. 119). І все ж, попри це, дві наймолодші дати посудини з Шумилова-Чернятки заслуговують на особливу увагу. Слова В. М. Даниленко про залягання тут неолітичних знахідок в сіро-зелених відкладах, інтерпретованих як «давній ґрунт лугового типу», викликають певну настороженість, оскільки це відрізняється від «жовто-сірих лесовидних суглинків», у яких матеріали БДК залягали на решті пам'яток, зокрема, у Глинському I та Базьковому Острові. Відтак, у згаданому випадку незначний вплив молодого вуглецю не може бути остаточно виключений.

4.2. Співставлення нових дат з абсолютною хронологією та археологічним контекстом. На діаграмі нові дати утворюють чотири хронологічні групи (рис. 13).

Перша група складається з двох дат другої чверті VII тис. до н. е. На сьогодні це найраніші датування БДК. Вони виявилися навіть дещо старшими за дати місцевих пізньомезолітичних пам'яток Сороки II, шар 2 і 3 (Quitta, Kohl 1969, S. 250), та Заньківці II, нижній шар (Telegin et al. 2000, p. 64).

Першу дату, TKA-21090: 7795 ± 30 uncal BP (6686—6532 cal BC) одержано для посудини 7 із Глинського I (рис. 4). Попри яскраві ознаки кераміки скибинецького типу, В. М. Даниленко відніс її до печерської фази своєї періодизації, бо поруч з нею була знайдена чаша культури Кріш (рис. 3). Проте, різниця їх радіовуглецевого віку становить не менше 500 років. Отже, тут може йтися або про палімпсест різночасових знахідок, або спотворення справжнього віку одного чи обох зразків. Останнє здається більш ймовірним через надзвичайно низький вміст вуглецю і значну кількість мушлі у зразку Hlyn-3t. На користь цього говорить і чітка

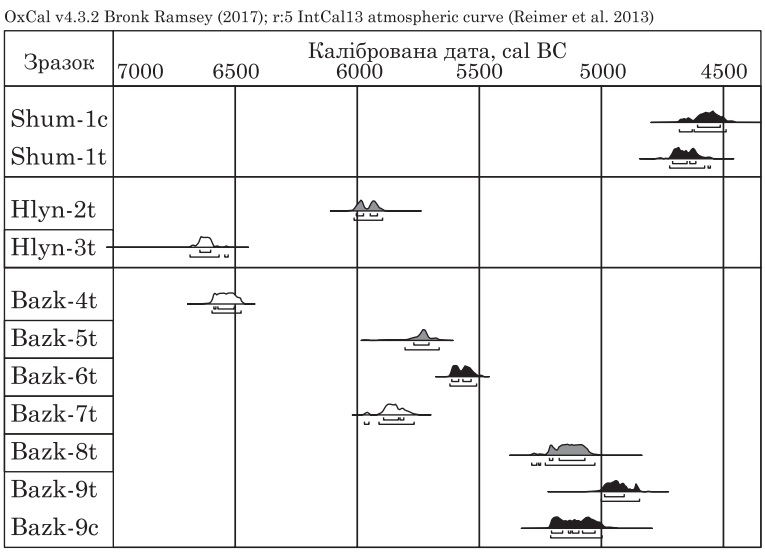

Рис. 13. Діаграма нових AMS дат, одержаних за зразками з умістом CO_2: білий — 0,6—0,7 %, сірий — 1,1 %, чорний — 2,4 % і більше. Додаткову інформацію див. у таблицях

стратиграфічна позиція та нечисленність матеріалів комплексу 1, виявлених на глибині більше 3 м. Крім того, серед них нема жодного артефакту кукрекської культурної традиції (Гаскевич 2017а), що, як вважається, мають характеризувати кременеобробку місцевих пам'яток VII тис. до н. е.

В Європі глиняний посуд, що відноситься до часу ранішого чи синхронного до обговорюваної дати виявлено на схід та північ від Побужжя — у Ракушечному Ярі на Нижньому Дону, пам'ятках групи Каіршак-Тентексор поблизу дельти Волги, елшанської культури Середнього Поволжжя, а також типу Сертеї в басейні верхньої течії Західної Двіни. Але відповідна кераміка описується як переважно неорнаментована або декорована у спосіб, відмінний від орнаменту посудини 7 із Глинського I (Выборнов 2008; Мазуркевич, Долбунова 2015). Їх об'єднує лише одна архаїчно виглядаюча риса — ряди маленьких ямок, розташованих уздовж прокреслених ліній. Але самі вигнуті звивисті композиції, утворені цими лініями, характерні для посуду не східних та північних мисливців-збирачів, а дунайсько-карпатських землеробів культур лінійного кола, датованих не раніше середини VI тис. до н. е.

Другу дату, TKA-20829: 7710 ± 25 uncal BP (6597—6477 cal BC), одержано для посудини 23 із защипним орнаментом із Базькова Острова (рис. 7). На пам'ятці її уламки лежали глибше за решту 11 продатованих керамічних та кістяних зразків із відомою глибиною (рис. 6), що цілком відповідає її давнішому віку. Однак походження кераміки із защипами у Побужжі В. М. Даниленко пов'язав із впливом з ареалу культур Кріш-Кереш-Старчево (Даниленко 1969, с. 68, 69). Зокрема такий посуд знайдено на самих східних крішських пам'ятках Молдови, розташованих лише за 130 км від Базькова Острова (Дергачев, Ларина 2015, табл. 10, 32, 49, 80). Однак вік посудини 23 виявився старше не тільки їх радіовуглецевих дат (Коваленко 2017, с. 157, 158, табл. 1), але і всіх достовірних дат ранньонеолітичних пам'яток всього Подунав'я (Thissen 2009). На схід від Буга прототипи цього орнаменту не відомі. Отже, настільки давню дату слід пояснювати або спотворенням справжнього віку зразку через вкрай низький вміст вуглецю і наявність мушель річкових молюсків, або малоймовірним прямим культурним імпульсом з Близького Сходу, де посудини аналогічної форми, прикрашені пальцево-нігтьовими защипами, виявлені на низці пам'яток першої половини VII тис. до н. е., наприклад, Телль ель-Керх (горизонт Руж 2а—2b) на північному заході Сирії (Tsuneki 2012, p. 34—36).

Друга хронологічна група складається з чотирьох дат першої половини VI тис. до н. е.

Першу дату, TKA-20828: 7080 ± 30 uncal BP (6016—5899 cal BC), одержано для посудини 16 із комплексу 1 поселення Глинське I (рис. 4), яку часто розглядають як наслідок впливу чи «імпорт» з ареалу культури Кріш (Даниленко 1969, с. 106; Wechler 2001, S. 274; Гаскевич 2017а, с. 107). Натомість Н. С. Котова (2015, с. 61) вважає її подібною до кількох частково збережених чаш з більш чи менш вираженим ребром на корпусі з пам'яток Копрівец і Благотін на Балканах, датованих часом трохи старшим за нашу дату. Але, на наш погляд, більш близькими аналогами посудини 16 з точки зору технології, форми, декору та розмірів є чаші з керешських пам'яток Східної Угорщини, наприклад, поселення Фурта-Чато (Furta-Csátó; Makkay 1990, pl. 3, 5; Makkay et al. 2007, fig. 132: 7—9, fig. 134: 6). Через присутність там посуду з т. зв. «протовінчанськими» рисами, вони можуть бути синхронні раннім фазам культури Вінча, датованим не раніше за 5300 р. до н. е. (Reingruber 2018, p. 85—88), або дещо передувати їм у часі. В цьому випадку залягання в Глинському I посудини 16 разом з

рештками посудини 7, хвилястий мотив орнаменту якої нагадує риси посуду кола лінійної кераміки, не викликає протиріч. Тому обговорювана дата може вважатися подавненою через спотворення її справжнього віку. Виходячи зі складу формівної маси (табл. 3) та ймовірного використання цієї чаші в якості «столового», а не «кухонного» начиння, потенційний вплив ПРЕ на її дату не повинен бути значним. З іншого боку, ймовірне західне або південно-західне походження цієї посудини вказує на те, що її могли зробити в багатих на вапняк і крейду ландшафтах Молдавської і Мезійської платформ, або в гірських системах південних і західних Карпат із породи, яка містила геологічний вуглець з «нульовим» радіовуглецевим віком. Однак, перевірка цих припущень вимагає спеціального петрографічного аналізу складу формівної маси.

Другу дату, TKA-20832: 6970 ± 25 uncal BP (5972—5769 cal BC), одержано для посудини 21 з прокресленою вертикальною хвилястою композицією (рис. 10) із Базькова Острова. У зоні X її великі фрагменти компактно лежали на глибині 0,9—0,99 м, що відповідає найдавнішому (скибинецькому, за В. М. Даниленком) шару поселення. У цій же зоні на глибині 0,6 м було виявлено «фрагмент рогу благородного оленя» із датою Кі-8169: 6580 ± 80 uncal BP (рис. 6). Таке співвідношення віку та глибин зразків є логічним і може свідчити про реалістичність нашої дати, незважаючи на вкрай низький вміст вуглецю і значну кількість уламків мушлі в глиняному тісті посудини 21. Віддалений аналог її орнаменту можна побачити в посудині з «нижнього неолітичного» шару поселення Ґард, ^{14}C дати якого відносяться до другої і третьої чвертей VI тис. до н. е. Вертикальні хвилясті стрічки на верхній циліндричній частині корпусу того горщика також утворені з сімох паралельних ліній (Товкайло 2014, рис. 11: 2). Але його формівна маса містить крупний пісок і жорству, а не мушлю.

Третю дату, TKA-20830: 6855 ± 30 uncal BP (5807—5666 cal BC), одержано для посудини 1 з гребінцевим орнаментом (рис. 8) із Базькова Острова. Там, в зоні VI, її великі уламки компактно лежали на 10 см вище великих фрагментів посудини 23, що дала одну з найраніших дат БДК. Проте, кістки, продатовані кінцем VII тис. до н. е. (Кі-6652 і Кі-8166), були виявлені на 10—20 см вище посудини 1 (рис. 6). Незважаючи на це, Н. С. Котова віднесла останню до «верхнього неолітичного» шару, а згадані кістки — до «нижнього» (Котова 2002, с. 103, 166, рис. 42: 1). Така явна невідповідність віку зразків та їх стратиграфічної позиції може пояснюватися перемішуванням різночасових матеріалів в цій частині пам'ятки, або значним спотворенням реального віку частини зразків, наприклад, під впливом ПРЕ. Так чи інакше, дата посудини 1 ставить під сумнів традиційну синхронізацію самчинської кераміки виключно з післякришським часом. Вона добре узгоджується зі значною глибиною виявлення решток цього горщика, які лежали поруч із фрагментами скибинецького посуду.

Четверту дату, TKA-20831: 6625 ± 25 uncal BP (5621—5514 cal BC), одержано для посудини 22 з прокресленим зигзагоподібним орнаментом (рис. 9) із зони VIII Базькова Острова. Там її великі фрагменти лежали вище уламків посудини 21, що дала дещо давнішу дату (рис. 6). В. М. Даниленко відніс посудину 22 до знахідок скибинецького шару (Даниленко 1969, с. 70). Мотив її орнаменту має численні аналоги серед матеріалів найближчих пам'яток культури Кріш румунської Молдови (Ursulescu 1984, pl. 15: 5, 43: 25; Comşa 1991, fig. 4: 3, 14, 17; Popuşoi 2005, fig. 59: 4, 72: 7, 73: 2, 82: 8, 83: 4, 7, 95: 4, 102: 5, 109: 1) і Республіки Молдова (Дергачев, Ларина 2015, табл. 20: 8, 50: 4, 11, 13, 14, 76: 3, 4). Радіовуглецевий вік поселень Трестіана, горизонт I (GrN-17003: 6665 ± 45 uncal BP) і Сакаровка 1 (включаючи пряму конвенційну київську дату Кі-13899a: 6590 ± 180 uncal BP органічних включень у керамічному тісті) варіює в діапазоні 5840—5450 cal BC (Mantu 1995, p. 226; Коваленко 2017, табл. 1), якому відповідає і наша дата. Крім того, дата посудини 22 збігається з результатами прямого датування глиняного посуду з такою ж домішкою грубих фрагментів мушлі з пам'ятки Ґард (Товкайло 2014, с. 199—201).

Третю групу утворюють три дати посудин самчинського типу з Базькова Острова, що припадають на кінець VI — початок V тис. до н. е.

Першу дату, TKA-20833: 6190 ± 35 uncal BP (5288—5030 cal BC), одержано для посудини 2, прикрашеної гребінцевими відбитками (рис. 11). Великі уламки столової чаші КЛСК були виявлені на однаковій глибині з великим фрагментом цієї посудини в зоні IV. Другу і третю дату, TKA-20834: 6040 ± 25 uncal BP (5003—4847 cal BC), TKA-21091: 6145 ± 35 uncal BP (5211—5000 cal BC), одержано для посудини 39 з прокресленою діагонально-сітчастою композицією (рис. 12). Її великі фрагменти були виявлені в зоні II на одній глибині з великими уламками згаданої чаші КЛСК (рис. 5; 6). Оскільки всі три дати відповідають часу існування місцевих пам'яток КЛСК із «нотним» орнаментом (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 91, табл. 1; Kiosak, Salavert 2018, p. 122), вони не викликають застережень.

Нарешті, четверту групу утворюють дві дати другої чверті V тис. до н. е., TKA-20826: 5725 ± 30 uncal BP (4683—4491 cal BC) і TKA-20827: 5805 ± 25 uncal BP (4723—4558 cal BC), одержані для посудини савранського типу із Шумилова-Чернятки (рис. 2). На сьогодні, це наймолодші достовірні дати БДК. Розкопуючи пам'ятку В. М. Даниленко відзначив заляганння на одній глибині матеріалів БДК та Три-

пілля А типу Сабатинівки II, але не наголошував на їх можливій синхронності. Проте наші дати потрапили в діапазон, який збігається з загальновизнаним датуванням фази Прекукутені II — Трипілля AIII (Mantu 1995, p. 228; Rassamakin 2012, p. 22—24), і є набагато молодшими за діапазон дат Київської лабораторії за кістками з епонімного поселення Сабатинівка II (Telegin et al. 2000, p. 66). Таким чином, це підтверджує погляди Р. Трінгхем і М. Т. Товкайло щодо синхронності пізніх бугодністровських та ранньотрипільських пам'яток Побужжя. Але припущення, що знахідки БДК і Трипілля А в Шумилові-Чернятці утворюють гомогенний комплекс (як це стверджував М. Т. Товкайло щодо пам'яток Ґард, Ґард III, Пугач I), здається ще надто передчасним.

Висновки. З точки зору можливого впливу спотворюючих факторів, відповідності типології посудин і археологічного контексту, найбільш достовірними в серії токійських дат є п'ять наймолодших вимірювань для двох посудин самчинського і одної посудини савранського типу. Вони отримані за зразками із задовільним вмістом вуглецю без (Базьків Острів) або з невеликою кількістю мушлі (Шумилів-Чернятка) у формівній масі. При цьому дати самчинських посудин відповідають їх виявленню на одній глибині з матеріалами КЛСК, а савранської посудини — з ранньотрипільськими знахідками. Більш того, достовірність чотирьох з них підтверджується попарним збігом дат, виміряних за обвугленими залишками на поверхні та органічними включеннями в масі тих самих посудин. Так, дві дати з Шумилова-Чернятки, взяті з довірчим рівнем 95,4 %, показали значний збіг в інтервалі 4683—4558 cal BC. Хоча збіг дат посудини 39 із Базькова Острова становить лише три роки в діапазоні 5003—5000 cal BC, ці результати також є дуже близькими. Отже, є всі підстави вважати, що згадані дати відповідають реальному віку зразків.

Більш дискусійним є датування посуду скибинецького і печерського типів. Дата єдиного скибинецького зразку із задовільним вмістом вуглецю — уламку посудини 22 з Базькова Острова — вказує на другу чверть VI тис. до н. е. Це повністю узгоджується з датами крішських поселень Сакаровка 1 і Трестіана, гор. I (Mantu 1995, p. 226; Коваленко 2017, табл. 1), у матеріалах яких є типологічно схожі знахідки. На жаль, всі інші дати скибинецької та печерської кераміки одержані за зразками із середнім або дуже низьким вмістом вуглецю, що ставить під сумнів їх надійність. Так, сильний вплив «геологічного» вуглецю чітко фіксується для дати реберчастої чаші із впливами вінчанських традицій із Глинського I. Такий вплив міг ще сильніше змінити реальний вік двох найстаріших дат серії, одержаних за зразками з великою кількістю мушлі. Тому хронологію відповідних посудин слід визначати з урахуванням, передусім, типологічних аргументів. Характер їх орнаменту — защипи та хвилясті прокреслені лінійні композиції — не знаходять аналогів у першій східноєвропейській кераміці періоду, на який вказали ці дати.

Розглядаючи одержані результати в контексті протистояння «старої» та «нової» хронологій БДК, AMS дати Токійської лабораторії більше відповідають не «новим» київським датам за зразками кісток, а традиційній синхронізації культури за керамічними імпортами та прямим конвенційним київським датам за зразками кераміки. Ймовірно, спірні київські дати другої половини VII тис. до н. е. були зроблені за кістками, пов'язаними з матеріалами фінального мезоліту, не виокремленими у палімпсестах низки пам'яток Побужжя під час їх розкопок в 1950-х рр., або були одержані за рештками тварин, які зазнали впливу ПРЕ (детальніше Haskevych et al. 2019, p. 235—237). Отже, до тривалої дискусії щодо хронології БДК, швидше за все, спричинилася не специфіка роботи конкретної лабораторії, і не характер датованого матеріалу як такого, а методичні недоліки при відборі зразків та інтерпретації результатів датування. У гонитві за швидкими вражаючими публікаціями численні радіовуглецеві дати, одержані у 1998—2004 рр, були зіставлені з некритично сприйнятими далекими від реальності стратиграфічними описами пам'яток і періодизаційними схемами, створеними в рамках парадигм стадіального розвитку понад півстоліття тому, що й призвело до появи протиріч.

Звичайно, 11 нових дат не достатньо для надійного визначення віку навіть трьох продатованих пам'яток, не кажучи вже про БДК в цілому. Їх одержання — лише початок тривалої роботи зі створення детальної абсолютної хронології кожного типу буго-дністровської кераміки як надійної підстави для розробки нової періодизації культури. В такому дослідженні особливу увагу слід приділити питанню про вік кераміки з великою кількістю мушлі — чи дійсно ця домішка є культурною ознакою найдавнішого в регіоні посуду, чи навпаки, саме наявність мушлі призводить до штучного подавнення його реального віку під час датування? Іншим важливим питанням є час появи посуду самчинського типу, який одержав досить пізні AMS дати в Токіо, проте через свої архаїчні риси — гостре і округле дно, гребінцевий орнамент — може претендувати на статус найранішої кераміки у регіоні. Щоб відповісти на ці та інші питання слід провести нові прямі радіовуглецеві датування керамічних посудин, супроводжуючи їх петрографічними та фізико-хімічними дослідженнями.

Подяки. Автори щиро дякують співробітникам лабораторії мікроаналіза, тандемного прискорювача (MALT) і лабораторії радіовуглецевого датування університетського музею Токійського університету.

ЛІТЕРАТУРА

Бурдо, Н. Б. 2002. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины. *Stratum plus*, 2, с. 431-446.

Вейбер, А. В., Смаголь, В. О., Гаскевич, Д. Л. 2019. Фауністичні знахідки багатошарового поселення Базьків Острів (за матеріалами досліджень 1959 року). В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Вінниця, 16 жовтня 2019 р.)*. Вінниця: Твори, с. 21-27.

Відейко, М. Ю., Ковалюх, М. М. 1998. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 65-66.

Выборнов, А. А. 2008. *Неолит Волго-Камья*. Самара: СГПУ.

Гаскевич, Д. Л. 2007. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: Проблема радіовуглецевих дат. In: Gierlach, M., Bakalarska, L. (eds.). *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji (Łańcut, 26—28 X 2005 r.)*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 115-147.

Гаскевич, Д. Л. 2008. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*, 11, с. 157-187.

Гаскевич, Д. Л. 2013. В. М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Гаскевич, Д. Л. 2014. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Гаскевич, Д. Л. 2017a. Глинське I — неолітична пам'ятка на Південному Бузі (за матеріалами досліджень 1955 та 1957 років). *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 85-110.

Гаскевич, Д. Л. 2017b. Ревізія стратиграфії поселення Базьків Острів як основи періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 188-215.

Гаскевич, Д. Л., Ендо, Е., Насу, Х. 2020. Нові археоботанічні дослідження кераміки субнеолітичного поселення Базьків Острів на Південному Бузі (із використанням Replica-SEM методу). *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 181-191.

Даниленко, В. Н. 1969. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Киев: Наукова думка.

Дергачев, В. А., Ларина, О. В. 2015. *Памятники культуры Криш Молдовы (с каталогом)*. Кишинэу.

Залізняк, Л. Л., Манько, В. О. 2004. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України*, 5, с. 137-168.

Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О., Сорокун, А. А. 2013. Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя. В: Залізняк, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю. В., Товкайло, М. Т., Матвіїшина, Ж. М., Манько, В. О., Ветров, Д. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І., Дорошкевич, С. П., Сорокун, А. А., Шевченко, Т. О. *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України, 15. Київ: Шлях, с. 194-257.

Коваленко, С. И. 2017. О культурно-хронологической позиции финально-мезолитических памятников в Пруто-Днестровском междуречье. *Stratum plus*, 1, с. 155-171.

Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Котова, Н. С. 2015. *Древнейшая керамика Украины*. Киев; Харьков: Майдан.

Кулькова, М. А. 2014. Радиоуглеродное датирование древней керамики. *Самарский научный вестник*, 3 (8), с. 115-122.

Ларина, О. В. 1999. Культура линейно-ленточной керамики пруто-днестровского региона. *Stratum plus*, 2, с. 10-140.

Ларина, О. В. 2006. Неолитическая керамика поселения Тетереука Ноуе XV (к проблеме исчезновения культуры линейно-ленточной керамики). *Revista Arheologică*, II, 1—2, с. 35-55.

Ларина, О. В., Вехлер, К.-П., Дергачев, В. А., Коваленко, С. И., Бикбаев, В. М. 1997. Новые полевые исследования памятников мезолита и неолита Молдовы. In: Dergachev, V. (ed.). *Vestigii arheologice din Moldova*. Chişinău: Academia de Ştiinţe RM, с. 62-110.

Манько, В. О. 2006. *Неоліт Південно-Східної України*. Кам'яна доба України, 9. Київ: Шлях.

Манько, В. О. 2013. *Фінальний палеоліт — неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ: О. Філюк.

Манько, В. А. 2016. Абсолютное датирование некоторых неолитических культур на территории Украины. В: Мазуркевич, А. Н., Кулькова, М. А., Долбунова, Е. В. (ред.). *Радиоуглеродная хронология эпохи неолита Восточной Европы VII—III тыс. до н. э.* Смоленск: Свиток, с. 261-279.

Маркевич, В. И. 1973. *Памятники эпохи неолита и энеолита*. Археологическая карта МССР, 2. Кишинев: Штиинца.

Маркевич, В. И. 1974. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Сапожников, І. В., Сапожникова, Г. В. 2005. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту і неоліту Північно-Західного Причорномор'я. *Кам'яна доба України*, 7, с. 87-95.

Станко, В. Н., Свеженцев, Ю. С. 1988. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья. *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода*, 57, с. 116-119.

Товкайло, М. Т. 2005. *Неоліт Степового Побужжя*. Кам'яна доба України, 6. Київ: Шлях.

Товкайло, М. Т. 2010. Ранньонеолітичний горизонт поселення Ґард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я. *Кам'яна доба України*, 13, с. 208-228.

Товкайло, М. Т. 2014. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард. *Stratum plus*, 2, с. 183-245.

Фоменко, В. М., Бурдо, Н. Б., Спіцина, Л. А. 2014. Багатошарова пам'ятка Ташлик II. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 137-147.

Biagi, P., Zaliznyak, L., Kozłowski, S. K. 2007. Old problems and new perspectives for the radiocarbon chronology of the Ukrainian Mesolithic? In: Yanko-Hombach, V., Buinevich, I., Dolukhanov, P., Gilbert, A., Martin, R., McGann, M., Mudie, P. (eds.). *Extended Abstracts of the Joint Plenary Meeting and Field Trip of IGCP 521 and IGCP 481, Gelendzhik (Russia) — Kerch (Ukraine), September 8—17, 2007*. Gelendzhik; Kerch: Institute of Oceanology; Russian Academy of Sciences; Demetra, p. 27-30.

Bonsall, C., Cook, G., Manson, J. L., Saderson, D. 2002. Direct dating of Neolithic pottery: progress and prospects. *Documenta Praehistorica*, 29, p. 47-59.

Bronk Ramsey, C. 2017. OxCal v4.3.2. The Oxford Radiocarbon Accelerator Unit, University of Oxford. on-line c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html

Bronk Ramsey, C., Lee, S. 2013. Recent and planned developments of the program OxCal. *Radiocarbon*, 55, p. 720-730.

Comşa, E. 1991. Aşezarea de tip Criş de la Valea Lupului. *Arheologia Moldovei*, 14, p. 5-35.

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko, M. 2019. Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany (Lecce, 3rd—8th June 2019)*. Lecce: Università del Salento, p. 27.

Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dnister Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245.

Kiosak, D., Salavert, A. 2018. Revisiting the chronology of two Neolithic sites in Eastern Europe: new radiocarbon dates from Melnychna Krucha and Kamyane-Zavallia (Southern Buh region, Ukraine). *Revista Arheologică*, 14, 2, p. 116-131.

Kunikita, D., Yoshida, K., Miyazaki, Y., Saito, K., Endo, A., Matsuzaki, H., Ito, S., Kobayashi, T., Fujimoto, T., Kuznetsov, A. M., Krupyanko, A. A., Tabarev, A. M. 2007. Analysis of radiocarbon dates of an archaeological site in the Russian Far East: The marine reservoir effect as seen on charred remains on pottery. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research*, B 259, p. 467-473.

Larina, O., Petrenko, V., Sapožnikov, I. 1999. Materialul ceramic al culturii ceramicii bandliniare: Aşesarea Mainova Balka din Ukraina. In: Arnăut, T., Zanoci, A., Matveev, S. (eds.). *Studia in honorem Ion Niculiță*. Chişinău: Cartdidact, p. 21-34.

Lillie, M. C., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 36, 2, p. 256-264.

Makkay, J. 1990. The Protovinča Problem — as seen from the Northernmost Frontier. In: Srejović, D. Tasić, N. (eds.). *Vinča and its World. International Symposium «The Danubian region from 6000 to 3000 BC»*. Belgrade: SASA; University of Belgrade, p. 113-122.

Makkay, J., Kaczanowska, M., Kozłowski, J. K., Paluch, T., Pap, I., Vörös, I. 2007. *The excavations of the early neolithic sites of the Körös Culture in the Körös Valley, Hungary: the final report*. 1: The excavations: stratigraphy, structures and graves. Quaderni, 11. Trieste.

Mantu, C.-M. 1995. Câteva considerații privind cronologia absolută a neo- eneoliticului din România. *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*, 46, 3—4, p. 213-235.

Mazurkevich, A., Dolbunova, E. 2015. The oldest pottery in hunter-gatherer communities and models of Neolithisation of Eastern Europe. *Documenta Praehistorica*, 42, p. 13-66.

Philippsen, B. 2015. Hard water and old food. The freshwater reservoir effect in radiocarbon dating of food residues on pottery. *Documenta Praehistorica*, 42, p. 159-170.

Popuşoi, E. 2005. *Trestiana. Monografie arheologică*. Bârlad: Sfera.

Quitta, H., Kohl, G. 1969. Neue Radiocarbondaten zum Neolithicum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. *Zeitschrift für Archäologie*, 3, S. 223-255.

Rassamakin, Yu. 2012. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 19-69.

Reimer, P. J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Haflidason, H., Hajdas, I. et al. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0—50,000 Years cal BP. *Radiocarbon*, 55, 4, p. 1869-1887.

Reingruber, A. 2018. Changing perspectives: Looking at the Neolithic in the Northwest Pontic region through radiocarbon dates. In: Kashuba, T., Kaiser, E. (eds.). *Principles and Methods of Dating in Archaeology (Neolithic — Middle Ages)*. Sankt-Petersburg: IHMC RAS, p. 81-96.

Telegin, D. Ya., Kovaliukh, N. N., Potekhina, I. D., Lillie, M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic — Copper Age cultures into periods for Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, p. 59-74.

Thissen, L. 2009. First ceramic assemblages in the Danube catchment, SE Europe — a synthesis of the radiocarbon evidence. *Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie*, 1, p. 9-30.

Tovkajlo, M. 1996. Periodisierung und Chronologie des Spätneolithikums in den Steppen am Südlichen Bug. *Eurasia antique*, 2, p. 9-28.

Tringham, R. 1971. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000—3000 BC)*. London: Hutchinson University.

Tsuneki, A. 2012. Tell el-Kerkh as a Neolithic Mega Site. *Orient*, 47, p. 29-66.

Ursulescu, N. 1984. *Evoluția culturii Starcevo-Criş pe teritoriul Moldovei*. Suceava: Muzeul Județean Suceava.

Wechler, K.-P. 2001. *Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe*. Archäologie in Eurasien, 12. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Yoshida, K., Ohmichi, J., Kinose, M., Iijima, H., Oono, A., Abe, N., Miyazaki, Y., Matsuzaki, H. 2004. The application of ^{14}C dating to potsherds of the Jomon period. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research*, B 223—224, p. 716-722.

REFERENCES

Burdo, N. B. 2002. Novye dannye dlya absolyutnoj datirovki neolita i rannego eneolita na territorii Ukrainy. *Stratum plus*, 2, s. 431-446.

Veiber, A. V., Smahol, V. O., Haskevych, D. L. 2019. Faunistychni znakhidky bahatosharovoho poselennia Bazkiv Ostriv (za materialamy doslidzhen 1959 roku). In: Lytvynenko, R. O. (ed.). *Arkheolohia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Vinnytsia, 16 zhovtnia 2019 r.)*. Vinnytsia: Tvory, s. 21-27.

Videiko, M. Yu., Kovaliukh, M. M. 1998. Izotopne datuvannia pamiatok buho-dnistrovskoi kultury. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 65-66.

Vybornov, A. A. 2008. *Neolit Volgo-Kamya*. Samara: SGPU.

Haskevych, D. L. 2007. Synkhronizatsiia buho-dnistrovskoho neolitu ta neolitu Tsentralnoi Yevropy: Problema radiovuhletsevykh dat. In: Gierlach, M., Bakalarska, L. (eds.). *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji (Łańcut, 26—28 X 2005 r.)*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 115-147.

Haskevych, D. L. 2008. Keramika «samchynskoho» typu ta problemy periodyzatsii buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Kamiana doba Ukrainy*, 11, s. 157-187.

Haskevych, D. L. 2013. V. M. Danylenko ta periodyzatsiia neolitu Pivdennoho Buhu: novi zapytannia do starykh dzherel. *Arkheolohia*, 4, s. 3-17.

Haskevych, D. L. 2014. Problemy radiovuhletsevoho datuvannia buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Arkheolohia*, 4, s. 3-17.

Haskevych, D. L. 2017a. Hlynske I — neolitychna pamiatka na Pivdennomu Buzi (za materialamy doslidzhen 1955 ta 1957 rokiv). *Arkheolohia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), s. 85-110.

Haskevych, D. L. 2017b. Reviziia stratyhrafii poselennia Bazkiv Ostriv yak osnovy periodyzatsii buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Kamiana doba Ukrainy*, 17—18, s. 188-215.

Haskevych, D. L., Endo, E., Nasu, Kh. 2020. Novi arkheobotanichni doslidzhennia keramiky subneolitychnoho poselennia Bazkiv Ostriv na Pivdennomu Buzi (iz vykorystanniam Replica-SEM metodu). *Arkheolohia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), s. 181-191.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy. Glavy drevnej istorii Yugo-Vostochnoj Evropy*. Kiev: Naukova dumka.

Dergachev, V. A., Larina, O. V. 2015. *Pamyatniki kultury Krish Moldovy: (s katalogom)*. Kishineu.

Zalizniak, L. L., Manko, V. O. 2004. Stoianky bilia s. Dobrianka na r. Tikych ta deiaki problemy neolityzatsii Serednoho Podniprovia. *Kamiana doba Ukrainy*, 5, s. 137-168.

Zalizniak, L. L., Tovkailo, M. T., Manko, V. O., Sorokun, A. A. 2013. Stoianky bilia khutora Dobrianka ta problema neolityzatsii Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia. In: Zalizniak, L. L., Stepanchuk, V. M., Kukharchuk, Yu. V., Tovkailo, M. T., Matviishyna, Zh. M., Manko, V. O., Vietrov, D. O., Belenko, M. M., Ozerov, P. I., Khoptynets, I. M., Nezdolii, O. I., Doroshkevych, S. P., Sorokun, A. A., Shevchenko, T. O. *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny*. Kamiana doba Ukrainy, 15. Kyiv: Shliakh, s. 194-257.

Kovalenko, S. I. 2017. O kulturno-xronologicheskoj poziczii finalno-mezoliticheskix pamyatnikov v Pruto-Dnestrovskom mezhdureche. *Stratum plus*, 1, s. 155-171.

Kotova, N. S. 2002. *Neolitizacziya Ukrainy*. Lugansk: Shlyax.

Kotova, N. S. 2015. *Drevnejshaya keramika Ukrainy*. Kiev; Kharkov: Majdan.

Kulkova, M. A. 2014. Radiouglerodnoe datirovanie drevnej keramiki. *Samarskij nauchnyj vestnik*, 3 (8), s. 115-122.

Larina, O. V. 1999. Kultura linejno-lentochnoj keramiki pruto-dnestrovskogo regiona. *Stratum plus*, 2, s. 10-140.

Larina, O. V. 2006. Neoliticheskaya keramika poseleniya Tetereuka Noue XV (k probleme ischeznoveniya kultury linejnolentochnoj keramiki). *Revista Arheologică*, II, 1—2, s. 35-55.

Larina, O. V., Vehler, K.-P., Dergachev, V. A., Kovalenko, S. I., Bikbaev, V. M. 1997. Novye polevye issledovaniya pamyatnikov mezolita i neolita Moldovy. In: Dergachev, V. (ed.). *Vestigii arheologice din Moldova*. Chişinău: Academia de Ştiinţe RM, s. 62-110.

Manko, V. O. 2006. *Neolit Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy*. (Kamiana doba Ukrainy, 9. Kyiv: Shliakh.

Manko, V. O. 2013. *Finalnyi paleolit — neolit Krymu: kulturno-istorychnyi protses*. Kyiv: O. Filiuk.

Manko, V. A. 2016. Absolyutnoe datirovanie nekotorykh neoliticheskikh kultur na territorii Ukrainy. In: Mazurkevich, A. N., Kulkova, M. A., Dolbunova, E. V. (eds.). *Radiouglerodnaya hronologiya epohi neolita Vostochnoj Evropy VII—III tys. do n. e.* Smolensk: Svitok, s. 261-279.

Markevich, V. I. 1973. *Pamyatniki epohi neolita i eneolita*. Arheologicheskaya karta MSSR, 2. Kishinev: Shtiincza.

Markevich, V. I. 1974. *Bugo-dnestrovskaya kultura na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiincza.

Sapozhnykov, I. V., Sapozhnykova, H. V. 2005. Khronolohiia poselen ta kulturna poslidovnist mezolitu i neolitu Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria. *Kamiana doba Ukrainy*, 7, s. 87-95.

Stanko, V. N., Svezhenczev, Yu. S. 1988. Hronologiya i periodizacziya pozdnego paleolita i mezolita Severnogo Prichernomorya. *Byulleten komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda*, 57, s. 116-119.

Tovkailo, M. T. 2005. *Neolit Stepovoho Pobuzhzhia*. Kamiana doba Ukrainy, 6. Kyiv: Shliakh.

Tovkailo, M. T. 2010. Rannoneolitychnyi horyzont poselennia Gard i problema neolityzatsii Pivnichno-Zakhidnoho Nadchornomoria. *Kamiana doba Ukrainy*, 13, s. 208-228.

Tovkajlo, M. T. 2014. Neolitizacziya Yugo-Zapadnoj Ukrainy v svete novyx issledovanij poseleniya Gard. *Stratum plus*, 2, s. 183-245.

Fomenko, V. M., Burdo, N. B., Spitsyna, L. A. 2014. Bahatosharova pamiatka Tashlyk II. *Arkheolohia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 137-147.

Biagi, P., Zaliznyak, L., Kozłowski, S. K. 2007. Old problems and new perspectives for the radiocarbon chronology of the Ukrainian Mesolithic? In: Yanko-Hombach, V., Buinevich, I., Dolukhanov, P., Gilbert, A., Martin, R., McGann, M., Mudie, P. (eds.). *Extended Abstracts of the Joint Plenary Meeting and Field Trip of IGCP 521 and IGCP 481, Gelendzhik (Russia) — Kerch (Ukraine), September 8—17, 2007*. Gelendzhik; Kerch: Institute of Oceanology; Russian Academy of Sciences; Demetra, p. 27-30.

Bonsall, C., Cook, G., Manson, J. L., Saderson, D. 2002. Direct dating of Neolithic pottery: progress and prospects. *Documenta Praehistorica*, 29, p. 47-59.

Bronk Ramsey, C. 2017. OxCal v4.3.2. The Oxford Radiocarbon Accelerator Unit, University of Oxford. on-line c14. arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html

Bronk Ramsey, C., Lee, S. 2013. Recent and planned developments of the program OxCal. *Radiocarbon*, 55, p. 720-730.

Comşa, E. 1991. Aşezarea de tip Criş de la Valea Lupului. *Arheologia Moldovei*, 14, p. 5-35.

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko, M. 2019. Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany (Lecce, 3rd—8th June 2019)*. Lecce: Università del Salento, p. 27.

Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dnister Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245.

Kiosak, D., Salavert, A. 2018. Revisiting the chronology of two Neolithic sites in Eastern Europe: new radiocarbon dates from Melnychna Krucha and Kamyane-Zavallia (Southern Buh region, Ukraine). *Revista Arheologică*, 14, 2, p. 116-131.

Kunikita, D., Yoshida, K., Miyazaki, Y., Saito, K., Endo, A., Matsuzaki, H., Ito, S., Kobayashi, T., Fujimoto, T., Kuznetsov, A. M., Krupyanko, A. A., Tabarev, A. M. 2007. Analysis of radiocarbon dates of an archaeological site in the Russian Far East: The marine reservoir effect as seen on charred remains on pottery. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research*, B 259, p. 467-473.

Larina, O., Petrenko, V., Sapožnikov, I. 1999. Materialul ceramic al culturii ceramicii bandliniare: Aşesarea Mainova Balka din Ukraina. In: Arnăut, T., Zanoci, A., Matveev, S. (eds.). *Studia in honorem Ion Niculiţă*. Chişinău: Cartdidact, p. 21-34.

Lillie, M. C., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 36, 2, p. 256-264.

Makkay, J. 1990. The Protovinča Problem — as seen from the Northernmost Frontier. In: Srejović, D. Tasić, N. (eds.). *Vinča and its World. International Symposium «The Danubian region from 6000 to 3000 BC»*. Belgrade: SASA; University of Belgrade, p. 113-122.

Makkay, J., Kaczanowska, M., Kozłowski, J. K., Paluch, T., Pap, I., Vörös, I. 2007. *The excavations of the early neolithic sites of the Körös Culture in the Körös Valley, Hungary: the final report*. 1: The excavations: stratigraphy, structures and graves. Quaderni, 11. Trieste.

Mantu, C.-M. 1995. Căteva consideraţii privind cronologia absolută a neo- eneoliticului din România. *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*, 46, 3—4, p. 213-235.

Mazurkevich, A., Dolbunova, E. 2015. The oldest pottery in hunter-gatherer communities and models of Neolithisation of Eastern Europe. *Documenta Praehistorica*, 42, p. 13-66.

Philippsen, B. 2015. Hard water and old food. The freshwater reservoir effect in radiocarbon dating of food residues on pottery. *Documenta Praehistorica*, 42, p. 159-170.

Popuşoi, E. 2005. *Trestiana. Monografie arheologică*. Bârlad: Sfera.

Quitta, H., Kohl, G. 1969. Neue Radiocarbondaten zum Neolithicum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. *Zeitschrift für Archäologie*, 3, S. 223-255.

Rassamakin, Yu. 2012. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 19-69.

Reimer, P. J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Haflidason, H., Hajdas, I. et al. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0—50,000 Years cal BP. *Radiocarbon*, 55, 4, p. 1869-1887.

Reingruber, A. 2018. Changing perspectives: Looking at the Neolithic in the Northwest Pontic region through radiocarbon dates. In: Kashuba, T., Kaiser, E. (eds.). *Principles and Methods of Dating in Archaeology (Neolithic — Middle Ages)*. Sankt-Petersburg: IHMC RAS, p. 81-96.

Telegin, D. Ya., Kovaliukh, N. N., Potekhina, I. D., Lillie, M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic — Copper Age cultures into periods for Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, p. 59-74.

Thissen, L. 2009. First ceramic assemblages in the Danube catchment, SE Europe — a synthesis of the radiocarbon evidence. *Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie*, 1, p. 9-30.

Tovkajlo, M. 1996. Periodisierung und Chronologie des Spätneolithikums in den Steppen am Südlichen Bug. *Eurasia antique*, 2, p. 9-28.

Tringham, R. 1971. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000—3000 BC)*. London: Hutchinson University.

Tsuneki, A. 2012. Tell el-Kerkh as a Neolithic Mega Site. *Orient*, 47, p. 29-66.

Ursulescu, N. 1984. *Evoluţia culturii Starcevo-Criş pe teritoriul Moldovei*. Suceava: Muzeul Judeţean Suceava.

Wechler, K.-P. 2001. *Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe*. Archäologie in Eurasien, 12. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Yoshida, K., Ohmichi, J., Kinose, M., Iijima, H., Oono, A., Abe, N., Miyazaki, Y., Matsuzaki, H. 2004. The application of ^{14}C dating to potsherds of the Jomon period. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research*, B 223—224, p. 716-722.

D. L. Haskevych, E. Endo,
D. Kunikita, O. O. Yanevich

NEW RESULTS OF DIRECT RADIOCARBON AMS DATING OF THE POTTERY FROM THE BUH-DNISTER SUB-NEOLITHIC CULTURE

Traditional ideas about the origin of the Buh-Dnister Culture (BDC) and its synchronisation with the Neolithic cultures of the Danube-Carpathian region were questioned by series of radiocarbon dates measured on bones at the Kyiv laboratory in the 1998—2004. To start addressing this problem, 11 AMS dates on organic inclusions in the ceramic paste and charred residues on the surface of vessels were obtained at the Tokyo University laboratory.

The set of new dates has given a wide scatter of their values within the entire period outlined by the previous BDC dates. Moreover, the two results of the second quarter of the 7th millennium BC for the Hlynske 1 and Bazkiv Ostriv site are beyond it and may potentially be the oldest dates of the culture. However, analysis of the samples in terms of carbon content, their susceptibility to the influence of the freshwater reservoir effect, correspondence to the stratigraphy of the sites and typology of materials detected only six more credible dates. Their order on the timeline coincides with generally accepted ideas about the sequence of existence of the different BDC pottery types. The youngest is the vessel of the Savran type from Shumyliv-Cherniatka has yielded two dates falling into the range of 4723—4491 cal BC, when the Trypillia culture bearers already populat the region. Two vessels of the Samchyntsi type from Bazkiv Ostriv yield three dates within the range of 5288—4847 cal BC, which corresponds to their finding next to fragments of fine «music-note» bowls of the Linear Band Pottery Culture. The Skybyntsi type vessel from Bazkiv Ostriv yield the oldest plausible date of 5621—5514 cal BC, which corresponds to the age of the Criş monuments in Moldova.

Unfortunately, the new dates did not shed light on the issues of the time and direction of the first pottery spreading in the region. Thus, this needs further research including reliably direct radiocarbon dating on pottery.

Keywords: Neolithic; Buh-Dnister culture; radiocarbon dating; pottery; stratigraphy.

Одержано 29.04.2020

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
HASKEVYCH Dmytro, Candidate of Sciences in History, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-2831-1092, e-mail: dmytro.haskevych@gmail.com.

ЕНДО Ейко, доктор філософії, запрошений дослідник, Університет Мейджі, 1-1, Канда-Суругадаі, Чійода-ку, Токіо, 101-0064, Японія.
ENDO Eiko, PhD, visiting researcher, Meiji Universiy, 1-1, Kanda-Surugadai, Chiyoda-ku, Tokyo 101-0064, JP.
E-mail: endosalt@yahoo.co.jp.

КУНІКІТА Даі, доктор філософії, ассистент-професор, Токійський університет, 7-3-1, Хонго, Бункьо-ку, Токіо, 113-0033, Японія.
KUNIKITA Dai, PhD, Project Assistant Professor, The University of Tokyo, 7-3-1, Hongo, Bunkyo-ku, Tokyo, 113-0033, Japan.
E-mail: dkunikita@yahoo.co.jp.

ЯНЕВИЧ Олександр Олександрович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
YANEVICH Olexandr, Candidate of Sciences in History, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8088-6950, e-mail: janevic_a@ukr.net.

ДИСКУСІЇ

УДК 903'1(479.22:4-11)"634" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.27

В. О. Манько, Г. Л. Чхатарашвілі

ЗАХІДНА ГРУЗІЯ ЯК ТРАНЗИТНА ТЕРИТОРІЯ НА ШЛЯХУ МІГРАЦІЙ ПРОТОНЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ У СХІДНУ ЄВРОПУ

У статті розглянуто один зі сценаріїв неолітизації півдня Східної Європи, пов'язаний з міграцією на територію України носіїв індустрії Кобулеті Західної Грузії. Доводиться, що походження кобулетської індустрії пов'язано з одним із найдавніших центрів неолітизації Старого Світу — схилів Загросу та долини Дех Луран, де наприкінці плейстоцену виникла протонеолітична культура, відома під назвою млефаат'ен. Територія Західної Грузії була транзитною територією, через яку потрапляли у Східну Європу інноваційні досягнення неоліту Близького та Середнього Сходу.

Ключові слова: *індустрія Кобулеті, млефат'ен, кукрецька культура, неолітизація, міграція, відтискна техніка розщеплення.*

Вступ. Проблеми неолітизації півдня Східної Європи — це тема, яка хвилює вже не перше покоління археологів. Ще з часів Г. Чайлда стало аксіомою, що поява неоліту на теренах Європи прямо або опосередковано пов'язана з Близьким та Середнім Сходом, де вперше з'явилися первинні центри неолітизації (Childe 1936, p. 59—86). Однак питання про шляхи появи перших неолітичних культур на території Європи, і Східної Європи зокрема, завжди залишалося дискусійним. В. М. Даниленко (1969, с. 176) одночасно розглядав дві версії про транзитні території поширення неоліту. Одна з таких територій знаходилась, за його думкою, десь на південний схід від Азовського моря, інша — на Балканах. На думку Д. Я. Телегіна неолітичні культури України виникли на основі місцевих мезолітичних культур (Телегін 1966, с. 99—106). Л. Л. Залізняк є прихильником балканського походження неоліту півдня Східної Європи (Залізняк та ін. 2013, с. 194—257). Н. С. Котова (2002, с. 78) згадує про можливість східного імпульсу, пов'язаного з елшанською культурою.

Ми не ставимо за мету спростувати або стати прихильниками однієї з версій. Ми притримуємося тієї точки зору, що неоліт Східної Європи — дуже складне явище, що виникло у результаті міграційних процесів, які були пов'язаними з абсолютно різними групами населення, що могли до його початку проживати у досить віддалених один від одного регіонів. Відповідно, й транзитні території на шляху мігрантів повинні були бути різними.

Однією з таких транзитних територій на початку голоцену виступала Західна Грузія, через яку млефаатське населення зі схилів Загросу та з долини Дех Луран просувалося у Гірський Крим і у степову зону Північно-Західного Причорномор'я (рис. 1). На нашу думку, ця міграція призвела до появи кукрецької культури, на базі якої у подальшому виникли кілька неолітичних культур, у тому числі сурська та донецька.

Матеріали і методи. Усі згадані культурні явища на території Середнього Сходу, Закавказзя та Північно-Західного Причорномор'я мали спільні риси у методах розщеплення каменю, у типології виробів із вторинною обробкою, зокрема, у типології знарядь комплексу оснащення мисливського озброєння. Спільною рисою млефаат'ену, індустрії Кобулеті та Кукреку була орієнтація розщеплення кременю та обсидіану на отримання методом ручного відтиску пластинок та мікропластин, сегменти яких у подальшому використовувалися як вкладені кістяних вістер. Як правило, з цією метою використовувалися сколи довжиною 2—3 см, один з країв яких був оброблений крутою ретушшю. Відомі також вироби, у яких разом

© В. О. МАНЬКО, Г. Л. ЧХАТАРАШВІЛІ, 2020

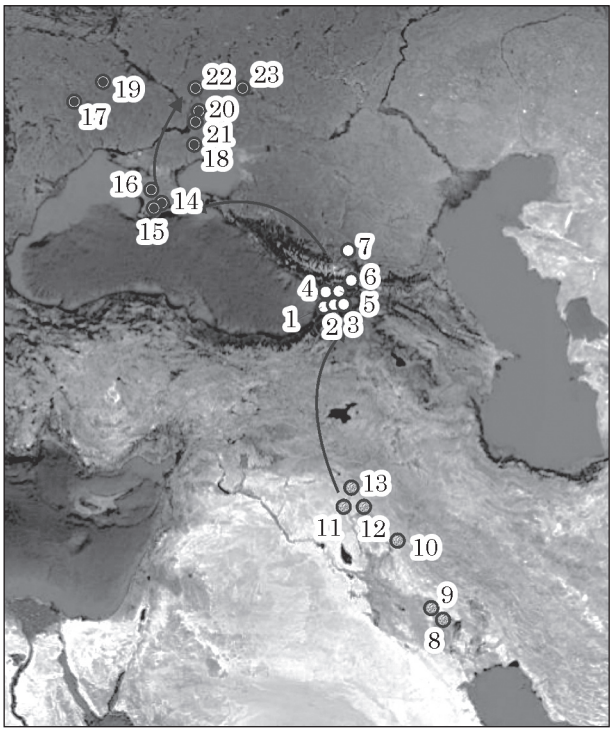

Рис. 1. Міграція млефаатського населення; *стоянки кобулетської культури*: 1 — Кобулеті; 2 — Квіріке; 3 — Хуцубані; 4 — Джиханджурі; 5 — Анасеулі 1 і 2; 6 — Даркветі (шар 5); 7 — Сосруко (шар М-1); *стоянки млефаатської культури*: 8 — Алі Кош; 9 — Чага Сефід; 10 — Ганджи Дере; 11 — Карім Шахір; 12 — Джармо; 13 — М'лефаат *стоянки кукрецької культури*: 14 — Вишенне І; 15 — Кукрек; 16 — Іванівка; 17 — Абузова Балка; 18 — Кам'яна Могила І; 19 — Добрянка І—ІІІ; 20 — Василівка ІІІ і ІІ; 21 — Мар'евка; 22 — Осипівка; 23 — Клішня ІІІ

з крутим ретушуванням краю практикувалося тронкування. Для отримання заготовок таких вкладнів використовувалися конічні або олівцеподібні нуклеуси, часто з ретельно підправленими площадками. Комплекси усіх згаданих культур також мають спільні типи перфораторів, скребків, різців.

Наявність таких спільних рис у колі пам'яток, що репрезентували дивну подібність просто змушував розглянути версію про їх генетичний зв'язок, про можливість масштабних міграцій носіїв описаних культурних традицій, про похідну точку первинної міграції, про можливість існування на початку голоцену широкого каналу, яким переносилися у Східну Європи інновації напередодні та на початку неоліту.

Для вирішення питання були застосовані два основні методи: типологічний та порівняльно-хронологічний. Теоретичною основою для пошуку аргументів щодо можливості міграції та її початкового та конечного пунктів слала теорія Л.С. Клейна про археологічні критерії міграцій.

Критеріями міграції в археології, з певними застереженнями, Л. С. Клейн (1999, с. 52—71) називає лекальність (комплексна подібність двох комплексів культур початкового і прикінцевого пункту міграції), непідготовленість (спонтанність, різка зміна культур) і стик (у часі та у просторі). Він вважав, що одночасне застосування усіх критерії є надмірним, адже може відбутися лише у ідеальній ситуації, коли археолог має у своєму розпорядженні вичерпну джерельну базу. Тим не менш, аналізуючи міграцію млефаатського населення на територію Західної Грузії, а потім до Криму і у Приазов'ї, ми можемо застосовувати усі три критерії. Звичайно, ми не можемо вважати застосування усіх критеріїв надмірним, адже ми маємо досить обмежений простір для їх застосування.

Для оцінки критерію лекальності нам категорично не вистачає чистих комплексів культури Кобулеті, що відображували б конкретний зріз у часі. Тільки комплекси шарів 0, 1, 2 з розкопок 2019 р. стоянки Кобулеті (Чхатарашвіли, Манько 2020, у цьому журналі) ми можемо вважати «чистими», такими, що відображують одноразове відвідування місця стоянки або кілька відвідувань у досить стислий часовий відрізок. Більшість же матеріалів Кобулеті, що походять з розкопок іншого часу, відповідають як джерела якості підйомного матеріалу, адже вони ніяким чином не можуть бути поділеними на якісь комплекси, що ми могли б розкласти на окремі комплекси з застосуванням методів відносної хронології. Те саме ми можемо сказати й про інші комплекси кобулетської культури: Анасеулі І і ІІ, Хацубані та інші (Небиеридзе 1972, табл. І—VI, XLV—LVIII). Деякі стратифіковані пам'ятки, такі як Даркветі (шар 5; Korobkova 1996, p. 57—89) або Сосруко (шар М-1; Бадер 1965, с. 3—16) також не є чистими, адже були змішаними з матеріалами інших культур. Тим не менш, ми в усіх комплексах, незалежно від рівня їх джерельної чистоти, зустрічаємо такі типи артефактів, що є спільними для кубулетських, млефаатських та кукрецьких старожитностей.

1. Нуклеуси конічні та олівцеподібні від відтискних пластинок (рис. 2: 1—3, 11—13, 21—23).

2. Мікропластини з притупленими краями та інколи тронковані (рис. 2: 4—7, 14—17, 24—28).

3. Пластини та вироби на пластинах з пласкою вентральною ретушшю (рис. 2: 8, 18, 29).

4. Наявність білатеральних бічних різців (рис. 2: 9, 19, 29—31).

5. Спорадичне використання мікрорізцевої техніки для тронкування пластин (рис. 2: 10, 20, 32).

Звичайно, вказані елементи подібності не охоплюють усього різноманіття трьох культурних явищ, але описують основні тенденції техніки розщеплення, особливості комплексів метального озброєння та господарської специфіки. Таким чином, лекальність комплексів є практично ідеальною.

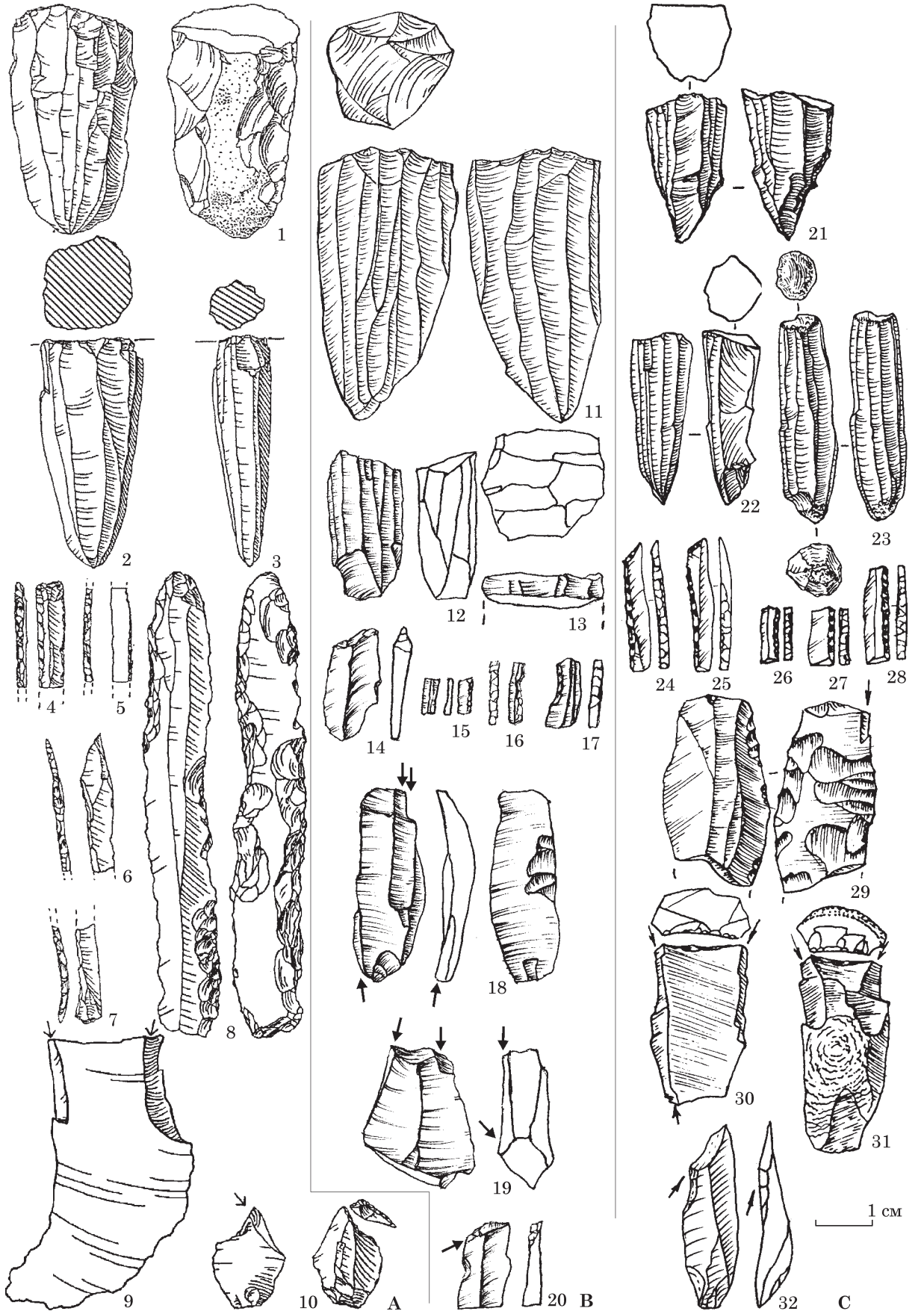

Рис. 2. Матеріали млефаатської, кобулетської та кукрецької культур: А — матеріали млефаатської культури: Карім Шахір (за Howe 1983); В — матеріали кобулетської культури (11 — Даркветі, шар V (за Korobkova 1996); 12—20 — Кобулеті); С — матеріали кукрецької культури (21—23 — Кукрек, за Векилова 1966; 24—31 — Добрянка I, 32 — Добрянка II, за Залізняк та ін. 2013)

Критерій спонтанності є також ідеальним. На території Західної Грузії поява кобулетської індустрії відбувається зненацька. Культура з'являється на межі плейстоцену—голоцену у вже сформованому вигляді. Попередній розвиток археологічних культур Західної Грузії не дає нам можливості дослідити участь якихось груп автохтонного населення у ґенезі кобулетської індустрії. Розвиток відтискної техніки розщеплення був інноваційною рисою, що не була властивою для жодної з попередніх археологічних культур. Абсолютно інноваційними були форми нуклеусів, форми метального озброєння. Єдиною археологічною культурою, що могла б теоретично виступати у ролі попередника кобулетської індустрії — це епіграветський, який зникає у Західному Закавказзі до появи кобулетської індустрії. Навіть якщо припустити думку, що якась частина епіграветського населення була долучена до формування кобулетської індустрії, то величезну кількість інноваційних рис це пояснити не може. Більш того, одна з найпізніших пам'яток Кавказу, Касозька печера, не має жодних ознак використання відтискних технологій для отримання пластинчастих заготовок (Голованова, Дороничев 2012, с. 93). Таким чином, спонтанність появи кобулетської індустрії у Грузії є безсумнівною.

Так само усе відбувалося з кукрецькою культурою, що вперше з'явилася на території України на півдні Криму. Епіграветська теорія походження кукрекської культури наштовхується на кількатисячолітню лакуну між кримським епіграветом та кукрецькими комплексами, що з'являються тут у голоцені. Культура з'являється у сформованому вигляді та несе величезну кількість інноваційних для регіону рис, що могли з'явитися лише внаслідок міграційної активності.

Не так усе погано й з критерієм стику у часі й просторі. Наявні абсолютні дати переконливо свідчать, що млефаатська індустрія з'являється раніше, ніж кобулетська й кукрецька, але й існує паралельно з вказаними індустріями. Такі свідчення хронологічного характеру вказують нам на те, що вектор міграції міг бути спрямований тільки з території Ірану та Іраку на територію Грузії та України. Картографування найдавніших комплексів усіх трьох індустрій показує досить чітко трасу пересування мігрантів, на шляху яких не було якихось значних перешкод.

Таким чином, ми маємо усі теоретичні передумови для того, щоб робити висновки про можливість глобальної міграції млефаатського населення як на територію Закавказзя, так і на територію України.

Закавказзя виступало транзитною територією у просуванні млефаатського населення у Східну Європу, а також стало одним з центрів поширення млефаатських інновацій. Саме тут виникла кобулетська культура, що проіснувала кілька тисячоліть. У той же час, теоретичне осмислення кобулетської культури майже не відбувалося. Зараз у нас просто відсутні роботи, що надали б нам можливість скласти відносну хронологію кобулетської індустрії, періодизацію її старожитностей. Спираючись на відносну хронологію млефаатських комплексів, ми спробуємо виправити цю ситуацію.

Синхронізація млефаатських, кобулетських та кукрецьких старожитностей. Враховуючи найдавніші дати пам'яток кукрецької та кобулетської культур, для порівняння ми відбираємо найдавніші млефаатські комплекси кінця плейстоцену — самого початку голоцену. Такими комплексами є Ганджі Дере (шар E; табл. 1: 11; Zeder, Hesse 2000, p. 2254—2257), М'лефаат (нижній шар; табл. 1: 3—10; Dittermore 1983, p. 671—684), Карім Шахір (Howe 1983, p. 23—154), Джармо (шари 7—8; Hole 1983, p. 233—284).

Серед вказаних комплексів виділяються Карім Шахір та Джармо (шари 7—8; табл. 1: 1—2). Індикатором особливості вказаних комплексів є наявність у них предметів, що пов'язані з пізньою зарзійською культурою, зокрема — сегментів та трапецій. У подальшому подібні мікроліти зникають у млефаатських комплексах. Наявні дати свідчать, що поява млефаат'єну відбулася наприкінці аллереду (табл. 1: 1—2), ці дати добре кореспондують з датою найпізнішого зарзійського комплексу Заві Чемі Шанідар (табл. 1: 30—32; Solecki 1980, fig. 10). Не виключено, що сегменти могли траплятися у млефаатських комплексах до кінця дріаса III, поки зарзійська культура не припинила існування. Про це свідчить той факт, що у шарах 6—3 Джармо сегменти відсутні, як і в усіх інших пам'ятках раннього голоцену.

Незважаючи на те, що одночасно існували й комплекси, у яких взагалі не було геометричних мікролітів, наявність групи ранніх млефаатських пам'яток, зо зазнали впливу пізньої зарзійської культури, стає дуже корисною для нас, коли ми оцінюємо можливий вік початкової міграції млефаатського населення у Закавказзя.

Тут нас особливо цікавлять матеріали багатошарової стоянки Анасеулі II. На жаль, у археологічній літературі, що існує, ми не бачимо визнання багатошаровості цієї пам'ятки. Матеріали стоянки оцінюються «у купі», при цьому пізній вік пам'ятки доводиться наявністю кераміки. Між тим, матеріали стоянки красномовно свідчать про те, що формування культурного шару відбувалося протягом кількох тисячоліть, що матеріали містять абсолютно взаємовиключні типи геометричних мікролітів. У матеріалах стоянки ми бачимо сегменти на пластинах та на відщепах, середньовисокі трапеції з круторетушованими сторонами, низькі трапеції з ретушшю на верхній основі, трапеції зі «струганими спинками». Уся ця «солянка»

Таблиця 1. Дати пам'яток м'лефаатської, кобулетської, триалетської, кукрецької культур

№	Дата	Лабораторний номер	Матеріал	Стоянка	Контекст	Публікація
				Культура М'лефаат'ен		
1	11240 ± 200	W-657	—	Джармо	Нижні шари	Braidwood et al. (eds.). 1983
2	11200 ± 300	W-655	—	Там само	Там само	Там само
3	10890 ± 140	Gd-6150	Вугілля	М'лефаат	Там само	Kozłowski 1994
4	10850 ± 200	Gd-4465	Те саме	Там само	Там само	Там само
5	10290 ± 180	Gd-6149	Те саме	Там само	Там само	Там само
6	9890 ± 120	OxA-3748	Насіння рослин	Там само	Там само	Там само
7	9870 ± 140	OxA-3747	Те саме	Там само	Там само	Там само
8	9680 ± 100	OxA-3819	Те саме	Там само	Там само	Там само
9	9660 ± 250	OxA-3749	Те саме	Там само	Там само	Там само
10	9630 ± 130	Gd-6356	Вугілля	Там само	Там само	Там само
11	10400 ± 150	GAK-807	Те саме	Ганджі Дере	Шар E	Hole 1987
12	9010 ± 110	OxA-2100	Те саме	Там само	Шар D	Там само
13	8950 ± 70	SI-4741	Те саме	Там само	Там само	Там само
14	8940 ± 50	B-108242	Кістка	Там само	Там само	Zeder and Hesse 2000
15	8940 ± 50	B-108245	Те саме	Там само	Там само	Там само
16	9530 ± 145	UCLA-300	—	Чага Сефід	Фаза Бас Мордех	Hole 1987
17	9690 ± 100	UCLA-295	—	Там само	Там само	Там само
18	11270 ± 90	UCLA-310	—	Там само	Там само	Там само
19	8920 ± 100	SI-160	Насіння рослин	Алі Кош	Там само	Там само
20	8890 ± 200	SI-160R	Те саме	Там само	Там само	Там само
21	8850 ± 210	S-1174	Вугілля	Там само	Там само	Там само
22	8540 ± 90	B-122721	Органіка	Там само	Там само	Zeder and Hesse 2000
23	8490 ± 90	B-118723	Вугілля	Там само	Фаза Алі Кош	Там само
24	8425 ± 180	H-1833	Те саме	Там само	Там само	Hole 1987
25	8425 ± 180	O-1816	Те саме	Там само	Там само	Там само
26	8410 ± 200	S-1246	Те саме	Там само	Там само	Там само
27	8340 ± 100	B-118724	Органіка	Там само	Там само	Zeder and Hesse 2000
28	8140 ± 70	B-118720	Те саме	Там само	Фаза Мохаммед Джофар	Hole 1987
29	8130 ± 70	B-118719	Те саме	Там само	Там само	Там само
				Зарзійська культура		
30	12400 ± 300	W-179	Вугілля	Заві Чемі Шанідар	Культурний шар	Hole 1987
31	10800 ± 300	W-681	Те саме	Там само	Там само	Там само
32	10600 ± 400	W-667	Те саме	Там само	Там само	Там само
				Кобулетська культура		
33	9720 ± 45	OS-90615	Вугілля	Анасеулі I	Культурний шар	Мешвелиани 2013
34	9540 ± 40	OS-78999	Те саме	Там само	Там само	Там само
35	8260 ± 35	OS-78998	Те саме	Там само	Там само	Там само
36	8050 ± 35	OS-78997	Те саме	Там само	Там само	Там само
37	6840 ± 35	OS-72158	Те саме	Там само	Там само	Там само
38	8670 ± 100	SPb-3084	Те саме	Кобулеті	Шар 3	Вперше
				Культура Триалет'ен		
39	10400 ± 60	RTT-4703	Кістка	Котіас Клде	360—370 см	Meshveliani at al. 2007
40	9940 ± 80	RTT-4699	Вугілля	Там само	Там само	Там само
41	9840 ± 70	RTT-4702	Кістка	Там само	350—360 см	Там само
42	9270 ± 60	RTT-4698	Вугілля	Там само	Там само	Там само
				Кукрецька культура		
43	9740 ± 60	Ki-6304	Кістка	Вишенне 1	Культурний шар	Zaitseva at al. 2000
44	9680 ± 70	Ki-6264	Те саме	Там само	Там само	Там само
45	9600 ± 150	Ki-954	Уголь	Кукрек	Нижний шар	Там само
46	9115 ± 45	OxA-17490	Кістка	Добрянка 3	Шар суглинку	Lillie et al. 2009
47	7920 ± 85	OxA-3804	Кістка людини	Василівка II	Поховання 20	Telegin at al. 2000
48	7620 ± 80	OxA-3805	Те саме	Там само	Поховання 19	Там само
49	8020 ± 90	OxA-3806	Те саме	Там само	Поховання 15	Там само
50	7680 ± 90	Ki-6782	Те саме	Мар'євський могильник	Поховання 4	Там само
51	7955 ± 50	OxA-6199	Те саме	Там само	Поховання 4	Там само
52	7675 ± 70	OxA-6168	Те саме	Осипівка	Поховання 20	Там само
				Шпанкобинська з домішками кукреку		
53	9363 ± 73	KIA-9570	Кістка	Шан-Коба	Шар 4	Biagi at al. 2014
				Донецька культура		
54	7345 ± 60	Ki-6056	Кістка людини	Клішня 3	Поховання 1	Манько 2006
55	7405 ± 70	Ki-6057	Те саме	Там само	Там само	Там само

нанизується на кобулетську основу з олівцями й пластинками з притупленими краями.

Особливу увагу викликають серійно представлені сегменти Анасеулі II (Небиереидзе 1972, табл. X), що одночасно знаходять аналоги як у матеріалах Карім Шахіра та нижніх шарів Джармо, так і у зарзійському комплексі Заві Чемі Шанідар. Ми маємо на увазі серію як мінімум з 8 сегментів на відщепах без огранки на дорсальних частинах та серію з 7 сегментів, виготовлених з пластин, отриманих без застосування відтискних технологій. Наявність таких знарядь показує нам можливість того, що первинне заселення території стоянки Анасеулі II відбулося якраз на найдавнішій стадії розвитку млефаатської культури, пов'язано з первинним розселенням її носіїв. Враховуючи, що у млефаатських комплексах сегменти ніколи не складають великих серій, ми навіть схиляємося до думки, що перші млефаатські міграції у Закавказзя відбувалися як спільні млефаатсько-зарзійські. Подібні міграції, відповідно, були можливими лише у фінальноплейстоценовий час, коли зарзійська культура ще не зникла остаточно на материнській території. Не виключено, що той самий процес відображують і матеріали шару М-1 Сосруко, у якому поєднуються матеріали, пов'язані як з використанням відтискних технологій, так і з виготовленням сегментів на заготовках, отриманих традиційним способом. Ще одна особливість цього етапу розвитку кобулетської культури — наявність у комплексах поруч з нуклеусами для відтиску пластинок серій нуклеусів для отримання пластин та відщепів ударним способом, що й не дивно, враховуючи роль сегментів на відщепах.

Ми не виключаємо навіть такої думки, що міграція зарзійського населення могла передувати власне млефаатській міграції. Ми зустрічаємо сегменти на відщепах і у інших пам'ятках Західної Грузії, що зовсім не пов'язані з кобулетськими матеріалами. Такі сегменти присутні і у стоянці Гуріанта (Небиеридзе 1972, табл. XXXVII), де вони були штучно об'єднані з комплексом з трапеціями зі «струганими спинками», і навіть у матеріалах стоянки Одиші (Небиеридзе 1972, табл. XXVI), де сегменти, звичайно, також ніяким чином не можуть бути поєднаними з керамічним комплексом. На жаль, десятиріччя досліджень відкритих стоянок Західної Грузії завжди супроводжувалось абсолютним нехтуванням спостереженнями за культурним шаром, що й призвело до подібної ситуації. Як би там не було, є усі підстави стверджувати, що пізнє зарзійське населення відкрило шлях міграцій у Закавказзя під впливом розселення млефаатського населення. У подальшому ж млефаатське населення також пішло по вже прокладеному шляху.

Чи дозволяє нам розвиток кукрецької культури стверджувати, що процес первинної міграції торкнувся й території України? Питання важке, адже воно не проілюстроване абсолютними датами. Найдавніші дату дає стоянка Вишенне I (Яневич 1987, с. 7—18) і ця дата є не плейстоценовою. Тим не менш, ми маємо підстави для гіпотези про фінальноплейстоценовий вік найдавніших кукрецьких комплексів. Індикатором плейстоценового віку можуть бути сегменти на грубих пластинах. Невеличка серія таких сегментів присутня у комплексі Абузової Балки (Сапожникова и др. 1995, с. 116). На жаль, цей комплекс відомий по підйомному матеріалу, відповідно, наша гіпотеза надалі залишиться лише гіпотезою, адже заснована вона на надто непевних доказах.

Звичайно, усі ці події могли відбуватися на початковій (плейстоценовій) фазі розвитку млефаатської індустрії, у голоцені ж характер міграційної активності докорінно змінився.

На самому початку голоцену ми спостерігаємо появу пам'яток класичного етапу розвитку кобулетської індустрії, коли з'являються комплекси, які не несуть слідів контактів з носіями пізньої зарзійської індустрії.

Один з таких комплексів — Анасеулі I. Комплексом, на жаль, матеріали стоянки ми можемо називати лише умовно, адже навіть радіокарбонні дати свідчать, що стоянка існувала протягом трьох тисяч років. Серія ранньопребореальних дат (табл. 1: 33, 34) надає нам можливість оцінити вік раннього заселення місця стоянки та синхронізувати його з фазою Бас Мордех розвитку млефаатської індустрії, зокрема, з матеріалами стоянок Чага Сефід (шари початкової фази; табл. 1: 16—18; Hole 1987, p. 65), Алі Кош (шари фази Бас Мордех; табл. 1: 19—22; Hole at al. 1969, p. 29—49), шару D стоянки Ганджі Дере (табл. 1: 12—15). Також матеріали Анасеулі I є абсолютно подібними з шарами VI—V Джармо, коли роль невідтискного розщеплення знижується, з'вляються серії різців, у тому числі й білатеральних. На жаль, ми реконструюємо фазу Анасеулі I, синхронну Бас Мордех, виключно на типологічному аналізі та на підставі датування радіокарбонним способом.

Слід відзначити, що у нас є ще один комплекс, який відображує ту саму фазу розвитку кобулетської індустрії. Мова йде про вже згадувану стратифіковану пам'ятку Даркветі, у шарі 5 якої ми бачимо класичний комплекс кобулетської індустрії з олівцеподібними нуклеусами та пластинками з притупленими краями. Будь-які сліди зарзійських впливів відсутні, але шар одночасно містить триалетський комплекс з асиметричними трикутниками, що добре відомі нам за матеріалами стоянок Едзані та Котіас Клде (Meshveliani 2007, p. 47—58). Як не прикро, що ми не можемо вичленити з мішаних матеріалів чистий кобулетський комплекс. Проте, ми дуже гарно можемо судити про його вік, адже триалетські комплекси дуже добре

датовані за матеріалами Котіас Клде у Грузії (табл. 1: 39—42) та Халлан Чемі у Північно-Східній Анатолії (Rosenberg 1994, p. 223—238). Наявні дати дуже гарно кореспондують з давніми датами Анасеулі I.

Не виключаємо також, що матеріали пребореального часу містяться у матеріалах епонімного комплексу Кобулеті, але наявна дата нижнього шару, отримана за матеріалами 2019 року свідчить, що первинне заселення Кобулеті (табл. 1: 38) відбувалося все ж у бореальний час та є синхронним фазі Алі Кош млефаатської культури (табл. 1: 23—27). Тим же часом, скоріше за усе, датується й стоянка Хацубані, що є абсолютним аналогом Кобулеті.

У кукрецькій культурі цьому етапу відповідають комплекси Вишенне I (Яневич 1987, с. 7—18; табл. 1: 43, 44), нижні шари стоянки Кукрек (табл. 1: 45) та, ймовірно, комплекс Іванівки. Усі згадані комплекси ще мають багато спільних рис з архаїчними млефаатськими комплексами. Зокрема, ще досить велику роль відіграє розщеплення традиційним шляхом розколювання багатоплощинних аморфних нуклеусів.

Також до цього етапу слід відносити кукрецькі домішки до шпан-кобинського (триалетського) шару 4 Шан-Коби (табл. 1: 46), який має пребореальну дату. Комплекс досить показовий, у якійсь мірі він є аналогом комплексу шару V Даркветі. Як і у даркветському комплексі, тут поєднуються матеріали з асиметричними трикутниками триалетського походження та типові млефаатські матеріали, у тому числі олівцеподібні нуклеуси та пластинки з притупленими краями.

Комплекс шару IV Шан-Коби не єдиний, що дає свдчення про співіснування млефаатського та триалетського населення на території України. Яскраве свідчення цього дають нам матеріали Василівського Третього могильника у Дніпровському Надпоріжі. Тут ми маємо свідчення співіснування на початку пребореалу двох груп населення з різними поховальними обрядами. Виділяються групи з випростаними та скорченими похованнями. Цим двом групам поховань відповідають і дві групи різнокультурних матеріалів. З одного боку, ми бачимо асиметричні трикутники та їх уламки, тобто, матеріали триалетського походження. З іншого боку, у матеріалах могильника наявний уламок кістяного двопазового наконечника з мікропластинами-вкладнями. Такі вироби ми можемо досить впевнено пов'язувати з млефаатсько-кобулетсько-кукрецькими традиціями, адже знахідка подібного наконечника є у матеріалах шару М-1 Сосруко, про кобулетський характер якого ми писали вище (Бадер, Церетели 1989, с. 100, 274). На жаль, ми можемо лише гіпотетично судити про те, випростані чи скорчені поховання відповідають кукрецькій культурі. Не виключено, що скорчені, адже млефаатські поховання цього часи є виключно такими.

Великою проблемою є час вторинної появи геометричних мікролітів у кобулетських комплексах. Серії середньовисоких та низьких трапецій наявні у комплексах стоянок Анасеулі I, Анасеулі II. Походження таких виробів у кобулетських комплексах є абсолютно зрозумілим. Вони з'являються завдяки контактам кобулетського населення з носіями культури Даркветі (Даркветі, шар 4; Джварцхма; Мелоурі). У Даркветі, стоянці, що стала епонімною, поява трапецій зафіксована у шарі 4. Розкопки відкритої стоянки Джварцхма показали, що стратиграфія відкладів з культурним шаром відповідає ранньоголоценовому часу. Зважаючи на це, у нас є усі підстави вважати пізньобореальні дати Анасеулі I (табл. 1: 35, 36) такими, що відповідають часу появи трапецій у комплексі. Пізньобореальні дати відповідають також фазі Мохаммед Джофар млефаатської культури. Особливо цікаво те, що реанімація технології виготовлення трапецій у млефаатському середовищі відбувається як раз у той самий час. Трапеції з'являються у відповідних шарах стоянки Чага Сефід, а також у шарі 4 Джармо.

Дуже важко судити про зв'язок якихось стоянок України з цим етапом. Достатньо сказати, що усі кукрецькі стоянки Криму — негеометричні. Ми не виключаємо, що синтез кукрецьких та якихось трапеційних індустрій наприкінці бореалу не відбувався. Про це ми можемо судити за матеріалами Роздорської II стоянки на Нижньому Дону (Цыбрий 2008, с. 134—136), що з'являється внаслідок міграції, ймовірно, кавказького даркветського населення на межі бореалу—атлантикуму. У матеріалах стоянки ми не бачимо жодних свідчень «зворотного» зв'язку з кукрецьким населенням, жодного «олівця», жодної пластинки з притупленим краєм у матеріалах стоянки немає. Як здається, конкуренція між кукрецьким (кобулетським) та даркветським (матвієвокурганським, гребениківським) населенням була надто жорсткою, що не призводило до появи на теренах України синкретичних комплексів. Єдине свідчення про наявність геометричних мікролітів у кукрецьких комплексах — матеріали нижнього шару стоянки Добрянка III (розкоп 2; табл. 1: 47; Залізняк та ін. 2013, с. 194—257), де трапеція знайдена у шарі бореального часу. Усі інші випадки пов'язані з комплексами, які походять із стоянок з непевною стратиграфією або з підйомного матеріалу.

Не виключено, що з останнім етапом догеометричного етапу пов'язано утворення так званої донецької культури, що відрізняється від кукрецької лише стилістичними особливостями.

Однією з подій на межі бореалу—атлантикуму стала поява у Дніпровському Надпоріжжі так званих могильників маріупольського типу.

Найбільш давні могильники: Мар'євка (табл. 1: 51, 52), Осипівка (табл. 1: 53), Василівка 2 (табл. 1: 48—50), пов'язані, імовірно, з кукрецькою культурою (Телегин 1991, с. 44—64). Таке наше припущення засновується на тому факті, що іншого населення у цей час на дніпровських порогах просто не було. Поява гребениківського населення у цьому регіоні відбувалася лише на початку VI тис. до н. е. (Манько 2007, с. 168—177). Сама поява могильників свідчить про розвиток глибоких зв'язків населення з конкретною промисловою територією. Для нас дуже важливим є той факт, що випростані поховання, зафіксовані у ранніх маріупольських могильниках, відображують той самий обряд, що ми бачимо у синхронних млефаатських пам'ятках. Слід відзначити, що подібна поховальна традиція простежена у шарах фази Сефід та заключної стадії фази Мохаммед Джофар (табл. 1: 28, 29) на стоянці Чага Сефід (Hole 1977, с. 91—93). Поховання Чага Сефіду датуються межею бореалу—атлантикуму, як і найдавніші маріупольські поховання. Важливим є й той факт, що поховальний обряд млефаатського населення саме у цей час перетерпів докорінні зміни. Поховання попереднього часу були здійснені з використанням традиційного для Близького й Середнього Сходу поховального обряду, пов'язаного зі скорченим на боку трупопокладенням. Тим цікавіше, що раптові зміни у той же час відобразилися й на території України.

Наші припущення про зв'язок маріупольського та кукрецького поховального обряду дуже гарно підкріплюється поховальним комплексом,що походить зі стоянки Клішня III у Подонеччі (табл. 1: 54, 55). Тут, як і на поселенні Чага Сефід, ми бачимо зв'язок поховань з житловим об'єктом. Клішнянське поховання розташоване у безпосередній близькості до стінки заглибленого житла. У самому житлі ми зафіксували наявність черепу на порозі житла. Такий поховальний обряд широко відомий на Близькому й Середньому Сході.

У час, коли з'явилася так звана сурська культура (керамічний етап розвитку кукрецької культури), ми відзначаємо появу іновацій матеріальної культури, запозичених, ймовірно, у млефаатського населення. Ми маємо на увазі так звані «човники». Такі вироби присутні у млефаатських пам'ятках Карим Шахір (Braidwood, Howe 1960, pl. 23; Howe 1983, fig. 11: 1, 2) та Джармо (Braidwood 1983, fig. 131, 12—14; 140, 7; 141, 13). Цікаво, що у комплексах Джармо човники присутні тільки у керамічних шарах, тобто синхронні човникам сурської культури.

Здається, приблизно у той же час у сурських комплексах з'являються кам'яні горщики (Даниленко 1969, с. 23). Серії схожих кам'яних горщиків походять з млефаатського комплексу Джармо (Braidwood 1983, fig. 1).

Нарешті, пізній етап розвитку кобулетської індустрії характеризуються появою трапецій зі струганими спинками та кераміки. Характеризують цей етап найпізніші матеріали анасеульського вузла пам'яток. Як здається, цьому етапу відповідає дата середини атлантикуму зі стоянки Анасеулі I (табл. 1: 37). Аналогів у млефаатському середовищі цей етап не має. Ми не маємо у млефаатських матеріалах відповідності ані кераміці кобулетської індустрії, ані трапеціям «зі струганими спинками».

Таблиця 2. Синхронізація розвитку млефаатської, кобулетської та кукрецької індустрій

Іран, Ірак	Західна Грузія	Україна
11200—10200 ВР. Початковий млефат'єн, наявність сегментів та трапецій зарзійського походження. Початкова міграція на територію Закавказзя та України. Карім-Шахір, Джармо (шари 8—7), Ганджі Дере (шар Е)	Сосруко. Шар М-1, Анасеулі II (комплекс з сегментами). Поява технології ручного відтиску, мікролітичного комплексу з пластинками з притупленими краями	Абузова балка. Поява технології ручного відтиску, мікролітичного комплексу з пластинками з притупленими краями
10200—9200 ВР. Фаза Бас Мордех. Джармо (шари 6), Млефаат (верхній шар), Чага Сефід (нижні шари), Ганджі Дере (шар Д), Алі Кош (нижні шари)	Анасеулі I (архаїчний комплекс). Період зникнення сегментів	Вишенне I, Кукрек, Іванівка. Період зникнення сегментів. Функціонування могильника Василівка 3. Ймовірне застосування скорченого на боку трупопокладення
9200—8400 ВР. Фаза Алі Кош. Джармо (шар 5), Алі Кош, Чага Сефід	Кобулеті	Добрянка III (нижній шар, Ігрінь 8, Мирне
8400—7900. Фази Мохаммед Джофар та Сефід. Чага Сефід. Зміна поховального обряду. Поява трапецій	Кобулеті (верхні шари, Анасеулі I (комплекс з трапеціями)	Добрянка III (шар опіщаненого суглинку). Поява могильників маріупольського типу
7900—7400. Фаза Сурх. Поява кераміки	Анасеулі I	Кам'яна могила I (докерамічні шари), Клішня III, поява кераміки, кам'яного посуду, човників

Висновки. Таким чином, ми маємо величезну кількість свідчень того, що контакти між носіями млефаатської, кобулетської та кукрецької культур відбувалися протягом XI—VII тис. до н. е. При цьому, окремі риси матеріальної та духовної культури, що зароджувалися у млефаатському середовищі, майже миттєво поширювалися на території Західної Грузії та Південної України. Синхронність появи таких інновацій (кам'яний посуд, човники, поява або зникнення геометричних мікролітів, зміни у поховальній обрядності) свідчить, що міграційна активність млефаатського населення мала характер не одноразової міграції, а характер постійного відтоку населення протягом 3—4 тис. років. Ми можемо бути впевненими, що наприкінці плейстоцену—початку голоцену відбулася досить масштабна міграція, адже мігрантам вдалося започаткувати досить стабільні археологічні культури у Західній Грузії та в Україні. У більш пізній час міг відбуватися постійний притік невеличких груп населення, свого роду дифузія населення, що і призводило до появи інноваційних технологій обробки каменю та нової поховальної обрядності. Факт появи трапецій у млефаатському середовищі у атлантичний час свідчить про зворотний зв'язок з територіями, на які були спрямовані міграційні потоки, тобто — ми можемо стверджувати, що окремі міграції мали човниковий характер.

Наші уявлення про хронологію млефаатських міграцій на територію Грузії та України ми сформували у табл. 2.

Як бачимо, у запропонованій схемі є багато прогалин, що пов'язано зі слабким вивченням регіону Західної Грузії та погано розробленою хронологією культури Кобулеті. Тим не менш, абсолютно зрозуміло, що Західна Грузія була транзитною територією, через яку на південь Східної Європи відбувалася міграція населення, що врешті решт започаткувало одні з перших на території Європи неолітичні культури.

Не виключаємо думку, що мігранти зовсім не збиралися «неолітизовувати» Східну Європу. Міграції почалися до переходу млефаатського населення до скотарства і землеробства. Мігранти, ймовірно, переслідували мету знайти простори, пристосовані для традиційного господарства — полювання та збиральництва. У той же час, постійний притік населення забезпечував повільний та неминучій перехід кобулетського та кукрецького населення до практики відтворювального господарства.

ЛІТЕРАТУРА

Бадер, И. О. 1965. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. *Советская археология*, 4, с. 3-16.

Бадер, Н. О., Церетели, Л. Д. 1989. Мезолит Кавказа. В: Кольцов, Л. В. (ред.). *Археология СССР. Мезолит*. Москва: Наука, с. 93-105.

Векилова, Е. А. 1966. К вопросу о связях населения Крыма в эпоху мезолита. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, с. 144-154.

Голованова, Л. В., Дороничев, В. Б. 2012. Имеретинская культура в верхнем палеолите Кавказа: прошлое и настоящее. В: Синицына, Г. В., Федюнин, И. В. (ред.). *Первобытные древности Евразии. К 60-летию А. Сорокина*. Москва: ИА РАН, с. 59-102.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О., Сорокун, А. А. 2013. Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя. *Кам'яна доба України*, 15, с. 194-257.

Клейн, Л. С. 1999. Миграция: археологические признаки. *Stratum plus*, 1, с. 52-71.

Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Манько, В. О. 2006. *Неоліт Південно-Східної України*. Київ: Шлях.

Манько, В. О. 2007. Перспективи датування кераміки радіокарбонним методом. *Кам'яна доба України*, 10, с. 168-177.

Манько, В. О., Чхатарашвілі, Г. Л. 2020. Крем'яні та обсидіанові комплекси стоянки Кобулеті. *У цьому номері журналу*.

Мешвелиани, Т. К. 2013. *К* вопросу о возникновении неолита в Западной Грузии. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 2 (54). с. 61-72.

Небиеридзе, Л. Д. 1972. *Неолит Западного Закавказья*. Тбилиси: АН ГССР (на груз. языке).

Сапожникова, Г. В., Коробкова, Г. Ф., Сапожников, И. В. 1995. *Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мозолите*. Одесса; Санкт-Петербург: ИА НАН Украины.

Телегин, Д. Я. 1966. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, с. 99-107.

Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Киев: Наукова думка

Цыбрий, В. В. 2008. *Неолит Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья*. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ ЮФУ.

Biagi, P., Khlopachev, G. A.. Kiosak, D. V. 2014. The radiocarbon chronology of Shan-Koba rock-shelter, a Late Palaeolithic and Mesolithic sequence in the Crimean Mountains (Ukraine). *Diadora*, 28, p. 7-20.

Braidwood, R. J. Howe, B. 1960. *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. Chicago: Chicago Press.

Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University.

Childe, V. G. 1936. *Man makes himself*. London: Watts and Co.

Dittermore, M. The soundings in M'lefaat. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 671-684.

Hole, F., Flannary, K. V., Neely, J. A. 1969. *Prehistory and human ecology of Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hole, F. 1983. The Jarmo Chipped Stone. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A.,

Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 233-284.

Howe, B. 1983. Karim Shahir. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 23-154.

Hole, F. 1987. Chronologies in the Iranian Neolithic. In: Aurenche, O. (ed.). *Chronologies in the Near East: relative chronologies and absolute chronology 16.000—4.000 P: CNRS International symposium, Lyon (France) 24—28 November 1986*. British Archaeological Reports, International Series, 379. Oxford: BAR, p. 53-379.

Kozlowski, S. K. 1994. Radiocarbon Dates from Aceramic Iraq. *Radiocarbon*, 36, p. 255-264.

Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In: Kozlowski, S. K., Gebel, H. G. K. (ed.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjastent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57-89.

Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, XXX, p. 1-9.

Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, I., Matskevich, Z. 2007. Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary Results. *Paleoorient*, 33, 2, p. 47-58.

Rosenberg, M. 1994. A Preliminary Description of the Lithic Industry from Hallan Cemi. In: Gebel, H. G., Kozlowski, S. K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. SENEPSE 1. Berlin: Ex Oriente, p. 223-238.

Solecki, R. L. 1980. *An Early Village Site At Zawi Chemi Shanidar*. Malibu: Undena Publications.

Telegin, D. Y., Kovaliukh, N. N., Potekhina, I. D., Lillie, M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and division of Neolithic — Cooper Age cultures initial periods in Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology*, I, p. 33-52.

Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, N. N., Kovaliukh, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites of Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, I, p. 21-41.

Zeder, M. A., Hesse, B. 2000. The Initial Domestication of Goats (*Capra hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago. *Science*, 287, p. 2254-2257.

REFERENCES

Bader, I. O. 1965. Varianty kultury Kavkaza konca verhnego paleolita i mezolita. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 3-16.

Bader, N. O., Cereteli, L. D. 1989. Mezolit Kavkaza. In: Kolcov, L. V. (ed.). *Arheologiya SSSR. Mezolit*. Moskva: Nauka, s. 93-105.

Vekilova, E. A. 1966. K voprosu o svyazyah naseleniya Kryma v epohu mezolita. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 126, s. 144-154.

Golovanova, L. V., Doronichev, V. B. 2012. Imeretinskaya kultura v verhnem paleolite Kavkaza: proshloe i nastoyashee. In: Sinicyna, G. V., Fedyunin, I. V. (eds.). *Pervobytnye drevnosti Evrazii. K 60-letiyu A. Sorokina*. Moskva: IA RAN, s. 59—102.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy: Glavy drevnej istorii Yugo-Vostochnoj Evropy*. Kiev: Naukova dumka.

Zaliznyak, L. L., Tovkajlo, M. T., Manko, V. O., Sorokun, A. A. 2013. Stoyanki bilya hutora Dobryanka ta problema neolitizaciyi Bugo-Dniprovskogo mezhirichchya. *Kamyana doba Ukrainy*, 15, s. 194-257.

Klejn, L. S. 1999. Migraciya: arheologicheskie priznaki. *Stratum plus*, 1, s. 52-71.

Kotova, N. S. 2002. *Neolitizaciya Ukrainy*. Lugansk: Shlyah.

Manko, V. O. 2006. *Neolit Pivdenno-Shidnoyi Ukrainy*. Kyiv: Shlyah.

Manko, V. O. 2007. Perspektivi datuvaniya keramiki radiokarbonnim metodom. *Kamyana doba Ukrainy*, 10, s. 168-177.

Manko, V. O., Chhatarashvili. G. L. 2020. Kremyani ta obsidianovi kompleksi stoyanki Kobuleti. *In this jiurnal*.

Meshveliani, T. K. 2013. K voprosu o vozniknovenii neolita v Zapadnoj Gruzii. *Arheologiya, Etnografiya i antropologiya Evrazii*, 2 (54). s. 61-72

Nebieridze, L. D. 1972. *Neolit Zapadnogo Zakavkazya*. Tbilisi: AN GSSR (in Georgian).

Sapozhnikova, G. V., Korobkova, G. F., Sapozhnikov, I. V. 1995. *Hozyajstvo i kultura naseleniya Yuzhnogo Pobuzya v pozdnem paleolite i mozolite*. Odessa; Sankt-Peterburg: IA NAN Ukrainy.

Telegin, D. Ya. 1966. Mezolit Levoberezhnoj Ukrainy i ego mesto v slozhenii dnepro-doneckoj neoliticheskoj kultury. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 126, s. 99-107.

Telegin, D. Ya. 1991. *Neoliticheskie mogilniki mariupolskogo tipa*. Kiev: Naukova dumka

Cybrij, V. V. 2008. *Neolit Nizhnego Dona i Severo-Vostochnogo Priazovya*. Rostov-na-Donu: SKNC VSh YuFU.

Biagi, P., Khlopachev, G. A.. Kiosak, D. V. 2014. The radiocarbon chronology of Shan-Koba rock-shelter, a Late Palaeolithic and Mesolithic sequence in the Crimean Mountains (Ukraine). *Diadora*, 28, p. 7-20.

Braidwood, R. J. Howe, B. 1960. *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. Chicago: Chicago Press.

Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University.

Childe, V. G. 1936. *Man makes himself*. London: Watts and Co.

Dittermore, M. The soundings in M'lefaat. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 671-684.

Hole, F., Flannary, K. V., Neely, J. A. 1969. *Prehistory and human ecology of Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hole, F. 1983. The Jarmo Chipped Stone. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 233-284.

Howe, B. 1983. Karim Shahir. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 23-154.

Hole, F. 1987. Chronologies in the Iranian Neolithic. In: Aurenche, O. (ed.). *Chronologies in the Near East: relative chronologies and absolute chronology 16.000—4.000 P: CNRS International symposium, Lyon (France) 24—28 November 1986*. British Archaeological Reports, International Series, 379. Oxford: BAR, p. 53-379.

Kozlowski, S. K. 1994. Radiocarbon Dates from Aceramic Iraq. *Radiocarbon*, 36, p. 255-264.

Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In: Kozlowski, S. K., Gebel, H. G. K. (ed.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjastent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57-89.

Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, XXX, p. 1-9.

Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, I., Matskevich, Z. 2007. Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary Results. *Paleoorient*, 33, 2, p. 47-58.

Rosenberg, M. 1994. A Preliminary Description of the Lithic Industry from Hallan Cemi. In: Gebel, H. G., Kozlowski, S. K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. SENEPSE 1. Berlin: Ex Oriente, p. 223-238.

Solecki, R. L. 1980. *An Early Village Site At Zawi Chemi Shanidar*. Malibu: Undena Publications.

Telegin, D. Y., Kovaliukh, N. N., Potekhina, I. D., Lillie, M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and division of Neolithic — Cooper Age cultures initial periods in Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology*, I, p. 33-52.

Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, N. N., Kovaliukh, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites of Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, I, p. 21-41.

Zeder, M. A., Hesse, B. 2000. The Initial Domestication of Goats (*Capra hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago. *Science*, 287, p. 2254-2257.

V. O. Manko, G. L. Chkhatarashvili

WESTERN GEORGIA AS A TRANSITIONAL ZONE IN MIGRATION OF THE PROTONEOLITHIC GROUPS TO EASTERN EUROPE

The issue of studying the global migration of the population of the Near and Middle East to the territory of Eastern Europe at the end of the Pleistocene and at the beginning of the Holocene is analyzed in the paper.

At the turn of Pleistocene-Holocene the stone industries with similar characteristics in Iran, Iraq, Georgia and Ukraine one can observe. These industries are called M'lefaatian, Kobuletian, Kukrekian. These industries were characterized by using the pressing technique to produce blades, bladelets and microblades; using bladelets with abrupt retouch to make complex bone arrowheads. At the very end of the Pleistocene, the migration of the M'lefaatian population began. The stone industry of the first wave of migrants was associated with elements of the Zarzian industry. In the future, waves of M'lefaatian migrants poured innovative technologies related to the production of stone vessels, grooved tools, pottery into the territory of Western Georgia and Ukraine. The most important role in the development of Eastern European culture was the change in the funeral rite at the Boreal-Atlantic border, when the funeral traditions of M'lefaatian fell into the territory of Ukraine. The migration process ends with the transition to the Neolithic and to farming in the second half of 7th thousand BC.

Analysis of the synchronous development of M'lefaatian, Kobuletian, Kukrekian allows us to conclude that the migration of the M'lefaatian population has been permanent in nature for 3—4 thousand years. Small population groups created a constant influx of population into the territory of Georgia and Ukraine. Some groups made shuttle migrations. All this created the conditions for a constant exchange of innovative technologies for the population of the Northern Black Sea Region and the Middle East. The result of this process was the transition of M'lefaatian migrants to a Neolithic lifestyle. The study of M'lefaatian migration creates the conditions for studying the patterns of transition to the Neolithic in the South Caucasus and Eastern Europe.

Keywords: Kobuleti industry, M'lefaatian, Kukrekian, neolithisation, migration, pressing technique.

Одержано 9.04.2020

МАНЬКО Валерій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник. Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

MANKO Valery O., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2990-7234, e-mail: valery_manko@yahoo.com.

ЧХАТАРАШВІЛІ Гурам, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Музей Аджарії — Батумський археологічний музей, вул. Чавчавадзе, 77, Батумі, 6010, Грузія.

CHKHTARASHVILI Guram L., PhD, Researcher, Ajara Museum — Batumi Archaeological Museum, Chavchavadze, 77, Batumi, 6010, Georgia.

ORCID: 0000-0002-0568-9797, e-mail: gurami.chxa87@yahoo.com.

УДК 903.8(477.46)”637” DOI: 10.37445/adiu.2020.04.28

Д. П. Куштан

ЩЕ РАЗ ПРО СТАРОСІЛЬСЬКИЙ СКАРБ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ЧЕРКАЩИНИ

У статті повторно публікується скарб доби пізньої бронзи, виявлений в с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. Вперше його ввів у науковий обіг Д. Я. Телегін у 1982 р. До складу комплексу входять п’ять предметів із бронзи: двовушковий кельт, два безвушкових кельти, жолобчасте долото та цільнолитий браслет.

Ключові слова: *Доба пізньої бронзи, білогрудівська культура, скарб, металеві вироби, Середнє Подніпров’я.*

Обставини виявлення і подальша доля скарбу. У 1965 р. на околиці с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. місцевий школяр-восьмикласник І. Каракай виявив скарб бронзових виробів. Він трапився неподалік колгоспного двору на глибині близько 1 м у піщаному ґрунті. Скарб складався з семи кельтів, долота та браслета. Частина предметів з цього комплексу (за винятком чотирьох кельтів) потрапила до музею с. Старосілля (тоді — Музей історії п’ятисотенного руху), який очолював Ф. І. Заточний. Навесні 1978 р. Д. Я. Телегін завдяки інформації городищенського краєзнавця-археолога І. П. Гуріненка особисто ознайомився з речами скарбу, які зберігалися в старосільському музеї, а також оглянув місце, де їх виявлено. Ним було встановлено, що комплекс походив із піщаної надзаплавної тераси лівого берега р. Вільшанка, на відстані 100—150 м від краю заплави. Ця місцевість — мис при впадінні р. Фоса (до меліорації — болото Діжова між рр. Рось і Вільшанка). На місці знахідки скарбу, де фіксувалися численні перекопи та видуви, слідів культурного шару виявлено не було (Телегин 1982, с. 223). Тож речі могли бути приховані мешканцем якогось поселення, розташованого поблизу. Так, в уроч. Діжова (у межиріччі рр. Фоса та Вільшанка) у 1980-х рр. місцевим краєзнавцем В. В. Рябчичем знайдено близько десятка місцезнаходжень із матеріалами доби неоліту—бронзи (IV—II тис. до н. е.; Телегин, Титова 1998, с. 111, 112). У 1982 р. в журналі «Советская археология» вийшло коротке повідомлення Д. Я. Телегіна про Старосільський скарб (Телегин 1982, рис. 1).

Буквально наступного року після виходу публікації Д. Я. Телегіна, за ініціативи завідуючого сектором археології відділу охорони пам’яток Черкаського обласного краєзнавчого музею В. П. Григор’єва, Старосільський скарб, як такий, що представляє неабияку цінність, був переданий на зберігання до обласного музею. У 1985 р. речі зайняли чільне місце у оновленій експозиції новозбудованого музею, де й перебувають до сьогодні.

Повторно предмети скарбу опрацював автор для написання кандидатської дисертації (2008) та підготовки монографії (Куштан 2013, рис. 92). Зокрема, був промальований один з безвушкових кельтів, рисунок якого відсутній у повідомленні Д. Я. Телегіна. Досі Старосільський скарб залишається одним із найкрупніших з виявлених на території Середнього Подніпров’я. Він має надзвичайно важливе значення для з’ясування основних напрямків міжкультурних зв’язків і контактів наприкінці II тис. до н. е. Знання, отримані за останні десятиріччя, дозволяють дещо по-новому атрибутувати речі зі скарбу: їх типологію, ареал розповсюдження, датування. Це, а також важливість повної його публікації (із якіснимі рисунками і світлинами предметів), дає нам підстави знову повернутися до цього комплексу.

Опис предметів за типами та їх інтерпретація. Як уже було сказано вище, Старосільський

© Д. П. КУШТАН, 2020

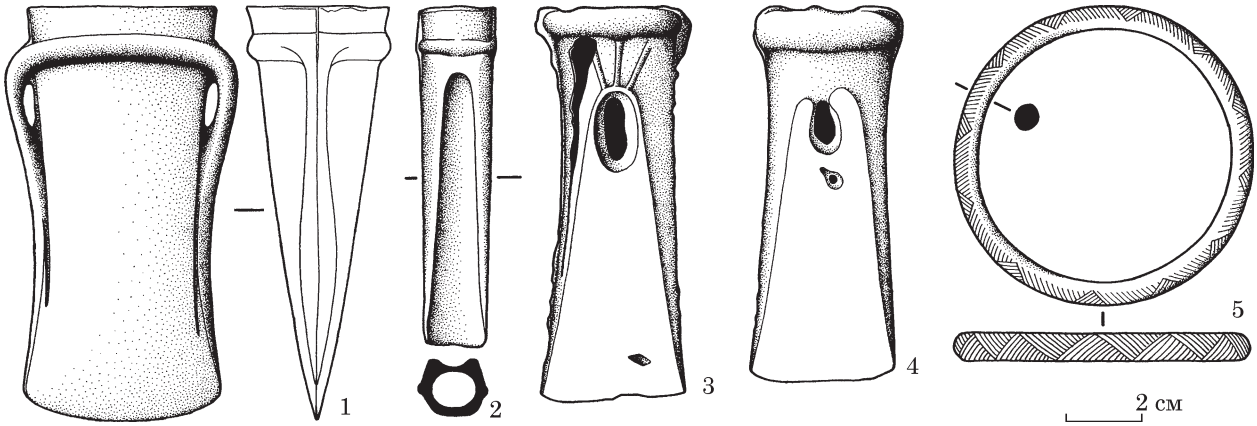

Рис. 1. Скарб бронзових виробів із с. Старосілля на Черкащині

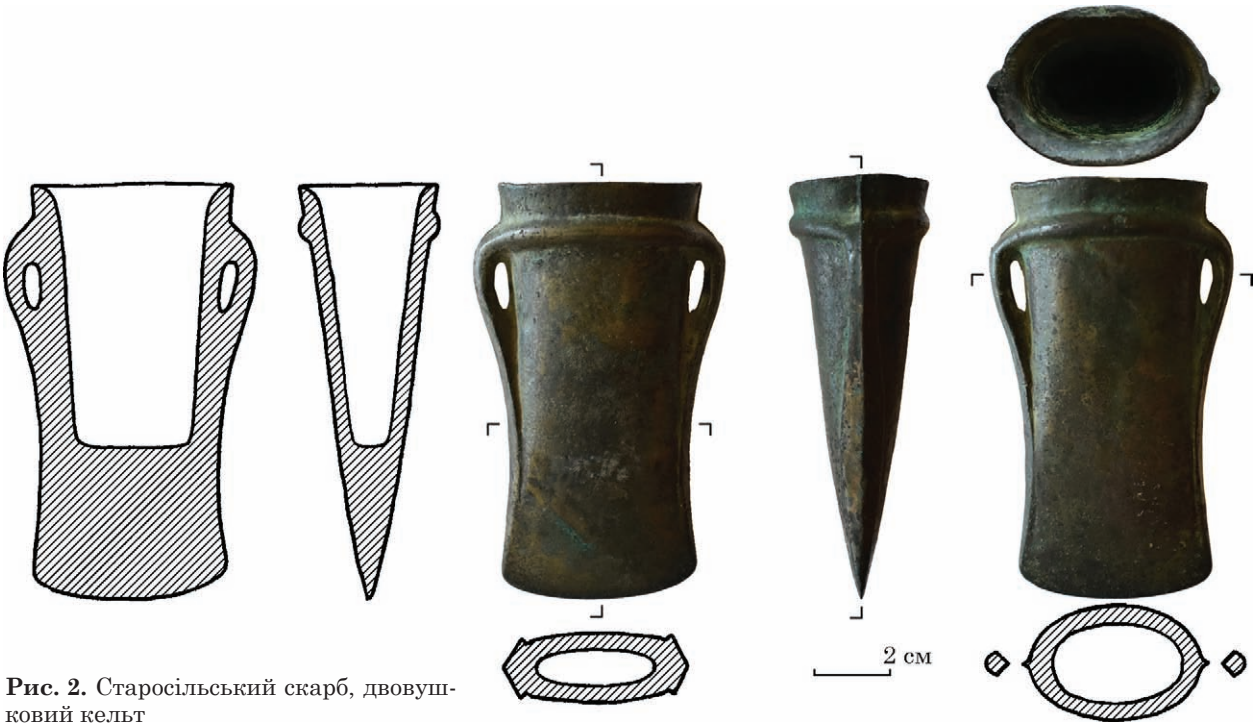

Рис. 2. Старосільський скарб, двовушковий кельт

скарб складається з п'яти предметів: двовушкового кельта, двох безвушкових, жолобчастого долота та цільнолитого браслета (рис. 1). Ще чотири кельти були втрачені й відомості про них відсутні. Отже до комплексу входили знаряддя-зброя (кельти), знаряддя праці (тесло) та прикраса (браслет). За різновидом скарб із Старосілля відноситься до категорії т. зв. домашніх або персональних — невелике зібрання виробів різного призначення, котрі були в ужитку й годяться для подальшого використання (Бочкарев 2010, с. 160).

Двовушковий кельт — найкрупніший предмет скарбу. Він характеризується овально-шестигранним у перетині корпусом із лавролистим оформленням боків та рельєфним валиком нижче краю втулки, що переходить у вушка; втулка припіднята над рівнем вушок (ознака «молодшого» варіанту). Клин поступово розширюється до заокругленого леза. Особливостями старосільського кельта є відсутність двох елементів: потовщеного обідка навколо краю втулки та орнаментаційного фризу нижче валика. Його розміри: довжина корпусу — 11 см, ширина корпусу (на рівні вушок) — 4,5 см, ширина леза — 5,2 см. Втулка овальна розміром 4,9 × 3,7 см (зсередини — 3,9 × 2,7 см), глибина втулки 7 см (рис. 2). Виготовлений кельт у двостулковій ливарній формі, про що свідчать залишки ливарного шва по бокам втулки і, особливо, всередині вушок. Даний виріб відноситься до кельтів типу Кардашинка, за В. А. Дергачовим (К-70/72, за Є. М. Чернихом; II.5.13, за Є. Ушурелу; Черных 1976, с. 87, 88; Дергачев 1997, с. 13; Ушурелу 2010, с. 35—47). Кельти кардашинського типу нерідко зустрічаються в Середньому Подніпров'ї в якості випадкових знахідок: с. Голов'ятине Смілянського р-ну (2 екз.), с. Грищенці Канівського р-ну, с. Чаплище Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Тереножкин 1961, с. 121; Куштан 2013, с. 135—136, рис. 96: 11—13). Також такі вироби

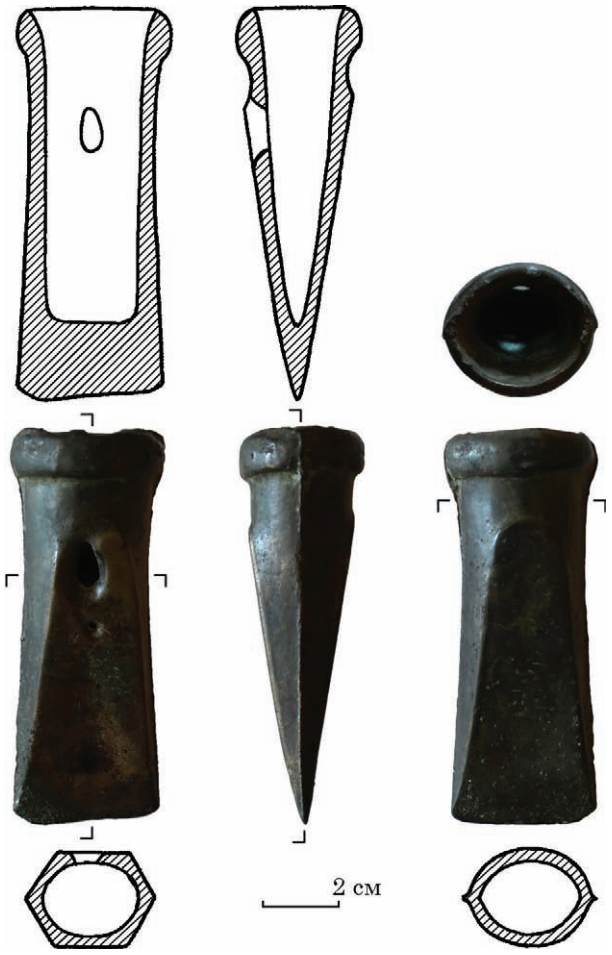

Рис. 3. Старосільський скарб, безвушковий кельт 1

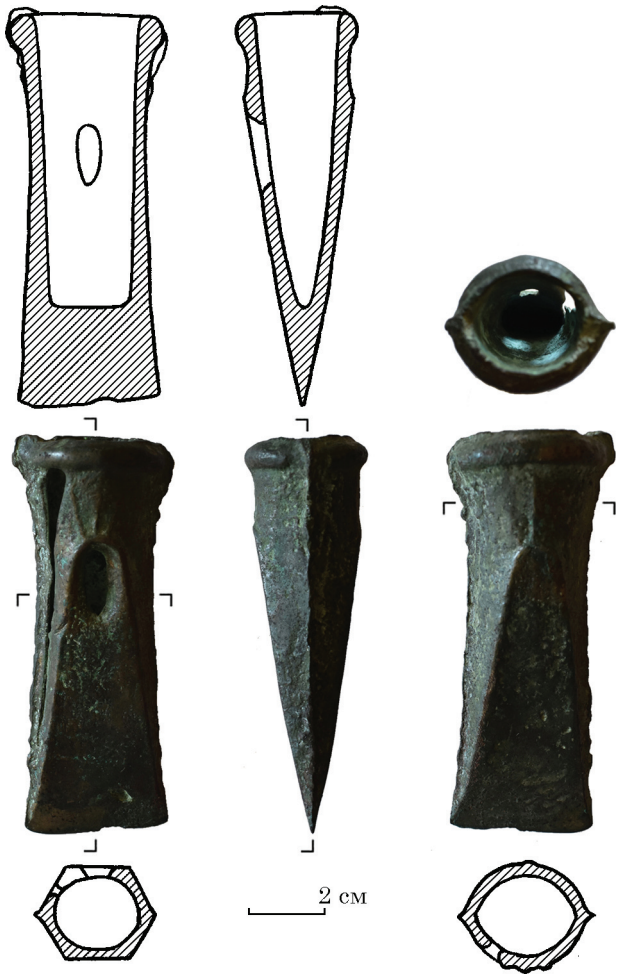

Рис. 4. Старосільський скарб, безвушковий кельт 2

трапляються на території Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Причорномор'я: від Дніпра до Прута (Черных 1976, рис. 39; Дергачев 1997, карта 5; Dergačev 2002, taf. 101; Ушурелу 2010, карта 7). Присутні вони в складі таких скарбів: Медведівка (Київська обл.), Кривий Кут (Дніпропетровська обл.), Соколень, Фирледень (Молдова; Лесков 1967, рис. 8: 1—2; Leskov 1981, taf. 4: G1, 5: A3, 5; Dergačev 2002, taf. 47: B1—2, 68: A-413). Серія з п'яти схожих кельтів наявна в скарбі, виявленому на території передмістя укріпленого поселення білозерської культури Дикий Сад (м. Миколаїв; Панковский, Горбенко 2019, с. 134—143, рис. 10—14). Вважається, що ці вироби є результатом еволюції кельтів лобойківського типу. Ливарні форми для їх виготовлення зосереджені переважно у Нижній Наддніпрянщині, в ареалі ранньобілозерської культури (Дергачев 1997, с. 13). Матриці для їх відливки відомі в наступних комплексах: Кардашинка I та III, Новоолександрівка (Херсонська обл.), Вознесенка (м. Запоріжжя; Лесков 1967, рис. 1: 3—6; 3: 5; Bočkarev, Leskov 1980, taf. 8: 66; 9: 74b; 10: 86; 11: 94). Фрагмент ливарної форми для виготовлення кардашинських кельтів знайдений і в Нижньому Побужжі — на білозерському укріпленому поселенні Дикий Сад (Панковский, Горбенко 2019, с. 151, 152, рис. 20). Концентрація майстерень, де їх виготовляли, саме в районі Нижнього Подніпров'я та Побужжя свідчить про виробництво кельтів «молодшого» кардашинського типу племенами білозерської культури, звідки вони в результаті обміну потрапляли на суміжні території. У Середньому Подніпров'ї їх знахідки пов'язують з племенами білогрудівської культури (Куштан 2013, с. 136).

Два екземпляри *безвушкових кельтів* зі Старосільського скарбу схожі між собою за типом, але дещо відрізняються розмірами і деякими деталями. Вони характеризуються вузьким витягнутим корпусом із арочними фасками обабіч (на одній з фасок наявний отвір-«печерка»), у перетині — шестигранні; навколо краю втулки — обідок у вигляді валикоподібного потовщення, лезо практично пряме. Розміри кельта 1: довжина корпусу — 9,9 см, ширина корпусу (між втулкою та фаскою) — 3,05 см, ширина леза — 3,8 см. Втулка овальна розміром 3,5 × 3,25 см (зсередини — 2,8 × 2,3 см), глибина втулки 8,3 см (рис. 3). Розміри кельта 2: довжина корпусу — 10,2 см, ширина корпусу (між втулкою та фаскою) — 2,95 см, ширина леза — 3,8 см. Втулка кругла розміром 3,7 × 3,25 см (зсередини — 2,4 × 2,15 см), глибина втулки 7,7 см (рис. 4). Виготовлені кельти у

двостулкових ливарних формах. Другий кельт, на відміну від першого, має рельєфний орнамент під обідком у вигляді трьох нервюр, що сходяться до верхівки фаски (орнамент добре видно на стороні з «печеркою» і ледь-ледь простежується на протилежній). Також другий кельт характеризується наявністю ливарного браку: на одній зі сторін між фаскою і краєм корпусу є незаповнена металом довга щілина. Очевидно, цей недолік завадив використанню виробу за призначенням — про це свідчать неприбрані ливарні шви, особливо в районі втулки. Кельти відносяться до типу К-12/18, за Є. М. Чернихом (Oinacu, за В. А. Дергачовим; Черных 1976, с. 73—74; 1978, с. 189; Дергачев 1997, с. 21). Останнім часом В. А. Дергачов відносить їх до типу Дичево, варіант Oinacu (Дергачев 2011, с. 71, табл. 10: 131—132). Знахідки таких кельтів у Подніпров'ї нечисленні: по одному екземпляру в скарбах з Маячки (Полтавська обл.), Кривого Кута (Дніпропетровська обл.), Авраамівки, Оріхового (Запорізька обл.; Кривцова-Гракова 1955, с. 149, рис. 32: 11, 16, 31; Шарафутдинова 1982, рис. 44: 18). Частіше трапляються вони у скарбах Північно-Західного Причорномор'я: Данку (Молдова), Дражна де Жос, Ойнаку, Констанца та Ніколае Белческу (Румунія; Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 89: 4, 94, 95: 1—6, 97: 1—5, 98: 7—9; Dergačev 2002, taf. 22: B1—2). Основний же ареал поширення безвушкових кельтів типу Дичево (варіанти Дичево та Oinacu) — Нижнє Подунав'я (Північно-Східна Болгарія та суміжні райони Румунії; Черных 1976, рис. 30; 1978, рис. 32, 33, 97; Дергачев 1997, карта 4; 2011, с. 72, карта 1). Із територією Болгарії пов'язані й знахідки ливарних форм для їх виготовлення: Люляково та комплекс Побит Камик. У останній відливався кельт із таким самим орнаментом під обідком, як у одного зі старосільських (Черных 1978, табл. 67: 6). Таким чином, виробництво дичевських кельтів співвідноситься із нижньодунайським центром металообробки. За В. А. Дергачовим, Oinacu є продовженням більш раннього варіанту Дичево, пов'язаного з культурою Косложень (період BrD), а самі вони, в свою чергу, відносяться до раннього Гальштату (період HaA). У Середнє Подніпров'я — в ареал білогрудівської культури — ці вироби потрапляли за посередництва білозерських племен.

Жолобчасте долото має вузький шестигранний у перетині корпус із литою круглою втулкою, лезо дугоподібне (тип Т-22, за Є. М. Чернихом; А.І.3.1, за Є. Ушурело; Черных 1976, с. 109—110, рис. 47; Uşurelu 2010b, p. 10, fig. 3: 8). Його розміри: довжина корпусу — 9 см, ширина корпусу (на рівні нижньої третини) — 1,6 см, ширина леза — 1,65 см. Втулка кругла діаметром 2 см (зсередини — 1,55 см), глибина втулки 5,75 см (рис. 5). Нижче краю втулки розташований рельєфний обідок, нижче якого на одній зі сторін присутній жолобок, який опускається до леза. Виготовлено долото у двостулковій ливарній формі, про що свідчать сліди ливарного шва в районі втулки. Ці вироби мають доволі широке, як хронологічне, так і територіальне розповсюдження. Нерідко вони трапляються на території Середнього Подніпров'я (Тереножкин 1961, с. 147, рис. 97: 4—10; Куштан 2013, с. 136, рис. 158: 9—11). Присутні жолобчасті долота у складі скарбів на широких просторах від Карпат до Середньої Азії: Кривий Кут (Дніпропетровська обл.), Авраамівка (Запорізька обл.), Трьохізбенка (Луганська обл.), Соснова Маза (Саратовська обл.), Дербедень (Татарстан), Соколень (Молдова), Рішешть, Руджиноаса (Румунія), Шамши та Туюк (Киргизстан; Кривцова-Гракова 1955, рис. 13: 8, 32: 17, 36; Petrescu-Dombovița 1977, pl. 85: 5, 10; Leskov 1981, taf. 4: 2, 5: 4; Кузьминых 1981, рис. 8: 5; Кузьмина 2008, рис. 59а: 12, 59б: 2, 3). Негативи для їх виготовлення наявні в таких комплексах ливарних форм, як Волоське, Дніпровокам'янка, Токівське (Дніпропетровська обл.), Малі Копані, Новоолександрівка, Кардашинка I (Херсонська обл.), Красний Маяк (Одеська обл.), Чумешть (Румунія), Побит Камик (Болгарія; Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 132: 13—14; Черных 1978, табл. 67: 1б; Bočkarev, Leskov 1980, taf. 3: 29, 36, 38c, 4: 39b, 39d, 49a, 7: 51a, 52c, 9: 77, 11: 87; Гершкович 2005—2009 рис. 6: 1). Фрагмент ливарної форми для виготовлення жолобчастого долота виявлений на згаданій вже пам'ятці білозерської культури Дикий Сад (м. Миколаїв; Горбенко 2012, рис. 4: 22). Ранні жолобчасті долота (великорозмірні) виготовлялися племенами культури Косложень (Нижнє Подунав'я) та сабатинівської (Північно-Західне Причорномор'я). Малорозмірні жолобчасті долота (типу старосільського) відливалися у Нижньому Подніпров'ї майстрами білозерської культури (Дергачев 2011, с. 221). Готові вироби шляхом обміну або запозичень опинялися да-

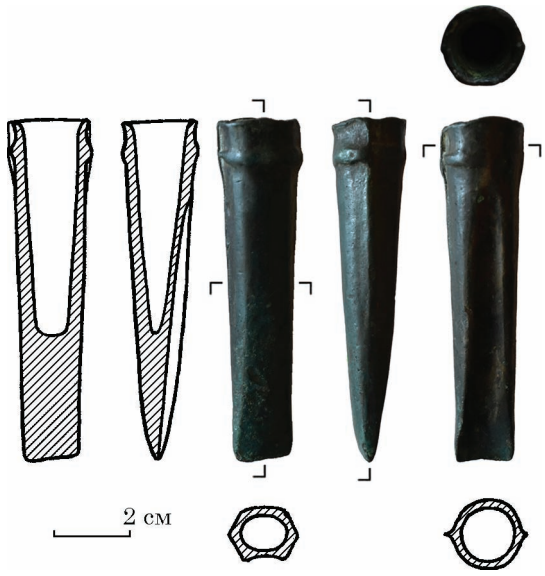

Рис. 5. Старосільський скарб, жолобчасте долото

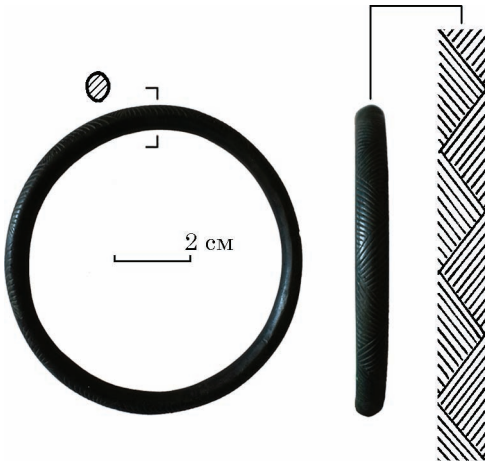

Рис. 6. Старосільський скарб, цільнолитий браслет

леко від основних центрів виробництва, у т. ч. в ареалах білогрудівської та східних постзрубних культур (іванівської та олексіївсько-саргаринської).

Цільнолитий браслет — єдина металева прикраса в Старосільському скарбі. Він має вигляд круглого кільця, у перетині — заокруглено-ромбічний (практично овальний). Його параметри: зовнішній діаметр 7,9 см, внутрішній — 6,7—6,8 см; ширина — 0,7—0,75 см, товщина — 0,6—0,65 см. Відлитий у двостулковій ливарній формі. По зовнішній стороні браслет прикрашений карбованим орнаментом у вигляді сполучених сторонами навскіс заштрихованих трикутників (рис. 6). Подібні браслети відносять до типу У-42, за Є. М. Чернихом (Черных 1976, с. 131). Вони відомі в Середньому Подніпров'ї за випадковими знахідками з колишніх Чигиринського та Канівського повітів (також прикрашені карбуванням; Куштан 2013, рис. 102: 15—16). Один цільнолитий браслет, але без орнаменту, походить з поховання у Бідній могилі (с. Привольне, Херсонська обл.; Кривцова-Гракова 1955, рис. 34: 23). Овальний браслет, прикрашений карбуванням у вигляді навскісних рядів «драбинок», виявлений під час розкопок кургану 9 Гордіївського могильника (Вінницька обл.; Березанська, Клочко 2011, рис. 17: 1). Подібні прикраси входили до складу скарбів з Чорногородки (Київська обл.), Авраамівки (Запорізька обл.) — по 1 екз. та Новогригоріївки (Миколаївська обл.) — 7 екз. (Черных 1976, табл. XLI: 19; Bočkarev, Leskov 1980, taf. 18: 5; Черняков 1985, рис. 66: 8—16; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015, рис. 2: 9). Відомі вони і в комплексах з території Румунії (переважно — з Трансільванії): Вісуя — 12 екз., Резбоєнь-Четате, Синкреєнь II — по 2 екз., Путреда, Клуж-Напока IV та Алба-Юлія — по 1 екз. (Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 96: 5, 182: 4, 6, 334: 1—12, 365: 10, 11, 370: 8, 382: 6). У більшості перелічених скарбів наруччя позбавлені карбованого орнаменту, лише половина браслетів з Вісуя прикрашена серіями поперечних рисок. Орнамент на старосільському браслеті знаходить прямі аналогії на трансільванському браслеті з розімкненими кінцями з Алцина (Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 113: 5, 5a) [1]. Форми для відливки таких виробів відомі на Херсонщині — комплекси з Новоолександрівки та Кардашинки II (Bočkarev, Leskov 1980, taf. 9: 74a, 11: 90a). Їх же негатив присутній на матриці з білозерського укріпленого поселення Дикий Сад (м. Миколаїв; Горбенко 2012, рис. 4: 20). Цільнолиті кільця меншого діаметру відливалися у матрицях з Дніпропетровщини та Красномаяцької майстерні на Одещині (Bočkarev, Leskov 1980, taf. 3: 37, 4: 46, 6: 47, 7: 54), а також у ливарних формах з Північно-Західної Трансільванії — комплекс Чумешть (Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 133: 2a, 5a, 7). Тож ареал розповсюдження цільнолитих браслетів — Трансільванія, Мунтенія, Побужжя, Нижнє та Середнє Подніпров'я. У Північному Причорномор'ї вони виготовлялися майстрами білозерської культури. Звідти ці браслети поширювалися на північ, на територію, зайняту носіями білогрудівської культури.

Загальна маса предметів Старосільського скарбу — 873,8 г (табл. 1). Якщо врахувати чотири втрачені кельти, його первинна вага могла сягати 1,5—2 кг.

Місце Старосільського скарбу серед старожитностей доби пізньої бронзи Південно-Східної Європи. При публікації скарбу з с. Старосілля Д. Я. Телегін використовував хронологію, яка була чинною на поч. 1980-х рр. Спираючись на інші комплекси, де були присутні предмети, подібні до старосільських, дослідник датував скарб межею сабатинівського та білозерського часів, або рубежем XII—XI ст. до н. е. (Телегин 1982, с. 224; відповідає XIII—XII ст. до н. е., за сучасною «довгою» хронологією). Двовушковий кельт та долото були віднесені до білозерського часу, дещо ранішими (сабатинівського часу) вважалися безвушкові кельти та браслет. Насправді, з огляду на сучасний рівень знань щодо періодизації та хронології металевих виробів доби бронзи, ці висновки вимагають деякого уточнення і коригування.

Дослідники відносять двовушкові кельти «молодшого» кардашинського типу до перехідного періоду від сабатинівського до білозерського етапу та ранньобілозерського часу (період НаА; Дергачев 1997, с. 13; Ушурелу 2010, с. 47). Ці вироби відносяться до новоолександрівської (кардашинсько-новоолександрівської) групи комплексів північнопричорноморської металургії доби пізньої бронзи, яку пов'язують із раннім етапом білозерської культури (Bočkarev, Leskov 1980, s. 71; Uşurelu 2010a, p. 57). Є. Ушурелу для цієї групи вживає

1. Ці два типи браслетів побутували в один час, адже часто зустрічаються в одних скарбах: у Новогеоргіївському і майже всіх перелічених з Трансільванії.

також назву «старосільська» (Uşurelu 2010a, p. 32—34). Датування новоолександрівської (старосільської) групи, як і ранньобілозерської культури, визначалося у межах фіналу BrD — HaA (XIII—XII ст. до н. е.). Перегляд датування безушкових кельтів (див. нижче) дає підстави обмежитися лише періодом HaA.

Безвушкові кельти зі Старосілля відносяться до виробів дичевського осередку металургії Нижнього Дунаю. Донедавна ці кельти, які відносили до типу Oinacu, датувалися сабатинівським часом: поширювалися з ареалу культури Косложень на території Ноуа та сабатинівської (Дергачев 1997, с. 21). Таким чином, вони стали саме тими предметами, які давали на початку підставу для подавнення всього Старосільського скарбу і визначення його нижньої дати пізньосабатинівським часом. Не так давно В. А. Дергачев переглянув типологію та хронологію безвушкових кельтів з арочними фасками та «печеркою», об'єднавши їх у тип Дичево, всередині якого виокремив два варіанти: Дичево та Oinacu. Перші, які відрізняються більшими розмірами і вагою, датуються періодом BrD (XIII ст. до н. е.), другі ж, до яких за параметрами віднесені й старосільські, відповідають вже ранньому Гальштату (HaA; Дергачев 2011, с. 71, 72). Таким чином, за новітніми дослідженнями, нижня межа датування безвушкових кельтів зі Старосільського скарбу не виходить за межі XII ст. до н. е. (ранньобілозерського часу).

Жолобчасті долота мають широкі часові межі побутування: пізньосабатинівський та білозерський часи (BrD—HaA). Але що до виробу зі Старосільського скарбу, то за метричними показниками це долото відповідає періоду HaA (ранньобілозерський час; Дергачев 2011, с. 221, рис. 139). Знаряддя подібного типу, як і старосільський двовушковий кельт, відноситься до виробів, характерних для комплексів новоолександрівської групи, поширених у Нижньому Подніпров'ї та Північно-Західному Причорномор'ї.

Також для новоолександрівської групи північнопричорноморської металургії притаманні цільнолиті браслети, подібні до старосільського. Вони ж, паралельно із орнаментованими браслетами з розімкненими кінцями, зустрічаються серед виробів карпатського (трансільвано-верхньотиського) осередку металообробки. Ці прикраси переважно відповідають горизонтам скарбів, які датуються ранньогальштатським часом (HaA—HaB; винятком є скарб з Путреда, який віднесений до періоду BrD). Важливим для датування цього типу браслетів є знахідка його в одному з поховань Гордіївського могильника. Курган 9, із якого він походить, був віднесений авторами розкопок до періодів BrD—HaA (Березанська, Клочко 2011, с. 68—70). Інші дослідники, на основі датування інших прикрас з цього комплексу (зокрема, дротяних перснів із спіральними щитками), припускають можливість віднесення цього поховання до періоду HaA (Metzner-Nebelsick 2005, s. 303). Скарб Чорногородка 2, де виявлений цільнолитий браслет, віднесений до комарівської культури і датований XIII ст. до н. е. (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015, с. 204). Втім наявність у цьому ж комплексі безчерешкових бритв з паралельними лезами, аналогії яким є на поселеннях білогрудівсько-білозерського часу (у т. ч. в Дикому Саду), ранньогальштатських поселеннях та скарбах, дозволяє припустити «омолодження» цього комплексу, принаймні, до XII ст. до н. е. (Куштан 2013, с. 173).

Отже, більшість предметів Старосільського скарбу (двовушковий кельт, жолобчасте тесло, цільнолитий браслет) знаходять відповідники у комплексах новоолександрівської групи ранньобілозерської культури (табл. 2). Присутні тут також порівняно пізні безвушкові кельти, характерні для нижньодунайського осередку металообробки. Все це дозволяє віднести комплекс Старосільського скарбу до періоду HaA1, який відповідає ранньобілозерському часу (1200—1100 рр. до н. е.). Цей висновок підтверджується знахідкою більшості аналогічних речей на пам'ятці білозерської культури — ук-

Таблиця 1. Маса речей Старосільського скарбу

Інвентарний №	Назва предмета	Маса, г
А-2582	Кельт двовушковий	333,8
А-2584	Кельт безвушковий 1	200,0
А-2583	Кельт безвушковий 2	197,4
А-2581	Долото жолобчасте	78,4
А-2580	Браслет цільнолитий	64,2
Загалом		873,8

Таблиця 2. Типологічні відповідники речам із Старосільського скарбу в інших комплексах новоолександрівської групи (ранньобілозерський час)

Назва комплексу	Предмет			
	Кельт двовушковий	Кельт безвушковий	Долото жолобчасте	Браслет цільнолитий
Готових виробів				
Старосілля	**1**	**2**	**1**	**1**
Кривий Кут	2	1	—	—
Соколень	2	—	—	—
Авраамівка	—	1	—	1
Новогригоріївка	—	—	—	7
Дикий Сад	5	—	—	—
Ливарних форм				
Новоолександрівка	+	—	+	+
Кардашинка I	+	—	+	—
Кардашинка II	—	—	—	+
Кардашинка III	+	—	—	—
Дикий Сад	—	—	—	+

ріпленому поселенні Дикий Сад. Старосільський скарб є маркером результату важливих процесів, які відбулися на теренах Південно-Східної Європи в кінці XIII ст. до н. е. — розпаду великих культурних спільностей доби пізньої бронзи (Сабатинівка-Ноуа-Косложень, тшинецько-комарівської та зрубної), натомість появи на їх місці нових культурних утворень: свити ранньогальштатських культур Карпато-Дунайського регіону, білозерської культури у Північно-Західному Причорномор'ї та Нижньому Подніпров'ї, білогрудівської в Середньому Подніпров'ї та ін.

З району с. Старосілля походить випадкова знахідка — бронзове вістря невеликого списа або дротика із прорізним пером (Куштан 2013, с. 137, рис. 90: 19). Не виключено, що воно пов'язане з тим самим поселенням доби пізньої бронзи, мешканці якого залишили Старосільський скарб. Про те, що ця знахідка і комплекс можуть бути синхронними, свідчать матеріали з Дикого Саду: двобічна матриця, на якій з одного боку вирізано негатив для відливки браслета, подібного до старосільського, а з другого — вістря дротика з прорізним пером (Горбенко 2012, с. 14, рис. 4: 20), а також скарб, у якому присутні двовушкові кельти разом з таким самим дротиком (Панковский, Горбенко 2019, рис. 17).

Подяки. Публікація цієї статті була б неможливою без сприяння адміністрації та співробітників Черкаського обласного краєзнавчого музею, які надали автору доступ до предметів Старосільського скарбу. Особлива подяка — завідувачці відділом археології музею Л. Г. Сиволап та науковій співробітниці Т. С. Кургінній-Коваленко. За відомості, що стосувалися історії скарбу, вдячний колишній співробітниці музею В. В. Нероді.

ЛІТЕРАТУРА

Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця, с. 7-113.

Бочкарев, В. С. 2010. Проблема интерпретации европейских кладов металлических изделий эпохи бронзы. В: Кирчо, Л. Б. (ред.). *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Инфо Ол, с. 159-164.

Гершкович, Я. П. 2005—2009. Днепровокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья. *Stratum plus*, 2, с. 578-590.

Горбенко, К. В. 2012. Кам'яні предмети з колекції артефактів городища Дикий Сад. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія «Історичні науки»*, 3 (33), с. 10-30.

Дергачев, В. А. 1997. *Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего Гальштата Карпато-Дунубио-Нордпонтийского региона*. Кишинэу: Академия наук.

Дергачев, В. А. 2011. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья*. Кельты и серпы Нижнего Подунавья, 2. Кишинэу.

Кривцова-Гракова, О. А. 1955. *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 46. Москва: Наука.

Кузьминых, С. В. 1981. Металлообработка срубных племен Закамья. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой*. Казань: АН СССР, с. 41-70.

Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.

Лесков, А. М. 1967. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Київ: Наукова думка, с. 143-178.

Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2015. Новый клад комаровской культуры на Киевщине. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 195-206.

Панковский, В. Б., Горбенко, К. В. 2019. Клад бронзовых изделий из укрепленного поселения Дикий Сад. *Stratum plus*, 2, с. 121-160.

Телегин, Д. Я. 1982. Старосельский клад поздней бронзы из Черкасской области. *Советская археология*, 1, с. 222-224.

Телегин, Д. Я. Титова, Е. Н. 1998. *Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников*. Киев: Наукова думка.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Ушурелу, Е. 2010. Генезис и эволюция двуушковых топоров-кельтов Восточной Европы эпохи поздней бронзы. *Revista Arheologică*, V, 1, с. 22-67.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

Черных, Е. Н. 1978. *Горное дело и металлургия в Древней Болгарии*. София: Болгарская АН.

Черняков, И. Т. 1985. *Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Шарафутдинова, И. Н. 1982. *Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Bočkarev, V. S., Leskov, A. M. 1980. *Jung- und spatbronzezeitliche Gusformen im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorishe Bronzefunde, XIX, 1. München: C. H. Beck'sche.

Dergačev, V. 2002. *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorishe Bronzefunde, XX, 9. Mainz; Stuttgart.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schvarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen)*. Prähistorishe Bronzefunde, XX, 1. München: C. H. Beck'sche.

Metzner-Nebelsick, C. 2005. Das bronzezeitliche Gräberfeld von Hordeevka am Südlichen Bug im Spannungsfeld seiner auswärtigen Bezüge. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 121, s. 293-315.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bukureşti: Academia Republicii Socialiste România.

Uşurelu, E. 2010a. Cronologia complexelor cețin de prelucrarea metalelor on perioada târzie a epocii bronzului din spațiul carpato-dunâreano-nord-pontic. *Revista Arheologică*, VI, 1, p. 24-70.

Uşurelu, E. 2010b. Apariția şi evoluția dălților cu toc de onmănuşare longitudinal on epoca bronzului din Europa de Est. *Revista Arheologică*, VI, 2, p. 5-23.

REFERENCES

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskyi mohylnyk. In: Klochko V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia, s. 7-113.

Bochkarev, V. S. 2010. Problema interpretatsii evropeyskikh kladov metallicheskikh izdeliy epokhi bronzy. In: Kircho, L. B. (ed.). *Kulturogenez i drevneye metalloproizvodstvo Vostochnoy Evropy*. Sankt-Peterburg: Info Ol, s. 159-164.

Gershkovich, Ya. P. 2005—2009. Dneprovokamenskiy kompleks liteynykh form epokhi pozdney bronzy iz Srednego Podneprovia. *Stratum plus*, 2, s. 578-590.

Horbenko, K. V. 2012. Kamiani predmety z kolektsii artefaktiv horodyshcha Dykyi Sad. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriia «Istorychni nauky»*, 3 (33), s. 10-30.

Dergachev, V. A. 1997. *Metallicheskiye izdeliya k probleme genezisa kultur rannego Galshtata Karpato-Danubio-Nordpontiyskogo regiona*. Kishineu: Tipografiya Akademii nauk.

Dergachev, V. A. 2011. *Topory-kelty pozdney bronzy Karpato-Podunavia*. Kelty i serpy Nizhnego Podunavia, 2. Kishineu.

Krivtsova-Grakova, O. A. 1955. *Stepnoye Povolzhye i Prichernomorye v epokhu pozdney bronzy*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 46. Moskva: Nauka.

Kuzminykh, S. V. 1981. Metalloobrabotka srubnykh plemen Zakamia. In: Khalikov, A. Kh. (ed.). *Ob istoricheskikh pamiatnikakh po dolinam Kamy i Beloi*. Kazan: AN SSSR, s. 41-70.

Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprovia za doby piznoi bronzy*. Arkheolohichnyi almanakh, 29. Donetsk: Donbas.

Leskov, A. M. 1967. O severoprichernomorskom ochage metalloobrabotki v epokhu pozdney bronzy. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ya. (ed.). *Pamyatniki epokhi bronzy yuga Evropeyskoy chasti SSSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 143-178.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2015. Novyy klad komarovskoy kultury na Kievshchine. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 195-206.

Pankovskiy, V. B., Gorbenko, K. V. 2019. Klad bronzovykh izdeliy iz ukreplennogo poseleniya Dikiy Sad. *Stratum plus*, 2, s. 121-160.

Telegin, D. Ya. 1982. Staroselskiy klad pozdney bronzy iz Cherkasskoy oblasti. *Sovetskaya arkheologia*, 1, s. 222-224.

Telegin, D. Ya., Titova, E. N. 1998. *Poseleniya Dnepro-Donetskoy etnokulturnoy obshchnosti epokhi neolita: Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Kiev: Naukova dumka.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskiy period na Dneprovskom Pravoberezhye*. Kiev: AN USSR.

Ushurelu, E. 2010. Genezis i evolyutsiya dvuushkovykh toporov-keltov Vostochnoy Evropy epokhi pozdney bronzy. *Revista Arheologica*, V, 1, s. 22-67.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevnyaya metalloobrabotka na Yugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Chernykh, E. N. 1978. *Gornoye delo i metallurgiya v Drevney Bolgarii*. Sofiya: Bolgarskaia AN.

Chernyakov, I. T. 1985. *Severo-Zapadnoye Prichernomorye vo vtoroy polovine II tys. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Sharafutdinova, I. N. 1982. *Stepnoye Podneprovye v epokhu pozdney bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Bočkarev, V. S., Leskov, A. M. 1980. *Jung- und spatbronzezeitliche Gusformen im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorishe Bronzefunde, XIX, 1. München: C. H. Beck'sche.

Dergačev, V. 2002. *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorishe Bronzefunde, XX, 9. Mainz; Stuttgart.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schvarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen)*. Prähistorishe Bronzefunde, XX, 1. München: C. H. Beck'sche.

Metzner-Nebelsick, C. 2005. Das bronzezeitliche Gräberfeld von Hordeevka am Südlichen Bug im Spannungsfeld seiner auswärtigen Bezüge. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 121, s. 293-315.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bukureşti: Academia Republicii Socialiste România.

Uşurelu, E. 2010a. Cronologia complexelor ceţin de prelucrarea metalelor on perioada târzie a epocii bronzului din spaţiul carpato-dunâreano-nord-pontic. *Revista Arheologică*, VI, 1, p. 24-70.

Uşurelu, E. 2010b. Apariţia şi evoluţia dălţilor cu toc de onmănuşare longitudinal on epoca bronzului din Europa de Est. *Revista Arheologică*, VI, 2, p. 5-23.

D. P. Kushtan

REVISITING THE LATE BRONZE AGE STAROSILLIA DEPOSIT FROM THE CHERCASSY REGION

Thirty eight years ago the set of bronze tools found near the Starosillia village in Gorodyshche district of Cherkasy region has been published. This Late Bronze Age deposit remains one of the most known in the region. Three «celts», sleeve chisel and cast bracelet were preserved till the present time (fig. 1). These finds are kept in the Cherkasy Museum of local history.

Starosillia deposit is important in terms of identification of main intercultural connections and contacts in the late 2nd mil. BC. The evidence, obtained over the last several dozen years, makes possible the new attribution of finds, their typology, area of spread and dating. Besides this, new publication of Starosillia deposit with drawing and photos of a high quality (it should be noted that the article of D. Telegin is lacking the drawing of one «celt») is required. This is why we need to turn back to the deposit.

Two «celts» belong (fig. 3, 4) to the Dichevo type (Oinacu variant) according to V. Dergachev. Their origin is linked to Lower Danube center, from where these tools were spread in the North Pontic region, the area of Noua and Sabatynivka (later — early Bilozerka) cultures. Double-eyelet «celt» (fig. 2) belongs to Kardashynka type according to V. Dergachev. Such tools were used in late Sabatynivka and early Bilozerka time. In case of the analyzed region, such tools are referred to populations of Bilozerka culture, while the related molds were mainly found in the Lower Dnieper region. This is also the case of sleeve chisels (fig. 5) which are being similar to the find from Starosillia. Cast bracelet (fig. 6) from the deposit is typical for Sabatynivka and Bilozerka cultures, from which such bracelets could spread to the area of Bilogrudivka culture. Thus, the deposition of Starosillia deposit may be dated to the early Bilozerka time (HaA1), 12th century BC, when the Middle Dnieper region was inhabited by populations of Bilogrudivka culture.

Keywords: Late Bronze Age, Bilogrudivka culture, deposit, metal tools, Middle Dnieper region.

Одержано 14.04.2020

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KUSHTAN Dmitry P., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6411-2154, e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

УДК 903.4(477.46)"634/636" DOI: 10.37445/adiu.2020.04.29

Т. М. Нераденко

ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХІВ БУГОР В ПРАЦЯХ Д. Я. ТЕЛЕГІНА І ЗА СУЧАСНИМИ ДАНИМИ

У публікації йдеться про дослідження матеріалів Молюхового Бугра із розкопок В. М. Даниленка 1955—1956 рр. у монографіях та наукових виданнях Д. Я. Телегіна 1960—1990-х рр., а також — про основні результати розкопок поселення автором у 1992—2019 рр.

Ключові слова: *Молюхів Бугор, неоліт, енеоліт, дніпро-донецька культура, середньостогівська культура, дереївська культура, молюховобугорська група пам'яток.*

Поселення Молюхів Бугор розташоване в однойменному урочищі, яке знаходиться в заплаві річки Тясмин на північ від села Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської області. Розміщується воно на піщаній дюні, яка має вигляд неправильного гострокутного трикутника, витягнутого майже точно з півдня на північ, його довжина дорівнює близько 90 м, ширина основи — близько 60 м. Поселення у 1950 р. відкрив О. І. Тереножкін, у 1955 р. оглянула Є. Ф. Покровська, у 1955—1956 рр. розкопував В. М. Даниленко, у 1987 р. оглянув автор, у 1988 р. — О. М. Титова та В. Ю. Коєн, з 1992 р. досліджує Т. М. Нераденко (Нераденко 2017, с. 9—12).

Матеріали із розкопок поселення зразу ж привернули увагу Д. Я. Телегіна, адже поселення дало нові та яскраві знахідки доби неоліту та енеоліту, які дуже цікавили археолога.

В працях Д. Я. Телегіна 1960—1990-х рр. були використані в основному матеріали із розкопок В. М. Даниленка 1955—1956 рр. та розвідки О. М. Титової та В. Ю. Коєна 1988 р.

В монографії «Дніпро-донецька культура. До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи» 1968 р. археолог подав карту поширення пам'яток дніпродонецької культури та опис до неї. Серед поселень другого періоду знаходимо і поселення Молюхів Бугор (Телегін 1968, рис. 1, с. 10, 11).

Ще раз неолітичне поселення на Молюховому Бугрі згадується в книзі в ході характеристики пам'яток черкаської локальної групи, яка виділяється археологом на другому етапі розвитку дніпро-донецьких племен і якій було властиве деяке відставання в порівнянні з більш південними надпорізько-приазовськими територіями (Телегін 1968, с. 83, 84).

В монографії «Середньостогівська культура епохи міді» 1973 р. також знаходимо Молюхів Бугор серед поселень, позначених на карті поширення пам'яток середньостогівської культури (Телегін 1973, рис. 3). В першому розділі, присвяченому відкриттю і дослідженню середньостогівських пам'яток, зазначається важливість поселення Молюхів Бугор як пам'ятки, яка разом з іншими є хронологічним рубежом, за яким починається ранньоямна культура, та пам'ятки, яка знаходиться на північній межі поширення середньостогівських пам'яток і фіксує помітні культурні контакти між трипільським та середньостогівським населенням (Телегін 1973, с. 6, 12—14).

Археологічні матеріали з Молюхового Бугра широко використані також у розділі IV «Кераміка», в якому археолог подає класифікацію глиняних горщиків середньостогівської культури, поділяючи їх на два керамічних класи — А і В. В класі А виділяється 5 основних типів, серед яких глиняні гостродонні горщики Молюхового Бугра належать до 4-го дереївського типу, а плоскодонні невисокі горщики з поселення складають окремий 5-й молюхівський тип. Горщики цього типу мають рівні невисокі вінця,

© Т. М. НЕРАДЕНКО, 2020

прикрашені відбитками гребінця або шнура, а його поява в північних пунктах поширення середньостогівської культури є, очевидно, результатом контактів з населенням трипільської культури (Телегін 1973, с. 87—89).

Керамічний матеріал з Молюхового Бугра використовується археологом і в ході характеристики основних елементів орнаменту та поширення їх на різних типах горщиків. Зазначається значне поширення гусеничного і шнурового орнаменту на посудинах дереївського і молюхівського типів, причому на Молюховому Бугрі, за підрахунками археолога, цей орнамент складає 40 %, окрім нього відомі гребінець і ямки-наколи (Телегін 1973, с. 96—101, 119, 120).

Археологічні матеріали Молюхового Бугра із розкопок В. М. Даниленка привертають увагу дослідника і в ході вивчення періодизації та хронології пам'яток середньостогівської культури, при цьому матеріали Молюхового Бугра віднесені до II (шнурового) періоду в розвитку середньостогівської культури та датуються першою половиною III тис. до н. е. При цьому вирішальне значення для встановлення абсолютного віку енеолітичних матеріалів Молюхового Бугра мають фрагменти трипільської кераміки етапу CI Трипілля, виявлені В. М. Даниленком у верхньому горизонті поселення (Телегін 1973, с. 122—125).

І нарешті, в монографії широко використані результати дослідження остеологічних матеріалів із розкопок Молюхового Бугра, здійсненного В. І. Бібіковою. Зазначається переважання в свійському стаді кісток коня, які складають 59 %, та переважання кісток диких тварин в порівнянні зі свійськими — 70 проти 30 %. Перший факт становить своєрідне явище в енеоліті Європи. Другий є відображенням природно-економічної ситуації, коли в північній смузі лісостепової зони Середнього Подніпров'я були більш сприятливі умови для полювання, серед яких — наявність лісів, сусідство з мисливсько-рибальськими племенами пізнього неоліту (Телегін 1973, с. 131—142).

Матеріали Молюхового Бугра в цілому та окремі знахідки з поселення Д. Я. Телегін і в подальшому неодноразово використовував у своїх працях. Зокрема, плоскодонний енеолітичний горщик із розкопок В. М. Даниленка, як тип посуду найпізнішого, молюхівського, етапу середньостогівської культури приводиться як аналогія для доказу своїх датувань у двох працях 1987 і 1991 рр., присвячених культурній приналежності та датуванню енеолітичних випростаних поховань Степового Подніпров'я та неолітичних могильників маріупольського типу (Телегін 1987, с. 22, 23; Телегин 1991, с. 49, 50).

В науковому виданні «Поселения днепродонецкой этнокультурной общности эпохи неолита» 1998 р., підготовленому Д. Я. Телегіним разом з О. М. Титовою, серед поселень II розвиненого етапу дніпро-донецької етнокультурної спільності епохи неоліту на карту занесено поселення Молюхів Бугор під № 90 (Телегин, Титова 1998, рис. 4: с. 10, 11). Воно належить до 200 пам'яток києво-черкаської культури, яка датується першою половиною — третьою чвертю IV тис. до н. е. (Телегин, Титова 1998, с. 23, 24).

В розділі V, де поданий географічний покажчик поселень та їх стисла характеристика по областях України, Білорусі, Росії, серед пам'яток Черкаської обл. поблизу села Новоселиця Чигиринського р-ну вказуються два поселення — в урочищах Молюхів Бугор і Тетянчине. Дається стисла інформація про поселення згідно досліджень О. І. Тереножкіна і В. М. Даниленка 1955—1956 рр. та обстеження О. М. Титової і В. Ю. Коєна 1988 р. Констатується факт руйнування пам'ятки (Телегин, Титова 1998, с. 110).

Нарешті, у книзі «Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона: археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников» 2001 р., яка була підготовлена Д. Я. Телегіним разом з А. Л. Нечитайло, І. Д. Потєхіною, Ю. В. Панченком, опубліковані дві радіовуглецеві дати енеолітичного періоду Молюхового Бугра (розкоп I, прирізка 2а, глибина 40—50 см): cal BC 4171 ± 107 і 4084 ± 102 (Телегин и др., 2001).

Із 1992 р. розкопки поселення здійснюються автором статті. У 2017 р. вийшла монографія «Молюхів Бугор» (Нераденко 2017). І якби сьогодні Дмитро Якович Телегін був з нами, він неодмінно використав би в своїх працях результати і цих розкопок. Основні з них представляємо нижче.

За час наших розкопок було досліджено 1650 м^2 площі давнього поселення та з'ясовано, що на його території люди мешкали у різні періоди — неоліт, енеоліт, бронза, ранньозалізний вік, новий час. Але як пам'ятка археології Молюхів Бугор цікавий як поселення доби неоліту та енеоліту, адже інші історичні періоди представлені переважно випадковими знахідками із верхнього зруйнованого культурного горизонту.

В ході розкопок нами було виявлено такі об'єкти: «рів», який оперізував підвищену частину поселення, поділяв її на дві ділянки, прямував на північ поселення до пониженої заплави та виконував певну захисну та господарську функції; «стовпи» в понижених частинах піщаної дюни, на заході та півночі поселення, що були, вірогідно, основою легких конструкцій над водою; 44 господарські ями різних історичних періодів — неоліту, енеоліту, ранньозалізного віку, нового часу; 4 об'єкти підовальної форми, ледве заглиблених у материк, які могли бути залишками легких куренеподібних жител

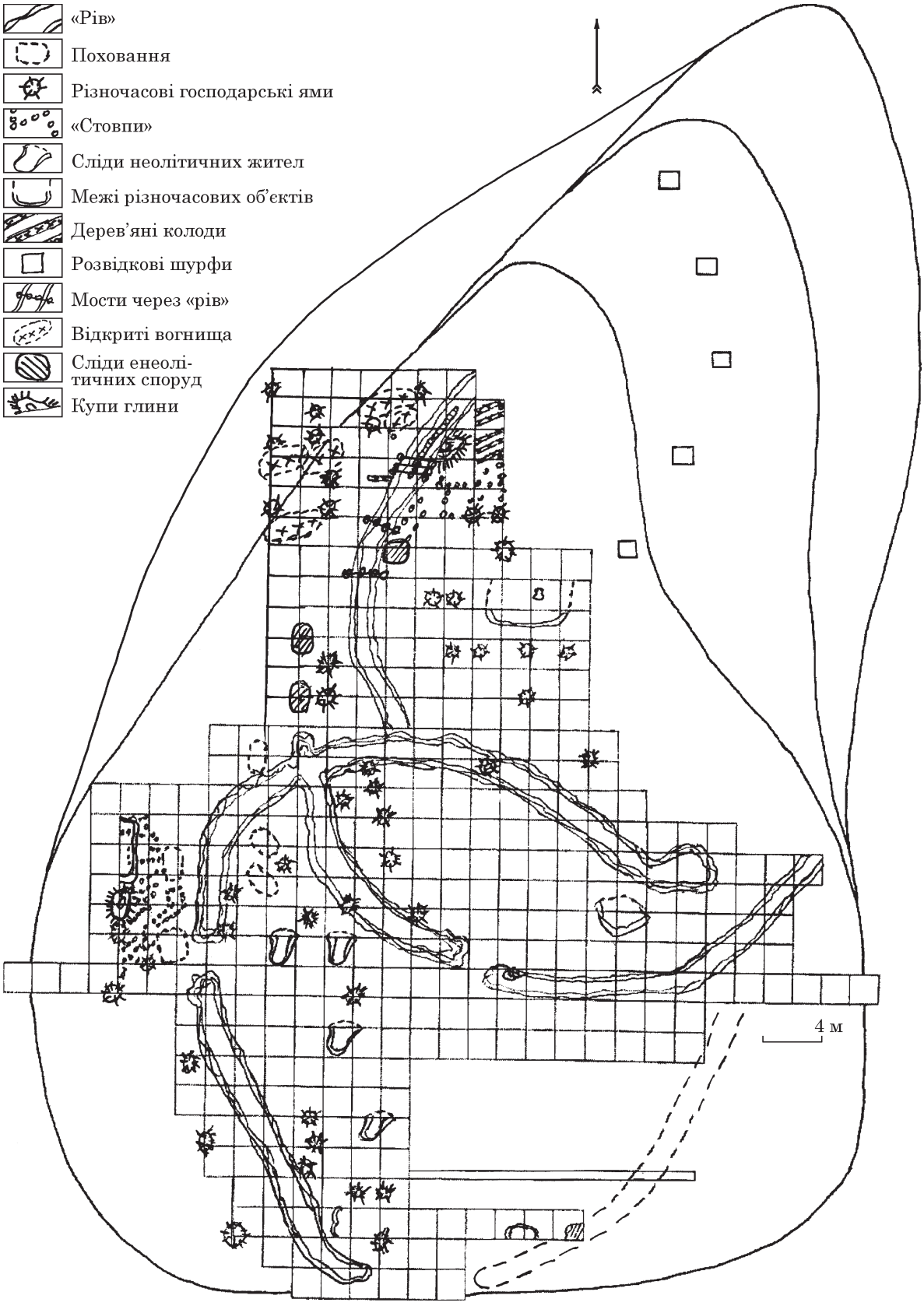

Рис. 1. Об'єкти Молюхового Бугра (на сітці квадратів 2 × 2 м) за розкопками Т. М. Нераденко в 1992—2019 рр.

доби неоліту; 6 давніх поховань різних історичних періодів — енеоліту, бронзи; великий житлово-господарський комплекс доби пізнього енеоліту на півночі поселення (рис. 1).

В ході розкопок знайдено численний археологічний матеріал — понад 108000 знахідок, які представляють такі основні категорії, як керамічний комплекс, крем'яний інвентар,

кам'яний інвентар, вироби з кістки та рогу, вироби з міді, інші знахідки. Знайдено величезний остеологічний матеріал, який складає понад 172000 кісток диких та свійських тварин, гризунів, черепах, птахів, риб, молюсків тощо.

Результати розкопок та дослідження знайдених матеріалів дозволяють нам зробити певні узагальнюючі висновки.

У добу неоліту на Молюховому Бугрі існувало щонайменше три різночасові поселення (Нераденко 2017, с. 469—471).

Найранніше поселення пов'язується з групою кераміки Н-І з домішками крупнотовченої трави і прокреслено-гребінцевою орнаментацією, що характеризує період 1б у розвитку черкаського варіанту києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності, який сьогодні датовано за cal ВС в межах 5550—5050 рр. до н. е. (Котова 2015, с. 50). Швидше за все, її поява на Молюховому Бугрі пов'язана з проникненням в Середнє Подніпров'я племен бузького варіанту буго-дністровської культури другого періоду (самчинської чи савранської фаз), які принесли з собою характерні гончарні технології (рослинна домішка, використання графіту) і традиції (форми посуду, прокреслену орнаментацію). Дослідники неолітичних культур України одностайні в тому, що міграція частини буго-дністровського населення з території Південного Бугу в Середню Наддніпрянщину сприяла формуванню та розвитку черкаського варіанту києво-черкаської культури з такими пам'ятками, як Бузьки, Пищики, Мутихи, Байбузи, Молюхів Бугор та ін. (Даниленко 1969, с. 191, 192; Телегін 1968, с. 192; Титова 1990, с. 30; Котова 2002, с. 32; 2015, с. 47—49; Товкайло, 2005, с. 42 та ін.). Окрім сильного впливу буго-дністровських традицій, в кераміці групи Н-І відчувається деякий вплив ранньої азово-дніпровської та, можливо, нижньодонської (горизонтальний гребінцевий зиґзаґ, гребінцеві відбитки у т. зв. «крокуючої» манері, ін.) культур (Котова 2002, с. 32; 2015, с. 49).

Серед радіовуглецевих датувань матеріалів Молюхового Бугра одне (6340 ± 80 ВР, 5332 ± 83 cal ВС, Кі-7996), відповідаючи цьому періоду, дає нам датування найранішого неолітичного поселення в межах 5400—5250 рр. до н. е. (таблиця).

Друге неолітичне поселення пов'язане з переходом від першого до другого етапу в розвитку черкаського варіанту києво-черкаської культури, який відноситься до кінця VI — початку V тис. до н. е., коли відбувалася міграція дніпро-донецьких племен з Лівобережжя на Правобережжя Дніпра та поширення з ними нових гончарних технологій і традицій, запозичених від більш східних племен Середнього Дону (Котова 2015, с. 51). Кераміку цього поселення характеризує група Н-І/ІІ, яка зберігаючи старі гончарні традиції (рослинна домішка, прокреслений і гребінцевий орнамент, ін.), вже має помітний вплив нових гончарних традицій (домішка піску, орнаментація зубчастим штампом і трикутними наколами, ін.). Серед радіовуглецевих датувань Молюхового Бугра дві дати (6110 ± 80 ВР, 5074 ± 117 cal ВС, Кі-7798; 5905 ± 70 ВР, 4787 ± 90 cal ВС, Кі-6728) фіксують існування цього поселення в період 5100/5050—4800 рр. до н. е. Можливо, що в цей період існувало два окремих неолітичних поселень: раніше — 5100—5000 рр. до н. е. з керамікою групи Н-І/ІІ, яке відображало перехід від першого до другого етапу в розвитку черкаського варіанту києво-черкаської культури; пізніше — 5000—4800 рр. до н. е. з керамікою групи Н-ІІ, яке відображало вже розвиток племен другого етапу черкаського варіанту києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності. Виходячи з того, що кераміка групи Н-І/ІІ за своєю орнаментацією та стратиграфічним положенням в неолітичному культурному горизонті знаходиться ближче до кераміки групи Н-ІІ, можна запропонувати зміну одного поселення іншим.

Третє неолітичне поселення на Молюховому Бугрі репрезентувало найпізніший період існування черкаського варіанту києво-черкаської культури в Середньому Подніпров'ї, нижня дата якого за Н. С. Котовою відноситься приблизно до 4250 р. до н. е. (Котова 2002, с. 33). Це поселення представлено групою кераміки Н-ІІ з домішками піску і гребінцево-накольчастою орнаментацією, поруч з якою виявлені знахідки фрагментів імпортної трипільської канельованої кераміки, аналогії яким ведуть до трипільських поселень різних варіантів східнотрипільської культури Борисівка, Печери, Красноставка, Зарубинці, Березівка та інших, що належать до різних локальних варіантів східнотрипільської культури (південнобузького, буго-дніпровського, середньо бузького) та відносяться до заключних фаз Раннього — початку Середнього Трипілля (ВІ/ВІ—ВІІ). Саме на цей час, на думку вчених, припадає початок перших контактів трипільських племен і носіїв степових культур — пізніх дніпро-донецьких і ранніх середньостогівських племен (Даниленко 1959, с. 13, 14, 1969, с. 225; Збенович 1989, с. 200; Телегін 1968, с. 192—194; Цвек 1989, с. 109, 110; Мовша 2003, с. 165, 166, ін.).

Серед радіовуглецевого датування Молюхового Бугра є одна дата (5425 ± 80 ВР, 4257 ± 90 cal ВС, Кі-7995), яка фіксує існування цього неолітичного поселення, а також початок тісних контактів з трипільцями буго-дніпровського регіону. Це найпізніше неолітичне поселення на Молюховому Бугрі ми датуємо в межах 4350—4250/4200 рр. до н. е.

Польові дослідження засвідчили, що неолітичні поселення займали південно-західну частину піщаної дюни, яка виходила до річки, що протікала тут в давнину. Їх мешканці жили, вірогідно, у легких куренеподібних жит-

Синхроністична таблиця абсолютних дат Молюхового Бугра та археологічних культур України неоліту, енеоліту, початку ранньої бронзи, роки до н. е.

Молюхів Бугор		Археологічні культури України	
Києво-черкаська культура (Котова 2002, с. 33; 2015, с. 50, 51); дереївська культура (Котова 2013, с. 101—103, 417)		Буго-дністровська культура (Котова 2002, с. 22—24; 2015, с. 39—46); трипільська культура (Відейко 2004, с. 93—95; Котова 2013, с. 102, 103)	
Поселення з керамікою групи Н-І 5400—5250	Києво-черкаська культура 1б періоду 5700—5150 або 5550—5050	Буго-дністровська культура, другий період	5900—5300 (за Котовою)
Поселення (можливо, два) з керамікою груп Н-І/ІІ і Н-ІІ 5100/5050—4800		Трипілля А	5400—4700/4600 (за Відейком)
Поселення з керамікою групи Н-ІІ 4350—4250/4200	Києво-черкаська культура 2 періоду 5200—4250 або 5050—4250	Трипілля ВІ	4700/4600—4300/4200 (за Відейком)
Поселення дереївської культури 4250/4200—4050		Трипілля ВІ—ВІІ	4300/4200—4100 (за Відейком) 4350/4300—4200 (за Котовою)
Поселення (можливо, два) молюхово-бугорської групи 3950—3550/3500	Дереївська культура 4250—3650 (нижня межа за Дереївським поселенням — 3600/3550)	Трипілля ВІІ	4100—3700/3600 (за Відейком) 4200—3700 (за Котовою)
		Трипілля СІ	3700/3600—3400/3200 (за Відейком) 3700—3550 (за Котовою)
		Трипілля СІІ	3400/3200—2750… (за Відейком) 3550—3100 (за Котовою)

лах підовальної форми, ледве заглиблених у материк, сліди яких виявлені в цієї частині поселення. До них тяжіли скупчення неолітичної кераміки та господарські ями: 2 — з керамікою групи Н-І, 1 — з керамікою групи Н-І/ІІ, 4 — з керамікою групи Н-ІІ. Причому більш раннє поселення займало меншу площу і містилося на західній околиці, а найпізніше поселення займало більшу територію, охоплюючи також центральну підвищену частину, але все одно тяжіючи до західної частини піщаної дюни. Можливо, зафіксовані тут «стовпи» були основою певної конструкції на зразок настилу для зручності виходу до води, яка підступала впритул до дюни і де міг стояти човен.

За знайденими фрагментами нам вдалося здійснити графічну реконструкцію 18 неолітичних посудин групи Н-І, 4 — групи Н-І/ІІ, 23 — групи Н-ІІ, які дозволили визначити набір неолітичного посуду Молюхового Бугра, що включав до себе миски, чаші, банки і горщики. Привертає увагу переважання на Молюховому Бугрі плоскодонного посуду, адже на інших пам'ятках дніпро-донецької етнокультурної спільності переважають гостродонні горщики.

Серед основних занять неолітичних мешканців Молюхового Бугра були пастушество і мисливство. Дослідження остеологічних матеріалів О. П. Журавльовим дало співвідношення свійських та диких тварин — 59 % до 41 % за кількістю особин та 60 % до 40 % за долею у м'ясному раціоні. У свійському стаді за кількістю особин на першому місці стояв кінь (30 %), за ним йшли — свиня (26 %), бик (22 %), вівця і коза (18 %), собака (4 %). Але різниця між кількістю особин коня (7), свині (6), бика (5) і дрібної рогатої худоби (4) настільки невелика, що не дозволяє, на нашу думку, стверджувати остаточно перевагу тієї чи іншої тварини у свійському стаді неолітичних мешканців Молюхового Бугра. У дикому стаді за кількістю особин на першому місці стояв олень звичай-

ний (31,5 %), за ним йшли — бобер річковий (18,75 %), кабан, козуля звичайна і лось (по 12,5 %), тур (6,25 %), борсук (0,25 %). Знайдено також кістки гризунів, птахів, риб, молюсків. Зміни клімату та інші чинники протягом цього періоду, безумовно, диктували й певні зміни у напрямках господарства, тож для різних поселень — найранішого, середнього та найпізнішого — переважання того чи іншого виду тварин, а також переважання свійських чи диких тварин могло бути різним (Журавльов, Маркова 2000, с. 40—42; Журавльов 2008, с. 111, 249, 250; Нераденко 2017, с. 456).

Певну роль у господарстві неолітичних молюховобугорців відігравало рибальство і збиральництво, мало місце плетіння, вичинка шкіри і хутра, обробка кременю, каменю, рогу, кістки, деревини та виготовлення з них знарядь, необхідних у господарстві.

Можливо, молюховобугорці були вже знайомі з примітивним землеробством, адже, за дослідженнями Н. С. Котової, племена черкаського варіанту києво-черкаської культури в епоху неоліту вирощували пшеницю-однозернянку, ячмінь плівчастий, ячмінь голозерний, а нові культури — горох, просо, пшениця м'яка — були, вірогідно, запозичені у трипільців (Котова 2002, с. 45, 46).

В цілому ж, неолітичні племена Молюхового Бугра розвивалися відповідно свого часу і їм був притаманний перехід від привласнювальних форм господарства (мисливства, рибальства, збиральництва) до відтворювальних (скотарства, землеробства). В неолітичний період Молюхів Бугор, вірогідно, був місцем більш-менш тривалого перебування невеликих родових груп або сімейних общин — основних осередків неолітичного суспільства, де ще панували ознаки первіснообщинної формації.

У добу енеоліту за результатами наших розкопок на Молюховому Бугрі існувало щонайменше два поселення (Нераденко 2017, с. 471—474).

Виникнення першого поселення пов'язане з приходом в Потясминня енеолітичних племен дереївської культури середньостогівської історико-культурної спільності, які зустріли тут пізньоенеолітичні племена черкаського варіанту києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності. Сприйнявши від них певні культурні традиції (окремі елементи орнаменту глиняного посуду, певні види крем'яних знарядь, налагоджені зв'язки з трипільцями та інше), нові мешканці Молюхового Бугра почали виготовляти глиняний посуд з домішкою товченої черепашки, який на поселенні підрозділяється на дві групи за якістю суглинку — Е-І (з пористим буруватим тістом, в якому черепашки складали до 30 % маси) та Е-ІІ (з щільним світло-сірим тістом, яке мало 10—20 % черепашок та значний вміст глинистих пилових частинок). Щодо орнаментації, то в обох групах переважає гусенично-шнурова орнаментація.

Перше поселення існувало у добу середнього енеоліту та датується в межах 4250/4200—4050 рр. до н. е. (Нераденко 2017, с. 211). Його абсолютне датування визначається не лише за радіовуглецевим аналізом, а й за трипільськими керамічними імпортами, знайденими в ході розкопок — фрагментами сіро-вохристих чи жовто-коричневих посудин без орнаментації (за усним визначенням О. В. Цвек) і, можливо, кухонних горщиків з черепашками у тісті та характерними розчосами по горловині. Вони засвідчують подальший розвиток мирних взаємовигідних зв'язків молюховобугорців зі східнотрипільськими племенами межиріччя Південного Бугу і Дніпра. В цей час (періоди ВІ—ВІІ, початок або перша половина ВІІ Трипілля), окрім культурного аспекту вони вже мали і економічний, адже трипільці і дереївці мали різну направленість відтворювального господарства.

Друге енеолітичне поселення існувало на Молюховому Бугрі за радіовуглецевим датуванням в межах 3950—3550/3500 рр. до н. е. (Нераденко 2017, с. 211). Воно відноситься вже до пізнього енеоліту та відображає самобутність енеолітичної культури, яка знаходить своє вираження в існуванні окремої Молюховобугорської групи пам'яток, що сформувалася в Потясминні на основі дереївської культури при значному впливі сусідніх трипільських культур періодів ВІІ (друга половина) і СІ (Котова 1996, с. 170). За знахідками Молюхового Бугра (фрагментами розписних посудин і кухонних горщиків, фрагментами зоо- і антропоморфної пластика (рис. 2), відреставрованим культовим горщиком з 4 стилізованими жіночими голівками, переосмисленням культурних впливів, які знайшли відображення у плоскодонності посуду, наявності виступів-наліпів і ручок-вушок, виготовленні антропоморфної пластики з трипільськими рисами) в цей час з молюховобугорцями найбільше контактує трипільське населення томашівської групи етапів ВІІ—СІ і косенівської групи етапу СІ, культури яких мають сліди тісних контактів із середньостогівськими племенами, та, можливо, попередньої небелівської групи другої половини етапу ВІІ Трипілля. До культурно-економічних контактів, можливо, додаються й сімейно-шлюбні відносини, хоча в цілому мирне співіснування могло чергуватися з невеликими військовими сутичками. Зауважимо також, що у зазначений період могло існувати не одно, а два поселення в межах 3950—3700 рр. до н. е. і 3650—3550/3500 рр. до н. е., свідченням цього може бути певне групування отриманих радіовуглецевих дат у дві підгрупи та вивчення результатів польового дослідження поселення.

Матеріальна культура першого ранішого (4250/4200—4050 рр. до н. е.) поселення пред-

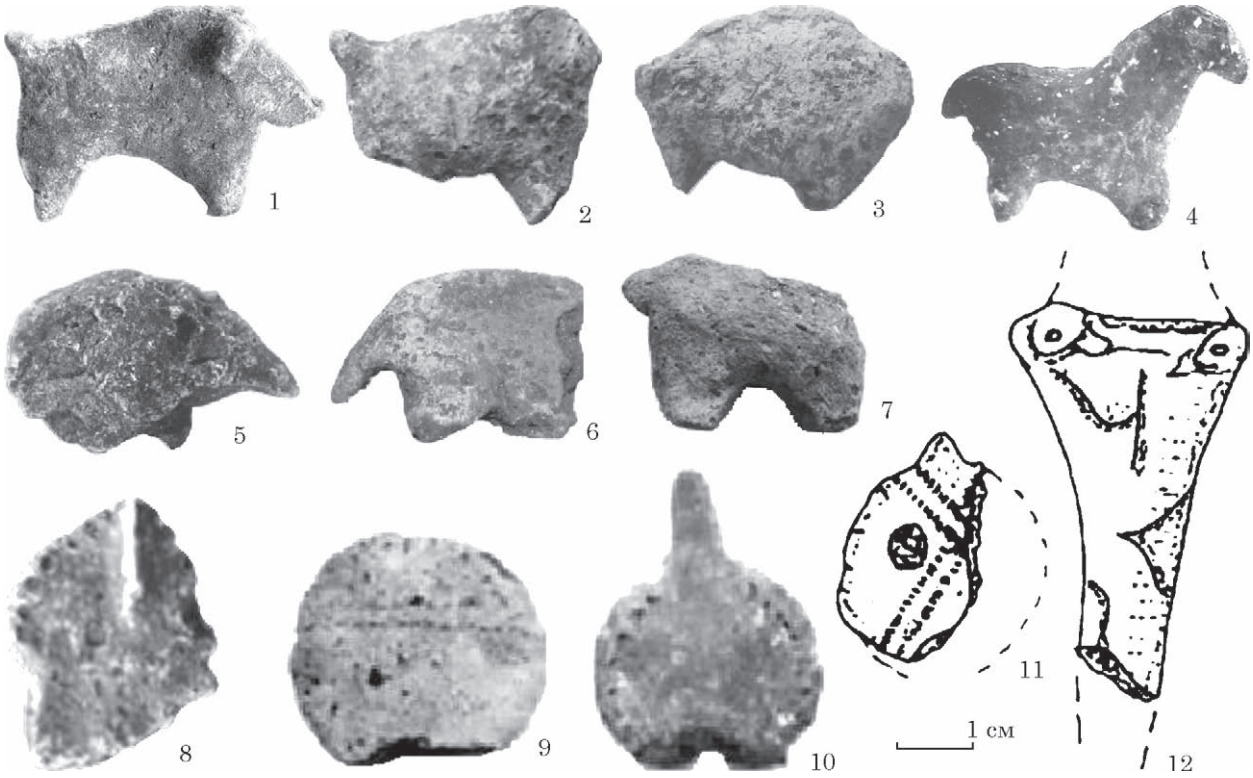

Рис. 2. Зоо- та антропоморфна пластика періоду енеоліту з Молюхового Бугра: 1, 2 — вепр; 3,7 — зубр; 4 — кінь; 5 — черепаха; 6 — собака або бик; 8—11 — місцева антропоморфна пластика, 12 — фрагмент імпортної трипільської статуетки

ставляє дереївську культуру середнього енеоліту. Матеріальна культура другого пізнішого (3950—3550/3500 рр. до н. е.) поселення (або двох пізніших поселень) в основі своїй теж дереївська, що має певні трипільські впливи (плоскодонність посуду, антропоморфна пластика, мідні вироби, навички землеробства, ін.) і представлена Молюховобугорською групою пам'яток пізнього енеоліту. Матеріальні комплекси зазначених поселень навряд чи суттєво відрізняються один від одного, а відокремити їх в ході польового дослідження було практично неможливо через їх перемішування, перекриття та руйнування одного іншим. Складаються вони із таких основних категорій, як керамічний комплекс, крем'яний інвентар, кам'яний інвентар, вироби із рогу та кістки, вироби з міді, інші знахідки.

Керамічний комплекс допомагають дослідити графічно реконструйовані нами 98 посудин групи Е-І (6 мисок, 1 мисочка, 6 чаш, 6 чашечок, 21 плоскодонний горщик, 27 гостродонних горщиків, 4 гостродонні кубки, 27 мініатюрних посудинок) та 12 посудин групи Е-ІІ (4 миски, 3 плоскодонних і 5 гостродонних горщиків).

Крем'яний інвентар представлений відходами виробництва (гальки, нуклеуси, уламки, пластинчасті сколи, заготовки, сколи і луски) та знаряддями праці (скребки, ножі, сокири, долота, різці і різчики, свердла і проколки, пилки, скобелі і струги, ретушери і розвертки, ножевидні пластини з ретушованими краями, ножевидні пластини без ретуші, вістря стріл і дротиків, ін.).

Кам'яний інвентар складають знаряддя з таких видів каменю, як кварцит, пісковик, граніт. Відомі й поодинокі сколи інших порід каменів та мінералів — роговика, слюди, меловика, сланцю, вапняку. Із кварциту виготовляли розтиральники, сокироподібні знаряддя, рибацькі грузила, різноманітні знаряддя на сколах, ін. Із пісковику робили точильні камені різних розмірів і форм з рівною робочою поверхнею, точильні камені для заточування древка стріл з канавками, «прасочки», робочі площини, ін. Із дрібнозернистого граніту виготовляли: ковадла — камені з рівною робочою поверхнею, які використовували в процесі виготовлення знарядь із кременю, каменю, рогу, кістки, дерева та інших робіт у господарстві та побуті; розтиральники; сокири-молоти; ін. Крупнозернистий граніт йшов на камені для вогнища.

Серед виробів із рогу знайдені молоти, мотики з отворами та без отворів, невеликі мотички, кайла, клевці, сокироподібні і теслоподібні знаряддя, муфти для тримання іншого знаряддя, посередники, заготовки для знаряддя, ін.

Кістяні вироби представлені шилами і проколками великого розміру, шильцями і дрібними проколками, кочедиками, лощилами, булавками, намистинами, пронизками, амулетами-підвісками із зубів та ікл тварин, ножами на іклах кабанів, заготовками кістяних виробів, ін.

Вироби із міді складають невелику колекцію із 8 знахідок. Шість з них — ніж листовидної форми, ціла швайка квадратно-округла в перетині, 3 дуже дрібних швайки, пошкоджена швайка середнього розміру — скоріше за все, засвідчують існування культурно-економічних зв'язків мешканців поселення з трипільськими племена у добу енеоліту. За визначенням Н. В. Риндіної, наш ніж зроблений з майже чистої міді з незначними домішками свинцю, срібла, заліза і нікелю (Нераденко 2000, с. 117), а отже, за своїм хімічним складом, він дуже близький до металевих виробів Балкансько-Карпатського регіону, який був сировинною базою мідного виробництва трипільських племен (Рындина 1971, с. 136—141). Дві інші знахідки — булавка з витим стержнем та ніж з черешком — швидше за все, відносяться до доби бронзи.

Певна різниця у господарстві поселень середнього та пізнього енеоліту добре помітна в остеологічному матеріалі, який вивчав О. П. Журавльов (Нераденко, Журавльов 2015, с. 255—257; Нераденко 2017, с. 458—460).

У свійському стаді мешканців першого поселення, яке розміщувалося на підвищеній частині та мало житла в південно-східній частині, на першому місці за кількістю особин був бик (38 %), на другому — кінь (25 %), на третьому — свиня (18 %). Інші види свійських тварин представлені: дрібною рогатою худобою (12 %), собакою (5 %), верблюдом (1 %) і котом (1 %). Вартий уваги факт переважання бика, а не коня, як вважалося раніше. У дикому стаді перше місце займає кабан (25 %), друге — козуля звичайна (19 %), третє — олень звичайний (15 %), далі — бобер річковий і лось (по 7 %), лисиця звичайна (5 %), зубр (4 %), заєць-русак і борсук (по 3 %) та інші тварини — їжак, вовк, ведмідь, тхір, кіт, лев, леопард, видра, тур (по 1—2 %). Співвідношення свійських та диких тварин становило за кількістю особин 42 до 58 %, що відображає загальну аридизацію клімату цього періоду, яка призвела до збільшення заплавних лісів і відповідно різних диких тварин в них.

У свійському стаді мешканців другого поселення, яке в кінці свого існування було оточене «ровом», звертає увагу, насамперед, зміна загальної картини: співвідношення свійських та диких тварин становить від 55 до 45 %, зростає кількість домашніх тварин та їх доля у м'ясній їжі мешканців поселення. Це засвідчує зміну кліматичних умов в період існування пізнього енеолітичного поселення на Молюховому Бугрі, коли більш посушливий клімат сприяв зменшенню лісів та збільшенню пасовиськ, необхідних для випасу свійського стада. У свійському стаді, як і раніше, перше місці тримає бик (46 %), на другому місці стоїть кінь (20 %), на третьому — свиня (15 %) і дрібна рогата худоба (16 %). З'являється віслюк. У дикому стаді першу позицію, як і раніше, займає кабан (27 %), далі йдуть козуля (18 %), бобер і лось (по 9 %), олень (7 %), тур (5 %). Інші тварини (їжак, заєць, лисиця, видра, лев, ведмідь, зубр) представлені 1—3 %.

Отже, за результатами остеологічних досліджень із наших розкопок зроблені раніше висновки про конярський характер пастушачого господарства мешканців Молюхового Бугра як у добу неоліту, так і добу енеоліту, не знаходить свого повного підтвердження. У свійському стаді неолітичних племен за кількістю особин на першому місці стояв кінь (30 %), далі йшли свиня (26 %), бик (22 %), вівця і коза (18 %), але різниця між кількістю їх особин (7, 6, 5, 4) настільки невелика, що не дозволяє стверджувати перевагу тієї чи іншої тварини. У свійському стаді на ранньому та пізньому енеолітичних поселеннях перше місці за кількістю особин посідав бик (відповідно 38 і 46 %), другу позицію займав свійський кінь (відповідно 25 і 20 %).

Привертають особливу увагу знахідки кісток свійського та лісового кота, верблюда, лева, леопарда, кам'яної куниці, видри, тхора та їжака, які не відомі серед остеологічних матеріалів інших пам'яток дереївської культури. Знайдено також кістки гризунів, черепах, птахів, риб, молюсків (Нераденко 2017, с. 459—460).

Як бачимо, в добу енеоліту головними заняттями мешканця поселення залишаються скотарство і мисливство (в різних співвідношеннях). Окрім цього, знахідки з поселення (рогові мотики та кам'яні розтиральники), а також відбитки на енеолітичній кераміці зерен пшениці однозернянки, пшениці-двозернянки, ячменя голозерного і проса звичайного (Пашкевич 1992, с. 185), можуть засвідчувати існування примітивного ручного землеробства, яке, як і збиральництво, риболовля та річкове полювання, грало другорядну роль у забезпеченні їжею молюховобугорців.

Мешканці енеолітичних поселень виготовляли глиняний посуд з домішкою черепашок і переважно гусенично-шнуровою орнаментацією та випалювали його на відкритому вогнищі; займалися обробкою шкіри і хутра та виготовляли з них одяг; обробляли моренний кремінь та інші породи каменю, роблячи з них необхідні знаряддя праці; мали добрі навички обробки дерева, рогу та кістки, з яких виготовляли знаряддя праці, побутові вироби, прикраси, амулети. Знали вони, без сумніву, прийоми плетіння сіток та мотузок, вірогідно, були знайомі й з прядінням, для чого використовували пряслиця із стінок горщиків.

Знахідки глиняної пластики дозволяють припустити існування у них певних мисливських та скотарських культів, обожнювання та поклоніння окремим тваринам — кабану, коню, зубру, бику, можливо, собаці й черепасі. Знахідки антропоморфної пластики (імпортної трипільської та місцевої, виготовленої під її впливом) та куль-

тового імпортного горщика з 4-ма стилізованими жіночими голівками вказують, можливо, на існування у молюховобугорців віри в образ матері-прародительки, що була покровителькою скотарства і мисливства (див. рис. 2). А культова споруда із двох пар обгорілих ріг зубра, що знаходилася перед головним виходом з поселення у бік другої підвищеної тераси, де розміщувалися ліси і пасовиська, є яскравим прикладом існування певних обрядів і ритуальних дій, призваних забезпечити вдале полювання та добрий випас і приплід свійської худоби.

Розкопки поселення тривають. Останні роки вони зосереджені на дослідженні великого житлово-господарського комплексу на півночі поселення, який складається з двох частин, розділених «ровом» і з'єднаних між собою трьома містками. До об'єктів комплексу віднесено: «рів», заповнений відходами життєдіяльності та попелом; 15 господарських ям, 3 з яких на схід вір «рову» мала по периметру вкопані «стовпи»; систему «стовпів» від певних дерев'яних конструкцій у східній частині; 3 верхніх та 2 нижніх відкритих вогнища видовженої форми у західній частині; 3 заглиблені у материк споруди, 2 з яких, вірогідно, були невеликими куренеподібними житлами (див. рис. 1).

ЛІТЕРАТУРА

Відейко, М. Ю. 2004. Абсолютне датування трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 1. Київ, с. 85-96.

Даниленко, В. Н. 1959. Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе. *Краткие сообщения Института археологии*, 8, с. 13-21.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Журавльов, О. П., Маркова, Е. В. 2000. Остеологические материалы из поселения Молюхов Бугор. *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр.*, с. 40-43.

Журавльов, О. П. 2008. *Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України*. Київ: Шлях.

Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Котова, Н. С. 1996. Молюховобугорська група. В: Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Словник-довідник з археології*. Київ: Наукова думка с. 170-171.

Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Котова, Н. С. 2013. *Дереивская культура и памятники нижнемихайловского типа*. Киев; Харьков: Майдан.

Котова, Н. С. 2015. *Древнейшая керамика Украины: научное издание*. Киев; Харьков: Майдан.

Мовша, Т. Г. 2003. Головні транзитні шляхи взаємин трипільсько-кукутенських общин зі степовими культурами Дніпро-Бузького басейну. В: *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвин-пресс, с. 85-88.

Нераденко, Т. М. 2000. Розкопки на Молюховому Бугрі в 1994 р. *Археологічні дослідження на Україні 1994—1996 рр.*, с. 116-118.

Нераденко, Т. 2017. *Молюхів Бугор*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.

Нераденко, Т. М., Журавльов, О. П. 2015. Археологічні та археозоологічні дослідження Молюхова Бугра у 2013—2014 роках. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 255-257.

Пашкевич, Г. О. 1992. До реконструкції асортименту культурних рослин епохи неоліту—бронзи на території України. В: Паньков, С. В., Вознесенська, Г. О. (ред.). *Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, с. 179-194.

Рындина, Н. В., 1971. *Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы*. Москва: МГУ.

Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 1987. Культурна приналежність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я. *Археологія*, 60, с. 17-30.

Телегін, Д. Я. 1991. *Неолітичні могильники маріупольського типу*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я., Титова, Е. Н. 1998. *Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита*. Киев: Наукова думка.

Телегин, Д. Я., Нечитайло, А. Л, Потехина, И. Д., Панченко, Ю. В. 2001. *Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона: археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников*. Луганск: Шлях.

Титова, Е. Н. 1990. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур. В: Неприна, В. И. (ред.). *Каменный век на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 28-39.

Товкайло, М. 2005. *Неоліт Степового Побужжя*. Кам'яна доба України, 6. Київ; Луганськ: Шлях.

Цвек, Е. В. 1989. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры. В: *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 106-117.

REFERENCES

Videiko, M. Iu. 2004. Absoliutnie datuvannia trypilskoi kultury. In: Videiko, M. Iu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. 1. Kyiv, s. 85-96.

Danilenko, V. N. 1959. Arkheologicheskie issledovaniia 1956 g. v Chigirinskom raione. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 8, s. 13-21.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy. Glavy drevnei istorii iugo-vostochnoi Evropy*. Kiev: Naukova dumka.

Zhuravlov, O. P., Markova, E. V. 2000. Osteologicheskie materialy iz poseleniia Moliukhov Bugor. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1994—1996 rr.*, s. 40-43.

Zhuravlov, O. P. 2008. *Tvarynnytstvo ta myslyvstvo u trypilskykh plemen na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Shliakh.

Zbenovich, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoi kultury na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Kotova, N. S. 1996. Moliukhovobuhorska hrupa. In: Havryliuk, N. A. (ed.). *Slovnyk-dovidnyk z arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka s. 170-171.

Kotova, N. S. 2002. *Neolitizatsiia Ukrainy*. Lugansk: Shliakh.

Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kultura i pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa*. Kiev; Kharkov: Maidan.

otova, N. S. 2015. *Drevneishaia keramika Ukrainy*. Kiev; Kharkov: Maidan.

Movsha, T. H. 2003. Holovni tranzytni shliakhy vzaiemyn trypilsko-kukutenskykh obshchyn zi stepovymy kulturamy Dnipro-Buzkoho baseinu. In: *Trypilski poselennia-hihanty. Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvyn-press, s. 85-88.

Neradenko, T. M. 2000. Rozkopky na Moliukhovomu Buhri v 1994 r. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1994—1996 rr.*, s. 116-118.

Neradenko, T. 2017. *Moliukhiv Buhor*. Cherkasy: Chabanenko Iu. A.

Neradenko, T. M., Zhuravlov, O. P. 2015. Arkheolohichni ta arkheozoolohichni doslidzhennia Moliukhova Buhra u 2013—2014 rokakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 255-257.

Pashkevych, H. O. 1992. Do rekonstruktsii asortymentu kulturnykh roslyn epokhy neolitu—bronzy na terytorii Ukrainy. In: Pankov, S. V., Voznesenska, G. O. (edi.). *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 179-194.

Ryndina, N. V., 1971. *Drevneishee metalloobrabatyvaiushchee proizvodstvo Vostochnoi Evropy*. Moskva: MGU.

Telehin, D. Ia. 1968. *Dnipro-donetska kultura*. Kyiv: Naukova dumka.

Telehin, D. Ia. 1973. *Serednostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv: Naukova dumka.

Telehin, D. Ia. 1987. Kulturna prynalezhnist i datuvannia vyprostanykh eneolitychnykh pokhovan Stepovoho Podniprovia. *Arkheolohiia*, 60, s. 17-30.

Telehin, D. Ia. 1991. *Neolitychni mohylnyky mariupolskoho typu*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia., Titova, E. N. 1998. *Poseleniia dnepro-donetskoi etnokulturnoi obshchnosti epokhi neolita.* Kiev: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia., Nechitailo, A. L, Potekhina, I. D., Panchenko, Iu. V. 2001. *Srednestogovskaia i novodanilovskaia kultury eneolita azovo-chernomorskogo regiona: arkheologo-antropologicheskii analiz materialov i katalog pamiatnikov*. Lugansk: Shliakh.

Titova, E. N. 1990. O kontaktakh naseleniia kievo-cherkasskoi i bugo-dnestrovskoi kultur. In: Neprina, V. I. (ed.). *Kamennyi vek na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 28-39.

Tovkailo, M. 2005. *Neolit Stepovoho Pobuzhzhia*. Kamiana doba Ukrainy, 6. Kyiv; Luhansk: Shliakh.

Tsvek, E. V. 1989. Bugo-Dneprovskii variant vostochnotripolskoi kultury. In: *Pervobytnaia arkheologiia. Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 106-117.

T. M. Neradenko

THE SETTLEMENT MOLYUKHIV BUHOR IN THE WORKS OF D. YA. TELEGIN AND ACCORDING TO MODERN DATA

The materials of Molyukhiv Buhor, obtained during excavations in 1955—1956 by V. M. Danylenko, were constantly used by D. Y. Telegin in his scientific works particularly in the monograph «Dnipro-Donetsk Culture. To the History of the Population of the Neolithic Epoch — Early Metal of the South of Eastern Europe» 1968; in the monograph «Seredni Stoh Culture of the Copper Age» in 1973; in the article «Cultural identity and dating of supine Eneolithic burials of the Steppe Dnieper» 1987; in the book «Neolithic Burial Grounds of the Mariupol Type» 1991; in the publication «Settlements of the Dnieper-Donetsk Ethnocultural Community of the Neolithic Era» 1998 (co-authored by O. M. Titova); in the book «Seredni Stoh and Novodanilivka cultures of the Eneolithic of the Azov-Pontic region: an archaeological-anthropological analysis of materials and catalog of sites» 2001 (co-authors A. L. Nechitaylo, I. D. Potekhina, Y. V. Panchenko). The conclusions of the scholar according to the first two monographs became the basis for the recognition of Molyukhiv Buhor as one of the outstanding sites of Ukraine in the Neo-Eneolithic Age.

Since 1992 the archeological study of Molyukhiv Buhor has been carried out by the author who has discovered on the settlement the system of «moats» and «pillars», the remains of Neolithic dwellings, residential-economic complex of the late Neolithic age, the ancient burial ground with 6 different graveyards, 44 economic pits of different historical periods, etc.

A diverse collection of archaeological materials, the total number of which is more than 103700 finds, is the ceramic complex, flint tools, stone tools, horn and bone products, copper products, and allows to describe fully and comprehensively the material culture of the inhabitants in the Neolithic and Eneolithic periods.

Thus, new research allows us to clarify, supplement and expand our understanding of the material culture of the tribes of Dnieper-Donetsk and Seredni Stoh cultures, compare them with the research of D. Ya. Telegin 1960—1970 and note that many conclusions of the scholar of 50 years ago find their confirmation in new studies of Molyukhiv Buhor.

Archaeological studies of the settlement are being continued. In recent years, they have focused on the excavation of a large residential and commercial complex in the north of the settlement.

Keywords: Molyukhiv Buhor, Neolithic, Dnieper-Donetsk culture, Seredni Stoh culture, Dereivka culture, Molyukhibuhorska group of sites.

Одержано 14.04.2020

НЕРАДЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, методист, Комунальний заклад «Черкаський обласний центр роботи з обдарованими дітьми Черкаської обласної ради», вул. Смілянська, 132, Черкаси, 18000, Україна.

NERADENKO Tatiana M., candidate of historical sciences, methodist, municipal institution «Cherkasy regional center for gifted children of Cherkasy regional council», str. Smilyanska, 132, Cherkasy, 18000, Ukraine.

E-mail: neradenko@ukr.net.

УДК 903.5(477) DOI: 10.37445/adiu.2020.04.30

В. В. Отрощенко, Ю. В. Болтрик

ДО СТАНОВЛЕННЯ КУРГАННОЇ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

Корифей української археології Дмитро Якович Телегін (1919—2009) доклав чимало зусиль до становлення курганної археології, очоливши дві новобудовні експедиції — Вільнянську (1968—1969) та «Дніпро—Донбас» (1969—1975). Він же, спільно з С. Н. Братченком, зробив великий внесок у розроблення сучасної методики розкопок давніх могил з використанням важкої землерийної техніки. А ще виявив громадянську позицію, захищаючи на засіданні вченої ради ІА АН УРСР молодшого колегу Олександра Михайловича Лєскова (1933—2017), де було поставлено питання щодо звільнення останнього з роботи на початку 1973 р. Відтоді минуло понад 40 літ, коли О. Лесков на схилку свого життя вирішив пригадати все щодо тих драматичних подій та оцінити свій внесок в археологію.

Ключові слова: *Д. Телегін, О. Лєсков, новобудовні експедиції в зонах меліорації, курганна археологія, здобутки та втрати.*

Звернутися до теми витоків курганного буму на півдні України та розгортання широкого фронту археологічних досліджень в зонах меліоративного будівництва нас спонукали мемуари нашого вчителя, доктора історичних наук Олександра Лескова. Вони вийшли друком, на жаль, посмертно (Лесков 2019). Існує сентенція, що про небіжчика можна говорити або хороше, або нічого. Такий підхід має сенс на поминальних заходах чи в ностальгічних спогадах із приводу круглого ювілею. Але «Записки археолога» анонсовано в Передмові І члена-кореспондента РАН А. Іванчика як «важливий документ для історика вітчизняної науки» (Лесков 2019, с. 3—7). Коли так, то документ, залишений знаним науковцем, вимагає прискіпливого підходу колег, а особливо свідків подій, викладених у розлогому й часом складному для сприйняття тексті. Спробуємо зробити це на правах учнів.

Книгу відкривають дві передмови, де помітна неоднозначна оцінка постаті автора. А. Іванчик вважає його одним з самих відомих радянських і російських археологів (Лесков 2019, с. 3). Автор Передмови II член-кор. РАН С. Арутюнов залучає О. Лєскова до кола «найвидатніших археологів нашої вітчизни» (Лесков 2019, с. 8). Такі оцінки, винесені лінгвістом та етнологом, мають ще ширший діапазон думок серед археологів. Та про них — трохи згодом.

Сам автор «Записок» поділив своє наукове життя на три періоди: 1) український, 2) російський, 3) американський (с. 14). Зосередимо свою увагу на першому, Українському, текстуально найбільшому в спогадах (Лесков 2019, с. 17—282). Назва його чомусь випала зі Змісту книги, на відміну від Російського та Американського періодів, дещо порушивши задум. Та то вже таке.

Ліпше звернутися до тексту «Записок». Автор вибудовує його як своєрідний монумент звитяг невтомного та креативного дослідника. Рефреном крізь текст книги проходить фраза: «Везе тому, хто везе!», озвучена С. Бібіковим, першим директором та науковим керівником перспективного науковця (Лесков 2019, с. 228, 393—395). На формування особистості Лескова, здається, вплинув його талант шахіста, що відкрив йому шлях до Харківського університету (Лесков 2019, с. 18). Навички комбінаційної гри сприяли юнаку й надалі в науці та житті. Стрімкий науковий поступ: аспірантура, перевід до штату на посаду молодшого наукового співробітника в 25 років, керівництво новобудовною експедицією в 27, захист у 28, трансформував худорлявого цибатого молодика у Вели-

© В. В. ОТРОЩЕНКО, Ю. В. БОЛТРИК, 2020

кого Білого Начальника (ВБН). Цей іронічний титул виник в середовищі співробітників Керченської експедиції ІА АН УРСР через хронічну відсутність степової засмаги, що вирізняло начальника від інших членів експедиції, оскільки він більше часу проводив «у справах». А з тексту «Записок» складається враження, що автор практично не вилазив з розкопу. Насправді ж, маючи декілька загонів, він вершив дистанційне керівництво ними й нами, винаймаючи для себе хатинку на березі Азовського моря в Криму. Несподіваний приїзд ВБН на розкопки кургану чи поселення завершувався суворим розносом для практичного виконавця робіт і таким же блискавичним зникненням. Ситуація змінювалася, коли з'являлися мерехтливі розсипи золотих прикрас. Тоді начальник спускався до скіфського підземелля чи наземного розкопу й під світлом софітів брав до рук пензлик або скальпель (Лесков 2019, с. 239—241, фото на с. 350).

Розстановка фігур, себто офіцерського складу експедиції, звичайно ж була прерогативою начальника. Він неухильно домагався від співробітників інтенсифікації розкопок задля швидшого видобутку речового матеріалу. Апофеозом такої турбулентності стала пропозиція проведення конвеєрного методу розкопок курганів, коли одна група виконавців виносить механізмами насипи курганів, друга — фіксує плани та профілі, третя — розчищає поховання, четверта — займається камеральною обробкою матеріалів. У вузькому колі навіть обговорювалася екстремальна пропозиція, аби, для прискорення процесу фіксації, креслення мали замінювати фотографіями, а контури об'єктів позначати білими стрічками. Проект такої деперсоналізації польового процесу був навіть винесений винахідником на обговорення вченою радою Інституту. Там його вщент розгромили корифеї української археології (Д. Березовець, В. Довженок). Розкопки кожного кургану, як і будь-якого іншого об'єкту археології, мусять мати одного автора, котрий пізнає й фіксує усі етапи побудови та функціонування пам'ятки. Фактичні співавтори дослідження звичайно ж ускладнять власнику ліцензії на розкопки неконтрольоване оперування накопаним матеріалом. Зате вони ж підвищують якість процедури дослідження.

Слід віддати належне інтуїції С. Бібікова, який, відчувши креативний потенціал учня, спрямував його зусилля на організацію великих новобудовних експедицій: Південноукраїнської, Керченської, Каховської (Херсонської). О. Лесков виявив неабиякий хист у справі торування стежок спочатку до київських, а потім і високих московських кабінетів міністерств водного господарства та меліорації. З розкопок 1968 р. в зоні найбільшої в Європі Каховської зрошувальної системи фактично розпочалася грандіозна новобудовна епопея в житті Інституту археології АН УРСР. Фінансування робіт у зонах меліорації зросло мінімум на порядок. Пропорційно зростала й кількість молоді в стінах провідної археологічної установи Республіки. Проблему перспективних кадрів було вирішено наперед, принаймні на 30 років. А ще на початку 1969 р. комсомольців в Інституті було аж сім і четверо з них — каховці / лесковці. Для обрання комсорга, зрозуміло з якої експедиції, вистачило тоді трьох голосів. Це стало неприємною несподіванкою для парткому.

О. М. Лесков — завідувач відділом історії матеріальної культури та давнього мистецтва Державного музею мистецтва народів Сходу (Москва), під час робіт на одному з Ульських курганів на Кубані (перша половина 1980-х рр.)

А форейтор прогресу (начальник Каховської експедиції) ставить і вирішує питання щодо створення спеціалізованого відділу новобудовних експедицій у структурі Інституту, маючи на меті його очолити. Структуру затверджують, проте, на чолі її ставлять комуніста Ю. Захарука, знаного науковця, але людину, далеку від проблем новобудов та меліорації. Тоді пролунав перший тривожний дзвоник у бездоганній кар'єрі пробного менеджера від археології в Україні.

Здавалося б, які проблеми отримати «хлібну книжку», як тоді називали партбілет, для перспективного кібернетика, себто вправного керманича? Це питання хвилює й доброзичливого до Лєскова автора «Передмови І». А. Іванчик нагадує, що мемуарист був іще, свого часу, комсоргом Інституту (Лесков 2019, с. 6, 7). На

Останній курган О. Лєскова в Україні: Запорізька експедиція, 1974 р., м. Дніпрорудне, курган 8. Зліва направо стоять: О. Бодянський, О. Лєсков, студент, Р. Скибинський (шахтар), школяр, М. Нікитенко, І. Ремех; сидять: журналістка Л. Таран і кібернетик Н. Попова

жаль, Олександр Михайлович, зосередивши увагу на собі, коханому, та демонізованому ним же парткомі, жодним чином не прохопився про жорстоку «громадянську війну», що точилася в стінах установи між, образно кажучи, комуністами та безпартійними понад 10 років. «Безпартійні» гуртувались довкола тодішнього директора, члена КПРС С. Бібікова, а «комуністів» очолювали І. Шовкопляс та В. Даниленко. Чи міг, за таких розкладів, улюблений учень директора здолати опір партбюро та отримати партквиток? Питання — риторичне, а відповідь по факту — відома. Тому пасажі, щодо принципової відмови від вступу до лав КПРС заднім числом, звучать не надто щиро (Лесков 2019, с. 109, 110, прим. 33, с. 185, 186, 192, прим. 79, 253). Вважаємо, що така «війна» стала можливою в міні осередку тоталітарної спільноти як наслідок Відлиги М. Хрущова.

1968 року комуністи, використавши тактику системних доносів, таки усунули С. Бібікова з посади директора. Наступною сакральною жертвою міг стати автор «Записок», позбавлений захисної парасольки. Завідувач відділу скіфо-сарматської археології О. Тереножкін неодноразово попереджав свого ініціативного співробітника щодо небезпеки від заздрісників. Чого-чого, а успіху в нас не вибачають. Проте, Олександр Михайлович натхненно розгортав колони бульдозерів на ланах Херсонщини, збираючи чималі археологічні врожаї за безпосередньої участі авторів рецензії. Наступний директор Інституту, видатний український історик Ф. Шевченко також оцінив потенціал новобудовного руху. Саме за його керівництва відбулася золота п'ятирічка української археології зі знахідками світового рівня в Гаймановій (В. Бідзіля) та Товстій Могилах (Б. Мозолевський).

Влітку 1969 р. Каховська експедиція, керована Лесковим, відкрила чудові золоті речі в кургані 5 біля Архангельської Слободи. Це поховання V ст. до н. е. мало би бути другим за пишнотою комплексом після Мелітопольського

кургану серед могил скіфів, розкопаних за радянської влади в Україні. Але знайдений восени тайник коштовних посудин з Гайманової Могили знецінив потенційну сенсацію. Золоті гривна та прикраси гориту з Архангельської Слободи відійшли на другий план. Так само пройшли майже не поміченими розкопки двох елітних Мордвинівських курганів. Промені слави засяяли 1970 р. — гарні знахідки — прикраси головних уборів скіф'янок з бокових могил кургану біля с. Вільна Україна підняли реноме Начальника в очах вищого керівництва Херсонщини, але не надовго. Світовий тріумф пекторалі 1971 р. загнав у тінь здобутки найбільшої експедиції Республіки. Тому-то наступного 1972 р. у запалі стихійної прихованої конкуренції з колегами Лєсков накинув око на Огуз — найвеличнішу з могил Великої Скіфії. Пікантність ситуації полягала в тому, що Огуз знаходився далеко поза межами зони зрошення. «Ну, ти все-таки аферист!» — сказав би тут своєму учневі колишній директор (Лесков 2019, с. 156—158).

Але нестримного менеджера, здавалося, вже ніщо й ніхто не зможе зупинити. Він невтомно лобіює створення чергового відділу, тепер вже на базі Каховської експедиції. Друга спроба очолити відділ мала потрійний ефект. За дієвої підтримки Ф. Шевченка в березні 1971 р. реалізовується проект організації відразу трьох відділів на базі новобудовних експедицій: Херсонської (О. Лєсков), Запорізької (В. Бідзіля) та Київської (П. Толочко). Усі нові завідувачі — кандидати наук, молоді, енергійні, безпартійні. У перспективі, на тлі блискучих курганних знахідок, малювалися обриси додаткових програм фінансування нашої науки. Здавалося, що над українською археологією засяяло безхмарне небо, як 1936 р. над Іспанією. Навіть деструктивне партбюро дещо принишкло.

Легкий, місцями навіть елегантний, в описі дійсних іміджевих та польових досягнень, Олександр Михайлович несподівано плутається в подіях і фактах, коли треба дати оцінку особистому провалу. Тут текст записок вимагає ретельної уваги та коментарів. Автор ніби забуває власний постулат, що начальник експедиції відповідає за все. Тим більше, коли тобі доводиться жити та працювати в тоталітарній державі під пильним контролем політичної поліції (КДБ). Ще 1968 р. автор «Записок» демонстрував політичну амбівалентність щодо подій, які відбувались при ньому в Республіці, не розуміючи з якою метою «*у черговий раз "боролись з буржуазним націоналізмом". До пуття про це ми, особливо безпартійні, нічого не знали, та й особливо не цікавились, поки це нас не торкалось напряму*» (Лесков 2019, с. 185, 186). Торкнулось напряму вже за чотири роки, й не лише його. В канун 1972 р. дівчата з Херсонської експедиції на передноворічному застіллі в Інституті врізали пісню «с русским текстом на мотив популярной израильской песни», підхоплену іншими (Лесков 2019, с. 270). Начальник забув додати, що це пісня тамтешніх командос «Дойдьом до Красного моря!». Її, хоч і з глузливим натяком, було озвучено в стінах Академії наук у часи, коли армії Ізраїлю нещадно громили ісламських союзників Кремля на Передньому Сході. Тоді здригнулися від образи серця ветеранів «Великої вітчизняної…», а один із них з відчуттям праведного гніву оформив черговий донос нагору, до ЦК КПУ. Нещодавно в інших мемуарах автором доносу названо тодішнього парторга Інституту В. Даниленка (Читати землю 2017, с. 72, 73).

Пісня ідеально лягла в масть каральним органам Імперії Зла, аби задавити в зародку «осередок сіонізму» в АН УРСР, з одного боку, та надати нового імпульсу стратегічній кампанії проти українського «націоналізму» — з іншого. Першим актом звільнили Ф. Шевченка з посади директора вже в січні 1972 р. за нездорову обстановку в колективі, відхід від позицій інтернаціоналізму та націоналістичні трактовки в оцінці окремих історичних положень (Колибенко 2015, с. 313). Ось яку, здавалося б, несподівану пролонгацію мав пісенний похід до Червоного моря в тодішніх українських реаліях.

Аби притлумити оглушливий резонанс від виконання пісні, автор «Записок» завищує на цілий рік дату фатальної події: «27—28 грудня 1972 р.» (с. 269, 270). Якщо повірити цій даті, то директора звільнили практично за рік до її виконання. Ні, бікфордів шнур був запалений ще в грудні 1971 р. Скориставшись підставою, органи перш за все взялися за Ф. Шевченка, секретаря по ідеології КПУ Ф. Овчаренка, першого секретаря КПУ П. Шелеста, інших ліберально налаштованих партійних функціонерів та свідомих інтелектуалів, зокрема, М. Брайчевського. Можна лише припускати яким би був подальший плин подій, аби дівчата вчасно схаменулися, передбачивши наслідки свого експромту. Поза тим, маховик репресій неквапно розкручувався впродовж 1972 р. Головний об'єкт полювання партбюро, яким логічно вважав себе Лесков, все ще керував «крамольною» експедицією, а піснярки в ній працювали. «Солістка» Н. Зарайська, зокрема, почала нарізати траншеї на згаданій вище могилі Огуз.

Каталізатором неминучої розправи над відділом стала трагічна загибель заступника начальника Херсонської експедиції Олександра Рум'янцева в жовтні 1972 р. Автор мемуарів згадує цю подію до виконання пісні, згідно вигідної йому хронології. Гірше, що він приховує дійсні обставини трагедії, списуючи смерть археолога на випадковий удар з необережності (Лесков 2019, с. 268). Насправді ж мала місце жорстока бійка між «першими хлопцями» с. Софіївка та останніми співробітниками експедиції, що залишилися після відбуття

основної групи колег та готувалися до виїзду на Київ. Швидка забрала до Каховки Я. Болдіна та Є. Жикуліна з ножовими пораненнями, а Рум'янцев з травмою голови відмовився від госпіталізації. Він до фатального крововиливу в мозок виконував навалені на нього під завісу виснажливого сезону обов'язки. Натомість начальник, отримавши звістку про смерть підлеглого, подбав за власне здоров'я й ліг до стаціонару. Він навіть не відав, що труну з тілом загиблого супроводжували з Києва до Ленінграда його учні, автори цього тексту (Лесков 2019, с. 268, сн. 12).

Але ж, нагадуємо, начальник експедиції відповідає за все. Довелось тримати удар і герою «Записок». Смерть в експедиції сама по собі черевата організаційними висновками, а з відкладеним покаранням за «сіоністську провокацію» й поготів. Обставини фінальної боротьби за відділ та експедицію викладено О. Лесковим у драматичних барвах (с. 268—276). С. Бібіков порекомендував учню не ходити на вирішальне засідання Вченої ради ІА АН УРСР, пославшись на хворобу, а сам несподівано відбув з перевіркою до Криму. Ця «хвороба» — чи не єдина помилка, яку визнає за собою автор «Записок». Та хто ж йому винен, що він ухилився від захисту себе самого? Спробував захистити його на тому засіданні лише Д. Телегін: «Де ви знайдете такого керівника як Лесков?» (Лесков 2019, с. 274).

Зрештою, під тиском партійців неординарного начальника позбавили і відділу, і експедиції, і роботи в Інституті з «вовчим», як він вважає, білетом. На схилку років, провести б аналіз польотів не лише з переліком підступів парткому, а й розбором власних похибок. Аж ні. О. Лесков свято вірив у власну незаміннність, забуваючи, що за тодішньої системи, та й загалом, таких людей бути не могло. Замінити приреченого на чолі експедиції погодився під примусом О. Тереножкін, його колишній завідувач відділу. Лесков назвав цю згоду зрадою, забуваючи, що обидва вони були тоді в'язнями однієї системи. Старший вижив за Великого терору 30-тих, утікши з Саратова до Узбекистану, а в 60-тих роках над родиною скіфологів сокирою зависла справа їхнього учня Б. Мозолевського, який мав нахабство полемізувати з самим Ф. Енгельсом. В. Іллінську позбавили партквитка за тиражування віршованої дискусії з класиком марксизму, а її чоловік відбувся суворою доганою, ймовірно, за втрату пильності.

Тепер щодо вовчого білету. За досконалої системи контролю ці віртуальні «білети» виписувались різні. Так, співочих лаборанток (Н. Зарайська, С. Ястребова, Н. Соловйова, Т. Дубовик) звільнили з відлученням від науки. Про вирок підлеглим мемуарист згадав реченням на два рядки (Лесков 2019, с. 270). Додамо, що експедиція виспівувала цю мілітаристську пісню, та й не її одну, впродовж чотирьох сезонів (1968—1971). Вистачало часу аби жорстко застерегти виконавців, що такий репертуар загрожує вовчим білетом усій експедиції. Наснаги на прочухан фронді в аполітичного керівника не стачило, а може й натхненні куплети пісні чіпляли глибинні струни його душі. А. Іванчик теж припускає, що вибір звинувачення Лескову «був невипадковим» (Лесков 2019, с. 6). Докучливі попередження Тереножкіна щодо обережності, скрупульозно фіксовані в «Записках», пропускались повз вуха. Немовби об'єкт полювання підсвідомо провокував жадаючих крові мисливців.

Звільнення О. Лєскова з Інституту археології відбулося в березні 1973 р., а вже у серпні жертву (?) зарахували до штату уславленого Інституту кібернетики АН УРСР академіка В. Глушкова. Там опальному науковцю створили сприятливі умови для завершення докторської дисертації з археології. Ось такого формату набув «вовчий білет» у конкретному випадку. Горизонтальна циркуляція науковців з непростою, як тоді висловлювались, долею в системі інститутів АН УРСР негласно практикувалась, аби не ширити коло гнаних за політику. Цією ж стежкою рушили, вкупі з Археологічним музеєм, до Інституту зоології активісти з партбюро Інституту археології В. Лапін, В. Гладілін, І. Шовкопляс. Останній, зрештою, опинився в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, фактично відлученим від професії. Потрапив до зоологів і національно свідомий корифей української археології С. Братченко. Таке ешелоноване оперативне втручання посприяло встановленню миру в нашій установі на ґрунті відновлення союзу комуністів із безпартійними. «Двопартійність» канула в Лету за доби Щербицького — Маланчука.

Проте, неприємний осад в КДБ до автора «Записок» лишився. Наступні події засвідчили, що Лескову обмежили працевлаштування до археологічних наукових установ та музеїв відповідного профілю (Державний Ермітаж, Державний історичний музей Москви). В демократичних країнах це називається заборона на професію. Але з мемуарів випливає, що автор ніби й не усвідомлював цього, ображаючись на добрих старих знайомих, колег з Ленінграда та Москви, які вперто не брали його на роботу до згаданих та й інших установ. Ніхто не зважився тоді порушувати неписані рекомендації органів щодо «сіоніста». Хиба що далекий від археології Музей релігії та атеїзму в Казанському соборі Північної Пальміри прихистив-таки біженця з України 6 грудня 1974 р.

Та Олександр Михайлович ніколи не хилив голову перед несприятливими обставинами, обертаючи їх на свою користь. Віртуозно граючі на людській цікавості до давнього золота, він легко відчиняв двері до владних кабінетів та… обкомівських їдалень (Лесков 2019, с. 221, 262, 398 та ін.). Утім, стрімкий злет, призводив до

болючих падінь. Йому тоді знадобилось ще сім років, аби прорватись до своєї науки, створивши відділ в московському Музеї східних культур. Зрозуміло, що він таку структуру з дієздатною експедицією й очолив, винайшовши фінансування та здійснивши яскраві відкриття в курганах Адигеї. Так М. Веселовський радянської археології через 11 років на курганах Північного Кавказу досяг рівня своїх українських конкурентів В. Бідзілі та Б. Мозолевського. Маємо на увазі знахідки з Уляпських курганів Адигеї — навершя з головою оленя та у вигляді кабана, розкішний біметалевий ритон з протомою Пегаса, з якими О. Лєсков побував практично на всіх континентах. Досвід розкопок курганів, накопичений в Україні, допоміг йому досягти позитивного результату й поза її межами. Вважаємо, що Республіка втратила, вичавивши назовні, талановитого менеджера. Досконало вивчивши психологію владної номенклатури, він умів, як ніхто інший, висмоктувати з неї ресурси на все нові й нові проекти на користь науки, не забуваючи при цьому і себе.

Але для остаточного реваншу слід було посилити наукові позиції, підготувавши докторську дисертацію. Захищати її в Києві докторант не ризикнув, зважившись на ще менш безпечну Раду по захистам при Інституті археології АН СРСР у Москві. Небезпечну тому, що неофіційним чорним опонентом у нього там був воєвода радянської археології, за Л. Клейном, голова Ради по захистам, директор ІА АН СРСР, академік Б. Рибаков. Для автора «Записок» захист вилився в авантюрний шаховий поєдинок на дві партії з не прогнозованим результатом. Першу спробу захиститися 15 травня 1975 р. академік Лєскову провалив, маючи в рукаві вісім чорних куль «проти». Дисертанту не вистачило зайвого голосу «за». Справа набула скандального відтінку, за відсутності негативного відгуку на дисертацію чи виступу для протоколу. Тому дисертанту дозволили здійснити другу спробу за півроку, 12 грудня 1975 р. На той час склалася впливова група підтримки його серед членів Ради по захисту з Ю. Захаруком включно. Вони просто згадали про дисципліну й прийшли голосувати. Ресурс із восьми чорних куль виявився замалим, а дев'яту академік чи-то не знайшов чи недопрацював. Це була його особиста поразка. Ще 16 місяців дисертацію мусолили у ВАКу, аж поки в квітні 1977 р. вручили омріяну «корочку» здобувачеві. Повчальні для науковців деталі цієї епопеї досить об'єктивно викладено в «Записках» (Лесков 2019, с. 293—301).

Але й тут Олександр Михайлович, як це за ним водилося, не все договорив, уникаючи відповіді на логічне запитання: чому Рибаков його так недолюблював, що йшов на явні порушення процедури захисту? Пізніше, вже після знахідок в Адигеї на початку 1980-х рр., Рибаков нібито запросив щасливця до себе в кабінет з матеріалами розкопок. Від побаченого в академіка стався приступ чорної заздрості, який ледь не закінчився інфарктом (Лесков 2019, с. 393—396). Позаяк цей епізод не мав свідків, то здається дещо надуманим. На момент же захисту в академіка не було підстав заздрити людині, упослідженій владою за вияв сіонізму. Дослухаємося ліпше конотації А. Іванчика: «*Між тим вона [причина нелюбові] цілком очевидна — це загальновідомий антисемітизм директора Московського інституту археології та його наближених, виявлений багаторазово й за різними приводами*» (Лесков 2019, с. 6).

Московські захисти, а не вимушений переїзд до РСФСР, логічно завершують Український період наукової біографії відомого археолога. Варті уваги його слова прощання з Республікою: «*Завершився етап мого життя в Україні. Це моя батьківщина, я її знаю й люблю. Насправді всі мої біди — ніщо в порівнянні з унікальними почуттями, котрі мені довелось пережити в процесі роботи на археологічних пам'ятках України. Як вони пов'язані зі мною, так і я невідокремлений від них. Я зробив менше, ніж міг і повинен був для археології України, але досвід, набутий в українських степах та горах, бібліотеках та архівах, у спілкуванні з учителями, друзями, колегами, учнями, повірте, не пройшли дарма. Покидаючи не зі своєї волі Україну, я знав і вірив, що ще повернусь до рідного Харкова, любимого Києва, незабутнього Криму*» (Лесков 2019, с. 282).

Ну, то чий Крим? — хочеться запитати в московських колег. День переходу Кримської області до складу Української республіки 19 лютого 1954 р. закарбувався в пам'яті тоді ще студента Харківського університету назавжди, бо визначив плин його життя. «*Це був перший талан на самому початку моєї археологічної долі, й як показало подальше життя, значення його (талану) було величезне*» (Лесков 2019, с. 29). Географічно логічна та економічно доцільна зміна підпорядкування півострова ще й ощасливила майбутнього аспіранта ІА АН УРСР, дозволивши мешканцю Харкова проводити розкопки в Криму та написати дисертацію по таврам у Києві.

Тепер дозволимо собі узагальнені оцінки діяльності автора «Записок» на ниві української археології. Загалом її можна визнати результативною. Маховик меліоративних новобудовних експедицій був успішно запущений великою мірою завдяки вибору С. Бібіковим О. Лескова в якості його двигуна. Безглузда боротьба умовного парткому з послідовним кадровим «відстрілом» ключових фігур меліоративного драйву (С. Бібіков, Ф. Шевченко, О. Лесков) завершилась торжеством тогочасного застою. Професор О. Тереножкін вимушено керував оскопленою Херсонською експедицією лише один сезон, а потім відмовився від непо-

сильного тягаря. За ним відійшов від керівництва Запорізькою експедицією В. Бідзіля, далі — Є. Черненко (Краснознам'янська експедиція). Створені ціною докладених надзусиль, відділи-експедиції розформували. Вцілів лише Київський, не пов'язаний з меліоративним будівництвом. Лише він лишився у виграші, стаючи найперспективнішим у всіх сенсах.

Робота на новобудовах, втративши престижність, ставала за умов закручування політичних гайок небезпечною. Як наслідок, керівництво найбільших експедицій перейшло до рук молодої генерації дослідників, не обтяжених тоді науковими ступенями (А. Кубишев, М. Гладких, І. Післярій, О. Біляєв, Г. Євдокимов, О. Симоненко, В. Отрощенко, Ю. Болтрик, Ю. Рассамакін, В. Фоменко). Загалом новобудовний фронт сяк так закрили живими людьми, але реальні польові відкриття курганної археології не надто помічали, а тим більше відзначали, навіть в Інституті. Паралельно майстер-клас у плані пабліситі здобутків демонстрував упродовж 1980-х рр. О. Лєсков зі своїми яскравими знахідками в Адигеї.

Разом із тим, новобудовний рух, попри всі драматичні випробування, навернув Інститут на шлях перебудови, збагативши неоціненним досвідом позабюджетного фінансування. Зрештою, Київська новобудовна експедиція не лише висунула П. Толочка — першого в історії Інституту власного директора, не «варяга», але й закрила проблему пошуку керівних кадрів для вітчизняної археології деінде. В. Бідзіля вписався у Перебудову створенням кооперативу «Археолог», де посприяв науковому росту В. Чабая, чинного очільника Інституту. Так наша наука набувала рис самостійності в умовах кризи політичної системи.

Ментально Олександр Михайлович позиціонував себе російською людиною з виразним пієтетом до московських діячів культури та археології. До українських колег він ставився стримано, ніколи не розсипаючись в епітетах щодо їхнього внеску в науку. Навіть Микола Омелянович Макаренко для нього лише відомий археолог. Так само він оцінював і Федора Павловича Шевченка як історика. Ошпарені тоталітарною системою Д. Березовець та Ю. Захарук виявилися — перший лише «пожилой сотрудник», другий — «равнодушный и инертный» (Лесков 2019, с. 259). Поза тим, Д. Березовець помер у 59 років, пройшовши німецький полон і радянські табори, але встиг зробити чимало в галузі української археології. О. Лєсков на с. 179 поміж ділом згадує Дмитра Тарасовича як «пожилого сотрудника отдела словянской археологии», що погодився бути його заступником по експедиції. Але ж Д. Березовець керував роботою 24 експедицій і, крім безлічі слов'янських пам'яток, розкопав Грушівський та Кутянський курганні могильники майже в заплаві Дніпра, навпроти широко відомої тепер Мамай-Гори. Ю. Захарук народився в Вінніпезі, його родина разом з іншими українцями з Канади в 20-ті роки минулого сторіччя мала необережність повернутися на Батьківщину зафрахтованим пароплавом, завантаженим сільгоспреманентом. Невдовзі весь репатріантський колгосп опинився в Сибіру, вже без реманенту. Звідси і так звана відсутність ініціативи у Юрія Миколайовича, що не завадило йому після Бібікова тимчасово очолити Інститут археології АН УРСР, а згодом на 13 років стати заступником директора головної археологічної установи Союзу, куди лише мріяв потрапити Лєсков (Лесков 2019, с. 395, 396).

На жаль, не знайшлось у мемуариста доброго слова для О. Тереножкіна, який, попри великі наукові розбіжності та звинувачення від Лескова у зраді, підтримав опального дисертанта на захистах у Москві як опонент. А Б. Рибаков так розраховував на убивчий відгук Олексія Івановича, двічі нав'язавши останнього в якості офіційного опонента Лескову. 27 (!) сторінок опонентського виступу провідного скіфолога розпочинались із високої позитивної оцінки дисертації загалом (Лесков 2019, с. 296).

Вірним другом автор «Записок» вважав Євгена Васильовича Черненка — блискучого фахівця з наступальної та оборонної зброї скіфів, доктора історичних наук (Лесков 2019, с. 118—120). Проте, ще на початку 70-тих рр. Лєсков примудрився кинути свого друга на гроші, обіцяні за участь в організації якісного ілюстрування тритомника «Археологія Української РСР». Олександр Михайлович пробив фінансування цього проекту з боку Міністерства водного господарства УРСР та налагодив співпрацю з майстрами ілюстрації з Художнього фонду України (Лесков 2019, с. 192—194). Якість виконаної ними роботи виявилась добротною, а ось розподіл дивідендів за договірний підряд склався на користь Лєскова. Євген Васильович не зрозумів такої дружби й не вибачив. 35 років по тому, за всієї своєї прихильності до посиденьок за чаркою, він непохитно відмовився прийняти запрошення тоді вже американського іменинника на день народження в Києві. Навіть залізний аргумент останнього: «Скільки того життя!» не допоміг (Лесков 2019, с. 120). Жити ж Євгену Васильовичу лишалось півроку. Викладені вище обставини, як привід для відмови, Євген Васильович встиг повідати одному з авторів рецензії. Такою ось вийшла дружба.

Автори нинішнього тексту проходять у «Записках» як «учні». Неодноразові згадки щодо нас у спогадах цілком прихильні, але традиційно недоговорені. Так, Лєсков відкрив нам шлях до експедиції та археології, а ми асинхронно та вчасно пішли від нього. Тим, хто залишився, позаздрити важко (див. вище). Аби якось пояснити цю тенденцію до розлучення з

боку кадрів мемуарист наводить історію з жеребом. Нібито на початку 1969 р. В. Бідзіля, нагадавши приятелю про колишні послуги, запросив за них Отрощенка чи Болтрика, на вибір, задля кадрового посилення власної експедиції. Опинившись у ролі Буриданового віслюка, Лєсков попрохав П. Толочка кинути на нас жереб. Пише, що Петро Петрович висмикнув Болтрика (Лесков 2019, с. 195, 196). Але ж, спілкуючись із нами, П. П. Толочко факт жеребкування заперечив.

Схоже, що автор «Записок» дивився на підлеглих людей як на шахові фігури: схопив, переставив, позичив сусідові. Утім, на той час вже навіть колгоспники були розкріпачені в СРСР. Вже, й «фігури» могли перебирати начальниками, а не лише навпаки. Тому ми й обрали один за одним Василя Івановича, бо побачили за ним перспективу, не затьмарену постаттю Великого Білого Начальника. Маємо дякувати долі за усвідомлений вибір. І до чого тут жереб?

В той же час, пройшовши шляхи Керченської, а згодом і Каховської експедицій, ми змушені згадати й про зворотній бік медалі. О. Лєсков як потужний бульдозер пройшовся курганами степової України, виоравши на поверхню багато артефактів. Кургани ми зносили з однією контрольною бровкою, не зважаючи на висоту і на «зарізані» насипи, вчилися розуміти їх устрій. Цьому навчанню сприяли фахівці, залучені до експедиції Великим Білим. Серед них добрим словом першим слід згадати Д. Березовця, який не наказував, а лагідно промовляв: «вот что я вам посоветую…». Згодом ми зрозуміли, що Дмитро Тарасович ненав'язливо передав нам досвід, набутий українською курганною археологією. А в полі і під час експедиційних посиденьок часткою своїх знань ділилися: сходознавець Д. Деопік, ґрунтознавець В. Золотун, археологи В. Сафронов, В. Станко, І. Шарафутдінова, І. Ратнер та інші.

Попрацювавши під проводом двох начальників (О. Лескова та В. Бідзілі), а згодом і самі очоливши експедиції, ми змушені були в пошуках землерийної техніки ходити кабінетами керівників областей, тоді й відчули на собі відмінності менеджерського стилю їх обох. Містки, які наводив В. Бідзіля в Запорізькій області, чудово спрацьовували і для нас, ставлення до археологів завжди було приязним. На Херсонщині картина була зовсім протилежною, почувши слово «експедиція», нам роздратовано вказували на двері. Очільники меліоративних трестів, яких дзвінком з Обкому змушували надавати техніку Каховській експедиції, цього примусу археологам не вибачили. В 1972 р. на зняття грандіозного насипу Огузу О. Лєскову вдалося залучити по парі скреперів та бульдозерів (Лесков 2019, с. 263). Відлучення на сезон в умовах великої будови такого загону механізмів меліоратори запам'ятали надовго. Щоб за сім років потому одержати потужний скрепер для продовження робіт на Огузі довелося умовляти меліораторів бартерними преференціями від керівника Херсонського бавовняного комбінату, якого в свою чергу просило про це його начальство з Києва. Стиль Олександра Михайловича ламати через коліно управлінців середньої ланки вказівками згори обертався для наступників спаленими мостами.

Слід зауважити, що для одного з нас авантюра Великого Білого Начальника з Огузом виявилася дарунком долі. Взимку 1979 р. Ю. Болтрика викликали до кабінету директора Інституту І. Артеменка, де вже був О. Тереножкін. Директор повідомив, що руїни високих бровок на Огузі обурюють місцеву громадськість. Далі розмову повів Олексій Іванович: «*Сашка (Лєсков) залишив нам свої гріхи, ти мусиш відправитися на Огуз і засипати всі його траншеї*». Проте фінансовий ресурс, наданий директором, дозволив продовжити розкопки, а вже потім поновити насип, на жаль лише на висоту 12 м, замість 24 м.

Окремої згадки заслуговує ставлення мемуариста до Державної премії УРСР в галузі науки та техніки. Він згадує про неї двічі, з обуренням. Чого не надали премію Б. Мозолевському за пектораль (Лесков 2019, с. 256, сн. 115)? Чому не вручили її О. Лєскову за ґрунтовну участь у виданні тритомника «Археологія Української РСР» (Лесков 2019, с. 194, сн. 83)? Відповідь на обидва питання коротка як постріл: за політику. Першому — за «шістдесятництво», другому — за «сіонізм». Борис чинив свідомо, аполітичний Олександр — швидше на підсвідомому рівні. Ярлик неблагонадійності органи навісили обом. Вважаймо, що винагороду за тритомник Лєсков отримав авансом готівкою ще на фазі підготовки ілюстрацій (див. вище).

Автор записок високо оцінює свій розділ «Зрубна культура» в першому томі «Археології Української РСР» (Лесков 2019, с. 194). Проте, від дипломатичної пропозиції подати доопрацьовану версію цього тексту до другого (російськомовного) видання тритомника Лєсков з відчуттям заслуженої образи відмовився. І правильно зробив. Адже на джерелах, використаних ним для підготовки того тексту, було підготовлено три розділи: «Зрубна культура» (С. Березанська, М. Чередниченко), «Сабатинівська культура» (С. Березанська, І. Шарафутдінова), «Білозерська культура» (В. Отрощенко). 1986 року згадані автори видали колективну монографію «Культуры эпохи бронзы на территории Украины», де надали розгорнуту аргументацію на користь нового бачення культурної ситуації за доби пізньої бронзи. Концепція походження та етапів розвитку зрубної культури О. Кривцової-Гракової, яку взяв за основу згаданого розділу та своєї докторської дисертації О. М. Лесков, механічно поєднувала різнорідні складові. Склепана

таким чином синкретична «зрубна культура» розпалась вже на середину 1980-х рр. на шість окремих культурних явищ.

Особливо показовою є ситуація з виділенням білозерської культури. Розкопавши таку видатну пам'ятку як Широчанський могильник доби фінальної бронзи ще 1962 р., відкривач так і не встиг дати їй ради впродовж наступних 55 років свого життя. Почалося з того, що він не передав до Наукового архіву ІА АН УРСР генеральний план могильника на 130 поховань, тим самим обезголовивши його. Назвавши могильник ґрунтовим, він проігнорував два синхронні кургани в центральній частині комплексу. На Другій конференції скіфо-сарматської археології в Москві 1967 р. дослідник представив могильник у контексті білозерського етапу пізньозрубної культури (Лесков 1971, с. 78). О. Смирнов тоді зауважив: «*Культура ж, представлена в доповіді О. М. Лєскова, на його думку, нічого спільного зі зрубною культурою немає, якщо не рахувати окремих речей та кераміки*» (Петренко 1971, с. 7). Доповідач тоді не дослухався слушної та все очевиднішої думки. Він драматично захистив свою докторську роботу в шорах віджилої концепції й випав з української археології, не маючи що їй запропонувати в науковому сенсі надалі. Часу та коштів на публікацію докторської ним так і не було знайдено. Натякнув, що завадила теократична революція 1979 р. в Ірані (Лесков 2019, с. 312, 313), що фінансово знекровила перспективний спонсорський фонд. Що ж, буває, а білозерська культура остаточно утвердилась за 10 років після захисту тієї докторської в другому виданні «Археології Української РСР» (1985), без О. Лєскова. Мемуарист, здається, навіть не гортав цей том, безоглядно поринувши у вир бурхливого життя іншої археології, російської. Він так і лишився в полоні наукових стереотипів та уявлень 1970-х рр., що й засвідчують «Записки». Зрештою, наука ніколи не була для нього понад усе, а лише знаряддям для досягнення конкретних життєвих позицій. Іноді здається, що науковець у ньому повсякчас конкурував із менеджером, а зробити вибір між цими сутностями герою «Записок» і не спадало на гадку.

Окремо слід наголосити на важливому внеску, який здійснила Каховська експедиція з 1969 по 1971 рр. своїми розкопками курганів скіфів на землях гігантського радгоспу Червоний Перекоп. В різних популярних публікаціях, журналі «Antike Welt» (1974) та «Записках», ці кургани постають прив'язаними то до земель радгоспу, то до сіл Архангельська Слобода, Вільна Україна та інших, вносячи плутанину в уявлення про їхні просторові позиції. Події навколо та гарні знахідки трьох експедиційних сезонів перемішані з візитами представників ЗМІ, парткерівників району та області (Лесков 2019, с. 196—254). Так втілювалось в життя тодішнє ходове гасло експедиції — «без *publicity* немає *prosperity*». За сяйвом золота та жагою сенсацій було не до усвідомлення важливого сумарного відкриття, яке за ці сезони накопала експедиція Олександра Михайловича. Втім, може ще до цього всі ми не були готові. Маємо на увазі розуміння загальноскіфського значення унікального скупчення з 85 курганів Каховського степу, що концентрувалися між Чорною та Зеленою Долинами і яке загубилося, розпорошене між різними селами та курганними групами цього регіону. Тут в трикутнику зі сторонами 7—9 км знаходяться: п'ять Довгих Могил (Отрощенко 1993), до яких тяжіють Мордвинівські кургани, єдиний архаїчний скіфський курган Нижнього Дніпра біля Семенівки в оточенні багатьох курганів Роздольного, Вільної України, Архангельскої Слободи та інших. З огляду на таку кількість Довгих Могил в одному місці та спорудження скіфами в цій місцині курганів упродовж всього періоду їх перебування в степах Надчорномор'я, є підстави припускати існування якогось важливого сакрального центру на шляху з Криму та роздоріжжя на ньому. Східна гілка від останнього прямувала до перехрестя біля Огузу, а північно-західна вела до бродів переправ через Дніпро (Болтрик 2017, с. 71).

Хоча експедиції, очолювані О. Лєсковим, видали на-гора величезний обсяг першокласних матеріалів, а ось до якості ведення розкопок та інтерпретації набутих результатів є певні запитання. На межі 1960—1970-х рр. на новобудовах розпочали з легкої руки С. Братченка освоювати методику розкопок курганів методом паралельних та комбінованих траншей [1] (Телегін, Братченко 1974, с. 106). Це стримувало темпи розкопок, але примножувало цікаві спостереження щодо стратиграфії, технології спорудження насипів, уточнення їхніх обрисів тощо. Орієнтованого на видобуток речового матеріалу начальника Херсонської експедиції така методика не тішила. Це призвело до конфлікту з начальником того автора рецензії, який лишився після переходу Ю. Болтрика до Запорізької експедиції. Призов до збройних сил не зняв гіркого осаду від сутички. Тому після демобілізації й він обрав експедицію

1. Ця методика, крім загальної об'єктивної оцінки багатошарової поховальної споруди, дозволила С. Братченку одержати аргументи для вирішення проблеми походження катакомбної культури. Станіслав Никифорович був блискучим аналітиком археологічного матеріалу, його обізнаність охоплювала всі галузі вивчення катакомбних старожитностей. Наслідком багаторічних польових спостережень став висновок, що ранньокатакомбна культура виникла в смузі, що витягнулася вздовж Надазовського узбережжя при взаємодії ямного субстрату з прийдешнім населенням з Кавказу (Братченко 2001, с. 50—66, 194, рис. 120).

В. Бідзілі задля практичного удосконалення прогресивної методики дослідження курганів. Слід зазначити, що боротьба В. Отрощенка за вдосконалення методики дала свої наслідки. Вже 1972 р. загін експедиції О. Лескова, керований Н. Зарайською, різав останці насипу Огузу траншеями з паралельними бровками.

Іронія долі полягає в тому, що останньою експедицією автора «Записок» в Україні стала Запорізька-1974, де вже плідно працювали його учні. В. Бідзіля планував залучити опального екс-начальника на Бердянський курган, утім епідемія холери в Надазов'ї перекреслила ці задуми. Тож йому довірили розкопати великий курган доби бронзи в м. Дніпрорудне (Лесков 2019, с. 277). По факту ж цей об'єкт копав аспірант Інституту Михайло Нікитенко, а Лесков, живучи поруч із могилою в готелі, розважав мешканців шахтарського міста лекціями з показом фільму про свої давні розкопки в Криму, їздив на екскурсію в шахту з видобутку залізної руди, між ділом зазираючи на розкопки. А його курган копали з боковими бровками. З досвіду життєвого шляху ВБН можна зробити висновок, що життя менеджера більш парадне, насичене зустрічами, хвилюваннями, банкетами, археолог тут наче програє, зате його очікують радощі відкриття.

Окрім безлічі артефактів та поховальних комплексів, піднятих на поверхню, новобудовна експедиційна хвиля, здійнята О. Лесковим, змила тему розподілу зон впливу київських та московських скіфологів у степовій Україні. Проблема «вторгнення» київських скіфологів в сферу інтересів Б. Гракова на Нижньому Дніпрі, яку в першій половині 1960-х рр. О. Тереножкін намагався вирішити перемовинами з головним скіфологом СССР, розсмокталася сама собою. І з кінця 1960-х рр. на декілька десятиліть дев'ять київських новобудовних експедицій запанували в степовій Україні. На Одещині запрацювала Дунай-Дністровська (керівник М. Шмаглій), на Миколаївщині потужна Інгульська експедиція (керівник О. Шапошникова), згодом до неї долучилася Південно-Бузька (керівник Г. Ковпаненко). На Херсонщині в Скадовському районі копала Краснознаменська експедиція (керівник Є. Черненко, а потім Г. Євдокимов), а в інших районах лівобережної Херсонщини продовжила роботу велика Херсонська експедиція (керівник О. Тереножкін, його змінив А. Кубишев). На Запорізьких землях працювали дві експедиції: велика Північно-Рогачицька (згодом Запорізька, керівники О. Тереножкін (1968 р.), В. Бідзіля, якого в 1975 р. змінив В. Отрощенко) та Вільнянська (керована Д. Телегіним). На півдні Дніпропетровщині та в правобережній частині Запорізької обл. з 1973 р. під проводом Є. Черненка, якого в наступні роки змінив М. Чередниченко, працювала Верхньотарасівська експедиція, на рахунку якої декілька сотень розкопаних курганів. В зоні меліорації Північного Криму з 1966 до 1975 р. працювала однойменна експедиція під проводом А. Щепінського. Крім робіт в зонах будівництва зрошувальних систем одна з експедицій Інституту археології АН УРСР — Орджонікідзевська, під проводом Б. Мозолевського 1971 р. продовжила охоронні роботи на марганцевих кар'єрах Нікопольщині. Перший же рік її робіт приніс неочікувані відкриття на Товстій Могилі. Трохи згодом до робіт на новобудовах долучилися експедиції Київського та Дніпропетровського університетів. Так археологічний бум, збурений О. Лесковим, набирав обертів.

На порозі американського періоду свого життя, після світового виставкового турне скарбів з курганів Адигеї, О. Лєсков зробив спробу вдруге зайти в «українську річку». На початку весни 1997 р. під час візиту до Києва він запропонував академікові П. Толочку розпочати американсько-український проект з нового циклу досліджень курганів скіфської еліти (Лесков 2019, с. 519). Шукати в степу вірогідні могили, що претендуватимуть на розкопки, відрядили авторів цього тексту. Тоді, незважаючи на розмоклі після зими дороги, вдалося знайти Лемешеві Могили, загублені на 86 років після розкопок М. Веселовського. Місце їх розташування ми шукали ще в 1970-ті рр. на землях Запорізької області, а вони сховались за високими лісосмугами Херсонщини всього за 12 км від курганів Рогачицького поля. Але спроба залучити на кургани американців та їхні гроші не знайшла відгуку ні в спонсорів, ні в університетах, ні в журналі «National Geographic» (Лесков 2019 с. 527). Відсутність інтересу в американських колег до поховальної археології (*funeral archeology*) відчули і ми під час перебування в Філадельфії на початку 2000-х рр.

Так само пшиком завершився проект багатотомного видання здобутків української археології за кошти американських спонсорів, запропонований автором записок на початку XXI ст. Зрозуміло, що посередником та розпорядником грошей мав стати Олександр Михайлович. Усвідомлення київських колег у непотрібності не вельми надійного посередника приходило поступово й невідворотно, що спрогнозував відразу Є. Черненко, навчений власним гірким досвідом. Пережили цей етап співпраці і його учні, остаточно зіпсувавши стосунки з учителем.

Ґрунтовно ознайомившись з вагомим томом мемуарів, доходимо висновку, що навряд чи їх можна сприймати документом відповідної доби. Це швидше матеріал для вивчення натури автора записок, його автопортрет. Тут ми вже поринаємо в сферу мистецтва, де все вирішує не сукупність доконаних фактів та їх аналіз, а талант митця. Ну й лишається поживне поле для історіографів, з виходом на психоаналітику.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонеського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 66-77.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Колибенко, О. В. 2015. Шевченко Федір Павлович (1914—1995). В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: Адеф-Україна, с. 312-314.

Лесков, А. М. 1971. Предскифский период в степях Северного Причерноморья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177, с. 75-91.

Лесков, А. М. 2019. *Записки археолога.* Москва: Клио.

Отрощенко, В. В. 1993. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности. В: Асламов, В. М. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини.* Херсон, с. 17-31.

Петренко, В. Г. 1971. Задачи и тематика конференции. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177, с. 3-7.

Телегін, Д. Я., Братченко, С. Н. 1974. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*, 13, с. 105-109.

Читати землю 2017. *«Читати землю»: спогади Володимира Барана у записах Марини Гримич*. Київ: НДІУ.

REFERENCES

Boltryk, Yu. V. 2017. Oguz — kurgan na klyuchovomu rozdorizhzhi Skifiyi (poshuk Hersones'kogo slidu). In: *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (39), s. 66-77.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donets'ka katakombna kultura rannyogo etapu*. Lugans'k: Shlyakh.

Kolybenko, O. V. 2015. Shevchenko Fedir Pavlovych (1914—1995). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkheologiyi Nacional'noyi akademiyi nauk Ukrainy. 1918—2014.* Kyiv: Adef-Ukrayina, s. 312-314.

Leskov, A. M. 1971. Predskifskiy period v stepyah Severnogo Prichernomorya. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177, s. 75-91.

Leskov, A. M. 2019. *Zapiski arheologa*. Moskva: Klio.

Otroschenko, V. V. 1993. «Zhrecheskie» kompleksyi v sisteme pogrebeniy srubnoy obschnosti. In: Aslamov, V. M. (ed.). *Arheologichni ta istorichni doslidzhennya Hersonschini*. Herson, s. 17-31.

Petrenko, V. G. 1971. Zadachi i tematika konferentsii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177, s. 3-7.

Telegin, D. Ya., Bratchenko, S. N. 1974. Rozkopky kurganiv epoxy bronzy za dopomogoyu mexanizmiv. *Arkheologiya*, 13, s. 105-109.

Chytaty zemlyu 2017. *«Chytaty zemlyu»: spogady Volodymyra Barana u zapysax Maryny Grymych*. Kyiv: NDIU.

V. V. Otroshchenko, Yu. V. Boltryk

ON THE ESTABLISHMENT OF THE KURGAN ARCHAEOLOGY IN UKRAINE: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

The book of memoirs of our teacher, Professor Alexander Leskov (1933—2017) prompted us to address the topic of the deployment of a wide front of archaeological research in the areas of reclamation construction in the south of Ukraine. Unfortunately, posthumously. It is said that one can say either good or nothing about the departed. Such approach is appropriate in memorial ceremonies or in nostalgic memories of a round date. But «Archaeologist's notes» was announced in the Preface of the Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences A. Ivanchik as «an important document for the historian of Russian science». In this case the document, left to the descendants by the famous scholar, requires meticulous approach by colleagues, especially those who were the witnesses of events which are set forth in the lengthy and not easy to read text. The attention of authors of the paper is focused on the fruitful Ukrainian period of scientific and organizational activity of the famous scholar, his successes and blunders. The events, described in the memoirs, reflect not only his personal dramatic life but also the archeology of the Ukraine, the acquisition of its independence in the conditions of inevitable political crisis.

O. Leskov's expeditions like a powerful bulldozer have passed through the kurgans of steppe Ukraine plowing many artifacts to the surface.

The wavering between the glitter of Scythian gold and the urgent problems of the Late Bronze Age left the author of the «Memoirs» in the grip of scientific stereotypes and ideas of the 1970ˢ. Archaeologists in Ukraine have switched to a more informative method of excavating of mounds with several parallel balks but this has already happened without the detonator of the kurgan boom.

After all, the science has never been for O. Leskov above all but was only a tool for achieving specific life positions. Sometimes it seems that the scholar in him always competed with the manager, but it didn't occur to the author of «Memoirs» to choose between those entities.

Keywords: D. Ya. Telegin, A. M. Leskov, preventive archaeology expeditions in the areas of melioration, Kurgan archeology, achievements and losses.

Одержано 16.07.2020

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

OTROSHCHENKO Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5707-8384, e-mail: otrok_o@ukr.net.